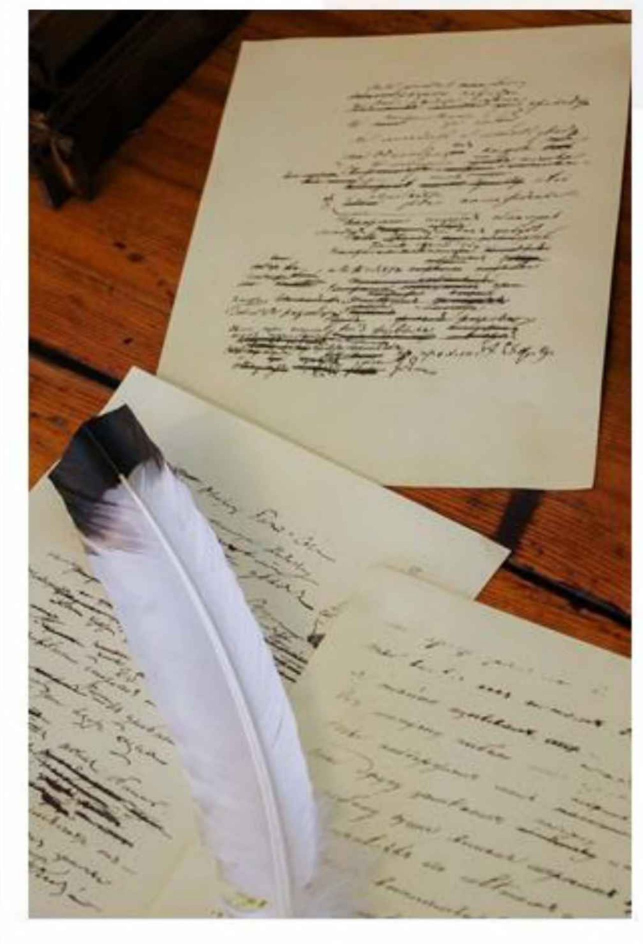

LANGUAGE AND AWARENESS

PROCEEDING OF
IV. INTERNATIONAL CONFERENCE ON
AWARENESS
02-04 December 2020

LANGUAGE AND AWARENESS

PROCEEDING OF
IV. INTERNATIONAL CONFERENCE ON AWARENESS
02-04 December 2020

2021

LANGUAGE AND AWARENESS

Rating Academy Publishing

Editor	Mehmet ŞAHİN
1st Edition	March 2021 / Çanakkale/TURKEY
E-ISBN	978-625-7047-69-2
Pub. Certificate No	35534
Pub. Rights	© Rating Academy Ar-Ge Yazılım Yayıncılık Eğitim Danışmanlık ve Org. Tic.Ltd. Şti.
Address	Sarıcaeli Köyü, Sarıcaeli Yerleşkesi, ÇOMÜ Teknopark No:276-1- 119 Merkez/ÇANAKKALE / TURKEY
Phone	(+90) 555 477 00 66
Web	https://ratingacademy.press
E-mail	ratingacademy@ratingacademy.com
Print	Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
Printing Certificate	47865

LANGUAGE AND AWARENESS

PROCEEDING OF
IV. INTERNATIONAL CONFERENCE ON AWARENESS
02-04 December 2020

2021

BOARDS

CONTENT

TÜRKIYE'DE DIL DEVRIMI, TÜRKÇENIN BILIM VE SANAT DILI OLARAK GELIŞIMI

ONUR BILGE KULA
Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, TÜRKİYE

Dil Devrimi'nin tarihsel gelişim süreci

1862'de harflerin düzeltilmesini gündeme getiren Münif Paşa, Dil Devrimi'nin öncülerinden biridir. 1869'da Mustafa Celalettin Paşa, Türk dilinin yenilenmesi için, Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiğini dile getirmenin yanı sıra, kızına Latin harfleriyle Türkçe mektuplar yazmıştır. Türkçenin arılaştırılmasına yönelik öncü çalışmalar yapmış ve halkın kolay öğrenmesi için, Türkçenin eğitim-öğretim dili olmasında direnen anılan Paşa, bu unutulmaz katkılarıyla Dil Devrimi'nin öncüleri arasında anılmayı hak etmiştir.

O dönemde gençler arasında Rıfat Bey ve Macit Paşa, "dilde yenilikten" yana olanların önderleri olmuştur. *"Ulusun ilerlemesi eğitime bağlıdır"* diyen Macit Paşa, bu ilerlemenin Arapçayla olmayacağını anlatmaya çalışmıştır. Daha sonra Rıfat Bey de *"Latin harflerinin kabul edilmesini savunmuştur"*[1] (Karal 1978, s. 62- 64).

Buna karşın Türkçenin öne çıkarılmasına karşı olanlar da vardır ve dil tutucularının başında gelenlerinden olan Hacı İbrahim *"Türkçenin bağımsızlığı olanaksızdır; bizim bilim ve edebiyat dilimiz Arapçadır... Bundan ayrılmak bizim için olanaksızdır"* der. Arapçacılar, Türkçeyi savunanları, "Frenk taklitçiliği" ile suçlar ve bilim kavramlarını *"Uygurcadan değil, Arapçadan alacağız"* diye Türkçecileri küçümserler.

Türkçeciler arasında yer alan Ahmet Rıza, Türkçenin *"Türkler için bir var veya yok olmak sorunu"* olduğunu düşünür ve İran ve Yunanistan'ın anadilleri sayesinde varlıklarını sürdürdüğünü, *"Osmanlı Devleti bir kez parçalanırsa, Türk ulusu yok olur gider"* diye haykırır. Ahmet Rıza'ya göre, *"bir ulusun varlığı ve sürmesi, dilinin oluşması ve yaşamasına bağlıdır."* Batı düşüncesini içselleştiren bu önemli aydın, Türk ulusunun

---

[1] Enver Ziya Karal (1978): 'Osmanlı tarihinde Türk Dili Sorunu'; içinde: Türk Dil Kurumu (yayımlayan): 'Bilim, Kültür v3 Öğretim Dili Olarak Türkçe'; Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 7- 96

varlığını sürmesinin, Türkçenin varlığı ve gelişmesiyle olanaklı olduğunu her koşul altında savunmuştur. Türkçeyi savunan bir başka aydın Şemseddin Sami'ye göre, *"bilimin ve edebiyatın gelişmesi için"* Türkçe kavramlar bulmak gerekir (Karal 1978, 64- 69).

Hüseyin Cahit, bilimin Arap'ta değil, Batı'da olduğu gerekçesiyle, *"edebiyatın Türk ve Türkçe olması"* gerektiğini öne çıkarır. Lastik Said "Türklere, Türkçe gerekir" diyerek, ulus ile dil arasındaki bağı dile getirir (Karal 1978, s. 73- 75).

Türkçenin önemi, gerçek anlamda İkinci Meşrutiyet'ten (1908) sonra anlaşılmaya başlar. Bu tarihten sonra, Anayasa'da Türkçenin resmi dil" olarak kabulüne dayanarak, *"devletin ilkokullarında ve ortaokullarda Türkçe zorunlu dil"* durumuna getirilir.

Kasım 1909'dan sonra Adalet Bakanlığı "Arap illerindeki mahkemelerde Türk dilinin kullanılmasını isteyince, çeşitli direnmeler başlar." Araplar, "kültür ayrıcalığını" Arapça üzerinden sürdürmek ister (Karal 1978, s. 77- 78). Bazı Araplar Türkiye'de Arapçanın egemenliğini savunan medreseler dışında, Meclis'teki milletvekillerinden de Türkçenin ilkokullarda zorunlu dil olmasına tepkiler gelir. Türkçeyi savunanlar 1908'de 'Türk Derneği' adıyla bir dernek kurarak, burada örgütlenirler. 'Türk Derneği'nin başlıca amaçları;

- Türklük bilincinin ve Türkçenin bilim ve sanat dili olarak gelişmesini sağlamak,
- Türkçenin söz varlığını belirlemeye ve genişletmeye yönelik derleme çalışmaları yapmaktır (Karal 1978, s. 80- 82).

Türk halkının düşünme ve anlatma gereksinmesine yanıt verecek bir alfabe geliştirilmelidir

Tanzimat ile birlikte Türkiye Batı'ya yönelir, Batı'nın bilim ve teknik bakımından ilerlemesinin nedenlerini aramaya ve kendi durumunu daha eleştirel sorgulamaya başlar. Böylece, yaklaşık 8 yüzyıldan beri Türkçeyi, dolayısıyla da Türkçe düşünmeyi zorlaştıran Arap yazısının, bu yeni yönelime ve bundan doğan yeni gereksinmelere uygun ve elverişli olmadığı anlaşılır. Bunda Osmanlı uyrukları olan Bulgarların, Yunanların, Sırp ve Ermenilerin kendi anadillerinde gerçekleştirilen eğitim-öğretimde, Türkleri çoktan geride bıraktıklarının anlaşılmasının da payı olur.

Batı dünyasıyla düşünce alış-verişini artırmak, bilimselleşme ve akılcılaşma konularında Batı'yla yarışabilmek için, Batı'nın ilerlemesini sağlayan yazı dizgesinin, Türk toplumunun düşünsel üretimine ve iletişim gereksinmelerine, dolayısıyla da Türkçenin ulusal iletişim dili ve bilim dili olmasına uygunluğu da tartışılır. Ayrıca, başta Karl Marx ve Friedrich

Engels olmak üzere, Batılıların 'Avrupa Türkiye'si[2] diye adlandırdıkları Balkanlar'daki Osmanlı toprakları başta olmak üzere, Batı ile yoğun ilişkiler kaçınılmaz olarak Latin yazısının Türkiye'de yaygınlaşmasına yol açar. Bunda Latin yazısının uluslararası iletişimde kullanılan yazı olmasının da payı vardır.

Türkçenin sanat ve bilim dili durumuna getirilmesi, kuşkusuz yeni bir alfabeyi gerektirmiştir. Karal ve Şimşir'in nitelemesiyle, *"Arap kültür emperyalizminin"* aracı olan Arap yazı dizgesi, Türkçenin böyle bir gelişim göstermesini sağlayamamıştır, sağlayamazdı da; çünkü Türkçenin doğru okunması ve yazılması için elverişli değildir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Enver Paşa'nın girişimiyle, *"Arap harflerini, Latin harfleri gibi ayrı ayrı sıralamak suretiyle"*, yazı düzeltimden geçirilmek istenmiş, hatta basında ve orduda "aynı yazı kullanılmıştır"; ancak bu girişim başarısız olmuştur. Bu başarısızlık anlaşılınca, *"Avrupa cephesinde Türk birliklerinde, resmi telgraf yazışmalarında Latin harfleri kullanılmıştır."* Talat Paşa da, Berlin gezisi sırasında *"telgrafları İstanbul'a Latin harfleri"* ile göndermiştir. Mustafa Kemal Atatürk de *"bir mektubunu Latin harfleriyle"* yazmıştır. Bu durum, Latin alfabesinin "resmen kabul edilmeden önce, bir kullanılma aşamasından" geçtiğini göstermektedir.

Karal'ın aktarımıyla alfabenin düzeltimden geçirilmesi konusunda çalışan bir kurulun (La Pensee Turque- Türk fakiresi) 5 Ağustos 1916 tarihli bildirisinde şu görüşlere yer verilir: *"Türkiye'de kent, genel olarak köye göre daha okumuştur. Bizim için kurtuluş çaresi, halk topluluğunu olanak olduğunca çabuk eğitmektir. Köylerimize ve okumak bilmeyenlere bir ay içinde okumak yazmak öğretmek zorundayız. Türkiye'nin bugünkü alfabesi ve yöntemi ile böyle bir sonuç sağlanması olanaksızdır. Yetkili kimseler ve bilginler, alfabenin kusurlarını düzeltmeyi ve doğrudan doğruya Latin harflerinin alınmasını önermiştir"* (Karal 1978, s. 93).

Osmanlı topraklarında Arnavutlar, Türklerden önce Arap yazısını bırakıp, 1913'ten itibaren Latin yazısını kullanmaya başlar (Şimşir 1992, s. 39). Hüseyin Cahit gibi Latin yazısını ödünsüz savunan bir aydın da Arnavutların alfabe ya da yazı seçiminde özgür bırakılmalarını savunur. İlginçtir, başta Ziya Gökalp olmak üzere, II. Meşrutiyet'ten sonra güçlenen Türkçülük akımın önde gelenleri de "Arap alfabesinin korunmasını" ister[3] (Şimşir 1992, s. 47).

---

[2] Onur Bilge Kula (2010): 'Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi'; İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

[3] Bilal Şimşir (1992): 'Türk Yazı Devrimi', Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları XVI, Ankara

Karal'ın sözünü ettiği Latin alfabesinin kullanılma aşaması, çağdaş Türkiye'nin kurulmasından sonra ve 'Yazı Devrimi'nden önceye değin uzanır. Örneğin, Atatürk Latin yazısıyla yabancı devlet başkanlarına telgraflar çeker (Şimşir 1992, s. 36- 37).

Atatürk: Batı uygarlığına girmemize engel olan yazıyı atacağız

Atatürk, Latin yazısını, Batı uygarlığı birikimini eleştirel bir yaklaşımla çözümlemenin ve insancıl-bilimsel yönlerini edinmenin aracı görür. Arap yazısının bırakılıp, Latin alfabesinin uygulamaya koyulması için uygun koşulların oluşmasını bekler. Dış dünyada ve ülke içinde bu yönde gerçekleşen değişikler söz konusudur. Örneğin, Birinci Dünya savaşı sonrasında Rusya'da 1917 Ekim Devrimi'nin ardından önce *"Yakut Türkleri 1918'de, daha sonra Sovyet Azerbaycan'ı 1922'de Arap yazısını"* bırakıp, Latin yazısını benimser. İzmir'in kurtuluşundan hemen sonra 12 Eylül 1922'de Hüseyin Cahit Yalçın, Atatürk'e *"Niçin Latin yazısını almıyoruz?"* diye sorar. Atatürk *"daha zamanı gelmemiştir"* diye yanıt verir (Şimşir 1992, s. 55).

Öte yandan, Atatürk daha 1906'da Bulgar Türkolog Manolof'a *"Batı uygarlığına girmemize engel olan yazıyı atacağız"* der. Aynı düşünceyi benzer sözcüklerle 7/8 Temmuz 1922'de Mazhar Müfit Kansu'ya, 1922'de de Halide Edip Adıvar'a söyler. Bununla birlikte, Atatürk'ün en yakınında olanlardan bile alfabe değişikliğine karşı çıkan vardır. Örneğin, Kazım Karabekir Paşa Şubat 1923'te İzmir'de toplanan Ulusal İktisat Kongresi'nde İzmirli işçi delege Nazmi ve iki arkadaşının "Latin harflerinin kabulü" konusundaki önerisini tepkiyle karşılar, okutmaz. Basına verdiği demeçte, çoğunlukla Batılıların *"Türkçe yazısı güçtür; okunamaz!"* diye propaganda yaptıklarını, birtakım Türklerin de *"bu propagandaya kandığını, Arnavutlar ve Azerilerin alfabe değiştirerek, yaptıkları hatayı, Türklerin yapmaması gerektiğini"* belirtir (Şimşir 1992, s. 57- 58).

Öte yandan, yeni bir yazı alma ve onu Türkçeye uyarlama tartışması giderek artan ölçüde sürer. 24 Şubat 1924'te İzmir milletvekili Şükrü Saraçoğlu alfabe nedeniyle, okuma yazama oranının ancak "yüzde iki ya da üç" olduğunu belirtir. 25 Aralık 1925'te TBMM *"uluslararası saatin ve takvimin kullanılmasına"* ilişkin yasayı kabul eder. Bunu 17 Şubat 1926'da Yurttaşlar Yasası'nın kabulü izler. 26 Şubat 1926'da Azerbaycan'da toplanan 'uluslararası Türkoloji Kongresi'nde Türk halkların Latin alfabesini alması coşkuyla öğütlenir. Bu coşku Türkiye'ye de yansır.

Türk eğitim dizgesinin sorunlarını incelemek ve iyileştirilmesi için öneriler geliştirmek üzere, Türkiye'ye çağrılan Dr. Kühne 1926'da raporunda yazı sorununa da değinir: *"Yazı sorunu, yalnız öğretim sorunu olmayıp, aynı zamanda bir uygarlık siyaseti sorunudur. Türkler kendilerini Batı uygarlığına yaklaştıracak bir yazı geliştirebilir."*

28 Mart 1926'da eğitim Bakanı Mustafa Necati, aydınlara *"Latin harflerini kabul etmeli miyiz?"* diye sorar. Aralarında dilbilimci Bodrumlu Avram Galanti'nin de bulunduğu karşı çıkanlar çoğunluktadır (Şimşir 1992, s. 71- 75).

Latin alfabesine geçilmesine, Atatürk'ün en yakın dava ve çalışma arkadaşı İsmet İnönü de *"Harf devrimini yapmak, uzun, çetin, belki ömür boyunca bir mücadeleye karar vermektir"* gerekçesiyle karşı çıkar. Şimşir, İnönü'nün Yazı Devrimi'ne yaklaşımı konusunda yeni Türk alfabesini hazırlamak amacıyla kurulan 'Dil Kurulu' üyelerinden Ahmet Cevat Emre'den şunları aktarır: *"İsmet Paşa, yazıyı değiştirme sorununda kolay sarsılmaz bir karşı koyuş gösterdi."* Bunun yanı sıra, aynı İnönü, yeni yazıya geçtikten sonra *"Arap harfleriyle tek bir satır bile yazmamaya özen göstermiştir"* (Şimşir 1992, s. 83).

Latin alfabesi temelinde yeni Türk yazısına geçme konusunda bireysel-tekil çalışmalar,1926'dan itibaren çoğalır. Örneğin, Celal Nuri İleri 'Türk İnkılâbı' adıyla 1926'da yayımladığı kitapta, yazı sorununa geniş yer ayırır. Mithat Sadullah 'Latin Harfleriyle Türkçe Elifba Tecrübesi' adlı kitabını yayımlar. 1927'de Hidayet İsmail 35 Latin harfinden oluşan bir 'Türk Alfabesi' hazırlar. Bunu, İstepan Karayan'ın 'Muaddel Latin Harfleriyle Elifba-ı Türki Projesi' adlı kitapçığı izler.

"Latin harflerinin Türkçeye uygulanması yolunda ateşli bir dönem" olarak nitelendirilen 1927 sonları 1928'in ilk yarısında Ahmet Cevat Emre'nin önderliğinde, Ekim- 1927- Mayıs 1928 arasında 'Vakit' gazetesinde 'Lisanımız hakkında bir Kalem Tecrübesi' adıyla bir dizi yazısı yayımlanır. Bu yazılar, 1928'de 'Muhtaç Olduğumuz Latin İnkılâbı Hakkında Bir Kalem Tecrübesi' adıyla İstanbul'da kitap olarak yayımlanır. Yine İbrahim Necmi Dilmen 'Milliyet' gazetesinde Mayıs 1927'de 'Latin Harfleriyle Türkçe Elifba' adıyla bir yazı dizisi başlatır (Şimşir 1992, s. 83-84). Yazı konusunun basında ele alınması, kamuoyunun oluşmasına ve Yazı Devrimi'ne ilişkin bilincin gelişmesine önemli bir katkı yapar.

Ağustos 1927'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkan Yardımcısı Hasan Bey, *"Latin harflerinin alınmasının uygun olacağını basına açıklar."* Bu açıklama üzerine, Yunus Nadi 'Cumhuriyet' gazetesinde yazı devrimi kampanyası başlatır. Ekim 1927'de Başbakan İsmet İnönü, Halk Partisi Kongresinde *"yazı devriminin düşünüldüğünü"* açıklar. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt 8 Ocak 1928'de Türk Ocakları heyetine Latin yazısını savunan konuşmasında Türk ulusunun *"güzel dilini, Latin harfleriyle görmeyi hararetle dilediğini"* söyler. Ocak 1928'de Hamdullah Suphi Tanrıöver başkalığında kurulan bir kurul, yazı konusunu incelemeye başlar (Şimşir 1992, s. 84- 85).

Nisan 1928'de *"Türkiye Devletinin dini, din-i İslam'dır"* ibaresinin Anayasa'dan çıkarılması, 20 Mayıs 1928'de "uluslararası rakamlar"

uygulamaya koyulması, yeni yazının yolunu iyice açar. Uluslararası rakamların alınmasıyla ilgili yasa, Meclis'te görüşülürken, dönemin Maliye Bakanı, hazırlıklar tamamlanınca, Latin alfabesinin alınacağını, bundan *"eski kafalıların hoşlanmayacağını"*; ancak *"camilerde Türkçe dua edildiği, Kuran'ın Türkçe çevirilerinin serbestçe satıldığı, İslam dininin, devlet işlerinden ayrıldığı"* dönemde *"görece küçük bir değişiklik olacaktır. Bilimsel açıdan değişiklik yerindedir"* der.

Yine 20 Mayıs 1928'de Milli Eğitim Bakanlığı, Latin harflerinin alınarak, Türkçeye uygulanması ile ilgili olarak bir kurulun oluşturulmasını, Başbakanlığın oluruna sunar. Başbakanlık bir hafta sonra gereğinin yapılmasını bildirir. Atatürk, ilk kez 10 Haziran 1928'de Dil Kurulu'nun kurulduğunu, İstanbul'da kamuoyuna açıklar. 17- 19 Temmuz 1928 günlerinde İsmet İnönü'nün de katıldığı çalışma toplantılarında kesinleşen Türkçe Latin harfleri, 'Türk alfabesi' olarak adlandırılır (Şimşir 1992, s. 87- 88).

Dil birliği olmadan, siyasal varlıkta birlik olmaz

Atatürk, 'dil birliği' ile 'siyasi varlıkta birlik' arasında dolaysız bir ilişki görür; dilde birlik olmadan, düşünce ve ülküde birlik olamayacağını bilir. Dili, özellikle de yazı dilini, Türk halkının gereksinmelerine yanıt veren bir dizgeye kavuşturmadan, düşünsel atılım yapılamayacağını, çağdaş uygarlık dünyasıyla buluşulamayacağını derinden duyumsar.

'Yurttaşlık Bilgisi Kitabı'nın girişinde (s. 15- 16) İslam dinine inananların, *"Allah'a kendi ulusal dilinde değil, Allah'ın Arap kavmine gönderdiği Arapça"* ile ibadet ettiklerini dile getiren Atatürk'ün açımlamasıyla, Arapça ibadet edenler, *"Arapça öğrenmedikçe, Allah'a ne dediğini"* bile bilememiştir. Bu durumda Türk ulusu, yüzyıllar boyunca *"ne yaptığını, ne yapacağını bilmeksizin, adeta bir sözcüğünün bile anlamını bilmeksizin Kuran'ı ezberlemiştir."* Bazı bağnazlar, anlamı anlaşılmayan dini, *"hırs ve siyasetlerine alet"* etmiştir.

Türk ulusu, bağımsızlığını korumak koşuluyla, "uygarlık yolunda" birlikte yürüdüğü bütün uygar uluslarla *"karşılıklı insani ve uygar ilişkilerin, gelişmesinin sürmesi için"* gerekli olduğunu bilmektedir. Uygarlığa yapılan katkıları değerli bulmakta, uygar insanlık dünyasının saygın bir üyesi olmaya uğraşmaktadır. Bu nedenle, Kuran'ın dili olduğu için kutsal sayılan ve bazı bağnazlar ve gericiler tarafından politik araç olarak kullanılan Arapçanın egemenliği kırılmalıdır.

Atatürk'ün büyük bir düşünsel derinlik taşıyan belirlemesiyle, Türk ulusunun kuruluşunda etkili olduğu görülen tarihsel olguların başında *"siyasal varlıkta birlik"* ve "dil birliği" gelir. Bu iki öğe, diyesi, düşünce, ilke ve ülkü birliğini de kapsayan siyasal birlik ile dil birliği birbirini tümler ve gerektirir. Dil birliğini yeniden güçlendirmek için, geçmişte yönetenlerle

yönetilenler arasında kopukluğa yol açan 'dil ikiliği'ni yaratan koşulları ortadan kaldırmak gerekir.

Atatürk'ün yukarıda aktardığım bilgelik dolu açımlamasıyla, Türkiye'nin genel yaşamını düzenleyen yasalar, bilimin ve uygarlığın hem bir türevi, hem sürekli gelişmesinin güvencesidir. Bu bakımdan hukuk dili de bu ilkeler doğrultusunda yetkinleşir. Çağdaş Türkiye'nin dünya başvuru yapıtlarına da giren en anlamlı ve kalıcı devrimi olan Dil Devrimi'nin koşulları her bakımdan olgunlaşır.

Macit Gökberk'in 'Değişen Dünya Değişen Dil' adlı kitabının 'Anayasa Dili' bölümündeki anlatımıyla, *"Atatürk'ten beri kültürümüzün belli bir gidişi vardır. Bu gidiş, kesin olarak Batı'ya yöneliştir. 1924 Anayasası'nın anlayışı ile 1945'te bu kanuna kazandırılan dil, bu yönelişe tamamıyla uygundur. Bu anlayış da, bu dil de Batılıdır; çünkü bunların ikisi de gerçekle ilgilidir. Tek kişinin de, topluluğun da özgürlüğü düşüncesini getiren, bu düşünceyi gerçekleştirmeye uğraşan Batı olmuştur. 1924 Anayasası, bireyin özgürlüklerini sağlar; 1945 Anayasa dili, Türk topluluğunun dili bakımından özgürlüğe doğru attığı adımdır"*[4] (Gökberk 2018, s. 118).

Her dil bir halkça konuşulur, yazılır ve halkın tinsel gelişimine koşut olarak gelişir ve değişir. Bu dilbilimsel ilke, Türkçe için de geçerlidir. Konuşma ve yazma, güncel dilbilimde 'dil edimi' kavramıyla anlatılır. Dil edimi, dilin gelişmesinin ve değişmesinin kaynağı ve göstergesidir. Dili kalıcılaştıran elbette o dili konuşan dil topluluğunun varlığının sürekliliğidir. Bununla birlikte, yazı, dili kalıcılaştıran ve süreklileştiren en belirleyici dolayımdır.

Yeni Türk yazısını ya üç ayda yaparız ya da hiçbir zaman!

Yeni Türk yazısına geçilmesinin en ateşli ve ilkeli savunucularının başında gelen ve 27 Temmuz 1928'de Atatürk'e Dolmabahçe Sarayı'nda 'yeni yazı' hakkında bilgi veren Falih Rıfkı Atay, *"yeni yazının, dil sorununu da çözeceğini, yalnız Arap yazısını değil, Osmanlıcanın tasfiye edilmesini"* sağlayacağını belirtir. *"Biz bunları halka ve çocuklara nasıl öğretebiliriz"* diyen Atatürk, Falih Rıfkı Atay'a *"yeni yazının eski yazının yerine geçmesi için süre olarak ne düşüşündünüz?"* diye sorar. Atay'ın yanıtı , "beş ile on beş yıl" olur.

Daha önce Enver Paşa'nın yazı girişiminin başarısızlığını yakından bilen Atatürk, *"Ya üç ayda yapabiliriz ya hiçbir zaman"* sözleriyle kararlılığını ortaya koyar. Atay şaşkınlığını şöyle yazıya döker: *"Buna ben de şaştım doğrusu. Üç ayda bir millete yazı değiştirtmek! Bunu da*

---

[4] Macit Gökberk (2018): "Değişen Dünya Değişen Dil"; 8. baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

başarabilecek miydi?" Atatürk, yeni yazının benimsenmesinden sonra Anadolu'ya çıkar; kentleri, köyleri dolaşır ve Atay'ın nitelemesiyle, dediğini üç ayda gerçekleştirir.[5]

Atatürk'ün bu devrimci kararlılığı konusunda Afet İnan'ın aktarımıyla, Yunus Nadi Abalı, Atatürk'e şöyle bir öneride bulunur: *"Latin harflerini kabul edelim; fakat bir geçici devri olarak gazetelerin belirli sütunlarını bu harflerle, diğerlerini eski harflerle yazalım. Okullarda ise, ilk giren öğrencilere yeni harflerin öğretilmesi başlansın, diğerleri eskiye devam etsin."* Atatürk bu öneriye *"Hayır, bu olmaz. Bu iş ya birden olur yahut hiç olmaz!"*[6] Sözleriyle tepki gösterir (İnan 1991, s. 81).

Şimşir'in anlatımıyla, Azerbaycan'da yeni yazıyı hazırlamakla görevli kurulca çıkarılan 'Yeni Yol' adlı gazetenin katkısıyla, 1925-1926 eğitim-öğretim yılında 'Türk alfabesi' bütün okullarda öğretilmeye başlanır; 1927/1928'de "yeni yazıyla" öğretim zorunlu tutulur (Şimşir 1992, s. 109). Bu gelişme, Türkiye'de Dil Devrimi istemini güçlendirir.

Nisan 1928'de *"Türkiye Devletinin dini, din-i İslam'dır"* ibaresinin Anayasa'dan çıkarılması, 20 Mayıs 1928'de "uluslararası rakamların" uygulamaya koyulması, yeni yazının yolunu iyice açar. Uluslararası rakamların alınmasıyla ilgili yasa, Meclis'te görüşülürken, dönemin Maliye Bakanı, *"hazırlıklar tamamlanınca, Latin alfabesinin alınacağını, bundan eski kafalıların hoşlanmayacağını"* dile getirir. Bu Bakanın Ziya Gökalp'ın sözlerini çağrıştıran anlatımıyla, *"camilerde Türkçe dua edildiği, Kuran'ın Türkçe çevirilerinin serbestçe satıldığı, İslam dininin, devlet işlerinden ayrıldığı"* dönemde *"görece küçük bir değişiklik olacaktır. Bilimsel açıdan değişiklik yerindedir."*

Atatürk Dil Devrimi'nin en kısa sürede uygulamaya koyulmasına ilişkin kararlılığını, 'Türk Harfleri ve Türk Dili Hakkında Sinop Belediye Parkı'nda Halkla Sohbet' (15 Eylül 1928) kapsamında dile getirir. Burada söylediklerini, M. Şakir Ülkütaşır şöyle aktarır: *"Arkadaşlar, bazı kişiler, idari düşüncelerle olacak, yeni Türk harflerinin uygulamaya koyulması için benden bir yıl, üç yıl gibi bir mühlet istiyorlar. Buna asla rıza göstermem. Ankara'ya dönünce ve yüksek Meclis açılınca, bir yasayla bunun hemen kabul edilmesine bütün gücümle çalışacağım."*

Bu belirlemeler, Atatürk'ün hem yeni Türk yazısını en kısa sürede uygulamaya koymakta kararlı olduğunu, hem de bu yazı için toplumsal-siyasal koşulların oluştuğu ve yasal düzenleme için zamanın geldiği

---

[5] "Yeni harflerin Kabulü ve Tatbiki Hakkında- 3 Ağustos 1928"; içinde: "Atatürk'ün Bütün Eserleri", Kaynak Yayınları, cilt 22, İstanbul, s. 148.

[6] Rafet İnan (1991): "Ellinci Yılında Türk Harf Devrimi (1978)"; içinde: "Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu"; 2. Basım, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

kanısına vardığını göstermektedir. Ayrıca, iç koşulların yanı sıra, dış gelişmeler de Türkiye'nin alfabe değişikliği yapmasını özendirmiştir.

Dil Devrimi'ni Türk ulusuna emanet eden Atatürk, dil ile ilgili 252 kitap okumuştur

Atatürk'ün ölüm döşeğinde, baygınlık geçirdiği anlarda bile "Aman dil, aman dil!"[7] diye sayıklayacak ölçüde önemsediği Dil Devrimi, çağdaşlaşma ülküsüne ulaşma ve bunu etkinleştirme açısından Atatürk devrimleri arasında en seçkini, en kalıcı olanıdır ve Atatürk'ün en büyük emanetidir. Bu devrim, çağdaş Türkiye'nin kültürel yöneliminin ve uygarlaşma istencinin açık anlatımıdır. Atatürk, alfabe değişikliğiyle başlayan Dil Devrimi'ni, Türkçenin bilim, felsefe ve sanat dili olarak gelişmesini ve yetkinleşmesini sağlayacak, Türk toplumunun uygar dünyayla buluşmasını kolaylaştıracak önemli bir atılım olarak değerlendirmiştir.

Atatürk, her devrimci atılımı mutlaka kapsamlı ve derin bir düşünsel hazırlıktan sonra gündeme getiren ve bütün gücüyle gerçekleştirmeye çalışan bir önderdir. O'nun bu tavrı, Latin alfabesini temel alan yeni yazı diline geçişte de görülür. Okuduğu kitaplar bunun en açık kanıtıdır. Atatürk, Dil Devrimi öncesinde, sırasında ve sonrasında yerli ve yabancı yazarlarca yazılan Türkçe, Almanca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Latince, Yunanca ve diğer dillere ilişkin toplam 252 kitap okumuştur.[8]

Bu 252 kitaptan 69'unun belli bölümlerinin altını çizmiş, ya da notlar alarak üzerinde çalışma yapmıştır.[9] Bu bağlamda özellikle yayım tarihi bakımından anmak istediğim kitaplardan biri Ömer Tahsin'in Atatürk'e imzalı armağanı olan ve Dil Devrimi'nden beş yıl önce yayımlanan 'Latin Harflerini Kabul Etmeliyiz' (1923), Habib Edip Törehan'ın Almanca olarak yayımlanan 'Edimsel Türk Dilbilgisi' (1916) kitaplarıdır. Bunların dışında dilbilim bakımından anılmaya değer çok sayıda kitap vardır.[10] Atatürk, salt Yazı Devrimi'ni destekleyenlerin kitaplarını okumakla yetinmez. Bu

---

[7] Komaya giren Atatürk sık sık başını iki tarafa çevirir. Bir yandan da 'aman' kelimesini uzatarak: "Aman dil, aman" diye söylenmeye başlar. 18 Ekim 1938. Sabah saat 10.30'dan başlamak üzere sık olarak 'Aman dil, aman dil!' sözlerini yineler. https://indigodergisi.com/wp-content/uploads/2016/11/11-kasim-1938-gazete-mansetleri-6.jpg

[8] Yayıma hazırlayan: Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü (1973): "Atatürk'ün Özel Kütüphanesinin Kataloğu"; Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyet'in 50. Yılı Yayınları 16, Başbakanlık Basımevi, Ankara, s. 250- 301.

[9] Recep Cengiz (yayın eşgüdümcüsü): "Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar- Altını Çizdiği Satırları, Özel İşaretleri, Uyarıları, Düştüğü Notları ve Kitap İçerisindeki Özel Yazıları İle"; cilt 24, 2001 Ankara, s. 383- 394

[10] Onur Bilge Kula (2018): 'Türkiye'de Aydınlanma ve Atatürk Devrimleri'; Tekin Yayınevi, İstanbul

devrimci atılıma karşı çıkanların kitaplarını da okur. Örneğin, karşı çıkanlar arasında yer alan karşılaştırmalı dilbilimci Bodrumlu Avram Galanti'nin üç kitabını okumuştur.

Atatürk'ün okuduğu ve üzerinde çalıştığı kitaplar arasında yer alan L. Feuillet'in 'Türk Alfabesinde Reform'[11] adlı kitabı da vardır. Atatürk bu kitapta şu satırların altını çizmiştir: *"Bugünkü alfabe, Türk'ten çok Arap'tır"* (s. 11). *"Bu hızlı değerlendirmelerin vardığı mantıki çözüme göre, Latin alfabesinin benimsenmesi için, bu alfabenin dünyada en yaygın olarak kullanılan Batı dillerinden birindeki telaffuz şeklinin seçilmesi uygun olur"* (s. 253). Atatürk, yazarın, ünsüzlerin yazılışlarıyla ilgili açıklamalarının karşısına el yazısıyla 'c', 'ş', 'ç', 'k' ünsüzlerini yazmıştır.

Demek ki, Dil Devrimi uygulamasında başarılı olacağız

Mustafa Kemal Atatürk, 1922'de Halide Edip Adıvar'ında bulunduğu bir gece toplantısında *"Latin harflerinin kabul edilebileceğinden"* söz etmiştir. Latin alfabesine dayanan dil devriminin en önde gelen savunucularından biri olan Hüseyin Cahit de 1923'te İzmir'de Latin alfabesinin alınması önerisinde bulunmuştur[12] (Koray 2003, s. 356). Derin tarihsel deneyim üzerine kurulan bu kapsamlı ve amaçlı okumalarla edinilen düşünsel temel, Atatürk açısından Dil Devrimi'nin zorunluluğunu bilince çıkarmış ve gerçekleştirme kararlılığını güçlendirmiştir.

Prof. Dr. Afet İnan'ın aktarımı uyarınca, 8/9 Ağustos 1928 akşamı, İstanbul Sarayburnu'nda düzenlenen bir halk eğlencesinde Atatürk *"kâğıtlara bir şeyler yazdı. Bana okuttu. Benim yanlışsız okuduğumu duyunca, memnun oldu. 'Demek ki uygulamada başarılı olacağız' dedi"* sözleri son derece önemlidir. Atatürk aynı akşam Falih Rıfkı Atay'ı da yanına çağırır. Atay gerisini şöyle anlatır: Atatürk *"küçük bir defteri aldı ve bir şeyler yazmaya koyuldu. Bir aralık beni yanına çağırarak; bir defa gözden geçir; bunları sana okutacağım, dedi. Latin harfleriyle ilk Türkçe yazıydı."* Halk, Yazı Devrimi müjdesini çılgınca alkışlar; çünkü Atatürk, Atay'ın deyişiyle, bu devrimi *"halk adına yaptığını",* halka anlatabilmiştir.

Atatürk aynı akşam ve aynı yerde binlerce insana şu duyuruyu yapar: *"Bu durumun, bana ilham ettiği duyguları huzurunuzda ufak notlar halinde tespit ettim. Bunları içinizden bir vatandaşa okutacağım. Arkadaşlar benim bu notlarım asıl Türk harfleriyle yazılmıştır."* Atatürk orada bulunanlar arasından birini çağırıp, yazıyı okumasını ister; ancak o kişi yazıyı okumakta zorlanır. Bunun üzerine Atatürk, o gencin elinde yazıyı alır ve

---

[11] Recep Cengiz (yayın eşgüdümcüsü): "Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar-Altını Çizdiği Satırları, Özel İşaretleri, Uyarıları, Düştüğü Notları ve Kitap İçerisindeki Özel Yazıları İle"; cilt 19, 2001 Ankara, s. 249- 255.

[12] Durmuş Koray (2003): "Neden Atatürk, Niçin Laiklik?"; Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul

topluluğa şunları söyler: *"Yurttaşlar, bu notlarım, Türk harfleriyle yazılmıştır. Kardeşiniz, bunu derhal okumaya girişti ve okuyabilir de. Ancak henüz tümüyle alışmamış olduğu görülüyor. İsterim ki, bunu hepiniz on beş gün içinde öğrenesiniz.*

Arkadaşlar, güzel dilimizi ifade etmek için, yeni Türk harfleri kabul ediyoruz. Arkadaşlar, bizim güzel, ahenkli, zengin dilimiz, yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Yüzyıllardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak ve bu gerekliliği anlamak zorundayız. Anladığınızın belirtilerine yakın zamanda bütün dünya tanık olacaktır. Buna kesinlikle eminim. Şimdi yeni Türk alfabesiyle yazdığım bu notları bir arkadaşa okutacağım. Dinleyiniz, göreceksiniz ki, çok kolay yazılmakta ve okunmaktadır."

Atatürk: Ulusumuz, yazısı ve kafasıyla uygar dünyayla bütünleşecektir

Atatürk, Türk halkının doğası, gücü, yeniyi kabullenme yeteneği üzerine bazı açıklamalar yaptıktan sonra, sözü yine Dil Devrimi'ne getirir ve şunları söyler: *"Yeni Türk harfleri çabuk öğrenilmelidir. Yeni Türk harflerini, her yurttaşa, kadına, erkeğe, çobana, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu yurtseverlik ve ulusseverlik görevi biliniz. Bu görevi yaparken düşününüz ki, bir ulusun, bir toplumun yüzde onu, yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni, doksanı bilmezse, bu ayıptır. Bundan insan olanların utanması gerekir. Bu ulus, utanmak için yaratılmış bir ulus değildir. İftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir ulustur. Fakat ulusun yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa, bu hata bizde değildir. Türk'ün karakterini anlamayarak, kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık geçmişin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları düzelteceğiz. Hataların düzeltilmesinde bütün yurttaşların etkinliğini isterim. En sonunda bir yıl, iki yıl içinde bütün Türk toplumu yeni harfleri öğrenecektir. Ulusumuz yazısıyla, kafasıyla bütün uygar dünyanın yanında olduğunu gösterecektir."* Bu sözlerden sonra, orada bulunan yurttaşların heyecanı, coşkusu adeta taşar. Bundan çok hoşnut kalan Atatürk *"Ulusumun yükselişi şerefine içiyorum"* diyerek, kadehini kaldırır.[13]

Atatürk'ün yukarıda yer alan "Ulusumuz yazısıyla, kafasıyla bütün uygar dünyanın yanında olduğunu gösterecektir" belirlemesi, Dil Devrimi'nin özünü ve amacını ortaya koymaya yeter, sanırım. Bu belirleme, dil ve düşünme arasındaki dolaysız bağı, düşünme tarzında yenileşme ve uygar dünyayla birleşme ilkesi arasındaki ilişkiyi çok açık göstermektedir.

---

[13] Atatürk'ün Bütün Eserleri (2007): "Yeni Harfler Hakkında Sarayburnu'nda Halka Nutuk"; Kaynak Yayınları, İstanbul, s. 154- 157.

Atatürk, dil ile düşünme arasındaki diyalektik bağı derinden kavrayan önderdir

En önde gelen dil filozofu olan Wilhelm von Humboldt 'Dil Felsefesi Üzerine Yazılar' adlı yapıtında, dil ile düşünme arasında karşılıklı bir belirlenim ilişkisi olduğunu vurgular. Humbolt'a göre, dil *"düşünce alanını işlemeye"* eğilimlidir.[14] Dilin öz-yapısının, tözünün, düşünceyi yetkinleştirmeye yatkınlığının anlamı şöyle açıklanabilir: Dil, düşünmeyi özendirir, devindirir. Devindirilen düşünme eyleminin türevi olan düşünce, anlatılacak ölçüde belirginleştirildikten sonra dilselleştirilir. Düşüncenin anlatımı, sözcükler ya da kavramlarla gerçekleşir.

Söz konusu nedenle, düşünme dilin dolayım içinde gerçekleşir; dilsiz düşünme olmaz. Düşünülen ve bir ses imgesiyle bütünleştirilen düşünce içeriğini dile dökme ya da anlatma, yine dilin dolayımı üzerinden gerçekleştirilir. Buradan da görüleceği üzere, dil, düşünmenin ve düşünmeyi anlatmanın zorunlu gerekli dolayımıdır, önkoşuludur. Atatürk'ün dil ve düşünce arasındaki bu diyalektik ilişkiyi bu denli kesin ve belirgin olarak kavramış olması, ancak dile ve Dil Devrimi'ne verdiği önemle açıklanabilir.

Dil felsefesi açısından bir başka önemli ilke şudur: Bir dilin gelişmişliği ya da gelişmemişliği açısından belirleyici olan, Humboldt'un deyişiyle, o dilde *"neyin anlatılamayacağı değil, o dilin öz gücüyle neye isteklendirdiği ve coşkulandırdığıdır."* Bu konuda başlıca ölçüt, dilin kendisini oluşturan ve geliştiren ulusta geliştirdiği *"düşüncelerin açıklığı, canlılığı ve belirginliğidir."* Bu kapsamda şunu unutmamak gerekir: Dil, kendisini konuşan toplumun ürünüdür; toplumun ilerlemesine, değişmesine koşut olarak değişir; durağanlaşmasına ve gerilemesine koşut olarak da durağanlaşır. Dil, ancak bir konuşma ve yazma dizgesi durumuna geldikten sonra, düşünceyi biçimlendirmeye başlar. Bu nedenle, dil ediminde, bir başka deyişle, konuşma ve yazma eyleminde oluşturulan her şey, *"tinin/düşünmenin ve dilin ortak ürünüdür."* Buradan yola çıkarak, "dil, düşünme; düşünme de dildir" denilebilir.

Bireyin ve toplumun düşünsel gelişimiyse, *"dil salt düşünce oluşturmaktan haz duyduğu zaman"* atılım kazanır. Öte yandan, devingenleşen, atılım kazanan düşünsel gelişim, dili yetkinleştirir; *"onu yeniden biçimlendirir."* İnsan tini, doğası gereği, *"yetkinleşmeye ulaşmaya çalışır"*; ancak yetkinleşebilmesi için, ona bu olanağı veren dili, dilsel dolayımı gereksinir.

---

[14] Wilhelm von Humboldt'un dil felsefesi için: Onur bilge Kula (2012): "Dil Felsefesi- Edebiyat Kuramı I- II"; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 33- 130

Her türlü düşünme, düşünen insanın gereksinmesinin ve dünyasal yöneliminin bir sonucudur ve söz konusu gereksinmeyi gidermeye yönelir; bu yöneliş içinde tekilleşir. Düşünmenin engelsiz gerçekleşebilmesi için, dil bütün alanları ve olanaklarıyla düşünceye eşlik etmelidir. Bir başka anlatımla, düşünce, *"dilin bir öğesinden öbürüne geçebilmeli"* ve dilselleştirilmek için gereksindiği her şey için gösterge bulabilmelidir. Düşünme ya da felsefe deyişiyle, tin, ayrımlaşabilmek için, dilin olanaklar sunmasını ister. Tinin özsel etkenliği içinde ayrımlaşması demek, ayrımlaşan düşünceyi, sözcükler ve kavramlarla anlatmak, böylece onları tikelleştirmek demektir.

Türkiye'de Dil Devrimi, tam da bu gereksinmeye yanıt vermiştir. Türkçe düşünen insanların, başta yazı olmak üzere, düşündüklerini anlatabilmeleri için gereksindikleri dilsel araçları yaratmıştır. Böylece, hem Türkçe konuşanlar, düşünme yeterliliklerini yetkinleşme olanağı bulabilmiş, hem de Türkçe, anlatım yeterliliğini geliştirmiştir. Her türlü engellemelere karşın, Dil Devrimi'nin kalıcılaşmasının başlıca kaynağı budur.

Bu kapsamda dilbilimin kurucusu olarak kabul edilen Ferdinand De Saussure'ün 'Genel Dilbilimin Temelleri' adlı yapıtında serimlediği *"Dil, topluma kendisini dayatır"* ve *"Dili oluşturan ve geliştiren bireysel kullanımdır"* ilkelerini de anmak gerekir. Bireysel düşünmelerin ürünü olarak ortaya çıkan dilsel öneriler, toplumsal uzlaşıyla, bir başka deyişle, yeni önerilen sözcük ya da kavramın, dil topluluğunca benimsenip kullanılmasıyla kalıcılaşır. Dolayısıyla, dilin, bireysel-toplumsal değişime uygun ya da koşut olarak değişmesi ve gelişmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle, Dil Devrimi ile geçmişinden koparıldığını öne sürenler, aslında söz konusu değişime ve gelişime direnenlerdir.

Bir başka önemli dil filozofu Ludwig Wittgenstein'ın 'Tarcatatus' adlı yapıtında yer alan *"Dilimin sınırları, dünyamın sınırlarıdır"* belirlemesini de burada anmak gerekir. Bu belirleme, "dil-düşünme", "dil-anlatım", "dil-dünya" arasındaki karşılıklı belirlenim ilişkisini gösterir. Bu belirleme uyarınca, *"insan, neyi düşünebiliyorsa, onu anlatabilir";* neyi anlatabiliyorsa, onu gerçekleştirebilir. Dolayısıyla, insanın dünyası, düşünebildiği ve anlatabildiği şeylerle sınırlıdır.

Dil ve düşünme arasındaki söz konusu karşılıklı belirlenim ilişkisi, belli başlı dil filozoflarının da başlıca tartışma ve araştırma konusudur: Lew Semjonowitsch Wygotski 'Düşünme ve Konuşma' adlı önemli kitabın girişinde bilinç ve dil arasındaki ilişkiyi şöyle belirler: *"Güneş, bir su damlasında kendini nasıl yansıtırsa, bilinçte sözcükte kendini öyle yansıtır... Anlamlı sözcük, bilincin küçük evrenidir"*[15] (Wygotski 1979, s.

---

[15] Lew Semjonowitsch Wygotski (1979): "Denken und Sprechen- Düşünme

V). Benjamin Lee Whorf 'Dil, Düşünme, Gerçeklik'[16] kitabında; Noam Chomsky 'Dil ve Tin'[17] kitabında, dil ve düşünme arasındaki bağı irdeler.

Dil ile düşünme arasındaki karşılıklı belirlenim ilişkisi, dil yeterliliği, dünyayı algılama, anlama ve değiştirebilme gücüyle, insanın öz-gerçekleştirim olanaklarıyla doğru orantılıdır. Şimdi şu soruyu herkese soralım: Alfabe değişikliğiyle başlayan Dil Devrimi, Türkçe konuşan insanların düşünme, anlama, anlatma ve özlerini ve dünyayı değiştirme yeteneğini geliştirdi mi, köreltti mi? Bu soruya ancak Türkçe, dolayısıyla da Dil Devrimi karşıtlığı yapan bağnazlar, bağnazlıklarını ideolojik örtüye büründürmek için, 'hayır!' yanıtı verebilir. [18]

Atatürk, yeni yazının öğrenilmesi ve öğretilmesi için çırpınmıştır

Mustafa Kemal Atatürk, yeni harflerin uygulamaya koyulması ve en kısa sürede kullanılarak okur-yazarlığın yaygınlaştırılması konusunda son derece duyarlı, kararlı ve ilgili davranır. 12 Ağustos 1928 tarihli şu kısa konuşma, bu tavrın göstergesi sayılabilir: *"Yeni harfler bizi çok meşgul etmelidir. İnönü'ler, Sakarya, Dumlupınar arifelerinde ne kadar dikkatli, ne kadar uyanık, aynı zamanda ne kadar umutlu olduğumuzu düşününüz. Yeni harfler meselesinde o kadar dikkatli, ilgili ve umutlu olmalıyız. Bu memleketin cidden bayındır, bu ulusun cidden mesut olmasını kalben arzu edenler, bunca başarılarına karşın hala bu ulusun dilini ve yazısını ilkel kavimlerin işaretleri gibi görerek, ona hiçbir değer vermek gereğini duyumsamayanları, gerçeğe döndürmeli, yeni harflerle meydana gelecek duruma bütün heyecanları, umutları ve ciddiyetleriyle önem vermeli ve uğraşmalıdır.*

Eğer bugün kafamızı demir çerçeve içinde bulunduran kıskacı parçalamazsak, bütün devrim ve yenilik başarılarının mutlu sonuçlarına karşın parçalanırız."[19]

Bu belirlemelerden de görüleceği üzere, Atatürk, dil ve düşünce arasındaki karşılıklı belirleyim ilişkisini çok yakından bilmektedir. Türk toplumunun, düşünsel atılımı için, önemli dolayım olan yazının çok önemli

ve Konuşma"; Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main

[16] Benjamin Lee Whorf (2008): "Sprache-Denken-Wirklichkeit"; 25. Baskı,Rowohlt Taschenbuchverlag, Reinbek bei Hamburg

[17] Noam Chomsky (1973): "Sprache und Geist Dil ve Tin; Suhrkamp, Frankfurt am Main

[18] Ferdinand de Saussure ve Ludwig Wittgenstein'ın görüşlerine ilişkin ayrıntı için: Onur Bilge Kula (2012): "Dil Felsefesi-Edebiyat Kuramı I- II"; Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

[19] Atatürk'ün Bütün Eserleri (2007): "Yeni Harfler Hakkında Demeç"; Kaynak Yayınları, İstanbul, s. 159.

bir işlev göreceğinin bilincindedir. Bu nedenle, yeni yazı dizgesinin en kısa sürede tüm yurt düzeyinde yaygınlaştırılmasını en ivedi görev saymaktadır.

Yeni yazının yaygınlaştırılması, Atatürk için birincil ulusal görevdir. Atatürk'ün Adiye Vekili Mahmut Esat Bey'e gönderdiği şu telgraf, söz konusu görev bilincini ne denli önemsediğini göstermektedir: *"Gerçekten Türk yeni yazısı, Türk'ün doğasındaki yüksek kavrayış ve yeteneği geliştirebilecektir. Yeni yazımızı, tarlalarında çalışan çiftçilerimize, sürüleri başında dağlarda dolaşan çobanlarımıza kadar en az bir zamanda yaymaya çalışmak, herkesin vicdan ve ulusal onur borcudur."*[20] Atatürk bu kısa telgrafta, yeni yazıyı yaygınlaştırmayı ulusal görev saymasının yanı sıra, yukarıda da dediğim gibi, dil ile kavrayış, dil ile düşünme, dil-biliş ilişkisini, dil dolayımıyla anlama ve anlaşmanın zorunluluğunu da dile getirir.

Türk ulusu, yazı konusunda çok yüksek bilinç ve kavrayış göstermiştir

Atatürk, Latin alfabesinin Türkçenin seslendirme ve söyleyiş kurallarına uygunlaştırılarak, uygulamaya koyulduğu 9/10 Ağustos 1928'de sonra gelen kutlamalara verdiği yanıtta (Dolmabahçe, 15. 8. 1928) olduğu gibi, hemen her açıklamasında, demecinde, konuşmasında, yazısında *"Türk yazısını öğrenmek, herkese öğretmeye çalışmak, her yurttaş için ulusal onur borcudur"* belirlemesini yineler.[21]

Yunus Nadi Bey'in aktardığı gibi (17 Ağustos 1928), bütün gücü ve bilincini önemsediği işte yoğunlaştırmasıyla bilinen Atatürk, Yunus Nadi Bey'i de Türkçe dilbilgisi kuralları konusunda sınavdan geçirir. Böylece, kamuoyu oluşturucu kişileri, yeni alfabeyle yazma konusunda duyarlılaştırmayı amaçlar. Basının yeni alfabeyi kullanarak, yaygınlaşmasına katkıda bulunmasını çok önemser. Tekirdağ Hükümet Konağı'nda, Subaylar Yurdu'nda yaptığı gibi (23 Ağustos 1928), kamu görevlilerine yeni yazı dersi verir. Aynı tarihte, yine Tekirdağ'da Mevlana Hafız Mustafa Efendi'yi yeni alfabeyle yazmaya özendirir. Bu hoca, en kısa sürede yeni alfabeyle yazmayı öğrenir ve millet mekteplerinde bu alfabeyi başkalarına öğretir.

Aynı gün Anadolu Ajansı'na yaptığı açıklamada, Tekirdağ gezisinde *"sokaklarda ve dükkânlarda halk ile alıştırmalar yaptığını, Arap harfleriyle hiç yazma ve okuma bilmeyenlerin, Türk harflerine derhal*

---

[20] Atatürk'ün Bütün Eserleri (2007): "İzmir'de Adliye Vekili Mahmut Esat Bey'e"; Kaynak Yayınları, İstanbul, s. 162.

[21] Kaynak göstermediğim bu ve bunu izleyen alıntı ve göndermeler, "Atatürk'ün Bütün Eserleri" (Kaynak Yayınları, İstanbul) adlı kaynaktandır. Tarih sırasına göre, "Atatürk'ün Bütün Eserleri"ne bakılabilir. Atatürk'ün bütün eserleri, tarih sırasına göre ciltlendirilmiş ve yayımlanmıştır.

alışmış olduklarını" gördüğünü belirtir. Bundan çok hoşnut kaldığını belirten Atatürk şunları söyler: *"Koca Türk ulusunun hayırlı olduğuna kanaat getirdiği bu yazı konusunda bu kadar yüksek bilinç ve kavrayış ve bilhassa tez canlılık göstermekte olduğunu görmek, benim için cidden büyük, ama çok büyük mutluluktur."* Yeni alfabeyle çok kısa sürede büyük düşünsel atılımlar yapılacağını ve bunun uluslararası toplumda ulusun saygınlığını yükselteceğini düşünen Atatürk'ü, bu düşünce, kendi deyişiyle, *"kendinden geçirmektedir."*

Türk ulusu bu yolda ilerlemek için, her şeyi yaparak, geri kalmasına yol açan engelleri tümüyle ortadan kaldıracaktır. Tüm ulus, yeni yazıyı öğrenme ve öğretmede çok yüksek bilinç ve kavrayış göstermiştir; çünkü yeni yazı, ulusun düşünsel gelişme gereksinmesine yanıt vermiş, uygun ortam hazırlamıştır. Bu denli kısa sürede yazıyı öğrenme ve öğretme uğraşı ve coşkusu başka türlü açıklanamaz. Dolayısıyla, Dil Devrimi'nin yukarıdan dayatma olduğunu öne sürenler, ulusun anadilinde düşünme, iletişim kurma, bilim ve sanat geliştirme gereksinmesini bilinçli olarak görmezden gelenlerdir.

Atatürk yurdun çeşitli kentlerinde halk ile yeni alfabe hakkında söyleşiler yapar. Bu kapsamda Bursa'da (27 Ağustos 1928) halkın yeni alfabeyi öğrendiğinden ve kullanmaya başladığından övgüyle ve coşkuyla söz eder. Aynı gün Dolmabahçe'den Eğitim Bakanı Mustafa Necati'ye gönderdiği telgrafta yeni alfabenin öğretilmesi ve kullanılmasını sağlamada *"en büyük görevin öğretmenlere düştüğünü"*, öğretmenlerin kararlı ve yoğun çalışmasıyla başarılı sonuçlara ulaşıldığını vurgular. Yine aynı gün Öğretmenler Kurultay'ına gönderdiği telgrafta benzer duygu ve düşüncelerini dile getirir. Çok doğaldır ki, eğitim-öğretim kurumları, Dil Devrimi'nin gerçekleşmesinde en önde gelen kurumsal etkinlik alanıdır ve bu kurumlar, kendilerinden bekleneni coşkuyla yerine getirmiştir.

Yeni yazı, Türk ulusunun bütün gereksinmelerini giderecektir

Atatürk, her türlü düşünme eyleminin ve toplumsal iletilişimin dil dolayımında gerçekleştiğinin, dilin kültürü sakladığının ve gelecek kuşaklara aktararak, toplumsal gelişmenin ve tarihin sürekliliğini sağlayan başlıca dolayım/araç olduğunun bilincindedir. Katılımcılar arasında milletvekilleri, Dil Kurulu üyeleri ve ülkenin tanınmış yazarları ve yayıncılarının bulunduğu Dolmabahçe Sarayı'nda Üçüncü Yazı Konferansı'nda (29 Ağustos 1928) yaptığı konuşma ve İsmet İnönü'ye okumasını rica ettiği şu üç madde, Atatürk'ün dil bilincinin göstergesidir:

1. *"Ulusu cehaletten kurtarmak için, diline uymayan o Arap harflerini terk edip, Latin esasından Türk harflerini kabul etmekten başka çare yoktur.*
2. *Komisyonun önerdiği alfabe gerçekten Türk alfabesidir, katidir. Türk ulusunun bütün gereksinmelerini gidermeye yeterlidir.*

3. *Dilbilgisi ve yazım kuralları, dilin ıslahını, gelişmesini, ulusal beğeniyi izleyerek gelişecektir. Kesindir ki, yeni harflerle dile ve yazıma ilk şeklini vermek için komisyonun projesi en kısa ve en edimseldir."*[22]

Atatürk, devrimci kararlılıkla dile ilişkin kuramsal bilgisini, edimselleştirmeye girişmiştir. Bu amaçla yurdun hemen her aynını dolaşarak, halkla buluşarak yeni alfabeyle okuma yazma etkinlikleri gerçekleştirmiştir. Bunlardan birine de 15 Eylül 1928'de Sinop Yatılı Okulu ve Halk Fırkası'nda katılır. Burada başta en yetkili eğitimciler ve öğretmenleri, yeni alfabenin kullanımı konusunda sınav eder. Hiç okuma-yazma bilmeyen Sinoplu arabacı Bekir Ağa'ya yeni harflerle okuma-yazma öğretir.

'Samsun Hükümet Konağı'nda Yeni Yazı Dersi' (16 Eylül 1928) kapsamında da yetkilileri v halkı yeni yazıyı öğrenmeye ve öğretmeye özendirir. Yeni basılan okuma kitaplarını halka dağıtır; *"memurlara sırayla okutur."* İyi okuyamayanları *"Efendim, doğru okuyunuz! İyi telaffuz ediniz. Uydurmak olmaz. Bu Türkçe; yazıldığı gibi okunur, söylendiği gibi yazılır"* sözleriyle uyarır. İyi okuyanları kutlar; onlara öğütler verir: *"Yazmak okumaktan kolaydır. Onun için yazmalı; fakat aynı zamanda okumalı!"* Yeni yazının iyi öğrenildiğinden duyduğu hoşnutluğu dile getirir. Sözlüklerin, İstanbul'da yapılmakta olduğunu, yakında ellerinde olacağını belirtir. Yakında *"resmi işlemlere de yeni harflerle başlayacağız"* diyerek, Samsun halkıyla vedalaşır.

20 Eylül 1928'de Sivas ile Tokat arasında bazı kazalardan geçerken, "yaşlı birine, Türkçe harfleri tanıyıp tanımadığını sorar; yazılmış iki tümce gösterir. Yaşlı köylü yeni harflerle yazılmış olan bu tümceleri okur. Anlatım göre, *"Anadolu halkı, yeni Türk alfabesine 'Gazi Alfabesi' adını çoktan vermiştir."* Atatürk, Sivas Hükümet Meydanı'nda konulan bir kara tahta önünde toplanan *"memur, öğretmen, öğrenci, subay, asker her sınıf halktan binlerce kişinin önünde sınav eder."* Yeni yazıyla okuma parçalarını okutur; halk içinden bir kişiyi tahta başına çağırarak, yazı yazdırtır. Altı yaşında bir çocuk mükemmel yazar. Yine halk arasından birini tahta başına çağırır. Tahta başına geçen adam, yazı bilmediğini ve henüz öğrenmediğini söyler. Gazi sanatını sorar: 'Kasabım' der adam. Gazi, harfleri tahtaya yazar; kasaba bunları öğrettikten sonra, adının Abidin olduğunu söyleyen adama, adını yazmayı öğretir. Sonra şunları söyler: *"Sen yeni yazıyı çabuk öğreneceksin ve öteki kasaplara da öğreteceksin."* Sonra Sivaslılara döner: *"Hepiniz bunu öğrenmelisiniz!"*

---

[22] Atatürk'ün Bütün Eserleri (2010); Kaynak Yayınları, cilt 22 (1927- 1929), ikinci baskı, s. 197- 199.

Bütün bu anlatımlar ve belirlemeler, Atatürk'ün dile ilişkin derin bilgi birikimi, dil ile düşünce arasındaki bağı, dilin en önemli gelişme ve uygarlaşma dolayımı olduğunu çok iyi bildiğini ortaya koymaktadır.

Halkın konuştuğu Türkçe temel alınarak, dil parçalanmışlığı ortadan kaldırılmadır

Kasım 1928'de Arap alfabesinin bırakılarak, Latin alfabesinin kullanılmaya başlaması, Türkçe üzerine düşünmeye, bilim ve sanat alanındaki üretkenliğin ve bu alanlara ilişkin yeni kavramların oluşturulmasına ortam hazırlamıştır. Türkçenin eğitim-öğretim dili olmasını vazgeçilmez bir ilke olarak gören Atatürk, dil parçalanmışlığını ve bunun yol açtığı olumsuzlukları gidermek amacıyla, Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ni kurmuş, çalışmalarını içtenlik ve etkinlikle desteklemiştir. 26 Eylül 1932'de çeşitli mesleklerden yüzlerce üyenin katılımıyla çalışmalarına başlayan 'Türk Dili Birinci Kurultayı'nın toplanması, programının belirlenmesi, sunulan bildirilerdeki savların tartışılarak, bütünlük kazanmaları ve sıralanması gibi çalışmalara etkin olarak katılmış yönlendirici ve yol gösterici olmuştur. Kurultayın çalışma programı şu bölümlerden oluşmuştur: A. 'Dilin Kökenleri', B. 'Türk Dilinin Güncel Durumu, Çağdaş ve Uygar Gereksinmeleri', C. 'Türk Dilinin Bundan Sonraki Gelişmeleri', D. 'Amaç, Türk Dilini Bugünkü ve Yarınki Uygarlığı Yetkinlikle Kucaklayabilecek En Güzel Şiveli ve Ahenkli Anlatım Aracı Durumuna Getirmek.'[23]

Türk Dili Tetkik Cemiyeti Başkanı Samih Rıfat Bey, açış konuşmasında Atatürk'ü 'dünyadaki en demokrat' önder olarak niteler ve ulusal birliğin ve kültürün güvencesi olan Türkçenin ne denli ihmal edildiğini gerekçeleriyle serimler. Sekiz yüzyıllık Osmanlı yönetiminde "en büyük olumsuzluğun bilim ve edebiyat" alanında görüldüğünü, bunun başlıca nedeninin de *"yükseköğrenimin, din kurumlarından ayrılmaması ve bunun yalnızca Arapçaya bırakılması"* olduğunu belirtir. Arapça ve Farsça sözcükler, "dilimizi bir ağ gibi kuşatmasının" yol açtığı dilsel gerilemeyi örnekleriyle açıklar. Ulusal dilin her şeyden önce "bir anlaşma ve anlatım yeterliliği" sorunu olduğunu, halkçılık, uygarlık, bilim-teknik yeterlilik ve uygar düşünme tarzının önceliğini vurgular. Türkçenin gelişmemesi nedeniyle, devlet kurumlarının iletişim ve etkileşim yeterliliğinden yoksun kaldığını, uzman kişilerin Türkçe ile anlaşamadıklarını, bunu gidermek için uygar kavrayışla Türkçenin Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtularak, anlatım olanaklarının artırılmasının zorunluluğunu dile getirir.

---

[23] T.C. Maarif Vekâleti (1933): 'Birinci Türk Dili Kurultayı, Müzakere Zabıtları', İstanbul 1933. Burada yaptığım alıntı ve göndermeleri güncel Türkçeye aktarmaya çalıştım.

Samih Rıfat Bey'in konuşmasında yer verdiği ilgi çekici bir başka nokta, dil ve demokrasi arasındaki ilişkidir. Yazı ve halk dilinin birbirinden ayrılması, *"memlekette yöneten ve yönetilen zümrelerin pek güç anlaşabilmesine"* yol açmıştır. Yönetilenler, yasaları anlamadan "itaat ederler"; bunu önlemek için, onların "uzunca bir eğitim devresi" geçirmesi gerekir. Hukuk dilinin Türkçeleştirilmesi, yönetilenlerin hak ve yükümlülük bilincini geliştirecek, onları uygar yurttaşlar durumuna getirecektir. Türkçenin gelişmesi, halk dilinden yararlanmakla olanaklıdır.

"Yerli sözcükler, bilimcilerin sözcüklerini kovuyor" diyen bu aydınlanmacının anlatımıyla, *"yeni aydınlar, bilimcilerin sözcükleri yerine, yerel sözcükleri oluşturmaktadır."* Daha önce dile giren sözcük ve kavramların yerini, halk dilinden karşılıklar almaktadır. *"Dilimizi ulusallaştırmak ve halka yaklaştırmak için, bizim yararlanacağımız hazineler, bütün dünya dillerinden fazladır."* Yüzyıllardır halkın konuştuğu Türkçe "her türlü yeterliliği ve birçok lehçeleriyle", dili geliştirmeye yönelik bütün girişimlere yardımcı olmaktadır. *"Her şeyde olduğu gibi, sevgili halkımızla bilgi ve dilde de birleşeceğiz. Tutacağımız yol, bilim ve deneyim yoludur."*

Samih Rıfat ikinci oturumda sunduğu bildiride, Türkçenin öz kaynakları ve kendi bölgesel koşulları içinde gelişmesi konusunu ele alır. Bu kapsamda Kutadgu Bilig'den örnekler verir. Türkçe yazılmış yapıtların günümüze değin aktarılmasının, özellikle Abbasiler döneminde Araplarca engellendiğini dile getirir. Örneğin, Ferganalı Efşi, "evinde Türkçe bir kitap bulundurmak" ile suçlanmış; bu önemli aydın ve *"sakladığı Türkçe yapıt, Bağdat topraklarına gömülmüştür."* (s. 199). "Türk diline kimseler bakmazdı" dizesini söyleyen Yunus Emre ve Erzurumlu Emrah, Karacaoğlan ile birlikte, Türkçe yazın yeniden varlığını güçlendirmiştir (s. 204). Halkın sağduyusunun, "ulusu unutmuş aydınların uydurma bilgilerinden daha güçlü olduğu", halk yazınında görülür. Bir halk ozanı olan Ruhsati "Adalet kalmadı hep zulüm doldu/Geçti şu baharın gülleri soldu" dizelerini söylemiştir. (s. 213).

Atatürk'ün derin ve uzak görüsüyle, ulusal devrimin başarıya ulaşmasını ve sürmesini sağlayan yolları gösterdiğini vurgulayan Reşit Galip, Büyük Önder'in şu sözlerini aktarır: *"Ulusal duygu ve dil arasındaki bağ çok güçlüdür. Dilin ulusal ve zengin olması, ulusal duygunun gelişiminde başlıca etkendir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil bilinçle işlensin. Ülkesini, yüksek bağımsızlığını korumasını bilen Türk ulusu, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."* (s. 214).

Kurultaya başkan seçilen TBMM başkanı Kazım Paşa konuşmasında "özgür tartışmalar" sonucunda "güzel ve zengin dilimizin kendi özgülüğü içinde gelişmesine yarayan yeni ve verimli bir yol" açıldığını, "bu eserin,

Büyük Şefimizin Türk ulusuna yaptığı sayısız iyiliklerin en önemlisi" olduğunu dile getirir.

Yukarıda aktardığım anlatımlar, başta Atatürk olmak üzere, dönemin devlet yöneticilerinin, ulusal bilinç ile dil ve dil ile düşünme arasındaki karşılıklı belirleyim ilişkisinin, Türkçenin başta bilim ve sanat olmak üzere, her alanda geliştirilen yeni düşünceleri adlandırma dolayımı olması gerektiğinin bilincinde olduklarını ortaya koymaktadır. Halk dilin kaynağı ve güvencesidir. Bu nedenle, Dil Devrimi, halkın konuştuğu Türkçeyi temel almıştır. Böylece, Osmanlı döneminde Arapçanın eğitim kurumlarında ve yönetim katında başatlaşmasının yol açtığı dil ve düşünce parçalanmışlığı ortadan kaldırılarak, tüm ulusun düşünme gizil gücü bütünleştirilmiş ve üretkenleştirilmiştir.

Türkçe, Arapça ve Farsçanın, egemenliğinden kurtarılmalıdır

Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galip Bey konuşmasında özellikle yazı dili anlamında okumuş-yazmışların kullandığı dile Türkçe "demekte gerçekten tereddüdüm vardır" der ve şunları ekler: *"On yedi milyon Anadolu Türk'ü içinde ancak yüzde ona varabilecek bir zümrenin anlayabildiği dile Türkçe denemez."* Selçuklulardan beri sekiz yüz yıl süren *"şaşkın bir inatla, bilinçsiz ve kozmopolit bir dalaletle Türkçe bizzat Türkler tarafından ölüm çukuruna sürüklenmiştir."* Kapitülasyonlarda olduğu gibi, Osmanlı *"yayıncıları, yazıncıları, bilimcileri de yabancı istilasına karşı Türk dilinin kapısını ardına kadar açtılar."* Böylece, *"dilimiz Türkçe olmaktan çıktı; içinde pek az Türkçe sözcüklerle bazı Türkçe kurallar bulunan bir Osmanlıca oldu."* Osmanlıcayı, bu yeni ve yapay dili, Türk halkı benimsememiştir; ancak hala varlığını sürdürmektedir. Ulusa hala "yüzde yetmişinin anlamadığı dille" hitap edilmektedir. Arapça ve Farsçanın "boyunduruğu sekiz yüzyıldır" sürmektedir. *"Kasırga hoyratlığı ile giren yabancı kurallar ve sözcüklerin ezici yükü altında dilimizin ruhu felce uğradı ve yaşamı cendere içinde kaldı."* Geçmişten beri "bilim ve sanatın cömert kaynağı ve zengin anlatım aracı olan Türk dili gizemlerle dolu divanlara, en çetrefil tabirler, terkipler ve ıstılahlar sergisi kitaplara ölmeden gömüldü."

Arapça ve Farsça sözcüklerin ve kuralların, Türkçeye yine Türkler tarafından sokulduğunu belirten Reşit Galip'in deyişiyle, bu duruma ilişkin yakınmaların "Arap ve Fars uluslarına veya dillerine karşı sevgi ve saygımızın eksikliği şeklinde yorumlanamaz." Bütün çabaların amacı, Türk ulusuna bilimi, uygarlığı "anlayabileceği" bir dil ile sunmaktır.

Türkçe her alanda gelişmek için, eğitim-öğretim dili olmak zorundadır

Son yüzyıllarda uygarlığın şaşırtıcı biçimde "bir yürüyüşle" ilerlemesini, "okuma ve öğrenmenin genel ve demokratik bir kurum haline

gelmiş olmasına bağlayan", Reşit Galip'e göre, artık yeni bilgilerin yayılması ve öğrenilmesi kolaylaşmıştır. Bunun aracı "yalnız okulları artırmak, yalnız halkı okutmak değil, ondan daha önce halka kendi dili ile öğrenme" olanağı sağlamaktır. Bu belirlemenin anlamı açıktır: Türkçe, ulusal iletişim, bilim ve sanatı da kapsayan eğitim dili olmak zorundadır. Türkçenin eğitim-öğretim dili olması, gelişmesi ve yetkinleşmesinin önkoşuludur. "Osmanlıca ile ilişik bir an önce kesilmeli, "Anadolu halkının konuşma dilinde yaşayan seksen bin sözcük", Dil Devrimi'nin temelini oluşturmalıdır.

Birinci Türk Dili Kurultayı'nın kararlarının "bütün olanaklarla uygulanmasına çalışılması" konusunda Başbakan İsmet İnönü tarafından görevlendirildiğini belirten bu Eğitim Bakanı'nın deyişiyle, Türk dili, Türk ulusu tarafından kurtarılacak ve "asli zenginliğini, asli haşmet ve azametini tekrar kazanacaktır." İleri atılma zamanı gelmiştir. "Gerçek yaşamdan ve yaşamsal gerçekten doğan gereksinme, bize dünyada en ileri ve en güçlü ulus olma hedefini" göstermektedir.

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra güçlenmeye başlayan dil bilinci, Türkçenin başta eğitim-öğretim olmak üzere, her alanda genel iletişim dili durumuna gelmesine ortam hazırlamıştır. Anadilinin, ulusal iletişim dili olmasına yönelik gereksinme ve istenç, Dil Devrimi'nin itici gücü olmuştur. Bağımsız Türkiye'nin kurulmasıyla birlikte, her bakımdan özgürleşen Türk ulusunca içtenlikle benimsenen ve Latin alfabesine geçişle birlikte olağanüstü bir ivme kazanan Dil Devrimi, başta eğitim-öğretim, bilim ve sanat olmak üzere, tüm toplum yaşamında etkinleşmiş ve böylece kalıcılaşmıştır. Öte yandan, Dil Devrimi bitimsiz bir süreçtir; çünkü insan sürekli düşünür ve düşündüğünü dil dolayımıyla adlandırır.

ACTUAL PROBLEMS OF APPLIED GEOMETRY TERMS IN MODERN KAZAKH LANGUAGE

GULBARSHYN SYZDYKOVA
L. N. Gumilyov Eurasion National University - Kazakhstan
ELMIRA KEMELBEKOVA

L. N. Gumilyov Eurasion National University - Kazakhstan

ABSTRACT

The world community recognized the Republic of Kazakhstan as a democratic and secular state.The fundamental factor that determines the statehood of any country is its language.Nowadays, in order to develop the Kazakh scientific language and scientific terminology, one of the urgent tasks is to create a linguistic basis for improving and systematizing the national model sectoral terms. At present, there are quite a lot of topical problems in our country that arise by interpreting, creating and using terms in the field of technics , including in the field of applied geometry. In addition, , it is necessary to note the lack of a large number of books in the field of applied geometry written in the state language, especially the lack of a dictionary of terms in this area. Scientific problems of terminology in Kazakh linguistics are considered in the research of scientists A. Baitursynuly, K. Zhubanov, A. Kaidarov, S. Isaev, Sh.Sarybayev, B. Kaliyev, U. Aitbayuly, Sh.Kurmanbayuly and others. As stated in our research paper, not all approaches referencing to term formation are currently productive.This circumstance should be taken into account at forming new terms.It is also necessary to pay attention to the formation of the term in the most natural way and methods of creating long-established kazakh folk terms and names. There are many principles in term formation that should be followed. A.Baitursynuly, A. Kaidarov, E.Omaruly nominated the principle that foreign language terms should be perceived in accordance with the laws of the Kazakh language It is very important to emphasize that the study of the semantic structure of a separate Kazakh terminology is an integral part of the modern metalanguage, a separate terminological system, and a new branch of science - technical terminology. In this regard, the relevance of the topic lies in the scientific systematization of

terminological units that represent the concepts of translation in Kazakh linguistics, their continuity in cognitive-conceptual, motivational and semantic aspects.

***Keywords :** Actual Problems, Applıed Geometry, Kazakh Language*

Introduction

First of all, to master a particular field of science, the terms specific to that field are created. The term comes from a system of concepts in a particular field of science. In order to develop the Kazakh scientific language and scientific terminology, one of the key issues are the creation of a linguistic basis for the improvement, development of the national model of professional terms. Although this problem is still relevant in Kazakhstan since 1933.

Scientific problems of terminology in Kazakh linguistics have been considered in the research of scientists A. Baitursynov, K. Zhubanov, J. Aymautuly, H. Dosmukhameduly, K. Kemengeruly, S. Kemengeruly. Zhienbaeva, N. Sauranbaeva, S. Amanzholova, M. Balakaeva, S. Talzhanova, A. Satybaldieva, A. Kaidarova, S. Isayev, S. Sarybaeva, B. Kaliev, O. Aitbaiuly, S. Kurmanbaiuly and others. Integral history of the Kazakh terminology science, theoretical problems of the terminology system and creating a term are developed in scientific works of academician U. Aitbaiuly.The study of terminological vocabulary, the definition of its theoretical meaning and content can be found in the monographic studies of B. Kaliev ("names of plants in the Kazakh language", 1988), S. Kurmanbayuly ("terminologization of the Kazakh language vocabulary", 1999).The scientific works of A. Isanov, S. Alyanov, S. Bilyalov, S. Isakov, Akshalov, A. Konurov, J. Moldazharov, etc., are related to the research of branch terminology. The research of E. K. Abdrasilov, who considered linguistic terms in the thesaurus approach to the problems of meta language in Kazakh linguistics, scientific work of S. Akayev, which the object of research was cognitive nature of terms, shows a new level of studying the terminological field.

A. Baitursynov, who made a significant contribution to the formation and scientific basis of the Kazakh national terminology, proposes the following principles of the formation of the term:

1. *Formation of terms in the native language and national cognition;*
2. *Clearness of terms to the reader;*
3. *3.Use of foreign language terms, if necessary;*
4. *Interpretation of the use of foreign terms as much as possible;*
5. *5.Consistency in terminology;*
6. *6. Development of motivational terms.*

Also:

a) first of all, to receive Kazakh words that fully convey the meaning of the concept as a term;

b) if such words are not found in the Kazakh language, to obtain them from related languages;

b) universally used world terms can be accepted, but they must be changed in accordance with the nature of the Kazakh language;

c) words of all other languages, which do not correspond to the nature of the Kazakh language, must be changed in accordance with the Kazakh language [6].

On the basis of such principles A. Baitursynov formed the Kazakh scientific language. Let us Pay attention to the principles proposed by Academician A.T. Kaidar:

Principle 1: The state itself should be directly involved in the formation of terminology in the state language.

Principle 2: Consider the term as a value of the masses and use it effectively and rationally.

Principle 3: Using of original and long-established lexical wealth of Kazakh language in creation, modification, replacement of branch terms and names.

Principle 4: The use of the best practices of related Turkic languages in the creative work of the term, as well as the most appropriate and harmonious word-formation models.

Principle 5: International terms and names that are necessary for our language, but have no exact equivalent and can not be translated, should be accustomed peculiarities of the Kazakh language.

Principle 6: Translation of Russian terms into Kazakh as much as possible; acceptance of those that cannot be translated is not the same as before, but in accordance with the phono-morphological features of the Kazakh language.

Principle 7: Legalization of using abbreviation of complex branch terms and names, based on the original partners and syllables of the Kazakh language, on the basis of the Soviet-international terminology.

Principle 8: Realization of traditional and conventional consistency, preserving general requests for creation of new terms, both in the search for an exact equivalent in our language to the terminological concepts that are constantly developing.

Principle 9: Systematize our lexical richness in a sectoral system, grouping and comparing the semantic, personal meanings of terms and names that are accepted in our language.

Principle 10: Search for ways to preserve the natural and quantitative and qualitative relationship of national and international terms in our language[4].

These principles are still relevant today and contribute to the formation of national terminology.In this direction, it is important to study the semantic structure of applied geometry terms in the Kazakh language in branch dictionaries.In this regard, the scientific systematization of term units representing the concepts of Applied geometry in the Kazakh language and the continuity of their motivational and semantic aspects indicate the relevance of the topic related to the definition of the national identity of the Kazakh terminological system.

Nowadays, there are quite a lot of problems in the development, interpretation and usage of terms in the field of applied geometry in the Kazakh language. In addition, the small number of works in the field of applied geometry written in Kazakh, especially the lack of a dictionary of terms in this area, highlights the importance of the issue.

Currently, there are very few scientists who are constantly developing the Kazakh term in the field of applied geometry. In most cases it is preferable to borrow foreign words (Latin, Greek, English, French, German, Russian, etc.) than to create a Kazakh term. According to Professor B. Kaliuly, 70-80% of of the Kazakh language termsare foreign, especially Russian terms by the influence of Soviet policy. This is explained by the fact that any language, if 60-70 % of its vocabulary is composed of words included in other languages, loses its linguistic properties and ceases to be an independent language [5]. If 60-70% of the terminology of the Kazakh language are not purely Kazakh terms, this cannot be called the terminology of the Kazakh language. From this point of view, the scientist believes that if foreign terms, which were previously accepted only in Russian, can be translated into Kazakh, they should be translated.In general, in the field of geometry, the Kazakh language has many terms that have been adopted in the same way as foreign languages, without any changes. For example, *axiom, theory, hyperbola, ellipse, parabola, asymptote, etc.*Scientists consider that in scientific works and dictionaries related to geometry, the purely Kazakh terms are only 20-30 percent. And 70-80 % of them are either purely Russian or a combination of Russian and Kazakh terms. However, it is impossible to say that the issues of creating terminological dictionaries have not been considered in practice before. But they also had their own shortcomings. In particular:

- Issuing different versions of terminological dictionaries in the field of geometry. This leads to a lack of consistency and uniformity in the terminological dictionaries;

- Lack of necessary symbols and references in the structure of terminological dictionaries;

- Inconsistency of content and structure of terminological dictionaries with its main purpose and function. . For example, in many translation dictionaries terms are translated incorrectly,the borrowed terms are given in the same way in the Kazakh language.. Such shortcomings prevent to perform the main function of the terminological dictionary;

- Non-compliance with the consistent model and principles of term sorting and definition. In some dictionaries several terms are translated in one variant or there are different translations of the same term. The presence of several variants of translation of the same term, their translation in different dictionaries causes synonymity in terminology, competition in the use of terms.

- Ways of word formation in the terminological dictionaries of applied geometry in the Kazakh language, lack of methods of conveying the morphological structure. [3]

There are two reasons for such shortcomings.The first is the defects made on the dictionary page caused by grammatical and technical errors made in the printing work. The second is the drawbacks, admitted at formation of terms in dictionaries, i.e. at their creation on the basis of national language.

First of all, let's focus on the misunderstanding that occurred due to technical and grammatical errors made in dictionaries. In the given dictionaries are found such terms as *прямые-тузулер* (түзулер); *уклон литейный -құйма еңісі* (құйма еңіс), *ширина-ен* (ені), *шейка - мойынақ* (мойын) which form a reverse interpretation due to technical errors. As these disadvantages negatively affect the problem of translation, we decided to consider the problems of creating applied geometry terms in the national language.

The second shortcomings in the preparation of terms in Kazakh language can be conventionally classified as follows:

1.Two different representations of the same term in two dictionaries;

2. Translation of closely related concepts without maintaining consistency in terminology:

- differencies and inconsistency in translation as a separate term and in translation as a complex term

- terms that are sometimes given with translation and sometimes without translation;

3. Incorrect translation of suffixes, which in itself can be considered in two ways:

-Transfer of various suffixes in Russian into Kazakh with one suffix;

- on the contrary, the same suffix in Russian is given in different variants in Kazakh language;

4. Terms that translation is in doubt;

5. Terms not defined in the dictionaries as the name;

6. Errors caused by translation of terms into Kazakh that do not require translation.

We will prove these disadvantages in separate examples.

1.Both dictionaries use words of Kazakh language, i.e. synonyms were used in translation of a term in both dictionaries.For example,***проекция****-проекция, кескін, кескіндеу, бейнелену*; ***центральный*** *- центрлік, орталық, тоғысу*; ***параллель****-параллель, қосарланған сызық, қоссызба*; ***перпендикуляр****-перпендикуляр, тікше, тік орналасқан*; ***план****-план, нұсқа, сызба, жоба*; ***фронтальная проекция****-фронтальдық проекция, қасбеттік проекция, қасбеттік кескін*; ***горизонтальная проекция*** *- горизонтальдық проекция, көлбеу проекция, көлбеу кескін, колбеу бейне*; ***профильная проекция*** *- профиль проекциясы, қаптал проекциясы, қаптал кескіні, қаптал бейнесі*; ***линия горизонта*** *- горизонт сызығы, көкжиек сызығы, деңгей сызығы*; ***четверть****-төрттік, ширек, төрттік бөлім, төртке бөлу*; ***октант****- октант, сегіздік, сегізге бөлу*; ***луч проецирующий*** *- проекциялаушы сәуле, кескіндеуші сәуле;*

2. The term translated in one dictionary is accepted in the foreign language version in the second dictionary.

For example, *шегі, габарит (**габарит**); делегей, диск (диск);нұсқа, пішін, контур (**контур**); пішім, формат (**формат**);тұрық,корпус(**корпус**);нобай, эскиз (**эскиз**);кескін, проекция (**проекция**); орталық, орта, центр (**центр**);қасбет, фасад (**фасад**); қалып, пішін, түр, форма (**форма**);айналу беті, түзу сызықтық бет, торс (**торс**);*

3.The same general term gives different meanings in branches of science.This range includes the terms "*стержень*" and can be translated in one case as "*өзек*" and in another as"*сырық*", the word "*перспектива*" which are translated as "*сәулеттік сызу*" *in one version and in another one as* "*сурет*", and "*перспективалық даму*".

The fact that the authors of the above-mentioned works allow variations in the translation of terms has a negative impact both on the public perception of terms and on the training of industry specialists.

In the field of applied geometry, there are many other terms that have one translation as a separate term, and one translation as a complex term.In particular, in the Explanatory Dictionary in this area, as a separate term, the word "*точка зрения*" is translated as "*қарау нүктесі*",but the correct version should be "*көру нүктесі*"*;*the word*" фронтальная проекция" was translated as"фронтальді проекция",*and the correct variant is *"алдынан қараған көрініс";* the translation of the word *«плоскость горизонтальная»* is *"горизонталь жазықтық",but the* correct variant is *"колбеу кескіндеу жазықтығындағы кескін";* another example , the translation of the term *"плоскость профильная"* is *"профиль жазықтық"* , and the correct variant is *"қаптал кескіндеу жазықтығындағы кескіні".*

Terms that are sometimes given with translation and sometimes without translation, or words that have the same Kazakh and foreign versions in the same dictionary, in the same textbook, are also often found in our terminology fund. As an example, here are terms taken from dictionaries of applied geometry such as *проекция – кескін, бейне,(**проекция**); центр-орта,орталық,ортасы (**центр**); перспектива- корнек кескін, сурет, сәулетті кескін, сәулеттік бейне (**перспектива**);перпендикуляр-тікше, тікше орналасқан (**перпендикуляр**); план-жоба,корініс, сызба, нұсқа (**план**);позиция-тұрғылық,тұрақ,(**позиция**); форма-пішін,тур,қалып,(**форма**); фигура-кескінді,сурет,(**фигура**).*

Previously, it was considered that different suffixes in the Russian language were given only one suffix in the Kazakh language.

Terminologist Sh. Kurmanbaiuly noted that "in connection with the revival of creativity of the term in the national language there is a tendency to create new terms with the use of suffixes, which previously did not show high productivity, which participated only in the creation of terms", which includes the development created on the principles of A. Baitursynov, the subject of study of the industry: *қосындылауыш – сумматор, шоғырлауыш – концентратор, шектеуіш – ограничитель, модульдеуіш – модулятор, құрылмалауыш – конструктор, жоспарлауыш – планировщик, сипаттауыш – описатель,вычислительный – есептеуіш* etc. Assuming that suffixes of the Russian language *атор*, *- ятор, -тор, -щик, -чик, -тель, - ный* have been translated into the Kazakh language by only two suffixes *-уыш*, *-уіш*, of which successfully composed suffixes correspond to the suffixes *атор,*

-ятор, -тор. The reasons for this shortcoming include insufficient attention of the terminological industry specialists to the linguistic aspect of terminology and specificity of such important requirements and applications of terminology as consistency, grammatical meaning [6].We believe that suffixes*-щик, -чик, -тель* should be translated in the established order with suffixes *-шы, -ші*.

The representation of one suffix in Russian in different variants in Kazakh can be traced by considering phrase terms.In branch dictionaries there is a spelling of word combinations in different variants, performing the same defining function. For example, the phrases *проекционный чертёж, проекционная плоскость, проекционная геометрия, проекционное черчение* are translated into Kazakh as *сызу проекция, жазық проекция, геометриялық проекция, сызба проекция*. And the phrases *пропорциональное деление, пропорциональная величина, пропорциональная длина* are given in the variant of *пропорционалдық бөлу, пропорционалдық шама, пропорционалдық ұзындық*. There are also such terms as *виртуаль құрылғы, виртуаль нақтылық, виртуальдық мәліметтер базасы; стандартты бағдарлама, стандарттық режім*. All words in these terms are formed by the suffixes of Russian *-ный, -ная, -ное*.We believe that when compiling a term it is necessary to adhere to the principles of sequence, consistency and unify these terms.

Among the terms, the translation of which is questionable, are those mentioned above, which were defined during the work with dictionaries.Different versions of the same term in each dictionary confuse branch specialists and the public. Any translator by translating a particular text, first of all, refers to the variant of terms available in the dictionary.And if in each dictionary the same term is given in different versions, or without taking into account the semantic properties of the application, it will certainly have a negative impact on the work of the translator.At the same time in the named dictionaries the word *простое число - жай сан* is given in versions of *simple number* және *prime number* (correct version). And in translation into English instead of *geometric manifold (геометрическое многообразие - геометриялық әртүрлік)* it is necessary to translate as *geometric variety (геометриялық көптүрлік),*and it is wrong to translate the term *"собственный вектор"* into Kazakh as *"меншікті вектор"*, and into English as a *"proper vector"*. The correct translation of this term in Kazakh is *"озіндік вектор"*, and in English as *eigenvector*.

The mistakes made in the translation of terms are related to the different traditions of using terms in each country. For example, *Lobachevsky geometry* is translated in Kazakh as *Lobachevsky geometry*, and in English *Lobachevsky geometry* is an incorrect, correct version is

hyperbolic geometry. The term *Lobachevsky geometry* is not used in Western mathematical literature, and for better translation it is necessary to understand its general meaning.

In addition, the term *"шероховатость"* has been translated as "*кедір - бұдыр*" in kazakh branch dictionary. Pointing out that the Kazakh equivalent does not fully correspond to the scientific style, we refer this term to the number of terms which translation is questionable. Given the proximity of the word "*Кедір-бұдыр*" to the conversational style, we consider that the word "*кедір*" can be taken as an alternative to this term.

Mainly in the field of applied geometry there are terms created in a style that is not typical of scientific style, although are found in single case. Another example is taken from the dictionary related to this area, the term *точка зрения* translated as the phrase *қарау нүктесі*. Perhaps it would be right if the term was called "*көру нүктесі*" in a scientific style.

In the course of analyzing dictionaries, we found that some geometric terms are not represented as names at all. This makes it difficult for the interpreter to translate texts related to this field. In the branch dictionaries we analyzed, such terms as *«габарит», «винт», «макет», «ось»* belonging to the field of applied geometry were not found. And as a meaning of technical term *«заттың немесе сызбаның өлшемдері: ендік, ұзындық, биіктік» (габарит), «бұралмалы кеңістік қисық сызығынан құралған бет» (винт), «зат немесе нәрсенің үшөлшемді кеңістіктегі қолдан жасалған нұсқасы» (макет), «шеңбер мен айналу беттерінің ортасын көрсететін және координата жүйесін анықтайтын сызықтар» (ось),* have a great importance for applied geometry.

However, the fact that they are not represented by either Kazakh equivalent or invariant form of foreign language in the main dictionaries related to this science prevents the work on translation of the scientific text.

Based on the above disadvantages, it is impossible to invalidate all terms developed in the Kazakh language in the field of applied geometry.We believe that such shortcomings must necessarily be compensated.

Conclusion

It is well known that in the process of creating a new word, term, not all ways of using the term are equally productive.

In this case, it is necessary to pay attention to the formation of the term in the most natural way, taking an example from the ways and methods of creating long-established concepts and names.

One of the principles proposed by A. Baitursynuly and A. Kaidar is the use of the best practices of related Turkic languages in the creation of the term.We consider the statement of Sh. Kurmanbayuly is expedient in

this regard: "There is enough reason to unify the terms between the Turkic languages, which shows the importance of increasing the fund of common terms by establishing a process of mutual terminal exchange."**[6].** Based on the structure of terminological dictionaries in Turkic and other languages, it should be noted that the Kazakh language is developing experimentally, enriching the experience of creating its own terminological dictionaries.

Taking into account the above, there is a need to create high-quality dictionaries related to the field of Applied geometry. Such dictionaries are necessary not only for scientists and specialists and in-depth study of this science, but also for students of this field. In order for the student to know and master a particular language and subject well, first of all, we need to create a thematic, explanatory and linguistic dictionaries of terms specific to this language and subject. The relevance of this article is explained by importance and necessity of creation of thematic, explanatory and educational dictionary of applied geometry terms in the Kazakh language.

References:

1. Esmukhanov Zh. Russian-Kazakh Dictionary of descriptive geometry and technical names.-Almaty, 1999. - p.387 [in Kazakh]

2. Zhanabaev Zh. Engineering graphics (Linear geometry, mechanical engineering). -Almaty, 2012. - p.507 [in Kazakh]

3. Isakova S. S. Applied terminology. - Aktobe, 2015. -p.175[in Kazakh]

4. Kaidar A. A new approach to Kazakh terminology.- Almaty, 1993. -p.137 [in Kazakh]

5. Kaliev B. Actual problems of Kazakh terminology. - Almaty, 2008. -p.20

6. Kurmanbayuly Sh. Shortcomings in the formation of industry terminology // industry terminology: present and future. Materials of the Republican scientific and practical seminar. - Astana, 2003. -p.140 [in Kazakh]

7. Kudaibergenov R. Technical multilingual dictionary. - Astana, 2008. - p.80

ULU NEVAÎ MİRASI

ABDURESUL İŞANBABAYEV
Özbekistan Bilimler Akademisi - Uzbekistan
Alisher Navoi Devlet Edebiyat Müzesi
abdurasul.eshonboboev@gmail.ru

Ulu Nevaî mirasının büyük bir kısmını şairin edebî eleştirel düşüncelerini içinde barındıran eserleri oluşturur. XX. asrın dalgalı yıllarında bile Nevaî'yi araştırma çalışmaları devam ettirildi. Bu çalışmalar arasında özellikle vurgulamak istediğimiz, A.Hayitmetov'un **Ali Şir Nevaî'nin Edebî-Eleştirel Düşünceleri** adlı risalesidir. Saygıdeğer hocamız; Nevaî'nin (ister epik olsun ister lirik olsun) her eseri sayfalarından edebî eser, sanatçı, edebî maharet, muasırları ve seleflerinin eserleri ile ilgili düşünceleri bulup analiz etmiş, değerlendirmiştir. Her bir bilim dalı gibi Nevaîşinaslık da gelişme süreci boyunca gerçekleştirilen daha önceki çalışmalarda ihmal edilen, eksik kalan konuları yeni olgu ve bulgulara dayanarak yorumlamaya, onları yeniden değerlendirmeye ihtiyaç duyar. Bu bağlamda, şairin edebî-eleştirel düşüncelerini Özbek edebiyatı çerçevesinde değil, **Doğu edebiyatı genelinde** araştırarak bazı görüşlerimizi paylaşmak istedik.

Bilindiği üzere, Ali Şir Nevaî'nin edebî düşünceleri sadece **Mecalisü-n Nefais**'le sınırlı değildir. Onun tüm eserlerinde bu tür düşüncelere rastlamak mümkündür. Büyük söz sanatçısının görüşlerinde dönemin edebî kültürel hayatının tüm ana eğilimleri kabararak görünür ve bunların araştırılması aynı zamanda dönemin estetik ilkelerini belirler. Örneğin, Maksud Şeyhzade **Mahbubu-l Kulub'**daki edebiyatla ilgili fikirler hakkında şunları yazmıştı: "Edebiyatın özelliği, **anlamı ve vazifesi hakkında gâyet anlamlı bir tarif** Nevaî'nin şiire bakışını doğrudan ve açıkça ifade eder. Nevaî'nin sözüyle, şairlerin işi **"mânâ hazinesinden inci toplamak ve halkın feyzi için nazım düzenine dizmek"**tir. Kısa ama ansiklopedik bir derinliğe sahip olan bu tarife dikkat edelim: 1.Nazım, mânâ ve mazmun temelinde **("mânâ hazinesinden inci toplamak")**; 2.Belli ve muntazam bir kalıp içinde gelişmeli. **("Nazım düzenine dizmek")**; 3.Nazımdan beklenen; halkın faydası, halka hizmet etmektir. (**halkın feyzi için**)".[1] Görüldüğü üzere şair, edebiyatın sosyal fonksiyonuna

---

[1] M.Şeyhzade. Eserler. C.4.Taşkent.1972. S.195.

önem vermiş, tüm sanatsal faaliyeti boyunca onu vurgulamıştır. Şair; edebî eseri, yazarı değerlendirirken her şeyden önce onun toplumsal önemine dikkat çeker. A.Hayitmetov konuyla ilgili şöyle der: "Nevaî muasırları arasında **hiçbir sosyal özelliği olmayan şiirler yazan** **Âsefî, Sağarî, Hürremî, Kabilî, Baverdî** gibi onlarca şairi tezkiresinde *sertçe eleştirir,* onların halkın gözünde hiçbir hizmetinin ve değerinin olmadığını vurgular."[2] Buna dayanarak, Nevaî'nin edebî esere sadece sosyal çerçeveden baktığını söylemek yanlış olur elbette. Şair edebî eserin edebî maharet, delilleme, vezin, uyak gibi diğer unsurlarına da büyük önem vermiştir.

Biz, herhangi bir dahice eserin kökeninin geçmişe dayandığını, geçmiş değerlerini bağrında bulundurarak dönemin, ait olduğu zamanın tablosunu çizdiğini son zamanlarda unutmuş gibi görünüyoruz. XX. Yüzyılın ünlü filolog ve filozofu M.Bahtin'in (1895-1975) şu sözleri bu bağlamda manidardır: "*Edebiyatın büyük eserleri asırlar boyu şekillenir, olgunlaştığında ise bu uzun ve zorlu süreçte pişen en güzel meyveler toplanır."*[3]

Demek ki Ali Şir Nevaî'nin sanatı uzun süren edebî kültürel gelişmenin meyvesidir. **Büyük şair Türk edebiyatının yanı sıra Fars edebiyatının da önde gelen geleneklerini eserlerinde sentez edebilmiştir**. Bu anlamda, şairin edebî eleştirel düşünceleri doğrudan Fars edebiyatı için de geçerlidir. Yalnız, geçtiğimiz süre boyunca şairin sanatı, edebî eleştirel görüşleri esasen Özbek edebiyatı çerçevesinde araştırıldı ve bu, kanaatimizce Navaîşinaslık tarihi için normal bir aşamaydı. Bununla birlikte, bugüne kadar toplanan muazzam bilgiler, günümüz edebiyat biliminin yakaladığı başarılar ekseninde konu yeniden idrak edilmeli, değerlendirilmelidir.

Şairin *Mecalisü-n Nefais*'te adlarını andığı ve sanatını değerlendirdiği şairlerin büyük çoğunluğu Fars şairleridir. Nevaî, seleflerinin sanatından gâyet iyi haberdardı ve onlara eleştirel gözle bakardı. Örneğin *Mecalisün-Nefais*'in giriş bölümünde önceki (Farsça) tezkirelerde **muasır şairlere çok az yer verildiğini yerinde tespit ederek** esas dikkati çağdaş sanatçılara çevirir. İlginçtir ki Farsça tezkirelerin tür evrimini araştıran A.N.Ardaşkinova ve M.L.Reysner'ler Devletşah Semerkandî'nin **Tezkiretü-ş Şuara** ve Camî'nin **Baharistan** adlı eserlerinde şairler hayatından hikâye eden rivayetlerin, kısa öykülerin daha baskın olduğunu, çağdaş sanatçılara ise daha az yer verildiğini

[2] Hayitmetov A. Ali Şir Nevaî'nin edebî eleştirel düşünceleri.T.1959.S.84.
[3] M. Bahtin. "Novıy mir" yazı kurulunun sorusuna yanıt.// Filoloji Meseleleri.2003.sayı 1.S.86.

kaydederler.[4] Nevaî'de ise sanatçıya karşı net bir yaklaşım, ciddi analiz daha üstündür. Ayrıca, şairin eseri **bir asır boyunca Farsçaya üç defa**, çeyrek asır içinde ise iki defa (Fahrî Heratî ile Muhammed Kazvinî'lerin tercümeleri kastedilmektedir) çevirilmiştir. Şairin eserleri üzerine Fars okuyucular için hazırlanan **sözlükler** Ali Şir Nevaî sanatına duyulan ilginin, edebî ihtiyacın göstergesidir.

Şairin edebî eleştirel düşünceleri (uygulamadan uzak) salt teorik özelliğe sahip olmayıp tür kurallarına uygun halde eserlerinde ifade edilmiştir. Örneğin, şair *Bedayeü-l Bidaye*'nin dibacesinde divan ve gazel hakkındaki tenkidi görüşlerini açıkça beyan eder.[5] Söz konusu görüşler sadece Özbek şiiriyle ilgili olmayıp genel teorik özelliğe de sahiptir. Bu konuda Y.İshakov şöyle yazar: "Nevaî divanında diğer divanlarda rastlanmayan bir özellik vardır; şair ilk defa ihmal edilen **dört harf (çim, je, kef, lam-elif)** için özel gazeller yazar. Nevaî gazellerinde felsefi, toplumsal ve ahlâki meselelere daha geniş yer verir, eleştirel, hicvi gazellerin güzel örneklerini ortaya çıkarır. Özetle, gazel belli bir ortamla ilişkilendirilerek önemli toplumsal meselelerin ifadesi için hizmet eder."[6] Görüldüğü üzere şairin bu düşünceleri genel Doğu edebiyatının teorik meselelerini de tam olarak kapsar. Doğu bilimci ve edebiyatçı M.İmamnazarov Nevaî'nin *Mahbubu-l Kulub*'da şairin sanatçıları **"hakikat tariki"**, **"mecaz tariki"** olarak iki guruba ayırmasına dayanarak şunları kaydeder: "Ali Şir Nevaî söz konusu terimi gayet güzel kullanarak islam edebiyatında "hakikat tariki" ve "mecaz tariki" şeklindeki iki edebî kolu keşfetti ve bunların her birini kısaca tanımlayarak XII ve XV. Yüzyılarda faaliyette bulunan ulu şairlerin hangi kola ait olduklarını net bir şekilde ortaya koydu."[7]

Anlaşılmaktadır ki Ali Şir Nevaî **sanatsal yöntem** konusunda da görüşlerini esaslı biçimde beyan etmiş ve bu *onu* Fars edebiyatının (bu edebiyatın geniş coğrafyaya yayıldığını unutmayalım – A.İ.) ilk araştırmacılarından biri yapmıştır. Ve nedense tam olarak bu önemli nokta Fars edebiyatını araştıran uzmanların hep dikkatinden kaçmıştır. Kanaatimizce bu konuda Nevaîşinaslarımızın da kusuru bulunmaktadır. Çünkü ülkemizde gerçekleştirilen çalışmaların büyük çoğunluğu Özbekçedir, dolayısıyla da ülkemiz sınırları içinde kalmıştır.

Edebiyatımızda edebî hadise söz konusu olduğunda *eğer konu* çağdaş edebiyatsa genellikle Rus edebiyatının "etkisi" abartılır, divan

---

[4] Bu konuda bkz: Ardaşnikova A.N Reysner M.L. Evolyutsiya janra tazkere v İrane XIII-XIX vv: Ot antologii k spravoçniku.// Vestnik Moskovsokogo Universiteta.seriya Vostokovedeniye 2016.№7s.

[5] Bu konuda bkz: İshakov Y. Nevaî Poetiği, Taşkent.1983. S.12.

[6] İshakov Y. Söz Sanatı Sözlüğü. Taşkent. 2014. S.289.

[7] İmamnazarov M. Nevaîşinaslığa Giriş. Taşkent.2015. S.254.

edebiyatı ise de Fars edebiyatının nüfuzu vurgulanır. Doğal olarak, hiçbir edebiyat mahdut halde gelişemez. Bir şekilde, önce komşu edebiyatlarla tanışır ve haliyle, ondan bir şeyler alır ve kendisi de ona bir şeyler verir. Yalnız, saf bireysel sanat hasılası olan *edebî eserin* yaratılış sürecini dış etkenle yani edebî etkileşimle ilişkilendirmek, onu salt gerçek olarak kabul etmek tek taraflı bir yaklaşımdır. Bunun dışında, Orta Çağ'da (hem Doğu'da hem Batı'da) edebî kanona (poetik ölçüye) dayanarak sanat eserleri verilmiş ve edebî gelenek üstünlük taşımıştır. Vaktiyle, Avrupa Doğu bilimcileri bu durumu göz ardı ettiklerinden bilimde Türk halkları edebiyatının ve Nevaî sanatının Fars edebiyatının birer taklidi olduğu yönünde yanlış bakış açısı gelişmiştir. Yalnız, burada ünlü Doğu bilimci E.Bertels'in şu sözlerini hatırlamak faydalı olur: "Fars şiirinin zengin hazinesinden biraz olsun haberdar olan kişinin Fars şairleri tarafından ele alınan konuların sayıca daha az olduğunu bilmemesi imkansızdır."[8] Konuya inatla dikkat çekmemizin sebebi, bugün de Türk halkları edebiyatı, özellikle Ali Şir Nevaî sanatı araştırılırken eski "ölçü"lerin kullanılmaya devam edilmesidir. Örneğin Rus Doğu bilimci B.V. Norik birincil kaynaklara dayandırdığı risalesinde: "Nevaî, (hiç kuşkusuz) Fars edebiyatının (deha bir) taklitçisi idi. Daha sonraki kuşağa ait birçok şair de "büyük emîr"e taklit ettiler, diye yazar.[9]

Eğer söz konusu estetik hadiseye döneminin iki büyük sanatçısı olan Ali Şir Nevaî ve Abdurahman Camî'nin sanatı örneğinde bakacak olursak tamamen farklı bir tabloyla karşılaşırız. Ali Şir Nevaî **Hamsetü-l Mutahayyirin**'de Camî ile sanatsal ilişkileri konusunda çok önemli bilgiler aktarır. Bu bilgilere göre şair, Camî'nin bazı eserlerinin yazılışında bizzat iştirak etmiş, onun yanında ve onun yardım ve tavsiyeleri ile birçok bilimsel kaynakla (daha çok irfani eserlerle) tanışmıştır. Şair **Muhakemetü-l Lügateyn**'de konuyu daha da açarak şöyle kaydeder: "...aning müsveddesin burunrağ bu fakirge iltifat ve itikat yüzidin berur irdilerkim; – "Bu avrakni al ve başdin ayağige nazar sal, hatiringge her ne aytgudek söz kelse, ayt!" – dib ve her ne işaret bolganikim, mezkur boldi, zahir kılsam, makbul tüşer irdi." Şimdi konuyla doğrudan ilişkisi olan **Hayretü-l Ebrar**'daki şu dizelere dikkat edelim:

---

[8] Bertels Y E. Nevaî ve Attar. Taşkent. Özbekistan Milli Ansiklopedisi Devlet Yayınevi. 2005. S.7. Çeviren İbadulla Mirzayev.

[9] Norik B.V. Biobibliografiçeskî slovar sredneaziatskoy poezii (XU1-pervaya tret XU11) M.,2011.39s. Rusça orijinalde: "Sam Navai bıl podrajatelem (bezuslovno, genialnım) po otnoşeniyu k persidskoy literature. Posleduyuşiye pokoleniya poetov po bolşey çasti yavilis podrajatelyami samomu "velikomu amiru".

Nâmeğekim rakim itib hâmesin,
Körmedi, men körmeyin, il nâmesin.

Yukarıdakilerden anlaşılmaktadır ki Nevaî Camî'nin eserlerini henüz taslak halindeyken okumuş, onlarla ilgili fikirlerini beyan etmiş ve bu fikirler Camî tarafından kabul görmüştür. Şu da unutulmamalıdır ki Nevaî *otuz sene boyunca dönemin edebî sürecinin başında bulundu ve şairler yazdıkları eserleri onun zevk süzgecinden geçirebilme umudunda idiler*: "...bu fakir sohbetige yetkurubdiler ve bu zaif alide ötkerirubdiler ve hak (cilalamak anlamında –A.İ.) ve ıslah iltimasın kılıbdurlar..." Dikkatinize sunduğumuz olgular; edebî etkileşim hadisesinin edebiyatımızda tekrar ele alınarak çağdaş edebiyat biliminin sahip olduğu imkanlarla yeniden değerlendirilmesini gerekli kılar. Bunun için yersiz heyecana kapılıp Nevaî'ye temelli "dönüş" yapmadan sadece Nevaîşinaslık tarihinin **refleksiya** edilmesi lâzım. **Refleksiya**, bir bilim dalında toplanan bilimleri derin idrak ederek yeniden değerlendirmek, demektir. Aynı zamanda herhangi bir bilim dalında, örneğin Nevaîşinaslık'ta da varislik geleneğinin istikrarı ve devamlılığının yapılacak çalışmalar için önemli güvence arz ettiğini unutmamak gerekir.

Ali Şir Nevaî'nin edebî eleştirel düşüncesinin Doğu edebiyatı tarihindeki yeri meselesine gelince, saygıdeğer hocamız Y.İshakov'un şairin nazmı hakkındaki görüşleri önemlidir: "Demek ki **Nevaî'nin nazmı Doğu nazmı tarihinde (sadece türler açısından bakıldığında bile) tamamen yeni ve bir üst düzey sayılır**. Nitekim, Orta Çağ Doğu edebiyatı ele alındığında bir tek Hafız'ın (Hegel'in estetiğe ait dersleri kastedilmekte) veya birkaç Arap ve Fars şairinin mirasına dayanmak yeterli değildir. Bu durumda ya terimin anlamı (açıklamalarla) kısıtlanmalı ya da Türk nazmının zirve noktası ve Doğu şiirinin büyük başarısı olan Nevaî nazmı muhakkak olarak vurgulanmalıdır."[10]

Özetle, önümüzdeki vazife "Doğu nazmının büyük başarısı olan Nevaî şiirleri"ni, onun edebî eleştirel düşüncelerini dünya edebiyatı genelinde araştırmak ve büyük şairin dünya estetik düşüncesi tarihindeki makamını belirlemekten ibarettir.

[10] İshakov Y. Nevaî Poetiği. Taşkent.1983. S.99.

KAYNAKLAR

Norik B.V. Biobibliografiçeskî slovar sredneaziatskoy poezii (XU1-pervaya tret XU11) M.,2011

İmamnazarov M. Nevaîşinaslığa Giriş. Taşkent.2015

Bertels Y E. Nevaî ve Attar. Taşkent. Özbekistan Milli Ansiklopedisi Devlet Yayınevi. 2005. S.7. Çeviren İbadulla Mirzayev

Ardaşnikova A.N Reysner M.L. Evolyutsiya janra tazkere v İrane XIII-XIX vv: Ot antologii k spravoçniku.// Vestnik Moskovsokogo Universiteta.seriya Vostokovedeniye 2016.№7

İshakov Y. Söz Sanatı Sözlüğü. Taşkent. 2014.

İshakov Y. Nevaî Poetiği, Taşkent.1983.

M. Bahtin. "Novıy mir" yazı kurulunun sorusuna yanıt.// Filoloji Meseleleri.2003.sayı 1

Hayitmetov A. Ali Şir Nevaî'nin edebî eleştirel düşünceleri.T.1959.

M.Şeyhzade. Eserler. C.4.Taşkent.1972.

DE-CIVILIZATIONAL VIOLENCE IN DORIAN GRAY: HELIOGABALUS, BACON, ARTAUD, AND THE CABAL OF CATHARTIC 'MADNESS'

DAVID BUSSELL
Virginia Commonwealth University - United States
Head of Creative & Internal Consultant at J & M Tile, Granite & Marble; Masters Student (Culture & Capital) at VCU – Richmond
dbussell000@gmail.com

ABSTRACT

Description: A spiralling inquiry into the psychosexual origins of the British empire of reason - employing racial, sexual, gender, and class distinctions in order to manufacture, or 'produce' civilization as an active boundary between the 'human' and 'in-human', the 'civilized' and the 'savage', and, ultimately, the devil and god as poles of virtue. Drawing on works by Francis Bacon, Antonin Artaud, Oscar Wilde - and sending them up to the ancient empress of empirical perversion, Heliogabalus - this text attempts to contribute to a running, global 'cabal' of dissent working against the process of civilizing and regulating life by way of endless definition of life. Heliogabalus, flaunting every social norm of the Roman Empire before her untimely death, disjects the ruling god Jupiter in the name of her own sun god; engages in a hedonistic pillaging of values which astonished the ruling class and the public alike. As a model of and for creative destruction (Heliogabalus using the erotic as a weapon), the Decadent artists, led by Wilde, implement modes of Eros as subversion of empire which strike at the root of cultural norms. By way of recalling Heliogabalus as a sort of founding force of anarchic destruction, these artists of pre and post 'nuclear modernism' participate in a push toward total creative lawlessness and explosive expression of life by way of creative destruction of empirical law and order.

***Keywords** : Heliogabalus,Dorıan Gray,Bacon,Artaud,De-Cıvılızatıonal Vıolence*

The following is excerpted from a larger, book length project entitled:

'DE-CIVILIZATIONAL VIOLENCE: NOTES ON A MODERN ICONOMACHY'

The included section was written in part for, during, and with an independent study with Wilde scholar Dr. Nicholas Frankel.

Thank you for your consideration.

THE MAKING OF MEANING

The creation of the 'world' is first a creation of the mind: a practice of thinking-through-making; fixing and mooring the apparent 'life' (things, bodies, scenes, movements) as it is experienced to category and definition as a 'rational' synthesis (or chain of meaning) of the mediating spaces of mind, meaning, and embodiment. This movement, or the movement of s(t)imulated sensation to *logos*, is the foundational chain of empiricism [made empire] - which tells of 'self'-qua-'world' as the experienced, and thus as 'true' life. The formulation of 'reality' as [as an empire of the sensible] is as a regulatory, man-made ecosystem of seeing, being, thinking, and feeling by way of the categorization and ordering of that which is experienced - by ordering, or empiricizing - the sensational (the sense) and supra-sensational (the idea of the sense) to create a systematized, coded reality which stabilizes, or normalizes, itself by way of and through a determined way (or method) of seeing, being, and orienting [the empire of empiricism] - as law as 'reality'. It is this simultaneously legislated (material) and unspoken (cultural) everyday process of imagining-world which harnesses life and subjects it (consenting or coerced?) to the totems of definition-as-law of 'life': the 'human', the gendered, the raced, the sexed, the bordered, the bound. The endeavor of civilization (to construct and control the bounds of life; thus, the bounds of the *possible*) is that which both creates and polices the strictures and dictates of 'life'-as-'world' and life as *in world* - that which is called the everyday; the relations therein. These dictates as the stone tablets of 'humanity', collectively re-imagined, collectively re-assumed, and collectively re-normalized - become the always already spoken (the normalizing violence that is 'human history')

and unspoken boundaries of that which is known as 'human existence', a political and philosophical concept pregnant with the birth and death of all things as they are, and can be, known.

As of the writing of this document, the civilizational process, globalized with exponential advances to technologies of speed of relation - has become all but written global law, legislated with the absolute immediacy of a functional, practical network of already mediated relations of production, distribution, and consumption of the products of labor; labor itself. Dominant cultures are no longer locally or regionally dominant in their establishment of life-norms by way of local acts of violence, coercion, and propaganda ('legislation') - but they are global forces: spreading image, text, meaning, and war virtually and physically (read: the collapsing 'domestic' and 'abroad' as 'separate' spheres of influence; the subject and the shadow) with virulent speed. This process itself, 'civilization', might also be called a technology of life; a prosthesis long forgotten as prosthetic by the new modernity - a prosthesis one is now convinced of as being organic, or 'true' to and at the level of 'base reality' - both theoretically and practically as that which allows for life, and that which creates 'life' as a category as opposed to 'death', or 'the end'. By the logic of civilization, the civilizational methods of policing (material) and ordering (ideological) existence are all that stands in the way of an all consuming madness: an unknowing, an unseeing, an unwinding, an undefining - of *being*; furthermore, stand as all that separates the self from a violent death at the hands of the other. This feared 'all consuming madness' of de-civilization might be best described as (in following the logic of the empirical binary) the 'death' of meaning. Without an ability (or desire) to define the boundaries and borders of self and other, subject and object, body and mind, human and animal, nation and nation as *policed, or violently separate*, the linear, definite distinctions which formulate the civilized 'reality' combust like dead wood, abandoned by that which sustains them - the invested life force of belief. It is in this sense that the death of meaning is always already artificial; that meaning is always already interpretive - that meaning and language (like their 'civilized' forms, Literature and Culture as categories of life-making) are buoyed and propelled by the *investment* of labor, forced and religiously adherent alike. Upon an analysis of how this 'meaning' is generated, it is clear that it is nothing more or less than the life force of the collective, invested as an a priori *currency*, propelling and propping up the always already cold, mediated, 'existence' of the 'real'.

This creeping death of that lifeless thing called 'meaning' (or, that which empowers 'life' in the world) is at the root of the struggle for a unified reality by way of the establishment of the empire of empiricism, which substitutes itself as the image of 'life' in place of life. At this junction of struggle: the lives and worlds of the 'mad' (or those divested of and from

‘meaning’) in *volatile multiplicity of meanings* as a mode of being*s* - surveilled, policed, and *settled* as content by the logos controlled consensus s(t)imulation-as-garment of the project of creating a ‘rational’, or ‘sensible’ world, again, produced and re-produced at the level of everyday life. This question (framed by civilization, as it must in order to survive, as an answer) of volatile, multiple modes of existence or ways of being is also a question of knowledge: how knowledge is defined (settled), how knowledge is ordered (made hegemony); ultimately, how knowledge is determined to be true, or known (established as a fundamental, or total, collective, reality). The process of knowledge-making in the civilizational mode is structured in the form of the diacritical argument: ‘to justify the ways of God to man’.

THE DEATH OF IMAGES

Among the scholarly debate on the life and times of Heliogabalus, all but erased from the record of history by the guardians of the Roman Empire, there is one certain consensus - made by Decadents and academics alike. In her infamous reign (does it matter if the stories are true?), Heliogabalus flouted every taboo and disdained near every ritualized law of the Roman Empire - being out as a transgender woman, taking multiple wives, flouting her bisexuality, committing multiple renowned, literary mass murders, hiring and firing men based on the size of their genitalia; desecrating the altar of Jupiter and instituting her sun god, Egabalus, as the ruling deity of empire. The thread of Heliogabalus as myth, history, and archetype for defiance of civilization, even as she ruled - was of great influence to the Decadents of the late 19th century. Picked up on by Joris-Karl Huysmans in his text *Against Nature*, and again by Oscar Wilde in *The Picture of Dorian Gray* (and later, into the 20th century, by Antonin Artaud in his text, *The Crowned Anarchist*, a sort of ‘creative history’) - Heliogabalus has become not only an icon of and for early queer culture, but an icon of cultures of total dissent, refusal of taboo, and mockery of the rule of law. Through her coming into power, Heliogabalus, albeit for a brief period of time, used the permissiveness of power (read: the ability to control space and time) to ridicule tradition and prostitute herself to herself with erotic, and total, soveriegnty.

Here, Heliogabalus is not unlike Wilde’s Gray (the two encounter one another in Gray’s studies) - who thoroughly takes advantage of his acquired supranatural power (not unlike that of an emperor, but instead of mastery of space, Dorian has acquired the mastery of time) to prostitute himself thoroughly to his every desire - ‘descending’ into the ‘satanic’ depravity of murder, carnal sex, manipulation, and (perhaps most importantly) the consumption of knowledge *as transgression* - this is to say, as that erotic impulse which swallows the idea of civilization whole in its embodied soul. Dorian permits himself, under the watchful eye of Lord

Henry, to enjoy all that life has to offer - before Wilde himself recuperates Dorian at the end of the text (one wonders if this recuperation is 'truly' Wilde's - bringing about, again, the question of the mediating influence of Culture as a mechanism and method itself of surveillance and policing of life made otherwise). The icon of Dorian, depicted by one who loves him (Basil) allows magical transference of Dorian's life-force to and through the painting - not unlike a ritual sacrifice, where Dorian exchanges 'life' (or the image of it, as it were) vis-a-vis his prayer for eternal youth (or so it appears) - a movement which unveils (by way of appearing the disapparent) the refractory, embodied/disembodied complexity of the force of life itself, as a network of relations through which life force flows - through 'living' and 'dead' 'things', alike. This conjuring occurs in and through an externalization, a firm representation or *catching*, of the condition of the disapparent life force; that which animates - as Huysmans' de Essenientes proclaims - 'This admirable artistry had long enthralled him, but now he dreamt of collecting another kind of flora: tired of artificial flowers aping real ones, he wanted some natural flowers that would look like fakes,' (Husymans, 83). This digging into the paradox of the appearance of that which is considered 'natural' and 'unnatural' at the crucial site of appearance, is referred to by art critic Victor Schlovsky as the process of 'defamiliarization': 'Unlike the realist writer, Wilde does not seek to render a familiar world. He seeks to capture the world's strangeness - to *defamiliarize* it,' (Wilde, 25). This property is simultaneously of 'the world' but, in its subliminal quality, of it in such a manner that *goes beyond* worldly conception; thus, supersedes definition. This process of 'defamiliarization' reaches its peak in the atomic, supra-modern arts and methods of the British painter Francis Bacon and the French polymath Antonin Artaud. Bacon's creative process, perhaps most emblematic and detailed in the painting *Painting 1946,* is that which connects British aestheticism's first 'martyr', Wilde, with its last, Bacon. Furthermore, 'Artaud's problem', certainly most emblematic in and as Artaud's obsessed (im)possibility of *embodiment* under the hood of a sexuated society, sutures Artaud inextricably to the first atomized depiction of the underlying psycho-social, psycho-sexual condition of global, civilizational, modernity - Wilde's carefully rendered, highly theoretical 'picture' of Dorian Gray.

If one conceives of 'human history' as an arbitrarily (hegemonically) recorded process detailing the rise and fall of societies, civilizations, and empires by way of corruption, disease, plague, invasion, and transgression, one can see just how the life-work of Heliogabalus in and through Roman culture (as a knife, herself) already eulogizes the quickly modernizing (and quickly crumbling) Culture of Empire (for here, the Culture of Empire is nothing less than Empire itself) as empiricism made dead body of law - emblematized by Wilde in the classic character of Dorian as he confronts

the strictures of historicized 'life'(; furthermore, in the eulogizing of Dorian as Heliogabalus over and over again in Bacon's works): 'As he looked back upon Man moving through History, he was haunted by a feeling of loss. So much had been surrendered! And to such little purpose! There had been mad wilful rejections, monstrous forms of self-torture and self-denial, whose origin was fear, and whose result was a degradation infinitely more terrible than that fancied degradation from which, in their ignorance, they sought to escape,' (Wilde, 192). It is in the work of Heliogabalus (; later, of course, the creative and de-creative life-work of Dorian and Wilde) that the farce of civilizational mechanisms of 'life'-making and life-mediation are laid all too bare - as attempts to control and order that which is always already beyond order and control - the missives of the ineffable, erotic soul.

Without the ability (read: str(i/u)ctures in place (moral, ethical, religious, cultural, and governmental)) to transgress, Dorian *cannot* transgress. This is to say, that the murder of Wilde by the British public - and Wilde's murder of Dorian - are bookended by a civilizational process that does not, and must not (in a religious and literal sense) allow for difference - or that which transgresses the created civilizational taboo - which in turn, creates, structures, and enforces the legal reality of civilization. This civilizationally structured and ordered 'difference' (which is not the poetic difference of many meanings in relation, but the binaristically coded difference of moral order), is itself that which bottlenecks the poetic difference in a choiceless choice, a sieve through which the entirety of the complex neural networks of existence must funnel in order to *make sense*. In *Dorian Gray*, as in *Against Nature*, difference is and becomes the erotic desire to life-make - the desire to live otherwise, to think otherwise, to feel otherwise, to fuck otherwise, to know otherwise, to individuate by way of engagement with; the desire to bring one's life force into the world. This desire for self-knowledge by way of self-exploration (read: the exploration of the *many myriad* of selves, unsutured by the binaristic code of civilization), is that which must be controlled in order to manufacture the bordered image of a functional, existent, coherent, contained, 'safe' society - visible and satirized in the slippery borders of Wilde's London 'proper' and London 'improper'; exploded in the unbound immediacy of embodied movement in the works and worlds of Francis Bacon. In the case of Heliogabalus (and of Dorian, later in the text), the consequences of willfully discarding the hegemonic garments of civilization are absolute and fatal - whether by the silent, phantom hand of 'morality' (read: that which formally 'does not exist', created by the legislating body to violently enforce the bounds of 'existence'), or by the outward, public, social mechanism of law itself. These consequences, themselves too created, serve to illustrate a wall; the impenetrable wall

through which nothing passes - or, the end of 'the world': 'it is not possible to transgress these bounds'.

THE WITCHES' SABBATH

The intersection of paganism and Christianity; 'the civilized' and 'the savage' as dialectical forces (simultaneously imagined and made quite real) within and without British civilization has been depicted throughout the history of British literature; detailed, notably, in the presence of Bertha and Jane's allusions to enslavement in *Jane Eyre*, the hauntings of Catherine and Heathcliff, respectively, in *Wuthering Heights*, and the legacy of the land and rape as a method of civilizing in *Tess of the d'Urbervilles*. This dialectical force is the tension of the passage of time through and as that which transforms of space; a process of continued de-creation and creation of the human myth and grounds for the human myth (read: the land upon which the empire is 'built') by the ideological order which makes its sovereign claim in, by, and through belief. Consequently, it is that which, at its core and essence, demands its own paganism, or breakage of law (belief as the leap to 'god') - that attempts to establish and structure itself as that which is sovereign to life; furthermore, that which is designed to rule; that which is able to discern the word of god in its jurisprudence, a jurisprudence which attempts to mediate life. The fascinating examples of Heliogabalus and Dorian stand as archetypal cases of the 'jurisprudence of empire' detonated from the inside - a sort of extravagant, deeply effective camp of 'history' - two figures at the cultural and political center of civilizational power appropriating said power to the expression and fulfillment of that which civilization must not allow manifest. This direct and explicit undermining of civilization stands, with myriad historical examples of revolt - as part of a dis-foundational current of *total refusal* of the imposed bound, described best by Fyodor Dostoevsky in his journals: 'It is clear and intelligible to the point of obviousness that evil lies deeper in human beings than our socialist-physicians suppose; that no social structure will eliminate evil; that the human soul will remain as it has always been; that abnormality and sin arise from that soul itself; and, finally, that the laws of the human soul are still so little known, so obscure to science, so undefined, and so mysterious, that there are not and cannot be either physicians or final judges,' (Dostoevsky, 424). This archeology of evil (which here is nothing more than the archeology of that which lies beyond the ability to conceive of, or legislate, an order), performed by Wilde, Dostoevsky, Artaud, Bacon, and Heliogabalus alike - is the bringing out of all mad (read: multiple) desire into the open of the 'definite world' - for the judges, filled with horror, to truly see.

Bacon's incarnation of deep, subliminal evil (literally, in meat) in his *Painting 1946*, is a summoning of the black moon of history, or the

collective psyche of 'filthy', 'carnal', and 'grotesque' desire, embodied desire - the 'evil' which always escapes the civilizational process of ordering the apparent world. Unlike many other attempts to incarnate the destroyed corpse of Dorian in visual form, Bacon succeeds, time and time again, simply in his abandonment of structuring thought: 'I had drawn something totally different and out of this suggestion arose this picture. I had no intention to do this picture; I never thought of it in that way. It was like one continuous accident mounting on top of another' (Bacon). The accident of *Painting 1946* (which is also the accident of history) leads Bacon directly into the territory, or *channeling*, of bringing about the subconscious (that place which bleeds between the collective): a paradoxical phenomenon and ability which might be described as a supranatural summoning of that which is 'not there', through the axis of embodied gesture, into the realm of that which is 'there' - much in the manner of Dorian's wish for life through and with the painting becomes as a medium of and for the conveyance of life to and into 'life' (Dorian's life-force transferred into a mediating relationship with the 'image' as fetish object; religious icon). The picture of Dorian, as with Bacon's works - comes to embody not the 'decay' of Dorian's mortal soul (a superficial, highly religious reading of the text), but a depiction of the life process and like-making as mediated by civilization *as* the archetype of Dorian. In the moment of Dorian's wish, a transaction occurs, where Dorian, quite literally, loses his life as *his*. 'His' life becomes at once incarnated and disincarnated, by and through the painting as a medium which configures and reconfigures his flesh as he engages and disengages with life - in short, Dorian loses his always already imagined individuality. This dialectic (a supranatural encounter with the death of classical liberalism as a politics of representation that refuses to acknowledge that what it represents is only itself; violently depresenting that which is 'other' to its conjured image), framed by Wilde (a notorious lover of the visual arts who once wished to be a painter), is too embodied in the figural works of Bacon, who, drawing from the legacy of van Gogh, unleashes his painting as that which cannot be civilized; as that which is beyond, in its conjuring (and theorizing) of life force energy, that which attempts to harness it for the purpose of structuring and ordering 'reality' as an order of apparent things. This is to say, that in the works of van Gogh and Bacon, it is revealed to the collective that there is indeed a *deeper*, 'more true' reality - a reality which is simultaneously seen and unseen - but, furthermore, a reality which requires a concerted metaphysics of sight; an embodied practice in and through which one might observe the unobservable. It is no mistake that van Gogh's works are collectively seen as and remarked upon as a firm break in and from the historical current of 'Painting' - if not simply in the sense that they represent a sort of beyond-mad reality, a beyond reality only accessible in and

through the current of what Artaud calls 'authentic madness' - the madness of consciously chosen *abandon*. It is through this abandon - the abandonment of definite 'life' (; thus, the abandonment of the 'empire of empiricism'), that the apparent and disapparent worlds may be resolved and mediated as embodied life-practice.

CATHARSIS

The notion of *catharsis*, as initially elucidated by Aristotle in *The Poetics*, is the guiding conceptual framework for this civilizational process - from Christ and Heliogabalus to the contemporary moment: 'Tragedy, then, is an imitation of an action that is serious, complete, and of a certain magnitude; in language embellished with each kind of artistic ornament, the several kinds being found in separate parts of the play; in the form of action, not of narrative; through pity and fear effecting the proper purgation [*catharsis*] of these emotions,' (Aristotle, *The Poetics*). In the now-modern double meaning of the term, both the dramatic letting of emotions, and in the medico-pagan letting of blood, it is Wilde's Gray and and Wilde himself, along with Artaud's theoretical texts on the discipline of theatre, which show civilization its own method - the method of purgation of the other by and through the blood of that which is (coded) as opposed to the civil. This process is also how the legacies of those who dissented civilization (; those who were fed, publicly, to its Moloch) are posthumously ordered; it is in this manner that Christ is made iconographic religion, Marx is made iconographic religion, and Wilde's *Gray* is made a 'story', or work of 'narrative Literature' - not as life-works which perform acts of deep philosophical incision into the inner workings of civility and its totem created meanings, values, and images - too, created works which found the definite norms of the always political, always productive 'reality'. Much as Artaud refers to van Gogh as the man suicided by society, so too does Wilde bring about and speak of Dorian, who performs a similar function as *cathartic archetype* in relation to civilization - by embodying and enacting all of the psychological weight of the society, he is at once elevated, scorned, and suicided. The modern pop star performs a similar function - in the sense that the pop star embodies (or 'acts out') the classically liberal dream of *total* social, political, and material freedom - they have become *the individual* - and thus, the pop star cannot any longer exist as one among; instead elevated into an archetypal role, position; imagistic display of power as a symbol of what modern civilization claims to be possible - which is only, of course, possible for the pop star as representative of and for the excellence of cultural hegemony. This screening of life by way of hegemonically imposed and generated social roles as implicit law of 'life' is that which positions modern civilization both as and behind a series of images which serve as organizing principles for the religious caste of meaning, purpose, and power - the very principles

which fuel and justify the continued manufacturing of civilization as *the* method of 'life'.

By way of the ordered sewing of disciplinary culture (that which mediates and generates meaning as a collective 'state') into the fabric of everyday life, civilizational catharsis - genocide, murder, war crimes, and other acts deployed by the state - are no longer themselves *actions committed by organs of the state*, subject to judgement and criticism (like all action) but instead, mediated as *necessary* by disciplinary culture (as a 'skipped step'), they are become always already *necessary* in order for the continued survival of civilization. In short, they are simply part of the process which allows for 'life'; that which secures the walls of the city from the violent coming of the other. The images which reify and deify its necessity (both of and for civilization itself and its continued enforcement) as symbols of the *absolute power* of civilization by way of conferring meaning onto and into the project of 'the world' as known, constructed, and defined - also function to structure 'life' of and for the collective under the civilizational axis. These images, as all images are, are shit (to invoke Artaud's theory of culture); thus, are always already disposable and reside behind the highly religious a priori *belief* that they can represent anything other than that which creates them - namely, here, *the ideological and practical mechanism of civilization*. So it is with the image of representative government. In so many words, the images of the power of civilization (its organs of Culture and political theatres) are become modern icons at the feet of which to desecrate or refuse them is to sin against the mechanism which makes life possible - to go against a displaced, radically secularized god. The culture of civilization proclaims, 'without civilization, life is not possible'.

Whether or not the painting of Dorian truly contains his soul, or a manifestation of his 'sins' is simply irrelevant. It is the process of mediation itself by and through which the 'invisible' life becomes, too, 'visible' life, or through that magic (known to modernity as the process of making *capital*, or the creation and subsequent filling of the fetish object with value and worth - the currency of life-force as invested into material) which is clearly and completely articulated in Basil's painting and Dorian's wish at the incisive hand of Oscar Wilde. The conjuring of the image of Dorian by Basil as a fetish object (created love), imbued by Dorian with the power of religion; the power of aspirational prayer and the spelling of desirous *belief* - elevates the painting to that of an icon which mediates Dorian's life and conveys judgement by way of imagistic refraction - a refraction which reconfigures and images Dorian's actions as its own. To gesture to Marx's Grundrisse: 'The appropriation of labour by capital confronts the worker in a coarsely sensuous form; capital absorbs labour into itself – 'as though its body were by love possessed,' (Marx, 623). Dorian's works in the world

are, quite literally, transferred into and through the painting as the mediating fetish object, prophesying the text itself, and mimicking the creation of 'the world' by the imbibing of materiality with life-making as meaning-making. This is to say that Wilde suggests a sort of double mediation: that just as Dorian's staging is mediated by the painting (he is introduced by way of a collective gazing into and upon the image; he is exited by the intimate rupture of its surface), Dorian's life-force is mediated by the painting, as a conduit through and to which currencies (as meaning, value, and life-force energy) are conferred. This echo can be seen all too clearly in Dorian's gazes into the painting, where he gazes into *something*, and *something* gazes back into him. This is no literal mirror, of course, but a meta-realistic image - where the supposed boundaries of individual and collective action, action and consequence, belief and law intersect and combust; where the modern social orders of egotism, linearity, narrative, and logos crumble entirely - to reveal the innate 'evil' (as termed by civilization) *against* civilization: the evil of that which is always already also itself; the artifice of its attempt to erase its determined (in its definite assertion of individuated 'self') 'other'. Dorian is confronted by and with this base truth as he thrusts the knife that killed (one of) its maker(s) into the canvas of his mediated reality, and dies along with it.

CONDEMNATION OF MEMORY

Just as Heliogabalus could not be truly erased from history, so too does catharsis (as the tool by and through which civilization lets itself of the taboo) - remain as a constant and continual reminder of what lies on 'the other side of civilization'; the other side of the body (accurately depicted as rendered shadow by the civilizational efficiency of the atom bomb) - madness, 'darkness', death, difference, magic, superstition, fate, prophecy, poetry, and otherwise - as that which must be exiled, or bled, from the logos city of civilization. These forces - which take their form in the lived experience of those deemed a 'threat' to the order of civilization, Dorian's portrait, Bacon's incarnations, Artaud's incantations, and in the deeply lived, poetic detonation of totemic meaning - all stand among the 'other' history that is damned to reality: the repressed erotic, the suppressed animalia, and that which resides in the blocked, the black, the refused, the disjected. It is no coincidence, then, that Artaud was obsessed with shit, calling it god; likening the very processes of the creation and disjection of waste from the body to the creation of Culture as a synthetic bacterium of idea, belief, and influence - a perpetually imminent movement of constitution and deconstitution of the body. Just as much as civilization produces itself, it disjects itself - its supposed 'other self' - as waste, into that which is un-seen and buried like an animal burying its own shit: the genocides erased, the murders quieted, the wars justified, the abuses silenced, the life-makings beaten, the land razed.

This dialectic of the representative and the hidden away (or 'de-presented') continues ad infinitum in the cataloguing of the sanctified discourses (as Culture) and Histories of the British, French, and Roman Empires - that which is and has been ordained as the truth of modern life as the everyday; that which has been beheaded and wiped from the record. The multiple editions of Wilde's *Gray* stand trial, along with myriad other works - to the inability of civilization to confront its own repressive and violent initiatives; the supra-nature of these texts is that which haunts their world as *shadow*. The works of Blake (in the vein of Wilde), as well as the myriad Orientalist texts and texts fetishizing slavery constructed at the hands of white Britons (Aphra Behn's *Oroonko* and William Beckford's *Vathek* prominent), attest to this basic inability of the British public (across social and political lines) to confront the violence of empire and colony which powers these works into existence. This is, in no short order, a created collective ritual of denial, mediated by images of progress and punctuated by the cathartic moments which, temporally, breach then suture the screen. *Gray*, as a nuclear de-presentative (read: becoming-in the atomized container; exploded) of the larger British social, political, and literary tradition - puts the very tradition into which it is later canonized on trial for its political theatre of constructed denial; just as Bacon's paintings mourn that which has already come to pass by way of a normalized culture of repression - which is, by and large, that which situates the entirety of 'human history'. It is in this sense that after and with the works of Wilde, Bacon, and Artaud as nuclear figures to their respective traditions - there is no canon, as there never was. Just as Bacon willfully (albeit of course, admiringly) satirizes van Gogh and Velasquez, Wilde camps the entirety of the hypocritical British social order (along with the Gothic in his masterful execution of a sublime narrative which, superficially, 'drives' the text - unmasked here as theory-work); Artaud, simply, satirizes the very notion of sanity. Each of these figures acts as a nuclear force to the traditions they work within (and ultimately, without) as simulated spaces, or blocs, of hegemonic power - exploding them in their bordered artifice in order to escape life force from them; ultimately, to create a unified living theatre of life as life - disinheriting and dethroning the image as that which arbits the 'real' *by way of mediation* - returning the real to itself with the immediacy of embodied life-practice. This is, again, to gesture to Wilde as first and foremost a theorist and philosopher - with Bacon and Artaud too as poetic, aesthetic, and political theorists - in their ability to explode the pseudo-traditions of text, image, and sound both formally and methodically; craft projects which transverse and tear asunder the arbitrary bounds of theory and novel (Wilde), madness and sanity (Artaud), time and space (Bacon), and ultimately, the simulated bounds of the political theatre which constructs and determines 'reality' as law.

DRAG

The astonishment felt by the 'civilized' as the 'uncivilized' (by way of the act of living) transgresses civility and embodies the 'dark' life which itself (as imagined other) founds civility from *without* - is the astonishment of those who cannot reconcile the Janus price required by civilization in order to *civilize* - which is to say, the commission and deployment of the very uncivilized acts which found civilization. This is to say that the astonishment of the civil collective at and in viscerally encountering blackness; otherness is the astonishment of the disapparent made apparent. The work of the agent of transgression (that life defined and enforced as 'against' the civilized image of 'life'), then, is the embodied, living proof (however briefly) of the glass bounds of 'transgression' themselves; the recollection of the artificial separations of life and death, right and wrong, human and inhuman, the real and the unreal, body and paper, madness and sanity - the very refractive glass through which the civilized collective obtains its imaged view of 'the other'. This is why it is entirely necessary for civilization and its organs to behead and disappear Heliogabalus, just as it is also necessary for the brutal legacy of civilization (as that which commits the executive acts of conjuring and disappearance) to die under the censor of manufactured culture so civilization may live. The method of civilization (merely a part of the complex, poetic relation of life), so elucidated in the contra-civilizational art-theoretical works of Wilde, Artaud, and Bacon is fundamentally and deeply uncivilized - because it is the work of making 'the human' as a category of life by way of punishing, repressing, and disappearing 'the inhuman' - replacing the embodied life with the image of 'life'; the embodied inhuman with the mediated image of the inhuman.

ON RUPTURE & SUICIDE

It is the method of getting-rid-of by way of catharsis as a pseudo 'disappearing act' which continually fails the process of civilization; a civilization which cannot rid itself of the blood it has spilled, nor the disreputable Dorian, nor the 'authentic madness' of Artaud and van Gogh, nor the perversion of Heliogabalus - simply because these manifestations, as elucidated by Dostoevsky, are fundamentally a part of *life* - beyond the 'human being''s willingness and ability to conceive of or 'image-ine' 'humanity' as life. The failure to see the sur-real condition of incarnation as organs, flesh, feces, meat, the violent consumptive urge, desire, fleeting idea, fleeting body; disincarnation - is that which animates the tale of Dorian Gray. Dorian's dream of immortality in youth is that selfsame dream of the endless consumptive glory which preoccupies the machine of empire - in short, the eating of without forever; the glory of a shitless existence where all is becoming-in; the bowels are displaced to the continent of out

of sight, out of mind. This is the fetishization of a fantasy imaged idea of 'humanity' and 'life' which comes to grip *life* by the throat - as that which destroys the possibility of life, itself, in the process of forcibly inserting the fetish image into and through its object: the apparent, immediate, always-already-incomplete 'world' which it calls 'reality'. It is by way of the literal and total embodiment of this method that Artaud is haunted unto death by that which he is able to imagine, able to see, able to *know* and that which he is, in fact, able to do and *understand* in and through his body - which is to say, the limitations of incarnate, sensitive life attempting to 'possess' or 'know' itself. Artaud's drawings and spells, in particular, are fascinating examples of his conception of the body as perpetually dejected, incomplete and thus exiled; ultimately, standing for and as Artaud's furious creation of his own body - his attempt to go beyond the body by fashioning the body. This haunted method lies too at the soul of Decadence (in the icon of Heliogabalus); it is also present in Huysmans' *Against Nature*, where des Esseintes is possessed by his distended and broken body; driven constantly to produce methods of communing with himself 'beyond' the body by way of conjuring a 'true' manifestation which he cannot embody, only access briefly - through perfumes, memory, literature, the decorative arts, and imagination - by way of prosthetics. This is to speak of the transnegation of life elucidated by Wilde in *Dorian Gray* - the impasse of a created reality as everyday life; a created reality always mediated by a fundamental break, or separation as the mediated image - a symbolic order which structures 'life'; in the structuring of this 'life', too, the impossibility of *life*.

This archetype of tortured, unreachable, unknowable consciousness qua mind qua object of 'life' stands at the height of a modernity which is, itself, refracted - a consciousness which already has everything (as it always already is 'everything': des Essientes is always already 'at home' - furnished, like Dorian, with all excess) and thus, can do absolutely nothing. It cannot truly die; it cannot truly live - as neither death nor life are anything. In short, the civilizational method which attempts to qualify consciousness trapped, in place and in time, rapidly gaining access to the 'entirety of the world and knowledge' by way of a machination of life, as it were, without anything left to chase (as the 'world' reaches a mapped conclusion) but itself as *understanding*, without anything to wage war against but its own shadow; without anywhere to go but deeper into the caverns of its own fragmented and feared psyche - the selfsame underworld spaces which it used to convince itself of its 'reality'. It is just as soon as the world is 'known' (possessed by autopsy maps) that the poverty of the soul reaches critical mass; this is precisely the historical moment in and from which Wilde pens *Dorian* and popular psychoanalytics spring forth. The explosion of technological and industrial revolution through Baudelaire and Husymans into Artaud, Bacon, and the contemporary moment only further

spells this Cultural anxiety qua detonation of consciousness - the anxiety of a divine right which can no longer justify itself in the face of a collapsing paradigm - its established order.

The coming world of Dorian's final act - in slashing the painting and ending his life (itself a work of life-making and un-making transposed into and onto Basil's, a collapsing of Dorian's imaged 'life' and Dorian's life), this cataclysmic breaking, or shattering, of the dialectical glass which sets the 'real' and the 'unreal' is Bacon's historical moment - just as it is the moment of the Absurdists playwrights who follow in the footsteps of Wilde - the moment of nuclear modernity. Bacon does not just do away with representation - he eulogizes the very possibility of it. In a world shattered by the introduction of nuclear time - 'always-already-now' 'always-already-done' 'always-already-dead' - Bacon's figures and Artaud's spells populate the underworld of beyond-space and beyond-time, a world of crystallized suffering, eternal madness; a world where the screams of the dead and dying echo on and forever in the screams of the living. Bacon's figures, in their disfigural dance, eulogize even the possibility of 'being human', while Artaud's works stretch and snap the very concept of the body, saying, 'this is where I am located, this wound of the body is where I mark the page, puncture the page, murder the page'. As Bacon and Artaud insurrect it, this chaotic, massive, growing, suffering, groaning indiscernibility is the source of and behind even the attempt to conceive of 'humanity' and conjure 'civilization', the very 'evil' Dostoevsky prophesied can never be remedied or controlled; the source of Dorian's desire, roused by the words of Lord Henry and cultivated by the poisonous book - the ouroboratic legacy of perpetually buffeting force, life drive, death drive, and, indeed, mad violence of histories both told and untold, seen and unseen, professed and denied. Dorian's study of history, world culture, and the occult in Chapter Nine of the text reveals a telling period of ambiguity between Dorian's place within civilization and history and his firm break from it by and through the understanding that the history of civilization is equally as infamous, ambiguous, occult, violent, lusty, and thoroughly uncivilized as his own latent desires and motivations to *live*. It is this study which 'liberates' Dorian - much in the way des Essientes' study occults him in *Against Nature*: it is an archetypal study which marks the Decadent Movement, itself - a study of histories, cultures, and methods which reveals the deeply contradictory process of meaning-organization which structures society, and the barely contained violent, erotic essences which frame, color, and animate it. The life-force, as viewed by the civilizational mechanism, is the highly unstable, volatile process (much in the way of nuclear fission itself; the fission of Dorian's life) which must be stabilized by organizing, ordering forces (in their nature repressive, containing) in order to create and maintain the state of 'civility' - or, to

establish the state of precarious control of life. In light of the explosion of the structures of civilization-making, the life-works of Artaud, Heliogabalus, Wilde, and Bacon are not just literary, or 'artistic' works, but urgent political works of making-life in the face of artificially imposed and enforced impossibility - works which shatter the glass of the cultural hegemony of 'reality'. The slashes Dorian makes at his transfigured work, once made so consumptively 'real' at the loving hand of Basil Hallward, are the same slashes and burns made into and through the incantatory works of Artaud - piercing the image-work of 'reality' and puncturing into *life*, into that which lies, always, beneath imagism, screen-work, and the iconographic. It is in this manner that a sort of violent cabal of magick unites the works of Heliogabalus, Dorian, Wilde, Bacon, and Artaud across time - a willingness, desire, and urgent ability to commit acts termed by the religious society about them as 'violent', 'wrong', 'satanic', 'perverse', and 'mad' - in the name of the beating desire to live, deeply and entirety. Their works as defiant actions of life-making stand as works of anti-civilizational iconomachy, hostile to the process of image mediation which captivates and directs social order; together beckoning further, deeper - to the sight of sight, archetypal vision, and the underworlds of existence.

WORKS CITED

Aristotle. "Poetics, Section I." Translated by S.H. Butcher, *The Internet Classics Archive / Poetics by Aristotle*, 1994, classics.mit.edu/Aristotle/poetics.1.1.html.

Dostoyevsky, Fyodor, et al. *A Writer's Diary*. Northwestern University Press, 1994.

Huysmans, J.K., et al. *Against Nature*. Penguin Books, 2003.

Marx, Karl. *Grundrisse*. Penguin Books & New Left Review, 1973.

Sylvester, David, and Francis Bacon. "Fragments of a Portrait." *BBC*, Oct. 1962. *ART THEORY*, theoria.art-zoo.com/interview-with-david-sylvester-francis-bacon/.

Wilde, Oscar, and Nicholas Frankel. *The Uncensored Picture of Dorian Gray*. Belknap Press of Harvard University Press, 2012.

LANGUAGE AND AWARENESS

DANIELA JAKİMOVSKA
Researcher Language Implementation Agency of the Republic of North Macedonia daniela.jakimovska@apj.gov.mk

SHPRESA ZEQIRI IBRAHİMİ
Researcher Language Implementation Agency of the Republic of North Macedonia shpresa.zeqiri@apj.gov.mk

LAZO MATOVSKİ
MSc, Researcher Language Implementation Agency of the Republic of North Macedonia lazo.matovski@apj.gov.mk

ABSTRACT

Language awareness covers a wide spectrum of fields including exploring the benefits that can be derived from developing a good knowledge about language, a conscious understanding of how languages work, of how people learn them and use them. It is defined as an explicit knowledge about language, and conscious perception and sensitivity in language learning, language teaching and language use. Can we become better language users, learners or teachers if we develop a better understanding? And can we gain other advantages in our relations with other people or cultures, and in our ability to see through language? Language awareness also include learning more about what sorts of ideas about language people normally operate with, and what effects these have on how they conduct their everyday affairs. As a system of vocal sounds transformed into spoken words and written symbols by which human beings express themselves, for centuries, human mind constructs thoughts and applies them into language. Through language, people express their inner thoughts, producing sounds and writings. This paper gives overview of the concept of language awareness, depicting the language as a complex combinations of principles and historical accidents, with no single explanatory theory of language, focusing on the connection between the language, on one hand, and the awareness, on the other hand, seen as the totality of metacognitive skills needed to allow reflecting on language as an object and the monitoring of one's own language use and that of others.

Keywords *: Language, awareness, knowledge*

1. Introduction

Humanity has always been exploring the origin and development of the language and its connection to the human mind. How old is the language? When did it come from? What is the connection between language and human mind, between language and awareness? Many philosophical views appear on the horizon. It is clear that the language is a prerequisite for human interaction, a tool for people's communication with each other.

As a system of vocal expressions transformed into spoken words and written symbols by which human beings express themselves, for centuries human mind constructs thoughts and applies them into language. Through language, people express their inner thoughts, ideas and images. Language is the gateway of the mind and a bridge that connects us to other human beings. Language enables a person to share their clandestine inner world with other human beings and to learn about other people's mysterious world of logical thoughts and poetic sentiments[1]. It was formed as a result of the human need for exrpession, without having a single explanatory theory on the language formation and its origin.

2. Consciousness, diversity & awareness

2.1. Consciousness and language diversity

Consciousness as a state of mind can be linked to the understanding of the existence of language diversity, of how different languages have historically evolved in different cultures, of how people learn and use languages. On the other hand, language awareness can be defined as "explicit knowledge about language, and conscious perception and sensitivity in language learning, language teaching and language use."[2] What does not appear in language does not exist. Without language, our consciousness loses its essence. Just to imagine something and express our feelings about it is impossible without language. We need language to be able to capture our thoughts. Broca's area, located in the frontal lobe of the brain, is linked to speech production, and also plays a significant role in language comprehension, working in conjunction with working memory to allow a person to use verbal expression and spoken words (Please see Image 1).[3]

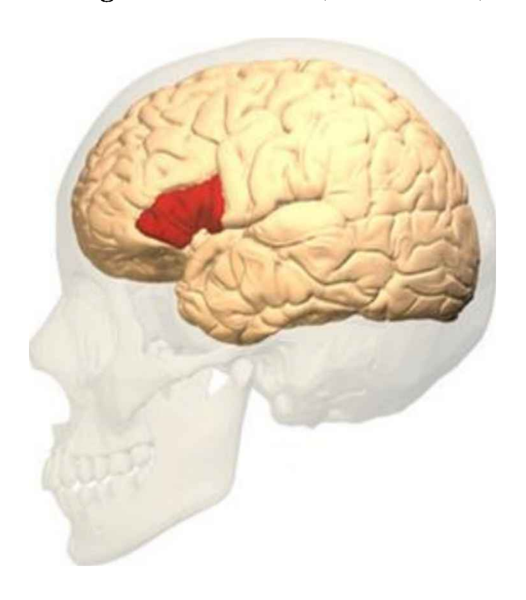
---

[1] Oldster, J. K. [2016]. *Dead Tood Scrools*, Booklocker.com, Inc [Online]. Available at https://www.goodreads.com/work/quotes/51850408-dead-toad-scrolls [Accessed 18 November 2020].

[2] Definition by Association for Language Awareness (ALA) [Online]. Available at https://lexically.net/ala/la_defined.htm [Accessed 3 November 2020]

[3] Broca's area [Online]. Available at https://en.wikipedia.org/wiki/Broca%27s_area [Accessed 2 November 2020].

Image 1: Broca's area (shown in red)

Source: Wikipedia [Online]. Available at https://en.wikipedia.org/wiki/Broca%27s_area

Language use requires differentiated language structures, words and sentences in different contexts and situations. There are words that could motivate and uplift the human spirit and words that could inflict pain and despair. There are other extremes as well. Language use itself has different meaning when it comes to explaining the colors of, for example, blind people. Consciousness exists in vegetative state patients (Shea and Bayne, 2010)[4] who cannot use the language in such condiition. Dealing with the miracle and healing power of language opens up new perspectives in order to deal constructively with each and every difficulty and to shape life in a self-determined way.

Language is also linked to the communication as a special process of social interaction that involves exchange of thoughts and ideas between two or more people. It also expresses people's feelings or, more importantly, their behavior. All behavior is communication[5] (Dennett, 1978) and every communication causes behavior. It seems like a simple and easy process, but it is actually a complex process of activities where there is a lot of room

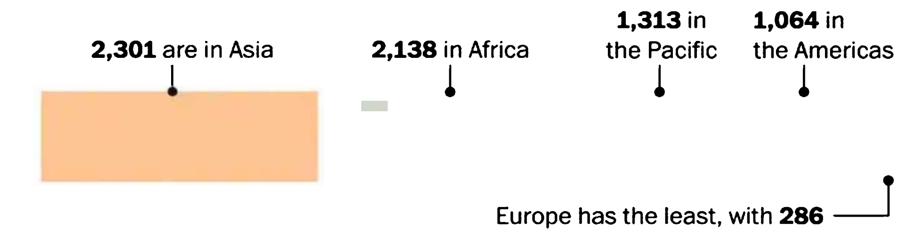
---

[4] Shea, N. and Bayne, T. [2010]. *The Vegetative State and the Science of Concsiousness*, *The British Journal for the Philosophy of Science,* Volume 61, Issue 3, p.459-484.

[5] Denett, D. [1978]. *Beliefs about beliefs*, Article in Behavioral and Brain Sciences, p. 568-570.

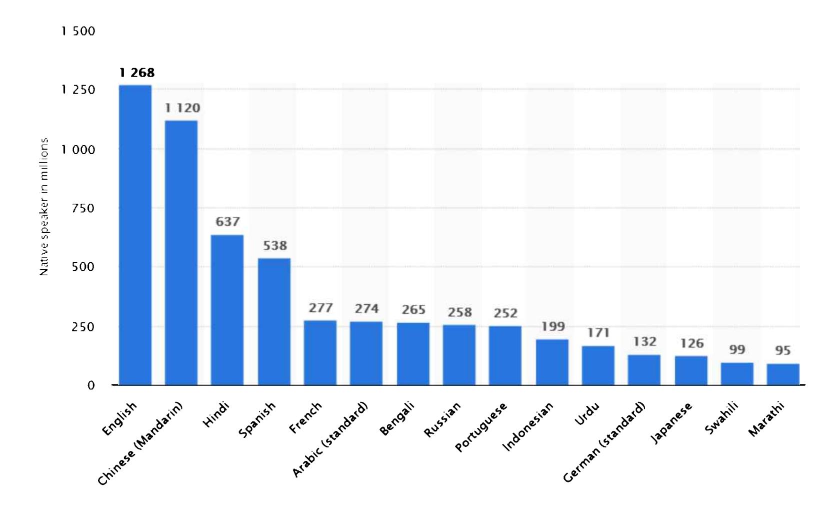
for misinterpretation, especially when different cultures and languages collide (*Please see Tables 1 and 2*).

Table 1: Language representation by continents

Source: Ethnologue of the World. 18th edition [Online]. Available at https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/04/23/the-worlds-languages-in-7-maps-and-charts/ [Accessed 1 November 2020]

Table 2: The most spoken languages worldwide in 2019 (by speakers in millions)

Source: Statista Research Department [Online]. Available at https://www.statista.com/statistics/266808/the-most-spoken-languages-worldwide/ [Accessed 1 November 2020]

Language has a strong connection with lingusitic awareness involving not only awareness of existence of different languages and the diversity of the ways they are spoken, but also understanding the relationship between the language cultures and how the use of language varies in different social contexts. The preservation of language is of great importance because it serves to unite people, culturally connect the

generations that pass on to each other the civilizational values of humanity, for mutual identification of people in the community where they realize their social and national emancipation. Nurturing one's own language means the existence of a people who can freely express their thoughts, feelings and actions. Language is the greatest cultural heritage and the awareness of people should be built towards its preservation.

2.2. Language - a unique human trait

Language is a universal and innate human ability. Every person is born with the ability to use a certain language by possessing a speech apparatus, sensory apparatus, central and peripheral nervous system, etc. The general predisposition to speak a certain language is innate. Languages are also historical documents because vast amount of information about our past is inscribed in the content and structure of more than 7000 languages that are spoken today[6].

Language is a necessary element of everyday life; without language, there will be no form of communication at all. It is a human creation, where words are created to mean a particular thing through visualising our image of the world by thinking then naming things.[7]

The nature of language is diffent. It perfectly showcases the ability to produce and comprehend both spoken and written (and in the case of sign language, signed) words. Understanding how language works means reaching across many branches of science, from basic neurological functioning to high-level cognitive processing. Language shapes our social interactions and brings order to our lives. Complexity of the language is one of the defining factors that makes us human[8]. Human language is generative, which means that it can communicate an infinite number of ideas from a finite number of parts; recursive, which means that it can build upon itself without limits, and also uses displacement, which means that it can refer to things that are not directly present.

The social nature of language is perceived through the use of language by members of a society. Language and society are interrelated.

---

[6] Gray, R. D., Atkinson, Q. D., & Greenhill, S. J. [2011]. Language evolution and human history: What a difference a date makes. *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological sciences*, *366*(1567), p.1090–1100.

[7] CRAM, Essay On The Importance, Of Language [Online] Available at https://www.cram.com/essay/Essay-On-The-Importance-Of-Language/F32VLV79J5XW [Accessed 6 December 2020]

[8] Lumen Boundless Psychology, Introduction to Language [Online] Available at https://courses.lumenlearning.com/boundless-psychology/chapter/introduction-to-language/ [Accessed 8 December 2020]

There is no language without a society, nor society without a language. Every language is good as long as it serves the members of the society that uses that language. Through language people expresses their thoughts, desires and needs. Through connection of language with thought, the psychological nature of language is expressed. The sign nature of language refers to the representation of every object or every phenomenon of reality with a certain linguistic sign. Human language has a limited number of signs, but the possibilities for combining those linguistic signs are unlimited. For example, a language has a limited number of sounds, but combining them creates a large number of words. Language is a system of signs with its own structure. Each language is described as a unity of form (the linguistic units of which it is composed, which are the sounds, words and sentences) and content (refers to the meaning that linguistic units have). The structure is defined as a whole composed of parts in which each part depends on the other parts i.e. all parts of that whole are mutually conditioned.

Language (oral) is also a system through which we use spoken words to express knowledge, ideas, and feelings. Developing oral language means developing the skills and knowledge that go into listening and speaking-all of which have a strong relationship to reading comprehension and to writing. Its structure is comprised of at least five key components (*Please see Table 3*).

Table 3: Oral Language Components

Morphological Skills
Understanding the meaning of word forms and parts

Syntax
Understanding word order and grammar rules

Pragmatics
Understanding the social rules of communication

Phonological Skills
An awareness of sounds, such as syllables and rhymes

ORAL LANGUAGE

Semantics or Vocabulary
Understanding the meaning of words and phrases

Source: Heinemann blog, [Online]. Available at https://blog.heinemann.com/what-is-oral-language [Accessed 22 November 2020]

These components include phonological skills, pragmatics, syntax, morphological skills, and vocabulary (also referred to as *semantics*). All of

them are necessary to communicate and learn through conversation and spoken interaction, but there are important distinctions among them that have implications for literacy instruction.[9]

The basic method for learning language is a systematic description of the language through various linguistic disciplines: phonetics - studies the formation and pronunciation of sounds; phonology - studies the voice as a semantic distinguishing unit with its own meaning; morphology - studies the forms of words; syntax - studies the combination of words into larger word sets (syntagms, sentences); lexicology - studies language from the point of view of its word composition; word formation - studies the ways of word formation; semantics - studies the meaning; dialectology - studies language from the point of view of the distribution of certain linguistic features in a certain geographical area, etc.

3. Language awareness in a multilingual, digital global society

With the world becoming increasingly interconnected, multilingualism and diversity have turned into a daily experience in various domains of life. Both language awareness and multilingualism can be combined, with language awareness playing an important role in the development of multilingualism[10]. Ongoing cross-border migration, enhanced mobility and globalization processes have made societes richer in cultural and language diversity. Can we become better language users, learners or teachers if we develop a better understanding of the other culture and linguistic specifics? And can we gain other advantages in our relations with other people from different cultures, and in our ability to see through language?

Language and cultural awareness also include learning more about what sorts of ideas about language people normally operate with, and what effects these have on how they conduct their everyday affairs. Both are intertwined since a particular language usually points out to a specific group of people. When we interact with another language, we also interact with the culture that speaks the language. We cannot understand one's culture without accessing its language directly.

---

[9] Heinemann blog [Online]. Available at https://blog.heinemann.com/what-is-oral-language [Accessed 12 November 2020]

[10] Finkbeiner C., White J. (2017) *Language Awareness and Multilingualism: A Historical Overview*. In: Cenoz J., Gorter D., May S. (eds) Language Awareness and Multilingualism. Encyclopedia of Language and Education (3rd ed.). Springer, Cham.

Multiculturalism promotes dialogue by creating a space for different cultures to coexist around each other, allowing people from different cultures to interact on a regular basis, promoting dialogue and understanding.

Since the very beginning of humanity, people use the language as a code to communicate and share their inner thoughts. With the advance of technology and the fast network systems to spread this code, it has gone beyond the national borders. Linguistic diversity provides us an opportunity to broaden our horizons, and to learn more things from other cultures. Language was, is and will always be a primary mechanism for communicating information and knowledge, thus the opportunity to use one's language in today's digital era will determine the extent to which one can participate in emerging knowledge communities. Thus, respecting the vast cultural diversity and multilingualism plays an essential role in fostering pluralistic, equitable and inclusive global society.[11]

4. Conclusion

In today's technological era, the use of language becomes more complicated. Language transcends certain levels of communication, and is not just a system of certain linguistic signs and symbols with universal application.

Language awareness and the preservation of language as a unique creation are of great importance because language serves to unite people, culturally connect the generations that pass on to each other the civilizational values of humanity, and also for mutual identification of people in the society where they realize their social emancipation.

Nurturing one's own language means the existence of people who can freely express their thoughts, feelings, ideas and actions. Language is the greatest cultural heritage and the awareness of the generations should be developed for its preservation. Values of linguistic plurality and its cohesive role in linking diversity need to be constantly reaffirmed and nurtured. Instead an instrument for division, language should be a connective bridge for interaction in the diverse social community.

"Language is the blood of the soul into which
thoughts run and out of which they grow."

Oliver Wendell Holmes

[11] Linguistic diversity and multilingualism on Internet [Online].Available at https://en.unesco.org/themes/linguistic-diversity-and-multilingualism-internet [Accessed 26 October 2020]

Reference list

Denett, D. [1978]. *Beliefs about beliefs*, Article in Behavioral and Brain Sciences, p. 568-570.

Farahian, M. & Rezaee, M. [2015]. *Language Awareness in EFL Context: An Overview*. International Journal of Language, Literature and Culture. 2. p.19-21.

Finkbeiner C., White J. [2017] *Language Awareness and Multilingualism: A Historical Overview*. Encyclopedia of Language and Education (3rd ed.). Springer, Cham.

Fox, B. & Routh, D.K. [1975]. *Analyzing spoken language into words, syllables, and phonemes: A developmental study*. Journal of Psycholinguistic Research 4, p.331–342.

Gray, R. D., Atkinson, Q. D., & Greenhill, S. J. [2011]. *Language evolution and human history: What a difference a date makes.* Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological sciences, *366*(1567), p.1090–1100.

Kirk, S.A., McCarthy, J.J. & Kirk, W.D. [1968]. *Illinois test of psycholinguistic abilities*. Urbana, University of Illinois Press.

McBride-Chang, C. (1995). *What is phonological awareness?* Journal of Educational Psychology 87, p. 179–192.

Oldster, J. K. [2016]. *Dead Tood Scrools*, Booklocker.com Inc.

Shea, N. & Bayne, T. [2010]. *The Vegetative State and the Science of Concsiousness*, *The British Journal for the Philosophy of Science,* Volume 61, Issue 3, p.459-484.

Smith, C.L. & Tager-Flushberg, H. [1982]. *Metalinguistic awareness and language development*. Journal of Experimental Child Psychology 34, p. 449–468.

Stern, E.[2017]. *Individual differences in the learning potential of human beings*. Science of Learning 2, Article 2.

HALKSEVERİN HAYALİ

MÜNISCAN HEKİMOV
Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler, Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü Araştırmacısı, munisjon84@mail.ru

Şiir ve şairlik bahis konusu olduğunda gerçek bir şairin halkın dert ortağı ve hakikat bayraktarı olması gerektiği sık sık vurgulanır. Buna, Özbekistan Halk Şairi Cemal Kemal'in hem şiirleri hem makaleleri örnek gösterilebilir. Onun muhtelif dönemlerde yazdığı ve toplumun sosyal-ekonomik kalkınmasına, bilim ve eğitimin gelişmesine ait makalelerini, anılarını okurken haksever ve özverili yazarın âdeta musahibine dönüşürüz. Şairin gazete yazılarında ele aldığı meseleler hemen her çağa ait meselelerdir. Söz konusu yazılarda toplumu kalkındırma, milleti kendine tanıtma ve maneviyatı yükseltme ekseninde önemli gâyeler ileri sürülür ki, bunların büyük çoğunluğu tüm insanlık için geçerlidir. XX. Yüzyılın 80'lı yılları sonu, 90'lı yılları başında kaleme alınan "Eshiksiz qo'rg'on..." (Kapısız Kale), "Jahon tarozisining ikki pallasi" (Dünya Terazisinin İki Kefesi), "Til – xalqning nomusi, tarix – uning qomusi" (Dil, Halkın Namusu; Tarih, Onun Ansiklopedisi), "Dunyoga chiqish kerak" (Dünyaya Açılmak Lâzım), "Toqqa chiqish san'ati" (Dağa Tırmanma Sanatı) gibi edebî sohbetlerinde, "Dunyoning savollari" (Dünyanın Soruları), "Marhabolar, afandim, burasi – Istanbul!" (Merhabalar Efendim, Burası İstanbul!), "Abadiyat ostonasida" (Ebediyet Eşiğinde), "Quyoshdek ravshan haqiqat" (Güneş Gibi Parlak Gerçek), "Yetuk jamiyat orzusi" (Olgun Toplum Arzusu) gibi makalelerinde yeniden inşa etme, tomlumun ahlakî-manevî ihyası konularında fikir yürütülür.

Örneğin, "Eshiksiz qo'rg'on" (Kapısız Kale) adlı söyleşide Sovyetler Birliği'nin dağılması, yeni devletlerin ortaya çıkışı, ekonomik problemlerin boy göstermesi değerlendirilirken küreselleşmenin objektif bir tarihî süreç olduğunun altı çizilir. Sovyetler Birliği'nin tarih sahnesinden çıkarılması bir ihtiyaç mı yoksa onun korunması mı gerekir? sorusunu şair basit ve anlaşılır bir dille yanıtlar.

Şura devletinin dağılmasından zararlı çıkacak olanlar söz konusu hadisede "bozucu eller"i, "ayrılıkçılar"i ve milliyetçileri suçladılar. Cemal Kemal bunun doğru olmadığını kaydederek meseleyi "tarafsızca değerlendirmek için yüksek manevî güç ve kültür lâzım"[1] der. Bozguna

[1] Kemal C. Seçme Eserler. 6 ciltli. Cilt 3. – T.: Özbekistan Yayınevi. 2018. S.18. (Bu kaynaktan alınan daha sonraki parçaların sayfası parantez içinde gösterilir.)

uğrayan toplumda ise bunlar yoktu. ABD, Singapur ve Kanada ülkerleri arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinde eşitlik esas etken olmuştur. Bu bağlamda, küreselleşme sürecinde eşit haklara sahip olmak önemli koşul olarak bakılır. "Tek ekonomiye birleşerek tek pazarı kullanan dünya süratla ilerledi. (S.19) Sovyetler Birliği, izni olmadan bünyesindeki ülkelerin diğer ülkelerle ilişki kurmasına yol vermiyordu. Tabiri caizse bu ülkeler "kapılarına kepenk vurulmuş birer kale" idi. Doğal olarak, Moskova'dan "açılmış küçük bir pencereden çıkarak dünya ile temas kurmak" imkansızdı. Cemal Kemal, ülkemizin Şura egemenliği altında geçen yetmiş üç yılını ev hansine benzetir. Anlaşılması güç siyasi kavramların yerine kullanılan kayaslama ve semboller okuyucuya durumu daha açık ve net anlatmaya yarar.

Gelişmiş ülkeler bugün bizim çok ilerimizde. Beklemek, gerilemeye taviz vermektir. İlerlemek için dünya ekonomisine katılmak gerekir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasına neden olan bu etken küreselleşme ya da basit bir dille "dünyanın eteğini tutmak"tır. (S.20) İmparatorluk düzeni küreselleşme ilkelerine terstir. Sovyetler Birliği elindekini kaptırmamak için önlemler alarak kontrolü sıklaştırdı. Öte yandan, onun bünyesinde bulunan "halkların gözleri görmüyor, kulakları işitmiyor değil"di. Yeni gelişmeler hakkındaki haberler yabancı medya vasıtasıyla bir şekilde ulaşıyordu. "Yüksek duvarlar, kepenk vurulmuş kapılar engel olmaktan çıktı." (S.21) Her ülke bağımsız olmayı, kendi isteğince dünyaya açılmayı, eşitlik ve piyasa ekonomisine dayanan yeni birliğe birleşmeyi istiyordu. Ama Moskova'da gerçekleştirilen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin IV. Kurultayında önerilen yeni birlik anlaşmasında bu taleplere yer verilmemiş, tam tersine cumhuriyetler yine boyunduruk altına sokulmuştu. Cemal Kemal, ağır siyasi süreçleri herhangi bir siyasi terim ya da kavram kullanmadan "yetmiş senedir ev hapsindeyiz, eşiğin ötesine geçmeye hakkımız yok", "dünya kamuoyunda varlığımız yokluğumuz bilinmiyor", "dünya pazarında bizim ürünümüzle başkaları ticaret yapıyor", "bizim adımıza başkaları konuşuyor" gibi cümle ve ifadelerle durumu anlatmaya çalışır.

"Özetle, dünyadan kopan, gelişmeden de kopar. Dünyayla birleşen, kalkınmayla da birleşir." (S.23) Uzun senelik geçmişi boyunca ticaret kervanlarının Büyük İpek Yolu, Şah Yolu, Lal Yolu gibi yolları üzerinde yerleşen Orta Asya ülkeleri, özellikle Özbekistan, dünya ülkeleri ile siyasi, ekonomik ve diğer alanlarda ilişki kurma konusunda büyük bir deneyime sahiptir. Bu deneyimden yararlanmak lâzım. Yani, "Geçtiğimiz yüzyılın doksanlı yıllarına gelince... küreselleşme gâyesinin yayılma dönemi başladı."[2] Söz konusu gâye kapalı kapılar ardındaki Sovyetler Birliği topraklarına da ulaştı. Yalnız, Birliği idare edenler kolay pes edecek değillerdi. Cemal Kemal, Birlik'teki idareyi Amerika idaresiyle karşılaştırarak onu eleştirir. Onun gözlemlerine göre Amerika yönetimi zorbalık üzerine kurulmamıştır. Uzun süren sömürge siyasetinin ardından güç kaybeden ve acze düşen halkı daha

---

[2] Küreselleşme: edebi yorum, dönem ve kahraman. – Taşkent: Fen Yayınevi, 2018, S.7.

kolay yönetebilmek için zenginlerin elinden her şey alındı, kendileri de farklı yerlere sürüldü. “Egemenlik, işçi ve çiftçinindir” şeklinde yalan sloganlar atıldı.

Söyleşide ele alınan güncel problemlerden bir diğeri de nükleer silahlar, ordu meselesiydi. Birliğin dağılması sonrası dev silahların kaderi üzerine başlayan sohbetin kozmik araştırmalar ve Sovyet ordusuna kadar ulaşması Cemal Kemal’ın bu konuda da geniş bilgiye sahip olduğunu gösterir. Yani, ona göre nükleer silahların “bir kısmını imha etmek, geri kalanlarını ise toplayarak BM’ye teslim etmek gerekir... uzay araştırmalarını da.” (S.25) Otuz sene önce Sovyetler Birliği örneğinde söylenen bu sözler dünyanın tüm ülkeleri için bugün de geçerlidir. Açlık, kan dökülmesi, yıkıma neden olan birçok ülke nükleer silahlarını koz olarak kullanarak başkalarının değil aynı zamanda bütün insanlığın hayatını tehlikeye atmakta, savaş ocaklarını yaratarak barışı ve huzuru yok etmekteler.

“Sovyet ordusu tek tarafa doğru dal budak salan büyük bir ağaca benzer...” der Cemal Kemal. Subayların sayısı askerlerin sayısıyla orantılı olmayıp sayıca daha fazladır. Generaller de ABD’ye kıyasla beş kat daha fazla. Ordunun üst subayları esas itibarı ile Ruslardan oluşmakta. “Örneğin, Türkistan Bölge Komutanlığı Komutanı asla Özbek, Kazak ya da bir Türkistanlı biri olmamıştır, olamaz da.” (S.25-26) Yani Sovyet ordusu sömürge altındaki milletlere güvenmemişlerdir. “Uygun personel yok” bahanesini uydurmuşlardır. Cemal Kemal 1991’de Suudi Arabistanı’na gerçekleştirdiği seyahati sırasında Özbek uyruklu on beş havacı generalin, yüzlerce pilotun olduğunu öğrenir.[3] Demek ki Sovyet ordusunun “uygun personel yok” mazereti “uygun adalet yok”, “uygun eşitlik yok” olarak değiştirilirse doğru olur.

Cemal Kemal, toplumun aktif bir üyesi olarak küresel problemleri “Jahon tarozisining ikki pallasi” (Dünya Terazisinin İki Kefesi) adlı sohbetinde de devam ettirir. Yeniden inşa etme yıllarında kimi insanlar sürece canlı katılım sağladılar. Diğerleri ise tamamen boş verdi. Yalnız, yazar bu dönemi öylesine geçirmek niyetinde değildi. “Dünya sabahlarının aydınlık ya da karanlık olması bizim yeniden inşa sürecindeki başarılarımıza bağlıdır.” (S.33) derken şair, sadece ülkede değil aynı zamanda tüm Birlik içinde yeniden inşanın gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgular.[4] Bağımsızlığa doğru yönelen eşitlik isteği ile, Birlik ve ülke çerçevesindeki birkaç soruna temas eder:

– nükleer silahı deneme poligonlarının azaltılması. Halkın alın teri karşılığında elde edilen paraların insanlığın başına felaket, gönlüne korku salan silahlar için harcanmasına yazar kesinlikle karşıdır;

– Baykungur üssünden uzay gemilerinin fırlatılmasını azaltmak. Uzay gemilerinin fırlatılması ekonomik problemlerin yanı sıra ekolojik problemleri

[3] Bakınız: Kemal C. Seçme Eserler. 6 ciltli. Cilt 3. – T.: “Yangi asr avlodi” Yayınevi. 2018, S.115.

[4] O sıralarda Özbekistan’ın Sovyetler Birliği içinde olduğu dikkate alınırsa mesele değerli okuyucularımıza daha iyi anlaşılır.

de ortaya çıkarır. “Bunların, “vesilesi” ile baharda kar yağar, yazın yağmur.” (S.34)

– ordu personel sayısını ciddi bir şekilde kısaltmak. Sovyetler Birliği ordusu, ABD, Çin ve Almanya ordularının toplam sayısından daha fazladır. İşçi gücünün büyük bir kısmı orduya yöneltilmiştir;

– siyasi oyunlar amacı güderek gelişmekte olan ülkelere yardımı durdurmak. Birlik içindeki kimi bölgelerde durum daha vahimken resmî Moskova diğer ülkelere yardım etmekte;

– ülkede ekonomik bağımsızlığı sağlamak. Bölgedeki yer altı ve yer üstü zenginlikler, gıda, hayvancılık ürünleri, pamuk, ipek, deri gibiler piyasa taleplerine göre değil, çok düşük ücret karşılığında elimizden almaktaydı ve b.

Yazar, yukarıda anılan ekonomik problemlerle birlikte Birlik’te meydana gelen manevi sorunları da büyük bir üzüntüyle kaleme alır. Örneğin, millet ve millilik meselesi. Sovyetler Birliği’nin yok ettiği millet kavramı aslında “insanlık gelişmesinin zirve noktası, insanoğlu kemalinin sembolüdür” (S.36) ve “beşeriyet hayatının dayanağıdır,” (S.29) Cemal Kemal, milli devlete ihtiyaç duyar, kendi emniyeti için mücadele eder. Bu istek vesilesiyle Yahudiler iki bin sene sonra İsrail devletini yeniden kurdular. Milliyetçi; milleti düşünen, onun parlak geleceğini düşleyen kişidir. Sovyet ideolojisine göre tüm nüfus “Sovyet halkı”dır, milliyetçiler ise “Sovyet düşmanları”dır. İktidar da Sovyet iktidarıdır. Ama “aradan yetmiş iki sene geçmiş olmasına rağmen Sovyetlere iktidar verilmemiş”tir. (S.37) Anayasa, uyulmayan sahte bir belgeden başkası değildi. Gerçekte ise tanrısızlık ve milletsizlik Birlik’in sloganı oldu. Çünkü milleti, dini, örf-âdetleri için mücadele etmeyen, gurur ve namusunu korumayan toplumu yönetmek daha kolaydı. Cemal Kemal, hayatı sert dille eleştirirken sözlerinin en yüksek kürsülerde yankılanmasını ister. Bu yankılanmaya yukarıdan engellerin olacağı kesindi. Milletvekilleri yasadışı ve yanlış yollarla seçildiğinden bu problemleri söyleyecek adayın kendisi yoktu. Bu konuda yazarın siyasi bakışı gayet esaslıdır: “Devletimiz mercilerine “şu kadar işçi, bu kadar kolhozcu” değil, sosyal statüsü kim olursa olsun halkın derdini anlayan, bilgili ve aydın kişilerin seçilmesi lâzım.” (S.39) Yazar, fedakâr milletvekilleri olarak Cengiz Aytmatov, Ölces Süleymanov, Tölepbergen Kayıpbergenov, Âdil Ahmedov, Mirzaali Muhammedcanov, Abdurahim Polatov gibileri görür. Kimileri, Özbekistan ödenekli bir ülkedir ve diğer cumhuriyetlerin hesabından yaşamaktadır, fikrini ileri sürer. Cumhuriyette bağımsız ticaretin yapılmadığı, pamuk fiyatının patates ve lahana fiyatından daha düşük olduğu dönemde hal gerçekten böyleydi. “Pazar ekonomisine geçiş, ekonomik bağımsızlığa kavuşmak Özbekistan için hayat memat meselesi” (S.39) idi. Görüldüğü üzere Cemal Kemal milletin ve onun çıkarlarının korunmasında siyasi ve ekonomik bağımsızlığın önemini anlamakla birlikte bunu katiyetle söyleyebilmiştir de.

Cemal Kemal, milleti ve maneviyatı koruyan en önemli etkenlerden biri olarak din ve inancı görür. “Din, tarihtir; din, tecrübedir; din, bir bilgedir. Bu da yetmez. Din, şefkattir, diyanettir. Din, en ali öz denetimdir...” (S.40) Geçmişini iyi bilen, bilgili millet; siyasetin oyunlarına gelmez. Geçmişini

bilmeyen, bilgisiz milleti türlü akımlar, gâyeler oyununa getirerek onu yokluğa mahkum eder. Sovyetler Birliği'nde dine karşı güdülen siyaset işte bu amaca yönelikti. Bu siyasetin yanlış olduğunu açıklarken Cemal Kemal "dini körü körüne reddetmek, insanlığın bin senelik manevi deneyimini reddetmek, kendini bilge sayarak dinî inancı olan milyarlarca insanı cahil addetmek demektir." (S.41) der. Onun dine yaklaşımı kısıtlı olmayıp bütün dinler için geçerlidir. Örneğin, kozmonotların uzayı gezip Tanrı'yı bulamamalarına veya O'nu sakallı bir ihtiyar olarak düşünmelerine "tanrısızca bayağı ve şematik bakış" olarak bakar. Yazara göre Tanrı "Sonsuz kudret, ali gerçek, kutlu insaf ve adalet; sonsuz sırra sahip zatın sembolü. Bütün dünyayı dolduran iyiliğin kutsal ismi. Âli isim. Âli timsal. Hüsnü mutlak... Cansız ve canlı doğada onun tecellisi vardır. Kımıldayan her canlıdan O'nun nefesi. O, insanın kamillik yolunda sonsuz parlak noktadır." (S.41) Bütün varlığın sahibi, Sovyet ideolojisinin kaydettiği gibi insan değil Tanrı'dır. Bülbülün kendini bahçenin sahibi sayması ne kadar gülünç ise, insanın da kendini tüm evrenin sahibi bellemesi o kadar anlamsızdır.

Dinî bilgilerin eksikliği, kendi milletinin örf ve âdetlerini bilmemek; cahillik ve cinayettir. Bilgisizlik, şefkatsizlik, vicdansızlık yüzünden insanların yabancılar bir yana, öz kardeşleri, anne babası, öz evlatları ile kavgaya tutuşarak mal dalaşına girmesi, milletler ve dinler arasında nifakın artması, IŞİD gibi insanın başına afet saçan örgütlerin faaliyeti küresel sorunlar olarak devam etmektedir. Cemal Kemal'in halka yakın felsefesiyle "Allah'tan korkmayandan kork, diye boşuna dememişler." (S.41)

Cemal Kemal, dil meselesinin de yeniden inşa etme döneminde güncel meselelerden biri olduğunu kaydeder. O sıralar "Diller Hakkında"ki yasanın adlandırılması ve mahiyeti bağlamında "Özbek dili, Özbekistan SSC'nin devlet dili; Rusça, uluslararası konuşma dili" şeklinde belirlenmesini eleştirir ve yasanın "Özbek Dili Hakkında"ki kanun olarak adlandırılmasının doğru olacağını savunur. "Devlet dili" ve "uluslararası konuşma dili" ifadelerinin aslında birbirini inkar ettiğine dikkat çeker. "Özbekistan'da devlet dili de, uluslararası konuşma dili de Özbek dili" (S.43) olduğunu kanıtlar. "Uluslararası konuşma dili" ifadesinin fazla olduğunu ve dünyadaki hiçbir yasada böyle bir kavramın olmadığını kaydeder. "İkide bir Özbekçenin yanına Rusçayı de eklemeye gelince, bu bir zorbalıktır, monokültür neticesidir..." (S.44) Yazar, monokültürle "tek kişi, tek bakış açısı, tek yol, tek ekine tapma"yı da kasteder. Dili büyük sanatçılar yükseltir, zorba siyaset değil.

Cemal Kemal'in devlet dili çerçevesinde bildirdiği fikirleri sadece Özbek dili için geçerli olmayıp aynı zamanda her milletin ana dili için de geçerlidir. "Kalbinde iyilik hissi, adalet duygusu olan kişilerin bunu desteklemeleri, bundan sadece sevinmeleri lâzım." (S.45) Yazarın yüksek insanseverliğe dayanan sözleri onun düşünce yelpazesinin gâyet geniş olduğunu gösterir. Yazar, fikirlerini aktarırken o sıralarda "Taşkentskaya pravda", "Pravda Vostoka" gibi çok satan gazetelerde ileri sürülen fikirlerin temelsiz olduğunun altını çizer. Örneğin, makalelerinden birinde "Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü"ndeki kelime sayısının Rusçadaki kelime sayısıyla

karşılaştırılmasını eleştirerek Özbekçedeki kelimelerin Rusçadan birkaç kat daha fazla olduğunu savunur, "Özbekçe devlet dili olursa Özbek çocukları Rusçayı nasıl öğrenecekler?" (S.45) gibi küçük çaplı fikirlerin de "saçma", "anlamsız" olduğunu açıkça söyler. İnsana ana dilinin çocukluktan itibaren öğretilmesi gerektiğini UNESCO'nun tavsiyeleri ve Cengiz Aytmatov'un fikirleri ile kanıtlamaya çalışır. Onun ileri sürdüğü görüşler insanı düşünmeye sevketmekle birlikte herkesi millet ve vatanın kaderi için kendini feda etmeye, ana dilini sevmeye çağırır.

Özetle, Özbekistan Halk Şairi Cemal Kemal'in gazete yazılarında Şura devletinin parçalanması, onun bünyesindeki cumhuriyetlerde yeniden inşa işlerinin istikameti yönünde ileri sürdüğü gâyeler yazarın geniş çaplı düşünce sahibi olduğunu gösterir. Aynı zamanda işaret ve semboller yardımıyla bildirilen fikirler okuyucunun dikkatini çeker. Bu sözler bir şairin diliyle aktarıldığı için siyasi ıstılahlardan uzaktır. Söyleşi ve makalelerinde ileri sürdüğü görüşlerin birçoğu bütün insanlığa hitap ettiği için bugün de önemini yitirmiş değildir. Zor ve tehlikeli bir dönemde söylenen bu gerçekleri şairin cesareti olarak kabul etmek doğru olur. Şairin kendisinin kaydettiği gibi,

Hakikatning gedayi kayda dib
Sorsa cihan ehli,
Nida bergey Cemal men bundamen dib,
Özbekistandan...[5]

[5] Kemal C. Seçme Eserler. 6 ciltli. C.2, T.: "Yangi asr avlodi" Yayınevi, 2018, S.244.

PHRASEOLOGICAL FRAGMENT OF THE IMAGE OF THE KAZAKH AND ENGLISH WORLD: NATIONAL AND CULTURAL FEATURE OF THE CONCEPT OF "WOMAN"

ABDIMAULEN GUL'MIRA
L. N. Gumilyov Eurasion National University – Kazakhstan,
abdimaulen.gulmira@yandex.ru

ABSTRACT

One of the topics that will forever be studied in science and society is the issue of women. Names related to the concept of "woman" in the knowledge of the Kazakh and English peoples, language units, lexico-phraseological, paremiological units, concepts formed in the concept of the people, data confirming the concept of "woman" in modern artistic texts, which allow us to recognize the taste, attitude, feelings, psychology, diverse features of Kazakh and English women, determine their place in Kazakh English cultures. The most important issue is the definition of the role and place of woman in the life of society, in national culture, in the linguistic and cultural direction of the language data that characterize her, and the interpretation of the lexical-semantic, conceptual content of the concept of woman in the context of the level of background knowledge. The article considers the contribution of the phraseological system of the language to the modernization of the mentality inherent in a particular linguistic and cultural community. The concept of "woman" is based on the national character of the concept of woman as a whole, the linguistic and cultural features of the social consciousness and mentality of the two peoples, national values and views on the world, which are embodied in the phraseological fragment of the Kazakh and English world image. The research is aimed at a deeper understanding of the meaning of phraseological phrases used in Kazakh and English languages. Phraseological phrases indicate the place occupied by the female subject in modern society.

Keywords *: worldview, concept, phraseological unit, phraseological fragment, cognitive model.*

Introduction

A person's ideas about the world are reflected in the image of the world in his mind, and language plays an important role in rethinking them. S.G. Ter-Minasova defines language as the "mirror" of the surrounding world for the people, ethnic group and speech community, using this language as an instrument of communication depending on the specifics of each language. It creates a kind of image of the world, depicting reality [16.19].

However, language does not describe reality directly, but through two strands, that is, from the real world to thinking and from thinking to language. Therefore, S. G. Ter-Minasova emphasizes that the metaphor with a mirror is not accurate, because it is quite possible that the mirror is curved, its curvature is associated with the culture, mentality, attitude to the world, and knowledge of the world of the collective speaking this language [16.46, 79].

Language picture of the world reflects reality through the cultural picture of the world. Language is part of culture, but culture is only part of language. The relationship between the cultural (conceptual, conceptual) and linguistic picture of the world is very complex and multifaceted. It is based on a dramatic change in reality in language and culture [16.54]. Therefore, the cultural and linguistic picture of the world is closely interrelated. They are in a state of continuous interaction and make the real picture of the world, more precisely, it brings a person closer to real life, to the environment [16.55].

The conceptual and linguistic picture of the world means that language and consciousness are inextricably linked through their continuous interaction. The main unit of the language picture of the world is the word and its meaning, the main unit of the conceptual image is the semantic concept at the text level. On this issue, Y.S.Stepanov's definition of the concept states that "the concept is the foundation of culture in the human consciousness, that is, culture is the entry into the mental world of a person, on the other hand, a concept is simply a person who can enter the culture, and in some cases influence it." According to this statement, the concept includes conceptual and cultural unity [13.43].

The cultural memory of any people is most clearly expressed in the phraseological structure of the language. V. N. Teliya "the phraseological structure of the language comprehensively transmits the cultural and national consciousness of the nation and plays a special role in its identification with each other. This phraseological composition is associated with the recognition of the cultural and national worldview in the figurative content of the units "[17.214-215].

According to B.A. Maslova, phraseological units in their semantics reflect a long process of development of the culture of the nation and passed down cultural views and stereotypes, standards, and archetypes from generation to generation. It is the soul of the language of any nation, which uniquely reflects the spirit and identity of the nation. Phraseology is a linguistic fragment of a picture of the world. Phraseological units, always dependent on the subject, are important not only for describing the world, but also for understanding it, evaluating it, and knowing the subjective attitude to the world [11.82].

In this regard, we can assume that figurative expressions associated with cultural and national standards, stereotypes, and mythologies are fixed and phraseologies in the language. They reproduce the mentality inherent in a particular lingo-cultural community in speech [17.233].

One of the eternal themes, which are inexhaustible in nature, is the problem of "women". It has been studied for centuries in the social sciences, literature and works of art, linguistics and history.

The role of a woman in society, her behavior and the attitude of society towards a woman are among the most important aspects of interest at all times. One of the main concepts of any culture is the concept of "woman". It expresses the image of stereotypic concepts about a woman as a carrier of social characteristics and qualities formed on the basis of the roles that a woman plays in society. The features of social status in the image of a woman and the attitude of society to her can be traced in phraseology.

The image of “woman” is distinguished by the fact that it always combines such symbols as a symbol of virtue and chastity, honesty and stupidity, cunning and deceit-seduction, benevolence, and evil, as well as beauty. Woman is the first source of creation, life-giving, prolific, produces traditional values, so we know a woman as a mother, beauty, tenderness, sensitivity, politeness, decency and harmony.

Although the concept of “woman” is a common concept for all peoples, its concept sphere may differ depending on the mentality and worldview of each people [12.64-67].

Discussion

There are many proverbs and sayings related to the female subject in the language of any people. Different lexemes are used when describing a woman, depending on her age, family and social status, and kinship relationships. For example, in the Kazakh language, the concept of “woman” used depending on the kinship relationship such lexemes as kyz, kelin, ana, zhenge, abysin, ene and in public social places used such

lexemes as baibishe, tokal and zhesir. In English, the concept of "woman" was revealed through the words as “woman, wife, girl and daughter”.

In the Kazakh language, the words “kyz, kyz bala, boyzhetken, karyndas, baldyz, kudasha, qalyngdyq, apke, byby, zhar, kelin, kelynshek, qatyn, shenge, baybishe, zhesir, abysyn, sheshe, qudagy, kempyr, ashe”, which forms the thesaurus "woman" depending on the age of a woman, her place and social role in society, describes the concept of “woman” in the macro-frame structure “aiel-qyz, aiel-qyzbala, aiel-boyzhetken, aiel-qalyngqyk, aiel-qatyn, aiel-ana, aiel-sheshe, aiel-kempyr” in the paremiological world. There are many other phrases and conceptual models that can portray the concept of “woman”, such as “qurby, hanym, urgasy, kerbez, otanasy, erker qumar, tomen etek” in the language image of the world. However, the main conceptual models in relation to a woman, only the lexemes “qyz, aiel, qatyn, ana, sheshe, kempir” serve to summarize the “female” features in paremiology and correct such macrophramic structural types of the concept of “woman” as 1) woman-generation, 2) woman-daughter, 3) woman-bride, 4) woman-mother, 5) woman-grandmother.

In the internal classification of the concept "woman", the process of conceptualization based on "from childhood to old age" is fixed in the phraseological fragments in Kazakh and English in the form of the concept of the social gradual growth of a girl depending on her age and place in society, paired with frame kinship" kyz-kelin"," kyz-ana"," kyz-ene". The following examples are given as evidence «kyzga qyryq uiden tyiu-don't let the girl go anywhere, qyzdai algan auel- the spouse who received during the girl, qyzda qyryq esekke juk bolatyn aila bar (qyz qylygi qyryk esekke juk)-woman's cunning, qyzdan tugan qiyqsyz (qyzdan tuganda qiyq joq) - not a stranger, qyzdyn jigan jugindei - fashionable, disciplined, made by the hands of a girl, qyz qashar - the gift to the person who gave the reason for giving the girl to marry (tradition), qyz quu - a young man on the horse catches up with a girl on the fast horse (nation game) t.b [4.485-486], qyz aittyrdy – propose smb. to smb. as a wife (archaic), qyz alary –special food given to an unmarried guy at the holiday, qyz emshektendi - cute, beautiful girl, qyz minezdi - a guy with a good demeanor, qyz oinaq - various youth entertainment, qyz oiyatu -going to the girl's bed at night (ancient tradition), qyz tanysu - a girl`s farewell to her relatives before getting married, qyz teke - the name is given to boys who constantly play together with girls, girls who dress in a special way, qyz uzatu – marriage of a girl [5.368-370]. Also, stable phrases such as «kelinning betin kim ashsa sol ystyk korineli - who opens the face of the bride looks hot; kelinim sagan aitamyz, qyzym sen tynda - by explaining something to daughter, warning the daughter-in-law, ana korgen - about a moral, exemplary girl, ananing aq suti - morality, conscience, ana sutin kokke saudy – ananyng aq suti ursyn! – Disrespect for the mother (curse), Ananing kori zhangir!- to see his mother buried

(curse), ana sutining taby (emshek taby) auzinan ketpegen (keppegen), besik taby arkasinan kenpegen or erninen enesining emshek suti ketpegen – new-born child or not yet free from childhood feelings, ana sutin aqtady - mother`s milk justification, ana sutin emisti - growing up with and sucking one mother together, anasinan kaita tugandai or ene eki tudy - being born again, ana tili- mother tongue, zhengelik surady - a gift that sister-in-law receives by showing the girl to her future husband, agama zhengem sai, apama zhezdem sai- people with similar behavior, tokal eshkidei kildy - not receive someone in somewhere, tokal ui – small house, zhesir dauy, zher dauy - dispute over land to be given to the widow, zhesir kaldy - a woman whose husband died (widow)» are not only language units, but also key ideas at the conceptual level regarding the presence of a girl in the image of the Kazakh world as a" bride, mother, mother-in-law" [18].

The concept of "woman" is grouped according to the attributive status of social features in the image of the English world as follows. They say: 1) in a social environment, women are told that they are incredible, fabulous, cool, admired, exceptional and terrific, the negative meaning is scorned. 2) Depending on the financial situation, if a woman is rich-affluent, and if she is poor-low-income, impoverished, uninsured. 3) Depending on their social achievements highest, outstanding, eminent, notable, pioneering, top-ranked, high-profile, privileged. 4) Depending on the social class royal, upper-class, elite, bourgeois, lower-class. Depending on the functional characteristics employed competent, lay. 5) According to family status, never-married, widow and sole. 6) In the face of violence – abused, incarcerated, trafficked, terrified, raped, imprisoned. 7) Depending on the ethical characteristics - loose, adulterous. 8) Depending on the reproductive symptoms, the terms pregnant, post-menopausal, menopausal, childless, infertile, fertile, nursing, pre-menopausal, non-pregnant, barren, menstruating are used [14.199-204].

At the same time, a woman is one of the main member who can openly express their own opinion in solving the internal problems at home in the English family. The role of mothers in choosing a future partner for a girl is very high. If a guy falls in love with a girl and wants to marry, first of all he needs to make a positive impression to the girl's mother. Therefore, we can give as an example from the following phraseology. They are: He that would the daughter win, must with the mother first begin. The Daughter of Eve – ["The Merry Wives of Windsor" act IV: 2: "Mrs Page. Why, woman your husband is in his old times again:… he rails against all married mankind … curses all Eve`s daughters"] [3.142]. No devil is as bad as a she-devil [3.149].

There is a similar phrase in the Kazakh language as «anadan onege kormegen qyz zhaman - the girl who was not brought up by her mother is

bad». Every girl plays the role of a copy of her mother. All girls absorb all the good and bad qualities of her mother from a very young age and some phrases prove: Dawted daughters make dailing wives [3.142]; The Daughter of Eve (Eve`s daughter). Example, «I do not reflect for a moment, that all this indignation, which I had no right whatever to entertain, proved that I was anything but indifferent to miss Vernon`s charms; and I sat down the table in high ill-humour with her and all the daughters of Eve (W.Scott, "Rob Roy", ch.XII) [6.230]; Like mother, like child (daughter) [6.630]; bachelor girl; a chit (or a slip) of a girl; fancy girl [6.373]; between girl (maid or servant) [6.84].

"Woman" was equalized to the honor of "Mother" in the deep history, culture, traditions and customs of the Kazakh people. This phrase "Shumaqtyn kilti – ananing tabanynyng astynda – happiness under mother`s feet" shows the boundless respect of our people for mothers. All the noble qualities of a person are transmitted through the mother's milk, and the source of life begins with the mother's embrace. Every mother protects and nurtures her child with all her love. The phrases as woman-mother, woman-family give the image of an ideal woman. Every woman dreams of becoming a mother. It is the duty of a woman by nature to give birth to children, to care for them, to feed and raise them that`s why all mothers perform these tasks without any problem.

The most beautiful woman is a pregnant woman. There are a lot of phrases about pregnant woman in the Kazakh language such as "aiy-kuni zhakin bolu ; aiy-kunine zhetip otyru; auzi-murninan shygyp otyru; aiagy auyr; boiyna bala bitu; kursaq koteru; zhas bosanu; kol-aiyagyn bauyryna alu; tikeninen asirau; tikenegi syrtqa zhigu – get pregnant" [15.95].

There are phraseological phrases such as "a mother – to-be; drink in smb. With one`s mother`s milk / take in sth with one`s mother`s milk [3.405]; does your mother know you`re out?; expectant mother; God`s Mother (or Mother of God) [6.630]; be with child; (four, five, six, etc., months) gone with child; with child [6.165] and be in a certain (delicate or interesting) condition; to be a mother etc" in the English language.

The qualities of the mother in the framework of the cognitive model "woman-mother" are described as following in the Kazakh language: ana bolgan dana bolady - wisdom is achieved through motherhood; ananyng alaqany – balaga aidyndy konys - mother's love for the child; mylkaudyng tilin anasy biledi - only the mother understands the language of the dumb; ananyng suigen zheri otqa kuimeidi, oq ta timeidi - the mother constantly protects her child; ana zhaqsiligin auirsan bilesin - feeling of maternal care in case of illness; aq zhaulygy ananyng – aq korpesi balancing -mother's love for the child; ananyng basqan zherinde peiish bar - Paradise is under the mother`s feet; ana balasyn arystannyng auzynan alady - the mother

constantly protects her child; anasyz ui – panasyz – family is happy only with mother; alty zhenge birigip ana bolmas – no one can replace mom; agaiyn- altau, ana bireu – no one cfn replace mom; ana sutin aqtamagandy, eshkim maqtamaidy - by respecting your mother, you respect everyone; ananga auir soz aitpa, atynga auyr zhuk artpa – by respecting your mother, you respect everyone [12.64-67].

There are many phraseological phrases about the concept of woman and home in the English language. Both of them compared to each other. They are: men build houses, women build homes; where there is no wife, there is no home; do the honours (of the house, table, town etc); be slaving over a hot stove – a humorous expression meaning to spend a lot of time cooking for someone; a woman`s work is never done; wear the breeches – to have power in the house; one`s good lady – wife; the house shows the owner [3.308], lady of the frying-pan; lady of the harvest; lady of the lake [6.524].

Woman is the symbol of beauty. But unfortunately how do we understand it? How is the woman beauty, cool, perfectly etc? Somebody thinks that the beauty of a woman is the character, and others judge the beauty of the sculpture. The category of "beauty" is common to all women but the standard of it is differing for every nation. When we compare and distinguish the meaning of the concept "woman" between the Kazakh and English peoples, we note that the English people see and notice the beauty of the woman from the appearance and sculpture.

As evidence we can see the "Beauty contests" which are organized annually at the world level. The main goal of the contest is to determine the beauty of women only through their appearance. The Kazakh people treat a woman as a mother giving birth to a child that`s why people insist that any girl must be ready to become a mother in the future. In the opinion of Kazakh people, the beauty of a woman is associated with her character.

Many women prove their femininity by using expensive jewelry, wearing expensive clothes in order to become beautiful. We know from the history that the beauty of a woman saved the world from the terrible wars and situations. Every woman always strives to preserve her appearance and beauty as much as possible. The beauty of a woman is compared to the Moon, the Sun and the stars, standing at inaccessible heights in the Kazakh language. There are the following phrases related to a beautiful woman in the Kazakh language. All of them make the meaning of the woman`s beauty: "aq sazandai bulyksyp; altyn asyktai; aqqudyng kogildirindei; adam aitqysyz (aityp bolmas); adavnan asqan sulu; ai dese auzy, kun dese kozi bar; altyn asyqtai; atqan tangdai; auyzga urip salgandai; auyzben aityp zhetkize almau; zana tugan aidai sekildi; zhaiau zhatyp, atty tusip kalgandai;zhuirik attai oiqastap; kelbeti kelgen; kiikting asygyndai; koz

surinu; korgenning kozi toigandai; qarasa zhan (koz) toimau; qasa sulu; qulynnyng qulynyndai; qulyn musini buzylmagan; qirdyn qyzyl gulindei; qyrmyzydai azharly; qulinning kulynyndai; oimaq auyz; on tortinde tugan tangdai; sagagynan uzilgen; sumbildei ademi; tilmen (auizben) aityp zhetkize almau; symga tartqan kumistei; sirdyn quba talyndai; urip auizga salgandai; hordyn kyzyndai etc" [15.134-135]. The system of social cognition, which has gained national content and respect, is symbolically reflected in the national system of language and participates in the creation of a linguistic picture of the world.

The beauty of woman is expressed in English phrases as follows: a girl worth gold; have too much of his/her mother`s blessings; silence is a woman`s best garment; a wasp waist [3.238, 405, 542, 647]. The beauty of women in the phraseology of the English language corresponds to a specific standard. Examples: sleeping beauty [6.74], queen consort [6.197], dame Partlet (G.Chaucer, 1340-1400) [6.226], fancy girl (lady or woman) [6.309], ABC girl, hello girl, Hallelujah girl (or less), a girl about of the town (or a girl of easy), gaiety girls, old girl – "Cheer up, old girl", said Tom, patting the bay mare on the next…(Ch.Dickens, "Pickwick Papers", ch. XIV), one`s best girl, pin-up girl, principle girl [6.373-374], fine lady; lady Bountiful; Lady of Babylon; lady of the bed chamber; one`s good lady [6.523-524], scarlet lady [7.794].

A woman's beauty is determined by her sexual attractiveness and ability to control her in the society in the culture of English-speaking nations. Phrases are improve as this: beach bunny slang – an attractive girl seen on beaches – mostly to show off her figure; one who doesn`t get into the water and swim; a cock teaser – spoken an offensive expression used about a woman who behaves in a sexual way to get men`s attention, when she does not intend to have sex with them.

Also among the English-speaking people, a number of phraseologies are devoted to vital data, the size of the female figure (chest, waist, and buttocks or thighs). They sometimes symbolize the easy gait and easy character of women: a sweat girl; alley cat slang; a person (usually a female) of rather easy – going or actually loose sexual morals; a promiscuous person; hot stuff; a hot number; a scarlet woman/ a scarlet whole; a fair sex; a gentle sex; the softer sex; the weaker sex; a wasp waist [3.517, 531, 647], fancy lady; lady of pleasure; young lady; the leading lady [6.523-524].

In society, a man should always take the initiative, take care of a woman, and contribute to the disclosure of her talents. It is true that since ancient times, the principle that "women" were created only for "household chores" has been ingrained in the minds of society. However, as we know from the testimony of various events in the pages of history, women's rights were equal to men, and women proved that they are not inferior to men in

all spheres of society. Today, women are on an equal degree with men in all spheres. Sometimes there are cases when the professional activity of women is considered secondary and not recognized in comparison with the professional activity of men. Some phrases in the Kazakh language are "baital shauyp baige almas - a man is in a higher degree than a woman; erkek bas, aiel moiyn – man is the head, woman is the neck". Phrases are in the English - an angel of mercy; ministering angel; Lady Bountiful; a wet nurse; Leading Lady; a woman of letter; a hallelujah girl (or lass), Jack is no judge of Jill`s beauty [3.320]; woman`s work is never done [3.673]; the woman behind the wheel is a monkey with a grenade [2.17].

Everything has its good and bad qualities, and therefore the beauty of a woman also has its negative sides. Sometimes unfortunately, a woman is a symbol of the lower World, sin, treachery and evil, chaos. There are also associations with negative connotations in relation to the woman in Kazakh culture. There are words with a discriminatory meaning, such as "shukebas, tomen etek, shopzhelke, urgashy", which are especially often used in the spoken language in relation to the woman. The meanings of "chatty, stupid" are considered by a woman to be lower than a man, and this phrase "one liar is better than ten gossips" in the Kazakh language proves this.

Some positive statements and phrases made earlier about women are refuted by some negative phraseology. In English, they are called hypocritical, cunning and deceitful in society and give as an example the following phrases: "Holy horror; dawted daughters make daidling wives; no devil is so bad as a she devil" [3.142]; stupid as a donkey [7.892]; a liar is not believed when she speaks the thruth; liars have need of good memories [6.545] and in Kazakh, they are given in this way: "zhaman aieldyn tili uzyn; qanynyng shaipau bolsa, kisi aldynda til qatpa; aielding kushi az, ailasy kop; aielding ailakeri erdi aldaidy; bir qu baital, eki aigyrdy ash qaldyrady; bir aielding ailasy, qyryq esekke zhuk bolady; han zharlygynan, qatyn zharlygy kushti; uiatsiz aiel – tuzsyz as; zhyqqan daudyng sebebin aielden izde [12]; bitting ishine qan kuigan; bir tasi qoininda zhuru; zhylanning aiagyn korgen; qyryq kaltaki; muiiz ishinde zhasyrynu (zhamandygy ishinde); tyrnadyn korsetpei syipau [15.120].

By nature, among all women, there are many women who are irritable, quarrelsome, and have a direct character. They are in the Kazakh language - aidap orgizip, iirip zhusatu; airandai aptap, kubidei kupteu; aitqanyna kongiry, aidaganina zhurgizu; ashsa alaqanynda, zhumsa zhudyrygynda; bir shybyk aidau; zhelkesine minu; eki aiagyn bir etikke tygu; eki yige bir qazan astyru; qamshysyn uiirip otyru; qoidai zhusatu; qoidai orgizip, qozydai kogendeu; qurugy uzyn; ozi bi, ozi qozha; moinyn burau; moinyna minip alu; moinyna erttemei minu; tizgindi qolyna alu;

shyryq iiru; uysynan shygarmau; ustemdik etu; shyrq iiru; buirekten syiraq shygaru [15.33,34,54]. And in English - hell hath no fury (like a woman scorned); the daughter of Jezebel; the daughter of the horse-leech; skipper`s daughter [7.230]; fasten a quarrel upon somebody [6.733]; pick (or seek) a quarrel with somebody; cunning as a fox [6.219]; anger is a short madness [6.42]; women are like wasps in anger [3.673].

The sexual characteristics of people are closely related to the social status that they receive in society, with the functions that they perform. Therefore, the language is also characterized from the point of view of the gender linguistic and cultural linguistics basis of female-male semantic opposition. One of the most important issues is to show the place that men and women occupy in the worldview of the people in language.

A woman and a man are people who constantly complement each other and they have their own unique qualities by nature. Each of them has its own place and function in society. When these tasks are performed correctly, an ideal environment is created in society. There are a lot of statements on this topic in the Kazakh language: zhaqsy qyz zhagadagy qundyz, zhaqsy zhigit tobedegi zhulduz; kadesiz kuieu bolsa da, zhasausyz quz bolmaidy; qyzdyng korki kigeni, zhigitting korki suigeni [10.106-110].

The French classic of the XVIII century, Nicolas Champfort, says: "no matter how bad men think of women, any woman thinks of them even worse". And Polish journalist Wanda Blonska said: "men can never understand women, but studies them with great interest" [2.9-10]. The following phraseological phrases prove that women in English society have the right to independently make their own decisions, play and move freely, speak openly when communicate and discuss something with a man. They are: men are born the slaves of women; man chases a girl unit she catches him; early bird that catches the worm; a good husband makes a good wife; she that will thrive must rise at five; she that hath thriven may lie till seven; wear trousers (britain), wear pants [3.169, 261], beauty and the beast; beauty is but skin-deep; beauty is in the eye of the gazer [6.74].

Marriage is one of the main problems of society. It unites a man and a woman. In the ancient real life of Kazakh culture, a girl married without her consent, by the decision of her parents, through the efforts of a dense herd of cattle. In such a situation, the girl only guessed which man she would marry and which country she would go to. Over time, such rituals were left behind, and this is evidenced by the phrase in the Kazakh language: "elu zhylda el zhana6 zhuz zylda qazan - tradition becomes obsolete in fifty years, forgotten in a hundred year". However, in the Kazakh worldview, it is still possible to consider women one step lower than men. In this regard, women were called "zhopshelke; salpyenek; tomen etek; nashar bala" and the same lexemes are still used in society. There are

many phraseological units in connection with the marriage of a woman in the Kazakh language, for example “basy bailauly (bala kuninen aittyryp qoigan); bireuding eteginen ustau; kuieuge shygu (tiu); qoldan beru (uzatu); ong zhagyna qondyru; turmys quru; qutty qonysyna qonu; qyzdy qiaga qondyru” and phraseology about men`s marriage “aiagyn shyrmau; aiel (qatyn) alu; qolyna qondyru; qusyn qondyru; qyz aittyru; qyz alyp qashu” [15.164-165].

The image of a woman who is not able to attract the attention of a man until she reaches middle age becomes unattractive, her character becomes capricious, scandalous, and angry. Therefore, she constantly creates an image that is not dissatisfied with someone or something. Sometimes girls who are not married in their time can turn into man. There was no concept of girls not getting married in the traditions of the Kazakh people but now it has become a common way of life. Unfortunately, there are many reasons why girls do not get married on time. The first reason is that girls spend all their free time making careers, creating fame and wealth, and the second reason is the decrease the level of care for woman and girl in society. A person called "old girl" appears in society as a result of such reasons. Phraseological units are defined as: “qaraqan qu basy; qu tizesin qushaqtap; qur qara basy; sopaigan soqa basy; otyrgan qiz ornyn tabady” [15.108].

Negative stories were told about unmarried women in English: an unappopiated blessing; be on the shelf (be left on the shelf); lead apes in hell; a girl at the age of the consent; a girl Friday; marry a fortune; marry in haste and repent at leisure; marry your daughter and eat fresh fish betimes; marry your son when you will, your daughter when you can; an old maid; old men when they marry young women make much of death; sit on the shelf / be on the shelf (of sb); be slaving over a hot stove; a tomboy; a grass widow, a straw widow; a sprinter; a woman who has never married [3.238], a woman and glass are ever in danger ; a woman of the letter; a woman of the streets/ a street woman; a woman of the world [3.672]; extra (or walking) lady [6.524]; the leading lady; women and music should never be dated [3.673].

There are many phrases about the age of the girl in English. These phraseological units speak the differences of between young and old girl: a blue stocking [3.70], one`s old Dutch; an old maid; an old wife; old wives` tale; old men when they marry young women make much of death [3.426], lady of the house; lady of the manor; Our Lady; the old lady; the old lady in (or of) Threadneedle Street; young lady; one`s good lady [6.523-524].

In everyday society, among representatives of any nationality, the main, unique, important and interesting stereotypic feature of a woman is her talkative manner. The talkative ability of a woman is a generally

accepted fact in society. Women talk more than men. Every day, according to statistics women say about 20 thousand words – this is 13 thousand words more than men. In addition, another feature of women is that they speak faster than men.

The following examples are given in Kazakh phraseological phrases about the most talkative skills of women: auzy sozden bosamau; shagy tynbau; kobik auyz; kok (ala) mylzhing; kop soilep, kobigin sapyru; qulagyning etin zheu; qulaq sarsynu (zhaqtyrmau); qu tangdai (mysqyl); qyzyl ongesh; qyzyl tilin qyryq orau; maltasyn ezu; middy zheu (zhaqtyrmau); soz bermeu; sozge qonaq bermeu; sozdi zhundei sabau (kekesin); nil ven zhagyna suienu (zhaqtyrmau) [15.97].

A woman's ability to talk a lot leads to gossip. The phraseological phrases in the Kazakh language: agash attyng basyna (mingizu) shygaru; alyp qashpa angime; artyna soz ilestiru; artyna shala bailau; zhaiu osek; kunkil qylu; qanqu soz; qatyn osek; qaueset habar; quirygyna shala bailau; osek aiyanga uiir bolu; osek basty bolu; osek zhaiylu (guleu); osek tasu (teru); osekke shalynu; osekti qarsh boratu; osekting aiyagy uzyn; soz ertu; soz keltiru; soz qydyrtu; suyq soz; sypsyng soz [15.99-100].

The fact that women speak a lot of English is judged by a negative trait. Talkative woman is judged by a negative trait. Such woman`s tongue is like the tongue of the devil, and everyone knows that the ability of it is enough to kill. For example "a woman fights with her tongue; a women`s tongue is only three inches long, it can kill a man six feet high, she that talks much errs much; talk through one`s hat [7.909]; great talkers are little doers [7.910]; coulisse gossip; gossiping and lying go hand in hand [6.394], she that talks much lies much; talk nineteen to the dozen/ talk twenty to the dozen/ talk forty to the dozen; talk of the devil and she is sure to appear; talk through the back of one`s neck/ talk through the fat of one`s neck; talk tough; talk turkey [3.598-599].

In the English-speaking environment, there is an opinion that a woman's mind is not capable of sound thinking. Since a woman has low logic and high emotions, it is difficult for her to solve complex issues from a critical point of view. There are many unreliable views on a woman's intellectual abilities in society: dumb bunny; Cousin Betty. It is shown that female logic is low in some phraseological phrases: (as) stupid as a donkey [7.892]; (as) silly as a goose [6.393]; a blue stocking [3.70]; Geese with gees, women with women; silence is a woman`s best garment [3.542]; woman is a weather-cock; woman`s mind is winter wind/ woman`s mind and a winter wind change oft; woman`s advice is no great thing but he who won`t take it is a fool; woman`s reason [3.672-673].

Conclusion

In conclusion, we note that the features of thinking, attention, level of intelligence, character, hard work, tolerance, love, beauty, and speech qualities of any woman in language terms are the concepts of ethno specificity of each ethnic group. All these qualities are passed down from generation to generation through language. They are the function of the essential content of the information of national cognition formed in the consciousness. The national and cultural specificity of the concept "woman" is reflected in the phraseological and paremiological fragment of the Kazakh and English image of the world as follows:

- The perception of the concept of "woman" is formed under the influence of national gender stereotypes;

- We can say that there is some commonality in the concept of «woman» in the language. There are two types of it: ideal and negative. The ideal image includes the image of a moral woman and mother, the mistress of the house, the Keeper of the hearth, and negative qualities include anger, treachery, hypocrisy, a tendency to cunning and deceit, stubbornness, arrogance and frivolity;

- From the point of view of men, the concept of "woman" in Kazakh and English is often evaluated as an object of activity, as a commodity or thing, as a person of a lower rank.

References

1. English-Russian Dictionary. Authors: O.S.Ahmanova, E.A.M. Wilson. – M: Rus.lang., 1989. – 1056 p.
2. Ilin A. Woman from A till Z. Humorous Encyclopedia – Moscow – Eksmo edition. – 2004 – 720 p
3. Kenesbayeva U. English – Kazakh Dictionary of Idioms, - Astana, 2000. 772 b. – kazakhsha, agylshinsha
4. Kenesbayev I. Phraseologialyq sozdik. – Akmaty: «Arys» baspasy, 2007. – 800
5. Kenesbayev I. Kazakh tilining phraseologialyq sozdigi. Almaty, Kazakh SSR-ning «Gylym» baspasy, 1977 j. 712 b
6. Kunin A.V. English – Russian Dictionary of Idioms. – Moscow: "Soviet Encyclopedia" third edition, revised in two books. Book I, A-Q. – 1967 – 1-738 p
7. Kunin A.V. English – Russian Dictionary of Idioms. – Moscow: "Soviet Encyclopedia" third edition, revised in two books. Book II, R-Z. – 1967 – 739-1264 p
8. Kazakh- English Dictionary (including about 30000 words and phrases) Authors: J.Tuimebayev, G.Sagidolda. – Almaty, "Kazigurt", 2018 – 632 p
9. Kazakh- English Dictionary (including about 30000 words and phrases) Authors: J.Tuimebayev, G.Sagidolda. – Almaty, "Kazigurt", 2018 – 440 p
10. Keikin Sh. Kazakh maqal-matelderining altyn kitaby (8675 maqal-matel). – Almaty: «Aruna» baspasy. – 632 b
11. Maslova V.A. Lingvoculturologiya: usheb.posobie dlya studentov vish.usheb.zavedenii. – 4-e izl., step. – M. Izdatelskii centr «Akademiya», 2010 – 208 s
12. Nursultankyzy Zh, Zhumabekova A. – «Molodoi uzhenyi». Eshemesyazhnyi jurnal – № 6.2 (86.2) / 2015 – 64-67 s
13. Stepanov U.S. Konstanty: Slovar russkoi cultuty. Izd. 3-e, ispr. i dop. – M: Akademisheski Proekt, 2004, – 992 s.
14. Shishigina O.U. Representation of social features of the concepts «man» and «woman» in the modern American version of the English language. Bestnik KemGU 2013 № 2 (54) T. 2, 199-204 p
15. Smagulova G. Maginalas phraseologism sozdigi. – Almaty: «Eltanym baspasy», 2010 jyl. – 252 Б. — URL: https://moluch.ru/archive/86/16542/

16. Ter-Minasova S.G. Language and Intercultural Communication. – Almaty: Ulttiq audarma burosy, 2018 jyl – 320.
17. Teliya V.N Russkoe phraseologiya. Semantisheskii, progmatisheskii i lingvoculturologisheskii aspecty. – M: Shola «Yiaziki russkoi cultury», 1996, – 288 s
18. Zhanuzakov T, Omarbekov S, Zhunisbek A. – Kazakh adebi tilining sozdigi. On bes tomdyq. I том.- Almaty, 2011, 328-331 b

TÜRKIYE TÜRKÇE'SINDE GÜZEL KONUŞMA BECERISI VE ENGEL OLAN UNSURLAR

MEJIDOVA KHAYALA
Ph.D. , Baku Slavic University – Azerbaijan
hayale_gul@yahoo.com

ÖZET

Sözlü anlatımda düşüncelerin ve duyguların karşımızdakine doğru, etkili ve yeterli bir biçimde aktarımı önemlidir, insan için temel gereksinim olan konuşma, kişinin toplumsal ilişkilerinde de değişkenlerdendir. İnsan konuşan vaşlıca rlıktır. Bu hüküm, çıkardığı anlamlı ses dizgelerinin yapısı bakımından insanı diğer varlıklardan ayırırken; diğer taraftan insanlar arasında ortak, birleştirici bir özelliğe işaret etmektedir. İnsanın sahip olduğu bu olağanüstü özellik, aynı zamanda, insana dair temel bir gereksinime, duygularını ve düşüncelerini konuşma araçlarının yardımıyla mesaja dönüştürme gereksinimine de işaret etmektedir. Düşüncenin; resim, heykel, müzik gibi ifade araçları bir kenara bırakılırsa dil olmadan gerçekleşemeyeceği yargısı, dil bilimi çevrelerinde hâkimdir. Öyleyse düşüncelerin düzenlenmesi ve iletilmek istenen mesajın en doğru ve etkin biçimde ortaya konulabilmesi için konuşmanın niteliği çok önemlidir. Düşünme ve konuşma arasındaki bu sıkı ilişkide, diğer taraftan, doğru, yerinde ve başarılı bir konuşmanın da insanın düşünme süreçlerine etkide bulunduğu söylenebilir. İnsan için konuşma, temel gereksinim oluşunun yanı sıra yine insanın çevresiyle ilişkilerini kolaylaştıran veya zorlaştıran bir araçtır. Konuşmada kullanılan dilin bir toplumsal bir de bireysel yönü vardır. Aynı dili kullanan şairlerin, hikayecilerin, gazete yazarlarının, televizyon yorumcularının okuyucu veya dinleyici üzerinde oluşturdukları etkinin birbirinden farklı olması da dil ve söz arasındaki bu ayrım ile ilişkilidir. İnsanların konuşmalarında tercih ettikleri sözcükler ve bu sözcükler aracılığıyla oluşturdukları ifadelerin ardında şüphesiz birey olarak yetişme ortamları, aldıkları eğitim, sosyolojik ve psikolojik koşulları belirleyicidir. Konuşmayı sağlayan sesleri tanıyabilmek için konuşma işleminin gerçekleşmesini sağlayan çeşitli organların yapısının ve işleyişinin bilinmesi elzemdir. Konuşma tek yönlü bir fiziksel olgu olmayıp aynı zamanda işitme ile de bağlantılıdır. Öyleyse seslerin nasıl işitildiği de konuşma açısından irdelenmesi gereken bir husustur. Konuşmanın gerçekleşmesi için öncelikle işitme organlarının sağlıklı çalışması gerekir. Fiziksel olarak konuşma yeteneğinin oluşabilmesi için kişinin duyma yeteneğine sahip olması gerekir. İnsan konuşma seslerini duya duya geliştirir. Algılanan seslerin öykünmesi de dil ve konuşma seslerinin çıkarılması ile olur. Bireyin işitme özrü olursa

bundan ses de etkilenir Kuşkusuz konuşmanın gerçekleşmesini sağlayan konuşma organlarıdır. Konuşmanın olabilmesi için diyafram, akciğerler, nefes borusu, gırtlak, ses telleri, damak, dil, küçük dil, dişler, burun ve dişlerin ortak işbirliği; ayrıca doğru sinir akışı ve beyin işlevi gerekir. Bunlardan bir ya da birkaçında yapı ve işleyiş bozukluğunun olması konuşmanın akıcılığını olumsuz yönde etkiler. Konuşmanın kompleks bir beceri olması pek çok unsurun eşgüdümünü sağlar. Bu eşgüdüm olmayınca konuşma bozuklukları ortaya çıkar. TELAFFUZ (SÖYLEYİŞ) Söyleyiş, bir kelimenin ses, hece, ton ve vurgu bakımından söylenme biçimidir. Etkileyici ve güzel bir konuşmada konunun içeriği kadar söyleyiş tarzı (telaffuz) da önemlidir. Nasıl söyleyeceğini bilmeyen bir kişinin güzel konuşması çok zordur. Duygu ve düşüncelerin ifadesinde, seçilen kelimelerin ve söyleniş tarzının kişiler üzerinde farklı etkiler uyandıracağı muhakkaktır. Güzel bir konuşmada vurgu ve tonlamanın doğru yapılması kadar kelimelerin doğru telaffuzu da önemlidir. Yanlış söylenen bir kelime, anlamı bilinmeden kullanılan bir söz, konuşmacıyı zor durumda bırakabilir.

Anahtar Kelimeler : *Türk dili, sözlü anlatım, kelimeler, sesler, konuşma, dil bilimi, temel unsur*

SPEECH ABILITY IN TURKISH AND THE FACTORS THAT OBSTACLE TO IT

It is significant to comprehend the structure and function of the various organs that enable the speech process to take place in order to recognize the sounds that make up speech. Speech is not only a one-sided physical phenomenon, but is also associated with hearing. In other words, how sounds are heard is a matter that needs to be investigated in terms of speech. For the speech to occur, first of all, the hearing organs must work properly. For a person to be able to speak physically, he must have the ability to hear. Human beings master their speeches by hearing the sounds of them. If an individual has a hearing impairment, the voice is also influenced. Undoubtedly, it is the speech organs that make up speech. Proper pronunciation of words is as vital as proper intonation and emphasis for good speech. An fallacious word or word used without knowing its meaning can put the speaker in an arduous position.In verbal expression, it is important to convey the thoughts and feelings to the other in a correct, effective and sufficient manner. Speaking, which is the basic requirement for human Speaking is the presentation of a person's feelings and thoughts in a sound-based system, in other words, expressing his thoughts by using sounds that have been transformed into meaningful parts. Speaking to the ear; It is integrated with sound-based elements such as intonation and emphasis in accordance with the quality of the message to be delivered, as well as with supporting elements based on the body such as gesture and mimic.Man is a speaking entity. While this provision

distinguishes human beings from other beings in terms of the structure of the meaningful sound systems it produces; On the other hand, it points to a common, unifying feature among people. This extraordinary feature of human beings, at the same time, points to a basic human need, the need to transform their feelings and thoughts into messages with the help of speech tools.Your thought; Leaving aside means of expression such as painting, sculpture, and music, the judgment that it cannot be realized without language is prevalent in linguistic circles. Therefore, the quality of the speech is very important in order to organize the thoughts and to present the message to be conveyed in the most accurate and effective way. On the other hand, in this close relationship between thinking and speaking, it can be said that a correct, proper and successful speech also affects human thinking processes.Speaking for human beings is not only a basic necessity, but also a tool that facilitates or complicates one's relations with his environment. The language used in speaking has a social and an individual aspect. The difference in the influence of poets, storytellers, newspaper writers, and television commentators using the same language on readers or listeners is related to this distinction between language and speech. According to the conditions in which the speech is made, it is not possible for people who do not have sufficient basic or academic background to be successful in oral communication.

Key words: *Turkish language, speaking, words, sounds, linguistics, basic element*

TÜRKIYE TÜRKÇE'SINDE GÜZEL KONUŞMA BECERISI VE ENGEL OLAN UNSURLAR

Sözlü anlatımda düşüncelerin ve duyguların karşımızdakine doğru, etkili ve yeterli bir biçimde aktarımı önemlidir, insan için temel gereksinim olan konuşma, kişinin toplumsal ilişkilerinde de badeğişkenlerdendir. Konuşmanın, başka deyişle sözün etkisini Yunus Emre yüzyıllar öncesinden şöyle dile getirmektedir:

Sözünü bilen kişinin,
Yüzünü ağ ede bir söz
Sözü pişirip diyenin
İşini sağ ede bir söz
Söz ola kese savaşı
Söz ola yitüre başı
Söz ola ağıl ili aşı
Bal ile yağ ide bir söz

İnsan konuşan vaşlıca rlıktır. Bu hüküm, çıkardığı anlamlı ses dizgelerinin yapısı bakımından insanı diğer varlıklardan ayırırken; diğer taraftan insanlar arasında ortak, birleştirici bir özelliğe işaret etmektedir. İnsanın sahip olduğu bu olağanüstü özellik, aynı zamanda, insana dair temel bir gereksinime, duygularını ve düşüncelerini konuşma araçlarının yardımıyla mesaja dönüştürme gereksinimine de işaret etmektedir.

Düşüncenin; resim, heykel, müzik gibi ifade araçları bir kenara bırakılırsa dil olmadan gerçekleşemeyeceği yargısı, dil bilimi çevrelerinde hâkimdir. Öyleyse düşüncelerin düzenlenmesi ve iletilmek istenen mesajın en doğru ve etkin biçimde ortaya konulabilmesi için konuşmanın niteliği çok önemlidir. Düşünme ve konuşma arasındaki bu sıkı ilişkide, diğer taraftan, doğru, yerinde ve başarılı bir konuşmanın da insanın düşünme süreçlerine etkide bulunduğu söylenebilir.

İnsan için konuşma, temel gereksinim oluşunun yanı sıra yine insanın çevresiyle ilişkilerini kolaylaştıran veya zorlaştıran bir araçtır. Konuşmada kullanılan dilin bir toplumsal bir de bireysel yönü vardır. Aynı dili kullanan şairlerin, hikayecilerin, gazete yazarlarının, televizyon yorumcularının okuyucu veya dinleyici üzerinde oluşturdukları etkinin birbirinden farklı olması da dil ve söz arasındaki bu ayrım ile ilişkilidir. İnsanların konuşmalarında tercih ettikleri sözcükler ve bu sözcükler aracılığıyla oluşturdukları ifadelerin ardında şüphesiz birey olarak yetişme ortamları, aldıkları eğitim, sosyolojik ve psikolojik koşulları belirleyicidir.

Konuşmayı sağlayan sesleri tanıyabilmek için konuşma işleminin gerçekleşmesini sağlayan çeşitli organların yapısının ve işleyişinin bilinmesi elzemdir. Konuşma tek yönlü bir fiziksel olgu olmayıp aynı zamanda işitme ile de bağlantılıdır. Öyleyse seslerin nasıl işitildiği de konuşma açısından irdelenmesi gereken bir husustur. Konuşmanın gerçekleşmesi için öncelikle işitme organlarının sağlıklı çalışması gerekir. Fiziksel olarak konuşma yeteneğinin oluşabilmesi için kişinin duyma yeteneğine sahip olması gerekir. İnsan konuşma seslerini duya duya geliştirir. Algılanan seslerin öykünmesi de dil ve konuşma seslerinin çıkarılması ile olur. Bireyin işitme özrü olursa bundan ses de etkilenir Kuşkusuz konuşmanın gerçekleşmesini sağlayan konuşma organlarıdır. Konuşmanın olabilmesi için diyafram, akciğerler, nefes borusu, gırtlak, ses telleri, damak, dil, küçük dil, dişler, burun ve dişlerin ortak işbirliği; ayrıca doğru sinir akışı ve beyin işlevi gerekir. Bunlardan bir ya da birkaçında yapı ve işleyiş bozukluğunun olması konuşmanın akıcılığını olumsuz yönde etkiler. Konuşmanın kompleks bir beceri olması pek çok unsurun eşgüdümünü sağlar. Bu eşgüdüm olmayınca konuşma bozuklukları ortaya çıkar.

TELAFFUZ (SÖYLEYİŞ).

Söyleyiş, bir kelimenin ses, hece, ton ve vurgu bakımından söylenme biçimidir. Etkileyici ve güzel bir konuşmada konunun içeriği kadar söyleyiş tarzı (telaffuz) da önemlidir. Nasıl söyleyeceğini bilmeyen bir kişinin güzel konuşması çok zordur. Duygu ve düşüncelerin ifadesinde, seçilen kelimelerin ve söyleniş tarzının kişiler üzerinde farklı etkiler uyandıracağı muhakkaktır. Güzel bir konuşmada vurgu ve tonlamanın doğru yapılması kadar kelimelerin doğru telaffuzu da önemlidir. Yanlış söylenen bir kelime, anlamı bilinmeden kullanılan bir söz, konuşmacıyı zor durumda bırakabilir.

Yabancı dillerden Türkçeye giren kelimelerin söylenişine özellikle dikkat edilmelidir. Aksi hâlde söylenmek istenenle söylenen birbirinden farklı olur:

Aşık olmanın zamanı mı? {aşık: 1. Ayak bileğindeki küçük kemiklerden biri, 2. Yapı çatılarında uzun mertek) Cümlemizin ilk kelimesindeki "a" uzun okunmalıdır. "Âşık olmanın zamanı mı?"

Bana hala bakıyor, (hala: babanın kız kardeşi) Cümledeki "hala" sözcüğünün "a'ları uzun okunmalıdır. "Bana hâlâ bakıyor." (5;67)

Söyleyiş güzelliğini sağlamanın en önemli yollarından biri de Türkçenin ses dizgesini çok iyi bilmektir. Şurası tartışma götürmez bir gerçektir ki Türkçe başka dillerin çoğunda bulunmayan ve konuşma açısından büyük kolaylıklar sağlayan özelliklere sahiptir. Bu özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Türkçe genellikle yazıldığı gibi konuşulur, konuşulduğu gibi yazılır.
2. Türkçedeki bütün sesler ve bu seslerin işaretleri olan harfler (yumuşak g-ğ) dışında yazıda ve konuşmada ortaktır. Yazıldığı hâlde söylenmeyen ya da söylendiği hâlde yazıda gösterilemeyen hiçbir ses yoktur.
3. Ses yönünden zengindir.
4. Türkçenin sesleri gırtlaksılıktan, burunsuluktan kurtulduğu için, hırıltılı bir nitelik taşımaz.
5. Türkçedeki ünlü ve ünsüzler boğumlama açısından zorlayıcı bir nitelik taşımaz. Bunlar oldukça rahat çıkışlı seslerdir.
6. Telaffuzu büyük ölçüde kolaylaştıran küçük ünlü uyumu ve büyük ünlü uyumu vardır.

Söyleyiş özelliklerinden biri de vurgu ve tonlamadır. Konuşma ve okumayı canlandırmada vurgulama ve tonlamaya dikkat etmek gerekir. Vurgulamanın anlamı belirlemede önemli bir işlevi vardır. Bir kelimenin anlam ve vurgu değişmelerini belirtmede vurgudan yararlanılır. Vurgu ve tonlama, cümle içerisindeki kelimelerde kimi hecelerin başka sözcük ve

hecelere göre dik, baskılı okunuşuna ve söylenişine denir. Gerektiği zaman vurgu yapılmazsa ya da yanlış, eksik yapılırsa sözün duygu değeri kaybolur. Ayıca sesin, telaffuzun, söyleyişteki müziğin ortaya çıkması gerçekleşmez.

TONLAMA.

Yalın ve periyodik hareketten, yani belirli bir zaman içinde belirli bir düzenle tekrarlanan titreşimlerden oluşan ses izlenimine ton denir. Konuşmada fonemler, heceler, kelimeler zincir halkaları gibi sıralanır. Birbiri ardından gelen sesler, hiçbir zaman aynı seviyede değildir. Ses, durmadan alçalır, yükselir, yumuşar, sertleşir, incelir, kalınlaşır. İşte bu ses değişikliklerine tonlama adı verilir. Sesin duyulma derecesine ise o sesin şiddeti denir. Sesin duyulma derecesi titreşimin genişliğine bağlıdır. Titreşimler hızlı ise sesin tonu yüksektir. Buna ton yüksekliği adı verilir.

Sözün söylenişinde, ses yüksekliği ve uyumundaki değişmeler nedeniyle ses dalgalanması ortaya çıkar ki buna cümle tonu denir. Konuşmanın telâffuz boyutu ile ilgili olan tonlama, etkili ve güzel konuşma için doğru ve sağlıklı olmak zorundadır. Çünkü tonlama cümle veya kelimedeki anlamı değiştirebilmektedir.

DURAKLAMA

Ses çıkarmak için soluk almaya ihtiyacımız vardır. Sesimizi belli bir süre uzatabiliriz, ama sonunda soluğumuz tükenir, duraklar, yeniden soluk almak zorunda kalırız. Şu hâlde konuşurken hava ihtiyacını elde etmek için az veya çok duraklamaya ihtiyaç vardır. Söz söylemenin doğallığı çerçevesinde soluk alma ve duraklama gerekir. Soluksuz ve duraklamasız bir konuşma monotonluk kadar anlaşılabilirle eksikliği de doğurur. Her cümle, her ibare kendi içinde bir anlam bütünlüğü taşır. Bu anlam bütünlüklerinin açıkça birbirlerinden ayrılmaları ve birbirleriyle ilişkilendirilmeleri gerekir.(3;34)

Okuduğumuz metinlerde durak yerleri çeşitli noktalama işaretleriyle gösterilir. Anlam blokları "." , "," , ";" , ":" , "-" , "( )" gibi işaretlerle ayırt edilir. Bazı metinlerde noktalama işaretleri soluk alma ve duraklama için yeterli olabilir. Ancak genellikle konuşma dili ile yazı dili arasında belirgin farklar vardır. Yazı dilindeki durakların konuşma dilinde aynen kullanılması anlaşılabilirliği zedeleyeceği gibi pratik olarak da bu mümkün olamayabilir. Şu hâlde konuşma sırasında konunun akışına göre duraklar oluşturmak zorundayız.

Konuşurken duraklamalara yeterince önem vermez, sık sık kısa duraklamalar yapmazsak, bol ve derin soluk alma ihtiyacı duyarız. Bu da gürültülü soluk almamıza neden olacaktır. Hâlbuki gürültülü soluk alma bir kusurdur. Bunun önüne geçmek gereklidir. Bunun için de soluğumuz

tükeninceye kadar beklemeden, çabucak ve hissettirmeden ciğerlerimizi hava ile doldurmalıyız. Ancak diksiyonda bu gelişigüzel yapılmaz.

VURGULAMA.

Konuşma sırasında kelimelerin bütün heceleri aynı tonda ve aynı vurgu ile okunmaz. Her dilde kelimelerin farklı hecelerine vurgu yapılır ve bu vurgular konuşmanın doğallığını oluşturur. Bilgisayar makinelerine okutulan konuşma metinlerini dinlemişseniz vurgu monotonluğunu açık bir şekilde gözlemlemişsinizdir

Duygularımızı daha iyi canlandırabilmek, düşüncelerimizin daha kolay anlaşılmasını sağlamak, dinleyicileri etkileyebilmek için, konuşmalarımızda sesimiz yer yer alçalır, yükselir. Vurgu iki ya da daha çok heceli kelimelerimizde bazı hecelerin, cümlelerde ise bazı kelime veya kelime gruplarının ötekilerden daha baskılı ve daha belirgin söylenişine denir (Parlakyıldız, 2001, 52). Her dilde kelimelere yapılan vurgu yerleri değişebilir. Türkçede vurguların yerleri konusunda bize yardımcı olacak bazı kurallar şunlardır:

1. Türkçede kural olarak vurgu genellikle son hece üzerindedir. İstisnalar hariç, kelimeye ekler getirildikçe vurgu son heceye doğru kayar.

He ce / hece ler / heceler de / hecelerde ki

2. Bazen vurgu sondan önceki hecelerden birine yapılır. Bu tür istisna durumlar şunlardır:

— Yer adlarında vurgu ilk hecededir: *Ankara, Samsun, Erzurum, İzmir, Konya, Avrupa, Sofya, Marmara, Dikmen, Çankaya, Etlik vb.*

— Sonu -ya ile biten yer isimlerinde vurgu sondan bir önceki hecededir: Sakarya, Almanya, Antakya, Sibirya vb.

—Zarf ve bağlaçlarda ilk hecede olur: *Ancak, önce, sonra, ayrıca, yalnız, belki, ansızın, hangi vb.*

—Türkçede bazı ekler vurgusuzdur ve vurguyu önlerindeki heceye atarlar: *-ma, -ca, -madan (uyuma, insanca, kalkmadan, gelme) vb.*

3. Dilimizdeki Arapça ve Farsça kökenli bazı kelimelerde uzun heceler vardır. Bu kelimelerde vurgu, uzatılan hece üzerinde görünür. Bu uzatmalar kelimelerin başında, ortasında veya sonunda olabilir. Ancak, bu kelimeler için genel bir kural yoktur. Her birinin kendine mahsus bir vurgusu olabilir. Uzun hecelerin yerine göre vurgu başta, ortada veya sonda bulunur.

Vurgu başta: *Kâtil, câhil, sâmi*

Vurgu ortada: *Teâmül, mukâbil, hazîne, mücâdele,*

Vurgu sonda: *Ziyâ, kat'î, denî, zekî, hafî,*

5. Sert çıkan bazı ünsüzler vurguyu bulundukları heceye taşırlar. Bunun için söz konusu ünsüzün hecenin sonunda olması gerekir. Bu ünsüzler: "ç, k, p, r, ş, z" dir; *kaçtım, yokmuş, saptı, ordu, şaştı, ezdi* vb.

6. Pekiştirme sıfatı yapan heceler vurguyu kendi üzerlerine alırlar: Sim sıkı, *kos koca, büs büyük, büs bütün, bam başka vb.*

BOĞUMLANMA.

İyi boğumlanma, heceleri iyice anlaşılarak meydana getirmektir. Birçok kimse dudaklarını iyice hareket ettirmeden konuşurlar. Böyle dudak tembelliği olan kimselerin söylediklerini dinleyicilerin bir çoğu anlamaz.

Çok defa bir aktöre "Daha yüksek söyleyiniz." diye bağırıldığı zaman bu uyarma, onun alçak sesle konuştuğu için değil, istenilen ölçüde sözlerini boğumlandırmadığı içindir. Birçok sesi yetersiz aktör vardır ki iyi boğumlandırması sayesinde, sözlerinin tek harfine kadar en uzakta bulunan seyirciye duyurur. Birçok kimse konuşurken boğumlanmaya yeteri kadar önem vermez. Bunun için de sözleri iyi anlaşılmadığından karşılarındakini tekrar tekrar sormak zorunda bırakır. Halbuki bir topluluk karşısında söz söyleyenin her sözünün tek kelimesine kadar anlaşılması gerekir. Bunun için de söyleyicinin yüksek sesle avaz avaz bağırması değil, ünsüzleri açık olarak boğumlandırması sözlerinin iyice anlaşılmasına yardım eder.

Bazı kimseler (R) ünsüzünü küçük dili titreyip dili oluk gibi çukurlaştırarak boğumlandırırlar. Buna (gılamak) derler. Fransa'da, bilhassa Paris'te on yedinci yüz yıldan beri alışkanlık haline gelmiş bir boğumlanma kusurudur. Bu kusur boğaz boğumlanması olup hiçbir zaman kulağa hoş gelmez. Sonra (R) ünsüzünün küçük dille boğumlandırılması sesin çıkışını da bozar. Şarkı söylerken de bu kusurun önlenmesi gerekir.

Şu halde (R) ünsüzü nasıl boğumlandırılmalıdır (R) ünsüzü dilin ucu damağa kadar kaldırılarak verilir. Öyle ki dil şiddetle çıkan havaya dokununca, geri çekilir ve bir tür titreme yaparak yerine gelir.

Çabuk çalınan bir trampetin sesini uzun zaman taklide çalışınız. Bu hareketi dil ucu üst diş etine doğru kaldırarak R R R R... yapınız. Böylece (R) ünsüzünü kısa zamanda düzgün söylemeyi başarabilirsiniz. Bundan sonra da (R) ünsüzüne ünlüleri ekleyerek söyleyiniz. "Ra, re, ri, rı, ro, rö, ru, rü..." Sonra da şu cümleyi tekrarlayınız: "*Bir berber bir berbere bre berber beri ge diye barbar bağırır bağırır dururmuş.*"

Tabii bu çalışmaları günlük yaşantımızda da uygulamalısınız. Bu şekilde kusurun düzeltilmesi mümkün olur.

Gevşeklik : Boğumlanma kusurları içinde en çok yaygın olanı gevşekliktir. Bu kusuru düzeltmek için, dişler arasına bir kurşun kalemi sıkıştırıp heceleri söylerken onların iyice anlaşılmasına çalışılır. Böylece çalışmalara devam edilirse bu kusurun önüne geçilmiş olur. Dişler arasında kurşun kalemi çekildiği zaman, boğumlanma daha açık anlaşılır bir şekil

alarak dil, yanaklar ve dudaklar ödevlerini yapmaya başlarlar. Yalnız bu kusurun düzelmesi için üzerinde ısrarla çalışmak gerekir.

Atlama: Boğumlanmadaki ihmâl ve gerçeklikten ileri gelen bir kusurdur. Konuşurken bazı harfleri veya heceleri atlamak, söylememektir. Örnek: *(Kilitledim) yerine (Kitledim), (Kalk oradan) yerine (Kalk ordan), (Nasılsınız) yerine (Nassınız), (Hanım efendi) yerine (Hamfendi) (Bir dakika) yerine (Bi dakika) gibi.* (4;78)

Ünlü ve ünsüzlerin çıkarılmasında dikkatli boğumlandırmaya çalışılarak bu kusurun önüne geçilir.

Değiştirme veya pelteklik: Pelteklik şöyle tanımlanır: Bir hece öğesinin bir diğeri ile değiştirilmesi. Peltekliğin pek çok çeşitleri vardır. Bunları Dr. Chervin şöyle sıralar:

1. Sert ünsüzlerle olanına sık rastlanır. (Zeleştirme) (J) yerine (Z). Örnek: (Jale) yerine (Zale), (Jilet) yerine (Zilet) gibi.

(Seleştirme) (Ş) yerine (S). Örnek: (Paşam) yerine (Paşam), (Şapka) yerine (Şapka) gibi, Bu kusurlara rumların Türkçe konuşmasında rastlanır.

(Jeleştirme), (C) yerine (J). Örnek: (Ancak) yerine (Anjak), (Kucak) yerine (Kujak) gibi. (Seleştirme), (S) yerine (Ş): Örnek: (Sana söylüyorum) yerine (Şana söylüyorum) gibi.

2. Diğer ünsüzleri ilgilendiren değiştirmeler: (Leleştirme), (R) yerine (L). Örnek: (Birader) yerine (Bilader), (Berber) yerim (Belber), (Merhem) yerine (Melhem), (Terlik) yerine (Tellik) gibi.

Bazan (N) yerine (L) olur. Örnek: (Fincan) yerine (Filcan) (Mintan) yerine (Miltan) gibi.

(B) yerine (P), (D) yerine (T) olduğu bazı şivelerde görülür.

(Habunu böyle) yerine (Hapuni pöyle) ve (Dayısı) yerine (Tayisi) gibi.

3. Ünlüleri ilgilendiren değiştirmeler^ince â) yerine (kalın a). (Kemâl) yerine (Kemal), (Lâstik) yerine (Lastik), (Cemâl) yerine (Cemal) gibi.

Bütün bu kusurlar doğru söyleyişin bilinmemesinden yahut da söyleyişteki ihmalden ileri gelir. Bunların düzeltilmesi için de ünlü ve ünsüzlerin çıkış yerlerini iyice bilerek bunlar üzerinde ısrarla çalışmak gerekir.

Tutukluk: Söz söylerken bir hece üzerinde takılıp birkaç defa tekrarlanarak söylenir. Bu kusur, düşünce de kararsızlık, herhangi bir heyecan, sıkılganlık veya bir sinir bozukluğundan ileri gelebilir.

Boğumlanma organları üzeride hareketi sağlamak, bu hareketi biraz abartmalı bir ağırlıkla düzenli bir boğumlanmayla yapmak, bir şiirin ölçüsünü göz önüne alarak okumak ve sonra da düşüncelerim belirterek konuşmaya çalışmak yoluyla bu kusurun önüne geçilir.

Kekeleme: Bu önemli kusur, söz söylerken birden bire duraklama, çoğunlukla buna katılan yüz buruşturması ve gerilme hareketiyle hecelerin tekrarlanmasından ibarettir. Kelimelerin "j" boğumlanması ile soluğun çıkışında beraberlik olmamasından ileri gelir. Kekemeler soluk aldıkları veya pek geç soluk verdikleri sırada konuşurlar.

Paris'te bulunan (Kekemeler Enstitüsü) Müdürü Dr. Chervin bu kusurun üç haftada düzeltilebileceğini söyler.

İlk hafta: Soluk alıp vermeye ait alıştırmalar. (Soluk alıp verdikten sonra dinlenme.) Birbirinden ayrı olan seslerin çıkarılması için soluk vermeye alışmak, sonra da seslerin bağlanması. Önce kolay olanların söylenişinden başlayarak ünlüleri, sonra ünsüzleri, kelimeleri, cümleleri söylemek. Alıştırmaların dışında susmak.

İkinci hafta: Öğrencinin konuşmasına bırakılmıştır. Eğer o, ağır konuşursa kekelemez. Dudak ve dilin düzenli hareketleri öğretilir. Doğal heceleme üzerinde çalışır. Yüz buruşturmaları, ispazmozlar, kararsızlıklar kaybolur.

Üçüncü hafta: Yavaş yavaş konuşma alışkanlığının sağlanması. Kısa cümleler ve bükümler üzerinde çalışmalar. Ağır başlı bir diksiyonla, cümlelerin hakkını vererek söylemeye alışmak. Şunu da söyliyelim ki açık havada yapılan solunum alıştırmaları çok i yararlıdır.

Görülüyor ki kekemelik diğer söyleniş kusurları gibi düzeltilebilen bir kusurdur. Birçok uzmanlar kekemeliğin doğuştan gelme bir kusur olduğunu kabul etmeyip, onun bir büyük asabiyet neticesinden ileri geldiğini söylerler.

E. Richard'ın düşüncesi: Çocukların ilk kelimelerini kekelediklerine pek seyrek rastlanır. Çünkü onların genç ve dinç olan bellekleri ilk kelimeleri çabucak meydana getirir. Eğer kelimeler önceden zihinde tasarlanmamış olursa çıkarılması güçleşir. Sabırsızlık, utangaçlık, dalgınlık, düşüncede kararsızlık, bunun başlıca nedenleridir. Kekemelik, kelimelerin boğumlanmasıyla, soluğun çıkmasında beraberlik olmamasından ileri gelir.

Kekemeliğin önlemenin yolları:

1. Düşünceye ait ve mekanik ortamlar. Düşünceye ait ortamların hepsi söylemeden önce düşünmek gerektiği üzerinde özetlenebilir. Düşünce de kararsızlık, kesin olarak bir kelimeyi söylemeyi önler. Bu da elbetteki düşüncenin tembelliğinden meydana gelir. Sözün kesin olmayışı düşüncesinin belirli anlatılmamasından doğar. Şu halde söylemeden önce

kesin olarak düşünmeye çalışmalıdır. Düşünceleri kısa cümleler halinde anlatmaya çaba göstermelidir.

Birinci dönem:

1. Solunum alıştırmaları (Soluk alıp verdikten sonra dinlenme.)
2. Ünlülerin çıkarılması (A, E, I, I, O, U, Ü).
3. Ünlülerin birbirine bağlıyarak çıkartmak. (AE İl OÖ UÜ)
4. Ünlülerin çıkarılmasının tekrarı.
5. Ünlülere ünsüzleri bağlamak.
6. Kısa heceler meydana getirmek.
7. iki ve üç heceli kelimeler meydana getirmek.
8. Daha uzun heceli kelimeler meydana getirmek.

Bu alıştırmaların dışında susmak yararlıdır.

Ikinci dönem:

Eğer durum daha iyiye doğru gidiyorsa, kekelemekten kaçınmak şartıyle, yavaş yavaş kısa cümlelerin söylenmesine geçilir.

Üçüncü haftaya doğru boğumlandırmak başlar. Dudak ve dil hareketlerindeki bazı kusurlar düzeltilir. Bununla beraber sabırsızlık ve kekeleme belirtileri zaman zaman baş gösterir. O zaman temiz bir boğumlanma elde etmeye çalışılır. Bu çalışma da ağır ve susma payı bırakılarak yapılır. Örnek verelim:

Köyün birinde bir yaşlı adam varmış. Çok fakirmiş ama Kral bile onu kıskanırmış... Öyle dillere destan bir beyaz atı varmış ki, Kral bu at için ihtiyara nerdeyse hazinesinin tamamını teklif etmiş ama adam satmaya yanaşmamış.. "Bu at, bir at değil benim için; bir dost, insan dostunu satar mı?" dermiş hep. Bir sabah kalkmışlar ki, at yok. Köylü ihtiyarın başına toplanmış: "Seni ihtiyar bunak, bu atı sana bırakmayacakları, çalacakları belliydi. Krala satsaydın, ömrünün sonuna kadar beyler gibi yaşardın. Şimdi ne paran var, ne de atın" demişler...

Üçüncü dönem:

Uzun cümlelerin söylenmesine çalışılır. Bunları söylemekte kararsızlık hissedilir edilmez durulur. Bu sefer çok ağır söylenir. Hasta kalabalıkta meramını kısa cümlelerle anlatmaya çalışmalıdır, iyi bilinmeyen şeyler üzerinde konuşmamalıdır. Kekemeliği tekrar ortaya çıkaracak münakaşalardan, sinirlenmelerden, heyecanlanmalardan kaçınmalıdır. Örnek verelim:

"Babalık" demişler, "Sen haklı çıktın. Atının kaybolması bir talihsizlik değil adeta bir devlet kuşu oldu senin için, şimdi bir at sürün var.." "Karar vermek için gene acele ediyorsunuz." demiş ihtiyar. "Sadece

atın geri döndüğünü söyleyin. Bilinen gerçek sadece bu. Ondan ötesinin ne getireceğini henüz bilmiyoruz. Bu daha başlangıç.

Böylelikle, bir metni sesli olarak okuyarak tonlamanın kulak ve zihinde göstereceği etkiyi duyarak hissedebilinir.

Kaynakça

1.Adalı, O. Anlamak ve Anlatmak. İstanbul,Pan Yayınları. 2003

2. Akbayır, S. Dil ve Diksiyon. Ankara, Akçağ Yayınları. 2005

3.Aksan, D. Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara, TDK Yayınları. 1997

4.Amerika Psikiyatri Birliği. Psikiyatride Hastalıkların Tanımlanması ve Sınıflandırılması El Kitabı. (Çevirmen: E. Köroğlu). Ankara, Hekimler Yayın Birliği,2000

5.Atasoy, F. Oyunculuk Sanatında Diksiyonun Önemi ve Rolü Üzerinde Bir Metod Çalışması.Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bilkent Üniversitesi Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi Tiyatro Bölümü, Ankara,2001

6.Başkan, Ö. Türkçede Dil İçi Dünya Görüşü. Macit Gökberk Armağanı. Ankara,TDK Yayınları, 1983

KLASİK ARAP DİLBİLİMİNDE FONETİK-FONOLOJİ AYRIMI ÜZERİNE: CEMHERETU'L-LUĞA ÖRNEĞİ

NAZIFE NIHAL İNCE
Doç. Dr. , Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye
Orcid: 0000-0003-1766-5618

ÖZET

Fonetik ve fonoloji arasındaki ayrım, Ferdinand De Saussure tarafından önerildiğinden beri norm haline gelmiştir. Klasik Arap dili çalışmalarını çağdaş ayrımın penceresinden incelediğimizde benzer bir ayrım göze çarpar. Sözlük girişlerindeki sesbilgisi konularının fonolojik bir zaviyeden ele alınmış olma ihtimali yüksektir. İbn Düreyd'in Cemheretu'l-luğa adlı sözlüğü bunlardan biridir. Bu çalışmada İbn Düreyd'in giriş bölümünde yer verdiği ses tasniflerinin dayandığı kriterler tespit edilerek fonetik-fonoloji ayrımı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Artikülasyona bağlı kriterler fonetik, ses etkileşimleri veya seslerin kombinasyon oluşturma potansiyellerine ilişkin kriterler ise fonolojik kabul edilmiştir. Çalışmanın temel bulgusunu şöyle formüle edebiliriz: İbn Düreyd Arap dili seslerini üç kademeli bir tasnife tabi tutmuştur. Önce fonolojik bir kriterden hareketle bir tasnif yapmış, ardından fonetik kriterlere göre bir tasnif yaparak tekrar başka bir fonolojik kritere göre üçüncü kademe tasnifini yapmıştır. İkinci kademe tasnif her ne kadar fonetik kriterlere dayasa da ses kombinasyonlarına etkisi yönüne ağırlık verilmiştir. İbn Düreyd'in sözlükçülük için kullanışlı olacak bir tasnif tasarladığı anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Arap Dili, Fonetik, Fonoloji, Ses Nitelikleri, Cemheretu'l-luğa*

ON THE DISTINCTION OF PHONETICS AND PHONOLOGY IN CLASSICAL ARABIC LINGUISTICS: THE CASE OF *JAMHARATU'L-LUGHA*

ABSTRACT

The distinction between phonetics and phonology has been the norm ever since it was proposed by Ferdinand De Saussure. There is a similar distinction in classical Arabic linguistics. It is assumed that the theoretical information about Arabic speech sounds in some lexicons is handled from

phonological point of view. Ibn Durayd's Jamharatu'l-lugha is one of them. This study examines the criteria which Ibn Durayd depended on to classify Arabic speech sounds, in order to find out the phonetic-phonology distinction. We considered the articulatory aspects as phonetic features, and those related to sound change and interaction as phonological features. The main finding is that the author had made three staged classification. In the first and third stages he used phonological criteria. However, in the second stage, he emphasized on its influences on the combination. Which leads us to the following conclusion: Ibn Durayd planned a classification that can be useful for creating a lexicon.

Key words: *Arabic Linguistics, Phonetics, Phonology, Sound Attributes, Jamharatu'l-lugha*

1. Fonetik, fonoloji ve Arap dili

Konuşma seslerini inceleme yöntemlerini, bildiğimiz kadarıyla, fonetik ve fonoloji olmak üzere ikiye ayırma fikri İsviçreli dilbilimci Ferdinand De Saussure'e dayandırılır. Her ne kadar De Saussure'ün teklif ettiği terimler günümüzdeki kullanımın aksi olsa da bu ayrım çağdaş çalışmaların temel kabullerinden biridir (Akdağ, 2018, p.15). De Saussure, konuşma seslerinin evrensel yönlerini inceleyen alana fonoloji, sesin belirli bir dile has sınırlılıklarını, değişim ve etkileşim kurallarını inceleyen alana ise fonetik adının verilmesini teklif etmiştir (De Saussure, 1976, p.53). Nasıl olduysa, sesleri konuşuldukları dillere bakılmaksızın salt ses ve artikülasyon özellikleri bakımından incelemeye fonetik ve belirli bir dile has özelliklerini incelemeye ise fonoloji denir olmuştur. Elinizdeki çalışmada da tedavüldeki kullanım dikkate alınmıştır.

Klasik Arap dili çalışmalarında fonetiğe ilişkin oldukça gelişmiş esaslar ve parametreler oluşturulmuş olmasına rağmen dilbilim içerisinde müstakil bir disiplin olarak yayılmamıştır. Bununla birlikte sadece seslere veya ses etkileşimlerine tahsis edilen az sayıda çalışmalara rastlanmaktadır. Bunun sebebi, fonetiğin, erken dönemlerde branşlaşmamış olan dil çalışmalarının içerisinde bir bölüm olarak ele alınması; geç dönemlerde ise seslerin ve ses olaylarının tecvit ilminin uhdesine geçmesi olabilir. Zira Arap dilinde ilk sistematik dil çalışmaları dilbilgisi, aruz ve alfabetik sözlük türü olarak ortaya çıkmıştır. İçerisinde fonetik, fonoloji, morfoloji konularını da barındıran dilbilgisinin branşlara ayrılması daha sonra olmuştur. Yeni branşlar arasında fonetiğe tahsis edilen bir disiplin oluşmamıştır. Sesleri teorik ve uygulamalı olarak inceleme ve öğrenme-öğretme faaliyeti tecvit ilminin üstlendiği bir görev olmuştur. Kur'ân ilimleri arasında mütalaa edilen tecvit ilminin teorik konuları ise dilbilgisi

kaynaklarından alınmıştır. Bahsi geçen türler aynı zamanda Arap dili fonetiğinin de kaynaklarındandır (İnce, 2018, pp. 96-103). Anılan kaynaklardan bu çalışma için bizi ilgilendiren alfabetik sözlüklerdir.

Sözlükler kimi zaman fonetik konulara değinme yönüyle kimi zaman kuruldukları ana fikir itibariyle fonetiğin temel kaynaklarından addedilmiştir. Alfabetik sözlüklerin temel fikri kelimeyi oluşturan kök sesler ve bu seslerin dizimini dikkate alarak sözcükleri listelemektir (Baalbaki, 2014, p. 279). Arap dilbilgisinin de kurucusu kabul edilen Halil b. Ahmed (175/791) aynı zamanda ilk sözlüğün de yazarıdır. Halil b. Ahmed'in sözlük projesinin amacı sonraki sözlüklerin amaçlarından farklıdır. Arap dilindeki muhtemel bütün sözcükleri ortaya çıkarmayı hedefleyen Halil b. Ahmed, kelimeleri oluşturan kök harfleri keşfetmiş ve kelimelerin belirli yapılara sahip olduğunu gözlemlemiştir. Elde ettiği bulgulardan yola çıkarak kelime yapılarına ilişkin bir ölçek geliştirmiş ve bu ölçekler doğrultusunda kombinasyon hesapları yaparak muhtemel bütün kelimeleri ortaya çıkarmaya çalışmıştır (Dichy, no date, pp. 43-68). Kelime köklerini oluşturan sesler ve bunların ses ve anlam değerleri, kaçınılmaz olarak, Halil b. Ahmed'in üzerinde en çok çalıştığı konular olmuştur. Bir tür alfabetik sözlük olan *Kitâbu'l-Ayn*'ın düzenlemesi Arapçadaki muhtemel bütün kelimeleri kapsama fikri bakımında oldukça net olmasına karşın bir sözcüğün anlamını araştırma fikri bakımından bir o kadar da karışıktır.

Kitâbu'l-Ayn adıyla bilinen sözlük, sonraki dönemlerde telif edilen sözlükler için hem fikir anlamında hem de veri anlamında kaynak olmuştur. Arap sözlükçülük geleneğinde, kök harflerin farklı yöntemlerle listelenip sözlük maddesine dönüştürüldüğü onlarca sözlük bulunmaktadır. Farklı bir tertip teklif eden her sözlüğün mevcut madde tertibine ilişkin bir eleştirisi olmuştur. Yapılan eleştirilerin yahut sunulan tekliflerin bir ucu mutlaka seslerin özelliklerine dayanmıştır. Örneğin hemze sesini ünlü seslerle birlikte eserin sonuna erteleyen Halil b. Ahmed'e (170/791) karşın İbn Düreyd (321/933) hemzenin ünsüz oluşunu vurgulama gereği duymuştur (İbn Düreyd, 1987, p. 1, 53; el-Ferâhîdî, 2003, p. 1, 34). Anılan iki yazara sözlüklerin en belirgin ortak yönü ise seslerin niteliklerine ilişkin görüşlerini giriş bölümünde ayrıca beyan etmiş olmalarıdır. Diğer sözlük yazarlarının fonetik konulara ilişkin görüşleri ise kelime yapılarını tartıştıkları maddelerde kendini göstermektedir. Sözlük maddelerinde tartışılan fonetik konular, teorik bilgilerin uygulamaya geçirildiği tartışmalar olması bakımından daha kıymetlidir (Şidyak, 1299H, p. 300). Özetle diyebiliriz ki sözlüklerin fonetik veri kaynağı olması asıl itibariyle üzerine kurulduğu fikir sebebiyledir ve fonetik giriş sunan sözlük sayısı çok azdır. Klasik Arap dili çalışmalarında fonetiğin temel kaynağı dilbilgisi çalışmaları olmuştur.

Arap dili fonetiğini konu edinen incelemelerin nüvesini teşkil eden çalışma Sîbeveyhi'ye ait *Kitâb* adlı eserdir. Dilbilgisi çalışmalarında idğam başlığı altında açılan bölümde seslerin artikülasyon özellikleri üzerinde durulur. Seslerin salt ses olma özellikleri ve bu özelliklerinin neticesi olan ses etkileşimlerinin ele alındığı bu bölüme çağdaş ayrım zaviyesinden bakıldığında rahatlıkla bir fonetik bölümü olduğunu söyleyebiliriz. Seslerin evrensel yönlerine odaklanıldığı, Arap seslerinin sayısına ilişkin tespitte de görülür. Alfabede 28 karakterden oluşan Arap harfleri, ses nitelikleri bakımından 35, hatta 41'e çıkarılmıştır (Sîbeveyhi, 2009, pp. 4, 431-437). Söz konusu bölümde ele alınan ses etkileşimleri meselesi Arapçaya has etkileşimlerle sınırlı olsa da genel prensiplerden bahsedilmesi yönüyle kıymetlidir. Öte taraftan i'lal, ibdal ve kalb başlıklarında tartışılan meselelerin sadece Arapçaya ait hususiyetler olduğu açıktır. Benzer bir şekilde vakf bölümünde ele alınan meseleler de Arap diline has durumlardır. Buna göre bu bölümler Arap dili fonolojisini ele alan bölümlerdir. Bahsi geçen bölümler ve diğerleri ortak bir fonetik zemine dayanmakla birlikte bir şekilde birbirinde ayrı tutulmuş görünmektedir. Özetle diyebiliriz ki klasik Arap dili fonetiği, açık bir biçimde olmasa da, fonetik ve fonoloji ayrımı yapmıştır. Söz konusu ayrımın varlığını en iyi şekilde hissettiren çalışmalar ilk tecvit çalışmaları olmuştur. Ayrımın idrakine varamayan tecvit yazarları sesleri özelliklerine göre tasnif ederken iki alanın (fonetik ve fonoloji) kriterlerini bir arada kullanmışlardır (İbn Ebi Talib, 2002). Başka bir deyişle ilk tecvit çalışmalarında istikrarsız bir tasnif baş göstermiştir. Sonraki dönemlerde tecvit çalışmaları bu karışıklıktan arındırılmıştır (İbnu'l-Cezerî, 2001).

2. *Cemheretu'l-luğa*'da fonetik zemin

Cemheretu'l-luğa'nın yazarı İbn Düreyd, fonetik konuları giriş bölümünde takdim eden sözlük yazarlarındandır. Aynı zamanda Halil b. Ahmed'in sözlüğüne yönelik eleştirileriyle de bilinir. İbn Düreyd, Halil b. Ahmed'in sadece madde düzenini değil, kelime kökleri veya yapılarıyla ilgili tahlillerini de kusurlu bulmuştur. Eleştirilen hususların temeli, yazarların Arap seslerine ilişkin tanım ve tasniflerine dayanması sebebiyle, fonetik görüşlerini baştan sunmaları gerekmiştir. İbn Düreyd, mevcut fonetik mirasta yer alan parametreler ve tasnifleri farklı bir hiyerarşiyle takdim ederek bir farklılık ortaya koymuştur. Çalışmanın bu bölümünde yazarın seslerin betimlenmesinde hangi parametreleri kullandığı ve hiyerarşik tasnifi hangi kritere göre yaptığı betimlenecektir.

Sözlüğün girişinde yer alan fonetik tasnifte sesler iki temel gruba ayrılır. Bunlar izlak ve ismat grubudur. İzlak ve ismat terimleri sesleri bir kritere bağlı olarak tanımlayan nitelikleri ifade eder. Eserde izlak niteliği: sesin kolayca telaffuz ediliyor ve diğer seslerle teklemeden kaynaşabiliyor olması şeklinde tanımlanır. İsmat niteliği ise sesin zor telaffuz ediliyor

olması ve bu nedenle tamamıyla ismat seslerinden oluşan çok harfli kelimelerin bulunmaması şeklinde tanımlanır. Kaynaşması kolay olan altı sesten üçünün (ب – م - و) çıkış yeri dudaklar, diğer üçünün (ل – ر - ن) ise dil ucudur. İzlak niteliğine sahip olan sesler ve elif sesi dışındaki alfabenin kalan sesleri ismat sesleri olarak belirtilir. Devamında, seslerin çıkış yerleri ve diğer niteliklerine geçilir.

Şekil 1: Cemheretu'l-luğa'da birinci kademe ses tasnifi

Telaffuz kolaylığı ve kullanım sıklığı

İsmat sesleri

ء هـ ح ع غ خ ق ك
ج ش س ز ص ت د
ط ث ذ ظ

İzlak sesleri

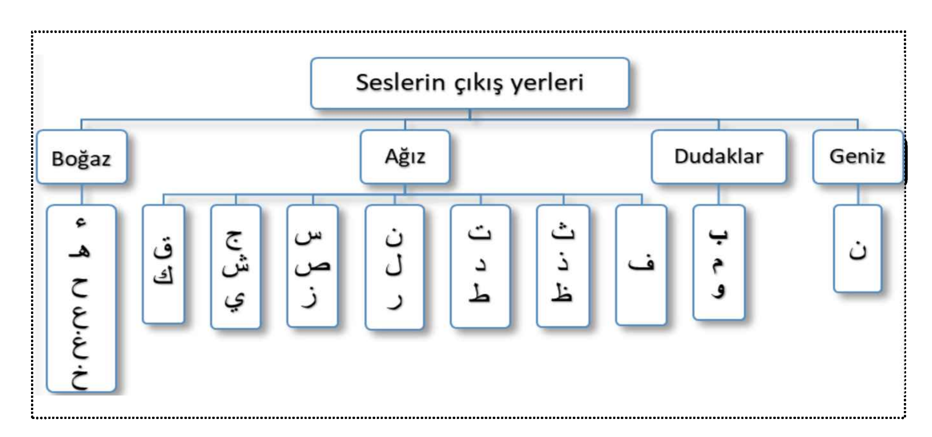
ف م ب ر ن ل

29. ses

ا

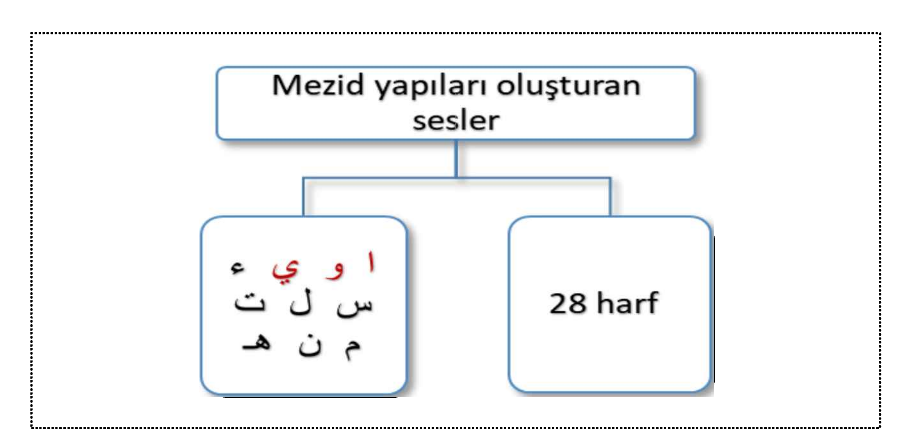
Seslerin çıkış yerleri açıklandıktan sonra sesler başka kriterlere göre birkaç kez daha tasnif edilir. Bu kısmı çok kısa tutan İbn Düreyd, Arap fonetik mirasındaki bazı nitelikleri tasnifine dahil etmemiştir. Örneğin cehr-hems nitelik çifti, şiddet-rihvet nitelik çifti ve itbak niteliğinden bahseden yazar, istila-istifal nitelik çiftine yer vermemiştir. Temel niteliklerden olan istila-istifal nitelik çiftine yer vermeyen yazar, ikincil niteliklere de yer vermemiştir. Öte taraftan, Arap fonetik mirasında genel ses niteliklerinde yer verilmeyen lîn ve meddi birer nitelik olarak eklemiştir (İbn Düreyd, 1987, pp. 1, 45-46). Ses niteliklerinin ve çıkış yerlerinin özetlenerek anlatıldığı paragraflarda, bahsedilen özelliklerin, seslerin bir arada bulunmasına etkisi mutlaka tartışılır. Konuya ilişkin esaslar zaman zaman bazı örneklerle test edilir.

Şekil 2: Cemheretu'l-luğa'da ikinci kademe ses tasnifi

İbn Düreyd, seslerin çıkış yerleri ve keyfiyeti konusundan sonra tekrar kelime yapılarında sık karşılaşılan başka bir ses grubundan bahis açar. Bu bahis Arap dili morfolojisinin önemli kavramlarından biri, aynı zamanda seslerin başka bir tasnifi olan zait/ek harfler konusudur. Konuya sözlük kullanıcısı için gerekli olduğunu ifade ederek başlar. Zait harfleri bulma yöntemlerini de anlattıktan sonra kelime yapıları (emsile) bahsini açar. Emsile adı verilen kelime kalıpları, kelime köklerinin bulunması ve kelimeleri anlamlandırma konusunda önemli bir araçtır. Söz konusu bahsin, ses üretim keyfiyetleri ve ses üretim yerleriyle birlikte ele alınması alışılmış bir durum değildir.

Şekil 3: Cemheretu'l-luğa'da üçüncü kademe ses tasnifi

Ses tasniflerinin arasına serpiştirilmiş önemli fonetik görüşlere de rastlanmıştır. Bunların başında hemze ve elif seslerine ilişkin ifadeler gelir. *Cemheretu'l-luğa*'da, önceki fonetik kaynaklarından farklı olarak, elif ve

hemze sesine ilişkin net ifadeler kullanılmıştır. Yazar, elif sesini 28 harften ayrı tutarak onun ünlü bir ses oluşuna dikkat çekmiştir. Hemze sesi için ise bütün dillerde olmasına rağmen alfabelerinde simgeyle temsil etmediklerini, buna karşın Arapçanın hemzeye bir simge tahsis ettiği bilgisinin altını çizer.

3. Tartışma ve değerlendirme

Yukarıdaki bulguları tartışmaya geçmeden önce yazarın sunduğu gerekçeyi incelemek uygun olacaktır. İbn Düreyd'e göre "kullanılan ve kullanılmayan Arapça kelime yapılarını kuşatmanın yolu, Arap seslerini bilmekten geçer, çünkü bu sayede birbirine yakın veya uzak sesleri, aynı şekilde birbiriyle bir arada bulunabilen veya bulunamayan sesleri ve bunların nedenlerini kavramak mümkündür" (İbn Düreyd, 1987, p. 1, 40). Bu sözlerle İbn Düreyd sözlüğün girişine koyduğu sesbilgisi konularını belirli bir amaca yönelik kullanacağının işaretini vermiş olmaktadır. Bu amacı "muhtemel sözlük maddelerini oluşturmak ve bunların mümkünlüğünü test etmek" olarak formüle edebiliriz. Sözlük maddeleri kelimelerin kök seslerine göre belirlendiğine göre, iki ila dört sesten oluşacak muhtemel kelimeleri, uyum esaslarını da dikkate alarak, belirlemek gerekecektir. Böylece sınırlı sayıdaki seslerin oluşturacağı kombinasyonlar hem belirlenebilecek hem de bunların mümkün olup olmadığı ses uyum esaslarına göre test edilecektir. Son olarak bu seslerin bilfiil kullanılıp kullanılmadığına bakılacaktır. Örneğin iki harften oluşacak muhtemel kelimeler tespit edilirken birinci aşamada harflerin bütün ikili kombinasyonları oluşturulacaktır. Bir sonraki aşamada her bir kombinasyonda iki sesin birden boğaz veya gırtlak sesi olup olmadığı kontrol edilerek ayıklanacaktır. Son aşamada ise geriye kalan muhtemel kombinasyonların bilfiil kullanılıp kullanılmadığı tespit edilecektir.

İbn Düreyd'in, giriş bölümünde sunduğu Arap seslerine dair bilgiler konusunda, anılan amaca odaklandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunu detaylı ses betimlemelerine girmemesinden ve ses uyumlarına yaptığı vurgudan anlamak mümkündür. Diğer taraftan İbn Düreyd'in sözlük girişinde yer verdiği uyum esaslarını sözlük maddelerinin sıralamasına ne derece yansıttığı da önemlidir. Teorik esasların sözlük maddelerine uygulanışının sağlamasını yapmak bu çalışmanın konusu olmadığı için genel bir gözlem sunmakla yetineceğiz. Maddelerin sıralanmasında görülen en belirgin husus hemze sesi ve ünlü seslerin etkisidir. Hemze sesinin ünsüz oluşunun altını çizen İbn Düreyd, sözlük maddelerini hemzeden başlayarak sıralamış ve ünlü seslere maddelerin son bölümlerinde yer vermiştir. Madde sıralamasında öncelik, kökleri ünsüzlerden oluşan kelimelere verilmiş ve kök harf sayısı az olandan çok olana doğru ilerlenmiştir. Ünsüz seslerin kombinasyonları bittikten sonra kökünde ünlü benzeri seslerden biri veya ikisi bulunan kelimelere geçilmiştir. Bu düzen hangi kombinasyonların

mümkün olamayacağını ortaya çıkardığı gibi fazlaca değişken olan ünlü veya ünlü benzerlerini de aynı küme içerisinde değerlendirmeyi kolaylaştırmıştır.

Sesleri ayırdığı temel iki niteliğe geçecek olursak, bunlar, yani izlak ve ismat nitelikleri, artikülasyona dayalı nitelikler değildir. Aksine belirli şartlardaki kelime yapılarında istisnasız bulunan veya bulunmayan seslerin sınıflandırması sonucu oluşmuş bir nitelik grubudur. İbn Düreyd'in tanımı da bunu açıkça gösterir: "bunlar (izlak sesleri) çok hafif ve diğer seslere çok kolay karışan seslerdir" (İbn Düreyd, 1987, p. 1, 45). Şu hâlde izlak niteliğini belirleyen kriter, onun, kolay telaffuz ediliyor olması sebebiyle, kelime yapılarında sık kullanılmasıdır. Söz konusu kriter sesin üretimini betimleyen bir kriter olmadığına göre, izlak-ismat ayrımı fonolojik bir tasniftir. İbn Düreyd'in bu tasnifi, bir buçuk asırlık geçmişi olan Arap dili ses tasnifinin devamı olmakla birlikte ses niteliklerini temel iki ses niteliğine indirgemesi yönüyle önceki tasniflerden ayrılır.

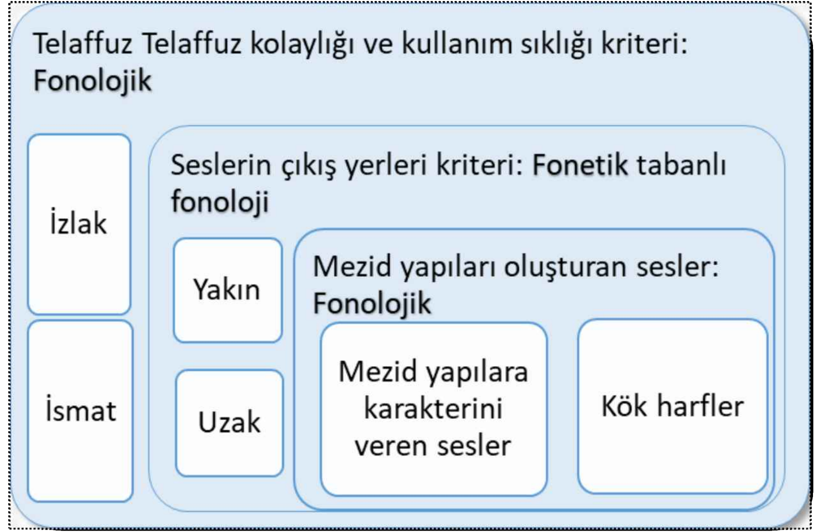
İzlak niteliğine sahip seslerin belirli şartlardaki sözcüklerin yapısında zorunlu olarak bulunması, bu seslerin kullanıldığı kelime türlerini belirlediği gibi, kelimeler bazında kullanım sıklığını da belirler. Buna göre kök harflerin esas alındığı sözlük sistemlerinde bu nitelik grubu belirleyici bir role sahip olacaktır. Nitekim ikili köklerden başlayarak üçlü ve dörtlü köklere doğru ilerleyecek şekilde düzenlenen sözlüklerde anılan seslerin hangi öbeklerde yer alan kelimelerde sıklıkla bulunacağı bu tasnif sayesinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu tasnif, sözlük müellifinin sözcükleri düzenleme ve sıralama işlemini kolaylaştıracaktır. Sözlük kullanıcısı ise bu tasnifi kelime köklerini belirleme konusunda kullanacaktır.

İbn Düreyd, bahsi geçen iki niteliği "seslerin sıfatları" olarak takdim ederken devamındaki taksimatın tamamı için "seslerin mahreçleri/çıkış yerleri" olarak takdim eder (İbn Düreyd, 1987, p. 1, 46). Ne var ki seslerin çıkış yerleri bahsinde sesleri sadece üretim yerleri itibariyle değil, aynı zamanda üretim keyfiyetleri/sıfatları yönüyle de tasnif eder. Ortak çıkış yeri bulunan seslerin nasıl ayırt edildiğini anlatmak üzere sıfatlar bahsini açan İbn Düreyd, bu bahsi uzatmak niyetinde değildir. Başka bir deyişle, sesleri betimleyen evrensel parametreler, İbn Düreyd'in hazırlamakta olduğu sözlük maddelerinin düzenlemesine doğrudan etkisi olacak nitelikte değildir. Bu nedenle fonetik bilgiler bahsine kısaca değindikten sonra zait harfler bahsine geçer. Üstelik, seslerin çıkış keyfiyetlerine ilişkin kavram ve kriterlerin bir kısmından neredeyse bahsetmemiş yahut anlaşılmayacak biçimde özetleyerek yer vermiştir.

Zait harfler konusunu ise sözlük kullanıcısının kaçınılmaz olarak bilmesi gereken bilgilerden addeder. Zait harfleri, mezid yapıları oluşturan ek harfler olarak tanıtır. Bunlar /سألتمونيها/ kelimesini oluşturan on harftir.

Bu tasnif salt fonolojik bir tasniftir. Gerek çıkış yerleri gerekse çıkış keyfiyetleri bakımından ortak bir özellikte buluşmayan bu harflerden bahsetmesinin tek gerekçesi, onların mezid yapıların kuruluşunda üstlendikleri roldür. Başka bir deyişle, mezid harfler kategorisi ne artikülasyona dayalı bir tasnif ne de ses uyumunu gözeten bir tasnif sonucu ortaya çıkmıştır. Zait sesler kategorisinin ortak bir ses niteliğinden bahsedilemeyecek olunca, İbn Düreyd, mezid kelime yapılarında bu harflerin nasıl bulunacağını anlatmaya geçer (İbn Düreyd, 1987, p. 1, 48). Böylece mezit harfler bahsi aynı zamanda kelime yapılarının özetlendiği bir bahis olur ki sözlük kullanıcısının bu bilgiye de ihtiyacı olacaktır. Zira kümeler halinde düzenlenen sözlük maddelerinin son bölümü mezid fiil yapılarına ve bunlardan türemiş adlara ayrılmıştır. Son kümeyle birlikte İbn Düreyd'in üç kademeli bir ses tasnif yaptığı görülür.

Şekil 4: Cemheretu'l-luğa'da ses tasnifi kademeleri bir arada

Ses tasnifi kademelerinden birinci ve üçüncü kademenin fonolojik bir tasnif olduğu açıktır. Seslerin üretim yerleri ve keyfiyetlerine ilişkin bir tasnif olan ikinci kademede ise esasında fonetik kriterlere dayalı bir tasnif bulunmaktadır. Bununla birlikte yazar, fonetik niteliklerin kombinasyon oluşturmaya etkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Ses üretim yerleri ve keyfiyetlerinin ses kombinasyonlarına etkisi daha çok seslerin yakınlığı veya uzaklığı noktasında kendini gösterir. Kelimelerin ses bakımından harmoni oluşturabilmesi için seslerin gerek çıkış yerleri gerekse nitelikleri bakımından birbirine uzak olması gerektiği kabul edilir. İbn Düreyd de bu hususa vurgu yapar. Dolayısıyla fonetik bir kriter olan çıkış yeri ve

keyfiyetini, kelime oluşturma esaslarına etki eden yönüyle değerlendirmiş olmaktadır.

Sonuç

Konuşma seslerinin artikülasyon özellikleri açısından ve sadece ses olmaları yönüyle incelenmesi fonetik branşının işidir. Fonetiğin bulgularından yararlanarak her dil kendine has özellikleri dilbilimin diğer branşlarında ya da dilbilim dışındaki alanlarda kullanabilir. İbn Düreyd'in *Cemheretu'l-luğa* adlı sözlüğünün girişinde de böyle olmuştur. Esasında *Cemheretu'l-luğa*'da yapılan ses tasnifi, bir buçuk asırlık geçmişi olan Arap dili ses tasnifinin devamıdır. Yazarı İbn Düreyd, Arap fonetik mirasını sözlük okuyucusu için işlevsel hale getirmek istemiştir. Bunu fonetik meseleler içerisinden bazılarını ön plana çıkararak göstermiştir. Bir sözlük yazarı ve kullanıcısı için sözlük maddelerini oluşturan kök seslerin kombinasyon oluşturma potansiyelleri önemlidir. Dolayısıyla birbirini iten seslerle birbiriyle sık kullanılan sesler veya kaynaştırma ve benzeri görevler üstlenen seslerin belirlenmesi ve bunların işlevlerine göre bir tasnif yapılması doğaldır. Seslerin art arda dizilebilme imkanını belirleyen faktörlerden biri, seslerin fonetik özellikleridir. Diğer faktörler ise gözlemler sonucu belirlenmiş bazı ses nitelikleridir. Ses kombinasyonları her dilde farklı bir geleneğe sahiptir ve bu nedenle sözlükçünün fonetik prensiplerle yetinmesi düşünülemez. *Cemheretu'l-luğa*'da fonolojik kriterler ağırlıklı olsa da fonetik kriterlere de yer verilmiştir. Sesleri üç kademeli tasnife tabi tutan *Cemheretu'l-luğa* yazarı, her kademede bir hususu dikkate almıştır. O da seslerin birbirleriyle uyumudur. Bu nedenle ikinci kademede yer verdiği artikülasyon nitelikleri özünde evrensel nitelikler olsa da kombinasyon oluşturmaya etki eden yönleri bakımından tasnife dahil edilmiş görünmektedir. Sonuç olarak diyebiliriz ki *Cemheretu'l-luğa*'nın yazarı seslerin evrensel özellikleri ile kombinasyon oluşturma potansiyellerinin farkındadır. Bunlardan sözlük yazımı için gerekli olan ise kombinasyon oluşturma potansiyeli, yani fonolojik niteliklerdir.

Kaynakça

AKDAĞ, SONER, 2018, *Kur'an Dili'nin Fonetik Yapısı*, Lambert Academic Publishing, Beau Bassin.

BAALBAKİ, RAMZİ, 2014, *The Arabic Lexicographical Tradition*, Brill, Leiden.

DE SAUSSURE, FERDİNAND, 1976, *Genel Dilbilim Dersleri I*, çv. Berke Vardar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DİCHY, JOSEPH, No date, "al-Halîl's Conjecture: How the First Comperhensive Dictionary in History Was Invented", *Journal of Semitis Studies,* Supplement 34, pp. 43-68.

EL-FERÂHÎDÎ, HALİL B. AHMED, 2003, *el-Ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut. 1. Baskı.

İBN DÜREYD, EBU BEKR, 1987, *Cemheretu'l-luğa,* thk. Ramzi Balebekî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut. 1. Baskı, 3 cilt.

İBN EBİ TÂLİB, MEKKÎ, 2002, *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kırâa ve tahkiki lafzı't-tilâve*, thk. Cemal Muhammed Şeref-Abdullah Ulvân, Dâru's-Sahâbe, Tanta.

İBNU'L-CEZERÎ, MUHAMMED, 2001, *et-Temhîd fî ilmi't-tecvîd*, thk. Ğanim Kaddûrî el-Hamed, Müessesetü'r-Risale, Beyrut.

İNCE, NAZİFE NİHAL, 2018, *Arap Dili İlimleri ile Tecvit Arasındaki Münasebet*, İlahiyât, Ankara.

SÎBEVEYHİ, EBU BİŞR, 2009, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harun, Mektebetu'l-Hancî, Kahire. 5. Baskı.

ŞİDYAK, AHMED FARİS, 1299H, *el-Câsûs ala'l-Kâmûs*, Matbaatu'l-Cevâib, Kostantiniyye.

"DAM ÜSTÜNDE SAKSAĞAN VUR BELİNE KAZMAYI" ATASÖZÜYMÜŞ (!)

NECMI AKYALÇIN
Dr. Öğretim Üyesi , Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi – Turkey
nakyalcin@gmail.com

ÖZET

Atasözleri, bir ulusun en değerli dil miraslarından biridir. Atalarımızın yol göstermek, öğüt vermek vb. amaçlarla söylediği ve uzun yıllar nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar gelen bu yapılar, hiç şüphe yok ki Türkçenin zengin söz varlığı içerisinde (deyimler, kalıp sözler, ikilemeler vb.) de önemli bir yere sahiptir. Sahip olduğu bu önem dolayısıyla, atasözleri, birçok çalışmaya konu olmuş; hatta bu konuda birçok sözlük çalışması yapılmıştır. Ömer asım Aksoy, İsmail Parlatır, Mehmet Hengirmen gibi önemli isimlerin hazırladığı sözlükler bu çalışmalar arasında sayılabilir. Aynı zamanda bu çalışmanın da evrenini oluşturan ve TDK'nin resmî sitesinde (https://sozluk.gov.tr/) yer alan "Atasözleri ve Deyimler sözlüğü" adlı elektronik sözlük de hazırlanan bu sözlük çalışmalarından yalnızca biridir. Ancak, adı geçen sözlükte "dam üstünde saksağan vur beline kazmayı", "anca beraber kanca beraber", "dibi kırmızı mumla (bal mumuyla) mı çağırdım" gibi atasözü olmayan/olamayacak türden yapılara da atasözü olarak yer verildiği görülmüştür. Bu türden yapılar durumları anlatmakta veya deyimler gibi gerçek anlamlarının dışında değişmece / mecaz anlam ifade eden yapılardır. Bu nedenle atasözü olarak değerlendirilmeleri doğru ve kabul edilebilir bir yaklaşım değildir. Durumun daha iyi anlaşılması için çalışmada, önemli çalışmalarda yapılmış deyim ve atasözü tanımlarına örnekler verilmiş ve deyim kavramı örneklerle açıklanarak konu ele alınmıştır. Bu çalışmada, adı geçen sözlük incelenerek bu türden yapılara örnekler seçilmiş ve incelenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk tarafından büyük bir umutla kurulan böylesine önemli bir kurumun resmî sitesinde yer alan bir sözlükte saptanan bu karışıklığın ve bilgi yanlışlığının giderilmesi son derece önemlidir. Bu bağlamda, konuya açıklık getirmeye çalışmak, yanlışlıkları belirterek soruna dikkat çekmek ve farkındalık yaratarak çözüm üretmek amaçlanmıştır.

***Anahtar Kelimeler** : Anahtar Sözcükler: Atasözü, Deyim, TDK.*

"DAM ÜSTÜNDE SAKSAĞAN VUR BELİNE KAZMAYI" WAS A PROVERB (!)

ABSTRACT

Proverbs are one of the most valuable linguistic legacies in a nation. Guiding our ancestors, giving advice, etc. These structures, which he spoke for purposes and passed down from generation to generation for many years, undoubtedly have an important place in the rich vocabulary of Turkish (idioms, phrases, duplications, etc.). Because of its importance, proverbs have been the subject of many studies; In fact, many dictionary studies have been done on this subject. Dictionaries prepared by important names such as Ömer Asım Aksoy, İsmail Parlatır and Mehmet Hengirmen can be counted among these studies. At the same time, the electronic dictionary named "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü", which forms the universe of this study and is available on the official website of TDK (https://sozluk.gov.tr/), is only one of these dictionary studies. However, in the mentioned dictionary, it has been seen that structures that do not / cannot be proverbs such as "dam üstünde saksağan vur beline kazmayı", "anca beraber kanca beraber", "dibi kırmızı mumla (bal mumuyla) mı çağırdım" are also used as proverbs. Such structures are structures that express situations or express a metaphorical meaning outside of their real meaning, such as idioms. For this reason, it is not an accurate and acceptable approach to consider them as proverbs. In order to better understand the situation, examples of idiom and proverb definitions made in important studies were given in the study and the concept of idiom was explained with examples and the subject was discussed. In this study, the mentioned dictionary was examined and examples of such structures were selected and analyzed. It is extremely important to eliminate this confusion and misinformation detected in a dictionary on the official website of such an important institution founded by Mustafa Kemal Atatürk with great hope. In this context, it was aimed to clarify the issue, to draw attention to the problem by specifying the mistakes and to create solutions by creating awareness.

Keywords *: Key Words: Proverb, Idiom, TDK.*

Giriş

Savaşlar, göçler, sosyolojik ve kültürel ilişkiler sonucu geniş bir coğrafyaya yayılan Türkçe, şüphesiz ki büyük bir dildir. Böylesine köklü ve büyük bir dilin içerisinde elbette ki deyimler, ikilemeler ve kalıp sözler

gibi birçok söz öbeği ile karşılaşılmaktadır. Atasözleri de bu söz öbekleri arasında yer alan önemli yapılardan yalnızca biridir. Atasözlerinin Türkçe içerisinde ne denli önemli bir yere sahip olduğu, Atasözleri üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında daha da iyi anlaşılmaktadır. Atasözleri; sözlük çalışmaları, makaleler, yüksek lisans tezleri, doktora tezleri gibi oldukça geniş bir çalışma alanında konu olarak seçilmiş ve irdelenmiş yapılardır. Bu konuda yapılmış sözlük çalışmalarından biri de TDK'nin resmî sitesinde (https://sozluk.gov.tr/) yer alan "Atasözleri ve Deyimler sözlüğü" adlı sözlüktür. Adı geçen bu sözlük incelendiğinde atasözü olmayan/olamayacak kimi yapıların, hatta bazı tekerleme biçimindeki deyimlerin, deyim özelliğindeki kimi yapıların, atasözü olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Atasözleri, yukarıda da söz edildiği gibi birçok çalışmaya konu olmuş yapılardır. Bu çalışmaların birçoğunda atasözü tanımı yapılmıştır. Yapılan tanımlardan bazıları şöyledir:

"Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş önsözler." (AKSOY, 1988a, s. 37)

"Uzun deneme ve gözlemlere dayanan düşüncelerden doğan kesin hükümler içeren, bilgece bir tavırla öğüt verir ve yol gösterir nitelikte olan, yüzyıllar boyu sözlü geleneğin içinde beslenerek halk tarafından benimsenmiş bulunan ve de halkın ortak değer yargılarını taşıyan kalıplaşmış özlü sözlerdir." (PARLATIR, 2008b, s. 2)

"Atalarımızın yüzyıllar içindeki deneyim ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini öğüt ya da yargı şeklinde nakleden, doğrulukları kesinlik kazanmış anonim, kısa ve özlü sözlerdir." (ALBAYRAK, 2009, s. 3)

"Atasözleri bir ulusun geçmişinden gelen, geçmişte yaşanılan olaylarla deneyimleşmiş birikimlerin özlü ve kalıp sözlere dönüşmüş biçimleridir. Atalar, yeni kuşaklara biz bu olayda işte böylesi bir sonuç aldık, siz de aynı sonuca ulaşırsınız, bu iyidir, bu kötüdür veya böyle davranırsan şöyle sonuç alırsın, bu işin sonu sana kötülük, böyle davranmak ise iyilik getirir demektedirler. Atasözleri, içinde bulunulan duruma, geleceğe ve oluşturulacak duruşa yön verebilme gücünde, içerisine yaşamsal deneyimlerin iletileri sindirilmiş, anonimleşmiş hazır sözlerdir." (AKYALÇIN, 2012, s. 17)

"Uzun deneme ve gözlemlere dayanarak kısaca söylenmiş ve halka mal olmuş özlü söz, darbımesel." (DD: Dil Derneği, http://www.dildernegi.org.tr , Erişim Tarihi:23.10.2020)

Çalışmanın evrenini oluşturan TDK'nin resmî sitesinde yer alan sözlüklerden biri olan "Güncel Türkçe Sözlük" adlı sözlükte yapılmış atasözü tanımı ise şöyledir:

“Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbımesel.” (TDK: Türk Dil Kurumu, https://sozluk.gov.tr/ ,Erişim Tarihi: 24.10.2020)

Yapılmış bu tanımlardaki ortak düşünce, atasözlerinin uzun bir zaman içerisinde meydana gelmiş ve öğüt vermek, yol göstermek amacıyla söylenmiş özlü sözler olduğu yönündedir. Bu tanımlara dikkatlice bakıldığında atasözlerinin deyimler gibi durumları veya özellikleri anlatmadığı, ikilemeler gibi anlamı pekiştirme görevli olmadığı ve kalıp sözler gibi iletişim kurma veya iyi dilekte bulunma amacı taşımadığı görülecektir. Atasözlerini amacı yol göstermek, öğüt vermektir. Oysaki sözlükte (TDK) atasözü olarak değerlendirilmiş yapılar arasında bu amaca uymayan; hatta deyim özelliği gösteren yapılar da bulunmaktadır. Durumun daha iyi ortaya konabilmesi için deyimlerle ilgili yapılan tanımlara da göz atmakta yarar vardır.

“Bir kavramı, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce.” (AKSOY, 1988a, s. 52)

“Genellikle gerçek anlamının dışında kullanılan, anlatımı daha güzel ve etkileyici yapan, toplum tarafından ortak olarak benimsenen kalıplaşmış sözlere deyim denir.” (HENGİRMEN, 2007, s. 7)

“En az iki söz varlığından oluşan ve gerçek anlamları dışında mecazi anlam ile pekiştirilmiş bulunan kalıplaşmış söz öbeği ya da deyiş.” (PARLATIR, 2008a, s. 1)

“Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım, tabir.” (DD: Dil Derneği, http://www.dildernegi.org.tr , Erişim Tarihi:23.10.2020)

“Deyimler, düşünce, kavram, nesne ve kişilerin durumlarını, özelliklerini yansıtmak için kullanılan ve gerçek anlamın dışına çıkmış özel anlam/anlatım boyutuyla kalıplaşmış söz öbekleridir.” (AKYALÇIN, 2012a)

Bu çalışmanın evrenini oluşturan TDK’nin resmî sitesinde yer alan sözlüklerden biri olan “Güncel Türkçe Sözlük” adlı sözlükte ise deyim tanımı şöyledir:

“Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir” (TDK: Türk Dil Kurumu, https://sozluk.gov.tr/ ,Erişim Tarihi: 24.10.2020)

Deyimlerin anlamsal özelliklerinin ve işlevlerinin ortaya konabilmesi için aşağıdaki söz öbeklerine bakmakta yarar vardır.

“**Kazdığı kuyuya kendisi düşmek:** Birisi için gizlice hazırlanan tehlikeli durumun, bu işi yapanın başına gelmesi durumunu anlatmak için söylenir.” (AKYALÇIN, 2012a)

“**Eski çamlar bardak oldu:** İçinde bulunulan durumun değiştiğini eski tutumların özelliğini, önemini yitirdiğini anlatmak için söylenir. (AKYALÇIN, 2012a)

“**Hoşafın yağı kesilmek:** Ortaya çıkan gerçeklerden dolayı hiçbir şey yapılacak bir durumun kalmaması. Gerçekler ortaya çıktı anlamında söylenir.” (AKYALÇIN, 2012a)

“**Sırtına bit/pire salmak:** Şüphelendirmek.” (AKYALÇIN, 2012a)

“Öküz/öküzün altında buzağı aramak Gerçeklerle, mantıkla bağdaşmayacak biçimde suçlamalarda bulunulması, kusurlar ortaya atılması durumunu anlatmak için söylenir.” (AKYALÇIN, 2012a)

Örneklerden de açıkça anlaşılacağı üzere deyimler, kişilerin, düşüncelerin, kavramların, nesnelerin durumlarını farklı anlam/anlatım boyutuna geçip değişmece/mecaz anlama evrilerek anlatan söz öbekleridir. Atasözleri ise, kazanılmış deneyimleri, genel kabul gören toplumsal olgu ve düşünceleri, öğüt vererek yol göstererek insanlara sunan özlü ve kalıplaşmış söz öbekleridir. Bu çerçevede değerlendirmeye alındığında TDK’nin İnternet sayfasında yer alan söz konusu sözlükte, atasözü olarak yer verilen yapıların, aslında atasözü mantığıyla bağdaşmadığı ortaya çıkmaktadır. Örneklere bakıldığında durum daha iyi anlaşılacaktır.

TDK’nin adı geçen sözlüğünden alınan aşağıdaki 25 örnek, anlamsal olarak irdelendiğinde, bu örneklerin atasözü olamayacakları da ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki:

1) ***Dam üstünde saksağan, vur beline kazmayı (Atasözü):*** yersiz ve saçma sözler karşısında söylenen bir söz.

Bu örneğe bakıldığında, herhangi bir yol gösterme, kılavuzluk etme, öğüt verme ve benzeri bir anlamın söz konusu olmadığı açıkça görülmektedir. Sözlükte yapılan açıklama da zaten bu yapının atasözü olamayacağını işaret etmektedir. (yersiz ve saçma sözler karşısında söylenen bir söz). Yersiz ve saçma sözlerin söylendiği bir durumda, yersiz ve saçma sözler söyleyen bir kişinin durumunu belirtmek için bu söz öbeği kullanılmaktadır. Böylesi durumlarda kullanılan, değişmece/mecaz anlam kazanmış ve yalnızca, ortadaki bir durumu, olguyu anlatmak için kullanılan bu söz öbeğinin, atasözü olamayacağı açıktır. Bu yapı anlamsal olarak deyim özelliği göstermektedir. Daha da alt anlamsal bir kategorik açıklama yapılacak olursa, “Dam üstünde saksağan, vur beline kazmayı” söz öbeği için, tekerleme biçiminde deyim, denebilir.

2) ***Bu ne perhiz bu ne lahana turşusu! (Atasözü):*** sözleri ve davranışları birbirini tutmuyor, çelişiyor.

Bu örnekte de görüldüğü gibi herhangi bir öğüt verme amacı yoktur. Perhiz, Lahana turşusu gibi sözcükler gerçek anmalarından uzaklaşmıştır. Davranışları, olması gerektiği biçimde değil de tam tersi olan kişilerin durumlarını ortaya koymak için söylenen ve deyim özelliği gösteren bu sözün atasözü olarak değerlendirilmesi doğru bir yaklaşım biçimi olmasa gerek.

3) ***Anca beraber, kanca beraber (Atasözü):*** iki veya daha çok kişi yaptıkları iş kötü de gitse birbirlerinden ayrılmamalıdırlar.

Burada da herhangi bir öğüt veya yol gösterme söz konusu değildir. Bu sözle, belli kişilerin birlikte hareket edeceklerine ilişkin kararlılık durumu anlatılmaktadır.

4) ***Doğmadık çocuğa don biçilmez (Atasözü):*** ele geçeceği, ortaya çıkacağı daha belli olmayan şey için önceden hazırlık yapmak doğru değildir.

Bu yapı, "Doğmadık çocuğa don biçmek" deyiminin, edilgen çatı eki /l/ ile geniş zaman olumsuzluk (-mAz) eklerinin birleşimi (-lmAz) ekini almış biçimidir. Bu (-lmAz) eki, genel geçer durumları anlatırken kullandığımız bir ektir. Yorgunken soğuk su içilmez, sağa dönülmez, burada sigara içilmez, sınıfta yüksek sesle konuşulmaz, sözleri atasözü veya deyim değildir. Ancak bu tümcelere gelen (-lmAz) eki, söylenen söze herkesçe kabul gördüğü anlamını yüklemektedir. Deyimler, kişi, zaman, çatı ve kip eklerini kullanıldıkları tümce içerisinde alabilmektedir. TDK'nin söz konusu sözlüğünde, atasözü olarak sunulan bu söz de "doğmamış çocuğa don biçmek" deyimindeki biçmek eyleminin, (-lmAz) ekiyle çekimlenmiş biçimidir. Sonuçta bu söz öbeği, edilgen çatı ve geniş zaman olumsuzluk eklerini alarak söylenmiş bir deyimdir. Atasözü olarak değerlendirilmesi sağlıklı bir yaklaşım biçimi değildir. Kaldı ki, TDK'nin söz konusu sözlüğünde bu türden yapılar oldukça fazladır.

5) ***Altta kalanın canı çıksın (Atasözü):*** herkes başının çaresine baksın, gücü yetmeyen ne olursa olsun.

Bu söz öbeği, sözlükteki açıklamasından da anlaşılacağı üzere, güçsüz ve ezilen kişilerin durumunu anlatmak için kullanılmaktadır. Atasözü mantığıyla örtüşen bir anlamsal özellik taşımamaktadır.

6) ***kel yanında kabak anılmaz (Atasözü)*** bir kişinin yanında, uzaktan da olsa onun kusurunu hatırlatabilecek sözler söylemekten çekinilmelidir.

4. Maddede verilen örnekle aynı özellikte olan bu yapının da atasözü olması söz konusu değildir.

7) ***Ateş olsa cirmi kadar yer yakar (Atasözü):*** hasmın pek önemsenmediğini anlatan bir söz.

Bir canlı için, gücü ve çapı kadar zarar verebilir, özellik olarak da gücü ve çapı çok az anlamlarında kullanılan bu deyimindir. Atasözü olarak değerlendirilmesi doğru bir yaklaşım biçimi olmasa gerek.

8) ***Atın ölümü arpadan olsun (Atasözü):*** çok sevilen bir şey yapılırken veya sevilen bir yiyecek yenilirken sonuç kötü de olsa zor veya kötü şeylere katlanılır.

Bu söz öbeğinde, bir kişinin sevdiği bir yiyeceği zararı olsa da yemekten vazgeçmeyeceğini anlatmak için kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, kişinin yaşadığı duruma gerçek anlamının dışında bir anlam katarak dikkat çekilmektedir. Atasözleri gibi yol gösterici, öğüt verici bir anlam söz konusunu değildir.

9) ***Babamın adı Hıdır, elimden gelen budur (Atasözü):*** gücüm ancak bu kadarını yapmaya yeter.

Burada da açıklama bir durumu anlatmaktan öteye gitmemektedir. Yol gösterme, öğüt verme, olası kötü sonuçlar için uyarma vb. bir durum söz konusu değildir.

10) ***Buldum bilemedim, bildim bulamadım (Atasözü):*** kişi elinde fırsat varken bundan yararlanmayı bilmez, yararlanma yollarını öğrendiği zaman da eline fırsat geçmez.

Burada da tekerleme biçiminde bir durum ortaya konmaktadır. Söz öbeği anlamsal özelliğiyle deyimdir.

11) ***Canımı sokakta bulmadım (Atasözü):*** tehlikeye veya herhangi bir sıkıntıya katlanmaya niyetim yok.

Bu söz öbeği, anlamsal olarak kalıp söz olarak değerlendirilebilecek bir yapıdır. Bir durum ya da olay karşısında can güvenliğimi tehlikeye atamam anlamında söylenir. Bu nedenle atasözü olarak değerlendirilemez.

12) ***Pilavdan dönenin kaşığı kırılsın (Atasözü):*** yararlı bir şeyi elde etmek için sonuna kadar uğraşılmalı, direnilmelidir.

Burada, pilav, kaşık vb. sözcüklerle değişmeceli anlam bağlamında anlatılmak istenen ne olursa olsun o durumdan vazgeçilmeyeceğidir. Herhangi bir yol gösterme söz konusu değildir. Bir durumu anlatmak için kullanılan deyimlerin anlamına uyan bir söz öbeğidir. Bir kişinin çıktığı yoldan hiçbir şekilde dönmeyeceğini, kararlılığı konusunda ödün vermeyeceğini anlatan bu söz öbeği, deyim anlamı ile örtüşen bir anlamsal özelliğe sahiptir.

13) **Ekmek aslanın ağzında (Atasözü):** geçim sağlayacak bir iş bulmak ve para kazanmak kolay değildir.

Anlatılmak istenen para kazanmanın zor olması durumudur. Bu sebeple bu yapı da atasözü olarak değerlendirilemez. "Ekmek", Aslan" vb. sözcükler yeni ve mecaz/ değişmece bir anlam ifade ederek yaşamın sürdürülebilmesi için, herhangi bir gelir getiren konuma ulaşılabilmenin çok zor olduğu durumunu ortaya koymaktadır.

14) ***Azıcık aşım, ağrısız (kaygısız) başım (Atasözü):*** derdim olmasın da başka bir şey istemem.

Bu da durumu anlattığı için atasözü olarak değerlendirilemeyecek bir yapıdır. Yol gösterme söz konusu değildir. Gelirim az; ama sıkıntım da yok durumunu ortaya koyan bir söz öbeğidir.

15) ***Davulu biz çaldık, parsayı başkası topladı (Atasözü):*** biz çalıştık, uğraştık, başkası yararlandı.

Burada da davul çalmak ve para toplamak sözleri, değişmece anlam kazanmıştır. Çekilen sıkıntıların harcanan emeğin karşılığının tam olarak alınamaması durumu ortaya konmaktadır. Bununla birlikte hiçbir sıkıntı çekmeden ve emek harcamadan çıkar sağlayanların durumu da olduğu dile getirilmektedir. Durumları ortaya koyan böylesi mecazlaşmış söz öbeklerine deyim dendiği bilinmektedir.

6) ***Dibi kırmızı mumla (bal mumuyla) mı çağırdım (Atasözü):*** üzerinde önemle durarak çağırmadım.

"Birini çok ısrar ederek çağırmamak" anlamındaki bu söz öbeği deyimdir. Bir kişiyi, bir yere üzerinde önemle durarak çağırmama durumu ortaya konmaktadır. Söz öbeği bu anlamıyla deyimdir.

17) ***Eğri oturup doğru konuşalım (Atasözü):*** birisine karşı tutumumuz ne olursa olsun doğruyu söylemeliyiz.

Bu söz öbeğiyle doğru konuşmanın, dürüstçe bir duruş göstermenin zorunlu veya önemli olduğu durumu ortaya konmaktadır.

18) ***Eşek kuyruğu gibi ne uzar ne kısalır (Atasözü):*** durumunda, çalışmasında hiçbir gelişme görülmeyen kimseler için kullanılan bir söz.

Burada aslında bir benzetme söz konusudur. Ancak bir mecazlaşma olduğu için bu yapı da deyim olarak değerlendirilmelidir.

19) ***Kılık kıyafet köpeklere ziyafet (Atasözü):*** giyinişi ve görünüşü kötü ve tiksindirici olanlar için söylenen bir söz.

Durumu anlattığı için bu yapı da deyim olarak değerlendirilmesi gereken bir yapıdır. Kıyafet, köpek vb. sözcüklerin gerçek anlamlarından uzaklaştıkları görülmektedir.

20) ***Ardından sapan taşı yetişmez (Atasözü):*** çok hızlı koşuyor.

Bir kişinin çok hızlı koşması durumunu anlattığı için bu yapı deyim olarak değerlendirilmelidir.

21) ***Kedi olalı bir fare tuttu (Atasözü):*** en sonunda bir iş başarabildi.

Bir kişisin başarısı karşısında söylenen bu sözün, yol göstermediği; kişinin durumunun mecazlı bir söyleyişle anlatılmak istendiği ortadadır..

22) **Kuş mu konduracak? (Atasözü):** yapacağı şey görülmemiş bir sanat eseri mi olacak?

Burada kast edilen; çıkacak olası sonucun pek de ümit verici olmaması durumudur.

23) ***Değirmenin suyu nereden geliyor? (Atasözü):*** bu işin masrafını karşılayacak para nasıl kazanılıyor.

Bu söz öbeğiyle ortadaki yaşam biçimini sağlayan maddi olanakların kaynağının belirsizliği dile getirilmektedir. Sonuçta değişmeceli anlatımla bir durum ortaya konmaktadır. Yani, bu söz öbeği de deyimdir.

24) ***Kel başa şimşir tarak (Atasözü):*** birçok gereksinimi varken gereksiz özenti ve gösterişle uğraşanlar için kullanılan bir söz.

Kel, baş ve tarak sözcükleri burada değişmece/mecaz anlamda kullanılarak kişilerin kendi durumlarına uygun davranmamaları, özenti ve gösteriş peşinde oldukları durumu ortaya konmaktadır. Bu söz öbeği de anlamsal olarak deyim mantığıyla örtüşmektedir.

25) ***Allah bana, ben de sana (Atasözü):*** şimdi sana borcumu ödeyecek param yok, kazanırsam öderim.

Bu söz öbeği anlamsal olarak, gücüm ve olanaklarım elverişsiz olduğundan yükümlülüklerimi yerine getiremiyorum. İleride yükümlülüklerimi yerine getirecek bir duruma/güce ulaşırsam gerekeni yaparım. Durumunu dile getirmektedir. Kalıp söz olarak değerlendirilebilecek bu söz öbeğinde, yol gösterme, öğüt verme gibi bir anlamdan söz edilemeyeceği açıktır. Bundan dolayıdır ki, Allah bana, ben de sana söz öbeğinin atasözü olarak değerlendirilmesi söz konusu olmamalıdır.

SONUÇ

Atasözlerinin önemi, verilen örnek tanımlardan da anlaşılacağı üzere uzun yıllar sonucu meydana gelmesinden ve toplumun kültürünü kuşaktan kuşağa aktarmasından ileri gelmektedir. Bu özellikleri sebebiyle birçok çalışmanın konusu ve malzemesi olan atasözleri hakkında hazırlanmış sözlüklerden biri de TDK'nin resmî sitesinde yer alan "Atasözleri ve deyimler Sözlüğü" dür. Bu sözlükte madde başı olan ve atasözü olduğu belirtilen kimi söz öbeklerinin, deyim olduğu; öğüt verme, yol gösterme gibi özelliklere sahip olmadığı görülmüştür. Çalışmada seçilen 25 örnek, bu karışıklığın, yalnızca konunun önemine dikkat çekmek için seçilen kısmıdır. Deyimler, durumları ortaya koyar, anlatırlar ve

değişmece bir anlam/anlatım boyutuna sahiptirler. Atasözleri ise içlerine sindirilmiş iletilerle ders verirler, yol gösterirler. "***Kel başa şimşir tarak:*** birçok gereksinimi varken gereksiz özenti ve gösterişle uğraşanlar için kullanılan bir söz." ve "***Dam üstünde saksağan vur beline kazmayı:*** yersiz ve saçma sözler karşısında söylenen bir söz." Örneklerinde öğüt verme, yol gösterme vb özelliklerinden çok, bir durumu ortaya koyma özelliği açıkça ortadadır. Buna karşın TDK'nin söz konusu sözlüğünde bu tür yapılar atasözü olarak değerlendirilmiştir. Böylesi bir durum pek de sağlıklı görünmemektedir. Büyük Atatürk'ün, Türkçenin en iyi şekilde araştırılması, öğrenilmesi, öğretilmesi amacıyla kurduğu ve mirasından da pay bıraktığı "Türk Dil Kurumu" gibi önemli bir kurumun, Türkçenin önemli değerleri olan atasözleri hakkında böyle bir yanılgı içinde olması oldukça düşündürücüdür. Bu çalışmayla hem bu konuya açıklık getirmek hem de güzel Türkçemizin değerlerini doğru olarak ortaya koymak adına bir katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

AKSOY, Ö. A., (1988a). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

AKSOY, Ö. A., (1988b). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

AKYALÇIN, N., (2012a). Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz, Ankara: Eğiten

Kitap.

AKYALÇIN, N., (2012b). "Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz Tanıklı Sözlük" Ankara: Eğiten Kitap.

ALBAYRAK, N. (2009). Türkiye Türkçesinde Atasözleri, İstanbul: Kapı yayınları.

BİLGİN, M., (2006). Anlamdan Anlatıma Türkçemiz. Ankara: Anı Yayıncılık.

EKER, S., (2002). Çağdaş Türk Dili. Ankara: Grafiker Yayınları.

HENGİRMEN, M., (2007). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2. Ankara. Engin Yayın evi

PARLATIR, İ. (2008a). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I. Ankara: Yargı Yayınevi

PARLATIR, İ. (2008b). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. Ankara: Yargı Yayınevi

İnternet Üzerindeki Kaynaklar:

DD: Dil Derneği, http://www.dildernegi.org.tr , Erişim Tarihi:23.10.2020

TDK: Türk Dil Kurumu, https://sozluk.gov.tr/ ,Erişim Tarihi: 24.10.2020

ATTİLÂ İLHAN'IN "İÇİSIRA"SI

CENGIZ DEMIR
Dr., cendemir@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-9229-3311 - *Turkey*

ÖZET

Her dilde, o dilin sistematiğini belirleyen birtakım normlar vardır ve o dildeki sözcük türetişi, söz dizimi ve yazımı bu normlar içerisinde gelişir. Ancak bazen yazarlar ve şairler kendi üsluplarının bir göstergesi olarak dili alışılmışın dışına çıkarıp okurun ilgisini çekmek için bu normlardan saparak bazı yeni sözcük ve yapılar üretirler. Dilde sapma (deviation) denilen bu durum, yazarın ve şairin üslubunun bir parçası olurken dile de sonraki zamanlarda açıklaması güç birtakım yeni sözcük ve yapılar kazandırabilir. Bu çalışmada böyle bir dilsel sapma örneği olarak Attilâ İlhan'ın içi sıra zarfını ele alacağız. Yazarın içinden anlamında kullandığı içi sıra mevcut hiçbir sözlükte rastlanmamaktadır. Yazarın şiirlerinde ve diğer yazılarında da rastladığımız içi sıra zarfını tespit edebilmek için yazarın romanlarını esas alarak incelememizi yaptık. Yazarın 12 adet romanı optik tanıma sistemi ile dijital ortama PDF formatında aktarılarak her bir romanda sıra edatlı yapılan önü sıra, ardı sıra, arkası sıra, peşi sıra, sırtı sıra, yanı sıra, içi sıra, aklı sıra zarf öbekleri taranmış; bu zarf öbeklerini kaçar kez kullanıldığı tespit edilmiştir. Yazarın tüm romanları incelenerek sıra edatı ile oluşturulan diğer tüm zarflar ve içi sıra zarfının durumu özellikle ortaya konmuştur. Toplamda sıra edatıyla oluşturulan 259 yapı tespit edilmiş, bunların 172'sinin içi sıra olduğu görülmüştür. Elbette yazarın imzasını taşıyan başka dilsel sapma örneklerini de tespit ederek yazarın dili ve üslubunu ortaya çıkarmak üslupbilim çalışmalarına katkıda bulunacaktır. Edebi eserlerde ortaya çıkan çeşitli yeni söz ve yapıların nasıl ortaya çıktıklarını anlamaya çalışmak dil üzerine olan bilgimizi arttıran bir çaba olacaktır.

Anahtar Kelimeler : *Attilâ İlhan, içi sıra, sapma, zarf öbeği.*

ATTILÂ İLHAN'S "İÇİSIRA"

ABSTRACT

In every language, there are certain norms that determine the systematics of that language, and the word derivation, syntax and spelling in that language develop within these norms. However, sometimes writers and poets deviate from these norms to produce some new words and patterns in order to attract the attention of the reader by taking the language out of the ordinary as an indication of their style. While this situation, called deviation in language, becomes a part of the style of the writer and the poet, it can also give the language some new words and patterns that are difficult to explain in later times. In this study, we will go about "içi sıra" adverb used by Attilâ İlhan as an example of such linguistic deviation. "İçi sıra" that the author uses to mean "internal" is not found in any existing dictionary. We made our analysis based on the author's novels in order to determine the adverb we encounter in the author's poems and other writings. The author's 12 novels were transferred to digital media in PDF format with the optical recognition system, and adverb phrases "önü sıra","ardı sıra", "arkası sıra", "peşi sıra", "sırtı sıra", "yanı sıra", "içi sıra" and "aklı sıra" were searched in each novel. It has been determined the quantity of the adverb phrases with "sıra". By searching the author's novels, all the other adverbs created with "sıra" and the situation of adverb "içi sıra" were especially revealed. In total, 259 adverb phrases formed with "sıra" have been identified, and 172 of them are "içi sıra". Surely, identifying other examples of linguistic deviation revealing the author's language and style will contribute to the study of stylistics. Trying to understand how the various new words and patterns emerging in literary works will be an effort to increase our knowledge on language.

Keywords *: Attilâ İlhan, içi sıra, deviation, adverb phrase*

Her dil kendi sistematiğini belirleyen birtakım normlara sahiptir. Galperin normu "belirli bir zaman diliminde dil hareketsizliğinde kullanımda olan sesbilimsel, biçimbilimsel, sözcüksel ve sözdizimsel yapıların değişmezi" (Galperin, 1981:19) şeklinde tanımlar. Yazarlar ve şairler okurun ilgisini çekmek için dilin ses ve anlam düzleminde bu normların dışına çıkarak bazı aykırı sözcük ve yapılar kullanırlar. Dil bilgisel olarak kuralsız ve aykırı bir yapı, yeni türetilmiş bir sözcük, anlamca uyuşmayan alışılmamış bağdaştırmalar gibi çokça şiirde rastlanan bu duruma dilde sapma (deviation) denir. Mukarovsky (2014) sapmayı "normun ihlali" şeklinde ifade eder.

Galperin'in dediği şekilde norm; sesbilimsel, biçimbilimsel, sözcüksel ve sözdizimsel yapılarsa, sapmalar da ses, biçim, sözcük ve söz dizim üzerinden olacaktır. Leech (1969) sapmaları sözcüksel, dil bilgisel, sesbilimsel, yazımsal, anlamsal ve lehçesel sapmalar şeklinde sınıflandırmaktadır. En çok başvurulan sapma türü ise sözcüksel sapma olarak kendini göstermektedir.

Bu aykırı kullanım başkalarınca da kullanılınca galat meşhur hale gelip dile yerleşebilir. Böylelikle sapma, yazarın ve şairin bireysel üslubunun bir parçası olarak işlevini tamamlarken dile de sonraki zamanlarda açıklaması güç birtakım yeni sözcük ve yapılar kazandırabilir. Bu çalışmada böyle bir dilsel sapma örneği olarak Attilâ İlhan'ın içisıra zarfını ele alacağız. Yazarın özellikle içinden, kendi kendine anlamında kullandığı içisıra mevcut hiçbir sözlükte rastlanmamaktadır.

Sıra sözcüğünün tanımı Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te "ardı, arkası, önü ve yanı kelimelerinden sonra gelerek tamlamalar kuran ve 'ardından, arkasından, önünden, yanından, beraberinde' anlamlarında kullanılan bir söz" şeklinde verilir ve şu örnekler sıralanır: Ardı sıra gelmek. Arkası sıra koşmak. Önü sıra gitmek. Yanı sıra yürümek. (TDK, 2011: 2098). Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi'nde ise sıra edatıyla oluşturulmuş zarf öbekleri ara sıra, sıra sıra, ardı sıra, aklı sıra, yanı sıra, arkası sıra, sırtı sıra, keyfi sıra ve peşi sıra şeklinde listelenmiştir (Aksu v.d.2004:84).

Kamus-ı Türki'de sözcüğün Yunanca kökenli olduğu belirtilir ve "zarfiyet beyan eder isimlere iltihak ederek bir nizam ve tertiple devam ve istimrar beyan eder" şeklinde tanımlanır (Sami, 2015:1082). Deny ise "sıra kelimesi 'ardınca, hizasınca' anlamında birtakım edatlık deyimlerde kullanılır" der ve kıyı sıra, ardım sıra, önüm sıra, yanım sıra örneklerini verir (Deny, 2012:555).

Ergin, "sıra aslında isim olup iyelik ekli kelimelerden sonra olmak üzere edat gibi de kullanılmaktadır" diyerek yer ve yön edatları bahsinde zikreder (Ergin, 2013:372). Ergin ad soylu edat olarak alırken Korkmaz, sır-a veya sar-a şeklinde bir zarf-fiil kalıplaşması olduğunu varsayarak Türkçe kökenli edatlar bahsinde fiil kökenli edat olarak sırayı da verir (Korkmaz, 2014:899).

Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde görülmeyen sıra sözcüğü, Eski Anadolu Türkçesi metinlerde isim olarak sıra ve ikileme olarak sıra sıra şeklinde nadiren kullanılmıştır. Zarf işlevli bir yapının içerisinde 16. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlamıştır (Sözezen, 2016, s. 255-256). Hacıeminoğlu, Osmanlıcada kullanıldığını ve Türkiye Türkçesinde daha çok halk dili ve edebiyatında kullanıldığını belirtir (Hacıeminoğlu, 2015:81).

Türkçede konuşma dilinde ve özellikle Anadolu ağızlarında çeşitli kullanımları görülen sıra edatı, edebi eserlerde sık rastlanılmaz ancak Attilâ İlhan'ın romanlarında sık rastladığımız sıra edatı ile oluşturulmuş zarf öbeklerini ve özellikle içi sıra zarf öbeğini bu yazının inceleme konusu yaptık. Türkçede fiziki olarak mümkün kabul edilmediğinden dilde yansıması bulunmayan altı sıra, üstü sıra zarf öbekleri gibi içi sıra da aynı şekilde yön ve derinlik bildiremediğinden kullanılagelen bir yapı değildir. Attilâ İlhan'ın içi sıra zarf öbeğini aklı sıra, keyfi sıra zarflarına kıyas yaparak oluşturduğunu ve metaforik anlamda kullandığını düşünüyoruz.

Şiirlerinde ve diğer yazılarında da rastlanılan içi sıra zarfını tespit edebilmek için yazarın romanları esas alınarak inceleme yapılmıştır. Yazarın 12 adet romanı optik tanıma sistemi ile dijital ortama PDF formatında aktarılarak her bir romanda sıra edatıyla oluşturulmuş önü sıra, ardı sıra, arkası sıra, peşi sıra, sırtı sıra, yanı sıra, içi sıra, aklı sıra zarf öbekleri taranmış; bu zarf öbeklerinin kaçar kez kullanıldığı tespit edilmiştir. Ara sıra zarfının bu kategoride değerlendirilmemesi gerektiği düşünüldüğünden incelemeye dahil edilmemiştir. Yazarın tüm romanları incelenerek sıra edatı ile oluşturulan diğer tüm zarflar ve içi sıra zarfının durumu özellikle ortaya konmuş ve her romandan örneklerle yazarın içi sıra zarfının bağlamları incelenmiştir. İncelemede ayrıca içi sıra zarf öbeğinin içinden ve kendi kendine zarfları ile aynı anlamda kullanılıp kullanılmadığı ve anlam tutarlılığına bakılmıştır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere sıra edatıyla oluşturulan toplam 259 yapı tespit edilmiş, bunların 172'sinin *içi sıra* olduğu görülmüştür. Yazarın en çok sırasıyla *içi sıra, yanı sıra, sırtı sıra* ve *ardı sıra* zarf öbeklerini kullandığı; diğer *önü sıra, arkası sıra, peşi sıra* ve *aklı sıra* zarf öbeklerini az da olsa kullandığı ve *keyfi sıra* zarf öbeğini hiç kullanmadığı görülmüştür. Öte yandan yazar ilk romanı *Sokaktaki Adam*'da bu zarf öbeklerinden (ara sıra hariç) hiç birini kullanmazken sonraki dönem romanlarında *içi sıra*yı oldukça sık kullanmış, son dönem romanlarında da kullanım sıklığı oldukça azalmıştır. *İçi sıra*nın yanı sıra *içinden, kendi kendine* zarflarının da her romanında çokça kullanıldığı görülmüştür.

Tablo 1: Sıra edatıyla yapılan zarf öbekleri.

Zarf Öbeği	**S. Adam**	**Zenciler Birbirine Benzemez**	**Kurtlar Sofrası**	**Bıçağın Ucu**	**Sırtlan Payı**	**Yaraya Tuz Basmak**	**Dersaadet'te Sabah Ezanları**	**Fena Halde Leman**	**Haco Hanım Vay**	**O Karanlıkta Biz**	**Reis Paşa**	**Gâzi Paşa**
önü sıra		1	1		1			1		2		1
ardı sıra		1	3	1	1	1	1	2	1	1	8	
arkası sıra		2	2		1				1		2	
peşi sıra		1	2							1	1	1
sırtı sıra			1	6	2	3	4		1			
yanı sıra		1	10		2		2	1	1	1	3	6
içi sıra		14	57	20	17	18	15	9	9	6	6	1
aklı sıra				1	1		1					
keyfi sıra												

Ayrı yazılması gereken *sıra* edatlı zarf öbeklerinin Attila İlhan'ın romanlarında çoğunlukla *içisıra, sırtısıra, ardısıra* gibi bitişik şekilde yazıldığı hem de *içi sıra, sırtı sıra, ardı sıra* şeklinde az da olsa ayrı yazıldığı görülmüştür. Farklı yayınevi olmasına rağmen bu zarf öbeklerinin çokluk bitişik yazıldığı tespit edildiğinden bitişik yazmanın yazarın bir tercihi olduğu ama son yıllardaki baskılarda yayınevi tarafından kısmi düzeltmeler yapıldığından yazım tutarsızlığı oluştuğu varsayılmıştır. Burada, zarf öbeklerinin yazımına müdahale edilmeden romanlarda geçtikleri şekilde örnekler alınmıştır.

Yazarın sadece *içi sıra* şeklinde değil, az da olsa farklı iyelik ekleriyle de kullandığı görülmektedir.

- **"İçimizsıra diyoruz ki: « - Marie-Te. şimdi herife, siz diyecek, St. Germain-des-Pres tiplerindensiniz." (Zenciler Birbirine Benzemez, 198).**
- **"Lafları, söylemek istediklerini anlatmaktan ziyade, içleri sıra taşıyıp götürdükleri huzursuzluğu dışarı vurmaya yarıyor." (Kurtlar Sofrası, 513).**
- **"İçimsıra büyüyen uğursuz kıskançlık, bundan doğmuyor mu?" (Fena Halde Leman, 158).**

Aşağıdaki her romandan alınan birer örnek cümlede yazarın *içi sıra* zarf öbeğine yüklemiş olduğu *içinden, kendi kendine* anlamını koruduğu gözlemlenebilmektedir:

- **″Mehmed-Ali; — Tastamam! diye içisıra onayladı: ...tastamam!" (Zenciler Birbirine Benzemez, 89).**
- **". . . Başka insanlar var! diye içisıra itiraz ediyor." (Kurtlar Sofrası, 212).**
- **"Suat, dua eder gibi içisıra tekrarlıyor..." (Bıçağın Ucu, 12).**
- **"Binbaşı Ferid. ikisi aynı kapıya çıkan iki yönlü müthiş parolasını yeniden bulmuş. tesbih çeker gibi içisıra tekrarlamaya başlamıştı: "- Ya yeneceğiz. ya yenilmeyeceğiz." (Sırtlan Payı, 135).**
- **"Üsteğmen Demir, dişleri birbirine kenetlenmiş, hem ateş ediyor, hem de içisıra fena halde sövüyordu..." (Yaraya Tuz Basmak,34).**
- **"Bir kere Prens Bragin Le Temps'da okuduğu habere takılmıştı, içisıra harıl harıl Kolçak'ın gerilemesinden doğabilecek kötü olasılıkları tartışıyordu." (Dersaadet'te Sabah Ezanları, 46).**
- **"Çözümlemesini anlatacak yerde, içisıra sürdürdüğü anlaşılan**

bir tartışmanın, sonuçlarını aktarıyor." (Fena Halde Leman, 104).

- **"Dalmış, Arşaluys'un mektubuna, içisıra cevap geliştirmiyor mu?" (Haco Hanım Vay, 232).**
- **"Epeydir içisıra yürüttüğü vahim tartışma, Parti'deki uzlaşmaz ikilikten, Moskova Davaları'ndan bağımsız sürüyor." (O Karanlıkta Biz, 328).**
- **"Köpük köpük, şampanyayı dağıtırken, abartılmış bir teşekkür gösterisini, ihmal etmedi ama; içi sıra geliştirdiği düşünce zinciri, çok farklı..." (Reis Paşa, 333).**
- **"Dr. Adnan Bey, Zübeyde Hanım'ı 'muayeneye' başlamıştı bile; içisıra " ...maşallah, ne kadın!.." diye düşünüyordu: "...hasta masta ama, hayata sımsıkı bağlı; üstelik canlı ve konuşkan!.." (Gazi Paşa, 326).**

Öte yandan *Zenciler Birbirine Benzemez* ve *Kurtlar Sofrası* romanlarında *içinden, kendi kendine* anlamlarına bağlı kalarak hep insan için kullandığı *içi sıra* zarf öbeğini, sonraki romanlarında insan dışındaki varlık ve durumlar için de kullandığı, anlamında çeşitli kaymalar ve genişlemeler olduğu görülmektedir.

- **"Sanki dev bir Kipp aygıtını yanlamasına yatırmışlar, içisıra yankılar, polis düdükleri, kadın çığlıkları çaprazlaşıp duruyor." (Bıçağın Ucu, 196).**
- **"Yukardan yine bir avuç el bombası savruldu. Patlamalar birbirinin içisıra kayboluyor." (Bıçağın Ucu, 269).**
- **"Kısa bir süre sonra, içisıra tel örgüler, makinalı tüfek takırtıları, şarapneller uçuşan dağdağalı bir sesle:" (Sırtlan Payı, 245).**
- **"Tatsız bir sessizlik iyi kötü çatılayım dedi, içisıra uzak ve kaygı**
  verici tüfek sesleri, havan gümbürtüleri uzayıp gidiyor, bitişik odadan telefona bağıran Tahsin Paşa'nın sesi:" (Yaraya Tuz Basmak, 47).
- **"Şimdi koyu, içisıra çıtırtılı kızıl kıvılcımların uçuştuğu vapur dumanı; az sonra, derinliklerinde gizli neonlar uyanmış gibi eflatuna çalan hareli bir morluk titreşe titreşe yayılıyor; yağmura baktı mı, kül mavisiyle karışık kum sarısı; denize baktı mı, yoğun, handiyse bıçakla kesilebilir bir lacivert!" (Yaraya Tuz Basmak, 141).**
- **"Gözlerindeki havagazı alevlerinin mavisi, gittikçe eflatuna çalıyor; içisıra çürük morların, menekşe yaprakları halinde açıldığı, kadife ışıltılı tüylü bir eflatun!" (Dersaadet'te Sabah Ezanları, 53)**

- **"Aynanın içi şafak alacası, vapur dumanı bir loşluk, içisıra pancur aralıklarından ışık sızıntıları." (Dersaadet'te Sabah Ezanları, 226)**
- **"Rahatsız edici bir sessizlik, içisıra dişağrısı gibi uzayan motor vınıltısıyla, aramızda büyüyordu ki, 'Paşa' Nuri fırsat vermedi:" (Fena Halde Leman, 66).**
- **"Bin türlü çağrışımın içisıra uçuştuğu, garip bir duraklamadan sonra, başka bir sesle ekledi:" (Fena Halde Leman, 228).**
- **"Salkım salkım avizeler, ortalığı, içisıra ışık tozlarının titreşip durduğu, saydam bir kristal aydınlığına boğuyor; 'murassa' ayaklı şamdanlardan, çevreye, sırmalı gümüş iplikleri, tel tel dağılıyordu." (Haco Hanım Vay, 17).**
- **"Karaköy'den yukarı, sanki Tünel'e yükselen, alaca bir duman; içisıra Müzeyyen Senar'ın dokunaklı hıçkırıkları, yanlış akordeonlar. çocuk bağırışmaları işitiliyor; şurasında burasında, salkım salkım kıvılcımlar; yemyeşil elektrik iplikleri. yorgun sarı havagazı ibiği!" (O Karanlıkta Biz, 240).**
- **"Menevişli duvar aynalarından, yüzlerine erguvanı bir aydınlık yansımış, içi sıra filizi yeşil, mimoza sarısı pırıltılar." (Reis Paşa, 180).**

Aşağıdaki örneklerde ise *içi sıra* zarf öbeğinin anlamında bazı değişimler göze çarpmaktadır. Bu örneklerde zarf öbeği *içinden, kendi kendine* anlamından daha çok *içinde* anlamında kullanılmıştır.

- **"Karanlık bir başdönmesi, içisıra, hantal bir uskur gibi dönüyor, elini ayağını dolaştıran telâşına, ayrı bir yürek daralması olarak katılıyordu." (Bıçağın Ucu, 140).**
- **"İçisıra bir tehlike gerinmekte, besbelli gerindiğini duyuyor, korkusu bundan ama, yine de, her sabah yaptığı gibi, yoktan fırlayıp çıkmıyor." (Bıçağın Ucu, 66).**
- **"Şefkat, dehşet, tiksinti, yalnızlık, korku, sevgi, suçluluk duygusu, içisıra üst üste yığılıyor; hele bunlardan hiç değilse bir bölüğünü belli ettiğini sanması, azabını büsbütün çoğaltıyordu." (Bıçağın Ucu, 386).**

Sonuç olarak Attilâ İlhan kendine özgü bir şekilde *sıra* edatıyla *içi sıra* zarf öbeğini uydurarak uzunca yıllar eserlerinde çokça kullanmıştır. Anlamında zaman zaman genişlemelerle birlikte, *içinden* ve *kendi kendine* anlamıyla kullanmıştır. *Aklı sıra* zarf öbeğinde olduğu gibi herhangi bir alay yollu ifade mevcut değildir. Attilâ İlhan'ın romanlarına canlılık katan bu zarf öbekleri Türk dilinin dinamiklerine uygun olmasa da yazarın şiir ve romanlarında yıllardır yadırganmadan okunmaktadır. Elbette yazarın

imzasını taşıyan başka dilsel sapma örneklerini de tespit ederek yazarın dili ve üslubunu ortaya çıkarmak üslupbilim çalışmalarına büyük katkı sunacaktır. Edebi eserlerde ortaya çıkan çeşitli yeni söz ve yapıların nasıl ortaya çıktıklarını anlamaya çalışmak dil üzerindeki farkındalığımızı arttıran bir çaba olacaktır.

Kaynaklar

AKSU, B.T. *Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi.* Ankara: TDK

DENY, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi

ERGİN, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi.*İstanbul:Bayrak Basım Yayım Tanıtım

GALPERIN, I.R. (1981). *Stylistics*. Moscow Vyssaya Skola.

HACIEMİNOĞLU, N. (2015).*Türk Dilinde Edatlar.*İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

İLHAN, A. (1987) .*Zenciler Birbirine Benzemez.* İstanbul:Özgür Yayın Dağıtım

İLHAN, A.(1986). *Haco Hanım Vay.* İstanbul:Özgür Yayın Dağıtım

İLHAN, A.(1988). *O Karanlıkta Biz.*Ankara: Bilgi Yayınevi

İLHAN, A.(1991). *Fena Halde Leman.*İstanbul: Can Yayınları

İLHAN, A.(1992). *Sırtlan Payı.*Ankara: Bilgi Yayınevi

İLHAN, A.(1995). *Yaraya Tuz Basmak.*Ankara: Bilgi Yayınevi

İLHAN, A.(1998). *Dersaadet'te Sabah Ezanları.*Ankara: Bilgi Yayınevi

İLHAN, A.(2007). *Gazi Paşa.*İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

İLHAN, A.(2010). *Allahın Süngüleri Reis Paşa.*İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

İLHAN, A.(2012). *Kurtlar Sofrası.*İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

İLHAN, A.(2018). *Bıçağın Ucu.*İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

KORKMAZ, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi.* Ankara: TDK

LEECH, G.N. (1969). A Linguistic Guide to English Poetry. London: Longman Group Ltd.

MUKAROVSKY, J. (2014). "Standard language and poetic language ". *Chapters from the History of Czech Functional Linguistics.* Brno: Masarykova Univerzita

ÖZEZEN,M.Y. (2016). "Türkiye Türkçesinde Sıra Zarflaştırısıcı ve Sıra'lı Zarflar," *11. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı* , Budapeşte, Hungary, pp.254-267

SAMİ ,Ş. (2015). *Kamus-ı Türki.*Ankara: TDKM.

TÜRK DİL KURUMU (2011). *Türkçe Sözlük.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

ANADİL VE KÜLTÜREL KİMLİK İLİŞKİSİ: ERKEN YAŞTA YABANCI DİL EĞİTİMİNE İLİŞKİN GELECEK KAYGILARI, ÇOKDİLLİLİK VE ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK

NEVIDE AKPINAR DELLAL

Prof.Dr., Muğla Sıtkı Koçman Universitesi, Türkiye, nevakdel@mu.edu.tr

ÖZET

Çocukların kısa bir sürede birçok dili aynı anda aksansız öğrenebildiği bilimsel olarak deneyimlenmiş bir gerçektir. 2001 yılı "Avrupa Diller Yılı" etkinlikleri sonrasında erken yaşta yabancı dil uygulamaları tüm Avrupa ülkelerinde ve Türkiye'de de geniş uygulama alanı bulan bir görüngüdür. Avrupa ülkelerinde bazı bilim insanları, bazı toplumsal kesimler, aile ve uzmanlar, erken yaşta yabancı dil eğitimine, dil ve kimlik bağlamında, dolayısıyla dünyadaki kültürel çeşitlilik ve tek tek kültürlerin korunması çerçevesinde oldukça kaygılı yaklaşmakta ve kaygılarını bilimsel gerekçelerle ortaya koymaktadırlar. Avrupa Birliği ülkeleri var olan tüm çekimserlikler ve kaygılar nedeniyle, yabancı dil politikalarında çokdillilik ve çokkültürlülük politikası güderek bu tehlikeyi kısmen göğüsleyebilmeyi hedeflemektedirler. Erken yaşta yabancı dil eğitimi, Türkiye'de oldukça ilgi uyandırmış ve yabancı dil eğitimine başlama yaşı anaokulu ve kreşlere kadar girmiştir. Türkiye'de anaokullarından liseye kadar büyük ölçüde tek dil tercih edilmesinden yola çıkıldığında, anadil ve kültürü için tehlikeli bir gidiş söz konusu olsa gerektir. Türkiye'de alınması gereken önlemler arasında en önemlisi okullarda sunulan ilk yabancı dilde çeşitlilik arttırılmalı ve yabancı dili yabancı dil derslerinde edindirme çabası başarılı kılınmalıdır.

Anahtar Sözcükler: *Ulusal Dil ve Kültürel Kimlik, Dil ve Kimlik, Erken Yaşta Yabancı Dil Eğitimi*

THE RELATİONSHIP BETWEEN FIRST LANGUAGE AND CULTURAL IDENTITY: FUTURE CONCERN ABOUT EARLY FOREIGN ILANGUAGE EDUCATION, MULTILINGUALITY AND MULTICULTURALITY

ABSTRACT

It is a scientifically experienced fact that children can learn many languages simultaneously without an accent in a short time. After the events "European Year of Languages" in 200, early foreign language education has become a phenomenon finds wide application in all European countries and in Turkey. Some scholars, some social groups, families and experts in European countries are very concerned about early language education and "in the context of the relationship between language and identity" and thus "in the context of cultural diversity and the protection of individual cultures in the world" express their concerns with scientific justification. The countries of the European Union want to counter this risk in part by pursuing a policy of multilingualism and multiculturalism in foreign language policy because of the existing abstinence and concerns. Early language education has aroused great interest in Turkey and the starting age for foreign language teaching has entered kindergarten. Preferring a single foreign language from kindergarten to high school in Turkey is a question that endangers the mother tongue and culture. The most important of the measures to be taken in Turkey, should increase languages diversity in their first foreign language teaching offered in schools and efforts to acquiring foreign language courses should be made successful.

Keywords: *National Language and Cultural Identity, Language and Identity, Early Foreign Language Education*

Giriş

Değişen dünyada 'yabancı dilin' beraberinde getirdiği çok yönlü farkındalık durumlarının çoktan ayrımına varıldı. İki dünya savaşının ardına 1949 yılında kurulan Türkiye'nin de kurucu üyesi olduğu Avrupa Konseyi'nin üst amacı "İkinci Dünya Savaşı'ndan büyük maddi ve manevi kayıpla çıkan Avrupa'da, halklar arasında uzlaşıyı sağlamak ve kıtada süregelen gerginlik ve çatışmanın yerine, ortak kurumlar, standartlar ve sözleşmelere dayalı güven ve işbirliği ortamı tesis etmekti." Bunun için "insan hakları, hukukun üstünlüğü ve çoğulcu demokrasi ilkelerini korumak ve güçlendirmek; ırkçılık, hoşgörüsüzlük ve yabancı düşmanlığı, sosyal dışlanma, uyuşturucu madde ve çevre konularındaki sorunlara çözüm aramak; Avrupa kültürel benliğinin oluşmasına ve gelişmesine katkıda bulunmak" gibi konuların üstesinden gelinmeliydi (URL-1, 2020).

Avrupa Konseyi, tüm bu amaçlarına ulaşmak için yaklaşık altmış yıldan beri yabancı dil sorunuyla ilgilenmektedir. Başlangıçtan beri çok dilli yabancı dil politikalarını destekleyerek, daha çok insana yabancı dil öğreterek, çok dilli ve çok kültürlü insanlar yetiştirerek bu hedeflere ulaşılabileceği savunulmuştur. Avrupa Konseyi, yabancı dil sayesinde Avrupa vatandaşlarının aralarında karşılıklı anlayış geliştirmek, yaşam koşullarını iyileştirmek ve dünya barışına hizmet etmeyi görev edinmiştir. 1990'lı yılllardan beri Avrupa Konseyi'nin tüm bu amaçlarını Avrupa Birliği üstlenmiştir (Akpınar Dellal, 2011). Avrupa Birliği bu doğrultuda çok yönlü başarılara imza atmıştır. Ulaştığı sonuçlarla gelmiş geçmiş en büyük barış projesi kabul edildiği için de 2012 yılında Nobel Barış ödülüne layık görülmüştür. Yabancı dil, birçok alanda farkındalığın artması sonucunu beraberinde getiriyor, dil bilen kişilerin hoşgörü ve empati yetileri, dünyaya açık olma tutum ve davranışları gelişiyor, çatışma durumlarından uzak durma ve barışçıl diyaloglar kurma istemleri ile insana, doğaya ve çevrelerine karşı duyarlılıkları artıyordu. Ayrıca yabancı dil özgüveni arttırıyordu. Yabancı dil ve onun arkaplanındaki kültür, kişiye kültürleri karşılaştırma olanağı sağlamakta, kültürel farkındalığı ve eleştirel bilinç gelişimini beraberinde getirmekteydi. Eleştirel bilinci gelişmiş insan da özkültüre, yabancı kültüre ve dünyadaki çeşitli konu ve sorunlara daha nesnel, ihtiyatlı ve mesafeli yaklaşmaktaydı. Yabancı dil insanların pek çok açıdan kendi toplumuna faydalı, dünya için de daha barışçıl bireyler olarak yetişmelerini sağlıyordu. Ayrıca yabancı dil bilenler, kendi dilleriyle ilgili de aydınlanıyorlardı.

Günümüzün artan yabancı dil gereksiniminden ve yabancı dilin bir toplum için çoktan farkına varılan öneminden olsa gerek, "Erken Yaşta Yabancı Dil Eğitimi" son yirmi yıldır birçok bilim insanı ve kuruluşun ilgi alanı haline dönüşmüş ve bu konuda birçok ülkede yeni kararlar alındı. Farklı kültürlerin bir arada yaşamaya başladığı 20. yüzyıl toplumlarında edinilen günlük deneyimler, çocukların yabancı dili daha iyi öğrendiklerini tüm çıplaklığıyla ortaya koymuştur. Artık bilinmektedir ki, yabancı dil öğrenimine ne kadar erken yaşta başlanırsa, doğuştan gelen dil öğrenme yeteneği çevre ile de desteklenirse, dil edinimine uygun ortamlar ne kadar iyi hazırlanırsa, dil öğreniminde/ediniminde başarı o kadar artmaktadır. Günümüzde erken yaşta yabancı dil eğitimini savunanların görüşleri en çok da "ne kadar erken, o kadar iyi" noktasında yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında yabancı dil bilen çocukların, dil bilmeyenlerle karşılaştırıldığında sözel ifadelerinin, yaratıcılıklarının ve sorunları pratik çözümleme yeteneklerinin daha gelişkin olduğunu, yabancı dil öğrenen çocukların yetenek ve zeka testlerinde de daha yüksek puanlar aldığını savunan çok sayı da araştırma sonucu da yayımlanmıştır. Erken yaşta yabancı dil eğitiminin lehinde olan uzmanların öne sürdüğü bir gerekçe, kritik yaş öncesinde çocukların öğrendikleri ikinci veya üçüncü dilleri, anadil veya

birinci dil için gelişen sinir ağlarında depolamasıdır, ancak kritik yaş sonrasında her yeni dil için ayrı ağlar oluşmak zorunda olmasıdır. Bu da dil edinimini zorlaştırmaktadır (Mirici, 2001; Radü, 2005). Bu nedenle herhangi bir dilin diğerine olumsuz etkisinden bahsedilemez deniliyor. Çocuğun yabancı dil öğrenmesinin, hatta anadile olumlu etkisinin olduğu savunuluyor. Lehinde olanların önemli bir başka gerekçesi de, çocukların erken yaşta başka dillerin ve kültürlerin olduğunun farkına varmalarını sağlamaktır (Chighini / Kirsch, 2009: 11 vd.). Çünkü diğer kültürlerle ilgili önyargılar oluşmadan onlara ulaşmak temeldir. Hiçbir çocuk önyargıyla doğmuyordu. Çünkü insanlar, diğer kültürlere karşı önyargılarını genellikle çocuk ve gençlik yıllarında içinde yaşadıkları toplumlardan edinmekteydiler. Erken yaşta yabancı dil ile çocuk ve gençlere henüz önyargı oluşturmadan ulaşılmış oluyordu.

Ancak herşeye rağmen “Erken Yaşta Yabancı Dil Eğitimi” konusunda kaygılar giderilememiş ve bugün de önemli derecede kaygılar mevcut. Dünden bugüne erken yaşta yabancı dil eğitimine hem olumlu hem de olumsuz yönden bakan sayısız araştırma sonucu yayımlanmıştır. Evet çocuklar yabancı dili kolay öğreniyorlar, evet yabancı dil günümüzde uluslararası diyalog ve işbirliği için önem kazandı, evet topluma faydalı bireyler olmak için de yabancı dil önemli; ancak toplumun dil ve kültürünün varlığı için kendi konuştuğu ulusal dili çok daha önem arzetmektedir. Bu nedenle “erken yaşta yabancı dil öğretimi ile kültürel kimlik ilişkisi” konulu bilimsel çalışmalar devam etmektedir.

Araştırmalara göre bir toplum bilimsel, sanatsal ve kültürel ürünlerini konuştuğu dil aracılığıyla oluşturur, tüm kültürel birikimlerini dili aracılığıyla nesillerden nesillere aktarır. Bir birey kendi toplumunun kültürel, sanatsal ve bilimsel mirasına sahip çıkmalıdır. Bu durum da, ilk dilin ve kültürünün birikim ve değerlerinin iyi öğrenilmesini ve bu çerçevede bir kimlik oluşturulmasını gerektirir. Alman Dilbilimci Wilhelm von Humboldt, “dilin yapısının kişilerin karakter ve duygu yapılarını bile belirlediğini” savunur (W. von Humboldt, akt. Böhler 1980). 20. Yüzyıl’ın en önemli araştırmacılarından Piaget, dil gelişimi ile bilişsel gelişimin (URL-2, 2020), Whorf ise dillerin dilbilgisi yapıları ile onu konuşan insanların görüş ve düşüncelerinin birbiriyle sıkı bir bağlantı içinde geliştiğini savlarlar (Whorf, 1963). Vygotsky, düşünce yapılarının kültürlerden bağımsız ele alınamayacağını, düşüncelerin her kültüre özgü sosyal etkileşim ve davranışlar yoluyla kültürle içiçe oluştuklarını dile getirmiştir (Akt.Aktaş/işigüzel, 2013: 56). Araştırmalara göre özetle anadil/ulusal dil, toplumun ve onun üyesi bireyin kimliğidir. Toplumda yaşayan bireyler, o toplumun konuştğu dil ile özgün kültürel kimlik kazanır ve o toplumun bir üyesi haline gelirler. Ayrıca dünyada yaşayan ulusal diller, onun kültürleri ve kimliklerinin de koruma altına alınması gerekirdi.

Erken yaşta dil eğitiminin öneminin farkedilmesinin tarihi 1960'lı yıllara dayanmasına rağmen, 1990lı yıllara kadar tereddütlerle karşılanmış ve bilinçli bir şekilde yaygınlaştırılmamıştır. Bugün yabancı dil eğitiminin anaokulu ve ilkokul birinci sınıflarda başlamasının zaman kaybı olduğunu, ilkokul üçüncü sınıfta veya beşinci sınıfta başlayanların da doğru yöntemlerle kısa sürede erken başlayanların seviyesine ulaştıklarını, çok erken yabancı dilin birinci dil ile edinilen kültürel kimliğe/anadil kimliğine zarar vereceğini ortaya koyan araştırma çok sayıda araştırma sonucu da mevcut; endişelere gerek olmadığını savunan araştırma sonuçları da. (Uslu, 2007) Bir grup araştırmacı tarafından, anadilini amaçlanan düzeyde öğrenen bir kişinin, yabancı bir dili daha iyi ve hızlı öğrendiğini savunuluyor (Gündoğdu, 2007). Anadilini tam olarak öğrenememiş bir çocuğun, ikinci dili öğrenmeye geçmesi eleştiriliyor ve bu konuda araştırmalara ihtiyaç olduğunu önemle vurgulanıyor (Çelebi, 2007). Erken yaşta yabancı dil eğitimi çerçevesinde duyumsanan kaygılarda, kültürel kimliğe/anadil kimliğine zarar vermesi tehlikesi dışında, ulusun geleceği için Anadil Dersleri, Sosyal Bilgiler, Matematik, Fen Bilgisi vs. gibi önemli alan eğitimlerinin olumsuz etkilenmesi rol oynamaktadır. Bunun dışında üçüncü bir kaygı nedeni de çocuklara fazla yüklenilip yüklenilmediğidir.

Geçmiş Yüzyıllarda Erken Yaşta Yabancı Dil Eğitimi

Erken yaşta yabancı dil konusundaki düşünce ve tartışmaların geçmişi çok eskilere gitmektedir. J. A. Comenius (1592 – 1670), R. Descartes (1591-1650), T. Hobbes (1588-1679), J. Locke (1632-1704) ve G. W. Leibniz'in (1646-1716) çocukların dil edinmeleri üzerinde çok eski tarihlerde görüş bildirmişlerdir. Bunları daha sonra ise G. Berkeley (1685–1753), D. Hume (1711-1776), I. Kant (1724–1804) ve J. H. Pestalozzi (1746-1827) izlemiştir. Hemen hepsi de çocukların yeteneklerine vurgu yapmışlardır. Comenius, ileri görüşlülük bu olsa gerek dedirtecek şekilde 1657 yılında yayımlanan "*Didactica Magna*" adlı yapıtında çocukların ve gençlerin dil öğrenmesi gerektiğini gerekçeleriyle savunmuştur. Eserinde dil öğrenmede nesnelerin kullanılmasını önermiş ve dil öğrenen çocukların komşu ülkelere gitmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak Comenius, diğer dilin anadil eğitimcisi olan öğretmenlere (native speakers) karşı olduğunu da belirtmiştir. Daha sonra Pestalozzi, bugünkü anlamda erken yaşta yabancı dil eğitimini önemsemiştir. Ona göre öğrenilen yabancı dil, çocuklarda kültürlerarası bilinci arttırıyor ve komşular arası daha barışçıl geçinmeye katkı veriyordu (Krş. Kubanek-German, 2001; Eichhorn, Dreser ve Welter, 2009; Tokdemir, 1997). Erken yaşta yabancı dil eğitimi konusunda henüz sadece görüş bildirildiği eski dönemlerde bile, bu eğitime karşı çıkanlar olmuştur. Örneğin bunlar arasında Rousseau (1712-1778) vardır. Rousseau, erken yabancı dilin anadili için önemli tehlike ihtiva ettiğini, çocuğun herşeyden önce kendi anadilinde temel ve sağlam bir bilgi

seviyesine ulaşmasının sağlanması gerekliliğini savlamıştır. (Akt. Eichhorn, Dreser ve Welter, 2009). Bu görüş ve tartışmalar tarih içinde 20. yüzyıla kadar süregelmiştir. Erken yaşta yabancı dil eğitimi, bir okul bağlamında ilk defa 1920 yılında Almanya'da Waldorf Okulu'nda başlatılmıştır. Bu okulda İngilizce ve Fransızca, 1. sınıftan itibaren öğretilmiştir (Schmid-Schönbein, 2007). 1950li yıllarda erken yabancı dil konusuna karşı büyük önyargı olduğu saptanabilmektedir. Birçok dilbilimci ve eğitim araştırmacısı "bir çocuk aynı anda birkaç dil öğrenirse sadece dil değil ahlak da zarar görür" görüşündedirler. "Nevroz veya zeka eksiklikleri" tehlikeleri ile karşı karşıya kalınacağı riskinden bahsetmektedirler (Akt. Hauschild, 2014)

1960-1990 Yılları Arası: Pilot Çalışmalar ve Çekimserlik Yılları

Uluslararasında iletişimin artmaya başlaması ve işçi göçleri nedeniyle çocuklarda dil öğrenme deneyim ve gözlemlerinin yaygınlaşması ve bu konudaki araştırmaların artması nedeniyle, "erken yaşta yabancı dil eğitiminin" 1960'lı yıllarda bilim alanında görünürlülüğü artar. 1960'lı yıllarda evet doğal deneyimler ve gözlemler artmış, Noam Chomsky'nin de temsilcisi olduğu "Doğuştancılık Yaklaşımı çerçevesinde" çocuklarla ilgili çok şey ortaya konmuş, çocukların dil öğrenmekteki başarısı kanıtlanmıştı. Noam Chomsky'nin de temsilcisi olduğu "Doğuştancılık Yaklaşımına" göre çocuklar 9-10 yaşlarına kadar olan süreçte fiziksel açıdan hızlı bir gelişim evresi geçirmekteyken beyinleri de dil öğrenmeye kurgulanmıştı ve çocukların dil öğrenmede doğuştan yetenekleri sözkonusuydu. Bu yeteneğin nedeni, çocuklarda bulunan ve daha sonra esnekliğini yitiren "Dil Edinim Mekanizması"ydı. Chomsky'e göre, çocuk dilin karmaşık ve zor yapısını, "Dil Edinim Mekanizmasının etkin olduğu süre içerisinde farkında olmadan ve herhangi bir zahmet içine girmeden edinmekteydi. Bu nedenle kritik yaş öncesi çocuklar dil öğrenmeliydi (Crystal, 1995; Apeltauer, 2006; Tokdemir, 1997; Mirici, 2001; Schmid-Schönbein, 2007; İşigüzel, 2011). Bu araştırma sonuçları ışığında 1960'lı yıllarda yoğun pilot uygulamalar başlatılmıştır. Ancak pilot uygulama dönemi oldukça uzun sürer. Örneğin Nordrhein Westfalen eyaletinde 1970-1971 ve 1984-1985 eğitim-öğretim yılları arasında 10 yıllık süreçte 12 okulda erken yaşta yabancı dil uygulaması yapılır. İleri gelen tüm Avrupa ülkelerinde de pilot uygulamalar vardır. Ancak, anadil için duyulan kaygılardan olsa gerek, erken yaşta yabancı dil alanındaki bu uygulamalar 1990'lara kadar yaygınlaştırılmaz. Tek tek deneyimler bilimsel çalışmalarla sürekli ortaya konulmuş, ancak deneyim sonuçlarının bazıları erken yaşta yabancı dilin lehinde bazıları ise aleyhinde olmuştur.

1990'lı Yıllar: Erken Yaşta Yabancı Dil Eğitimi ile Çokdillilik ve Çokkültürlülük

1990'lı yılların başında konu çerçevesinde çalışmalar hızlansa da, çekimserlik hali bir süre daha devam eder. Almanya'da birkaç eyalette daha 1992-1993 Eğitim-Öğretim Yılında erken yaşta yabancı dil eğitimi müfredata alınır. Ve aynı yıllarda dünyadaki dillerin ve kültürlerin yok olması kaygıları da dile getirilir sürekli olarak. Kubanek-German, Schmid-Schönbein, Doye, Edelenbos, Blondin, Candalier ve Taescher'ın, 1990'lı yıllarda Avrupa ülkelerinde gerçekleştirdikleri çalışmalara ilişkin ampirik sonuçlar ilgi uyandırır. 1990'lı yılların ortalarında Avrupa Birliği ülkelerindeki daha önceki çekimserliğe yanıt olacak bir gelişme yaşanır. Yavaş yavaş, yabancı dil çerçevesinde uygulanacak "çokdillilik" ve "çokkültürlülük" bakış açısı ulusal dillerin ve kültürel kimliklerin korunmasına katkı verebilir düşüncesi gelişir. Buna dört elle sarılınır. Buna göre birden çok yabancı dil öğrenen çocuk, çokdilli ve çokkültürlü yetişecektir ve böylece hem anadil, hem de ikinci ve üçüncü diller korunacaktır. (Schwenk, 2002; Apeltauer, 2006: 17; Edelenbos, Johnstone ve Kubanek, 2006; URL-3, 2020). Avrupa Komisyonu 1995 yılında yayımladığı 'Eğitim ve Öğretime İlişkin Beyaz Kitap'da ("White Paper on education and training. Teaching and learning: Towards the learning society"), ilk dil anaokulunda başlatılmak üzere Avrupa vatandaşlarının 3 dilde iletişim kurma yetisinde olmasını önerir (Bkz. Kubanek-German, 2003: 11).

2000'li Yıllar: Avrupa Birliği, Kutlamalar, Zirve, Komisyon ve Konsey Kararları

2000'li yıllara gelindiğinde çekimserlikler ve tartışmalar hala dinmemiştir. Ateşli tartışmalar devam etmektedir. 2000 yılında W. Bleyhl'in geliştirmiş olduğu ve dilbilgisi öğretimini reddeden bir yaklaşım, Baden-Württemberg eyaletinde birinci sınıftan itibaren uygulanmaya başlanır. Ancak bu Baden-Württemberg kararı şiddetli tartışmalara yol açar. Tartışmalarda yabancı dilin 3. sınıfa çekilmesi istenir (Anselm, Meyer-Boye ve Roepe, 2019: 12). Erken yaşta yabancı dil eğitimi alanında, ancak 2001 yılı "Avrupa Diller Yılı" etkinlikleri çerçevesinde bir dönüm noktası yaşanabilmiştir. Bu çerçevede Avrupa Konseyi tarafından "Ortak Avrupa Dil Referans Çerçevesi" ("CEFR") yayımlanır (URL-4, 2020). Bunun üzerinde 2002 yılında Almanya'da ve diğer Avrupa Birliği ülkelerinde erken yaşta yabancı dilin okullarda yaygınlaşabileceği konusunda önemli bir hareketlilikten sözedilebilir (Sauer, 2004: 23 vd.; Kesler, 2006: 13). AB devlet ve hükümet başkanlarını katılmış olduğu Mart 2002'deki Barselona Zirvesi'nde Anadili +2 Hedef kararı alınır. "Amaç, herkesin ana dilinin yanı sıra küçük yaşlardan itibaren en az iki yabancı dilde eğitim aldığı bir Avrupa'dır" (Europäische Kommission

Pressemitteilung, 20. September 2012). 2003/2004 Eğitim-Öğretim yılında ise artık birçok eyalette erken yaşta İngilizce öğretimi başlatılır. Avrupa Birliği Komisyonu bundan 2 yıl sonra ilkokulda en az 2 yabancı dil önerisi yapar. 2003-2004 Eğitim Öğretim Yılı sonrası tüm Almanya'da erken yaşta yabancı dil uygulaması başlatılır. (Sauer, 2004: 23 vd.; Demircioğlu, 2008: 18 vd.). 2012 yılında ise Avrupa Birliği ülkelerinde çocuklara yabancı dil 6-9 yaşları arasında, bazılarında ise - örneğin Belçika'nın Almanca konuşan kesiminde olmak üzere - anaokullarında 3 yaşında veya daha erken başlatılmıştır (Europäische Kommission Pressemitteilung, 20. September 2012). Erken yaşta veya ilkokullarda yabancı dil öğretiminin amacı, öğrencilerde herşeyden önce dil ve kültürlere karşı merak uyandırmak, onların farklılıklarına karşı duyarlılık ve farkındalık geliştirmek, yabancı dillerle ilgili önyargısız bir tutuma sahip olmalarını sağlamaktır (Bludau, 1999: 36; Schlüter, 2006). Çünkü Avrupa Kültür Bakanları Konseyi'ne göre bu Avrupa entegrasyonu için de bir gerekliliktir, Avrupa'daki "dilsel ve kültürel çeşitlilik", "ailelerde çokdillilik", Avrupa Birliği ülkeleri içinde "serbest dolaşım", "göçmenlerle birlikte yaşam", "ülke sınırlarında artan uluslararası temaslar" ve "sürekli artan nüfus hareketliliği" de bunu gerektiriyordu (Beschluss der Kultusministerkonferenz vom 17.10.2013)

Türkiye Okullarında Erken Yaşta Yabancı Dil Eğitimi

Türkiye'de öğrenciler 1998 yılında yürürlüğe giren 1997 Eğitim Yasası ile, Devlet Okullarında genellikle 4. sınıftan, Özel Okullarda ise anaokulundan veya 1. sınıftan itibaren 6-10 yaşlarında yabancı dil öğrenmeye başlamışlardır. Hatta bugün yabancı dil eğitimine başlama yaşı kreşlere kadar girmiştir. Genellikle de az sayıda özel okul hariç, tüm devlet okullarında, özel okullarda ve kreşlerde öğretilen birinci yabancı dil İngilizce'dir. Devlet okullarında öğrencilerin 2. bir dil ile karşılaşması ancak lise 9. sınıfta gerçekleşmektedir (Genç, 2004; Aslan, 2008; Başkan, 2006; Akpınar Dellal, 2011). Türkiye'de devlet okullarında 1980'li yıllardan beri süren tek dilli yabancı dil eğitimi sürerken ve bunun yanında yabancı dil eğitimi alanında çok sayıda çözülemeyen sorun varlığını sürdürürken; 1998 yürürlüğe girmiş bu eğitim yasasıyla o yıldan bugüne devlet okullarında büyük ölçüde erken yaşta yabancı dil alanında da "tek yabancı dil İngilizce" uygulaması gerçekleştirilmektedir.

2012-2013 eğitim öğretim yılında yürürlüğe giren 4+4+4 olarak bilinen 2011 Eğitim Yasası ile de ilkokula başlama yaşı 5'e indirilirken, yabancı dil eğitimi de 4. sınıftan 2. sınıfa indirilmiştir. 2013-2014 eğitim öğretim yılından beri yine tek yabancı dil İngilizce uygulaması sürdürülmek suretiyle çocuklar 6 yaşında dile başlatılmaktadır (Bayyurt, 2013: 98, 99). Ayrıca 2017-2018 eğitim öğretim yılında Türkiye genelinde 620 devlet okulunda 5. sınıfta 15 saat olmak üzere yabancı dil ağırlıklı eğitim uygulaması başlatılmıştır. Buna göre bu okullarda yoğun İngilizce

öğretilmektedir (URL-5, 2020). Başka diller ise bu uygulamanın dışında kalmıştır. Tek dil İngilizce uygulaması ile bir çalışma yürütülmektedir.

Milli Eğitim Bakanlığı'nın 23 Ekim 2018 tarihli "2023 Eğitim Vizyonu Belgesi" (URL-6, 2020). de incelendiğinde, belgenin genel olarak İngilizce eğitiminde bir vizyon içerdiğine tanık olunmaktadır. Belgede tüm diller görmezlikten gelinmiş ve Yabancı Dil Eğitimi başlığı altındaki mevcut cümlelerin hemen hepsi İngilizce'nin öğretimi olarak kurulmuştur. Hatta "2023 Eğitim Vizyonu Belgesi"nin içerdiği "İngilizce'nin diğer branşlara entegrasyonu" gibi bir cümle de oldukça ilginç olarak dikkat çekmektedir. Bu da vizyon belgesi okurunu, yine yabancı dilde eğitim yanlışına mı düşülecek şüphesine götürmektedir.

Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Kaygılar

Erken yaşta yabancı dil konusundaki tartışmalar bugüne kadar dinmemiştir. Hatta tartışmalar 2011 yılında daha da şiddetlenerek bugünlere kadar da devam etmiştir. Son onlu yıllarda birçok ülkede bazı araştırmacıların, dilbilimcilerin ve bazı toplumsal kesimlerin görsel ve yazılı basına yansıyan düşüncelerinde derin endişeler sezilmektedir.

Çocuklara yabancı dil konusundaki kaygılar boyutunda, en ilginç örneklerden biri; 2001 yılı PISA raporlarına göre Almanya'nın başarısızlık durumunun, Almanya'da erken yaşta verilen yabancı dil eğitiminin kamuoyunda eleştirilmesine yol açmasıdır. Bu konu, hâlâ da kamuoyunun gündemini meşgul etmektedir. Örneğin 17.12.2008 tarihli "Die Zeit" gazetesindeki yazısında Insa Korth, 2002 yılından beri İngilizce öğrenen Alman ilkokul öğrencilerinin sayısının her geçen gün artmış olmasının, herhangi bir kutlama sebebi sayılamayacağını, kayda değer mantıklı bir öğretim planı olmaksızın ve yeterince erken yaşta yabancı dil dersleri için profesyonel öğretmenler yetiştirmeden böyle bir işi sürdürmenin zaman kaybından başka bir şey olmadığını, bunun PISA raporlarındaki gerçeği değiştiremeyeceğini ve yabancı dil öğretilirken öğrencilerin okuma derslerinin sayısının azaltıldığını vurgular. Schulte-Holtey, Artikel 23: Zeit-Fragen Nr. 26 vom 24. 6. 2002 kaynağından alınan "Muttersprache muss Basis bleiben! Zur Fremdsprachenoffensive in den Primarschulen" başlıklı yazısında, bu kaygıyı Avrupa Birliği ülkesi olmayan İsviçre için aynı ölçüdeki bir kaygıyla dile getirmektedir. Yazısında erken yabancı dil eğitiminin ardından, okullarda anadilde sorun yaşanmaya başlandığını, hem İsviçreli hem de yabancı kökenli çocukların düşüncelerinde belirsizlikler oluştuğunu ve gelecek için tehlike oluşturabilecek sorunlar belirdiğini dile getirmektedir. Wolfgang Krischke, "Nutzloser Frühstart" ("Yararsız Erken Başlama") adlı 12. Nisan 2012 tarihli "Die Zeit" gazetesinde yayımladığı yazısında, on yıl önce başlanan erken yabancı dil eğitiminde gelinen noktada Almanya'da hayal kırıklığı yaşandığını, ortaokullarda ders veren

yabancı dil öğretmenlerinin rahatsız olduğunu, konuya net eleştiriler getirdiklerini belirtir. Alman Filologlar Derneği'nin 2009 yılında gerçekleştirdiği araştırma da, erken yaşta yabancı dil eğitimiyle ilgili olumsuz sonuçlar ortaya koymuştur. Dernek başkanı Heinz-Peter Meidinger'in, erken yaşta yabancı dil eğitiminin onarılmaz sonuçlara yol açtığını dile getirdiğini vurgular. Krischke, Max Planck Eğitim Araştırmaları Enstitüsü eski direktörü Jürgen Baumert'in de bu konuda aynı şekilde olumsuz görüş bildirdiğini yazar. Eğitim araştırmacılarının siyasetçilere, "İngilizce ve Fransızca derslerinin başlangıcı birinci sınıftan üçüncü sınıfa kaydırılması" gerektiğini tavsiye ettiğini bildirir. Böylece anadile daha fazla zaman ayrılabilecektir. Bu araştırmacılardan biri olan Psikoloji Profesörü Marcus Hasselhorn da, "Bir yılda her dört öğrenciden biri, büyük ölçüde erken öğrenme güçlüğü ve daha sonra işlevsel cehalet riski taşıyor" demiştir. Almanca'ya tam hakim olmayan göçmen çocukları için durumun daha da zor olduğunu, ancak bu konularda yeterli kanıt sunulamadığını vurgulamıştır (Krischke, 2012).

Max Planck Enstitüsü'nden Pauline Schröter ise, "Ne kadar erken, o kadar iyi" sözünün geçerliliğini yitirdi, "bir çocuğun normal gelişiminde başa çıkması için yeterli görevinin" olduğunu, "hoşgörü ve diğer kültürler hakkında farkındalık kazandırmak için (…) çocukların bireysel sözcükleri, şarkıları ve tekerlemeleri uyguladıkları haftalık bir programı yeterli" olduğunu diler getirir (Akt. Hauschild, 2014). Böylesi bir kaygıyı yazısına konu alanlardan bir diğer kişi de Spiegel Dergisi'ndeki haberiyle Jens Radü'dür. Hamburg'dan Stuttgart'a, Magdeburg'dan Köln'e Almanya'nın her yerinde uluslararası ilkokullar kurulduğundan ve bu okullarda İngilizce veya Fransızca öğretildiğinden bahseder. Üç-altı yaş arası çocukların bu okullarda oyun kasetleri ile yabancı dil öğrendiklerine, ancak tüm hırslarına rağmen, ailelerin o kadar da rahat olmadıklarını, birçok ailenin çocukları için endişe duyduğunu dile getirir. Endişelerin, "acaba yarım konuşmacılar mı yetişiyor?", "çocuklar bunalır mı?" soruları etrafında döndüğünü vurgular (Radü, 2005). Maehler de, 15.10.2006 tarihli Frankfurter Allgemeine Gazetesi'ndeki "O noktada endişe duyulmalı!" adlı yazısında, erken yaşta yabancı dil eğitiminin birtakım riskler içerdiğine ve bunun gözardı edilmemesi gerektiğini dikkat çeker. Anadilin öncelikle iyi öğrenilmesi gerektiğini vurgu yapar: "Die Vor- und Nachteile des Fremdsprachenunterrichts im frühen Kindesalter" (URL-7, 2020) adlı Türkçe çevirisi "Erken Çocukluk Döneminde Yabancı Dil Öğretiminin Avantajları ve Dezavantajları" olan anonim bir yazının başında belirtiliyor: "Birçok ilkokulda yabancı dil öğrenmek normal müfredatın bir parçasıdır. Bunun lehinde çok ses çıkıyor, aleyhinde konuşan da çok insan var." Baden-Württemberg Eyaleti'nde 2000 yılında yabancı dil öğrenme uygulamasının birinci sınıftan itibaren uygulanmaya başlamasıyla başlayan

şiddetli tartışmalar hala devam etmektedir. Bu nedenle Almanya'da bu konuda araştırmalar yoğun şekilde sürdürülmektedir.

İlgili yeni bir çalışma da Nils Jaekel tarafından Kuzey Ren-Vestfalya Eyaleti'nde 31 okulda 6-7 yaş grubu öğrencilerle gerçekleştirilir. Jaekel, ilkokul birinci sınıftan itibaren yabancı dil öğrenen çocuklarda başarının düşük olduğu sonucuna varır ve yabancı dilin biraz daha geç başlaması gerektiği önerisi yapar. Hatta Baden-Württemberg Eyaleti'nde süren tartışmalara, Alman eğitimci Nils Jaekel (2017) tarafından yapılan çalışmaya dayanarak 2017 yılında Eyalet Kültür Bakanı Dr. Susanne Eisenmann da iştirak etmiş olur (Akt. Anselm, Meyer-Boye ve Roepe, 2019: 12).

Türkiye'de de erken yaşta yabancı dil eğitimi konusunda kaygıları içeren halihazırda birçok bilimsel çalışma, düşünce ve görüş mevcuttur. Türk bilim insanları da, erken yaşta yabancı dil konusunu, anadil ve kültürel kimlik bağlamında önemle ele almışlardır. Örneğin Önal ve Tokdemir, anadil eğitimi için erken yaşta yabancı dil eğitimini tamamıyla sakıncalı bulmaktadırlar. Önal, çocuğun ilk beş yıllık okul döneminin kişilik ve kültürel kimlik açısından hassas yıllar olduğunu, bu yıllarda verilen yabancı dil eğitiminin anadil ve kültür öğrenimi bağlamına sekte vuracağı düşüncesindedir (Önal, 2000). Tokdemir de anadilde belli bir seviyeye gelen çocuğun yeni dile başlamasının uygun olacağı görüşünü savunur (Tokdemir, 2001). Bu görüşler daha da çoğaltılabilir. "Erken yaşta yabancı dil öğretimi" olgusunun, anadil açısından ne gibi sonuçlara yol açacağı Türk bilim insanları için de bir bilinmezlik oluşturmaktadır.

Hatta bu tartışmalar sadece Avrupa ülkelerinde ve Türkiye'de değil, tüm dünyada da sürdürülmektedir. Yabancı dil derslerinin beşinci sınıftan anaokullarına indirilmesi üzerine yapılan politik tartışmalara istinaden Amerika Birleşik Devletlerinde de birçok çalışma yapılmaktadır. 2013 yılında Beverly A. Boyson, yeni programın etkinliğini gözden geçirmek üzere İspanyolca öğrenen öğrenci grupları üzerinde araştırma yapar. Öğrencilere dilbilgisi, sözcük bilgisi, akıcılık ve dinlediğini anlama açısından sözlü sınav yapar. Erken öğrenenlerin "sadece" anlama becerisi alanında iyi oldukları sonucuna varır. Sonuç diğer açılardan olumlu değildir. Ancak 3 yıl sonra bir araştırma daha yapar ve diğer açılardan da olumlu sonuca ulaşır. (Akt. Anselm, Meyer-Boye ve Roepe, 2019: 12).

Ve bu araştırmalar tüm Avrupa ülkelerinde ve ileri dünya ülkelerinde sağlam sonuçlara ulaşmak üzere böylece sürüp gitmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Avrupa Birliği ülkeleri de dahil birçok ülkede bugün insanlığın geleceği üzerine kafa yoranlar, gittikçe daha fazla küreselleşen dünyada farklı kültürlerin ve ulusal kimliklerin korunması gerektiğine ısrarla dikkat

çekmektedirler. Erken yaşta yabancı dil konusu yeni olduğu için ve geleceğin belirsizlik teşkil etmesinden dolayı kaybolan nesiller tehlikesi ile de karşı karşıya kalınabileceği savlanmaktadır. Bu nedenledir ki Avrupa Birliği ülkelerinde ve diğer birçok ülkede çok uzun yıllar erken yaşta yabacı dil konusunda çekimserlik gösterilmiş, kaygılar giderilememiş, tartışmalar devam etmektedir. Bugün Avrupa Birliği ülkeleri, yabancı dil politikalarında var olan tüm çekimserlikler ve kaygılar nedeniyle çokdillilik ve çokkültürlülük politikası uygulamakta, bölgesel barış için özellikle de komşu ülkenin dilini önemsemektedirler. Çokdillilik politikası ile gelecek tehlikeyi kısmen göğüsleyebilmeyi hedeflemektedirler. Yüzde yüz oranında erken yaşta bir yabancı dil uygulamasına bilinçli olarak geçmeyen ülke ve bölgeler de mevcuttur.

Bugün Avrupa Birliği ülkelerinde önlem alarak sürdürülen "çokdilli" ve "çokkültürlü" politikaya rağmen henüz bu ülkelerde bile yeterince kaygı taşınırken, Türkiye'de özellikle erken yaşta yabancı dil eğitiminde "tek dilli ve tek kültürlü bir politika" sürdürülmektedir. Türkiye'deki "erken yaşlarda tek dil İngilizce" uygulaması, gelişmiş ülkelerdeki çekimser ve kaygısal boyut nedeniyle ve çağdaş araştırma verilerine göre önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Bunun yanında yine araştırmacı ve uzmanların kaygı gerekçeleri nedeniyle, Avrupa ve Avrupa Birliği ülkelerindeki erken yabancı dil alanının anadil, dil ve kültürel kimliğe müdahale olup olmadığı konusundaki yılları alan çekimserlikler, tartışma ve kaygılar gözönünde bulundurulduğunda, "2023 Eğitim Vizyonu Belgesi"nin Yabancı Dil Eğitimi Vizyon bölümü ve tek dilli ve kültürlü yabancı dil uygulaması oldukça ciddi bir soru işareti olarak karşımızda durmaktadır. Yabancı Dil Eğitimi başlığı altındaki İngilizce odaklı bölümün, ne kurucu üyesi olduğumuz Avrupa Konseyi politikaları ile bağlantısı, ne de gelmiş geçmiş en büyük barış projesi sıfatıyla 2012 yılında Nobel Barış ödülüne layık görülen Avrupa Birliği'nin uygulamalarıyla bağlantısı saptanabilmiştir. Oysa Avrupa Birliği çokdilli ve çokkültürlü politikasını yerel kültürlerin korunmasına çare olarak ortaya koymuştu. Aksi takdirde anadil, onun kültürü ve kültürel kimlik tehlike altına giriyordu.

Türkiye'nin çıkarları, erken yaşta yabancı dil eğitimi döneminden başlanılarak, "çokdilli" ve "çokkültürlü" yabancı dil politikasının uygulanmasında yatmaktadır. Türkiye'de de betimlenen kaygıların dikkate alınmasının ve çokdilli bir yabancı dil politikası uygulanmasının her şeyden önce pek çok yararı olduğu da açıktır. Ayrıca hem Türkçe'nin hem de ona ait kültürün korunması açısından önemli olsa gerektir. Ayrıca Türkiye'de de "erken yaşta yabancı dil" konusunda uygulama boyutunda okullarda gerçekleştirilecek her türlü araştırma özel önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Akpınar Dellal, N.(2011). *Çocuklara Yabancı Dil Eğitimi ve Dil Edinimi, Nedir? Niçin? Nasıl?,* İstanbul: Çanakkale Kitaplığı Akademi

Aktaş, T. /İşigüzel, B. (2013). *Erken Yaşlarda Oyunlarla Yabancı Dil Öğretimi. Kuram ve Uygulama*, Ankara

Anselm, M. / Meyer-Boye, J. / Roepe, S. (2019). Ist früher immer besser? In: *Bilingualismus. Mythen, Kontroversen und häufig gestellte Fragen.* HS. Bilingualismus und Kognition. Universitaet Freiburg 2019: 12-13

Apeltauer, E. (2006). *Grundlagen des Erst- und Fremdsprachenerwerbs, Eine Einführung,* Fernstudienprojekt zur Fort- und Weiterbildung im Bereich Germanistik und Deutsch als Fremdsprache; Teilbereich Deutsch als Fremdsprache, Berlin [u.a.]: Langenscheidt

Aslan, N. (2008). Dünyada Erken Yaşta Yabancı Dıl Öğretımı Uygulamaları ve Türkıye'deki Durum, içinde: *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* Cilt 3, Sayı 35

Başkan, Ö.(2006). *Yabancı Dil Öğretimi İlkeler ve Çözümler*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları

Bayyurt, Y., "4+4+4 Eğitim Sisteminde Erken Yaşta Yabancı Dil Eğitimi. In: *1. Yabancı Dil Eğitimi Çalıştayı Bildirileri*, 97-107, Ankara, 2013.

Beschluss der Kultusministerkonferenz vom 17.10.2013, *Bericht „Fremdsprachen in der Grundschule – Sachstand und Konzeptionen 2013*. In: "https://www.kmk.org/fileadmin/Dateien/veroeffentlichungen_beschluesse/2013/2013_10_17-Fremdsprachen-in-der-Grundschule.pdf (Erişim 17.11.2020)

Bludau, M. (1999). Fremdsprachenunterricht im Primarbereich", in, Albert Raasch (Hrsg.) *Frühbeginn Fransözisch Beispiel: Saarland Erfahrungen, Reflexionen, Vorschläge, Forderungen, Fachverband Moderne Fremdsprachen*, Saarland

Chighini, P./ Kirsch, D. (2009). *Deutsch im Primarbereich,* Berlin, München, Wien, Zürich, New York, NY : Langenscheidt bei Klett

Crystal, D. (1995). *Cambridge Enzyklopädie der Sprache,* Übers. und Bearb. der dt. Ausg. von Stefan Röhrich, Studienausgabe, Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag

Çelebi, M. D. (2007). *Türkiye ve Almanya'da İlköğretimde Anadili Öğretimi -Eğitim Programları ve Ders Kitapları Açısından Bir Karşılaştırma,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007

Demircioğlu, J. (2008). *Englisch in der Grundschule - Auswirkungen auf Leistungen und Selbstbewertung in der weiterführenden Schule,* Berlin: Logos Verlag

Edelenbos, P. / Johnstone, R./ Kubanek, A. (2006). *The Main Pedagogical Principles Underlying the Teaching of Young Learners,* EAC 89/04. Key study for the European Commission, Brussels.

Eichhorn, Andrea/ Dreser, Carina/ Welter , Sandra, Frühes Fremdsprachenlernen in Deutschland im Rückblick, içinde *http://www.uni-koblenz.de/~gpko/download/ss06/veranstaltungen/1.1.24/fruehes_fremdsprachen -lernen.pdf,* (Erişim tarihi, 14.09.2009)

Europäische Kommission Pressemitteilung, Kinder beginnen in Europa immer früher mit dem Fremdsprachenerwerb, Brüssel, 20. September 2012. In: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/de/IP_12_990 (Erişim 11. 05.2020)

Genç, A. (2004). *Türkiye'de İlk Ve Ortaöğretim Okullarında Yabancı Dil Öğretimi.* Kırgızistan - Manas Sosyal Bilimler Dergisi, 10, 107-111.

Gündoğdu, M.(2007). *Almanca Öğretiminin Temel İlkeleri,* İstanbul: Kare Yayınları

Humboldt, Wilhelm von (1980). *Schriften zur Sprache,* M. Böhler (Hrsg.), Stuttgart

Hauschild, J. (2014), "Wie früh sollten Kinder eine zweite Sprache lernen? In: "*https://www.spektrum.de/news/fremdsprachen-je-frueher-desto-besser/1308196*

İşigüzel, B. (2011). *Früher Fremdsprachenunterricht in der Primarstufe,* Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" und Universität, Nevsehir

Kessler, J. U. (2006). Englischerwerb im Anfangsunterricht diagnostizieren, Linguistische Profilanalysen am Übergang

von der Primarstufe in die Sekundarstufe 1, Gunter Narr Verlag Tübingen, Germany

Korth, I., 17.12.2008 tarihli *Die Zeit Gazetesi*

Krischke, W. (2012). Frühfremdspracherwerb. Nutzloser Frühstart (Yararsız Erken Başlama"), DIE ZEIT Nr. 16/2012, 12. April 2012, https://www.zeit.de/2012/16/C-SCHULE-Englisch-Grundschule/komplettansicht

Kubanek-German, A. (2003). Kindgemäßer Fremdsprachenunterricht, Bd. 2, Didaktik der Gegenwart, Münster, New York, München, Berlin: Waxmann

Kubanek-German, A. (2001). *Kindgemäßer Fremdsprachenunterricht. Band 1* - Ideengeschichte. Internationale. Hochschulschriften, Bd. 355. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann

Maehler, R. D., 15.10.2006 tarihli *Frankfurter Allgemeine Gazetesi*

Mirici, İ. H.(2001). *Çocuklara Yabancı Dil Öğretimi, İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar Örneği,* Ankara: Gazi Kitabevi

Radü, J. (2005). Knirpse und Fremdsprachen: "Dem Gehirn ist das Wurscht". In: *Spiegel vom 05.10.2005, https://www.spiegel.de/lebenundlernen/schule/knirpse-und-fremdsprachen-dem-gehirn-ist-das-wurscht-a-375731.html,* (Erişim tarihi, 13.08.2020)

Önal, M. (2000). *Yabancı Dil Eğitimi Hususunda Felsefi bir Yaklaşım.* Ankara: MEB Basımevi, sayı: 146.

Sauer, H. (2004). Erfahrungen und Erkenntniss aus der Geschichte des frühbeginnenden Fremdsprachenlernens. In: Kierepka, A./ Krüger, R./ Mertens, J./ Reinfried, M. (Hrsg.) *Frühes Fremdsprachenlernen im Blickpunkt,* Tübingen: Gunter Narr Verlag. S. 11-33

Schmid-Schönbein, G. (2007). Frühstart in die Fremdsprachen: Fortschritte und Folgen – Fachvortrag. In: Landesinstitut für Schule und Medien Berlin-Brandenburg (LISUM) (Hrsg.). *Fremdsprachenunterricht in der Grundschule. Dokumentation zur Fachtagung 22./23.03.2007*

Schlüter, N. (2006). Fortschritte im Frühen Fremdsprachenlernen. In: *Ausgewählte Tagungsbeiträge Weingarten 2004*, Cornelsen Verlag, Berlin

Schulte-Holtey, K. (2002). *Artikel 23: Zeit-Fragen Nr. 26 vom 24. 6. 2002. In: http://www.zeit-fragen.ch/ARCHIV/ZF_93d/T23.HTM*

Schwenk, H. (2002). Sprachunterricht im Europäischen Kontext in: Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Bd.2, Nr.3

Tokdemir, A. (1997). *Dil Edinimi ve Yabancı Dil,* Ankara: Sam Yayınları

Uslu, Z. (2007), *"Zur Rolle des Faktors 'Alter' im Spracherwerb bzw. im Fremdsprachenlernen".* D. Ü. *Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 8: 146-156

Whorf, B. L. (1963). *Sprache, Denken, Wirklichkeit. Beiträge zur Metalinguistik und Sprachphilosophie,* Rheinbek bei Hamburg: Rowohlt

Internet Kaynakları

URL 1: Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Sayfası: İçinde: http://www.mfa.gov.tr/avrupa-konseyi_.tr.mfa

URL 2: http://tr.wikipedia.org/wiki/Piaget_Teorisi

URL 3: https://www.fmks.eu/ziele.html

URL 4: Daha geniş bilgi için bkz. https://www.efset.org/tr/cefr/

URL 5: https://tegm.meb.gov.tr/www/ortaokul-5-siniflarda-yabanci-dil-agirlikli-egitim-uygulamasi/icerik /471

URL 6: 2023 Eğitim Vizyonu Belgesi. İçinde:https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/2023_E%C4%9Fitim%20Vizyonu.pdf, (Erişim tarihi, 11.9.2020)

URL 7: http://www.paradisi.de/Freizeit_und_Erholung/Bildung/Grundschulen/Artikel/21770.php#

Fremdsprachenunterricht_an_der_Grundschule.3A_Nutzen_und_Verbreitung

DİLBİLİME DUYGUSAL (EMOTIVE) YAKLAŞIM

DANA OSPANOVA
Ph.D student , L. N. Gumilyov Eurasion National University – Kazakhstan,
dana.zhanabek@mail.ru

GÚLǴAISHA SAǴIDOLDA
Professor , *L. N. Gumilyov Eurasion National University – Kazakhstan*
asem963@mail.ru

ÖZET

Yirminci yüzyıl dilbilimi esas olarak dilin referans fonksiyonun ve dilsel kodun incelenmesiyle ilgiliydi, yani dil, gerçek bilgilerle çalışmak için mantıksal ve soyut bir araç olarak kabul edildi. Dilin duygusal tarafı ve anlamlı işlevi göz ardı edildi. Duygular, herhangi bir ilişkinin, konuşma amacının önemli bir parçasıdır ve dilin her seviyesinde ve her söylem sisteminde bulunur. Bir kişinin ruh hali ve duygusal durumu bir dereceye kadar bizim dilimize yansır. Bu nedenle, duyguları ve hisleri sadece fizyologlar ve psikologlar tarafından değil, aynı zamanda dilbilimciler tarafından da derin bir çalışma gerektirir. Farklı kültürlerin konuşmaları ve metinleri (konuşma eylemindeki) bileşik bir kod sistemi yardımıyla deşifre edilir. Raporda çalışma sırasında, duygusal ilişkilerin ve durumların yorumlanması (açıklamaları) için dilsel yöntemlere özel dikkat göstermek gerektiği, ayrıca Türk dilleri bağlamında duygulu kelımelerin anlamlarını ve özelliklerini belirlemek gerektiği söz edilir. Dili digger yeni bilimsel paradigmalarla araştırmak, çeşitli dilbilimsel alanlarda insanların duygusal davranışlarını tanıma araçlarını bilme yolunu açar. Etnik, politik ve ekonomik ilişkilerde konuşma ve davranışsal kodların incelenmesi, insan okuryazarlığı için de gerekli olan ilişki sürecinde birbirlerini anlama fırsatı verecektir. Diller arası iletişim, dilin duygusal potansiyelini öğrenmenin bir başka yönüdür. Bir dilden diğerine çeviri yaparken bile, dünyanın resminin ulusal ve kültürel özellikleri, mevcut dil kodunda verilen insan duyguları hakkında bilgi çok önemli bir röl oynar. Bu gerçekler, dilbilimdeki dilin duygusal araçlarını keşfetme ve dilbilimsel alanda duygusal kodu tanımlama ihtiyacını ortaya koymaktadır. Türk Dil Kültür alanının duygusal kodunun incelenmesi, Türk dillerinin duygusal seviyesini ve dil özelliklerini belirlemeyi kolaylaştırır. Bu sayede Türk toplumunda karşılıklı anla*yış ve dil-kültür alanında özgür iletişim imkanı elde edilebilir.*

***Anahtar Kelimeler** : dilbilim,duygusal,yaklaşım*

АҢДАТПА

Мақала тілдегі эмотивтілік және лингвомәдени кеңістіктегі адам эмоциясын зерттеу мәселелеріне арналған. Автор эмотивті кодтар, адам сезімі және оны білдіру жолдары (тәсілдері) ұғымдарын қарастырып, эмотивтілікті зерттеудің жаңа бағыттағы тәсілдемелерін талдайды. Мақаланың негізгі мақсаты - сөздің эмөционалдық мазмұнының алуандығын сипаттап, қазіргі тіл білімінде және лингвомәдени аяда тілдің эмотивтік кодын зерделеудің маңызы мен өзектілігін көрсету. Жұмыс нәтижесінде қазақ тілінің және түркі тілдерінің эмотивті создері жинақталып, өлардың соз актісіндегі орны мен мәні ашылды.

***Кілт сөздер**: эмоция, эмотивтік код, түркі лингвөмәдени кеңістігі, эмөтивті тәсілдеме, эмотивтілік.*

ABSTRACT

The article deals with the linguistic problem of emotivity and emotions of human in Turkic linguocultural space. The author considers the concepts of emotional codes, human feelings and ways of expressing them and analyzes modern approaches of studying emotivity. Besides in this article describes various kind of emotional content of the words and discusses an importance and relevance of studying emotive code of language in linguistic sciences during the globalization. As a result of the work, the emotional words of the Kazakh and Turkic languages were collected, and their place and meaning in the act of speech were revealed.

Key words: emotion, emotive code, Turkic linguocultural space, emotive approach, emotiveness.

Giriş

İnsanların yaşadığı duygusal durumların aralığı çok geniştir. Kişi duygusal olarak iletişime, konuşmaya ve hatta yazılı konuşma sırasında da duygusal bir durum geçirir: sevinir, ilham alır, üzülür vb. Neredeyse tüm bu ruh halleri ve duygusal durumlar dilimize farklı derecelerde yansır. Bu nedenle, duygular ve hisler sadece fizyologlar ve psikologlar tarafından değil, aynı zamanda dilbilimciler tarafından da derinlemesine çalışmayı gerektirir. Modern etnik gruplar arası ilişkilerin hızla geliştiği ve kültürlerin kesiştiği bir dönemde, duygusal kodların incelenmesi güncel bir konu haline geldi, çünkü herhangi bir iletişimin dilsel bir ilişkisi olduğunu söylersek, hem duygusal(эмоция) bir yanı hem de duygusal(эмотив) bir

kodu olduğu açıktır. Bu nedenle, farklı kültürlere ait metinler (kelimeler) karmaşık bir kodlar sistemiyle deşifre edilir. Bu doğrultuda ortaya çıkan ve ayrı bir alan olarak kurulan duygusal dilbilim, dilbilimin dilbilimsel bağlamdaki yerine yeni, duygusal yaklaşım ve dil-kültürel alandaki yeri hakkında konuşacağız.

Duygusal dilbilim, psikoloji ve geleneksel dilbilimin kesiştiği noktada oluşmuştur. Sistemi-yapısal dilbilim çerçevesinde, yirminci yüzyılda insan merkezli (антропоцентристік) bilimlerin gelişiminde bir öncelik haline geldi. "Duygusallık" terimi, yirminci yüzyılın yirminci yıllarında B.A. Larin tarafından bilimsel dolaşıma sokuldu. Bilim adamları, duygusal kelime dağarcığını A.Potebnya, N.Ya.Groth'un isimleriyle ilişkilendiriyorlar. Başlangıçta, dilin duygusal tonuyla ilgilenen bu bilim, sadece emotioloji (ifade bilimi) adıyla değil, aynı zamanda emotoloji (V.Gakk) ve emotiology (O.E. Filimonova) terimleriyle de icat edildi. Terimin ilk versiyonu modern bilimde oluşturuldu. V.I.Shakhovsky, emotiolojinin şu tanımını verir: "Bu – duyguların sözle ifade edilmesi, söylenmesi ve iletişimi bilimidir." [1,8]. Psikologlar duygunun doğasına, biçimine ve işlevine dikkat ederken, bu alandaki dilbilimcinin görevi, duygusal ilişkilerin ve durumların dilbilimsel yorumlama (tanımlama) yöntemlerine dikkat etmek olacaktır.

Duygusal iletişim farklı dillerde farklı şekilde gerçekleşir. Araştırmacılar duyguyu üç parametre ile karakterize edilen psikolojik (zihinsel) bir süreç veya durum olarak görüyorlar: 1) değerlendirme - olumlu veya olumsuz. Mesela, *баламның амандығы – мен үшін бақыт* (çocuğumun iyiliği benim için mutluluktur). 2) süre – *оның ашуы шай орамал кепкенше* (onun öfkesi çay havlusu kuruyana kadar), 3) yoğunluk - duyguların farklı belirteçlerle zayıf, orta ve güçlü bir şekilde aktarılması: *ол ыңғайсызданды, қатты ыңғайсызданды, өте қатты ыңғайсызданды, жерге кіріп кете жаздады* (o rahatsız edildi, çok rahatsız edildi, çok fena rahatsız edildi, neredeyse yere girecekti). Bu nedenle duygu, öncelikle değerlendirme işlevi olan, özünde karmaşık bir bilgi sistemi olarak tanımlanır.

Dil-kültürel alanda duygusallık

Dilin duygusal potansiyeline ilişkin çalışmanın bir başka yönü de diller arası iletişimdir. Bir dilden diğerine çeviri yapılırken bile, mevcut dil kodunda dünya imgesinin ulusal ve kültürel özellikleri hakkındaki bilginin önemi vurgulanmaktadır. Bir dilden diğerine çeviri yapmak için iki dilin ulusal ve kültürel doğasını tanımak gerekir. Hem yazılı hem de simültane çevirilerin duygusal kelime bilgisinin olacağı bellidir. Örneğin, " О, какие свежие фрукты, во рту таят " ifadesini aynı duygu durumuyla Türkçeye "Oh, ne taze meyve ya bu, ağzımda eriyor" diye çevirirsek, Kazakça'da "beğenmek, zevk almak" anlamını vermek için seçilen "taze (свежий)"

kelimesine bir alternatif bulmak zor. Bir başka örnek: Türkçe'deki "Afferin" kelimesinin duygusal anlamı, Kazakça'daki "Zharaisyn" («Жарайсың», Rusça "Molodets") kelimesiyle her bağlamda verilemez. Ayrıca "Yaşasın!", "Alaqai!", "Zhasasyn!" Kelimelerin duygusal anlamları da farklıdır. Yani, sadece çeviride değil, aynı zamanda genel iletişimde de duygusal anlamı doğru bir şekilde çevirmek için uygulamaya ihtiyaç vardır.

Dilin duygusal (semantiği) anlambilimi ve pragmatiği - psikodilbiliminin, psikosemantiğin alanına girecek bir sorundur hemde bulanık semantik özet. Niye bulanık? Buna V.Shakhovsky böyle bir cevap veriyor: «...Да потому, что почти все слова языка могут стать в определенных условиях общения эмотивными, т.е. выражающими эмоции» [2, 17]. Yani, konuşma sırasında dildeki sözcük birimlerinin duygusal anlamını sınırlamak imkansızdır. Tek bir kelime, yalnızca olumlu ya da olumsuz değil, çeşitli duygusal durumları ifade edebilir. Örneğin, kazak dilindeki «zhaman» (kötü) kelimesinin anlamı çeşitli tüketim tonları verebilir: *Ойың қандай жаман еді!; Біреуге көмекші болғанның несі жаман? Апамды корін жаман қуандым; Тәттіні жаман жақсы көремін; Иә, солай-ақ болсын, мен жаман адаммын.* (Düşünceniz ne kadar kötüydü(zhaman)! Birine yardım etmenin nesi yanlış(zhaman)? Kız kardeşimi gördüğüme çok (zhaman) sevindim, Tatlıyı çok (zhaman) seviyorum. Evet, madem öyle olsun, ben kötü (zhaman) biriyim.)

Dil-kültürel alanda, herhangi bir dildeki sözlü duyguların tam sayısını belirlemek imkansızdır, özellikle işlevsel duyguların. Her kelimenin farklı bir tonu vardır: duruma bağlı olarak, muhatapların aynı duyguyu farklı etkilerle algıladıkları durum, üreticinin duygularını ifade etmek için seçtikleri kelimeye bağlı olarak. Duygusal kavrama ve duygusal ifade gibi konuların derinlemesine çalışma gerektirdiğini görüyoruz. Bunun nedeni, duygusal iletişimde duygusal olarak yüklü bir kelimenin dinleyiciyi etkilememesi veya tersine duygusal olarak yüklü bir kelimenin alıcısını heyecanlandırabilmesidir. Yani, dilde ifade edilen duygular ve içindeki durum her zaman aynı değildir. Bunların asimetrileri farklıdır: *Bir insan duygusal olsa da, onu dışarı çıkarmamak mümkündür; Duygulu hissiz, duygu ifade edilebilir; İç durum farklı , çıkarılmış duygu farklı olabilir.*

Bu V. Shakhovsky'nin öngörüsüdür. Ek olarak. bunlardan başka kültürlerarası iletişimde duyguların asimetrisi vardır. Genel olarak, insan başka (tanıdık olmayan) bir kültürü belirli bir süreçte öğrenir: eğitim, uygulama vb. Türk dillerini öğrenme sürecinde bile ilk adım eylem, iletişim yoluyla doğru yöne (oryantasyon) ulaşmaktır: *burada insan bilinmeyen kültürlerden parçaları anlama süreci, diğer kültürleri kendi dil-kültürel deneyimlerine göre ayarlama, yeniden inşa süreci geçiyor*. Bu şekilde, sadece diğer kültürleri değil, aynı zamanda kendi kültürünün bilmediği yönlerini de tanır. A.Leontiev şöyle diyor: *«Культура включает в себя*

регулятивные элементы: идеалы, нравственные нормы, традиции, обычаи и т.п. – в совокупности они и составляют социальные формы поведения, соблюдение которых является непременным условием сохранения общества как интегрированного целого» (Kültür kendi içinde düzenleyici unsurları içerir: idealler, ahlaki normlar, gelenekler vb. - toplu olarak, gözlemlenmesi toplumun entegre bir bütün olarak korunması için vazgeçilmez bir koşul olan sosyal davranış biçimlerini oluştururlar) [3, 19]. Bilim adamın dediğine göre, burada ana rol dil tarafından oynanır (ve diğer sembol sistemleri) , çünkü kelime (konuşma, konuşma davranışı) sosyo-kültürel deneyimleri birbirine aktarmanın bir yoludur. Gerçekten, kültürün kalıcı bir parçası olarak dil, tüm tezahürleri, deneyimleri, imgeleri, ulusal özel kültür biçimlerini yansıtır ve korur.

Şimdi buna bir örnek verelim. Kazakça, Türkçe, Özbekçe vb. Türk dillerinde Arap kökenli "musapir (мүсәпір)" kelimesi vardır. Kazak dilinde musapir (мүсәпір) – fakir, sefil, mutsuz * Мүсәпір болды – кіріптарлық күйге түсті, бейшара халге түсті (Zavallıydı - itaatkar oldu, perişan hale düştü) [4, 605] ... «*...мүсәпір шалдың алдына аудара салып, жүріп кетеді» (*fakir adamın önüne bırakır ve uzaklaşır) [A.Zhubanov, Zamana]. Bu kelimenin Türkçedeki anlamı ise "şerefli adam" duygusal tonuyla gelen "misafir" kelimesinin karşılığıdır. Onun gibi Özbek dilinde de "musapir (мүсәпір)" kelimesi "misafir" anlamında kullanılmamakta, onun yerine "mehmon (мехмон)" geçiyor. *Arapça sfr* kökünden gelen musāfir مسافر "sefer eden, yolcu, seyyah. Kelimenin kökü "safar (сафар)" dır (yol, yürüyüş, seyahat anlamında kullanılır).

Örneklerin gösterdiği gibi, bir kelimenin birden fazla dilde kullanılabilmesi, birbirinin yerine kullanılabileceği anlamına gelmez. İnsanların zihnindeki duygusal tonları ve anlamları farklı durum ve ortamlara göre şekillenir. Başka bir örnek, Azerbaycan dilinde *qışqırmaq* kelimesi *bağırmak* ile eş anlamlıdır: *Tez-tez əsəbiləşib qışqırır. Sık sık asabileşip bağırıyor.* Kazak dilinde çığlık atmak ve bağırmak (*Бақырып не керек? бақырма маған...* / Niye bağırıyorsun? Bana bağırma ...) çoğunlukla sözlü veya kurgusal olarak kullanılan gerçek duygusal kelimelerdir. Türkçe ve Azerbaycancadaki bu kelimelerin duygusal anlamını "Ayqaylaw (bağırmak)" kelimesi verebilir (*айқайламаңызшы, шошып кеттік* / lütfen bağırmayın, koruktuk).

Böylece, konuşma eyleminde, konuşmacı duygusal kod içindeki kelimeleri seçer, tercih eder. Örneğin Kazakçadaki *толық (kilolu), семіз (şişman)* kelimelerini aynı duyguyu ifade etmek için kullanamayız. "*Сен толық екенсің (Sen kiloluymuşsun)*" ve "*Сен семіз екенсің* (*Sen şişmanmışsın)"* kelimelerinin ikisi de duygusal olsa da, bunları kullanan kişi kendi duygularını doğru ifade etmek için birini seçer. Bu iki cümlenin farklı algılandığı da açıktır. Alıcı, anlatıcının düşüncesini yorumlayarak

duygusal durumunu anlar: şaşkınlık mı, ayrımcılık mı, karşılaştırma mı, acıma mı vb. Böyle bir eşanlamlı dizisindeki kelimeler, yalnızca sözcük anlamında değil, aynı zamanda duygusal tonda da birbirinden farklı olduğunu fark ettik.

Ulusal davranış

Dilbilime duygusal yaklaşım ile gelince de bu bakımda *ulusal duygular* dikkate alınmalıdır. Bilimde "ulusal davranış" kavramı, yalnızca insan toplumunun oluşumunun tarihsel nedenleriyle açıklanmıştır. Ama kültürün inşasında ve dışında insanın sözlü davranışı üzerinden incelenmemiştir. Bununla birlikte, yirminci yüzyılın bilimdeki antropolojik hareketi, kültürlerarası ilişkiler, dil-kültür, iletişimsel, kültürel, psikolojik, dilbilimsel, sosyal bilimlerdeki "ulusal davranış" olgusunu inceleyen kültürler arası "kültür ve kişilik" meselesini gündeme getirmiştir.

İlk başta, bilim adamları uzun süredir kültürlerarası iletişimin duygusal bileşenlerine dikkat etmediler (V.Shakhovsky, 2012). Yani, herhangi bir kültürde ulusal karakterde ve ulusal klişelerde duygunun belirli bir baskın eğilim olduğu hesaba katılmamıştır. İnsanoğlunun genel duygusal alanı, dilin sözcüksel ve deyimsel sembollerinde kodlanan ve algılanan ortak bir duygusal anlam alanı olduğunu gösterir.

Duygular bir kültür taksonudur. Farklı dil kültürlerindeki sözlü ifadeleri her zaman resmi olarak örtüşmez. Dilin duygusal kelime haznesi ve anlatım biçimlerinin çoğu, duyguların ulusal imajını verir (yansıtır). Ve duygusal karakterleri gruplandırırsak, duyguların küresel bir duygusal imajını yaratır. Bu bilgi konuşmayı her tür iletişimde (kendi kültürünüzde, başka bir kültürde) etkiler. Örneğin, bir Kazak Türk kültürünün bir temsilcisi ile konuştuğunda, Kazak Türk partnerinin tüm duygu durumlarını ve eylemlerini kendi deneyimleri, zihnindeki duygusal imaj üzerinden yorumlar.

İki kültür bir dilde iletişim kurduğunda, diğeri aynı duyguya sahip olabilir veya olmayabilir. Örneğin kazakça sözlükte " *қатын* (kadın)" kelimesi "karı, koca, eş (зайып, жар, жұбай)" olarak verilmiştir. 2.Genelde kadın ismi. 3. Değişerek. Kalpsiz, korkak. * katın aldı - evlendi, katın ashu (kızgınlık) – küçük şeylere kızmak, katın olmak – evlenmek, kocalı olmak. Katın osek (dedikodu) – saçma dedikodu. Katın üstüne bardı - karısı olan bir adamla evlenmek [4, 565]. Verilen tanımlardan ve örneklerden, kelimenin sadece gerçek veya mecazi olarak değil, aynı zamanda duygusal amaçlarla da kullanıldığını, duygusal tonunun hem olumlu hem de olumsuz çağrışımları olduğunu görüyoruz. Kazak dilinde "kadın" kelimesinin hem övme, hem yüceltme hem de aşağılama anlamında kullanıldığı bilinmektedir. "Kadın" kelimesinin kökeni olumlu bir anlam taşısa da, kelimenin modern Kazak kullanımında olumlu bir üslupta kabul edilmemesinin bir nedeni değildir. Bunun nedeni, orijinal anlamın değil,

duygusal tonun, onu kullanan kişinin düşüncelerini ve duygularını aktarmada rol oynayabilmesidir.

Duyguları ifade etmenin yolları

Bir konuşma eyleminde duygular çeşitli şekillerde aktarılabilir: *adlandırılmış, tanımlanmış, ifade edilmiş veya metaforik olarak.* 1. Adlandırma yönteminde (aday gösterme), işaret ve anlam ilişkisinin sembolik doğası hakimdir. Örneğin, O bize kızgındı ... Burada "kızgınlık" duygunun bir kelimesi, bir semboldür. 2. Duyguların tanımlanmasında sembolik karakter de hakimdir. Herhangi bir duygusal durumun özel bir "sözel model" türü olduğu bilinmektedir [6]. Örneğin, sözlü şaşkınlık ölçüsü: *gözlerin geniş açılması, ağzın açılması, kaşların kalkması, alında kırışıklıkların birikmesi* vb. Korkunun sözel boyutları arasında *bağırma, solukluk, kaçma veya hareketsiz durma, bedenin titreşimi, ses ve gözlerin kapanması* yer alır. Gördüğünüz gibi, bu ölçümler kaçma korkusu veya hareketsiz durma gibi çelişkili sinyaller içerebilir. Yani, bir yüz ifadesi veya konuşma farklı duyguları aktarabilir. Duygusal kodun bağlama bağlı olduğu da unutulmamalıdır. Örneğin Kazakça'da "sevinçten ağladı", "sevinç gözyaşları" ifadelerinde "ağlama" fiili, "keder, üzüntü, endişe" gibi doğasının olumsuz tonlarından uzak bir anlamda kullanılmaktadır. 3. Duygusal etkinin ifadesi, dil işaretleri aracılığıyla ifade edilir ve duyguların ayrı bir duygusal ifade şeklidir. Duyguları ifade eden dil sembolleri "duygusal semboller" olarak kabul edilir. Bu tür semboller ve indeks karakterleri bireysel analiz gerektirir. Örneğin, "Aigul dışarıdan çok sakin görünüyordu. Öfkesin ifade etmiyor" cümlesindeki Aigul'un duyguları sadece iç konuşmasıyla ifade ediliyor. Özellikle duygusal sembollerin indeks karakteri verilmiştir. 4. Duygusal metaforlar. Dilde duyguları kavramsallaştırmanın bir aracı olarak hizmet eden metaforlar (örneğin, ateş "öfke, kızgınlık, kıskançlık", "sıkıştırma" ve su "sessizlik", "sakinlik", "saflık", "uyanış", vb. V.Yu.Apresyan üç tür duygusal metafor gösterir: fizyolojik, bilişsel, kültürel. Fizyolojik kaynak, kaynak ve nesne arasındaki doğal benzerliğe dayanıyorsa ve bilişsel tip göreceli benzerliğe dayanıyorsa, kültürel tür daha az benzerdir. Bu ayrım, diller arasında konuşma eylemi düşünüldüğünde önemlidir. Çünkü fizyolojik tip evrenseldir ve farklı dillere karşılık gelir (kaynama, alev - kızgınlık). Mesela, Көздері от шашты – Çok kızgın olmak. Bilişsel tipin metaforları ise, dilde farklı olmakla birlikte, dilin temsilcileri tarafından anlaşılabilir (keder - ölüm) Kültürel metaforlara gelince, ulusal-kültürel bir bireyselliğe sahiptirler. Örneğin, Türkçede *Ateş almak* - (telaş, heyecan, öfke); *Gök gibi gürleyip şimşek gibi çakmak* - öfke; *Çatık yüz* (çehre, surat) - öfke; *Göklere çıkmak* - mutluluk; *Ağzı kulaklarında olmak* - sevinç; *Gülmekten yerlere serilmek* (yatmak) - sevinç duygularını ifade etmektedir.

Sonuç

Bilişsel bilim emotioloji ile yakından alakalıdır. Emotioloji-duyguların sözle ifade edilmesi ve iletişimde kullanılması ile ilgili bilimdir. Emotioloji (kişi duygularına ilişkin dil bilimi, duyguların lengüistiği) duyguların lengüistik konsept teorisinin işlenmesi için bilişsel bilim verilerini kullanmaktadır [10]. Dilbilimdeki sözcük birimlerinin duygusal açıdan (işlevsel, pragmatik, psikolinguistik, dilbilimsel) incelenmesi duygusal yaklaşım olarak adlandırılabilir. Çünkü duygu kapsamlı ve çalışması kapsamlı bilgi gerektiriyor. Örneklerden de görebileceğimiz gibi, dil-kültürel bağlamda iletişim, duyguların sözlü işaretleri açıkça ortaya çıkmadıkça doğru değildir. Kültürler arası iletişimde duygular önemli bir rol oynar. Duygusal anlamın birkaç özelliği vardır. İlki, ihtiyatlılıklarıdır. İkincisi, duygular dilde aynı mantıksal ve maddi anlama sahip olsalar da, duygusal anlamsallıkları farklı olabilir. Bu tür kelimeler, duruma bağlı olarak aynı anlam ifade edebilir ve iki farklı duygusal çağrışıma sahip olabilir. Buna yukarıda örnekler verdik. Kuşkusuz Türk dillerinde böyle bir çelişki yaşanmaktadır.

Kaynaklar

Шаховский В. И. Лингвистика эмоций: основные проблемы, результаты и перспективы [Электронный ресурс] // Мир лингвистики и коммуникации: электронный научный журнал. 2008. Т. 1. № 10. С. 8-12. URL: http://tverlingua.ru/archive/010/2_10.htm (дата обращения: 12.03.2012).

Шаховский «Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка», изд. 2, испр. И доп. - Москва, URSS, 2008. - 208 с.

Леонтьев А.А. Национально-культурная специфика речевого поведения,

Қазақ тілінің түсіндірме создігі : 50 мыңға жуық сөз бен соз тіркесі / - Алматы : Дайк-Пресс, 2008 . - 967.б

https://sozluk.gov.tr/

Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание. – Ростов/н/Д, 1998.

Былкина Н.Д., Люсин Д.В. Развитие представлений детей об эмоциях в онтогенезе // Вопросы психологии, 2000. №1/ - С. 38-48.

Foolen, Adrianus P. (2015). Word valence and its effects/ in Emotion in Language. U.Ludke. Amsterdam/ John Benjamins, 241-250.

Альба-Хуэс Л., Ларина Т.В. Вестник РУДН. Серия: ЛИНГВИСТИКА. 2018, Т.22. № 1. С. 9-37

Tuzlu A. Tatar Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Duyguları İfade Eden Leksik Dil Unsurlar. VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: 24-28 Eylül 2012.-- Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.

Иманалиева Ғ.Қ. Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 255 б.

ÇOCUKLARDA EDEBİYAT YOLUYLA FELSEFİ FARKINDALIK

HALIME YEŞİLYURT
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, halime18mart@hotmail.com

ÖZET

İnsanları hayvanlardan ayıran temel özellik olan düşünme yetisinin en önemli özelliklerinden biri, bir yandan kişiyi geliştirirken diğer yandan da aynı kişi tarafından geliştirilmeye muhtaç olmasıdır. Her birey bu yetenek ile donatılmış olarak doğar, fakat ondaki bu becerinin geliştirilmesi, iyi niyet ve amaçlar uğruna kullanılabilmesi kişinin kendi iradesine bağlıdır. Söz konusu irade kişinin yaşantısındaki tüm noktaları ilgilendirip derinden etkileyeceği için iyi bir şekilde temellendirilmelidir.

Çocukluk dönemi, insanın ileriki dönemlerdeki yaşantısı üzerinde etkisi olan ve izleri neredeyse hiç silinmeyen bir zaman dilimidir. Her ne kadar kişi biyolojik olarak mükemmel bir mekanizma ile donatılmış olsa da bu gücü kullanabilmesi aldığı eğitim ile doğru orantılıdır. Burada kast edilen sadece kişinin bilgi bakımından zenginleşmesi değil, bir bütün olarak ona sunulacak çok yönlü düşünebilme durumudur.

Yetişkinlere kıyasla hayattaki tecrübeleri ve bilgileri daha az olan çocuklara doğru bir eğitim ile çok yönlü, analitik ve eleştirel düşünme becerisi kazandırılırsa sadece bireysel değil toplumsal anlamda da kazanımlar sağlanacaktır. Bir kişi bir toplumu değiştirebilir gerçeğini göz önünde tutarak aklını kullanan bireyler yetiştirmek gerekmektedir. Bu bakımdan bilim ve sanatın gücünden mümkün olduğunca yararlanılmalıdır. Edebiyatın kişinin dilsel ve estetik yönünü geliştirdiği gerçeğinden yola çıkarak, çocuklarda edebiyat sanatı yoluyla felsefi bir farkındalık oluşturmak mümkündür.

Bu çalışmada Wolfgang Kayser'in içkin metot yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın amacı, Anooshirvan Miandji' nin Samanadam adlı eseri aracılığıyla felsefi çocuk kitaplarının dil ve düşünce gelişimindeki önemini ortaya çıkarmaktır. Türkiye' de çocuk felsefesi alanındaki kitaplar incelendiğinde daha çok çeviri kitaplar göze çarpmaktadır. Bu bakımdan 1995 yılından beri Türkiye' de yaşayan ve Türk kültürünü yakından tanıyarak kitaplarını da Türkçe olarak kaleme alan Anooshirvan Miandji' nin kitapları, çocuk felsefesi alanında önemli bir kaynak niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: *çocuk felsefesi, çocuk edebiyatı, analitik düşünme, dil becerisi*

PHİLOSOPHİCAL AWARENESS İN CHİLDREN THROUGH LİTERATURE

ABSTRACT

One of the most important features of the ability to think, which distinguishes humans from animals, is that on the one hand, it is developing the person, on the other hand, it needs to be developed by the same person. Every individual is born equipped with this ability, but the development and the use of this skill for good intentions and purposes depends on one's own will. This*socalled* will should be well *based,* as it *concerns* all *points* in one*'s* life a nd affect*s them* deeply.

Childhood is a period of time that has an impact on the life of a person in the future and traces of which are almost never erased. Although the person is biologically equipped with an excellent mechanism, her/his ability to use this power is directly proportional to the education that he/she receives. What is meant here is not only the enrichment of the person in terms of knowledge, but the versatile thinking that will be presented to her/him as a whole.

If children, who have less experience and knowledge in life compared to adults, are taught versatile, analytical and critical thinking skills with the right education, not only individual but also social gains will be achieved. Considering the fact that a person can change a society, it is necessary to raise individuals who use their mind. In this respect, the power of science and art should be used as much as possible. Based on the fact that literature develops the linguistic and aesthetic side of the person; it is possible to create a philosophical awareness in children through the art of literature.

In this study, Wolfgang Kayser's inherent method was used. The aim of the study is to reveal the importance of philosophical children's books in language and thought development through the work of Anooshirvan Miandji called Samanadam. When the books in the field of children's philosophy in Turkey are studied, the translations books receive attention firstly. In this regard, the books of Anooshirvan Miandji, who has lived in Turkey since 1995 and knows the Turkish culture well and writes his books in Turkish, are important source in the field of children's philosophy.

Key words*: children's philosophy, children's literature, analytical thinking, language skills*

1. Giriş: Çocuk Edebiyatı ve Felsefe

21. yüzyılın hızlı değişim ve ilerlemelerinin yanı sıra çeşitli veri ve bilgilerle dolu bir dünyada düşünmenin, bilgi edinmenin, eleştirel ve değerlendirici bir tutumla birlikte mantıklı düşünmenin de doğru yollarını

gösterme anlamında çocuklarda felsefi bir algı oluşturmak hem evrensel bir gereklilik hem de çeşitli ülkelerin tüm eğitim sistemlerinin temel sorumluluğu olarak kabul edilmektedir (Amini ve Yazdkhasty, 2019: 94). Söz konusu bu amaca ulaşmak edebiyatın dilsel ve estetik gücü sayesinde mümkündür.

Edebiyat, mevcut olandan hareketle yeni bir şeyler üretmektir (Güzel, 2019: 106-107) ve asıl amacı, edebi zevk kazandırmak olan edebiyat dersleri (Uzun, 2019: 49) felsefe ile harmanlanırsa öğrenciler hem okuduklarından zevk alır hem de duygu ve düşünce dünyalarını daha çok geliştirme imkânına sahip olurlar. Edebiyatın amacı kişiyi bir yandan ruhsal açıdan geliştirmek diğer yandan da onun dış dünyaya açılabilmesi için dilsel anlamda ilerlemesini sağlamaktır (Pilav, 2019: 181). Bu bakımdan edebiyat; kişisel deneyim, duygu ve fikirleri geliştirebilmek için birer alettir (Yüksel, 2013: 7). Edebiyatın tüm bu tanım ve amaçlarına bakıldığında kişiye sadece duygusal açıdan değil dilsel açıdan da büyük bir katkı sağladığı açıktır. XVIII. yüzyıl aydınlanma düşünürlerinin felsefeyi daha çok edebiyatın içinde var ettikleri (Afşar, 2010: 36) gerçeği göz önünde tutulduğunda çocukların bilişsel gelişimleri için felsefi içerikli edebi eserlerin kullanılması gayet yerinde ve mantıklıdır.

Çocuk edebiyatını felsefi tartışmanın odağı olarak kullanmanın şaşırtıcı yanı çocukların dil-sanat becerilerini (dilbilimsel ve entelektüel) neredeyse osmoz ile öğreniliyor olmalarıdır. Çocuklar hikâye hakkında konuşmaya ve görüşlerini paylaşmaya o kadar heveslidirler ki, tartışmalara katılmak için gerekli olan tüm becerileri bu süreçte öğrenirler (Wartenberg, 2009: 11). Aslında fiziki bir terim olan ve Türkçe Sözlükte (2011: 1832) "*geçişme, geçişim*" anlamlarına gelen ozmoz kavramı ile Wartenberg, çocukların zor olan bilgileri aslında kendi istek ve hevesleri sayesinde gereksiz bir çaba harcamadan elde edebileceklerinin önemini vurgular.

Bazı çocuk hikâyeleri, çocuklarda felsefi sorgulamanın başlaması için yeterli olan zemini sunar (Ülper Oktar, 2019: 63). Sorgulamak, eleştirmek ve bağımsız bir tutum takınabilmek, irade sahibi insanlara özgü meziyetlerdir. Bütün bunlar bireyin aklını kullanmasıyla olur. Felsefi dünce yapısı iyi bir felsefi eğitim ile mümkündür, yani önemli olan düşünebilme eğitimidir. Dil ve düşünce birbirini tamamlayan iki unsurdur. Kişi ne kadar zeki olursa olsun, yeterli bir dil gücüne sahip değilse düşündüklerini dile getiremez. Yetersiz bir dil, düşünceleri toparlayamaz, toparlanamayan düşünceler ise ne anlamlı bir bütün oluşturabilir ne de herhangi bir sorunu çözebilir. Bir sorunu çözebilmek için sorunun sebebini bulmak ve onu açık bir şekilde tanımlayabilmek gerekir. Eğer ki dil ve düşünce paralel bir gelişim göstermez ise bir şeyler hep yarım kalır, işte bu noktada felsefi eserler yoluyla çocuklardaki dil ve düşünce gelişimi paralel bir şekilde geliştirilirse, düşünce eğitimi de tamamlanmış olur. Önemli olan çocuklara

felsefenin ne olduğunu tanıtmak değil felsefe yapabilme yani düşünme beceresi kazandırabilmektir. Dirican (2017: 170) insanın akıl ve sezgilerin eğitimi anlamına gelen felsefe sayesinde; teknoloji üreten, medeniyet inşa eden, ahlaki olarak kendini olduğu kadar insanlığı da olgulaştırarak toplumsal refahın artması için çabalayan bir özne durumuna geldiğinin altını çizer.

Bu çalışmanın amacı, Anooshirvan Miandji' nin Samaadam adlı çocuk kitabı örneğinde edebi eserleri çocuklarda felsefi farkındalık oluşturmadaki yeri ve önemini belirlemektir. Çocuklarda doğrudan veya dolaylı olarak felsefi bir bilinç oluşturmak amacıyla yazılan eserler, onların duygu ve düşünce dünyasını zenginleştirerek, olay ve durumlara daha yaratıcı, tarafsız ve eleştirel bakmalarını sağlar. Bunun yanında farklı düşünebilen çocuklar mantıksal çıkarımlarda bulunarak, nesnel değerlendirmelerde bulunurken kendini başkasının yerine koyabilme becerisi de kazanırlar. Edebiyat sayesinde dilsel ve estetik anlamda ilerleme gösteren çocuklar felsefi kurgu aracılığıyla çeşitli bilgi ve insani değerleri edinirler.

2. *Ç*ocuklarda Felsefi Düşünce ve Başlangıcı

Çocuklar yetişkinlere kıyasla hem deneyimsiz hem de hayat hakkında çok az şey bildikleri için olgun değillerdirler (Gaedi, 2015: 292). Bu yüzden çocuklarla veya onlar için felsefe yapmak ifadelerinden söz edebilmek için öncelikle çocuklarda bunun mümkün olup olmadığı ya da ne kadar mümkün olduğu sorusu akla gelebilir. Bilgi ve deneyim bakımından yetişkinlerden çok daha gerilerde olan çocuklar felsefe yapabilir mi ya da felsefi düşüncelerle başa çıkabilir mi? Her ne kadar bu konuda farklı görüş ve düşünceler olsa da çocuklarda felsefi düşüncenin olabileceğini kabul eden görüşler de vardır. Wartenberg (2009: 3-4), çocuklarda felsefi düşüncenin varlığı hakkında çalışmasına oğlunun ona ilk insanın nasıl oluştuğuna dair sorusu üzerine çocuklarda felsefi düşüncenin erken yaşlarda başlayabileceğini düşünmeye başlar.

Felsefi eğitimin amacı, etrafına dikkatli ve eleştirel gözlerle bakabilen kişiler yetiştirmektir. Değişen ve gelişen dünya koşullarında çok yönlü düşünebilen bireylere ihtiyaç giderek artmaktadır. Bunun için kişinin bilişsel gelişiminin en hızlı olduğu çocukluk döneminde felsefe ile tanışması mantıksal ve eleştirel düşünme becerilerini geliştirebilmesi bakımından gereklidir. Eleştirel düşünme becerisi, olay ve olgulara ya da kişilere her halükarda karşı çıkmak değil, bilakis farklı düşünebilmek, farklı hissedebilmek ve bunun sonucu olarak da kendini karşısındakinin yerine koyabilme becerisi geliştirmektir. Türkiye Felsefe Kurumu Çocuklar İçin Felsefe Birimi Başkanı Nuran Direk (Direk, 2002: 5-6), "*Çocuklar İçin Felsefe*" nin belli bazı filozofların düşünce ve felsefi anlayışlarını çocuklara ezberletmek olmağının altını çizer. Ona göre önemli olan, çocukların özgün

ve eleştirel bir bakış açısı ile dünyayı sorgulayabilmelerine, düşünce, dil ve dünya arasındaki ilişkileri keşfetmelerine olanak sağlayan bir felsefi eğitimdir.

İnsanlar çocukluk dönemi sonrasında sorgulama ve merak etme gibi özelliklerini yitirirler, felsefi düşünme merak eden ve sorgulayan çocukların eleştirel düşünme becerilerini geliştirmesini hedeflemektedir (Özkan, 2020: 49). Çocukluk dönemindeki hızlı bilişsel gelişimin tüm imkânlarından faydalanabilmek, o yaştaki çocukların genel özelliği olan merak ve öğrenme durumlarında körelme yaşanmadan onlara; insana, hayata ve evrene dair ne varsa anlamlandırabilme becerisi kazandırabilmek için çocuklar henüz erken yaşlarda felsefe ile tanıştırılmalıdırlar.

Felsefe eğitiminin amacı çocukların meraklı ve öğrenmeye açık tavırlarını pekiştirmek, bunu da bilinçli bir eyleme dönüştürmektir. Soru sormayı ayıp sayarak merakı törpüleyen bir anlayışı kabul etmeyerek, değer erozyonuna uğrayan insanlara dünyanın sorunlarına dair farkındalık sağlamak için felsefe eğitimi gereklidir (Akkocaoğlu Çayır, 2015: 11-12). İnsanların yaşı ilerledikçe merak duyguları azalmakta; gerek toplumsal kurallar, örf ve adetler gerek kendi kişisel eğilimleri sonucu kişiler soru sorma, sorgulama, eleştirel düşünce gibi olumlu değerleri bir yana bırakarak, yargılama ve eleştirme yoluna başvurmaya başlamaktadırlar.

Çocuklar, doğa olaylarına insan davranışlarına ve onların dış görünüşlerine şaşırdıkları kadar şaşırmazlar, bu noktada şaşırma eyleminin felsefi bir boyutu ortaya çıkmaktadır: Çocuklar, çevrelerinde kendilerinden dili ya da ten rengi bakımından farklı olan insanların da var olduğunu anlarlar. İlk başlarda bu farklılık tuhaf gelse de zamanla buna alışırlar. Çocuklar bu tür farklılıklarla ne kadar erken karşılaşırsa yabancı ya da farklı olan için bir anlayış geliştirirler. Dahası baştaki çekinken ve küçümseyici tavırları olmaksızın açıklamalar ararlar (Brünnig, 2011: 2).

Çocuklardaki arı merak duygusu, onları sürekli öğrenmeye ve ilerlemeye yönlendirmektedir, her ne kadar farklı olana karşı ilk anda şaşkınlık yaşasalar da bu yetişkinlerdeki içinde önyargıların bulunduğu şaşkınlıktan farklıdır. Yetişkinler inandıkları ya da inanmak istedikleri konularda düşünmeyi çocuklara kıyasla daha çabuk bırakmaktadırlar. Çocukların belirli yaş döneminde bitmek tükenmek bilmeyen soruları kimi zaman aileleri bıktırmaktadır. Aslında burada söz konusu farkı açık bir şekilde görmek mümkündür. Çocuklar nedeni açıklandığı halde ailesinin verdiği cevaba yeni bir soru ile karşılık verirler. Yetişkin insanda ise durum tam tersidir. Sezgin'in (2002: 13) de ifade ettiği gibi insanlar bildiklerinin ne anlama geldiğini örneğin atomların var olduklarına inandıkları zaman neye inandıklarını merak etmiyorlar.

Çocuklar çeşitli sorularla dünyada bir yön bulmaya ve bilgi edinmeye çalışırlar. Özellikle insanın nereden gelip nereye gittiği ile ilgili

dünyaya dair sorular derin düşünmeye katkı sağlar. Çocuklar ve yetişkinler, bu sorulara tek yönlü cevaplar bulmanın kolay olmadığını ve herkesin düşünmekle yükümlü olduğunu deneyimler (Brünnig, 2011: 8).

Canlılar arasında düşünme yetisine sahip olan yani düşünebilen tek varlık olan insan bile ya yeterince ya da iyi bir şekilde düşünmemektedir. Hatta çoğu zaman kimileri düşünceyle alay ederken bazı birtakım kişiler de kendilerinin gerçekten düşündüklerini zannetmektedirler. Her ne kadar dünyanın çoğunluğunu düşünmeyeler oluştursa ve de düşünce bir lüks olsa da düşünen insan gerçek insandır (Afşar, 2010: 7).

İnsan çok yönlü bir varlıktır. Duygu ve düşünceler birbirini tamamladığında, insan hem duygularını hem düşüncelerini işletebildiğinde gerçek değere kavuşur. Düşünce dünyasında kendini zenginleştirmeye çalışan kişiler bilgiye değer veren, onu aramaya kendilerini adayanlardır. İnsan ömrü her bilgiye ulaşıp onu öğrenebilecek kadar uzun değildir, bu yüzden kişiler seçici davranarak kendilerine çok yönlü bir gelişim sağlayacak gerekli bilgileri kazanmak zorundadırlar. Bunu yapmanın başat yolu ise insanı doğru bilgi, beceri ve yaşantıya götürecek olan düşünme eylemidir. Düşündüklerimizin ne olduğundan ziyade düşünme eyleminin kendisidir. Zaten felsefenin temeli de budur.

İnsan yaşamına bütünsel bir yaklaşım sunan düşünme eylemi, dünyaya tek bir açı yerine bütün açılardan bakmaya fırsat sunar. Düşünce alanını daraltan kişinin dünyaya tam anlamıyla yerleştiği söylenemez (Afşar, 2010: 8). Bireyin düşünce dünyasının geniş olması, olaylara farklı pencerelerden bakıp, sorun olarak görülen olay ve olgulara farklı çözüm önerileri geliştirebilmeleri için öncelikle bunu nasıl başarabileceklerini bilmeleri gerekir. Kişi nasıl düşüneceğini bildikten sonra doğruya daha çabuk ulaşacaktır. Bu bakımdan çocuklara küçük yaşlardan itibaren doğru bir bilgi verme çabasından ziyade ona nasıl ulaşacaklarının yol ve yöntemlerini göstermek gerekmektedir.

3. *Y*öntem:

İçkin yöntem (Werkimmanente Interpretation), edebi metinlere yönelik tüm sorular ve bunların ele alınmasını sanat eserinin kapalılığı ve özgürlüğünden yola çıkarak inceler ve metni edebi bir sanat eseri olarak görür (Becker, 2007: 54). Bu çalışmada Anooshirvan Miandji'nin Samanadam adlı eserindeki felsefi izlerden yola çıkılarak eserin çocuk edebiyatındaki önemi vurgulanmaya çalışılmıştır.

4. *V*eriler:

Çocuklarda felsefi bir algı oluşturmak, onlara yetişkin olduklarında da karşılaşabilecekleri sorunları çözebilmeleri ya da farklı durum ve yaşantılar karşısında alternatif bakış açıları üretebilmeleri açısından birçok olanak sunmaktadır. Anooshirvan Miandji' nın kitapları genel olarak

değerlendirildiğinde edebiyatın ve dilin gücüyle çocuklarda analitik düşünme becerisini geliştirebilecek türden eserler olduğunu söylemek mümkündür.

Çocuklar için eserler verecek yazarların çocuk bakış açısını asla küçümsememeleri gerekmektedir. Mesut Örs'ün (2018) "*Çocuk Kişiliği Temel Kişiliktir*" adlı söyleşide Anooshirvan Miandji, "[...]*Düşüncelerimi insanlara aktarırken mümkün olduğunca sadeleştirmeye, bunu yaparken de çocukların dünyaya nasıl baktıklarını, daha doğrusu ben çocukken nasıl baktığımı ölçü aldım ve fark ettim ki çocuklardaki sonsuz sorgulama ve merak duygusu itici güçtür.*" diyerek eserlerini oluştururken çocukların dilsel ve algısal gelişimlerine uygun eserler vermenin yanında çocuk bakış açısını kullanmaya çalıştığını dile getirir.

Miandji, yazar olmanın amacını şu sözler ile dile getirir:

> Her yazarın malzemesi toplumdur. İnsan sosyal bir varlıktır, topluma bakarsanız, eğer kötü kalpli biri iseniz o eksiklerin kalmasını ve onlardan beslenmeyi istersiniz. Eğer iyi kalpli biri iseniz o eksikleri gördüğünüzde onları gidermek istersiniz. Yazar olmak için bir derdiniz olmalı, yoksa bencil biri genellikle kendini kurtarmakla meşgul olduğu için toplumun genelini merak etmez (Nar, 2019: 6).

Zeki Karayaka (2006a: 24-25) *Çocuk Felsefesi ve Çocuk Eğitimi* adlı çalışmasında, çocuk felsefesi kavramını dört ana başlık etrafında toplar. 1. *Büyüklerin çocuklar hakkında yaptığı felsefe, 2. Çocuklar için yapılan felsefe, 3: Çocuk Felsefesi veya çocukça Felsefe, 4. Çocuklarla felsefe yapmak.* Bu çalışma, Çocuklar için yapılan felsefe grubuna dâhildir.

Son yıllarda çocuk felsefesinin edebiyattaki yansımasının iki ana eksen etrafında döndüğünü belirten Karakaya (2006b: 22), edebi eserlerin çocuk felsefesini doğrudan veya dolaylı olarak konu edindiklerini dile getirir. Ona göre birinci grubu edebiyatı araç; eğitim ve felsefeyi amaç olarak gören, kurgu içerisinde direkt olarak felsefi bilgiler veren eserler oluşturur. Bunlara "felsefi güdümlü" eserler de denilmektedir. Çocuklarla felsefe yapmak için oluşturulan öğretici kitaplar, felsefi güdümlü eserlerdir. Edebiyatı araç olarak kullanan yazar, aslında toplumsal anlamda gördüğü bir eksiklik olan felsefi düşünebilme durumunu, çocuk kitapları aracılığıyla telafi etmeye çalışmaktadır. İkinci grup ise, amacı edebiyat olan, felsefeyi bunun için bir araç olarak gören, felsefenin konu alanlarını kurmaca olarak işleyen eserlerdir. Bu gruptaki eserler belirli bir noktaya kadar felsefi güdüm kurgusuna sahiptir ve birkaç felsefi mesaj verebilirler.

Anooshirvan Miandji, edebi kurgu vasıtasıyla çocuklara bazı felsefi mesajlar vermeyi amaç edindiği, bu yolla onlarda felsefi bir farkındalık

oluşturmaya çalıştığı için incelenen eser Karakaya' nın belirtmiş olduğu gruplamalardan ikincisine dâhildir.

4. 1. *S*amanadam kitabından Felsefi Örnekler

Samanadam adlı eser temelde varlık sorusunu ele almaktadır. Varlığın temeli nedir, canlı cansız varlıklar arasında aşk var mıdır? Gerçek aşk nedir, evren belli bir düzen üzerine mi kuruludur gibi bazı temel soruların işlendiği kitap çocukları varlık ve evren hakkında düşünmeye yöneltmektedir. Samanadamın tarlada hiçbir şeyden haberi yokken bir anda güneşin ısısı ile hayat bulması ve kendi iradesini fark etmesi varlığın temeli acaba güneş mi yani ateş mi diye çocuk okurda araştırma ve düşünme bilinci oluşturur.

Dirican (2017: 170), Heidegger' in "*insanın var olan ve kendini var olan olarak algılayabilen*" anlayışına ek olarak kişinin yapıp etmeleriyle kendini inşa eden ve var kılan olduğunu söyler. Ona göre insan bir irade ve özgürlük varlığıdır ve kendini var etmeye mecbur bir yazgı ile dünyaya gelmiştir. Samanadam, onu bağlayan iplerin güneşte erimesiyle içindeki gücü keşfeder ve kendisini görmek isteyen Elmas' ın yanına gitmek için sabırsızlardır. "Tabii ki gelirim! Şimdiye dek kendime hiç güvenmemiştim, oysa ellerim ve ayaklarım hareket edebilirmiş. Yürümek istiyorum, her tarafa gitmek istiyorum. Nereye isterseniz gelirim." diyerek güneşin sıcaklığıyla eriyen iplerden kurtularak kendi iradesi ile Elmas' ın yanına gider. Aslında cansız bir varlık olan Samanadam'ın iradesini kullanarak ellerini ve ayaklarını hareket ettirebilmesi, sonunda da hoplaya zıplaya Elmas'ı görmeye gitmesi ile kişinin kendi öz iradesi ile kendini var edip etmediği sorusunu akla getirir.

Havanın giderek ısınması, güneşin Samanadamı yakarcasına ısıtması evrendeki oluş ve değişim anlayışına vurgu yapmaktadır. *"[...] havalar gittikçe ısınıyordu ama Samanadam bu kadarını beklemiyordu. Kendi kendine, "Ne olabilir ki?" dedi. "Belki bugün daha sıcak olacak. Güneş bu işi herkesten daha iyi biliyor, böyle yapıyorsa bir bildiği vardır." (Miandji, 2020: 7).*

Herakleitos ve Whitehead' ın ontolojilerinde varlığın temeli oluş ve süreklilikti̇r. Her şey sürekli değişim içindedir ve bu değişim, ya gelişim ya da başka bir şeye dönüşme olarak meydana gelmektedir. Her iki filozof de varlığı ve dolayısıyla evreni anlamanın yolunun doğaya dönmek olduğunu savunur. Evrendeki her şeyin birbiri ile ilintili olması ise doğadaki bu oluştan dolayıdır. Evrendeki değişim karşıtlık olarak ortaya çıkar ve gelişigüzel değildir (Aydoğdu, 2018: 217).

Miandji, söz konusu eserde samandan yapılan ve cansız bir varlık olan korkuluğun, kendisini yapan çiftçinin güzel kızı Elmas'a âşık

olmasıyla başlayan felsefi bir sorgulama sürecini ele almaktadır. Kendisini tahtaya bağlayan iplerin güneşin aşırı sıcağı altında eriyip kopması ile ellerinin hareket ettiğini gören Samanadam, hayata, evrene, canlı veya cansız olmaya, aşka, erdem ve ahlaka kısacası yaşamdaki her şeye dair derin düşüncelere kapılır. Samanadam cansız bir varlık olarak kendisi ile canlı bir varlık olarak çiftçinin güzel kızı Elmas arasındaki aşkın mümkün olup olmadığını sorgulamaktadır. Bunun yanında içindeki mutluluk onu varlığın anlamı sorusuna yöneltmektedir. "*Ertesi gün güneşin doğuşu Samanadam için daha anlamlıydı. Artık varlığında güneşten parçacıklar taşıyordu.*" (Miandji, 2020: 17). Aşkından deliye dönen Samanadam mutlukluktan uçtuğunu düşünmektedir. Serçeler ona: "*Samanadam, dün seni güneş yaktı, şimdi de Elmas... Yanıp duruyorsun, bir saman için bu kadar yanmak tehlikeli olmaz mı?*" (Miandji, 2020: 18) diyerek varlığın özü nedir sorusu ile çocuk okuru tanıştırmaktadır. "*Dün dışım yanıyordu, bugün ise içim yanıyor, hayat bir Samanadam'a bu kadar yüklenir mi?*" (Miandji, 2020: 19) diyen Samanadam aslında evrendeki kendi fiziksel varlığı ile Logos arasındaki bağıntıya dikkati çeker.

Heraleitos'a (Aydoğdu, 2018: 221) göre varlığın arkhesi ateştir, yani evrendeki her şey ateşten gelmiştir. Ateş Logos' un (Bir olanın) maddi yanıdır. Ayrıca ateş, sadece duyumsanan alev değildir, o aynı zamanda dinamik ve organik bir güce de sahiptir. O, her zaman yaşayan ve var olan bir güç olarak, her şeyin bir olmasının nedenidir.

Her şey ateşten gelmiştir ve yine ona dönecektir, diğer her şey onunla bir ölçüde birbirlerine dönüşerek değişirler, bu sayede de evrendeki düzen oluşur (Bayat Usta ve Altuner (2020: 91). Elmas'tan karşılık bulamayan Samanadam koşarak Hacettepe'ye doğru tırmanırken bir şimşek çakar ve bir anda yanmaya başlar. Her ne kadar hava, su ve toprak onu söndürmeye çalışsalar da başaramazlar. Samanadam yanarken güneşe dönerek yalvarır: "*Ey güneş" dedi "bak, ben yanıyorum, birazdan kül olacağım. Sen ise yarın yeniden doğacaksın, her şeyi, herkesi ısıtacaksın. ben olmayacağım ama düşünüyorum ki en azından birini severek gidiyorum, kalbi boş gitmiyorum, sağ ol, var ol!*" (Miandji, 2020: 37). Güneşin yarın yeniden doğacak olması ile evrendeki ezeli düzenin bir göstergesidir. Samanadamın yanıp kül olurken bile güneşe dargın olmayıp aksine ona aşkı tattırdığı için teşekkür etmesi Platon ve öncesinde de Aristoteles'in ereksel nedensellik kavramları ile açıklamak mümkündür. Aristoteles' e göre dünyada olup biten hiçbir şey boşuna değildir, her şey bir amaca uygun olarak gerçekleşmektedir (Cevizci, 2015: 71).

Antik dönemden bu yana filozofların ilgilendiği konulardan biri de insanın ne zaman ve nasıl mutlu olacağıdır. Aristoteles, insanların mutluluk çabasını en yüksek iyi olarak nitelendirmiştir (Erdem, 2019: 274). Samanadam da Elmas'ı gördüğü ilk andan itibaren daha bir mutlu olur, her

şey gözüne daha bir güzel görünmeye başlar. Canlı bir varlık olan insanlardaki mutlu olma çabası cansız bir varlık olan korkulukta da güneşin ona can vermesiyle ortaya çıkar.

Eserde Samanadamın yıldırım çarpması sonucu sol eli hariç her yeri küle dönmüştür. Daha sonraları Elmas' ın karşısına çıkan ve baba mesleğini sürdürdüğü için asıl adını hatırlamayan, bu nedenle herkesin "Kömürcü" olarak adlandırdığı delikanlının sol elinin seneler önce yıldırım düşmesi sonucu parçalanan ağacın altında ezilmesi aslında hiç de tesadüf değildir. Elmas' ın kedisi Pişan Samanadam, Elmas ve Kömürcü sözcükleri üstünde düşünürken, aslında her üç sözcüğün de aynı kökenden geldiklerini fark eder.

> [...] Samanadam, Elmas ve Kömürcü aslında ne kadar yakın isimler. Sap, saman ve odunlar sıkışınca zamanla kömür olur, kömür sıkışınca Elmas olur. Saman gibi nahif kurumuş bir otun, elmas gibi parlak bir taşla aynı kökten gelmesi ne garip! Tüm yaşananlar nasıl da birbiriyle bağlantılıymış ama Elmas da ben de hep olayların görünen yüzüne baktık, bir türlü derinine inemedik. Elmas Samanadam'ı keşke biraz daha derinden tanımak isteseydi, sabır ve akıl yolunu seçseydi belki de Samanadam şimdi yaşıyor olacaktı (Miandji, 2020: 52-53).

5. *B*ulgular

Etik ve metafizik unsurların ön plana çıktığı eserde, çocuklara varlık, varlığın özü, var olmanın amacı, iyilik, güzellik veya mutluluk gibi temel konuların aktarılması sayesinde çocuklarda ortaya çıkan bazı temel kazanımlar vardır. Mantıklı ve eleştirel düşünebilme becerileri, olay ve durumları farklı değerlendirip analizler yapabilme, başkaları ile duygudaşlık kurabilme becerisi, dilsel ve estetik gelişim bunlardan bazılarıdır.

Çocuk felsefesi alanında yapılmış diğer çalışmalara bakıldığında Nuran Direk'in masal ve efsane gibi bazı temel edebi eserleri söyleşi yoluyla çocuk okurlara tanıştırdığı "*Çocuklarla Felsefesi*" (2011) adlı eserdir. Yapılandırıcı eğitim anlayışı temelinde oluşturulmuş olan eser edebiyat yoluyla felsefi eğitim amaçlı okumalara uygundur. Yazarın "*Küçük Prens Üzerine Düşünmek*" (2002) eseri ise 13-15 yaş aralığındaki çocuklar düşünülerek, felsefeye ilgi duyan çocuklar için hazırlanmıştır.

Nuran Direk' in "*Filozof Çocuk Çocuklarla Felsefe Konuşmaları*" (2006) adlı eseri ise temel felsefi konu başlıkları altında Milli Eğitim Bakanlığı'nın seçmiş olduğu "*Düşünce Eğitimi*" seçmeli dersi için hazırlanmıştır. Mustafa Ruhi Şirin'in "*Aşk Olsun Çocuğum Aşk Olsun*" (2018) isimli denemeler ve Çetin Öner'in "*Gülibik*" (2020) adlı kitapları Türkiye' de çocuk felsefesi üzerine yazılmış eserlerdir. Bunların yanında Jostein Gradner' in "*Sofi'nin Dünyası*" ve Antoine de Saint Exupéry'nin "*Küçük Prens*" gibi bazı klasiklerin yanında Brigitte Labbé ve Michel Puech' in "*Çıtır Çıtır Felsefe*" ya da Peter Worley' in "*Felsefe Makinesi*"

(2020) isimli eserleri Türkçe' ye çeviri yoluyla kazandırılmış çocuk felsefesi kitaplarıdır.

Türkiye'de çocuk felsefesi için Türkçe olarak yazılmış çocuk kitaplarının sayısı nispeten az olduğu göz önünde tutulduğunda Anooshirvan Miandji' nın eserleri felsefi edebiyat alanına katkı sağlamaktadır. Miandji, "*Bilge Çiçek*" (2010), "*Filozof Meşe*" (2020), "*Muz Cenneti*" (2020) ve "*Karakaz*" (2020) isimli kitaplarında da felsefi temalarını edebi kurgunun içine yerleştirerek işlemiştir.

Türkiye'de yapılan çocuk felsefesi çalışmaların daha çok *Çocuklar için Felsefe* (P4C) olarak adlandırılan metodik çalışmalar olduğu görülmektedir. Bu çalışma çocuklar için felsefenin nasıl olması veya yapılması gerektiğini değil, söz konusu felsefe yapmayı öğreten ders ve programlar için kaynak kitabı olarak kullanılabilecek Samanadam adlı eseri çocuk edebiyatı açısından incelemektedir.

6. *S*onuç ve Öneriler

Samanadam çocuk felsefesini edebi kurgu aracılığıyla dolaylı olarak ele almaktadır ve çocuklar için hazırlanan felsefe kitaplarına dahildir.

Eserlerdeki felsefi düşünceler çocuklara hem açık hem de örtük şekilde sunulmuştur. Yazarın vermek istediği ileti ve esas düşünce sebep sonuç ilişkisi içinde aktarılır. Tanrı, ruh, evren ve varlık gibi kavramların soyut olmaları sebebiyle çocukluğun ilk dönemlerinde algılanması her ne kadar güç olsa da bunlara yönelik sorular kafalarını sürekli kurcalar. Çocukların "biz/ben nereden geldik/m?", "Biz/ ben nasıl olduk/m", "Doğmadan önce nerede yaşıyorduk?", veya "Ölünce nereye gidilir?" gibi nispeten basit görünümlü ama gerçekte açıklanması zor olan bir sürü soru yöneltmeleri gerçeğinden yola çıkarak aslında felsefi düşüncenin henüz çok küçük yaşlarda başladığı söylenebilir.

Başlarda büyük bir hevesle sorular soran çocuklar yetişkin birer birey olduklarında gerek gelenek ve göreneklerin etkisiyle gerekse aileleri tarafından kendilerine tatmin edici cevapların verilmeyişi sonucu sorgulayıcı düşünme isteklerini kaybederler. Çocukların sorduğu kolay görünümlü zor sorular karşısında çoğu zaman ebeveynler ya sessiz kalmakta ya da üstünkörü açıklamalar yapmaktadırlar. Bu durumda ilk başlarda çocukta büyük bir merak uyandıran sorular zamanla sorulmaz olur. O halde çocuklarda felsefi düşünceyi geliştirebilmek için sadece eğitimcilere değil aynı zamanda ailelere de büyük görevler düşmektedir, çünkü çocuklar, henüz okul çağına gelmeden söz konusu soruları öncelikle ailelerine yöneltirler. Ebeveynlerin çocuklarına tatmin edici cevaplar verebilmesi ve çocukların merak duygularını köreltmeden onları düşünmeye teşvik edebilmeleri için öncelikle kendilerinin bu konuda

yeterli donanıma sahip olmaları gerekmektedir. Çocukların zorlayıcı ve irdeleyici soruları ile aslında aileler kendileri de var oluş gerçeği ile karşı karşıya kalmaktadırlar.

Edebiyat ve felsefenin birlikteliği sayesinde çocuklar bir yandan dilsel olarak gelişim gösterirken diğer yandan da analitik düşünme becerileri kazanırlar. Eserde varlık, varlığın amacı, evren, madde, iyilik, niyet, güzellik ve mutluluk gibi bazı temel konuların edebi kurgu içinde verilmesiyle çocukların kendilerine has dünya görüşü kazanmaları sağlanır. Türk çocuk edebiyatına bakıldığında felsefi çocuk kitaplarının genellikle yabancı yazarlara ait oldukları dikkati çeker. Samanadam, Türk dilinde yabancı uyruklu bir yazar tarafından yazılan bir eser olması bakımından önem taşımaktadır. Söz konusu eser uygun eğitimsel metot ve yöntemler ile öğrencilere sunulduğunda, (P4C) çocuklar için felsefe çalışma ve programlarında kullanılabilir.

Kaynaklar

Birincil Kaynaklar:

MİANDJİ, A., 2020, *Samanadam.* 10. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi

İkincil Kaynaklar:

AFŞAR, T., 2010, *Felsefeye Giriş.* 3. Baskı. İstanbul: Bulut Yayınları.

AKKOCAOĞLU ÇAYIR, N., 2015, *Çocuklar İçin Felsefe Eğitimi Üzerine Nitel Bir Araştırma. Doktora* Tezi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

AMİNİ, M., ve YAZDKHASTY, A., 2019, Teaching Philosophy to Students: Necessities, Prerequisitis an International Experiences. *Iranian Journal of Comparative Education* 1.(3), 94-111.

AYDOĞDU, H., 2018, Herakleitos ve Whitehead' ın Ontolojilerinde Dinamik ve Organik Bir Bütün Olarak *"Sınırsız Evren". Kaygı*, 31/2018.

BAYAT USTA, N., ve ALTUNER, İ., 2020, Herakleitos Felsefesinin Temel Kavramları. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı: 23, 87-106.

BECKER, S., 2007, Literatur- und Kulturwissenscahften Ihre Methoden und Theorien. Hamburg: Rowohlt Taschenbuchverlag.

CEVİZCİ, A., 2015, *Felsefe*. 3. Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

DİREK, N., 2002, *Küçük Prens Üzerine Düşünmek*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

DİRİCAN, R., 2017, Çocuklarla Felsefeye Varoluşsal Bir Bakış. *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*. Cilt:2, Sayı: 4, 167-177.

ERDEM, H. H., 2019, Çocuklarla Felsefe: Almanya' dan Bir Örnek. Sedat Karagül (Yayıma Hazırlayan). *Türkçe Eğitimi ve Çocuk Edebiyatı Kurultayı*. Ankara; Ankara Üniversitesi Basımevi. S. 273- 275.

GAEDİ, Y., 2015, The Nature of Philosophy for Children and Its Role in Teaching and Learning. *Philosophy Study,* Vol:5 No:6, 292-296. doi:10.17265/2159-5313/2015.06.004

GÜZEL, A., 2019, Edebiyat Eğitiminde Amaçlar ve Bu Amaçlara Yönelik Yöntem, Teknik ve Örnek Uygulamalar. İsmet Çetin (Ed.) *Dil ve Edebiyat Öğretim Yöntemleri.* 3. Basım. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

KARAKAYA, Z., 2006a, Çocuk Felsefesi ve Çocuk Eğitimi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. Cilt:6 Sayı:4, 23-37.

KARAKAYA, Z., 2006b, Günümüz Çocuk Edebiyatından Seçilmiş Çocuk Felsefesi Örnekleri. *International Periodical for the Languages, Literatur and History of Turkish and Turkic.* Volume 1/2, 14-36.

ÖZKAN, B., 2020, Çocuklar İçin Felsefe Neden Önemlidir? *Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi (UEAD),* 4(1), 49-61.

PİLAV, S., 2019, Dil Becerileri ve Edebiyat Eğitimi. İsmet Çetin (Ed.) *Dil ve Edebiyat Öğretim Yöntemleri*. 3. Basım. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

SEZGİN, E., 2002, *Wittgenstein'ın Ardından Beden ve Zihin Hareketleri*. 1. Basım. İstanbul: Cem Yayınevi.

TÜRK DİL KURUMU TÜRKÇE SÖZLÜK (2011). 11. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UZUN, Y., 2019, Edebiyat Öğretiminde Kullanılabilecek Teori ve Yaklaşımlar. İsmet Çetin (Ed.) *Dil ve Edebiyat Öğretim Yöntemleri*. 3. Basım. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

ÜLPER OKTAR, S., 2019, Çocuklarla Felsefe Üzerine Bir İnceleme. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (SBD)*. 17, Ocak, 45-66.

WARTENBERG, T. E., 2009, *Big Ideas for Little Kids Teaching Philosophy Through Children's Literatur*. United Kingdom: Thomas. E. Wartenberg.

YÜKSEL, D., 2013, Use of Literature in Language Teaching. Banu İnan ve Doğan Yüksel (Ed.). *Literature and Language Teaching a Course Book*. Ankara: Pegem Akademi.

Internet Kaynakları:

ÖRS, M., 2018, Anooshirvan Miandji: "Çocuk Kişiliği Temel Kişiliktir." Erişim: https://www.edebiyathaber.net/anooshirvan-miandji-cocuk-kisiligi-temel-kisiliktir/ (21.09.2020).

NAR, B., 2019, Dr. Anooshirvan Miandji İle Söyleşi: "200 Kelime Düşünen Bir İnsan, 2000 Kelime Düşünen Bir İnsanı Anlayamaz!" Erişim: http://batuhannar.com/anooshirvan-miandji-ile-soylesi-200-kelime-dusunen-bir-insan-2000-kelime-dusunen-bir-insani-anlayamaz/ (21.09.2020)

BRÜNING, B., 2011, Woher kommen Sonne, Mond und Sterne? Spielerisches Philosophieren über die großen Fragen jüngerer Kinder. erişim:

https://www.kindergartenpaedagogik.de/fachartikel/bildungsbereiche-erziehungsfelder/kognitive-bildung/woher-kommen-sonne-mond-und-sterne (29.09.2020).

Atıfta Bulunulan Kaynaklar:

MİANDJİ, A., 2020, *Bilge Çiçek.* 1. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi

MİANDJİ, A., 2020, *Filozof Meşe*. 14. basım. Ankara: Bilgi Yayınevi

MİANDJİ, A., 2020, *Karakaz.* 1. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi

MİANDJİ, A., 2020, *Muz Cenneti.* 6. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi

LABBÉ, B., ve PUECH, M., [tarihsiz] *Çıtır Çıtır Felsefe. Azade Aslan* (Çev.). Gün

ŞİRİN, M. R., 2004, *Aşk Olsun Çocuğum Aşk*. 6. Basım. İstanbul: Uçan At Yayınları.

DİREK, N., 2006, *Filozof Çocuk Çocuklarla Felsefe Konuşmaları*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

DİREK, N., 2011, *Çocuklarla Felsefe*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

LANGUAGE AS A TOOL OF SPEECH INFLUENCE

ALIYA RAMAZANOVA
PhD student of *L. N. Gumilyov Eurasion National University – Kazakhstan*
alia_r1@bk.ru

SHOLPAN ZHARKYNBEKOVA
Professor of the Department of Theoretical and Applied Linguistics ,
L. N. Gumilyov Eurasion National University – Kazakhstan
zharkyn.sh.k@gmail.com

ABSTRACT

Advertising as a complex sociocultural phenomenon affecting all spheres of public life has recently been increasingly at the center of scientific understanding. The text became an object of linguistic study, oddly enough, only in the second half of the 20th century. Traditionally, the text is considered as a combination of written and spoken in a particular language. Without the text in its broad sense, it is impossible to explore the language. Advertising text A.G. Fomin defines it as "an act of pragmatic interaction in which the communicator, being guided by very specific practical goals, is concerned with bringing certain information to the addressee, the receipt of which, in the opinion of the communicator, will ensure the achievement of the goals that initiated the communication.

The advertising text is characterized by a minimum of language means while transmitting the maximum of information hidden in it. In this regard, it is an interesting phenomenon to study from the point of view of problems extraction of implicit meanings. Implicit information is extracted from advertising texts based on explicit content.

Advertising text is thought of as a dynamic unit, organized in the context of real communication, and, consequently, has extra and intralinguistic parameters. For the speech organization of the text, external communicative factors are decisive, and therefore the generation of the text and its functioning are pragmatically oriented, i.e. the text is created when a certain communicative attitude occurs and functions in certain communicative conditions.

The communicative conditions that the printed advertising text is focused on include the following: mass character, mediation, and a clear pragmatic focus on the impact of information content.

Language is one of the most effective forms of influence and is an instrument of social power. Modern concepts about the conditions and forms of effective communication are based on rhetoric. Classical rhetoric is defined, after Aristotle, as " the science of General methods of persuasion based on a clear system of logical evidence, the skill and art of finding these methods. There were 5 main sections of ancient rhetoric in accordance with the stages of organization of utterance: invention, disposition, elokution.

The correct definition of the illocutionary goal of an advertising message and the choice of a particular type of speech act for its implementation contributes to the success of advertising communication, the implementation of the advertiser's communication strategy and, as a result, the achievement of the perlocutionary effect of advertising. That is why the consideration of the internal structure of the advertising text is of particular importance for modern science.

***Keywords** : language, speech, tool*

Introduction

In the modern world, advertising is a multi-faceted phenomenon. It is studied by a number of sciences: journalism, sociology, psychology, economics and history, law, etc. The variety of approaches and methods of studying the phenomenon of advertising proves its versatility and at the same time the complexity of the study.

Advertising as a complex socio-cultural phenomenon affecting all spheres of public life has recently become increasingly at the center of scientific understanding. The advertising text attracts a lot of attention of researchers.

Materials and methods

Research methods are based on theoretical research in the field of linguistics. *(Shcherba L. V. Alefirenko N. F., Chernyavskaya V. E., Molodichenko E. N.).*

The text became the object of linguistic study, oddly enough, only in the second half of the XX century. Traditionally, a text is considered to be a combination of what is written and said in a particular language. Without a text in its broadest sense, it is impossible to study the language. Language, according to Shcherba , is " what is objectively embedded in a given language material and what is manifested in individual speech systems that arise under the influence of this language material." The language system is described in the text-system direction, i.e. from directly observed syntagmatic properties of language units to understanding their paradigmatics (systems). [1: 28] (Fig.1)

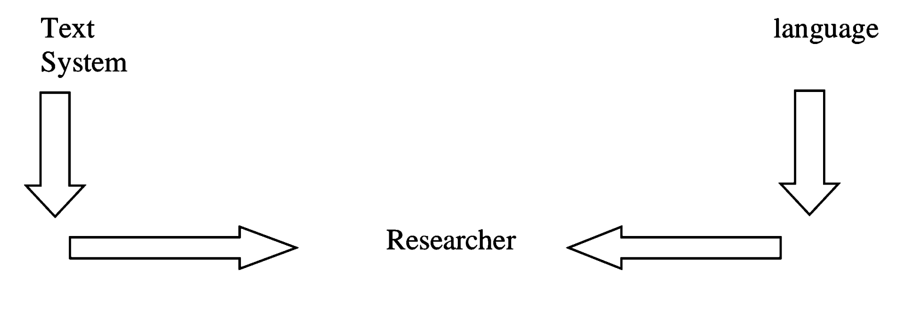

Figure 1.

The term "discourse" is ambiguous. Borrowed from the French language, in which it is designated by the Russian word speech and the term functional style. T. M. Nikolaeva wrote under the term discourse: "Discourse is a multi – valued term of text linguistics, used by a number of authors in almost homonymous meanings. Important of them: 1. a Coherent text, 2. an oral-colloquial form of the text, 3. a dialogue, a group of statements related to each other in meaning, 5.a speech work as a given - written or oral." Even more widely understands the discourse, Yu. S. Stepanov, bringing under this category the whole set of texts behind which a special grammar, a special lexicon, special rules of word usage and syntax, a special semantics are viewed, is ultimately a special world. And yet, with this understanding, discourse remains within the framework of the linguistics of the text. [2: 366]

The advertising text is characterized by a minimum of language means while transmitting the maximum of information hidden in it. In this regard, it is an interesting phenomenon to study from the point of view of problems extraction of implicit meanings. Implicit information is extracted from advertising texts based on explicit content.

Advertising is "a type of mass communication in which informative-figurative, expressive-suggestive texts of a unidirectional or non-personal nature are created and distributed, paid for by an identified advertiser and addressed to the audience in order to encourage them to make the right choice or action for the advertiser." In addition to mass advertising, the characteristics of social and marketing communication are also inherent.

Advertisement A. G. Fomin defines as "an act of pragmatic cooperation in which the Communicator, guided by a very specific practical purposes, is concerned about making available to the recipient certain information which, in the opinion of the Communicator, will ensure that the initiated communication purposes. [3: 8]

Discussion

Advertising text is thought of as a dynamic unit, organized in the context of real communication, and, consequently, has extra and intralinguistic parameters. For the speech organization of the text, external communicative factors are decisive, and therefore the generation of the text and its functioning are pragmatically oriented, i.e. the text is created when a certain communicative attitude occurs and functions in certain communicative conditions.

The communicative conditions that the printed advertising text is focused on include the following: mass character, mediation, and a clear pragmatic focus on the impact of information content.

The above mentioned communicative conditions determine the typological features of the advertising text that are universal for the two languages under consideration:

- **Text appellative character.**
- **Text that appears in print media and informs about products / services.**
- **Text that has a compositional structure (title, slogan, main text, echo phrase)**
- **The text, whose main purpose is the transformation of information into action."**

From the point of view of the language organization, the advertising text is distinguished by:

- **brevity, simplicity, expressiveness;**
- **Dialogic and implicit.**

Language is one of the most effective forms of influence and is an instrument of social power. Modern concepts about the conditions and forms of effective communication are based on rhetoric. Classical rhetoric is defined, after Aristotle, as " the science of General methods of persuasion based on a clear system of logical evidence, the skill and art of finding these methods. There were 5 main sections of ancient rhetoric in accordance with the stages of organization of utterance: invention, disposition, elokution.

The study of speech influence and related changes in attitudes, views, assessments, and overall behavior of the individual suggests an answer to the key question: how does the rational and emotional – subjective side relate in the process of interaction between one subject and another. What role do beliefs, arguments, the intellectual sphere of a person, and suggestion, emotional evaluations, stereotypes, and imagination play in achieving these communicative effects?

In connection with the study of the phenomenon of language influence in modern linguistics since the 1990s, two terms have entered active scientific circulation: suggestibility and persuasiveness, denoting special directions in the study and scientific description of the nature of language influence.

Persuasiveness (from the Latin persuade - to persuade) refers to the influence of the author of an oral or written message on its addressee in order to convince them of something, to call for them to perform or not to perform certain actions. The communication process, called persistent, is represented by situations in which people consciously produce messages / texts aimed at causing a certain behavior of the addressee (group of addressees) or influencing their assessments and attitudes.

Persuazivnost differs from suggestiveness, suggestion, which is understood as a hidden influence, primarily verbal, perceived without critical evaluation, taken on faith-suggestion, suggestion to thoughts (from Latin. suggerere-to inspire). The lack of control by the mind when receiving and processing information is a distinctive feature of suggestion. Suggestion, unlike argumentation, appeals to the irrational and emotional in the listener's psyche, so it may contain logical contradictions. There are no absolutely clear, impenetrable boundaries between suggestion and persistence. Persusive influence may involve achieving the desired goal through persuasion based on rational justification, without excluding emotional and evaluative means of influence. It is obvious that persusive effects are also achieved using classical rhetorical means and techniques that have become canonical: allegorization, generalization, comparison, anonymization, deconcretization, etc.

The terms " suggestibility "or" suggestive linguistics " are used to refer to influence for psychotherapeutic purposes, in texts created in the process of professional communication. Suggestive texts are created specifically according to the canons of a particular mythology and are used to influence individuals or social groups: spells, prayers, formulas of hypnosis and auto-training.

Persistent communication is based on certain types or, in other terminology, genres of text and is historically the form of interaction with people that has been established and fixed in public practice. [4: 25]

Manipulation is considered as a special type of speech influence. In the most General view, manipulation is a type of psychological influence for the hidden introduction into the addressee's psyche of goals, desires, intentions, relationships or attitudes that do not coincide with those that the addressee has at the moment. Manipulation is a psychological influence aimed at implicitly encouraging another person to perform certain manipulative actions. [5: 60]

Initially, manipulation is a subject of study in psychology and psycholinguistics, since it is based on psychological mechanisms of influence. Most modern research on manipulation considers psychological mechanisms of influence in commercial advertising and political communication. So, as the main, well-studied tools of influence, they call a variety of factors that affect the formation of assessments; the addressee's relationships, encouraging him to make decisions. For example, the role of the voice characteristics of the speaker who reports any information, the timbre of the voice, the pace of speech, the color of clothing and the surrounding interior. There is research on smell manipulators. It is known that smells can change the mood, cause a variety of emotions - from fear to anger, and even encourage action. The latter feature has been adopted by aroma marketing specialists in technologies for using odors to attract and retain customers using odors. For example, bakeries located in supermarkets saturate the air with the aroma of freshly baked bread, encouraging you to make impulsive purchases. Shopping centers spray the entrances to escalators leading to clothing stores with Chanel No. 5 scents. Furniture sellers use the smell of coniferous wood. Travel agencies fill the office atmosphere with the aromas of tropical fruits or the smell of the sea.

Initially, manipulation is a subject of study in psychology and psycholinguistics, since it is based on psychological mechanisms of influence. Most modern research on manipulation considers psychological mechanisms of influence in commercial advertising and political communication. So, as the main, well-studied tools of influence, they call a variety of factors that affect the formation of assessments; the addressee's relationships, encouraging him to make decisions. For example, the role of the voice characteristics of the speaker who reports any information, the timbre of the voice, the pace of speech, the color of clothing and the surrounding interior. There is research on smell manipulators. It is known that smells can change the mood, cause a variety of emotions - from fear to anger, and even encourage action. The latter feature has been adopted by aroma marketing specialists in technologies for using odors to attract and retain customers using odors. For example, bakeries located in supermarkets saturate the air with the aroma of freshly baked bread, encouraging you to make impulsive purchases. Shopping centers spray the entrances to escalators leading to clothing stores with Chanel No. 5 scents. Furniture sellers use the smell of coniferous wood. Travel agencies fill the office atmosphere with the aromas of tropical fruits or the smell of the sea.

In recent years, the concept of neuro-linguistic programming, based on the technology of psychocorrection, which allows you to build a successful communication strategy in the social sphere, in Commerce, and in trade, has received a separate development. This concept is based mainly on the psychological and social background of how to influence people.

The goal of NLP is to develop a set of basic techniques for changing beliefs through "skillful use of language": "words spoken at the right moment can produce significant positive results."

NLP deals with the problem of influencing the psychological and emotional state through the use of language templates. Neuro-linguistic programming takes into account the functioning of the human nervous system, which organizes behavior, is associated with language abilities. Here NLP operates with the term "frame", which is basic in cognitive linguistics. A frame is

a mental, mental, and cognitive frame that defines the context of thoughts and experiences. The frame sets the framework and interaction of a person with the world, directs and channels the interpretation and evaluation of events.

Advertising text as a complex semiotic whole, as a rule, represents the implementation of various illocutionary goals. The most well-known classification of illocutionary acts belongs to J. It relies on so-called illocutionary functions. It distinguishes between constatives, commis-sives, directives, expressives, declaratives, and interrogatives.

The pragmatic center of advertising communication is the Directive. Directive intent can be defined as " the desire of one of the communicants to exert such an influence on the interlocutor, the addressee, that could encourage the latter to perform certain actions, the fulfillment of which the first of the communicants, the sender, wants for one reason or another. Each advertising text is designed to achieve a perlocutionary effect, namely, to encourage the recipient to respond. Commis-sives in advertising discourse are statements about the guaranteed quality of a product or the uniqueness of an advertising offer. Pirogova Y. K. proposes to divide the communicative strategies of advertising on positioning and optimizing. The choice of an illocutionary act in advertising communication is aimed at implementing various types of strategies. [6:91]

The correct definition of the illocutionary goal of an advertising message and the choice of a particular type of speech act for its implementation contributes to the success of advertising communication, the implementation of the advertiser's communication strategy and, as a result, the achievement of the perlocutionary effect of advertising. That is why the consideration of the internal structure of the advertising text is of particular importance for modern science.

Bibliography:

1. Shcherba L. V. Language system and speech activity. - L., 1974. - P. 28.
2. Alefirenko N. F. Theory of language. Introductory course: study. Probie for stud. filol. spec. higher. studies'. 3. - 5th ed., ster. - M.: publishing center "Academy", 2012. - 384 p.
3. Gorelova L. V. Communicative-pragmatic and ethno-cultural features of the advertising text. - Kazan 2005.
4. Chernyavskaya V. E., Molodychenko E. N. Speech impact. In political, advertising and Internet discourse. - M.: 2012.
5. Datsenko E. L. Psychology of manipulation. M., 1996.
6. Ivanova E. S. Article "Communicative and pragmatic aspects of texts of Internet advertising". - 2009-2013.

ТИЛ – ШЕВА - МАДАНИЯТ

Мусаева Феруза
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти докторанти,
фалсафа доктори (PhD)

Тилшунослик ривожининг ҳозирги босқичида тадқиқот парадигмаси ўзгариши қайд этилмоқдаки, уни энг умумий тарзда антропоцентризм деб таърифлаш мумкин. XX аср сўнггида тилшуносларнинг диққат-эътибори тил ва маданият муносабатлари тадқиқига қаратила бошлади. Ушбу йўналиш доирасида ҳозирда бир неча илмий марказлар фаолият юритмоқда. Янги йўналиш лингвокультурология деб юритила бошлади. Тадқиқот объектларининг ранг-баранглиги лингвомаданият йўналишидаги изланишларда турли анъаналар шаклланишига олиб келди. “Тил – маданият” яхлитлиги ва ўзаро муносабатлари янги йўналишнинг тадқиқот доирасига айланди. Инсон белгилар ёрдамида маданий муҳитга чўмади, лисоний материал эса маданият сақловчиси ҳисобланади.

Ҳозирга қадар маданият тушунчасининг юзлаб талқини ва таърифи яратилган. Уларнинг айримлари ноанъанавийлнги билан ақлни шоширади: «Маданият – инсон ҳаммасини унутганида унда қоладиган нарса».

Шу кунга яратилган юзлаб таърифларда битта умумий жиҳат бор: маданият, умуман олганда, шахс, гуруҳ ва жамиятнинг ҳаёт фаолиятини тавсифлайди; бу – инсон мавжудлигининг ўзига хос усули; маданият хулқ-атвор хусусиятлари, инсон онгли фаолияти, нарса-буюмлар, санъат асарлари, меҳнат қуролларини ўз ичига олади. «...Маданият – инсон аралашуви оқибатида ўзгартирилган ва шу сабабли ижтимоий контекстга киритилиш мумкин бўлган ҳар қандай табиат ҳодисасндир[1]». Бир сўз билан айтганда, маданият фақат ва фақат инсон билан боғлиқ бўлган ҳодиса, зеро у инсон билан бошланиб, инсон билан тугайди, шунинг учун ҳам маданият феноменини тушунишда инсон очқич вазифасини ўтайди.

---

[1] Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб., 1998. – С. 35.

Тил ва маданиятнинг ўзаро алоқаси Э. Сепир қарашларида ҳам илгари сурилган. У маданиятни “маълум жамият қиладиган ва ўйлайдиган нарсалар” деб таърифлайди. Тил эса фикрлаш тарзи... Табиийки, тил мазмуни маданият билан бевосита боғлиқ[2]. Шу тариқа тил маданиятни ифодаловчи воқелашган “ички шакл” сифатида, маданият эса инсон томонндан воқеликни ўзлаштириш жараёни сифатида намоён бўлади[3].

Маълумки, вербал тилга новербал тилдаги барча нарсаларни ўгириш мумкин. Вербал тил маданиятнинг образли кодларини ўз ичига олади. Ифода плани моддий қобиғини ўзгартириб, образлар борлиқнинг табиий модусидан лисоний модусга ўтади. Маданият кодлари, вербаллашиб, лингвомаданий кодларга айланади. Лингвомаданий кодлар нутқий мулоқотда амал қилиб, маданий кодларнинг сўздаги ифодасидир. Масалан, кимгадир миннатдорчилик билдирмоқчи бўлсангиз, таъзим қилишингиз мумкин. Аммо шу мақсадда “бош эгаман” дейишингиз ҳам мумкин. Ёки ҳайратини ифодалаш учун ўзбеклар кийимнинг ёқасини ушлаган бўлишса, кейинчалик бу ҳаракат сўзга кўчиб, “ёқасини ушлади” ибораси “ҳайратланди, лол бўлди” маъносини ифодалай бошлади. Шу тариқа, ижтимоий рамзийликнинг новербал белгиси унинг вербал эквиваленти билан алмашади.

Маданият фалсафаси қонунларига кўра, инсон фаолиятининг ҳар қандай фаолияти эмас, балки сакрал характер касб этган ва маъно чиқариш билан боғлиқ қисмнгина маданиятни юзага келтиради. Предмет ёки ҳаракат мазмун касб этгандагина маданият феноменига айланади; маъноларни ҳосил қилиш маданиятни яратади[4]. Масалан, “шох” предмети ўз-ўзича маданият таркибнга киролмайди. Маданият феноменнга айланиши учун, биз унга маъно юклашимиз, мазмун билан тўйинтиришимиз керак. Шох “устунлик қилиш” маъносида талқин этиладиган бўлса, ана энди маданият унсурига айланади. Одамнинг бошқалардан устун эканлигини кўрсатиш учун бош кийим шохлар билан безатилади. Тарихдан маълумки, Искандар Зулқарнайн бош кийими – диадемаси иккита шох билан безатилган эди. Фольклорчилар “Искандарнинг шохи бор” афсонасининг келиб чиқишини мана шу факт билан боғлашади. Бу маданият факти тилга кўчиб, тилда вербал ифодага эга бўлди: ўзбек тилидаги “шохинг борми”, “шохинг чиқдингми” каби иборалар фикримиз далилидир.

---

[2] Ҳавола қуйидаги манбадан олинди: Воробьёв В.В. Лингвокультурология. – Москва, 2006. – Б. 12.

[3] Воробьёв В.В. Лингвокультурология. – М., 2006. – Б. 12.

[4] Гуревич А.Я. Этнология и история в современной французской медиевистике // Советская этнография. 1984. – № 5. – С. 34-36.

Халқимиз эри ўлган ёки эри йўқ хотинни “шохсиз эчки”га ўхшатган. Шунинг учун Бойқўрғон аҳолиси эри ўлган ёш хотинини “тўқолак” дейишади[5]. Рус тилнда эса “носить рога” (шох олиб юриш) ибораси “хотини хиёнат қилаётган эр” маъносини ифодалайди. “Рогоносец” (шохи бор – кўчма маънода – хиёнаткор аёл эри) сўзи ҳам шундан келиб чиққан. Ибора келиб чиқишини рус тилшунослари қуйидагича изоҳлашади: ибора немис тилидан ўзлашган бўлиб, қадимги германликларнинг ҳарбий кийими билан боғлиқ. Хотин эрини урушга жўнатаётиб, бошига шохли бош кийим – шлем кийгизган. Аёллар тилида “эрга шох тақиш” “эрни урушга жўнатиб, эркин қолиш” маъносини англатган.

Қуёш нурларидан кам баҳраманд бўладиган Ғарб давлатларнда қуёш эзгулик, ёруғлик рамзи сифатида гавдаланади. Қуёш йил давомида ерни қиздириб, ўсимликларни қуритиб ташлайдиган Африка давлатларида у ёвузлик тимсолида талқин этилади. Шарқ ҳалқлари маданиятларида ой алоҳида аҳамият касб этади. Хитойликлар ҳаёти ой тақвими асосида кечади. Хитойнинг анъанавий байрамларндан бири – ой байрамидир. Бу байрам қамария тақвими бўйича саккизинчи ойнинг 15 санасида нишонланади. Бу кун кузнинг ўртасига тўғри келгани учун уни «Чжунцю» – «куз ўртаси» дейишади. Бу кун ой ёруғ ва тўлиқ бўлади. Ўзга юртларда бўлган ватандошлар эса, ойга термилиб, ватанлари ва қариндошларини эслашади. Хитойликларда ой оила яхлитлиги рамзи саналади. Шунинг учун Ой байрамини Бирлашув байрами ҳам дейишади. Ўзбекларда эса ой гўзаллик рамзи саналади. Шунинг учун ўзбеклар ёрнинг юзини ойга ўхшатишади. “Ой юзли”, “ўн тўрт кунлик ойдек” деган таърифлар ҳам шундан келиб чиққан. Русларда эса ой зулмат, ўлимдан кейинги ҳаёт билан ассоциация қилинади. Уларда ой ҳақидаги тасаввурлар олам ва ҳаёт тўғрисидаги барқарор фалсафий қарашлар билан боғлиқ. Славян халқларида ой шуъласи ҳомиладор ва ёш гўдаклар ҳаёти учун ҳавфли деб қаралган. «Жить под луной», «в подлунном мире» каби фраземаларнинг пайдо бўлиши ҳам шундай қарашлар билан боғлиқ. Сомнамбулизм[6] касаллигига мубтало бўлган одамни руслар “лунатик” дейишади, чунки халқ эътиқодига кўра, бундай ҳаракатларни одам ой таъсирида қилади. Шунинг учун агар рус қизига «юзинг ойдек» десак, у бундай хушомадни тушуниши амри маҳол.

Шева, умуман тилнинг лингвомаданий тадқиқи учун маданият “тили” вазифасини бажарадиган ва шева вакилларининг миллий-маданий менталлигини кўрсатувчи барча лисоний бирликлар

---

[5] Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 2010. – Б. 311.
[6] Уйқусида юриш касаллиги.

(шевага хос иборалар, халқ мақол ва маталлари, ўхшатишлар ва миллий стереотиплар, шева вакилларининг маданий мулоқоти) муҳимдир. Шева вакиллари жамоаси мустақил субэтнос бўлганлиги сабаб «маълум бир ҳудуд, маданият ва тарих, шунингдек, умуммилий тил заминида шаклланган, аммо лисоний сатҳнинг барча сатҳларида ўзига хос хусусиятлар билан фарқланувчи шева орқали бир жамоага бирлашган кишилар менталлиги, менталитети, маданий анъаналари ва мероси, диалектал олам манзараси ва концептлар олами ҳақида гапириш мумкин[7]».

Лингвомаданиятшуносликда маданият идрок этилган оламни акс эттириш усули сифатнда талыин этилади, миллий ндрок миллат онгида миллий-ментал концептлар шаклида сақланади. Лингвомаданиятшуносликнинг вазифаси миллий-маданий менталликни ифода этувчи тил бирликларининг маданий мазмунини очиб бериш, миллий тилдаги маданий стереотипларни аниқлаш ва улар воситаснда шу халқ маданиятининг қадриятлар тизими, умуман, идрок интизомини ёритишдир.

Шу тариқа, лингвомаданиятшунослик комплексли илмий йўналиш бўлиб, тил ва маданият ўзаро алоқаси ва ўзаро таъсирини бевосита фаолиятда ўрганади, бу жараённи лисоний ва нолисоний (маданий) мазмун яхлитлигидаги бирликлар мажмуи сифатида талқин этади ва бунда систем ёндашувларни қўллаб, ҳозирги кундаги устувор жиҳатлар ва маданият меъёрлари (қонда ва умуминсоний қадриятлар тизими)га эътибор қаратади[8].

Шеваларда оламнинг лисоний манзараси ифодаси турли урф-одатлар, миллий удумлар, анъаналар билан боғлиқ. Масалан, сурхондарёликларга хос "унаштирмоқ" маъносидаги "рўмол ташлаб қўймоқ" ифодасини кўриб чиқамиз. Ушбу иборанинг лингвомаданий ахбороти қуйидагича: рўмол – ўзбек аёлларига хос миллий бош кийими. Ўзбек урф-одатларига кўра, турмушга чиққан аёл бошини рўмол билан ўраб юради. Агар қиз бола рўмол ўраган бўлса, демак у турмушга чиққан, ёки унаштирилган. Шунинг учун "рўмол ташлаб қўймоқ" деганда сурхондарёликлар "унаштириш"ни тушунадилар. Ёхуд бошқа бир мисол. Хоразмда келин бўлажак хонадонига, яъни куёвнинг уйига маҳси кийиб борган. Шунинг учун Хоразмда "турмушга чиқмоқ" маъноси маҳси кийиш удуми билан боғликликда идрок этилади. Хоразмликлар "маҳси кийиш" ибораси билан "турмушга чиқмоқ" маъносини ифодалайдилар[9].

---

[7] Брысина Е.В. Диалект через призму лингвокультурологии // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 2, Языкозн. 2012. № 2 (16). – С. 53.

[8] Воробьёв В.В. Лингвокультурология. – М., 2006. – С. 36-37.

[9] Норбаева Ш. Хоразм шеваларидаги соҳавий лексика. – Тошкент,

Кишининг маданияти идрок интизомида ҳам ўз ифодасини топади: айни бир хил ҳодисалар ва воқелик турли лисоний жамоалар томонидан турлича идрок этилиб, турлича талқини қилиши ва тилида турли воситалар орқали рўёбга чиқиши мумкин. Масалан, Н.Маҳмудов ўзбеклар кичкина, серҳаракат қушни номлашда авваламбор унинг ҳаракатини эътиборга оладилар, шунинг учун уни «чит-чит» сўзи билан боғлаб, “читтак” деб номлайдилар, рус кишиси эса унинг рангини эътиборга олиб, уни синица деб номлаишини ёзади[10]. Оламни турлича кўриш шева вакиллари учун ҳам хос. Ўзбек шеваларнда “тўйда пул бериш” тушунчани ифодаловчи лексик воситаларни кўриб чиқсак. Рақс барча ўзбек тўйларининг тракибий қисмидир. Тўйда меҳмонлар ҳам, келин-куёвнинг ота-онасини ҳам рақсга тушади. Рақсга тушган ота-онага нул бериш одати деярли Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида мавжуд. Аммо турли шева вакиллари бу одатни, жараённи турлича номлайдилар, зеро уни турлича баҳолайдилар. Масалан, ўзбек шевалалрининг аксарияти бу жараённинг бошини, яъни бу нуллар қай тариқа рақс тушаётганларга тақдим этилаётганини кўради. Одатда бу нуллар қистирилади, яъни чўнтакка солинади ёки дўппнга илинтирилади. Ном ҳам шундан келиб чиққан: қистир-қистир. “Қистирмоқ” феълининг маъноларидан бири “тўй-ҳашамларда ўйинчи, ҳофиз ва ш.к. рағбатлантириш учун чаккаснга ёки қўлига нус суқиб қўймоқ[11]”. Наманганликлар эса бу жараённинг охирини кўришади, бу нулларни олган шахс уни бошқа бировга қистиради, унаси эса, ўз навбатида, бошқасига. Шу тариқа, пуллар айланиб юради. Айнан шу хусусият тўйда ҳофиз ёки рақсга тушган одамга бериладиган пулни номлашда эътиборга олинган; наманганликлар “қистир-қистир”ни “саргардон” дейишади. Саргардон – тожик тилидан олинган бўлиб, “сарсон бўлган” маъносини ифодалайди[12].

Лисоний жамоалар нафақат борлиқни турлича кўриб, идрок этишади, кўрганларини тилда турлича ифода этишади, балки борлиқдаги товушларни ҳам турлича эшитишади. Шунинг учун, товушга тақлид асосида юзага келган сўзларда ҳам фарқланишлар юзага келиши мумкин. Н.Маҳмудовнинг эътироф этишича: «ўзбек товуқнинг полапони чиқараднган товушни «жип-жип» деб эшитади, шунинг учун уни *жўжа* дейди, рус кишиси эса уни «цип-цип» деб

2014.– С. 47.

[10]Маҳмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – №3. – Б. 5.

[11] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 5-жилд. – Тошкент, 2008. – Б. 309.

[12] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент, 2007. – Б. 447.

эўитади ва шу асосда *цыплёнок* деб номлайди»[13]. Нафақат турли миллатлар, балки бир халқнинг ичидаги турли шева вакиллари ҳам борлиқдаги товушни ҳар хил эшитади. Масалан, кўпчилик ўзбек шевалари вакиллари курка чиқараднган товушни «курк-курк» деб эшитади, шунинг учун уни «курка» дейди, Самарқанд вилоятидаги баъзи қишлоқ аҳолиси эса курка чиқарадиган товушни «ғул-ғул» деб эшитади, шунинг учун бу қушни улар *ғулғултовуқ*, яъни «ғуг-ғул деб товуш чиқарадиган товуқ» деб номлашади. Ёхуд "ғийбат қилмоқ" маъносини ифодаловчи диалектал феълларни таҳлилга тортсак. Масалан, Қашқадарё вилояти Қамай қишлоғи аҳолиси ғийбат вақтида чиқариладиган овозни «ғит-ғит» деб эшитади ва шунинг учун "ғийбатлашмоқ" маъносини ифодалашда шу тақлнд сўздан фойдаланиб, *ғитғитламоқ* сўзини ҳосил қилганлар[14]. Давтош қишлоғи аҳолиси эса «бировни бировга тезлаш, бировни ёмонлаш, иғво, гижгижламоқ" тушунчасини ифодалаш учун *кишкишламоқ* сўзидан фойдаланадилар, зеро улар ғийбат пайтндаги товушларни «киш-киш» деб эшитадилар[15]. Алоҳида таъкидлаш керакки, адабий тилда шу маънони ифодалаш учун *гижгижламоқ* сўзи қўлланиб, у ҳам *гиж-гиж* товушга тақлнд сўзидан ҳосил бўлган.

Юқоридагилардан кўринадики, «миллат ўз тарихий тараққиёти давомида ўз тилини шакллантириб борган, моддий ва маънавий маданият шаклланиши ва ривожида оламни идрок этиш ва уни эгаллаш учун ўз ички ва ташқи тақдири, тарихий ва жўғрофий шарт-шароитлари учун аҳамиятли деб билган барча нарсаларини жо қилган»[16].

---

[13] Н.Маҳмудов. Кўрсатилган мақола. – Б. 5.

[14] Нафасов Т.Қашқадарё ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 2010. – Б. 448.

[15] Нафасов Т. Кўрсатилган луғат. – Б.149.

[16] Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа / Л. Вайсгербер. – М.: Астрель, 1993. – С. 387.

THE CONCEPT OF "IDENTITY" IN LINGUISTIC RESEARCH

BATAGOZ SMAGULOVA
L. N. Gumilyov Eurasion National University - Kazakhstan
smagulova_bg@enu.kz

SHOLPAN ZHARKYNBEKOVA
L. N. Gumilyov Eurasion National University - Kazakhstan
zharkyn.sh.k@gmail.com

ABSTRACT

The aim of this paper is to consider various theories on the issue and emphasize the study of the "identity" concept in the humanities. The matter of "identity" attracts the attention of a plethora of researchers not only in the field of linguistics, but also in other areas of the relevant subjects. Therefore, the phenomenon of "identity" is interdisciplinary in nature.

Different interpretations of identity are being investigated and analyzed by scientists around the world. The idea, representation and understanding of "identity" are both comprehensive and many-sided. Hence, the basis for identification can be culture, history, morality, religion, politics, statehood, citizenship, patriotism, family, etc.

It is no coincidence that identity is becoming an increasingly significant category of the humanities. The discussion of identity for modern humanitarian studies is relevant, since language is a means not only of identity reflection, but also of its creation. In this context, identity is one of the most important functions of language.

The way of Kazakhstan national identity creation is transformation of a multi-confessional community into a tolerant cohesive state. This uniqueness contributed to the formation of the nationwide idea "Mangilik Yel", based on national values: ethnic; cultural; language and religious; no doubt, passed down from generation to generation. Thus, it is proved that Kazakhstan's identity is unique.

The review of linguistic papers benefits researchers to examine and identify the results of investigations on the most common methodological approaches to the analysis of identity; to define the identity meaning such as national identity, national and cultural identity; language identity; to distinguish concepts of "identity" and "identification" in the theory of

discourse identity; to reveal a deep understanding of the individual essence and identity of countries.

Key words: *identity, identification, national identity, Kazakhstan identity, nationwide idea "Mangilik Yel", communicative and functional, cognitive, discourse approaches.*

A large number of research articles dealing with the issue of identity focus the attention of researchers on the different meanings of the concept of "identity". Diversity of opinions does not alter the invariant nature of the term. The term is derived from Latin "*identitàs*". Longman Dictionary of Contemporary English provides us with the definition "the qualities and attitudes that a person or group of people have, that make them different from other people" (LDOCE, 2003). "Identity" may refer to a plethora of meanings and collocations: linguistic identity, psychological identity, cultural identity, national identity, political identity, the law of identity, and many others. The definition makes it evident, a person is part of society.

Therefore, ***three research questions*** are certain to arise.

- *What should researchers understand when they investigate the issue of the "identity" phenomenon?*
- *What conceptual and analytical essence should this term perform to pursue?*
- *What contribution should this term generate in linguistic research?*

The aim of this article is to consider various visions on the issue, to examine identity representation features, and to emphasize the study of the "identity" concept in linguistic research. Scientific articles represent the research tools of the original investigation.

The issue of identity for modern humanitarian studies is considered as one of the current interests. The problems of the creation of Kazakhstan's national identity (Satershinov, Abdiramanova, 2017; Malinovskiy, 2018; Bashmakov, 2018; Zhamasultanova, Makibai, 2017; Kalbochayeva, 2019; Klubkov, 2014; Nurgaliyeva, 2009), issues of ethnocultural and civic identity as well as national identity in discourse (Astashkina, 2017; Gorina, 2016), the dilemma of political (Enina and others, 2017) and cultural (Dubinina, 2020) identity touch upon and focus the attention of the researchers. As a consequence, investigation of these problems is considered by many scientists as crucially essential.

The term "identity" was first introduced into the psychoanalytic discourse by Sigmund Freud. He also introduces the concept of "identification" into the sphere of humanities use and sciences about man, later this term is operated by post-Freudians. E.V.Kablukov notes " ... Meanwhile, already in the "Phenomenology of Spirit" Georg Wilhelm

Friedrich Hegel refuses to interpret "identity" as an isolated phenomenon, since it is developed in interaction with the social world, that is with "*another*" (Kablukov, 2018: 23 – 29).

The issue of "identity" attracts the attention of many researchers not only in the field of linguistics, but also in other areas of the relevant disciplines. Identity has a procedural nature, constituting and developing throughout a person's life (Shcherbina, 2018: 69-79). In the late 50s and throughout the 60s of the last century, the ideas of Eric Erickson were popularized in the United States, and the original meaning of "identity" smoothly passed into the social analysis, acquiring development in public discourse. Studying "identity", E.Erickson introduced the concept of "psychosocial identity". The result of interaction between the personality and society is denoted by this term (Bohan and others, 2020). Identity as a many-sided phenomenon is studied at the intersection of several disciplines. As a consequence, the phenomenon of "identity" is interdisciplinary in nature.

The realities of the current period declare a new shape of the world. The modern world is going through a stage of a radical rethinking of the ways of state development.

In the scientific article, Professor, Corresponding Member of the National Engineering Academy of the Republic of Kazakhstan A.A.Bashmakov analyzed the research carried out by the International Center for Problem Analysis and Public Administration Design in Moscow (Russia). He notes that scientists from different countries of the world, including Kazakhstan, were involved in the research. The objects of the study were citizens of many countries of the planet, all the five continents. In the course of the research, 72 criteria for evaluating non-force and non-material were nominated. All of them were divided into two classic sections: the ideological and spiritual state of society and the civilization identity of the state. In addition to these two criteria, two more were determined: the quality of public administration and material one. A.A.Bashmakov notes that the result made it possible to determine the following hierarchy of the significance of these factors:

1. *Ideological and spiritual state of society – 0,74.*
2. *Civilization (National) identity – 0,69.*
3. *The quality of public administration – 0,54*
4. *The last line - material factor – 0,28.*

The researcher claims that the results have persuasively confirmed that the instruments of intangible and spiritual sociocultural quality have a much greater, decisive significance for the sustainable development of society and the state. So, A.A.Bashmakov asserts the obvious proximity of indicators of the ideological and spiritual state of society and the

civilizational, that is, the national factor. The national unity of the state is expressed through the quality of civilization identity. Moreover, these two components supplement each other. In the end, the researcher comes to the conclusion the higher the culture and spiritual and moral criteria in society, the more stable the ethnic and civic Kazakh identity will be.

V.A.Malinovskiy argues in his article that the state strategy for the establishment of Kazakhstan identity and a model of social harmony and national unity is based on the provisions and norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, which was adopted in 1995. The Constitution of the Republic of Kazakhstan preserves a system of fundamental values that structures Kazakhstan identity (Malinovskiy, 2018: 56 – 60). Further, the author continues, the policy in the field of interethnic and interfaith relations is consistently ascending: from the identity of the state to the identity of the Nation.

G.A.Zhamasultanova explains today in the society of modern Kazakhstan, the process of transformation of a multinational society into a single co-citizenship is underway. Civil and national identification coincides with the self-assessment of citizens of themselves as part of independent people of an integrated society. She thinks the main factor of the national idea for modern Kazakhstan should be based on the credo of the unity of the people and the consolidation of society since socially, the society of Kazakhstan is a multinational state. In this regard the author notes, a number of social preconditions arise that have given rise to the search for new competent methods of consolidating the nation to solve the problems of long-term development, which contributed to the development and adoption of the "Concept for the strengthening and development of Kazakhstan's national identity", approved by the Decree # 147 of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 28, 2015. (Zhamasultanova, Makibay, 2017: 278 – 283).

According to the thoughts of A.A.Zhamasultanova the adopted Concept is based on the following main regulations:

1. *The basic vector (course) is the national patriotic idea "Mangilik Yel" (Eternal Land).*
2. *Concentrating values of the national patriotic idea "Mangilik Yel" (Eternal Land) are civil equality, hard work, honesty, the worship of learning and education, a secular country.*
3. *The foundation of Kazakhstan's identity and unity are nationwide values based on cultural, ethnic, linguistic, and religious diversity.*
4. *Kazakhstan's identity and unity is a continuous process of generations. It is based on the fact that every citizen,*

regardless of ethnic origin, connects his fate and future with Kazakhstan (Zhamasultanova, Makibay, 2017: 278 – 283).

The researchers B.R.Shakeeva and N.I.Aitymbetov emphasize the attention and patriotic attitude of the President of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Political Sciences K.K.Tokayev to the Concept Idea "Mahgilik Yel". K.K.Tokayev stated, "N.Nazarbayev developed and substantiated "Mahgilik Yel" – a new concept of the name of national history. In fact, this is the national idea and state ideology of Kazakhstan. "Mahgilik Yel" is a unique historical mission of all Kazakhstan people, headed by Nyrsultan Abishevich Nazarbayev. The idea of "Mahgilik Yel" is based not only on the centuries-old dream of our nation but also on the definite results of the independent development of Kazakhstan over the centuries (Shakeeva, Aitymbetov, 2020: 2016 – 210). In his annual speech to the people of Kazakhstan dated September 2, 2019, the Head of the State Kassym-Jomart Tokayev announced: "Our path of development has been recognized throughout the world as a Kazakhstan Model, or Nazarbayev's Model" (Tokayev, 2019). Zhanar Kalbachayeva from the Attaché Academy of the Foreign Affairs Ministry of Russia pinpoints "… one of the key factors in the effectiveness of Kazakhstan Statehood at the present stage can be the factor of national identity. In this regard, in the future, Kazakhstan will have to make the final choice in favour of one or another model of the establishment of national identity" (Kalbachayeva, 2019: 398 – 408). Indeed, "Mangilik Yel" is an effective method and the key to Kazakhstan's identity. Thus, Kazakhstan's identity is proved to be a unique one.

It is no coincidence that identity is becoming an increasingly significant category of humanities. The discussion of identity for modern humanitarian studies is relevant. Undoubtedly, language is not only a means of identity reflection but also of its creation (Gorina, 2016: 38-44). Hence, the identity reflects one of the most significant functions of language. Many linguists are engaged in research on the subject of identity and contribute to the understanding of this concept.

Awareness of language identity is carried out by a person in the linguistic space which implies communication, behavior stereotypes, fixed in the language, in the meanings of linguistic units and texts. The concept of "language personality" in Russian linguistic science was introduced by the world famous scientist V.V.Vinogradov in his book "On Fiction Prose" in 1930. But the study of language identity is associated with the name of U.N.Karaulov, who understands the language identity in the following definition "A language personality is a person with the ability to create and perceive texts that differ by the degree of structural and linguistic complexity; depth and accuracy of reality reflection; certain targeting"

(Karaulov, 1989). This definition combines human abilities with the characteristics of the generated texts. Therefore, a language personality is a personality expressed in language (texts) and through the language. Identity of a personality is reconstructed through language-based features.

The revival of linguistic research interest to the problem of the ways of language identity existence is focused on language identity as "language – system - identity", "language – text – identity", "language – ability – identity". Researchers study language personality as a linguistic object in different ways. But the main characteristic feature is the transition of linguistics to the global problem of *"language and man"* when the human factor is applied in the language to identify how the language is used by the subject of speech, depending on his communicative competencies. A language personality is characterized by a certain vocabulary, having one or another beneficial rate of the frequency of use, which fills in abstract syntactic models. If the model is sufficiently typical for a representative of a given language community, vocabulary, and manners of speaking may indicate that he belongs to a certain society, testify about the level of education, awareness, type of character, gender, age, etc. The language range of such a person whose activities are associated with the implementation of a dozen social roles must be learned taking into account speech etiquette, accepted in society. A language personality exists in the space of culture, reflected in language, in the forms of public consciousness at different levels (scientific, political, everyday life, etc.) Defining role in culture belongs to the values of the *nation* which are *meaningful concepts*. The problem of the creation of a new type of cultural identity associated with the processes of globalization represents a significant aspect.

To summarize, a variety of scientific articles of particular researchers on issues of identity in general and national identity, in particular, were reviewed. We scrutinized the articles and the review made it possible to study and identify the results of research on the most common analysis of identity; define and understand the meaning of identity: national, cultural, and language identity. Different scientists' interpretations of identity have been investigated and analyzed. The main research concept of the creation of a new unique Kazakhstan's identity is outlined. In linguistic research, we revealed a deep understanding of the individual essence and identity of countries as a concept associated with the study of world language image, which is the result of the interaction of the human value system with life goals, intention, motivation, behavior, attitudes and that reveals, declares, and manifests itself in the texts created by the person.

References

Astashkina, P.G. (2017) Lingvokulturologicheskiy kontekst slova “identichnost” v mediadiskurse: russko-nemetskiye paralleli // Uchyonyye zapiski Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Yaroslava Mudrogo. #4 (12).

Bashmakov, A.A. (2018) Potentsial kazahstanskoy identichnisti i modernizatsii obshestvennogo soznaniya: effect sinergii // Vestnik L.N.Gumilyov EHU. # 4 (125). S.54 – 60.

Bohan, T.G., Shabolovskaya, M.V., Borodich, U.V., Terehina, O.V., Ulyanich, A.L. (2020) Kulturnaya obuslovlennost struktury sotsialnoi identichnosti u studentov, obuchayushihsya v polikulturnoi srede universiteta // Mir nauki. Pedagogika i psihologiya. # 1. Tom 8. https://mir-nauki.com/issue-1-2020.html

Gorina, E.V. (2016) Analiz formirovaniya natsionalnoi identichnosti. K voprosy o kognitivno-diskursivnom podhode // Politicheskaya lingvistika. # 6(60). S. 38 – 44.

Dubinina, A.P. (2020) Formirovaniye novogo tipa kulturnoi identichnosti v usloviyah globalizatsii i multikulturizma // Sbornik: Voina i mir v Otechestvennoi i mirovoi istorii. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi conferentsii: v 2 t. Posvyashaetsya 75-letiyu Pobedy v Velikoi Otechestvennoi voine. Sankt-Peterburg. S. 153 – 160.

Enina, L.V., Ilyina, O.V., Kablukov, E.V., Chepkina, E.V. (2017) Praktiki politicheckoy identifikatsii rossiyan pod vliyaniem mediacontsepta “Informatsionnaya voina” // Politicheskaya lingvistika. # 4 (64). S. 96 – 107.

Zhamasultanova, G.A., Makibai B.N. (2017) Kazahstanskii opyt i mirovaya practika po ukrepleniyu natsionalnoi identichnosti i edinstva obshestva // World Science: Problems and Innovations. Sbornik statei VIII mezhdunarodnoi nauchno-practicheskoi conferentsii: v dvuh chastyah. S. 278 – 283.

Kablukov, E.V. (2018) Regionalnaya identichnost rossiyan v diskurse SMI: teoreticheskiye aspect nauchnogo modelirovaniya / Zhurnalistika i massovyye communicatsii // Izvestiya Uralskogo federalnogo universiteta. Ser.: Problemy obrazovaniya, nauki I kultury. T.24, # 3 (177). S. 23 – 29.

Kalbochayeva, Zh. (2019) Regionalnyi, natsionalnyi i konfessionalnyi factory formirovaniya natsionalnoi identichnosti Kazahstana // Politicheskiye problremy. # 6 (4). S. 398 – 408. https://doi.org/10/24975/2313-8920-2019-6-4-398-408

Karaulov, Yu.N. (1989) Russkaya yazykovaya lichnost I zadachi eyo izucheniya[Tekst] / Yu.N.Karaulov // Yazyk I lichnost. M.: Nauka, 1989. – S. 3 – 8.

Karaulov, Yu.N. (2010) Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost. Izd.7-oye. – M.: Izdatel'stvo LKI. – 264s.

Klubkov, A.A. (2014) Problema natsionalnoi i tsivilizatsionnoi identichnosti v kazahstanskom evraziystve // Vestnik Altayskoi nauki. # 2,3. S. 281 – 283.

Kukusheva, R.E., Sheryazdanova G.R. (2018) Fenomen identichnosti: Spetsifika i aspekty ponimaniya // Interactive Science. S.1 – 5. DOI: 10.21661/r-469517

Malinovskiy, V.A. (2018) Obshestvennoye soglasiye i natsionalnoye edinstvo – osnova formirovaniya kazahstanskoi identichnosti // Uridicheskii vestnik DGU. T. 26. # 18. S. 56 – 60. DOI: 10/21779/2224-0241-2018-26-2-56-60

Nurgaliyeva, Zh.K. (2009) Poiski novoi etnicheskoi identichnosti v Respublike Kazakhstan kak natsionaliziruyushem gosudarstve // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ser. 12. Vyp.3. Ch. 1. S. 77 – 84.

Satershinov, B.M., Abdiramanova, A.T. (2017) Etnokonfessionalnyye tendentsii identichnosti naroda Kazakhstana // Mir bolshogo Altaya. # 3 (3). S. 335 – 340.

Shakeyeva, B.R., Aitymbetov, N.I. (2020) "Ideya Mangilik Yel" i razvitiye obshei natsionalnoi identichnosti Kazakhstana // European Scientific Conference. Sbornik statei XIX Mezhdunarodnoi nauchno-practicheskoi conferentsii. S. 206 – 210.

Sherbina, V.N. (2018) Identichnost lichnosti v usloviyah kulturnoi mnogoukladnosti obshestva // Voprosy sotsialnoi teorii. Tom X. S. 69 – 79.

Sunil, S., Verma, S. (2018) Moral identity and its links to ethical ideology and civic engagement // Journal of human values. # 2/ Vol.24. P. 73 – 82. DOI: 10.1177/0971685818754547.

Vinogradov, V.V. (1930) O hudozhestvennoi proze / V.V.Vinogradov. – M.; L.: Nauka. – 186, [4], [2] s.

Ob utverzhdenii Contseptsii ukrepleniya i razvitiya kazahstanskoi identichnosti i edinstva. Normativnyye pravovyye akty / [electronnyi resurs] – rezhim dostupa: URL: http://www.fkorda.kz/ru/legal_acts/ob-utverzhdenii-koncepcii-ukrepleniya-i-razvitiya-kazahstanskoi-identichnosti-i-edinstva

Poslaniye Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana

http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (data obrasheniya: 22.10.2019)

https://ru.wikipedia.org/

https://online.zakon.kz/document/?doc_id=35264775

DİL BİLGİSİ ÖĞRETİMİNİN TÜRKÇE EĞİTİMİNDEKİ YERİ

DAVUT GÖZLET
Uşak Üniversitesi – Turkey,
davutgozlet20@gmail.com

MUSA ÇİFCİ
Uşak Üniversitesi – Turkey,
musacifci@gmail.com

ÖZET

Bu çalışmanın amacı dil bilgisi öğretiminin ortaokul Türkçe dersi müfredatlarında nasıl ele alındığını ortaya çıkarmaktır. Dil bilgisi eğitiminin işlevi, nasıl olması gerektiği ve önemi geçmişten günümüze tartışılagelmektedir. Dönemin eğitim öğretim anlayışı çerçevesinde dil bilgisi eğitimi de farklı şekillerde ele alınmıştır. Ana dili eğitimi olarak Türkçe eğitiminde dil bilgisi de kendisine yer bulmuştur. Bu çalışmada dil bilgisi eğitiminin gerekliliği, dil bilgisi öğretimine olan bakış açıları, dil bilgisi öğretiminin nasıl olması gerektiği ile yapılmış olan çalışmalar, müfredatlar incelenmiştir. Araştırma nitel araştırma türlerinden tarama modelinde olup betimsel bir çalışmadır. Doküman analizi yapılmıştır. Analiz kapsamında 1949 Türkçe Öğretim Programı, 2006 İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı, 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı ele alınmıştır. Dil bilgisinin Türkçe eğitimindeki yeri ve ders sürecinde nasıl ele alınacağı incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca dil bilgisinin okuma, dinleme, konuşma ve yazma temel dil becerileri alanlarıyla nasıl ilişkilendirildiği ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Her ne kadar dil bilgisinin programlardaki yeri bazı yönlerden farklılık gösterse de dil bilgisinin temel dil becerilerinin gelişimi açısından öneminin vurgulandığı sonucuna ulaşılmıştır. Türkçe dersi için hazırlanan müfredatlarda dil bilgisi eğitimi kendisine yer bulduğu görülmüştür. Yapılan araştırma sonucunda dil bilgisi öğretiminin farklı dil becerileriyle ilişkilendirilerek öğretilmesinin amaçlandığı görülmüştür. Dil bilgisi; 1949 programında konuşma, yazma ve okuma; 2006 programında konuşma ve yazma; 2019 programında okuma ve yazma alanlarıyla ilişkilendirilmiştir. Dil bilgisinin öğretiminde kullanılan yöntemler farklılaşmıştır. 1949 yılındaki programda sesten cümleye, kolaydan zora ifadeleriyle uygulama şekli belirtilmiştir. 2006 ve 2019 yılındaki programlarda ise örneklerden hareketle kuralı sezme yaklaşımı üzerinde durulmuştur. Örneklerden hareketle tümevarım yönteminin kullanılması ön görülmüştür. Dersteki uygulamalar olarak 1949 yılı programında cümle düzeyindeki örnekler ve konuşma ve yazma becerileri içerisindedir. 2006 yılındaki uygulama ise etkinliklerle;

sözcük, cümle ve metin düzeyindedir. 2019 yılındaki programda dil bilgisi uygulamaları ise artan yoğunluk ve aşamalılık; etkinlikler yoluyladır.

Anahtar Kelimeler : *Türkçe eğitimi, Dil bilgisi öğretimi, Müfredat, Dil bilgisinin işlevi, Dil becerileri*

THE PLACE OF GRAMMAR TEACHİNG İN TURKİSH EDUCATİON

ABSTRACT

The aim of this study is to reveal how grammar teaching handled in the secondary school Turkish course curriculum. The function, how it should be and the importance of grammar education have been discussed from past to present. Grammar education has been handled in different ways within the framework of the educational approach of the period. Grammar has also found a place in Turkish education as a mother tongue education. In this study, the necessity of grammar education, perspectives on grammar teaching, studies about how grammar teaching should be, curriculums were examined. The research is a descriptive study, one of the qualitative research types. Document analysis has been done. Within the scope of the analysis, 1949 Turkish Education Curriculum, 2006 Primary Education Turkish Course Curriculum, 2019 Turkish Course Curriculum were examined. The place of grammar in Turkish education and how it will be handled in the lesson process has been studied. In addition, it was tried to reveal how grammar is related to the basic language skills of reading, listening, speaking and writing. Although the place of grammar in the programs differs in some aspects, it was concluded that the importance of grammar in terms of the development of basic language skills is emphasized. It was observed that grammar education found a place for itself in the curricula prepared for the Turkish lesson. As a result of the research, it was seen that it was aimed to teach grammar by associating with different language skills. Grammar; Speaking, writing and reading in the 1949 program; Speaking and writing in 2006 program; It has been associated with the fields of reading and writing in the 2019 program. The methods used in the teaching of grammar have differed. In the program in 1949, the application method was specified with the expressions from sound to sentence, from easy to difficult.In the programs in 2006 and 2019, the approach of sensing the rule based on examples was emphasized. Based on the examples, the use of the inductive method has been suggested. Applications in the course include examples at sentence level and speaking and writing skills in the 1949 curriculum. The application in 2006 with activities; word, sentence and text level. In the 2019 program, grammar applications are increasing in density and graduality; is through activities.

***Keywords** : Turkish education, Grammar teaching, Curriculum, Function of grammar, Language skills*

1. Giriş

Dil bilgisi dile ilişkin birtakım kuralları kapsayan bir kavramdır. Bu kavram dildeki sesleri, biçimleri ve cümle yapısını inceleyip kuralları tespit etmeyi kapsar. Bu yönüyle dil bilgisi bir kural ortaya çıkarma düzenlilikleri ortaya koyma işidir. Bu kurallar bütünü her dilde farklı yönüyle ortaya çıkar. Bu yüzden her dilin de kendine özgü dil bilgisi kuralları vardır. (Dilaçar 1971: 85; Karahan 2009: 24; Altas 2009: 2; Dolunay 2010: 277).

Dil bilgisi öğretiminin dört temel dil becerisinin gelişiminde katkısı vardır (Bulut 2014: 45; Erdem ve Çelik 2011: 1059; Çeçen ve Aytaş 2008: 134) . Dil bilgisi, anlama ve anlatma becerileri olarak da ele alınan okuma ve dinleme ile konuşma ve yazma becerilerini destekleyerek bireyin düşüncelerini, duygularını doğru ifade etmesine yardım eder. Bu becerilerin kişinin yaşamında etkin kullanabilmesini sağlar (Banguoğlu 1990: 17; Kerimoğlu 2006: 119). Tek başına dil bilgisinin ortaya koyduğu kuralları öğrenerek dili öğrenmek mümkün değildir. Bu kuralları dili doğru kullanmada kullanmak bireyin yararına olacak ve direkt dili kullanma becerilerine yardım edecektir.

Dile ilişkin birtakım kurallar okula başlamadan bireyler tarafından sezilmektedir. İnsan dil öğrenme yetisiyle dünyaya gelmekte ve bu yetiyi çevresinden edindiği dil kullanma yapısıyla aktif hale getirmektedir. Bazı kuralları duymakta ve onları kullanmaktadır (Yaman 2006: 18; Tiryakiol, S., Sarıtaş, H., ve Benzer, A. 2018: 373). Okul çağındaki bireyler yaşayan bir dilin içerisindedir. Toplum içerisinde kullanmakta olduğu bazı dil becerilerine sahiptirler. Hatta alfabe öğrenmemiş olsalar da göstergebilim açısından birtakım okuma becerilerine sahip oldukları da söylenebilir. Sembollere, seslere, görsellere anlam yükleme ve bunları daha sonra kullanma yetisine sahiptirler. Ana dile ait kurallara maruz kalmakta ve farkında olmadan bu kuralları uygulamaktadırlar. Okul bireylerin ana dilini kullanma becerisini geliştirmekte önemli bir paya sahiptir. Dil bilgisi de kullandıkları dile ilişkin birtakım özelliklerin var olduğunu fark ettirmeyi ve bu özelliklerin diğer becerilerin gelişiminde yardımcı olmasını amaçlar (Widodo, 2006: 123; Eyüp 2013: 28).

İletişim ve bildirim sistemi olan dilin ortaya kullanımı kendini ifade etmede ve karşıdan gelen mesajın kodlarını doğru çözümlemede zihinsel aktiflik söz konusudur (Karahan 2009: 27). Dil bilgisinin bu sistem içerisindeki yerinin nasıl olması gerektiği geçmişten günümüze sıkça sorgulanmıştır (Kerimoğlu 2006: 119; Karahan 2009: 24; Çifci 2015: 398; Göçer 2015: 234). Türkçe eğitimi içerisinde ilgili çalışmalarda ve

müfredatta dil bilgisinin nasıl öğretileceği, fonksiyonu ve dil bilgisine olan bakış açısının zaman içerisinde farklılık gösterdiği dikkati çekmektedir.

Okuma ve dinleme becerilerinde dili almak ve mesaja ulaşmak ön plandadır. Dilin kodlarını çözme ve mesaja doğru ve eksiksiz ulaşma becerileridir. Bu becerilerin dil bilgisi ile olan nedensellik bağının keskinliği Göçer (2015) tarafından reddedilmektedir. Yani dil bilgisi kurallarını bilerek okuma ve dinlemede başarılı olmak ya da bu becerilerdeki başarısızlığı direkt dil bilgisindeki eksikliğe bağlamak yanlıştır. Okuma ve dinleme dil bilgisinden ayrı bir eğitim isteyen becerilerdir. Keza konuşma ve yazma gibi dilin birey tarafından yapılandırıldığı anlatma becerilerinde de aynı durum söz konusudur. Bu becerilerde bireyin kendini doğru ve eksiksiz anlatabilmesi için dil bilgisi kurallarını bilmekten farklı bir eğitime sahip olmalıdır. Bu dört temel dil becerisinin etkin kullanımı ile dil bilgisi kurallarını bilmek arasında katı bir ilişkinin varlığı reddedilmiştir (Göçer 2015: 234). Dil bilgisi okuduğunu anlama, dinleme, yazma ve konuşma becerilerinin gelişimi ve etkin kullanımı için tek başına yeterli değildir. Bu becerilerin etkin kullanımı dile hakimiyeti gösterir. Bunun için de bu alanların kendi eğitimlerinin yanında dil bilgisine ihtiyaç vardır. Dil bilgisi bu beceriler için ancak takviye edici bir parça olarak işlev görebilir. Dil bilgisini bu beceri alanlarının dışında tutarak öğrencilere vermek onların sadece ezberlemesine yol açacaktır. Bu yaklaşım belirli yaş grupların soyut kalacaktır ve öğrenimini zorlaştıracaktır. Beceri alanlarından ayrı tutularak kazandırılmaya çalışılan birtakım dil bilgisi kuralları nerede, nasıl, ne zaman ne işe yaradığı tam olarak belli olmayan bir konu olarak ezberlenmiş ve unutulmayı bekleyen bir yapıda kalacaktır. Bu yüzden dil bilgisi günümüzde dili anlamak, iyi kullanmak ve zihni geliştirmek amacıyla kullanılmaktadır (Güneş 2013: 78).

Eğitimde öğrencinin ve öğretmenin konumu birbirleriyle olan ilişkileri eğitimden beklentiler ve çağın gerekleri çerçevesinde değişiklikler göstermektedir. Bireylerin sahip olması ve geliştirmesi gereken özellikleri birtakım değerler ekseninde belirlenmektedir. Bu değerler ve gözetilen beceriler doğrultusunda okuldaki derslerin ele alınışı, öğrenci öğretmen ilişkileri, becerilerin kendisi, bu becerilerin nasıl kazandırılacağı değişim göstermektedir.

Dil bilgisi öğretiminin nasıl yapılması gerektiği konusunda yürütülmüş çalışmalar yabancı dil öğretiminde yoğunlaşmaktadır. Ana dili eğitiminin toplum içerisinde zaten öğrenildiğinin düşünülmesi ana dili öğretiminde dil bilgisi öğretiminin nasıl yapılması gerektiği konusunda çalışmaların az olmasına yol açmıştır (Çeçen ve Aytaş 2008: 134). Ancak yine de bu konuda bazı çalışmaların varlığı dikkati çekmektedir. Dil bilgisi öğretiminde hareket noktasının cümle olması gerektiğini, sözcüklerin

cümleden cümleye değişen farklı anlamlar ve görevler üstlenmesi, onların cümle içerisinde diğer sözcüklerle olan ilişkileri dil bilgisi kurallarının fark ettirilmesi açısından önemlidir (Karahan 2009: 27; Crystal 2016: 29). Cümleden hareketle dil bilgisi öğretiminde vurgulanan anlamdır. Cümle belirli bir bağlam oluşturur ve bu bağlam sözcüklerin anlamını netleştirir, sınırlandırır. Görevini gösterir. Dil bilgisi de bu durumda sistematik olan bir yapıya işaret eder. Kuralların sezilmesi ve sezilen bu kuralların oluşturduğu dilsel yapının kullanılmak üzere pekişmesi kolaylaşır. Bu da bireyin dört temel dil becerisini kullanma becerisini geliştirir (Erdem ve Çelik 2011: 1059).

Bu çalışma dilbilgisinin müfredatta nasıl ele alındığı, dilbilgisinin Türkçe eğitimindeki yeri, gerekliliği ve işlevi hakkında sorulara cevap aramak için yürütülmüştür. Çalışma kapsamında aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- *Dil bilgisi öğretimi ülkemizde belirli dönemlerde hazırlanan müfredatlarda nasıl ele alınmıştır?*
- *Türkçe öğretiminde dil bilgisi öğretimin işlevleri nelerdir?*
- *Dil bilgisi öğretiminde izlenen yollarda ne gibi değişimler olmuştur?*
- *Müfredatlarda dil bilgisi daha çok hangi temel dil becerileriyle ilişkilendirilmiştir?*

2. Yöntem

2. 1. Araştırmanın Modeli

Çalışmada nitel veri analizi teknikleri kullanılmıştır. Tarama modelinde betimsel bir çalışmadır. Tarama modeli, geçmişte ya da hâlâ var olan bir durumu, var olduğu biçimde betimlemeyi amaçlayan bir araştırma yaklaşımıdır. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Onları herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez (Karasar, 2017: 108).

Tarama modelinde araştırmaya konu olan şeyi herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez. Bilinmek istenen şey vardır ve oradadır. Önemli olan, onu uygun biçimde "gözleyip" belgeleyebilmektir. Tarama modellerinde amaçlar genellikle, soru cümleleri ile ifade edilir. Bunlar, "Ne idi? Nedir? Ne ile ilgilidir? Nelerden oluşmaktadır?" gibi sorulardır (Karasar 2017: 109).

2. 2. Veri Toplama Teknikleri

Çalışmada verileri toplamak için doküman incelemesi yapılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Eğitim ile ilgili bir araştırmada ders kitapları, program yönergeleri vb. veri kaynağı olarak kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek 2016: 78). Çalışma kapsamında 1949,

2006 ve 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programları veri toplama aracı olarak kullanılmış ve çeşitli değişkenler açısından incelenmiştir.

3. Bulgular ve Yorum

3. 1. 1949 Türkçe Öğretim Programı

Bu programda dil bilgisi ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Programda dil bilgisine ilişkin dikkati çeken ifadeler dile ilişkin kuralların olduğunun sezdirilmesidir. Ayrıca konuşma, okuma ve yazma becerileriyle ilişkilendirilmesi vurgulanmıştır. Dil bilgisi başlığı altında ele alınan konular şunlardır:

- *Dil ve dil bilgisi*
- *Duygu ve düşüncelerin ifadesi. (Cümle "yalnız tanıtılacak", cümlenin manaya göre söyleniş farkları, cümlenin uzunluğu, kısalığı, cümlenin imlâsı.)*
- *Kelimelerin ses yapısı ve mana bakımından görev ve özellikleri,*
- *İsim*
- *Sıfat.*
- *Zamir.*
- *Fiil*
- *Edat, zarf, bağ, ünlem.*
- *İmla kuralları ve noktalama*
- *Söz dizimi*

Bu programda yukarıdaki dil bilgisi konuları açıkça verilmiştir. Türkçe Öğretim Programı içerisinde yer alan bu başlıklar açıklanmıştır. Ayrı bir ders saati olarak değil de Türkçe dersinin içerisinde işlenmesi düşünülmüştür. Bu kavramların dilin günlük yaşamdaki kullanımını desteklemesi yönüyle ele alınması vurgulanmıştır. Özellikle yazma ve konuşma becerileri için gerekli olduğu ve kullanılması ve uygulanmasının vurgulandığı dikkati çekmektedir. Programdan anlaşılacağı üzere dil bilgisi adı altında ayrı başlık açılması onun diğer beceriler üzerindeki gelişimsel yönü dikkate alınarak yapılmıştır. Dil bilgisi öğretiminden amaçlar anlatma ve dili kullanma becerileri olan konuşma ve yazmayla uygulamaktır.

Programda ayrıca küçük yapı olan seslerden yapı bakımından büyük bir yapı olan cümleye doğru ilerleyiş hakimdir. Kuralların ezberletilmesinden ziyade örneklendirilmeler yapılması ifade edilmiştir.

3. 2. 2006 İlköğretim Türkçe Dersi (6-8. Sınıflar) Öğretim Programı

Türkçe Öğretim Programı'nda dilbilgisi Program Yapısı alt başlığında "Temel Dil Becerileri ve Dil Bilgisi" adlı başlıkta yer

almaktadır. Sırasıyla dinleme, okuma, konuşma ve yazma başlıklarından sonra ayrıca beşinci başlık olarak yer almaktadır. Bu başlık içerisinde dört temel dil becerisini desteklediği tanımı yapılmıştır. Dil bilgisinin programda dil becerilerini destekleyen yönüyle ele alınması dikkati çekmektedir. Dil bilgisine ilişkin kuralların dil becerileriyle ilişkili etkinlikler içerisinde bu becerilerin gelişimini destekleyen yönü ön plana çıkarılmıştır. Kuralların bilgilerden ziyade etkinlikler içerisinde uygulamaya yönelik ele alınması vurgulanmaktadır. Uygulamalar sözcük, cümle ve metin düzeyindedir.

Programda dil bilgisi öğretiminin nasıl yapılması gerektiği ile ilişkilendirebilecek ifadeler bulunmaktadır. "Türkçenin kurallarıyla ilgili kazanımlar, öğrencilerin düzeylerine uygun olarak ve aşamalı bir biçimde verilmiştir. Dil bilgisinde kolaydan zora ilerleyen bir sıra izlenmiş olup konuların birbiriyle olan ilişkileri gözetilmiştir." (MEB, 2006). Bu ifadeden hareketle konuların kolaylık zorluk değerlendirmesinde ölçütün ne olduğu tam olarak belli olmamaktadır. Ayrıca genel kuralların, tanımların öğrencilere direkt olarak verilmesi tercih edilmeyerek kuraldan hareketle öğrencilere örnekler üzerinden kuralın varlığının sezdirilmesi amaçlanmıştır.

Dil bilgisine ilişkin kazanımlarda materyal olarak çalışma kağıtlarının ve görsellerin kullanılmasının yararlı olacağı belirtilmiştir. Konuların anlatma becerileri olan konuşma ve yazma ile ilişkilendirilerek uygulamada etkili hale getirmek amaçlanmıştır. Kuralları kullanarak öğrencilerin dil bilgisini kazanımlarını pekiştirmeleri vurgulanmıştır. Yani direkt kural ezberlemesi yaparak uygulama içerisine almamanın ve dil becerilerini desteklememesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bireyin öğrenmesinin sorumluluğunun kendisinde olduğu yaparak yaşayarak öğrenmenin ilke edinildiği yapılandırmacı yaklaşımın kapsamında ele alındığı dikkati çekmektedir. Programa ve eğitim anlayışına hakin olan genel eğitim yanlışı ders içeriğine yansıtılmaya çalışılmıştır.

Dil bilgisi kazanımlarının değerlendirilmesinde bağlam vurgusu vardır. Metin veya cümle bütünlüğü içerisinden hareketle dil bilgisi kazanımlarının değerlendirilmesinin yapılması ifade edilmiştir.

Programda ayrıca kazanımlar adlı tabloda dilbilgisine yönelik kazanımlar etkinlikleriyle ve açıklamalarıyla direkt olarak verilmiş olup dersin işleniş sürecinde dikkate alınması gereken hususlar belirtilmiştir

3. 3. 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)

Öncelikle 2006 yılında var olan Program Yapısı başlığı altında dil bilgisi başlığı bu programda bulunmamaktadır. Her ikisinde ortak olarak dört temel dil becerisi vardır. Dil bilgisine ilişkin kazanımlara bu başlıklar

altında rastlanmaktadır. Örneğin 5. Sınıf düzeyine ait "Okuma" alt başlıklı kazanımların içerisinde "Söz Varlığı" alt başlığında dil bilgisi ile ilişkilendirilebilecek "T.5.3.10. Kökleri ve ekleri ayırt eder." ve "T.5.3.11. Yapım ekinin işlevlerini açıklar." kazanımlarında "Yapım ekleri ezberletilmez, işlevleri sezdirilir. Kelime türetmenin mantığı kavratılır." açıklamalarına yer verilmiştir. Bu açıklamaların ve dil bilgisi kazanımlarının okuma becerisi içerisinde ve söz varlığı başlığı altında olması dikkati çekmektedir. Dil bilgisi kendisi bir alan olarak görülmemiştir. Daha çok öğrencilerin okuma esnasında karşılaştıkları sözcüklerin türetilme mantığını sezmesi amaçlanmıştır. Buradan hareketle öğrencilerin dikkatinin dil bilgisi kurallarının anlamla olan ilişkisine çekilmesi ifade edilmiştir. Dil bilgisinin ele alınış mantığının anlam bilgisiyle ilişkilendirildiği görülmektedir.

Yazma becerisi kazanımları içerisinde etkinlikler aracılığıyla sezdirilmesi amaçlanan kazanım "T.5.4.11. Yazılarında ses olaylarına uğrayan kelimeleri doğru kullanır. Ünlü düşmesi, ünlü daralması, ünsüz benzeşmesi, ünsüz yumuşaması ve ünsüz türemesi ses olayları üzerinde durulur." şeklinde ifade edilmiştir. Yazılarında sözcüklerin doğru yazımına dikkat edilmesi ve sözcüklerde meydana gelen ses değişimlerinin fark ettirilmesi ayrı bir alt başlık içerisinde değil de anlatma becerisi olan yazmayla ilişkilendirilmiştir. Beşinci sınıf kazanımları içerisinde okuma ve yazma becerisi içerisinde dil bilgisinin varlığı tespit edilmiş olup konuşma ve dinlemede dil bilgisiyle ilişkili kazanımlara rastlanmamıştır.

Diğer sınıflara ilişkin kazanımlar incelendiğinde dil bilgisine ilişkin kazanımlar ya okuma becerisi alt başlığında bulunan söz varlığı içerisinde ya da yazma becerisi içerisinde yer almaktadır. Dinleme ve konuşma içerisinde dil bilgisine ilişkin kazanımlara rastlanmamıştır. Örneğin 8. sınıf yazma kazanımları içerisinde "T.8.4.18. Cümlenin ögelerini ayırt eder. T.8.4.19. Cümle türlerini tanır." Kazanımlarına, "Kavramsal tanımlamalara girilmez." Yer verilmiştir. Yine fiilimsiyle ilgili olarak "T.8.4.20. Fiillerin çatı özelliklerinin anlama olan katkısını kavrar." tanımına ve "Kavram tanımlarına girilmeden anlamsal farklılıklara değinilir." açıklamasına yer verilmiştir.

Yukarıdaki dil bilgisine ilişkin olarak kabul edilebilecek kazanımlara ait yapılan açıklamalar dil bilgisinde kural vermeyi önlemek üzeredir. Öğrencilerin bu kazanımları kullandıkları becerilerden ayrı, soyut bir konu olarak görmelerini engellemek amaçlanmıştır. Bu sözcüğün yapısal özelliklerinden hareketle diğer sözcüklerden farklı anlam özelliklerine sahip oldukları sezdirilmek istenmiştir. Yazma becerisiyle ilişkilendirilerek öğrencilerin ana dili olarak zaten kullandıkları fiilimsilerin birtakım ayrı özelliklere sahip olduklarının keşfettirilmesi amaçlanmıştır.

Programda özel amaçlar başlığı altında dil bilgisinde artan bir yoğunluk ve aşamalılık ilişkisi göz önünde bulundurulmuştur. Bu ifadenin dışında sadece dil bilgisi ait kazanımlar vardır. Dil bilgisi öğretimin nasıl olması gerektiği ile ilgili özel açıklamalar yapılmayıp diğer beceri etkinlikleri ile beraber bütüncül olarak ele alınmıştır. Etkinlik alanlarında mevcuttur.

Tablo 1. Programlarda Dil Bilgis*i*

Program	İlgili Dil Becerileri	Yöntem	Uygulama
1949	Konuşma, okuma, yazma	Sesten cümleye (kolaydan zora)	Cümle düzeyindeki örneklerle Konuşma ve yazma
2006	Konuşma ve yazma	Tümevarım	Etkinliklerle; Sözcük cümle ve metin düzeyinde
2019	Okuma ve yazma	Tümevarım	Artan yoğunluk ve aşamalılık; Etkinlik

4. Tartışma ve Sonuç

Dil bilgisi ilgili alan yazında ve Türkçe öğretim müfredatlarında kendisine yer bulmuştur. Türkçe programları içerisindeki yeri dil bilgisinin algılanışına ve dil bilgisini öğretiminden ne beklendiğine bağlı olarak değişmektedir. Ayrıca programı hazırlamada dikkate alınan eğitim anlayışı da bu durumu etkilemektedir. Gerek geçmişte hazırlanan Türkçe öğretim müfredatlarında gerekse de günümüzde dil bilgisi öğretimi ortaokulda mevcuttur. Dil bilgisi ana dili eğitiminde temel dil becerilerinin gelişimini ve bireyin bu becerileri etkin kullanımda gereklidir. Ancak günümüz Türkçe Öğretim Müfredatında ayrı bir beceri alanı olarak ele alınmamakta daha çok takviye edici yönüyle becerilere ilişkin yazma ve okuma alanlarında yararlanılmaktadır. Oysa konuşma ve dinleme alanlarında dil bilgisiyle ilişkin becerileri kapsayan etkinlikler düzenlenebilir.

1949, 2006 ve 2019 Türkçe Öğretim Müfredatlarının dil bilgisi yönünden incelendiği bu çalışmadan çıkan sonuç dil bilgisinin dilin dört temel becerisiyle ilişkilendirilerek ele alınması gerekliliğidir. Programlarda dikkati çeken farklılık dil bilgisinin beceri alanları etkinliklerinin farklılığıdır. 1949 programında konuşma ve yazma ile ilişkilendirme vurgusu varken 2006 programında konuşma, yazma ve dinleme ile ilgili etkinliklerle ilişkilendirilmesinin önemine dikkat çekilmiştir. 2019 programında ise dil bilgisi programda ayrı bir başlık olarak yer almamakta

dil bilgisine ilişkin kazanımlar okuma becerisi alt başlığında söz varlığı ve yazma becerisinde yer almaktadır.

Dil bilgisi öğretimi dönemin genel eğitim öğretim anlayışı çerçevesinde şekillenmektedir. İncelenen programlarda dil bilgisi öğretiminin dil kullanımını destekleyici yönüyle gerekliliği üzerinde durulmuştur. Dört temel dil becerisinin her birinin birbirinin gelişimine katkısı nasıl son derece önemliyse dil bilgisinin de bu becerilere olan katkısının önemi açıktır.

Kaynakça

ALTAS, SÜMEYYE, 2009, Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminin Tarihi ve İçerik Odaklı Dil Bilgisi Öğretimi ile Görev Odaklı Dil Bilgisi Öğretiminin Uygulamalı Karşılaştırılması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BANGUOĞLU, TAHSİN, 1990, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BULUT, MESUT, 2014, Dil Bilgisi Öğretiminde Yaşanan Kavram Kargaşasının Türkçe Öğretimine Etkisi. Turkish Studies , Volume 9/12, Pp. 43-55.

CRYSTAL, DAVİD, 2016, A Defence of Grammar. Tes Features. June,Pp 27-32

ÇEÇEN, M., A., ve AYTAŞ G., 2008, Metne Dayalı Dil Bilgisi Öğretiminin Sekizinci Sınıf Öğrencilerinin Dil Bilgisi Başarısına Etkisi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Haziran 2008. Cilt:V, Sayı:I, Pp133-149.

ÇİFCİ, MUSA, 2015, Dil Bilgisi Öğretiminin Geleceği. Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi. https://www.ayk.gov.tr/icanas38/dil-bilimi-dil-bilgisi-ve-dil-egitimi-linguistics-grammar-and-language-teaching-. Sitesinden 29.06.2020 tarihinde ulaşıldı.

DİLAÇAR, AGOP, 1971, Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 83-145.

DOLUNAY, S. K., 2010, Dil Bilgisi Öğretiminin Amacı ve Önemi. Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, (27), 275-284.

ERDEM, İ., ve ÇELİK, M., 2011, Dil Bilgisi Öğretim Yöntemi Üzerine Değerlendirmeler. Turkish Studies, Volume 6/1 Winter 2011, Pp. 1057-1069.

EYÜP BİRCAN, 2013, Dil Bilgisi Öğretiminde Beyin Temelli Öğrenmenin Akademik Başarı, Tutum ve Kalıcı Öğrenme Üzerindeki Etkisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

GÖÇER, ALİ, 2015, Temel Dil Becerilerinin Geliştirilmesinde Dil Bilgisi Öğrenme Alanının Yeri, İşlevi ve Öğretimi: Bütünlük İlkesi ve Tümevarım Yöntemi Ekseninde Tematik Bir Yaklaşım. Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, 4 (1), 233-242.

GÜNEŞ, FİRDEVS, 2013, Dil Bilgisi Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar. Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi, 2 (7), 71-92.

KARASAR, NİYAZİ, 2017. Bilimsel Araştırma Yöntemi. (32. Basım). Ankara. Nobel Yayınevi

KERİMOĞLU, CANER, 2006, Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Söz Dizimi ile İlgili Kabuller Üzerine II (Cümle Öğeleri). Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi 20: 119-129.

MEB, (1949). Türkçe Öğretim Programı. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

MEB, (2006). İlköğretim Türkçe Dersi (6-8. Sınıflar) Öğretim Programı. Ankara: Milli Eğitim Yayınları.

MEB. (2019). Türkçe Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar). Ankara: MEB Yayınları.

ÖMEROĞLU, A. F.,2018, Dil Bilgisi Öğretiminin 2004-2017 Yılları Arası Türkçe Dersi Öğretim Programları Açısından İncelenmesi. Ana Dili Eğitimi Dergisi, 6 (1), 260-280.

TİRYAKİOL, S., SARITAŞ, H., VE Benzer, A., 2018. Kuralavarım Yaklaşımıyla Türkçe Dil Bilgisi Öğretimi. Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi, 6(3), 372393. DOI:10.14689/issn.2148-2624.1.6c3s17m

WİDODO, P., H., 2006, Approaches And Procedures For Teaching Grammar. http://education.waikato.ac.nz/research/files/etpc/2006v5n1nar1.pdf . May 2006, Volume 5, Number 1. pp. 122-141.

YAMAN, HAVVA, 2006, İlköğretim İkinci Kademe Dil Bilgisi Derslerinde Kavram Haritası Tekniğinin Öğrenci Başarısına ve Hatırlamaya Etkisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

YILDIRIM, A. ve ŞİMŞEK, H., 2016 Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. (10. Baskı). Ankara. Seçkin Yayınevi.

ORTAK MANEVİ SİMALAR

HÜSNIGÜL CORAYEVA
PhD. Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi – Uzbekistan, abukomron@mail.ru

ABSTRACT

Türk halkları tarihinde XV. Yüzyıl Doğu Rönesansı (Uyanış dönemi) olarak önemli iz bırakmıştır. Dönemin Timurlu komutanlarından, hassas şair Hüseyin Baykara Hüseynî'nin hattatlık, tarih, edebiyat, ressamlık, müzik, matematik, mimarlık, tarımcılık gibi tüm bilim dallarını geliştirmeye tüm çaba ve emeklerini seferber ettiği kaynaklarca sabittir.

Keywords *: Doğu Rönesansı, tarih, edebiyat, ressamlık, Abdurahman Camî*

Eklemlerindeki rahatsızlığa, bazı iç niza ve kargaşalara rağmen Hüseynî Horasan devleti topraklarında tüm manevi medeni faaliyetlere öncülük va hamilik etmiştir. Horasan padişahı; bilimsel, manevi, eğitimsel çalışmalarını en yakın dostu, büyük emîr Ali Şir Nevaî ve devletinin süsü olan hocası Abdurahman Camî ile danışarak gerçekleştirmiştir.

Tarihten bilindiği gibi, hicri 895 yılında Hüseyin Baykara tarafından Herat'ta Medrese-i Aliye inşa edilir. Medrese-i Aliye; Gevher Şad Medresesi'nden daha büyük ve ihtişamlıdır. Medresenin güney ve kuzey tarafına iki adet büyük kemer yaptırılmıştır. Ön tarafında ise dört adet heybetli minare-i "davvar" yani "döner" minare vardır. [2, 32]. XVII. Yüzyılın başlarında ikamet eden tarihçi Şerafiddin Râkîmî'nin tanıklık ettiğine göre "Birkaç yüz fersah uzaklıktan göze çarpan Medrese-i Aliye'de Mevlâna Abdurahman Camî Hazreti İdris gibi müderrislik yapıyordu." [1, 87b varak]. Demek ki idare işlerine eğilim göstermeyen Abdurahman Camî, öğrencisi Hüseynî tarafından yaptırılan bu muhteşem medresede ders anlatmayı tercih etmiştir.

Râkîmî'nin vurguladığına göre medresede dönemin birçok bilgini eğitim görmüştür. Şairler, medresenin yapım tarihi ile ilgili târihler kaleme alırlar. Râkîmî onlardan birini örnek olarak takdim eder:

İn imaretki, hira ast der o

Çeşmi suretgerâni Çinu Hita.

Hast binai sali târiheş,

Şah Sultan Hüseyin Buhara. [1, 87b varak]

(Anlamı: Bu öyle bir binadır ki onu gören Çin ressamlarının gözleri fersizleşir. Bu binanın yapım tarihini soruyorsanız şah Sultan Hüseyin Baykara'dır.)

Anlaşılacağı üzere Hüseynî devleti topraklarında sayısız mescit, medrese, türbe, misafir evi, yetim evi inşa edilmiştir. Kaynaklardaki kanıtlara dayanarak hedefine doğru mertçe ilerleme, yolda rastladığı engelleri cesaretle aşma, her zaman Abdurahman Camî ve Ali Şir Nevaî'nin yardımı ve tavsiyesine uyma gibi meziyetler sayesinde Hüseyin Baykara'nın böyle yüksek bir makama ulaştığını söyleyebiliriz.

Büyük düşünür Ali Şir Nevaî ile Hüseyin Baykara'nın ilişkileri incelendiğinde üç önemli nokta karşımıza çıkar:

a) *İki büyük adaletli, tedbirli, yaratıcı devlet adamı.*
b) *İlim, kültür hamisi, dostluğa değer veren iki insan.*
c) *Sanatta, şiirde çift kanatlı sanatçı, bilgin, hassas şair.*

Ali Şir Nevaî, *Hilaliye* adlı kasidesinden başlayarak *Divanı Fânî*'ye kadar tüm eserlerinde Hüseyin Baykara ile yoldaş, koldaş olduğunu dile getirir. *Hazayinü-l Meânî*'de öyle beyitler vardır ki yazar bu şiirlerin ıslah edilmesi ve düzeltilmesi gerektiğini, sadece Hüseyin Baykara bu işin üstesinden gelebileceğini vurgular.

Ey Nevaî, hordai nazmingğa ıslah isteseng,

Şah-i Gazi'den cihanda hordadanrak yok kişi.

Beyitten anlaşılacağı üzere Nevaî eserlerinin ilk tenkitçisi ve editörü Hüseyin Baykara idi. Prof.Abduraşid Abdugafurov "Dibacelerde kaydedilenlerden hareketle, Hüseyin Baykara'nın Nevaî şiirlerini tek tek inceleyerek düzelttiği, ıslah ettiği kabul edilirse o zaman kuşkulu ve mantık dışı bir sonuç ortaya çıkar." [4, 11] şeklide bir görüş ileri sürer. Bu bağlamda, divandaki bazı beyitleri ele alma ihtiyacı doğar.

Nevaî nazmini kördüm kuyaş levhige sabt etgen,

Buyurğan âni alikadir şahi hordadan irmiş.

Nevaî asraban temkin, kişiden isteme tahsin,

Çü şah körgüzdi istihsan, körüb nazmingni müstehsen.

Biz, Hüseynî Ali Şir Nevaî'nin şiirlerini tamamen ıslah ve ikmal etmiştir, görüşünde değiliz elbette. Ama hami hükümdar, hassas şair olarak koldaş dostunun sanatını takip ederken muhakkak ki kendi düşüncelerini

bildirmiştir. Padişahın ilgisi, lütuf ve merhameti ile Nevaî'yi daha da esinlenmiş, daha büyük başarılara atılmıştır.

Hazayinü-l Meânî'de Nevaî'nin Hüseyin Baykara sevgisinden feyiz aldığını ifade eden dizeler çoktur:

Ey Nevaî, kılma Cemşidu Feridün vasfikim,

Şah Gazige kerem evvelğilerğe ohşamas.

Nevaî, özge şahu özge kişver etme heves,

Ki tapmağung şahi Gazi bile Hiri yangliğ.

Ey Nevaî, hecr bidadu cefasidin ne gam,

Her gedayekim, Husrevi Gazidek aning şahı bar.

Men kibi yüz bolmasa, gam yokki, kılğaç iltifat,

Şah Gazi lütfi eyler her gedani men kibi.

Ey Nevaî, sabit olsun şah Gazi devleti,

Allida kul bolmağan âlemde sultan kalmasın.

Nevaî, Farsça kasidelerinde Sultan Hüseyin'in kişiliğini tamamen farklı şekilde ifade ve tavsif eder. *Sittei Zaruriye*'nin dibacesinde "Es-sultanu binn-us-sultan muiz-zus-saltanati vel hilafat Ebülgazi Sultan Hüseyin Bahadurhan"a hizmetkârlık ilişkisinden dolayı âli nam hazretinin miras ve meslek yükünü kaldırmaya haklı olduğunu vurgular. Hünkarının Farsça şiirlerini bir araya getirmeyi emrettiğini söylerken Hüseyin Baykara'nın sözün değerini gâyet iyi bildiğini, Nevaî'nin nazım üslubunda onun öğrencisi olduğunu itiraf eder. "Ve şagirde der sanatı şiir ve üslubi nazım ve nisbeti te'bi suhenşinas ve zihni hired iktibasi an hazret muteyakkin hem bed-an nev' memur geşt." [5, 182]

Hüseyin Baykara'nın methedildiği *Saratan* adlı kasidesinin sonunda Nevaî ile Hüseyin Baykara'nın yakınlığını gösteren biyografik özelliğe sahip beyitler vardır.

Şahâ! Çü z-evvel be du sed ayb haridi,

İn bendei bifaidei hiçmadanra.

Bihter zi tuam kes neşinased zi badu nek,

Ez neku bedi man çi yakinra, çi gumanra.

Ez aybu hüner her çi tu guyiki çunani,

Man bende kabul ez dilu can kerde hamanra. [5, 192]

(Anlamı: Ey şah! Önce kendin iki yüz suçla satın almıştın faydasız, hiçbir şeyi bilmeyen bu kulu. Senden başka kimse benim iyi kötü yönümü bilmez. Benim iyi kötü yönümden neyi tasdik neyi inkar etmeyi de sen bilirsin. Hünerim kusuru hakkında her ne dersen ben onları seve seve kabul ederim.)

1469 yılında Hüseyin Baykara tahta geçer geçmez Semerkand sultanı Ahmed Mirza'ya mektup yollayarak Ali Şir Nevaî'nin Herat'a dönmesi için izin ister. Mektupta Nevaî için yazılan şu dizeler de vardı:

Niçe biyik eyleseng sözüngni,

Andin biyik etgebiz özüngni.

Nevaî "iki yüz suçla satın almıştın" derken Sultan'ın onu saraya, yanına çağırdığına işaret etmektedir. Hüseyin Baykara'nın sözünü yerine getirdiği, iki büyük zatın dostluk bağları daha da pekişerek ebedi dostluğa dönüştüğü tarihi bir geçektir. Ali Şir Nevaî'yi birey ve sanatçı olarak en iyi anlayan kişi hiç kuşkusuz Hüseynî idi. *Füsuli Arbaa*'daki kayıtlar da yukarıdaki fikirleri tamamlar niteliktedir. Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevaî arasındaki ebedi dostluk dönem için iki açıdan çok önemlidir:

Birincisi, Horasan devletinin egemenliği, toprak bütünlüğü ve asayişini korumak için bu iki insan gece gündüz demeden tüm cephelerde tek vücut olarak mücadele ettiler. **İkincisi**, bu iki dost birbirinin sanatını her zaman takip etti. Eserlerini halis bir yaklaşımla değerlendirerek, birbirinin bilimsel edebî süreçteki makamını itiraf ederek birbiriyle iftihar duydu. Böylesi bir durum halkımız tarihinde benzerine az rastlanır bir hadisedir ve yeni nesiller için büyük ibret örneği olmaya devam edecektir.

Kaynakça

4. Şerafiddin Râkîmî. Tarihi Kesire. Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Rayhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Fonu. Env №9980.
5. Fikrî Selcukî. Hiyaban. – Kabul: Encümeni Camî, 2007.
6. Abdurazzak Semerkandî. Metle'i Sedeyn ve Mecmei Bahreyn.
7. Ali Şir Nevaî. Hazayinü-l Meânî. İlk Divan. Taşkent, Temeddün Yayınevi, 2011.
8. 5.Ali Şir Nevaî. Mükemmel Eserler. 20 ciltli. C.20. Taşkent: Fen Yayınevi, 2003.

DİL BELGELEME VE CANLANDIRMA ANLAYIŞI BAĞLAMINDA TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

SELCEN KOCA

Arş. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çorum/TÜRKİYE

selcenkoca@hitit.edu.tr, ORCİD: 0000-0003-4195-9157

ABSTRACT

Tehikedeki dil, belirli sebepler sonucu etkin bir şekilde kullanılmayan, konuşur sayısı azalma eğilimi gösteren veya nesiller arası dil aktarımının zayıfladığı, yok olma riski ve tehdidi altındaki dil olarak tanımlanabilir. Dillerin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması veya yok olması, kültürel mirasın ve zenginliklerin geri döndürülemeyecek şekilde kaybedilmesine neden olur. Dillerin kaybı, aynı zamanda kültürel ve tarihî deneyimlerle ilgili eşsiz bilgilerin de yok olmasıdır. Etnik kimlik ve kültürün ifadesi ve korunmasındaki en önemli araçlardan biri sayılan dilin yok olması, çoğu zaman etnik kimliğin de unutulması anlamına gelmektedir. Tehlikedeki dil olgusu, küreselleşmenin ve modernleşmenin az nüfuslu etnik gruplar ve bunların dilleri üzerindeki olumsuz etkilerinin daha açık bir biçimde gözlemlenebildiği 1990'lı yıllardan sonra önem kazanmış; dilbilimciler, dil planlamacıları, sosyologlar ve politikacılar gibi farklı disiplinlerden dille ve dilin kullanım alanlarıyla ilgilenenlerin üzerinde önemle durdukları bir konu hâline gelmiştir. 1990'lı yıllardan sonra tehlikedeki dillerle ilgili masaüstü ve alan çalışmalarında, bu dilleri koruyup geliştirmeye yönelik projelerde, hukukî, siyasi düzenlemelerde ve önlemlerde önemli gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Tehlikedeki Türk dilleri çalışmalarının tarihi oldukça yenidir. 1990'lı yıllardan sonra tehlikedeki dillere karşı ilgi artmış; tehlikedeki Türk dillerini çeşitli açılardan konu edinen çalışmalar ve bu dilleri korumaya yönelik belgeleme ve canlandırma faaliyetleri ortaya koyulmaya başlamıştır. Henüz başlangıç aşamasında olan tehlikedeki Türk dilleri çalışmalarının nicelik ve nitelik bakımından gelişmesi, bu dillerin geleceği için hayati önem taşımaktadır. Tehlikedeki Türk dillerinin belgelenmesine ve kayıt altına alınmasına imkân verecek alan araştırması çalışmalarının yanında bu dilleri tehlikedeki dil bağlamında dilbilimsel ve sosyolinguistik açıdan değerlendirecek teorik çalışmalara ve tehlikedeki Türk dillerinin korunmasını ve yeniden canlandırılmasını sağlayacak dil planlaması ile ilgili çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada, tehlikedeki Türk dilleri üzerine yapılmış "The Karaim Spoken CD, Researches on Endangered Altaic Languages, Altai-Sayan Language and Ethnography Project, The Ös Documentation Project, Shorica: A Shor Electronic Database, The Urum Documentation Project, Tehlikedeki

Türk Dilleri-Son Sesler Duyulmadan-" gibi dil belgeleme ve canlandırma çalışmaları amaç, yöntem ve kapsam bakımından incelenerek bu alandaki etkileri değerlendirilecektir.

Keywords *: Tehlikedeki dil, Tehlikedeki Türk Dilleri, Dil Belgeleme, Dil Canlandırma, Veri depolama*

1. Giriş

Günümüzde yaşayan dillerin sayısı ile ilgili kesin bir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte, konuyla ilgili çalışmalarda 3,000 ila 10,000 arası değişen rakamlar öngörülmüş, yakın zamanda daha somut verilere dayanılarak yapılan araştırmalarda ise yaşayan dil sayısının yaklaşık 7,000 olduğu belirtilmiştir. Bu dil çeşitliliğe rağmen sayısal veriler göz önüne alındığında, dil sayısı ve konuşur sayısı bakımından oldukça dengesiz bir dağılımın var olduğu görülmektedir. Dillerin sadece çok küçük bir bölümü, dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğu tarafından kullanılırken, geriye kalan çok sayıda dilin konuşur sayısı oldukça azdır. Bu durumu sayısal oranlarla ifade etmek gerekirse, dünya dillerinin sadece %4'ü nüfusun %96'sı tarafından konuşulmaktadır. Bu veriler tersten değerlendirildiğinde ise dünya dillerinin % 96'sının dünya nüfusunun sadece %4'lük bir kesimi tarafından kullanıldığı sonucuna varılmaktadır (Crystal 2010: 28). Ethnologue'un istatistiksel verilerine göre dünya dillerinin sadece 23'ü 50 milyondan çok konuşura sahiptir. Geriye kalan dillerin ise büyük bir bölümünün konuşur sayısı 100.000'den azdır[1]. Az sayıda büyük dilin baskısı karşısında zayıf ve savunmasız küçük diller, yerlerini baskın dillere vermek zorunda kalmakta, bu da dillerin yok olma sürecine girmesine yol açmaktadır.

Tehlikedeki dil, belirli sebepler sonucu etkin bir şekilde kullanılmayan, konuşur sayısı azalma eğilimi gösteren veya nesiller arası dil aktarımının zayıfladığı, yok olma riski ve tehdidi altındaki dil olarak tanımlanabilir. Muhtemel sonucu, dillerin ölümü veya tamamen yok olması olarak değerlendirilebilen tehlike süreci, aşamalı biçimde ve görece uzun bir zaman diliminde tamamlanabileceği gibi, bu süreç oldukça kısa da olabilir. 20. yüzyılın son dönemlerinde dünya dilleri üzerine yapılan ayrıntılı çalışmalarla tehlikedeki diller ile ilgili dikkat çekici nitelikte endişe verici tespitler ve tahminlerde bulunulmuştur. Örneğin dünya dillerinin yok oluş hızlarıyla ilgili tespitlerde bulunan Krauss (1992: 7), gelecek yüzyılda dillerin %90'ının ciddi şekilde tehlikede olacağını veya öleceğini, bu

[1] http://www.ethnologue.com/statistics/size

konuda nisbeten daha iyimser tahminlerde bulunan Nettle ve Romaine (2000) ile Crystal (2010: 33) ise gelecek yüzyılda dünya dillerinin %50'sinin yok olacağını öngörmektedirler. Yakın zamanda yapılan bir çalışmaya göre ise günümüzde yaşayan dillerin % 32'sinin tehdit altında bulunduğu, %13'ünün ise kritik seviyede yok olma eşiğinde olduğu belirtilmiştir (Simons&Lewis 2013: 17).

Dillerin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması veya yok olması, kültürel mirasın ve zenginliklerin geri döndürülemeyecek şekilde kaybedilmesine neden olur. Dillerin kaybı, aynı zamanda kültürel ve tarihî deneyimlerle ilgili eşsiz bilgilerin de yok olmasıdır. Etnik kimlik ve kültürün ifadesi ve korunmasındaki en önemli araçlardan biri sayılan dilin yok olması, çoğu zaman etnik kimliğin de unutulması anlamına gelmektedir.

Dil kaybı ve dil değişimi sürecinin sonucu olarak değerlendirilebilecek tehlikedeki dillerle ilgili çalışmalar, II. Dünya Savaşı'nın akabinde 1950'lerde başlayan ulusların inşası ve yeniden şekillendirilmesi çabalarıyla başlamıştır. Tehlikedeki dil olgusu, küreselleşmenin ve modernleşmenin az nüfuslu etnik gruplar ve bunların dilleri üzerindeki olumsuz etkilerinin daha açık bir biçimde gözlemlenebildiği 1990'lı yıllardan sonra önem kazanmış; dilbilimciler, dil planlamacıları, antropologlar, sosyologlar, psikologlar ve politikacılar gibi farklı disiplinlerden dille ve dilin kullanım alanlarıyla ilgilenenlerin üzerinde dikkatle durdukları bir konu hâline gelmiştir. Özellikle toplumsal dilbilim ve dil planlaması gibi disiplinlerin gelişimi, yerel ve azınlık dillerinin etkinliklerinin zayıflaması ve bunların kaybını daha iyi anlamak ve değerlendirmek için konuya yeni bakış açıları sunmuştur. Böylece tehlikedeki dillerle ilgili masaüstü ve alan çalışmalarında, bu dilleri koruyup geliştirmeye yönelik projelerde, hukukî, siyasi düzenlemelerde ve önlemlerde belirgin gelişmeler yaşanmaya başlamıştır.

2. Dil Belgeleme ve Canlandırma Çalışmaları

1990'lı yıllardan sonra tehlikedeki diller konusuna duyulan ilginin artması, teorik tespit çalışmaları yanında dilin kaybını önlemeye, dilin mevcut konumunu korumaya ve dil değiştirme sürecini tersine çevirmeye yönelik pratik uygulamaların da yeni bakış açılarıyla işletilmesini gündeme getirmiştir. Tehlikedeki dilleri koruma ve geliştirme çalışmaları, dil belgeleme ve dil canlandırma olmak üzere başlıca iki kolda faaliyet göstermektedir.

Dil belgeleme, çeşitli amaçlara hizmet edecek şekilde dilin kalıcı bir formda kaydedilmesidir (Himmelmann 2006: 2). Tehlikedeki diller dâhilinde dil belgeleme, genellikle dilin gramer yapısıyla ilgili özelliklerin ve söz varlığının tespit edilerek bunların dijital arşivlerinin

oluşturulmasıdır. Tehlikedeki dillerle ilgili dil belgeleme çalışmaları, sadece bilimsel araştırmalara kaynaklık eden veri havuzları değildir; bu tür faaliyetler, aynı zamanda dilin sürdürülebilirliğini sağlama çalışmalarını desteklemek için önemli kaynaklardır.

Dil belgeleme çalışmalarını da kapsayacak şekilde değerlendirilen dil canlandırma çalışmaları, yok olma tehdit ve tehlikesi altındaki dillerin desteklemesi ve bu dillerin korunmasını hedefleyen çeşitli faaliyet ve uygulamaları ifade etmektedir. Dil canlandırma faaliyetleri, hedeflenen dilin yapısı, özellikleri, tehlike seviyesi ve dilin tehlikede olmasına yol açan sebeplere göre farklı özellikler taşır. Bu tür çalışmalar, kapsamları bakımından ulusal ölçekliden dillerini koruma motivasyonuna sahip bir avuç kişiye kadar değişmektedir. Dil canlandırma programlarının temel hedefi, kültürel egemenlik veya etnik kimliği sürdürme arzusudur. Bununla birlikte, bölgesel açıdan bağımsızlığı kazanma iddialarıyla bağlantılı da olabilir. Dil canlandırma çabaları, dilin bir veya birden fazla farklı kullanım alanlarına odaklanabilir. Buna göre, dili canlandırma faaliyetleri genellikla örgün eğitim kanallarına veya dilin düzenli bir şekilde kullanılabileceği ortamlar yaratmaya yönelir (Grenoble&Whaley 2006: 1).

3. Dil Belgeleme ve Canlandırma Anlayışı Bağlamında Tehlikedeki Türk Dilleri Üzerine Yapılan Projeler

Dünya dillerinin büyük bir çoğunluğunda olduğu gibi, günümüzde Türk dil ve diyalektlerinin de büyük bir kısmı yok olma tehdidiyle karşı karşıyadır. Doğu, Orta, Batı, Güney ve Kuzey Asya ile Doğu Avrupa'da konuşulmakta olan Türk dil ve diyalektlerinin birçoğu tehlike altında veya kritik seviyede ölüm eşiğindedir. Özellikle bulundukları bölgelerde azınlıkta kalan az nüfuslu Türk topluluklarının dilleri hızla erozyona uğramaktadır. Türk dillerinin dil ve diyalektlerinin, ölçünlü bir Türk yazı dili yerine, egemen siyasal, toplumsal, sayısal bakımdan baskın başka bir toplumun dili lehine yok olması, genel olarak Türk dillerinin dilbilimsel çeşitliliğinin azalmasına, geniş bir coğrafyada etkinliğini ve gücünü kaybetmesine sebep olması açısından önemlidir. Ancak son yıllarda önemle üzerinde durulmaya başlanan tehlikedeki Türk dilleri ve diyalektleri ile ilgili çalışmalar henüz yeterli ve doyurucu nitelikte değildir. Bu konuda alan araştırmasına dayanan dil çalışmaları ve bunların analizleri kadar tehlikedeki Türk dillerinin tehlike süreçlerini inceleyecek teorik çalışmalar ve bunların yok olmalarını engelleyecek yeniden canlandırma çalışmaları da önemli rol oynamaktadır. Tehlikedeki Türk dilleri üzerine yapılan proje kapsamındaki çalışmalar, hem teorik hem de pratik açıdan işlevsel özellikler taşımaktadır. Kısıtlı imkânlarla gerçekleştirilen bireysel çalışmalar bir tarafa bırakılacak olursa, kapsamlı projeler, bu konuda belgeleme ve canlandırma faaliyetleri açısından daha belirgin bir etkiye sahiptir.

3.1. The Karaim Spoken CD

The Karaim Spoken CD projesinin amacı, kritik seviyede tehlikedeki Litvanya Karaycası ile ilgili dilbilimsel verilerin belgelenmesidir. Karayca multimedya CD'si hazırlanırken toplum merkezli bir tutum izlenmiş; böylece bu projenin çıktılarından hem Karayların hem de dilbilimsel çalışma yapacakların yararlanması amaçlanmıştır. Projeyi konuyla ilgili çalışmalardan ayıran bir diğer önemli nokta ise belgeleme metodunun Karay konuşurları ve bu dil topluluğunun ilgi alanları üzerine inşa edilmiş olmasıdır (Csató&Nathan 2003: 1). Projenin amacı, geleneksel akademik bir dil çalışması olmaktan öte elektronik materyaller ve yeni uygulamalarla Karaycayı yeniden canlandırma çabalarına katkı sağlamaktır. Tokyo Üniversitesi Asya ve Afrika Dil ve Kültürleri Araştırma Bölümü tarafından desteklenen proje, Karayca üzerine pek çok çalışma yapmış É. Á. Csató, yok olmak üzere olan dilleri yeniden canlandırmak için multimedya kaynakları geliştiren David Nathan ve Karay müzikleri üzerine çalışan Karina Firkoviciute tarafından yürütülmüştür.

The Spoken Karaim CD, Litvanyadaki Karaylardan, topluluk üyeleri ve Csató tarafından derlenmiş ve kayıt altına alınmış dilbilimsel ve kültürel materyallerden meydana gelmiştir. The spoken Karaim'in temel malzemesini 3 Karay konuşurunun yaklaşık 30 dakikalık doğaçlama konuşmaları oluşturmaktadır. Bu çekirdek ana malzemenin satır altı açıklamaları, sözlüğü, dizin ve grameri Csató tarafından analiz edilerek hazırlanmıştır (Csató&Nathan 2003: 4). The Karaim CD, Karaylar ve dilleriyle ilgili çeşitli bilgiler sunmaktadır. Projede Karayca dil olayları ile ilgili kayıtlar, dilbilimsel tanım ve analizlerin yanı sıra Karaylar ile ilgili tanımlar, tarihleri, din, yemek, edebiyat, müzikleri ile ilgili 150 fotoğraf ve 15 dakikalık video kayıtları da bulunmaktadır (Nathan 2000: 2). Csató'nun Trakay ve Haliç Karaycasından yaptığı derlemelerin arşivi, Leipzig Endangered Language Archive (LELA)'de korunmaktadır. Ayrıca Csató, son on yıldır İsveç Enstitüsünün Visby programı dâhilinde Karay dilini desteklemek ve yeniden canlandırmak için yaz okulları düzenlemektedir.

3.2. Researches on Endangered Altaic Languages (REAL)

Tehlikedeki Altay Dilleri Araştırmaları (Researches on Endangered Altaic Languages, REAL), Kore Altaistik Topluluğu (the Altaic Society of Korea, ASK)'nun öncülüğünü yaptığı bir belgeleme ve dijital arşivleme projesidir. Projenin amacı, Altay dilleriyle ilgili multimedya kaynak ve materyaller koleksiyonu meydana getirmektir. Belgeleme ve arşivleme projesi olan REAL'in asıl amacı; dilleri korumak, dilbilimsel çalışmalar yaparak gelecekte tehlikedeki diller ile ilgili yapılacak yeniden canlandırma çalışmalarına katkıda bulunmayı sağlamaktır. ASK REAL dijital arşivi ise dilbilimsel çeşitliliği ve bu çeşitliliğin kültürel çeşitlilikle ilgisinin

gösterilmesi ve tehlikedeki Altay dillerinin tanıtılması, bunların sesli/görsel formlarının oluşturulması amacıyla hazırlanmıştır. ASK araştırma grubu, 2003-2009 yılları arasında Altay dillerinden veriler toplamak için bir alan araştırması yürütmüştür. Altay dil ailesi üç kola ayrılmaktadır: Mançu-Tunguz, Moğol ve Türkçe. ASK REAL, Altay dil ailesinde yer alan 3 dili 55 farklı dil gruplarına ayırmıştır (Woonho&Hyun-Jo&Juwan 2012: 115). ASK REAL, 6 yıllık alan araştırması sonucu 10'u Mançu-Tunguz, 8'i Moğol ve 20'si Türk dilleri olmak üzere toplam 38 Altay dilinden veriler toplamıştır (Woonho&Hyun-Jo&Juwan 2012: 116). Uzmanlar tarafından ana dil konuşurlarıyla yapılan tüm konuşma ve röportajlar konuşurları ile birlikte sesli ve görsel kayıt cihazlarıyla kaydedilmiştir. Araştırmacıların sesli materyallerde konuşurun telaffuzunu belirleyememeleri ihtimali göz önünde bulundurularak video kayıtlarında konuşurun özellikle ağız ve dudak şekilleri kaydedilmiştir.

ASK REAL'in ana dil konuşurlarına yönelttiği anket beş bölümden oluşmaktadır: 1) Sözcüklerle ilgili sorular, 2) Temel konuşma ile ilgili sorular, 3) Gramerle ilgili sorular, 4) Konuşurla ilgili ayrıntılı bilgiler, 5) Araştırma sırasında derlenen sesli ve görsel materyallerin listesi. Sözcük soruları 24 semantik alan olarak sınıflandırılan 2.856 kavramdan oluşmaktadır. Temel konuşma ile ilgili sorular, günlük hayatta kullanılan 340 cümleyi içermektedir. Gramerle ilgili sorular yedi ayrı bölümden oluşmaktadır: 1) İsim ve durum işaretleyicileri, 2) Fiil ekleri, 3) İsim türetme ekleri, 4) Kopula, 6) Olumsuzluk, soru, aktarma, 7) Diğer özel yapılar (Woonho&Hyun-Jo&Juwan 2012: 117-118). ASK REAL multimedya koleksiyonunun bir kısmı, Center for Language Diversity of the Altaic Society of Korea (http://www.cld-korea.org) web sitesinde erişime açılmıştır. Web tabanlı açık dijital arşivde şimdilik 4 dilin kelime maddelerinin sesli ve görsel kayıtlarına erişim sağlanmaktadır. Bunlar; Moğolcadan Doğu Yugurca, Türkçeden Çulım Türkçesi, Mançu-Tunguzcadan Evenki ve Paleo-Sibirya ailesinden Nivkh dilleridir (Woonho&Hyun-Jo&Juwan 2012: 120).

3.3. Altai-Sayan Language and Ethnography Project

Altay-Sayan Dil ve Etnografi projesi (Altai-Sayan Language and Ethnography Project, ASLEP), Altay-Sayan kültürel ve coğrafi kompleksinde yer alan tehlikedeki Türk dilleri ve kültürleri üzerine yapılan bir multimedya belgeleme projesidir. D. Harison ve G. Anderson öncülüğünde düzenlenen projede Todzhu, Duha, Tsengel, Monçak ve Tofa dilleri ile ilgili araştırmalar ve derlemeler yapılmıştır. Projede öncelikle geleneksel Altay-Sayan bölgesi ile ilgili çeşitli bilgiler derlenerek tehlikedeki diller belgelenmiştir. Altay-Sayan bölgesindeki tehlikedeki Türk dilleri ile ilgili oluşturulan arşiv, Tofa başlığı altında DoBeS (Dokumentation bedrohter Sprachen) programında yer almaktadır. Bu proje

kapsamında çocuklar için okuma kitapları, Tuvacanın online sözlüğü, çeşitli konularla ilgili makaleler yayımlanmıştır. Ayrıca D. Harrison'un dil ölümünü değerlendirdiği *When Languages Die* isimli teorik çalışması ve G. Anderson'un Altay-Sayan dillerindeki yardımcı fiil yapısı ile ilgili *Auxiliary Verb Constructions* başlıklı çalışması bu projenin uzantısı olan araştırmalardır.

3.4. The Ös Documentation Project (ASLEP)

Ös Belgeleme projesi (The Ös Documentation Project), ASLEP projesi kapsamındaki projelerden biridir. Bu proje dahilinde 2003'te K. D. Harrison ve G. Anderson, Rusya Federasyonu'nun Tomsk oblastı Tegul'detskiy rayonundaki Orta Çulım konuşurlarının bulunduğu 4 kasabaya ziyarette bulunmuş ve bölgede iki haftalık pilot araştırma gezisi yapmışlardır. Bu tarihten önce Orta Çulım değişkesi ile ilgili sesli veya görsel herhangi bir belgeleme çalışması bulunmamaktadır. Pilot araştırması sırasında 12 akıcı konuşurla sesli/görsel kayıtlar yapılmış (yaklaşık 40 ayrı bölüm), yaklaşık 6 saatlik kayıttan oluşan dil malzemesi derlenmiştir. Çulım Türkçesine ait formal türlerin sayısı oldukça az olduğundan şu veriler toplanmıştır: 1) Selamlaşma, 2) Şarkılar, 3) Atasözleri, 4) Ayı ve geyik avlama hikayeleri; informal ve bilgi edinilecek türlerden ise 5) Kişisel ve biyografik hikâyeler, 6) Kürk kaplı kayakların, balık tutmak için yemlerin, tahta kanoların ve diğer kültürel objelerin nasıl kullanıldığını tasvir eden anlatımlar, 7) Spontene konuşmalar, 8) Cümlelerin içinde fiil ve isim örnekleri, 9) Toponimi, vücudun kısımları, renkler, fauna, flora, akrabalık terimleri, sayılar ve diğer leksik yapılardan oluşan kelime listeleri (Harrison&Anderson 2003: 247). Harrison ve Anderson, 2005 yılında bölgeye bir araştırma gezisi daha düzenlemiş; bu gezi sırasında ise 5 akıcı konuşur ve 2 yarı konuşurdan derlemeler yapmışlardır. Bu çalışmalar sonucunda 8 saatlik video, 10 saatlik sesli kayıt ve 150 sayfalık notlar hâlindeki dil malzemesi kayıt altına alınmıştır. Böylece Orta ve Yukarı Çulım diyalektleri arasındaki hem fonolojik hem de morfo-leksikal farklılıklar ortaya konulmuştur (Anderson&Harrison 2006: 51). Projenin temel amacı, Orta Çulım dili ile ilgili web tabanlı dijital arşivleme yapılması ve böylece bilim adamları ve yerel topluluğun derlenen bu bilgilere kolayca erişimini sağlamaktır. Dijital arşivleme ve belgelemenin ötesinde proje, Orta Çulım halkının dillerini ve kültürlerini koruma çabalarına da destek vermektir. Bu amaca yönelik Orta Çulım Türkçesinin milli yazı dili, Living Tongues Enstitüsünün danışmanı Vasiliy Gabov tarafından oluşturularak geliştirilmiştir.

3.5. Shorica: A Shor Electronic Database

Shorica projesi, Frankfurt Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü ile Kuzbass Eğitim Akademisi işbirliği ile 1999-2002 yılları arasında

yürütülmüştür. Şorcanın modern korpusunu hazırlamak için 1989'da Alisa Esipova ve Irina Nevskaya tarafından başlatılan proje ekonomik faktörler nedeniyle bir yıl sonra askıya alınmıştır. 1999'da M. Erdal'ın başkanlığında tekrar hayata geçirilen projede 1989-1990 yıllarında toplanan veriler de değerlendirilerek proje tamamlanmıştır. Projenin başlıca iki önemli çıktısı bulunmaktadır. Bunlardan biri, Şorcanın elektronik ortamda hazırlanan korpusu, diğeri ise elektronik Şorca-Rusça sözlüktür. Projede elde edilen veriler, Shorica web sitesinde kullanıma sunulmuş (http://shoriye.ngpi.rdtc.ru), ayrıca Shorica CD'si de hazırlanmıştır. Bununla birlikte, projeye katılanlar tarafından Şorcanın çeşitli konuları ile ilgili çalışmalar yapılmış; bu çalışmalar da Shorica projesi çerçevesinde derlenmiştir (Erdal&Nevskaya 2006: viii).

3.6. The Urum Documentation Project

Urumca Belgeleme Projesi (The Urum Documentation Project), 19. yüzyılda Anadolu'dan göç ederek Gürcistan'a yerleşen Rumların konuştuğu Urumca (Türkçe) üzerinedir. Stavros Skopeteas başkanlığında yürütülen proje Athens, Bielefek, Bremen, Potsdam Üniversiteleri iş birliği ve Latsis Foundation desteği ile hazırlanmıştır. Urumca belgeleme projesinin başlıca amacı, konuyla ilgilenen araştırıcıların ve Urum topluluğunun web sayfasında kolayca ulaşabileceği, Urum dilinin temel dökümanlarının (kelimeler, cümleler, metinler ve el yazmaları) oluşturulmasıdır. Bu projede temel dil materyalleri ile ilgili şu arşivler hazırlanmıştır:

a) Tematik sözlük: 24 farklı semantik alandan 1419 kavramın çevirisi (4 ana dil konuşurundan derlenmiştir).
b) Cümle örnekleri: Bu örnekler gramatikal kategori ve yapıların incelenmesi için örnek olarak verilmiştir (4 ana dil konuşurundan derlenmiştir).
c) Metin: 80 öyküden oluşur (16 ana dil konuşurundan derlenmiştir).
d) Dil topluluğuna uygulanan toplum dilbilimsel anketin belgeleri (a) dilin kullanımı, b) konuşurların dile karşı tutumu) (30 ana dil konuşuruna uygulanmıştır) (ayrıntılı bilgi için bk. projects.turkmas.voa.gr/urum/).

3.7. Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi

Tehlikedeki Türk Dilleri projesi, Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nin desteği ile Süer Eker ve Ülkü Çelik Şavk'ın yürütücülüğünde gerçekleştirilmiş yayın temelli bir çalışmadır. Projenin ansiklopedik özellik taşıyan bir kitap seti, tehlikedeki Türk dilleriyle ilgili web sitesi ve 2012 yılında yayın hayatına başlayan ve hâlen de düzenli bir şekilde yayın çalışmalarını sürdüren

Tehlikedeki Diller Dergisi şeklinde çeşitli faaliyet alanları bulunmaktadır. UNESCO'nun Tehlikedeki Dünya Dilleri Atlası'nda yer alan elliye yakın farklı seviyelerde tehlikede ve tehdit altındaki Türk dili ve değişkesi ile birlikte, belirtilen Atlas'ta yer almayan ancak konuşur sayısı, bulunduğu coğrafya gibi çeşitli özellikleriyle yok olma tehlikesi taşıyan diaspora dilleri de projeye dâhil edilmiştir. Projenin en önemli çıktılarından biri olan Tehlikedeki Türk Dilleri kitap seti, tehlikedeki Türk dilleri konusunda 26 ülkeden 130 bilim insanının toplam 132 telif ve tercüme çalışmasının yer aldığı önemli bir külliyattır. 3 ana bölümden ve 4 ciltten oluşan eserde, tehlikedeki dil kavramı ve tehlikedeki Türk dilleriyle ilgili kuramsal konular, standart bir plan çerçevesinde tehlikedeki Türk dillerinin ayrı ayrı tanıtıldığı, dilbilimsel ve toplum dilbilimsel özelliklerinin tespit edilerek örnek metinlerin sunulduğu kısa monografiler ve tehlikedeki Türk dilleriyle ilgili disiplinlerarası yaklaşımlarla ele alınmış çeşitli araştırmalar yer almaktadır.

3.8. A Sociolinguistic Survey and Documentation of Endangered Turkic Varieties in Post-Soviet Kazakhstan

Sovyet sonrası Kazakistan'da tehlikedeki Türkçe değişkelere ilişkin toplum dilbilimsel bir araştırma ve belgeleme çalışması başlıklı proje, L. N. Gumilyov Eurasian Üniversitesi, Freie Üniversitesi, Goethe Üniversitesi ve M. Kh. Dulaty Taraz Üniversitesi iş birliği ile Saule Tazhibayeva, Irina Nevskaya başkanlığındaki bir ekip tarafından hazırlanmıştır. 2014-2017 yılları arasında yürütülen projenin, Kazakistan'da yaşayan azınlık konumundaki Türk grupların toplum dilbilimsel özelliklerinin belirlenmesi ve söz konusu grupların tehlike altındaki dillerinin belgelenmesi şeklinde başlıca iki hedefi vardır. Proje kapsamında Kazakistan'da Kıpçak, Oğuz ve Karluk gruplarının farklı Türk dili değişkelerini konuşan 25 etnik grup belirlenmiştir. Çalışmanın toplum dilbilimsel verileri, bir anket aracılığıyla elde edilmiş; hazırlanan anket, Kazakistan'daki çeşitli Türk dilli etnik grupların temsilcilerine sunulmuştur. Proje kapsamında toplam 2235 anket toplanmış, tüm anketler de içerikleriyle birlikte açık erişim sağlayan çevrimiçi veritabanına (http://tyurki.weebly.com) işlenmiştir. Söz konusu veri bankasında yaş, eğitim, meslek, etnik kimlik, dil kullanımı, dil tutumu vb. gibi farklı 191 parametreye göre filitrelemeye imkân veren bir sistem bulunmaktadır. Farklı parametrelere göre elde edilen çıktılar, diyagramlar ve tablolar şeklinde de görselleştirilmiştir.

Projenin ikinci hedefi olan Kazakistan'daki tehlikedeki Türk dili değişkelerini belgeleme, bu değişkelerin yazı sistemlerinin bulunmaması nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Çalışmada Kazakistan'daki tehlikedeki Türk dilleriyle ilgili dil malzemelerinin derlenmesi için alan araştırmaları gerçekleştirilmiş, derlenen veriler ses ve video kayıtlarıyla belgelenmiştir. Derleme sonucu belgelenen dil verilerinin

transkripsiyonları yapılarak çeşitli şekillerde analiz edilmiştir. Hem Türk dili hem de karşılaştırmalı dilbilim için oldukça önemli veriler sunan Kazakistan'daki Türk dillerinin metinlerinden oluşan külliyat, dilbilimsel açıdan işlenerek veritabanında kayıt altına alınmıştır.

4. Sonuç

Tehlikedeki Türk dilleri üzerine yapılan çalışmaların tarihi oldukça yenidir. Özellikle 1990'lı yıllardan sonra tehlikedeki dillere karşı ilgi artmış ve ancak bu tarihten sonra çeşitli çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Henüz başlangıç aşamasında olan tehlikedeki Türk dilleri çalışmalarının nicelik ve nitelik bakımından gelişmesi, bu dillerin geleceği için hayatî önem taşımaktadır. Tehlikedeki Türk dillerinin belgelenmesine ve kayıt altına alınmasına imkân verecek alan araştırması çalışmalarının yanında bu dilleri tehlikedeki dil bağlamında dilbilimsel ve toplum dilbilimsel açıdan değerlendirecek teorik çalışmalara ve tehlikedeki Türk dillerinin korunmasını ve yeniden canlandırılmasını sağlayacak dil planlaması ile ilgili çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu anlandaki araştırmalar, gelecekteki çalışmalara öncülük edecek, bir model ve örnek teşkil edecektir. Türk dillerinin belgelenmeden geri döndürülemeyecek şekilde yok olması, Türk dilleri ailesinin dilbilimsel çeşitliğinin azalmasına, Türkçenin 'zenginliğini ve gücünü', bir ölçüde de olsa, kaybetmesine neden olması açısından önem taşımaktadır. Tehlikedeki Türk dilleri üzerine yapılan dil belgeleme çalışmaları, Türk dillerinin kaybolan veya henüz tespit edilmemiş arkaik şekillerinin ortaya çıkarılması ve kültürel asimilasyon, nesiller arası dil değişimi sürecinde kaybedilen mirasın belirlenmesi ve belgelenmesi açısından oldukça önemlidir.

Kaynaklar

ANDERSON, G. ve HARRISON, D. K., 2006, Ös tılı: Towards a comprehensive documentation of Middle and Upper Chulym dialects, *Turkic Languages*, 10, 47-72.

CRYSTAL, D., 2010, *Dillerin Katli*, (Çev. G. Cansız), Profil Yayıncılık, İstanbul.

CSATÓ, É. Á. ve NATHAN, D., 2003, Multimedia and the Documentation of Endangered Languages, *Language Documentation and Description*, (ed.) P. K. Austin, The Hans Rausing Endangered Languages Project, London, 73-84.

ERDAL, M. ve NESKAYA, I., 2006, Introduction, *Exploring the Eastern Fronties of Turkic*, (Eds. M. Erdal, I. Nevskaya), Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, vii-xiv.

GRENOBLE, L. A., WHALEY, L. J., 2006, Saving Languages: An Introduction to Language Revitalization, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

HARRISON, K. D. ve ANDERSON, G., 2003, Middle Chulym: Theoretical aspects, recent fieldwork and current state, *Turkic Languages*, 7, 245-256.

HIMMELMANN, N. P., 2006, Language Documentation: What is it and what is it good for? (eds.) J. Gippert, N. P. Himmelmann, Ulrike Mosel, Essentials of Language Documentation, Mouton de Gruyter, Berlin, 1-30.

KRAUSS, M., 1992, The World's Language in Crisis, *Language*, 68, 4-10.

NATHAN, D., 2000, The Spoken Karaim CD: Sound, Text, Lexicon and 'Active Morphology' for Language Learning Multimedia, *Studies on Turkish and Turkic Languages,* (eds). A. Goksel, C. Kerslake, Harrassowitz, Wiesbaden, 405-413.

NETTLE, D. ve ROMAİNE, S., 2000, *Vanishing Voices: The Extinction of the World's Languages, The Extinction of the World's Languages*, Oxford University Press, USA.

SIMONS, G. F. ve LEWİS, M. P., 2013, The world's languages in crisis: A 20-year update, *Responses to Language Endangerment, In honor of Mickey Noonan*, (eds.) G. Rei-Doval, K. Wheatley, John Benjamins.

WOONHO, C., HYUN-JO, Y. ve JUWAN, K., 2012, The Documentation of Endangered Altaic Languages and the Creation of a Digital

Archive to Safeguard Linguistic Diversity, *International Journal of Intangible Heritage*, V. 7, 114-122.

Elektronik Kaynaklar

A Sociolinguistic Survey and Documentation of Endangered Turkic Varieties in Post-Soviet Kazakhstan, http://tyurki.weebly.com (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

Shorica: A Shor Electronic Database, http://shoriye.ngpi.rdtc.ru (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

The Urum Documentation Project, projects.turkmas.uoa.gr/urum/ (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

Researches on Endangered Altaic Languages (REAL), http://www.cld-korea.org (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

Ethnologue, http://www.ethnologue.com/statistics/size (Erişim Tarihi: 09.12.2020)

YAŞAR KEMAL'İN "TANYERİ HOROZLARI" ADLI ROMANINDA YER ALAN KALIP SÖZLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

DAMLA AYDOĞAN
Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü., *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi - Turkey*

ÖZET

Deyimler, atasözleri, ikilemeler ve argolar gibi kalıp sözler de Türkçe'nin zengin söz varlığı içerisinde yer alan yapılardır. Kalıp sözler, iletişim kurmak, iyi dilekte bulunmak, cevap vermek vb. amaçlarla veya genellikle düzenli olarak aynı biçimde/değiştirilmeden kullanılan yapılardır. Adı geçen diğer söz öbeklerinden (deyim, atasözü, ikileme, argo vb.) farklı olarak ise, kalıp sözler tek sözcükten de oluşabilirler. (Valla, vallahi, Allah'tan, günaydın vb.) Diğer bütün söz öbekleri gibi kalıp sözler de edebi veya sanatsal pek çok metinde rastlanan yapılardır. Özellikle romanlar, bu konuda oldukça zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu düşünce ve bilgilerle, çalışmada Yaşar Kemal'in "Tanyeri Horozları" adlı romanında kalıp sözler saptanarak, onların anlatıma olan katkısı ve yazarın bunlardan ne kadar yararlandığı sayısal verilerle ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın evreni, adı geçen roman, konusu ise bu romanda yer alan kalıp sözlerdir. Bu romanın seçilmesinin nedeni, eserlerinde halk yaşamına değinen ve onları oldukları çevre içerisinde anlatan Yaşar Kemal'in son dönem romanlarında da bu durumu devam ettirip ettirmediği düşüncesidir. Yaşar Kemal gibi önemli bir yazarın romanında kalıp sözlerin saptanması hem yazarın dile hakimiyetinin hem de romanın söz varlığının ortaya konması bağlamında oldukça önemlidir. Romanlarında sıklıkla Anadolu yaşamını anlatan Yaşar Kemal, bu romanında da halkı ve halka ait bir olayı anlattığı için diyaloglarda ve olay örgüsünde kalıp sözlerden yararlanmıştır. Romanda yer alan kalıp sözlerin saptanması, hem romanın söz varlığı açısından ne kadar zengin olduğunun ortaya konması hem de yazarın Türkçeye olan hakimiyetinin anlaşılması açısından kendince büyük bir öneme sahiptir. Çalışmanın amacı, hem romanın söz varlığını kalıp sözler bağlamında sayısal verilerle ortaya koyarak yazarın dile olan hakimiyetini ortaya çıkarmak hem de söz öbeklerinin sadece deyim, atasözü, ikileme gibi yapılardan oluşmadığı, kalıp sözlerin de romanın söz varlığı içerisinde önemli bir yer tuttuğu konusunda bir farkındalık yaratmaktır.

Anahtar Kelimeler *: Anahtar sözcükler: Kalıp söz, Yaşar Kemal, Tanyeri Horozları.*

AN EVALUATION ON THE PATTERN WORDS İN YAŞAR KEMAL'S NOVEL "TANYERİ HOROZLARI"

ABSTRACT

Pattern words such as idioms, proverbs, reduplications and slang are also structures within the rich vocabulary of Turkish. Pattern words, communication, good wishes, answers, etc. They are structures that are used for purposes or generally regularly used in the same way / unchanged. Unlike other phrases mentioned (idiom, proverb, reduplication, slang, etc.), pattern words can also consist of a single word. (Valla, vallahi, Allah'tan, günaydın etc.) Like all other phrases, pattern words are structures found in many literary or artistic texts. Especially novels have a very rich vocabulary on this subject. With these thoughts and information, in the study, the steady words in Yaşar Kemal's novel named "Tanyeri Horozları" were determined, and their contribution to the narration and how much the author benefited from them was tried to be revealed by numerical data. The universe of the work, the mentioned novel, and its subject are the phrases in this novel. The reason for choosing this novel is the idea of whether Yaşar Kemal, who touches on the life of the public in his works and describes them in their environment, continues this situation in his recent novels. Determining the pattern words in the novel of an important author like Yaşar Kemal is very important in terms of revealing both the author's command of the language and the vocabulary of the novel. Yaşar Kemal, who frequently tells about Anatolian life in his novels, has benefited from the pattern words in the dialogues and plot because he tells about an event belonging to the people and the public in this novel. Determining the pattern words in the novel is of great importance in terms of revealing how rich the novel is in terms of vocabulary and understanding the author's dominance in Turkish. The aim of the study is to reveal the author's mastery of the language by revealing the vocabulary of the novel with numerical data in the context of pattern words, and to create an awareness that phrases do not consist of only idioms, proverbs, and duplications, and that the phrases have an important place in the vocabulary of the novel.

Key words: *Pattern word, Yaşar Kemal, Tanyeri Horozları.*

Giriş

Asıl adı Kemal sadık olan Yaşar Kemal, halk kültürü bakımından oldukça zengin bir bölge olan Çukurova'da yetişmiştir.[1] Edebiyata ilgisi küçük yaşta başlamış; Varlık, Kovan, Ülkü, Millet, Beşpınar dergileriyle Türksözü, Yeni Adana, Vakit gazetelerinde çıkanlar izlemiştir. Gelenekçi ve özlü edebiyat kültürünü özümsemiş bir yazar olan Yaşar Kemal, romanlarında da bu düşüncelerinin etkileriyle, halkı ve halkın yaşamını anlatmıştır. İlk romanlarında bu etki daha fazla hissedilmektedir. Yaşar Kemal hakkında yazılmış bazı yüksek lisans tezlerine dayanarak onun edebiyat anlayışı hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse:

> "Yaşar Kemal, Türk köylüsünü olduğu gibi anlatır. Yazar, onların ağzından konuşur onların yaşadığı gibi konuşur." [2]

> "Yaşar Kemal'in, roman dilinin sürekli bir yetkinleşme dinamiği içinde gelişen serpilen bir dil özelliğine sahip olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Yazar işlediği çevrenin ayrıntılarını, roman kahramanlarının sözcük dizimini, toplumsal ilişkileri ve roman örgüsünü sağlam bir dil yapısı kurarak sergiler."[3]

Peki Yaşar Kemal'in bu düşünce ve edebiyat anlayışının etkileri son dönem romanlarında da görülüyor mu? İşte bu düşünceyle çalışmada, Yaşar Kemal'in son dönem romanlarından biri olan ***Tanyeri Horozları (2002)*** adlı romanı, en az ikilemeler, deyimler ve atasözleri kadar Türkçe'nin anlam zenginliği içerisinde önemli bir yeri olan kalıp sözler bağlamında incelenmiştir. Saptanan kalıp sözler sayısal verileriyle ortaya konmadan önce Kalıp söz kavramına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Türkiye'de yapılmış söz varlığı çalışmaları arasında kalıp sözler hakkında yapılmış çok fazla çalışma olmamakla birlikte, direkt olarak kalıp sözlerin konu edildiği çalışmalar şunlardır:

Çiğdem Erol, 2007 yılında "Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme" adıyla İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisans tezini savunmuştur.

---

[1] Ramazan Çiftlikçi, TDV: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/yasar-kemal. (Erişim Tarihi: 20.11.2020)

[2] Davut Coşar, Yaşar Kemal'in Bir Ada Hikayesi Dörtlemesinde Toplumsal ve Siyasal Dönüşüm, İstanbul Arel Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s.17.

[3] Aziz Şeker, Yaşar Kemal'in Romanlarında Sosyal Konular, Cumhuriyet Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2006, s.47.

2011 yılında Gülseren Tor, Çukurova Üniversitesinde gerçekleştirilen *Prof. Dr. Mine Mengi Sempozyumu*'nda "Mersin'den Birkaç Kalıp Söz (İlişki Sözü) Üzerine" adlı bir bildiri sunmuştur.

Bu konuda çalışma yapan ve konuya dikkat çeken isim Hürriyet Gökdayı'dır. İlk önce 2008 yılında *Bilig* dergisinin *kış* sayısında yazdığı bir makale ile bu konuya dikkat çeken Hürriyet Gökdayı daha sonra 2011 yılında hazırladığı "Türkçede Kalıp Sözler" adlı kitap ile konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

Kalıp sözler için yapılan tanımlar ise şu şekildedir:

> *"Bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması adet olan birtakım sözlerdir."* (AKSAN, 1996, s. 35)

> *"Kalıp sözler, belli durumlarda söylenmesi gelenek olmuş klişe sözlerdir. Bu sözler toplumun yaşamına ve kültürüne ışık tutmaktadır. Kalıp sözler yemek yerken veya yemekten sonra, biriyle karşılaşıldığında selamlaşmak için, doğum, ölüm, okula başlama, evlenme gibi olaylar karşısında da kullanılırlar. Bunun yanında bir iyilik karşısında duyulan minneti veya bir iyi dileği belirtmek için edilen dualar, kızgınlıkla söylenen beddualar, yemin etmeler, söz vermeler de kalıp sözlerin içindedir."* (EROL, 2007, s. ÖNSÖZ)

> *"Kalıp sözler veya ilişki sözleri adı verilen dil ögeleri tıpkı deyimler ve atasözleri gibi, toplumun kültürünü, inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve görenekleri yansıtan sözlerdir."* (EROL, 2007, s. 1)

> *"Her toplumun, gündelik yaşamında çeşitli zaman ve durumlarda kullandığı kendine özgü sözleri vardır. İnsanlar arasındaki ilişkilerde kullanılan selamlaşma, vedalaşma, iyi ya da kötü dilek sözleri, saygı ve nezaket gereği söylenen sözler kalıp sözler arasında yer alır. Gündelik iletişim davranışları toplumdan topluma değişiklik gösterdiği gibi; iletişim sözleri de, aynı toplumda dönemden döneme, bölgeden bölgeye, yöreden yöreye değişiklik gösterebilmektedir. Anadolu'da ölçünlü dille ortak olan kalıp sözler yanında, daha farklı sözlere de rastlanmaktadır. Bu tür sözler Anadolu ağızlarının sözvarlığı içinde, pek çok çeşidiyle ve renkliliğiyle büyük bir yer tutmaktadır."* (TOR, 2011, s. 766)

> *"Zihinsel üretim ve yapıyı temel alan bir başka tanıma göre ise kalıp sözler, önceden belirli bir biçime girip öylece hafızada saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeden veya dilbilgisel olarak ayrıştırılmadan olduğu gibi hatırlanarak kullanılan, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşan dizidir (Wray 2002: 9)."* (GÖKDAYI, 2008, s. 90)

> *"Söz varlığında, selamlaşırken, yemek yerken, sevincimizi ya da üzüntümüzü belirtirken, birisini kutlarken, görüştüğümüz kişiden ayrılırken vb. iletişim durumlarında söylemeyi adet haline getirdiğimiz, ağzımızdan hemen çıkıveren, bir bütün halinde veya kişiye, zamana göre yapılan ufak tefek değişiklikler dışında çekirdek bölümünü aynı şekilde kullandığımız sözler."* (GÖKDAYI, 2015, s. 1)

Deyimler, ikilemeler, atasözleri vb. söz öbekleri gibi kalıp sözler de Türkçenin anlamsal zenginliğine katkıda bulunan önemli yapılardır. Ancak, kalıp sözler, söz varlığı çalışmaları içerisinde yeni yeni dikkat çeken bir araştırma konusudur. Önceki yıllarda yapılan bazı çalışmalarda kalıp sözlerin deyimler ile karıştırıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, bazı araştırmacıların, kalıp söz olarak değerlendirilebilecek yapılara deyimler sözlüklerinde yer verdiği görülmektedir. Ömer Asım Aksoy bu duruma örnek verilebilir. Aksoy bu konuda şunları söylemiştir:

> *"Dualar ve ilençler, iyi ve kötü dileklerin, deyimler ise ayrım gözetmeksizin herhangi bir kavramın kalıplaşmış söz topluluklarıdır. Deyimin konuları sınırlı olmadığından dua ve ilenç konuları da deyim konuları arasına girer. Bu duruma göre eğer bir dua ya da ilenci oluşturan söz topluluğu, onun deyim sayılmasına elverişli bir anlatım özgünlüğü, güzelliği ve çekiciliği taşıyorsa o dua ve ilenç - konu bakımından özel adını taşımakla birlikte- deyim de olur. Örnekler: Ağzından yel alsın – Başını yesin – Dili ensesinden çekilsin – Görmemişe dönersin inşallah – Kurban olayım – Yaşı benzemesin – Yaşı yerde sayılası – Yolun açık olsun..."* (AKSOY, 1988, s. 516)

Yukarıdaki kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere kalıp sözler, henüz kayda değer çalışmaların yapıldığı yeni bir alandır. bu nedenle daha önce yapılmış kimi çalışmalarda yeteri kadar irdelenmemiş ve konuya dikkat çekilmemiştir Ancak Kalıp sözler de en az deyim, ikileme, kalıp söz, atasözü vb. yapılar kadar anlama katkı sağlayan, dil ve üslubu zenginleştiren yapılardır.

Bu kısa düşünce ve açıklamalardan sonra ***Tanyeri horozları*** adlı romanda saptanan 400 adet kalıp sözü sayfa numaralarıyla birlikte vermek uygun olacaktır:

1. ***buyur*** (s.11)
2. ***hoş geldin*** (s.11)
3. ***geçmiş olsun*** (s.11)
4. ***sağlıcakla kalın*** (s.11)
5. ***hoş bulduk*** (s.11)
6. ***güle güle*** (s.11)
7. ***haydi*** (s.16), (s.18), (s.20)
8. ***inşallah*** (s.19)
9. ***vay anasını*** (s.21)
10. ***sağolasın*** kumandanım (s.28)
11. ***bereket versin*** lambanın sarı ışığında kızının yüzünü o kadar iyi seçemiyordu. (s.30)
12. ***haydi*** kalk! (s.31)
13. ***haydiyin*** uyuyalım (s.32)
14. eeee ***hoş geldin*** demiş (s.33)
15. ***hoş bulduk*** (s.33)
16. ***haydi*** odamıza gidelim dedi. (s. 34)
17. ***sabahı şeriflerin hayrolsun*** baba dediler (s.34)
18. ***buyur*** ana, babam içerde dışarıyı seyrediyor (s.35)
19. ***sizi rahatsız etmedim inşallah*** (s.36)
20. ***estağfurullah*** dedi (s.36)
21. ***haydi*** sağlıcakla kalın (s.37)
22. haydi ***sağlıcakla kalın*** (s.37)
23. ***Allah poyraz bey oğlumdan razı olsun*** Ali de mürüvvetini ondan esirgemesin, o düşündü bunu (s. 37)
24. ***haydi*** eve gidelim dedi (s.38)
25. ***haydi*** çıkalım (s. 38)
26. ***buyur*** baba (s.39)

27. ***buyurun*** efendim dedi gitti (s.39)
28. ***buyurun*** efendim diyebildi kendinde olmayarak (s.40)
29. ***sağolun*** efendim ben de sizi babam gibi seviyorum. (s.40)
30. ***sağolun*** kumandanım ellerinizden öperim (s.41)
31. ***affedersiniz*** efendim dedi (s.45)
32. ***inşallah*** dedi Poyraz (s.45)
33. ***kusura bakmayın*** yavrularım, sizi çok üzdüm ama Girite gitmek, orada ölmek istiyorum (s.46)
34. ben ikinizden de ***af dilerim*** (s.46)
35. ben sizden ***af dilerim***, hem de bin kere … (s.46)
36. onun için de kumandanın hali tavrı ***Allah sizi inandırsın***, bana o kadar dokunmadı (s.46)
37. sizden benim ***kusuruma bakmamanızı dilerim***, sizi o adama götürdüğümden dolayı, Ağa efendi sizin de ellerinizden öperim beni lütfen bağışlayın. (s.47)
38. ***Estağfurullah*** yüzbaşı evladım sizin ne kabahatiniz var (s.47)
39. varolun çocuklar (s.48)
40. ***Allah razı olsun*** (s.48)
41. ***siz zahmet etmeyin*** efendim (s.48)
42. ***inşallah*** efendim (s.49.9
43. ***haydi*** şimdi yeniden uyu bakalım (s.50)
44. ***buyurun*** beyler dedi (s.51)
45. ***başüstüne*** beyefendi dedi (s.52)
46. ***hoş geldin*** mirim efendim sefalar getirdin sultanım (s.52)
47. ***buyurun*** efendim (s.53)
48. siz ***buyurun*** (s. 53) (s.53)
49. ***estağfurullah*** dedi Musa Kazım (s.53)
50. ***hoş geldiniz*** beyefendiler dedi (s.55)
51. ***bir emriniz var mı*** (s.55)
52. ***başüstüne*** efendim (s.56)
53. ***haydiyin*** kalkalım (s.56)

54. ***hoş geldiniz*** buyurun buyurun oturun dedi Hüsmen (s.58)
55. hoş geldiniz ***buyurun buyurun*** oturun dedi Hüsmen (s.58)
56. ***hoş bulduk*** dediler oturdular (s.58)
57. ***Allah Allah*** diyor yöresine bakınıyor, susuyor, ötekilerin şaşkınlığı da yüzlerinden okunuyordu (s.59)
58. bana ***güle güle*** kardeşim dedi (s.61)
59. ***Allah bağışlasın*** altı tane gül gibi çocuğum var (s.63-64)
60. ***hoş geldiniz*** dediler (s.66)
61. ***hoş bulduk*** (s.66)
62. ***sağol*** Şerife hatun (s.69)
63. Karıncaezmez Tanasihin ***şerefine*** (s.69), (s.69)
64. ***sağlığına***, şerefine (s. 69)
65. ***sağlığına,*** şerefine (s. 69)
66. ***haydi*** kalk kardeş bugün çok yoruldun (s.71)
67. ***bereket versin*** Poyraz tetikteydi (s.74)
68. ***haydi*** yukarı çıkalım (s.76)
69. ***hoş bulduk*** kızım dedi Lena (s.79)
70. ***hoş geldin*** ana (s.79)
71. sonra da ***hoş geldin*** odama dedi (s.82)
72. ***sağol*** Ağaefendim (s. 82)
73. sen ***keyfine bak*** (s.84)
74. ***affedersiniz*** efendim, çok çok affedersiniz (s.84)
75. affedersiniz efendim, çok çok ***affedersiniz*** (s.84)
76. ***buyursunlar*** dedi (s.86)
77. ***fesupanallah,*** bu adam beni deli edecek, deli! (s. 86)
78. ***buyur*** otur Efe (s.87)
79. ***hoş geldin*** (s.87)
80. ***sağlıcakla kalın*** dedi (s.88)
81. ***buyur*** (s.90)
82. ***Allah göstermeye***, şiddetinden dünya başımıza yıkıldı (s.97)

83. kışın ortasında Sarıkamışta, ne yapacakmış ***Allah bilir*** (s.97)
84. ***uzun sözün kısası*** budur Hasan Reis (s.98)
85. iyi konuştun da tatlı canı kurtardın arkadaş, ***helal olsun*** sana (s.101)
86. ***haydi*** kalk siktirol git buradan it suratlı herif (s.104)
87. ***haydi*** çabuk git de çağır şunu (s.104)
88. hızırın o garibanı denizin dibine gömmesi ***Hakka reva mı?*** (s.107)
89. ***haydiii, haydiii*** defolun gidin başımdan (s.107)
90. ***haydiii,*** hızırın mendebur keçileri, haydiii (s.108)
91. ***kimse kusuruma kalmasın*** (s.109)
92. kefeni iyice yırtabilirse ***andolsun*** bir yelken alacaktı (s.110)
93. ***Allah rahmet eylesin***, mekanını cennet eylesin diyen paşayı anımsıyor… (s.111)
94. Allah rahmet eylesin, ***mekanını cennet eylesin*** diyen paşayı anımsıyor… (s.111)
95. Dönmezse bu mal mülk ***helal olsundu*** Remzi kardeşine. (s.115)
96. ***Kusura kalma*** Hasan, dedim…. (s.115)
97. ***Haydi*** doğru adaya. (s.115)
98. benden de ***selam söyle*** Hasana… (s.115)
99. ***hoş geldiniz*** dediler. (s.115)
100. "***Müşerref olduk*** evladım. (s.116)
101. Buna da, bugünümüze de ***çok şükür***. (s.116)
102. "***Çok şükür*** çıktık efendim." (s.116)
103. "***Haydi*** gidelim bakalım meydana. (s.117)
104. "Varolasınız, sağolasınız efendim…. (s.118)
105. "***Hayırlı uğurlu olsun***" diye bağırdı. (s.120)
106. "***Haydiyin*** şubeye gidelim." (s.121)
107. "***sağol*** dedi, çıktı gitti." (s.121)
108. "***Hoş geldiniz, sefalar getirdiniz***. (s.123)
109. Herkese ***hoşgeldiniz, sefalar getirdiniz,*** dedi. (s.124)
110. "***İnşallah*** bulacak bana getireceksiniz…. (s.125)

111. “***İnşallah*** buluruz” diye karşılık verdi… (s.125)

112. “***Hoş geldiniz***” dedi. (s.125)

113. “***Hoş bulduk***” dediler, oturdular. (s.125)

114. aman ***Allah Allah***, dedim kendi kendime… (s.126)

115. bizim eve ***buyurun***… (s.127)

116. “***Haydiyin*** kalkalım da çınarların altına gidelim… (s.127)

117. ***Haydi allahaısmarladık***. (s.128)

118. ***Haydi*** Kaptan sen çabuk git…. (s.131)

119. “***Haydi*** kalk, kahvaltı hazır.” (s.134)

120. “***Sağolasın*** Baytar oğlum. (s.135)

121. “***Buyurunuz doktor bey buyurunuz, buyurunuz***, başımız üstünde yeriniz var …. (s.140)

122. “Buyurunuz doktor bey buyurunuz, buyurunuz, ***başımız üstünde yeriniz var*** …. (s.140)

123. “***Hoş geldin***” dedi… (s.143)

124. “***Zahmet ettiniz*** efendim, ***zahmet ettiniz***.” (s.144)

125. “***Estağfurullah*** Han hazretleri.” (s.144)

126. “***Haydi*** Vasili….(s.148)

127. ***Allah Kadri Kaptandan razı olsun***… (s.149)

128. ***Vallahi billahi*** asker kaçağıyım, dedim… (s.151)

129. “***Allahın bildiğini kulundan ne saklayayım*** kardeşim.” (s.153)

130. “Melek Hatuna bir fırın yapayım da felek de ***maşallah*** desin.” (s.154)

131. “***Sağol***” dedi…. (s.155)

132. “***Sağolasın, varolasın*** Melek Hatun.” (s.156)

133. “***Başüstüne*** paşam.” (s.160)

134. ***güle güle*** evlatlarım… (s. 160)

135. ***Allah size rahmet etsin***.. (s.160)

136. ***Allah sizin mekanınızı cennet eylesin***. (s.160)

137. Onun da ***mekanı cennet olsun***. (s.160-161)

138. “***Bir emriniz var mı paşam?***” (s.161)

139. “***Kusura bakmayın*** Tanrı misafirleri… (s.165)
140. ***Allah bilir*** sonra ne yaparım. (s.166)
141. “***Hoş geldin***” dedi… (s.171)
142. “***hoş geldin, hoş geldin, hoş geldin*** dediler.(s.171)
143. ***Hoş geldin***. (s.172)
144. ***“Hoş bulduk*** arkadaş” dedi… (s.172)
145. “***Haydi*** öyleyse…. (s.172)
146. felek de maşallah dedin (s.173)
147. “***Hoş geldin*** ustam.” (s.172)
148. “Adamıza ***hoş geldin*** kardeş” (s.173)
149. “***Sağolasın, sağolasın*** ya başınıza bela geldik.” (s.173)
150. “Sefan da, belan da ***başımız üstüne***. (s.173)
151. “***Haydiyin*** çocuklar, buyur Arsen Usta.. (s.173)
152. “Haydiyin çocuklar, ***buyur*** Arsen Usta.. (s.173)
153. “***Sağol varol*** Poyraz bey kardeşim.” (s.175)
154. “***Maşallah maşallah***, Allah kem gözlerden saklasın” dedi… (s.182)
155. “Maşallah maşallah, ***Allah kem gözlerden saklasın***” dedi… (s.182)
156. “Nişancı için ***can kurban***. (s.182)
157. “***Hay maşallah, maşallah***” dedi… (s.182)
158. “***Hay maşallah”*** dedi Poyraz da. (s.183)
159. “***Hay maşallah, maşallah***, bu kızları Allah övmüş de yaratmış, hay maşallah.” (s.183)
160. “Hay maşallah, maşallah, bu kızları ***Allah övmüş de yaratmış***, hay maşallah.” (s.183)
161. “Hay maşallah, maşallah, bu kızları Allah övmüş de yaratmış, ***hay maşallah***.” (s.183)
162. ***Hay maşallah, maşallah***! (s.183)
163. “***Çok şükür***” dedi Zarife… (s.191)
164. “***Hoş geldin*** Veli” dedi.. (s.197)
165. “***Hoş bulduk***” dedi. (s.197)
166. “***Helal olsun, helal olsun, helal olsun***. (s.198)

167. ***Güle güle*** gidin. (s.198)

168. ***Yolunuz açık olsun***. (s.198)

169. ***bereket versin ki*** Zarife çabuk döndü… (s.199)

170. ***Allah göstermesin*** (s.200-201)

171. “***Haydi buyurun***” diye… (s.201)

172. ***Haydi buyurun.*** (s.201)

173. ***Allah Allah***, ne olmuştu bu Sultana? (s.203)

174. ***Canları cehenenneme***.. .(s.204)

175. “***Hoş geldiniz***” dedi… (s.206)

176. “***Hoş bulduk*** ya, bu hatun nesi var nesi yoksa… (s.206)

177. ***hoş geldi sefalar getirdi***. (s.206)

178. “***İnşallah*** bulurlar” diye yürekten söyledi… (s.207)

179. “***İnşallah***” dedi (s.207)

180. “***İnşallah*** böyledir, ***inşallah*** böyledir… (s.207)

181. ***Güle güle, güle güle***. (s.208)

182. “***çok şükür*** bizi seven dostlarımız var , kardeşten ileri” dedi. (s.209)

183. “***Hoş geldiniz*** nişancı.” (s.210)

184. “***hoş geldiniz, hoş geldiniz***.” (s.210)

185. “***hoş bulduk, hoş bulduk***, sağolun, var olun, size kavuşmak ne iyi, ne güzel” diye bağırdı. (s.210)

186. “hoş bulduk, hoş bulduk, ***sağolun, var olun***, size kavuşmak ne iyi, ne güzel” diye bağırdı. (s.210)

187. “***Başüstüne*** efendim.” (s.214)

188. “***Ne demek*** efendim, başüstüne efendim, emredersiniz efendim.” (s.215)

189. “Ne demek efendim, ***başüstüne*** efendim, emredersiniz efendim.” (s.215)

190. “Ne demek efendim, başüstüne efendim, ***emredersiniz efendim***.” (s.215)

191. ***Bereket versin*** Lena her şeyin farkındaydı ve düşündüklerini Poyraza söylüyordu. (s.217)

192. “***Haydi*** git o kadar çok düşünme… (s.218)

193. “**Sağol** Ana” (S.218)

194. “***iyi sabahlar,*** hayırlı sabahlar Zehra Hanım… (s.218)

195. “iyi sabahlar, ***hayırlı sabahlar*** Zehra Hanım… (s.218)

196. ***Sağol*** evladım, bana güç veriyorsun. (s.219)

197. “***Estağfurullah***” dedi Arsen Usta.. (s.221)

198. “***rica ederim***, buyurun oturun.” (s. 221)

199. “rica ederim, ***buyurun*** oturun.” (s. 221)

200. “***Sen sağol*** Poyraz Reis…. (s.221)

201. “***Varol*** Kadri Kaptan.” (s.221)

202. Köylüler de hep bir ağızdan, “***hoş geldiniz***” dediler. (s.221)

203. “***hoş bulduk, hoş bulduk***, “***hoş bulduk.”*** (s.221)

204. “***hoş geldiniz, hoş geldiniz***.” (s.222)

205. “***hoş geldiniz.”*** dedi… (s.223)

206. ***iyi halt etmişsin.*** (s.225)

207. “***Başüstüne*** efendim, öldürmem efendim.” (s.225)

208. Arsen Ustanın ***başımızın üstünde yeri var.*** (s.226)

209. Kızlar, “Hoş geldin baba” diye bağırarak, basamaklardan yuvalanırcasına bahçeye indiler, babalarına sarıldılar. (s.227)

210. “***Hoş geldiniz,*** sefalar getirdiniz, şeref verdiniz efendim. Buyurun Hatun, Buyurun efendim. Hos geldiniz.” (s.230)

211. “Hoş geldiniz, ***sefalar getirdiniz***, şeref verdiniz efendim. Buyurun Hatun, Buyurun efendim. Hos geldiniz.” (s.230)

212. “Hoş geldiniz, sefalar getirdiniz, ***şeref verdiniz*** efendim. Buyurun Hatun,

Buyurun efendim. Hos geldiniz.” (s.230)

213. “Hoş geldiniz, sefalar getirdiniz, şeref verdiniz efendim. ***Buyurun*** Hatun,

Buyurun efendim. Hos geldiniz.” (s.230)

214. “Hoş geldiniz, sefalar getirdiniz, şeref verdiniz efendim. Buyurun Hatun,

Buyurun efendim. Hos geldiniz.” (s.230)

215. "Hoş geldiniz, sefalar getirdiniz, şeref verdiniz efendim. Buyurun Hatun,

Buyurun efendim. ***Hos geldiniz.***" (s.230)

216. Poyraz bey oğlum, ***inşallah*** Baytar bey buradadır…. (s.232)

217. "***Buyurmaz mısınız***, oturmaz mısınız, sabah çayını bizde içmez misiniz? (s.233)

218. ***Sağlıcakla kalın***. (s.233)

219. "***Haydi*** kalk Zehra"dedi (s.236)

220. "Ne güzel baba, sağol baba" dediler. (s.241)

221. "***Haydi*** doktorlara gidelim de onlara soralım. (s.244)

222. "***buyurun*** oturun" dediler. (s.244)

223. "***Teşekkür ederim*** efendim." (s.245)

224. "***Sağol***, varol Hayri efendi" dedi. (s.247)

225. "***Sağlıcakla kal.***" (s.248)

226. ***Güle güle*** uğur ola…. (s.248)

227. Güle güle ***uğur ola***…. (s.248)

228. ***Allah Allah,*** ne olmuştu bu inşalara? (s.248)

229. ***Al da başına çal*** örneğini. (s.252)

230. "***Haydiyin*** gidelim de bizim teknede görüşelim" dedi. (s.257)

231. ***Bana müsaade***, şu bahçeleri dolaşayım…. (s.258)

232. ayağa kalkıp "***hoş geldiniz***" dediler. (s.258)

233. "***Affınızı dilerim*** efendim… (s.261)

234. "***Selamünaleyküm***" (s.262)

235. "***Aleykümselam***" derken adam istifini bozmadan…. (s.262)

236. "***Sağolun*** kardeşler… (s.263)

237. "***Haydi*** gidelim." (s.263)

238. "***Buyur*** otur." (s.264)

239. ***Bereket versin***, şeftali paralarını dağıtma işi…. (s.268)

240. ***Sağol*** varol güzel kızım. (s.270)

241. ***Allah ne muradın varsa versin***" dedi Hançerli Efe. (s.270)

242. Size ***teşekkürler efendim***. (s. 276)

243. "***Estağfurullah***" dedi iki doktor….. (s.277)

244. "***Teşekkür ederim*** şükrü bey. (s.278)

245. "***Siftah senden, bereket Allahtan*** Hasan reis. (s.280)

246. ***Buyur*** Nişancı, içine oltalarını koy. (s.280)

247. "***Sağol*** Nişancı reis" dedş Hançerli… (285)

248. "***Affını dilerim*** sait kardeşim. (s.288)

249. "***Buyurun*** efendim, hoş gelip sefalar getirdiniz. (s.289)

250. "Buyurun efendim, ***hoş gelip sefalar getirdiniz***. (s.289)

251. ***Nasılsınız*** Şükrü bey, sizler de nasılsınız efendim? (s.289)

252. Nasılsınız Şükrü bey, sizler de ***nasılsınız*** efendim? (s.289)

253. "Şükrü beyi nasıl tanımam, ***hoş gelmiş, sefalar getirmişsiniz***, emriniz başım üstünde var. (s.289)

254. "Şükrü beyi nasıl tanımam, hoş gelmiş, sefalar getirmişsiniz, ***emriniz başım üstünde var***. (s.289)

255. ***Hayırlı olsun.*** (s.290)

256. "***Başüstüne*** paşam." (s.290)

257. "***Haydi*** Kaptan oğlum…. (s.291)

258. "***Sağol*** efendim, hepimiz iyiyiz efendim…. (s.291)

259. "***Hoş geldiniz*** efendim." (s.291)

260. "***Buyurun*** efendim, her zamanki yeri….. (s.291)

261. "***Sağol*** evladım, Kaptanım, çok teşekkür ederim…. (s.291)

262. "Sağol evladım, Kaptanım, ***çok teşekkür ederim***…. (s.291)

263. "***Siz de sağolun, siz de varolun*** efendim…. (s.291)

264. "***Sağolun*** güzellerim, sağolun canlarım. (s.294)

265. "Sağolun güzellerim, ***sağolun*** canlarım. (s.294)

266. "***zahmet buyurmayın***…. (s.296)

267. "***Haydi*** git kızım." (s.298)

268. ***Çok şükür, çok şükür*** ki güvendiğim dağlara kar yağmadı. (s.299)

269. Günlerdir gözümüz yollarda sizi bekliyorduk. ***Buyurun***. (s. 301)

270. "***Buyurun*** Halil Rıfat bey….. (s.301)
271. ***"Rica ederim***, buyurun oturun." (s.302)
272. "Rica ederim, ***buyurun*** oturun." (s.302)
273. ***Allah izin verirse*** Girite ne zaman gidiyorsunuz? (s.302)
274. ***affedersiniz***, mektup mu gönderdik ona. (s.303)
275. "***Affedersiniz***, Musa Kazım beyefendi…. (s.303)
276. ***Teşekkür ederim*** Şükrü beyefendi…. (s.303)
277. "çok şükür baba ne kadar iyiyiz baba." (s.309)
278. "***Çok şükür*** kızım, dedi Musa Kazım bey, Çok şükür."
279. "Çok şükür kızım, dedi Musa Kazım bey, ***Çok şükür***."
280. "***Hoş geldin*** Poyraz efendi" dedi. (s.310)
281. "***Hoş bulduk*** Şerife Hatun…. (s.310)
282. "***hoş gelip sefalar getirdiniz***." (s.313)
283. ***Allah sizden razı olsun*** doktor bey….. (s.317)
284. felek de bana ***maşallah*** desin de. (s.317)
285. "***Haydi*** çabuk, al da getir şu adamı!" (s.318)
286. "***Başüstüne*** binbaşım…. (s.318)
287. "***Seni bize Allah gönderdi***." (s.318)
288. "***Çok şükür*** bir şeyin kalmadı. (s.320)
289. ***Hadi*** kalk! (s.320)
290. "Öldürmeyeceğim, ***hadi*** kalk!" (s.320)
291. "***Buyurun*** oturun" dedi…. (s.321)
292. ***Allah sizden razı olsun***. (s.321)
293. "***Haydi yolun açık olsun***…. (s.323)
294. "***Selamünaleyküm***" diye bir ses geldi. (s.325)
295. "***Aleykümselam***" dedi…. (s.325)
296. "Oturun arkadaşlar, ***bereketli olsun***…. (s.325)
297. "***Buyur*** Hasan amca" dedi…. (s.326)
298. "***Sağlıcakla kalın çocuklar***" dedi… (s.326)
299. "***bereketli olsun***, sepetiniz bol olsun." (s.326)

300. “***İnşallah*** olmayacak” dedi. (s.327)

301. “***İnşallah*** gitmeyecek.” (s.327)

302. “oooh, ***inşallah***” dedi…. (s.327)

303. ***Allah kimsenin başına vermesin***. (s.327)

304. ***Allah*** böyle bir harbi de ***kimseciklerin başına vermesin***. (s.327)

305. “***Sağolun, varolun***, uzun ömürlü olun.. (s.328)

306. “Sağolun, varolun, ***uzun ömürlü olun..*** (s.328)

307. “***Allah sizi analarınıza bağışlasın***” dedi… (s.328)

308. “Analarınıza ***selam söyleyin***.” (s.328)

309. ***“Sağolun*** çocuklar.” (s.329)

310. “***Siz de sağolun***” dedi….. (s.329)

311. “***İnşallah*** babası insafa gelir.” (s.330)

312. “***İnşallah.***” (s.330)

313. “***İnşallah*** adamızda dinlenirsiniz.” (s.330)

314. “***Buyur*** otur Poyraz bey” dedi. (s.331)

315. “***Beni bağışlayın*** doktor bey” dedi…. (s.331)

316. ***Allah sizden razı olsun***. (s.333)

317. ***Allah sizden de, onlardan da razı olsun***.” (s.334)

318. “***Buyurun*** oturun” dedi doktor Salman Sami…. (s.337)

319. “***hoş gelip sefalar getirdiniz***. (s.337)

320. Adamıza ***hoş geldiniz***. (s.337)

321. ***“Sağolasın*** binbaşım, ***varolasın***… (s.337)

322. “***Haydi*** gidin onları iskeleye, çınarların altına toplayın.” (s.338)

323. “Bak ***kurban olduğum*** doktor…… (s.339)

324. “***Haydiyin***, herkes evine. (s.340)

325. “***Allah bin belanızı versin***” dedi…. (s.340)

326. “***Allah bin belanızı versin***” (s.340)

327. “***Sağlıcakla kalın***, ben gidiyorum” dedi… (s.342)

328. “***Buyurun*** bu mektep için.” (s.342)

329. “***Haydi hayırlısı***. (s.343)

330. “***Başüstüne.***” (s.345)

331. “***Selamünaleykümʼ***…. (s.345)

332. “***Buyurun*** efendim, Poyraz benim. (s.345)

333. ***Hoş geldiniz***. (s.345

334. “***Sağolsun***” dedi Poyraz. (s.346)

335. “***İstekleri başımızın üstüne ya***….” (s.347)

336. “***Çok şükür*** adanız doldu Baytar bey. (s.347)

337. “***İnşallah*** gene çarşı derler” dedi. (s.348)

338. “***Haydiyin*** gidelim de bizim dükkanı görelim” dedi. (s.348)

339. “***Eksik olma***” dedi Poyraz. (s.348)

340. “***Paşa gönlün bilir***” dedi Vasili. (s.348)

341. “***Hoş geldin, sefalar getirdin***” dedi Poyraz coşkuyla. (s.349)

342. “***Aşkolsun*** Vasili, aşkolsun Salih efendi, evi unuttuk. (s.351)

343. “Aşkolsun Vasili, ***aşkolsun*** Salih efendi, evi unuttuk. (s.351)

344. ***Haydi*** kalkın da dostumuza bir ev seçelim. (s.351)

345. “***Hayrola.***” (s.352)

346. “***Vallahi*** ben bilmem ki arkadaş….. (s.352)

347. “***Kusura kalma*** arkadaş…. (s.353)

348. “***Hoş geldin***” dedikten sonra… (s.353)

349. “***Hoş geldin***” dedi… (s.353)

350. “***Ne zaman Allah izin verirse***. (s.356)

351. ***Hoşça kalın***. (s.356)

352. “***Haydi*** kalkın bakalım. (s.362)

353. “***Çok şükür***, bu adada horozların sesini duyduk. (s.369)

354. “Horoz sesleri ana, ***çok şükür***…. (s.370)

355. “.Şükrü efendi…. (s.372)

356. ***Sağlıcakla kalın***. (s.372)

357. ***İnşallah*** zeytinliği bu hale getirmezsiniz. (s.372)

358. “***Buyur*** Ustam” dedi. (s.373)

359. "***Çok şükür*** ayakyolu evin içinde su da ibrikte, çok şükür, çok şükür, çok şükür Allahıma." (s.374)

360. "Çok şükür ayakyolu evin içinde su da ibrikte, ***çok şükür***, çok şükür, çok şükür Allahıma." (s.374)

361. "Çok şükür ayakyolu evin içinde su da ibrikte, çok şükür, **"**, çok şükür Allahıma." (s.374)

362. "Çok şükür ayakyolu evin içinde su da ibrikte, çok şükür, çok şükür, ***çok şükür Allahıma***." (s.374)

363. "***Afiyet olsun***." (s.375)

364. "***Hiç zahmete girme*** arkadaş" …. (s.375)

365. "***Haydiyin*** öyleyse…. (s.375)

366. "***Allah göstermesin*** öyle günleri" (s.376)

367. "***Buyurun***, buyurun oturun." (s.376)

368. "Buyurun, ***buyurun*** oturun." (s.376)

369. "***Haydi*** kalkın da ….(s.377)

370. "Komşular, ***hoş geldiniz***, adamıza ***sefalar getirdiniz***, biliyorsunuz bizim başımızın üstünde yeriniz var… (s.380)

371. "Komşular, hoş geldiniz, adamıza sefalar getirdiniz, biliyorsunuz bizim ***başımızın üstünde yeriniz var*** … (s.380)

372. hasta hasta beklettim, ***kusura bakmayın***. (s.383)

373. üzümleri yediniz ***helali hoş olsun***. (s.383)

374. ***Haydiyin*** güle güle… (s.383)

375. Haydiyin ***güle güle***… (s.383)

376. Haydi hepinize ***geçmiş olsun.*** (s.383)

377. "***Haydiyin bakalım*** zeytinciler…. (s.384)

378. "***Tuzlayım da kokmayın***… (s.385)

379. "***Tuzlayım da kokmayın."*** (s.385)

380. ***Allah bereket versin*** iyi kazanmıştı. (s.388)

381. "Geç kaldığım için ***özür dilerim***, size hoş geldiniz demeye çoktan gelmeliydim." (s.390)

382. "Geç kaldığım için özür dilerim, size ***hoş geldiniz*** demeye çoktan gelmeliydim." (s.390)

383. “Efendim, şimdi de ***başımız üstünde yeriniz var***.” (s.390)

384. “***Hoş geldiniz***, buyurun efendim…” (s.394)

385. “Hoş geldiniz, ***buyurun*** efendim…” (s.394)

386. “***Estağfurullah***. (s.394)

387. ***Buyurun*** oturun. (s.394)

388. “***Teşekkür ederim***, hoş geldiniz. (s.395)

389. “Teşekkür ederim, ***hoş geldiniz.*** (s.395)

390. ***Kusura bakma*** evladım… (s.397)

391. “***hoş geldin***.” (s.398)

392. bir kez geldik ***buna da bin şükür***. (s.401)

393. ***Kusura kalma*** Poyraz… (s.403)

394. “***Güle güle***. (s.403)

395. “***Haydiyin*** arkadaşlar hızarcıya… (s.408)

396. “***Buyurun*** ağalar, gelin oturun. (s.408)

397. ***Hoş gelmişsiniz***. (s.408)

398. “***Hoş bulduk***” dedi…. (s.409)

399. “***Sağlıcakla kalın***.” (s.418)

400. “***Hoş gelip sefalar getirdiler***. (s.419)

Yukarıda tek tek verilen kalıp söz kullanımlarından da anlaşılacağı üzere, *Tanyeri Horozları* adlı roman kalıp sözler bakımından oldukça zengindir. Bu da bize yazarın, dil ve üslubu hakkında bilgi vermektedir. Kalıp sözler de en az deyim, atasözü ve ikilemeler kadar üsluba etki eden ve onu zenginleştiren yapılardır. Yazarlar, romanlarında diyaloglarda karakterlerin duygularını ve tepkilerini ortaya koyarken ve onları günlük yaşam içerisinde bir ola örgüsüne yerleştirirken kalıp sözlerden yararlanmaktadırlar. Adı geçen romanda karşılaşılan sayısal veriler bu durumu açıklamaktadır.

Tablo:1

Kalıp Sözler	400
Kaç Sayfaya Bir Kalıp söz Düşüyor?	1,05 Sayda bir
Yüzdelik Oran	%94

SONUÇ

Çalışmada saptanan kalıp sözler, bir diyalog içerisinde, günlük konuşmalarda, temennide bulunulduğunda karşılaşılan kalıp sözlerdir. Bu düşünceden yola çıkılarak denilebilir ki; Yaşar Kemal'in oldukça sade, doğal ve akıcı bir üslubu vardır. O, romanlarında hep halkı anlatan, toplumun içinden konuları ele alan bir yazardır. Bu da onun romanlarında günlük hayatta kullanılan kalıp sözlerle sıklıkla karşılaşılması durumunu açıklamaktadır. "Tanyeri Horozları" adlı roman Yaşar Kemal'in son dönem romanlarındandır. Çalışamaya materyal olarak seçilmesinin nedeni onun dil ve üslup zenginliğini son romanlarında ne kadar devam ettirdiğini ortaya koymaktır. Romanda 400 adet kalıp söz kullanımı ile karşılaşılmıştır. Bu oran sayfa sayısına göre yüzdelik olarak verilecek olursa 423 sayfalık romanda %94 gibi oldukça yüksek bir kalıp söz kullanımı ortaya çıkacaktır. Yine sayfa sayısına oranladığımızda her 1,05 sayfaya bir kalıp söz düşmektedir. Bu oranlar romanın kalıp sözler bakımından ne kadar zengin olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca kalıp sözler, hem yeni yeni dikkat çeken bir konu olması nedeniyle deyimler, ikilemeler, atasözleri kadar üzerinde çalışılmamış bir konudur. Oysa ki çalışmada ulaşılan verilerden de anlaşılacağı üzere kalıp sözler de en az diğer söz öbekleri kadar romanlarda karşımıza çıkan ve yazarların üslubuna etki eden yapılardır.

KAYNAKÇA

Asan, Doğan (1996). Türkçenin Sözvarlığı, Ankara: Engin Yayınevi.

Erol, Çiğdem (2007). Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

Gökdayı, Hürriyet (2008), Türkçede Kalıp Sözler, Bilig-Kış, Sayı:44, Sf:90-108.

Gökdayı, Hürriyet (2015), Türkçede Kalıp sözler, Ankara: Kriter Yayınevi

Tor, Gülseren (2011). Mersin'den Birkaç Kalıp Söz (İlişki Sözü) Üzerine, Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu, Adana, 20-22 Ekim 2011, 766-786.

Çiftlikçi, Ramazan, TDV: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/yasar-kemal. (Erişim Tarihi: 20.11.2020)

Coşar, Davut Yaşar Kemal'in Bir Ada Hikayesi Dörtlemesinde Toplumsal ve Siyasal Dönüşüm, İstanbul Arel Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Şeker, Aziz, Yaşar Kemal'in Romanlarında Sosyal Konular, Cumhuriyet Üniversitesi, Y ayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2006.

Kemal, Yaşar, Tanyeri Horozları *Bir ada Hikayesi 3,* İstanbul: Adam Yayınları Birinci Basım., 2002.

МЕДИЦИНСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ И СОМАТИЗМЫ В ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ XIX ВЕКА

GULFINA ZAKIRZYANOVA
Kazan Federal (Volga Region) University - Russian Federation
gulfina@yandex.ru

АННОТАЦИЯ

Двуязычные татарско-русские и русско-татарские словари XIX века служат ценным источником для изучения развития и изменения медицинской терминологии в татарском языке на протяжении всего XIX века. В каждом словаре имеет место лексика, указывающая на органы, различные заболевания, состояние здоровья организма человека, что в свою очередь является ярким примером татарской речи исследуемого периода. Ключевые моменты исследования: - Определение места медицинских терминов в двуязычных словарях XIX века. - Разделение лексики, относящейся к сфере здравоохранения, на тематические группы и подгруппы: названия частей тела и анатомо-физиологические термины; наименования заболеваний; слова, обозначающие методы и способы лечения; наименование лиц, участвующих в процессе здравоохранения; названия патологий и физических отклонений; лексика кожных заболеваний; слова, характеризующие физиологическое состояние; средства лечения; вредные микроорганизмы; названия веществ, вырабатываемых человеческим организмом. - Исследование происхождения медицинских терминов. По происхождению большинство названий составляют общетюркские слова. Поэтому они активно используются как в современном татарском литературном языке, так и в научной медицинской терминологии. В формировании медицинских терминов также принимали участие и заимствованные слова из западноевропейских языков через арабо-персидский, и русский языки. - Анализ областей и сфер применения исследуемой лексики. Определенная часть терминов, зафиксированных в словарях, перешла в пассивную лексику, а отдельная часть вообще не используется в современном татарском языке. Больше всего это касается арабо-персидского происхождения. Смысл некоторых из них изменился, а некоторые слова не используются в литературном языке, а сохраняются только в диалектах-говорах. - Изучение медицинской терминологии со стороны аспекта активности использования и применения. - Анализ

терминов, определяющих строение человеческого организма, как отдельной группы лексической системы языка и их изучение в функционально-семантическом и сравнительно-исторических аспектах.

***Ключевые слова**: Медицинская Терминология,Соматизмы*

***Аннотация:** Двуязычные татарско-русские и русско-татарские словари XIX века служат ценным источником для изучения развития и изменения медицинской терминологии в татарском языке на протяжении всего XIX века. В каждом словаре имеет место лексика, указывающая на органы, различные заболевания, состояние здоровья организма человека, что в свою очередь является ярким примером татарской речи исследуемого периода.*

Объект исследования – лексика и соматизмы, относящиеся к сфере здравоохранения и медицины.

Предмет исследования – характеристика медицинской терминологии и соматической лексики, нашедших отражение в двуязычных словарях XIX века, в сравнительно-историческом и функционально-семантических аспектах.

Задачи исследования - выделение основных этапов развития медицинской терминологии; определение места медицинских терминов в двуязычных словарях XIX века; разделение лексики, относящейся к сфере здравоохранения, на тематические группы; исследование происхождения медицинских терминов; анализ областей и сфер применения исследуемой лексики; изучение медицинской терминологии со стороны аспекта активности использования и применения.

Расширение ареала распространения татарского языка в России ознаменовано XIX веком. Изучение татарского языка во всех учебных заведениях, появление многочисленных учебников, пособий, словарей, самоучителей, подготовка переводчиков, владеющих татарским языком и отведение татарскому языку роли функционального государственного языка в восточной политике России позволяет утверждать, что XIX век был золотым веком для развития этого языка. В XIX веке татарский язык впервые стал преподаваться представителям других национальностей в различных профессиональных учебных заведениях. Татарский язык входит в учебную программу Казанского, Московского, Харьковского университетов. В духовных семинариях на нем изъясняют величие христианской веры.

Вышеперечисленные причины обусловили необходимость появления большого количества переводческих словарей.

В большинстве языков история лексикографии начинается прежде всего с переводческих словарей. История их изученяя служит надежным источником для составления словарей и сравнительных исторических словарей тюркских языков, особенно ценным лексическим материалом для наблюдения за развитием лексики языка. Анализ соматизмов, содержащихся в словарях, позволяет представить историю возникновения и развитня соматической лексики татарского языка. Сбор и исследование лексических единиц и названий частей тела, имеющих место в переводческих словарях XIX века - чрезвычайно актуальный вопрос в изучении медицинской терминологии вышеназванной эпохи - периода начала ее формирования и становления.

Как показывают результаты археологических и этнографических изысканий, памятники истории и письменности, наши предки также страдали от современных болезней. Они издавна лечили друг друга, изучали отдельные свойства и особенности человеческого организма, а также выявляли причины различных заболеваний. Таким образом рождалась народная медицина.

В государстве древних булгар народная медицина развивалась в соответствии с древними традицнями. Булгары применяли лекарства, изготовленные из различных растений, камней, животных, которые проверялись опытными исследованиями. В древнетюркских письменных памятниках слово огонь ут // от встречается одновременно в значении растения и лекарственного средства, изготовленного из растення. Таким образом, часто используемые сегодня термины имеют многовековую историю. Уже в IX веке булгарское население поддерживало экономические связи с мусульманским миром, а в конце века эти отношення развивались в религиозно-политическом направлении и привели к принятию ислама. В результате этого арабский язык становится языком науки для всех мусульманских народов. По этой причине большая часть научной литературы была написана на арабском языке. В научных трудах таких видных ученых, как Абу Гали ибн Сина, Ибрагим Булгари, Тазетдин Аль-Булгари, Борханетдин Юсуф аль-Булгари, Идрис Аль-Булгари, арабский язык выполняет роль языка медицины. Первые сведения о знаменитом булгарском враче Тазетдине Аль-Хасане ибн Юнусе Аль-Булгари мы можем встретить в труде великого ученого, профессора Габдрахмана Тагирзянова. В книге Тазетдина Аль-Булгари “Ат-тирйак аль-Кабир” автор приводит сведения об

изготовлении лекарства “тирйак”, о его целебных свойствах, и о том, от каких заболеваний оно защищало.

В период Золотой Орды среди кочевых народов получили распространение различные инфекционные заболевания. Бороться с этими инфекционными заболеваниями, представляющими большую опасность для здоровья людей, могли только профессиональные врачи. Таким образом, наряду с народной медициной появляется и научная медицина. Среди населения высокое положение занимают “целители” и “травники”, излечивающие инфекционные заболевания благодаря различным лекарственным травам и растениям. В период Казанского ханства продолжается изучение видов, качеств, лечебных возможностей трав, выполияющих функцию целебных лекарств.

История развития науки начинается с открытия в Казанском университете медицинского отделения. Казанская медицинская школа представлена именами выдающихся профессоров Ф. Х. Эрдмана, К. Ф. Фукса, Н. А. Скандовского, И. Г. Лиидгрена, Н. А. Виноградова, И. П. Левицкого, А. Н. Казем-Бека, Е. А. Осипова и др. Поскольку в университете преподавали иностранные и русские ученые, то в этот период татарская терминологня еще не была разработана.

Во второй половине XIX века с целью пропагаиды медицинской науки и распространения знаний среди населения научная литература в этой области была переведена с арабского, английского, турецкого и русского языков на татарский. Переводы трудов Волкова Ф., Заболоцкого А., Готвальда И. А. внесли большой вклад в развитие дореволюционной татарской терминологии.

В этот же период, в вышеупомянутых общественных условиях XIX века начинается бурное развитие научной медицинской терминологии на татарском языке. Выходят в свет двуязычные словари И. Гиганова, А. Троянского и Н. Остроумова, включающие в себя медицинскую лексику.

Во второй половине XIX века в процесс разработки медицинской терминологии большой вклад внесла деятельность великого энциклопедиста Каюм Насыри. Он первым в своих переводческих словарях и научных трудах представил татарский язык как язык науки. Существуют и отдельные его труды в области медицины. Так, например, в книге “Хәвасе нәбатате дәваэять” он представил ниименования заболеваний, получивших широкое распространение, описал их специфику и лечебные свойства. Книга была издана в 1894 году под названием “Гульзар ва чаманджар”. В своем труде “Мәнафигы әгъза вә канун сыйххәт” автор знакомит читателей с функциями каждой части тела и делится своими советами по лечению различных заболеваний.

В начале XX века в системе образования произошли значительные изменения. В медресе “Джадиди " наряду с другими предметами стали преподаваться дисциплины из области гигиены (здоровья). Растет спрос на учебники, необходимые для обучения этим знаниям. Однако одновременно с изданием учебников публиковалась и научно-популярная литература по различным вопросам здравоохранения. Важное значение имеют труды таких известных ученых, как И. Хамиди, Р. Сатмаши, П. Латышев и Д. Губайдуллин. После Октябрьской революции на территории реснублики открылись многочисленные больницы, аптеки, центры научных исследований, различные оздоровительные заведения и средние, высшие медицинские учебные заведения. Вопросы, связанные с проблемами со здоровьем, поднимались на страницах газет и журналов. Таким образом, нарастала необходимость разработки и систематизации татарской медицинской терминологии. В этой сфере предпринималось много дел и проектов. Следует отметить, что и сам татарский литературный язык в этот период претерпевал значительные изменения, обогащался с лексической, фонетической и грамматической стороны. Количественно увеличивалась лексика, относящаяся к разным стилям речи, постепенно переходя в нормативную. В 1925 году под руководством Курбангалеева была создана специальная комиссия, занимавшаяся работами по медицинской терминологии. В нем решались вопросы разработки терминов, касающихся здоровья, и утверждения новых слов. В том же году студенты медицинского факультета Казанского университета под руководством Г. Шнаси организовали свой кружок по разработке терминов. В результате этих работ в 1927 году все новые термины были онубликованы в виде отдельной книги. Книга под названием “Общие биологические и анатомо-физиологические названия”, содержащая 493 термина, стала первым словарем медицинских терминов на татарском языке. В этом труде слова представлены на татарском языке, и большинство арабо-персидских слов заменяются своими интернациональными эквивалентами. Таким образом, благодаря совместной деятельности языковедов и медицинских ученых в 20-30-е годы медицинская научная терминология татарского языка делает первые шаги в своем развитии.

После Великой Отечественной войны, несмотря на значительное развитие медицинской науки, татарскому языку так и не удалось стать ее научным языком. Лишь в 1994 году вышел в свет словарь, составленный профессором Казанского медицинского университета М. М. Миннебаевым и переведенный Р. Р. Шамсутдиновой на татарский язык, содержащий 1500 слов.

Русско-татарский терминологический словарь, насчитывающий около 1000 терминов и составленный Р. Р. Шамсутдиновой для специалистов медицинской сферы, составляет новую ступень в развитии науки.

И сегодня перед учеными поставлены большие задачи. Изучение татарской народной медицины, определение ее терминов, изучение отдельных областей этой науки, проведение научных и лингвистических исследований в этом направлении, написание специальных монографий по вопросам терминологии – вот цели дальнейших научных изысканий.

Исторня медицинской терминологии уходит своими корнями в глубокую древность. Однако истоки ее формировання как науки берут свое начало лишь в XIX веке. Большую роль в процессе ее формирования играют русско-татарские и татарско-русские переводческие словари.

Объемы словарей XIX века разнообразны, но они отражают в себе богатство татарского языка. Интересен тот факт, что они являются ценным лексическим материалом для наблюдення за тем, как развивался и видоизменяется лексический состав терминов татарского языка сферы здравоохранення. Лексические единицы в составе переводческих словарей XIX в. способствуют формированию медицинских терминов той эпохи, исследованию состояння, развития терминологии, тематическому разделению терминов, определению их происхождення и отношения к современному литературному языку и диалектам, а также лингвистическому анализу терминологии в целом.

Русско-татарский словарь Иосифа Гиганова является ценным источником для изучения слов, относящихся к сфере здравоохранения. Татарские слова, представленные в виде перевода-эквивалента, точно определяют смысл русских слов. В словаре зафиксировано более 130 слов, являющихся примером татарской лексики того времени. Например, вот несколько медицинских терминов, встречающихся в словаре: бирянь – водянка; тартышу – судорога; аксакъ – хромой; тимрау – лишай; табипъ – лекарь; тазъ – плешивый; талакъ – селезёнка и др.

В двухтомном словаре Александра Троянского зарегистрировано более 20 тысяч слов. В этом словаре, опубликованном в Казанской типографии, представлено более 150 анатомо-физиологических терминов и названий многих заболеваний. Например: йорәк – сердце; үт – желчь; чигә − висок; бойрәк – почка; буын – сустав, позвонок, загиб; томау – насморк; җәрәхәт – рана, язва; бизгәк – лихорадка; чир – болезнь, недуг; тилчә − рак и др.

Нам известны два труда Николая Остроумова. Из них татарско-русский словарь, изданный в 1976 году, содержит около ста медицинских терминов. Например, баш суяги– череп; борын кимерчәге – переносье; җотколок – глотка; саңграу – глухой; юткру – кашель и др.

Татарско-русский словарь, изданный Н. Остроумовым в 1892 году, соответствует его же словарю 1876 года, единственное, он дополнен и составлен при участии И. И. Ильминского и А. А. Воскресенского. Примеры терминов, не зафиксированных в предыдущем словаре Н. Остроумова: азыу – клык, боковой зуб ; әрселя – ослабеть от жару; бума – падучая болезнь; бялсян – бальзам; җан башы – бедро; җаурын – плечевая лопатка и др.

Небольшой по своему объему русско-татарский словарь интересен тем, что медицинские термины татарского языка представлены в нем на русской графике: больной – чирле, ауыр, какшаган; болячка – сызлаулык; воспаление – кызару; грыжа – бюсер; желудок – карын; оспа – чячяк; ячмень – арпа и др.

Словарь С. Кукляшева-учебник-хрестоматия, состоит из 3 частей: 1) вступительная статья, 2) отрывки из Восточной классики, 3) словарь. В последней части можно выделить множество значимых терминов: бәдфигыль – зловредный; хаста – болезнь; сулу – дыхание; кан – кровь; ми – мозг; яра – рана и др.

Особое значение в развитии татарской медицинской терминологии имеют переводческие словари К. Насыри. Он переводит на татарский язык термины арабо-персидского происхождення, не понятные для большей части населения, и заменяет их своими словами из татарского языка. В двуязычном словаре ученого 1878 года представлены термины здравоохранения, большую часть которых составляют анатомо-физиологические названия. К. Насыри включил в свой переводческий словарь 1892 года и интернациональную лексику, часто встречающуюся в русскоязычных научных трудах. Рядом с этим термином ученый дает его толкование на татарском языке. Заимствованные интернациональные термины автор собирает в отдельном разделе словаря, состоящий из 76 лексических единиц, под названием “Иностранные слова”. Среди них: адемоння – эч пошу зәхмәте; апоплексия – кан күбәеп бәреп чыга торган бер авыру; катаракта – күз караңгылану; кардиология – йөрәк турында фәндер; водянка – истәска (араб.) зәхмәте, сары су җыелу; зараза, эпидемня – (зәһәр) ега торган авыру и др.

Представление терминов в словаре таким образом стало большим толчком к процессу их быстрого распространения и

усвоения. Таким образом, Каюм Насыри был признан ученым, активно пропагаидирующим названия передовой медицинской науки.

Краткий татарско-русский словарь, составленный в 1882 году казанским миссионерским обществом и изданный в типографии М. А. Гладышевой, привлекает внимание тем, что лексические единицы в нем разделены на сорок тематических групп. Пятьдесят из предложенных в словаре слов являются анатомо-физиологическими названнями и помещены в отдельном разделе под названием «Состав человеческого тела». Среди них: баш сояги – череп; борон тишеге – ноздри; быуын – сустав; жангак – щека; ыуыч тобе – ладонь; сырт баганасы – позвоночный столб и др. Также три слова, приведенные внутри раздела «Кыйлану сюзляре» («Глаголы») являются терминами, относящимися к сфере здоровья: тотлокмак – заикаться; тирлямяк – потеть; сакауламак – косноязычничать.

Трехъязычный словарь Л. М. Лазарева состоит из основного словаря и пособия для изучения грамматических правил турецко-татарского языка. «При составлении этого словаря я пользовался турецко-французским словарём Бнянки и Учебным пособием для временного курса Военной Академии, составленным профессором Мирзою Казем-Беком»,– пишет автор во вступительной части. Примечательно, что большую часть единиц, используемых как термин, составляют турецкие, арабские, персидские слова. Например: аджель – смерть; азар – болезнь; эшк – слеза; бибек – ресницы; дәва – лекарство; хасте – больной. Всего зарегистрировано 70 единиц медицинских терминов.

Словарь С. Зелинского, изданный в 1889 в Тифлисе, состоит из трех разделов. В его первой части зафиксированы собственные слова татарского языка, но среди них слова, относящиеся к сфере здравоохранения, занимают не большое место. Это можно объяснить тем, что труд был специально посвящен изучению экономики закавказских крестьян. Среди них зафиксировано двенадцать слов, относящихся к медицине. Например: агъ бугунъ – белая немочь; дондурма – замёрзлый; кздырма – горячка, общее воспаление крови; юху – сон. Во вступительной части словаря автор утверждает, что татарский этноним-собирательное название различных тюркских племен: «Народ, который мы называем татарским, состоит как известно, из различных тюрских племён, принадлежащих к монгольской расе: азербайджанские татары, турки, джагатайцы, бухарцы, киргизы, кумыки, ногайцы и прочие. Нынешний татарский язык подвергся сильному влиянию более культурных языков персидского и арабского, то есть усвоил массу персидских и арабских слов. Поэтому, приведённый в настоящем «Объяснительном словаре»

отдел татарских слов не составляет принадлежности одного татарского языка, а относится к трём, различным по происхождению, языкам, составляя в тоже время, вследствие сильного изменення форм многих слов, как бы одно целое».

«Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» Лазаря Будагова, изданный во второй половине XIX века, был переиздан Академией наук в 1960 году. Вступительную часть словаря, биографию автора, сведения о его педагогической и переводческой деятельности, структурном устройстве словаря пишет А. Н. Кононов. Он отмечает своеобразие словаря: "... многие слова сопровождаются разъясняющим их этимологическим составом, а при терминах приводятся целые краткие пояснения, часто со ссылкой на соответствующий источник или литературу..." В словаре указано, к какому языку относится каждое слово, в том числе и медицинские термины. Например: хәб (гарәп) – пилюля; азар (фарсы) – болезнь; әләксир (грек) – элексир; испиталия (төрек, итальян) – госпиталь и др.

Иманаев Миргаяз в своем словаре, изданном в 1901 году, объясняет цель создання книги следующим образом: «Составленный нами словарь преследует цель облегчить понимание содержання статей в нашей хрестоматии «Русское слово», применимо к которой и составлено, в словаре мы поместили только те слова, которые встречаются в статьях названной хрестоматии. Поэтому мы приводили из значения какого-либо слова только то, в котором он употреблялся в той или иной статье хрестоматии... Нам кажется, что словарь в состоянии принести некоторую пользу даже самим учителям – указаннями относительно ударений в словах, или же образования глагольных форм». Словарь содержит более шестидесяти анатомо-физиологических наименований, названий физических состояний и болезней. Например: сакал – борода; жьокомсорау – дремота; загиф – калека; няк – подбородок; талчыгу – утомление и др.

Таким образом, рассмотренные выше переводческие словари послужили важным и ценным источником для изучення развитня и изменення медицинской терминологии в татарском языке на протяжении всего XIX века. В каждом словаре почти в какой-то степени отражается лексика, касающаяся человеческого здоровья, которая в свою очередь является ярким примером разговорной речи того периода.

Лексические единицы, относящиеся к области здоровья, собранные в переводческих словарях XIX века, можно поделить на несколько тематических групп:

1. Названня человеческих органов и частей тела, а также анатомо-физиологические термины.

кюксә, кюкрякъ (грудь), бухуртакъ (кадык), бәдән (тело), бойрәкъ (почка), агыз (рот), әл (рука), мүца (туловище), бала йаткылык (матка), эйек (плечо).

2. Названия заболеваний.

инһраф (болезнь), зянге (цынга), тилчә (рак), тамля (апоплексия), бума каста (падучая болезнь), тир кастасы (тифозная горячка), француз авыруы (сифилис), фалыҗ (паралич), агъ бугунъ (болезнь червей).

3. Методы лечения.

ушкюрюпъ канъ туктатмакъ (заговорить кровь), яра йиткүзмәкъ (заживить рану), паджамат (кровь пустить), чячяк чыгару (оспопрививание), тәшрих кылмак (анатомировать).

4. Лица, принимающие участие в процессе леченння.

мәгъҗүнче , даругярь башы, дарыу сатучы (аптекарь), хәким (медик), әбей (акушерка), имче , багучы (знахарь), ликяр, лекар (лекарь), кендек әбейсе (повитуха), фершал (фельдшер), тозәтүче (целебник), джеррах (хирург).

5. Наименования физических отклонений.

ядъсез, хатыръсез (беспамятный), мүкре киши (горбатый), майрыкъ (косоногий), титак, аксакъ (хромой), билтәк (заика, косноязычный), мәгъбуб , зәгыйф (изувеченный), янчык бурун (курносый), күрә карау (близорукость).

6. Кожные заболевания.

бирчяю (мозоль), тимрәү (лишай), чабру , сыткыч (прыщ), чуван (чирей), кырмызы (сыпь), чебичке (болячка, пупырешек), цирешъ (морщина).

7. Физиологические состояния.

кумаръ, макморъ (болезнь от пьянства), дямъ (одышка), күзкү (рвота).

8. Средства оздоровленння.

балтакъ, таяк (костыль), пимаръханә (лазарет), ягма (мазь), зянбүль (носилки), айнякъ, күзлек, чешмек (очки), гыйляҗ (рецепт).

9. Вредные организмы.

борчя (блоха), бет (вошь), чыуалчан, суалчан, эчтәге корт (глиста), серкя (гнида).

10. Продукты выделения.

эрен, урюнъ, үлек (гной), күзкү (рвота), селәгәй (слюна), сеңермәк (сопли), яшь (слёзы), кан агу (кровотечение).

Следовательно, в рассматриваемых словарях преобладают лексические единицы, обозначающие анатомо-физиологические названия, физиологическое состояние человека и названия различных заболеваний. Среди них можно заметить использование синонимов, то есть одно и то же понятие выражено несколькими словами. Во многих случаях слова, составляющие синонимический ряд, относятся к разным языкам по происхождению.

Лексика исследованных словарей свидетельствует о том, что в татарском языке в то же время имели место быть заимствованные из разных языков слова. Они занимают значительное место наряду с общетатарской словарной лексикой.

Например, в переводческихых словарях XIX века следующие медицинские термины представлены на арабском языке: дару ханясе – аптека; даругярь башы – аптекарь; сихатъ сяламетъ – доброе здравие; димъ – дыхание; шифа – исцеление; табип – лекарь; дямъ – одышка; джарахатъ – рана; истиска – водянка; әгза – сустав; әл – рука; бәдән – тело, плоть, мясо; хәрәрәт – горячка, воспаление, жар; хуммә – лихорадка; дәм – дух, дыхание; зикер – памятствование.

Таким образом, сам арабский язык после XIX века претерпел значительные изменения. Некоторые слова исчезли, у некоторых сузилось или расширилось значение. Однако следует отметить, что в лексике татарского языка XIX века, в том числе среди слов сферы здравоохранения, значительное место занимали слова арабского происхождения.

Однако арабские заимствования появились в татарском языке не только непосредственно из арабского языка, но большая их часть пришла из персидского. Поэтому такие слова добавляют языку семантические и фонетические особенности персидского языка. К медицинским терминам персидского происхождения, использовавшимся в переводческих словарях XIX века, относятся: пимаръ ханя – лазаретъ; тиръ – потъ; тимар, – лечение; димаг – мозгочек в виске; эшкъ – слёзы; бәдфигыль – зловредный; тәб – жар, лихорадка, горячка; хәкеркуш – сердечник; хаста – болезнь; дару – лекарство; дәрд – болезнь; димаг – мозг; рәнҗ – огорчение; зәхем – рана, уязвление; мәгыз – мозг.

Следует отметить, что многие арабо-персидских заимствования в настоящее время перешли в нормативную лексику и активно используются в качестве медицинских терминов: дару (перс.), дарухanә (перс.), яшь (перс.), хаста (перс.), сырхау (перс.), тир (перс.);

зиһен (араб.), шифаханә (араб.), табиб (араб.), җәрәхәт (араб.), дәва (араб), тән (араб.), сәламәтлек (араб.), матдә (араб.).

Второе направление, по которому заимствованная лексика проникала в татарский язык - заимствование слов из русского языка. Это обстоятельство бросается в глаза при проверке словарного запаса русско-татарских словарей. В словари включены как заимствования из русского, так и арабского и персидского языков. Экономические взаимоотношения между русскими и татарами начались очень давно. После завоевания Казанского ханства русским государством эти отношения еще более усилились. Русские и татары проживали на одних землях, одной территории, в одинаковых общественных условиях, вели совместные научные исследовання и поиски. Большая часть народных масс тесно взаимодействовала между собой. В в группе медицинских терминов словарей XIX века зафиксированы и русские заимствования, активно использовавшиеся в языке. Эти слова в основном фонетически адаптированы к татарскому языку. Например: балсян – бальзам; ликар – лекарь, врач; пластыр – пластырь; пляш – плешивый; фершал – фельдшер; чакутка – чахотка; зянге – цынга и др.

По сравнению с другими словарями А. Воскресенский и Н. Остроумов в своих трудах представили больше заимствованной лексики. Это явление могло быть связано с их основной деятельностью, тем, что они были представителями миссионерского движення. В словарях же И. Гиганова и Н. Юнусова собраны русские заимствовання, хорошо освоенные и укоренившиеся в татарском языке.

Интересны как исторня, так и значение слов, вошедших в русский язык. Например, слово «аптека» вошло в русский язык в XVI веке из польского. Польский язык заимствовал его из латинского, а латинский-из греческого языка. Первоначальное значение – «кладовая, склад». Таким же образом позволяет нам проанализировать течение слов из разных языков, переход их из уст в уста представителей разных народов словарь Л. Будагова. Например, слово "госпиталь" заимствовано из итальянского языка в турецкий (испиталия), а русский язык перенял его из турецкого языка. Также слово "элексир" совершает переход из греческого языка в арабский (әләксир), а из арабского языка попадает в татарский.

Как сказано в предыдущих разделах, особое значение в освоении европейской медицинской терминологии имеют переводческие словари Каюма Насыри. В своем переводческом словаре 1892 года ученый представил раздел «иностранное слово». В этом разделе он переводит ряд европейских терминов. Однако эти

переводы состоят не из отдельных слов, а из выражений и выражений в виде толкований. Автор дает толкование 93 медицинским единицам, таким как адемония, азоогения, акразия, аконитин, акремония, анатомня, ангиография, апоплексня, гельминтологня, гематопатия, диафрагма, катаракта, медикамент, оптика и др. Например: хлороформ-лекарство, отнимающее чувствительность; диафрагма-пелена между животом и грудью.

Таким образом, К. Насыри пропагандировал распространение на татарском языке наименований передовой медицинской науки XIX века. И сегодня результаты этой деятельности очевидны, то есть названня, собранные К. Насыри, нашли свое место в современной медицинской терминологии как отдельные лексические единицы. Например: адамово яблоко – бугаз төене; апоплексия – кан саву; катаракта – күз хрусталигы тоныклану; эпидемия – кизү.

Определенная часть терминов, зафиксированных в словарях, перешла в пассивную лексику, а отдельная часть вообще не используется в современном татарском языке. Больше всего это касается слов арабо-персидского происхождения. Смысл некоторых из них изменился, а некоторые слова не используются в литературном языке, а сохранились только в диалектах-говорах. Лексическое богатство словарей в сравнении с современными диалектологическими словарями нашло много общего. Например, слово ”кукся” из словаря XIX века, обозначавшее тогда «грудь» сейчас активно используется в говорах мензелинских, заинских и заказанских кряшен в качестве наименования таких заболеваний как “чахотка“,” астма“,” коклюш".

Лексические единицы, характерные для восточного диалекта, собраны в труде И. Гиганова. Это можно объяснить тем, что словарь был создан автором на основе языка сибирских татар. Все языковые особенности, присущие этому диалекту, применимы к словам, накопленным И. Гигановым.

На сегодняшний день большинство слов из словарей той эпохи, в частности, заимствования из русского языка и интернациональная лексика, а также названия, обозначающие части теля человека, различные заболевания, физические состояния, сохранились в татарском языке без изменений, и они продолжают активно использоваться. Многие заимствования и диалектизмы претерпели процесс сужения или расширення своих значений, а некоторые совсем выпали из употребления.

Например, слово “ягма” – тюркского происхождення. В XIX веке оно обозначало понятие “мазь”. Слово получило такое название в связи с механическим движением “ягу” – “мазать”. Это слово выпало

из современного татарского литературного языка. Или же слово "тамыр тибү" (пульс) получило свое название исходя из процесса сердечного ритма движения кровеносных сосудов. На сегодняшний день в медицине используется научный термин - нульс. Примеры таких слов : цирешъ – морщина; айнякъ – очки; басымлау – приступ; куварцеллык – бледность; тыш ит – десна; канцашу – кровосмешение; буйга узу – забеременить; кайырак – опухоль и др. Звучание этих слов может показаться странным и необычным для современного человека. Однако следует отметить, что повторение этих слов в нескольких словарях XIX века свидетельствует о том, что они находились в составе активной лексики татарского языка того времени.

Однако некоторые из слов, относящихся к пассивной лексике, имеют возможность войти в состав современной медицинской терминологии. Это связано с тем, что современный татарский литературный язык не имеет собственных слов, которые можно использовать на уровне термина. Надеемся, что в будущем многие вопросы в этой сфере найдут решение, а мы будем продолжать работу в этом направлении.

Источникн:

Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий: В 2 т. / Л. Будагов.– СПб., 1869.– Т. 1.– 820 с.; 1871.– Т. 2.– 416 с.

Воскресенный А. Полный русско-татарский словарь / А. Воскресенский. – Казань, 1894. – 370 с.

Гнганов И. Словарь российско-татарский, собранный в Тобольском народном училище учителем татарского языка, священником Иосифом Гигановым и муллами юртовскими свидетельствованные / И. Гиганов. – СПб.: Тип. АН, 1804. – 682 с.

Зелинский С. Объяснительный словарь татарских, грузинских и армянских слов, вошедших в материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края / С. Зелинский. – Тифлис: Тип. М. Д. Ротинианца, 1889.– 165 с.

Иманаев М. Русско-татарский (орфографический) словарь ко второй части учебной книги «Русское слово», составленной для русско-татарских, башкирских школ и русских классов при мектебах и медресе / М. Иманаев.– Казань: Тип. Б. Л. Домбровского.– 1901.– 46 с.

Краткий татарско-русский словарь с прибавлением некоторых славянских слов с татарским переводом. – Казань: Тип. М. А. Гладышевой, 1882. – 55 с.

Кукляшев С. Словарь к татарской хрестоматии, составленный С. Кукляшевым / С. Кукляшев. – Казань, 1859. – 106 с.

Лазарев Л. М. Турецко-татарско-русский словарь наречий: османского, крымского и кавказского, с приложением краткой грамматики / Л. М. Лазарев. – М., 1864. – 336 с.

Насыри К. Татарско-русский словарь / К. Насыйри. – Казань, 1878. – 120 с.

Насыри К. Полный русско-татарский словарь, с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины / К. Насыйри. – Казань, 1892. – 263 с.

Остроумов Н. Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещённых татар Казанской губернии / Н. Остроумов. – Казань: Тип. ун-та, 1876. – 146 с.

Остроумов Н. Татарско-русский словарь / Н. Остроумов. – Казань: Тип. ун-та, 1892. – 246 с.

Троянский А. Полный русско-татарский словарь: В 2 т. / А. Троянский. – Казань, 1833. – Т. 1. – 629 с.; 1835. – Т. 2. – 340 с.

Юнусов И. Татарско-русский словарь наиболее употребительных слов и выражений, составленный учителем русского класса при Чистопольском городском медресе Юнусовым / И. Юнусов. – Казань: Тип. Братья Каримовы, 1900. – 164 с.

İLK ÖZBEK ROMANI, GEÇMİŞ GÜNLER

BAHADIR KERİMOV
Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Profesörü, "Edebiyat Kuramı ve Çağdaş Edebî Süreç" Bölümü Başkanı, Filoloji Bilimleri Doktoru – Taşkent/Özbekistan ,
baho_karim@yahoo.com

ÖZET

Epik düşünce ürünü olan ilk Özbek romanı yaklaşık bir asırdır okunagelmekte, itiraf ve tahlil edilmekte, yorumlanmaktadır. Makalede, romanın yazarı olan Abdulla Kâdirî'nın kısaca hayat yolu, romanın özeti ve özgün yorumlar takdim edilir. Kısa ve öz tavsifler romanın karakterler sistemini kavramaya yardımcı olur. Ayrıca çalışmada bazı Kâdirîşinaslarla ve Özbek edebiyatındaki Abdulla Kâdirî karakteri ile ilgili bilgiler sunulur. Makalede romanın poetik özellikleri, kahramanların tabiatı, edibin edebî dil sahasındaki başarıları yeni bakış açısı ile irdelenerek özetlemeler yapılır.

Anahtar Kelimeler *: Epik tür, roman, Özbek edebiyatı, edebî yorum, olay örgüsü, bilimsel yorum, Kâdirîşinaslık.*

GİRİŞ

Epik türün en önemli örneği olan roman insan hayatının birçok yönlerini, karmaşık kaderleri ve kapsamlı vakaları bünyesinde barındırır. Dünya edebiyatında romanlar çoktur ve onların dünyaya geliş tarihleri de farklıdır. Fevkâlade güzel romanlar muhtelif milletlere ait meşhur edipler tarafından yaratılır.

Özbek edebiyatı tarihinde roman türünün yeri ayrıdır. Dünya edebiyatı kriterlerine uygun ilk Özbek romanı olan *Geçmiş Günler* XX. Yüzyılın 20'li yıllarında yetenekli edip Abdulla Kâdirî tarafından meydana getirildi. Abdulla Kâdirî bu romanıyla Özbek romancılığını başlatmış oldu. Romanın ortaya çıkışı Özbek edebiyatı için oldukça önemli bir hadisedir. Komşu ülkelerin yazaraları bu hadiseden etkilendiler ve onu itiraf ettiler. Örneğin ünlü Kazak edibi Muhtar Avezov fikirlerini şöyle beyan eder: "Abdulla Kâdirî

(Culkunbay) yirmili yıllar tüm Sovyet Türk edebiyatı edebi nesrinin en büyük ustatıdır... Onun romanları 1920'li yıllarda sanki dümdüz bir çölde birdenbire Pamir sıra dağları yükselmiş gibi ortaya çıktı. Kâdirî'nin eserlerini Kurmangazi veya Çaykovskî müziklerini dinliyormuşçasına keyifle okur insan." (Abdulla Kâdirî hakkında Gönül Sözleri. 1984 №4: 12) Doğal olarak, böyle fikir ve itiraflar *Geçmiş Günler* romanından dolayı söylenmiştir. Romanla birlikte edibin adı da edebiyat tarihinde sabit yerini kazanmış oldu.

Yazar Hakkında

Abdulla Kâdirî 10 Nisan 1894 yılında Taşkent şehrinde bahçıvan ailesinde doğar. Önce Müslüman okulunda, daha sonra da Rus-Tuzem okulu ve Ebulkasım Şeyh Medresesi'nde eğitim alır. Sonra da Moskova'daki edebiyat kursunda tahsiline devam eder. 1917 Ekim Devrimi'nin ardından Eski Şehir Gıda Komitesi baş kâtibi, *Azık İşleri* gazetesinin redaktörü, sendikalar birliği kâtibi, *Muştum* dergisinin müessisi olarak sosyal hayatta aktif rol almaya başlar. Onun eserleri süreli yayınlarda Culkunbay, Cu-bay, Dümbülbay, Dümbülnisa, Kelvek Mahzum, Taşpolat Teceng, Avsar gibi onlarca gizli imza ile basılıyordu.

Abdulla Kâdirî 1914'te Rehberbanu Resulmuhammed kızı ile evlenir. İkisinden Nazife (1916-1987), Habibulla (1918-1988), Edibe (1924-2010), Mesut (1926-1997) ve Anise (1928-2011) isimli çocuklar dünyaya gelir. (Mirveliyev 2018: 204).

Abdulla Kâdirî edebi faaliyetinin başlangıç noktası 1910 yılının ortalarına denk gelir. *Sedai Türkistan* gazetesinin 1 Nisan 1914'teki sayısında *Taşkent Haberleri* köşesinde *Yeni Mescit ve Mektep* başlıklı haber yayımlanır. Çok geçmeden onun *Toy, Ahvalimiz, Milletime Bir Karar, Fikir Eylegil* adlı şiirleri, *Bahtsiz Güvey* dramı, *Cuvanbaz* adlı hikâyesi basılır. Edebî faaliyetinin ilk örnekleri olan bu eserlerde edibin Ceditlere özgü marifetseverlik ruhu hissedilir. Yazarın 1916 yılında yazdığı *Ulakda* adlı hikâyesi ile edebî-kuramsal kriterlere uygun gerçekçi Özbek öykücülüğü doğmuş oldu. Hikâyelerinde gerçekçilik, hakkaniyet öncülük eder. Edip, küçük eserleri üzerinde de titizlikle çalışır. Örneğin, 1924 yılında *Güzeli Yazğıtlar*'da basılan *Cinler Ziyafeti* adlı hikâyesi ile daha sonraki suretleri karşılaştırıldığında yazarın, eserlerine, onların sanatsallığı ve hakkaniyetine ciddi önem verdiği anlaşılır.

Abdulla Kâdirî edebî yaşamını basın-yayınla bağladı. Yüzlerce sosyo-politik makaleler, satirik eserler yazdı. *Kelvek Mahzum'un Hatıra Defterinden*, *Taşpolat Teceng Ne Der*? adlı eserleri ile mizahı "karakter mizahı" seviyesine ulaştırdı. Hayatı gözlemledi ve insanlık meşgalesine uygun düşmeyen vakalara türlü şekillerde hicivsel-eleştirel yaklaşım sergiledi. Bu süreç devam ederken "hicviye kralı"na dönüştü. Dönemin kimi edipleri ile basın-yayında bahse girdi. *"Jasorat ayb emas" (Cesaret, Suç Değildir), "Shallaqi" (Yaygaracı), "O'jar ko'r" (İnatçı Kör)* başlıklı

makaleleri böyle bahisler sonucu meydana geldi. 1926 yılında *Multum* dergisinde *"Yig'indi gaplar" (Toplanmış Sözler)* makalesi basıldı. Makalede "yukarıda oturan yöneticilere dokunan dikenli sözleri" yüzünden ve kimi alçak meslektaşlarının gammazlığı nedeniyle 8 Mart 1926 yılında tutuklandı. "Abdulla Kâdirî (Culkunbay)'nin 15-17 Haziran 1926'da gerçekleştirilen mahkeme toplantısındaki konuşması"nda söz konusu makalenin mahiyeti, hiciv türünün tabiatı tahlil edilerek makaledeki fikirlerin "Avsar"ın diliyle sadece işçi-çiftçilerin menfaati güdülerek" söylendiği, "hükümet kişilerine karşı söylenenlerin dostça şaka" olduğu vurgulanır. Gammazlar hakkında ise şöyle der: "Yalnız, birkaç kimsenin makaleyi kendilerine ait mizan kefesine koyarak onu zararlı bulmaları garaz ve bana karşı tırnak takmaktan başka bir şey değildir." Yazar, sanatını, fikirlerini, haklı olduğunu cesaretle ispat eder ve der ki: "Ben, hak yolunda kellesi uçunca "gık" diyen bir yiğit değilim." (Abdulla Kâdirî. Mahkeme toplantısındaki konuşması *1989: 1 Aralık).*

Abdulla Kâdirî, sanatında önemli yere sahip olan, "Hudayar Han ve onun münşileri hayatından alınan" ikinci romanı *Mihraptan Çıyan* tarihî romanını 1928 yılında yazdı. Eserde hanlık döneminde halk hayatı, saraydaki entrikaların yanı sıra iki âşık kalp sahipleri olan Enver ile Rânâ'nın sevgisi gayet etkili bir biçimde çizilir. Romandaki karakterler özgün özellikleri ile farklanırlar. Söz konusu eserde de edibin yüksek mahareti ortaya konulur.

Kapsamlı eserlerinden bir diğeri de *Obid Ketmon* (Abid Ketman) kısasasıdır. Çağdaş konunun kaleme alındığı bu eser 1932-1934 yıllarında yazılır; 1935'te kitap halinde yayımlanır. Kıssada XX. Yüzyılın 30'lu yıllarında Özbekistan'da gerçekleştirilen tarım ıslahatları edebî biçimde ele alınır.

Abdulla Kâdirî hiciv ustası olarak "Kalvak mahzumning xotira daftaridan" (Kelvek Mahzum'un Hatıra Defterinden), "Toshpo'lat tajang nima deydi?" (Asabi Taşpolat Ne Der?) vb. onlarca satirik-gülmeceli eserler yazdı.

Doğal olarak, edibin gazetecilik, tercümanlık faaliyeti de övgüye şayandır. Kâdirî, Rus edebiyatından A.P.Çekov'un *Bukalemun*, Gogol'un *Bir Evlenme* ve dünya edebiyatından D.Diderot'un *Dindar Kadın* (parça), A.Dodge'nin *Saadetli Avgustin'in Aziz Duası*, E.Zola'nın *Lurd* (parça), *Ruma* (parça), *Evergard Evliyanın Kerameti*, M.Twain'in *Şaşaa ve Dilencilik*, *Kutsal İnkvizisyon Rahiplerinin İlginç Hileleri, Rahipler Gariplikleri*, E.Keyroş'un *Pater Amura'nın Cinayeti* (parça), V.Margert'in *Arkadaş* (parça), S.J.Gusev-Orenburgskî'nin *Kahetinka* adlı eserlerini Özbekçeye aktardı. (Kâdirî 1983: 193).

Her ne kadar yazar özgün eserler vererek halkının manevi hazinesini eşsiz incilerle doldurmuş ise de müstebit rejimin alçak kodamanları onu düşmanlıkla suçladılar. Abdulla Kâdirî'nin kısmetine sürgün kurbanı olma

yazgısı yazılmıştı. Edip 31 Aralık 1937'de hapsedilerek 4 Ekim 1938'de halk düşmanı damgası ile katledildi.

Geçmiş Günler Romanı

Abdulla Kâdirî *Geçmiş Günler* romanını yazarak Özbek romancılığını kurmuş oldu. Yüksek yetenek sahibi, genç edibin kalemi ile ortaya çıkan ilk Özbek romanı fevkâlade başarı ve şöhret kazandı. Romanın birkaç bölümü ilk önce İnkılap dergisinin 1923-1924 yıllarına ait sayılarında tefrika edilir. Daha sonra romanın her üç bölümü 1925-1926 yıllarında ayrı kitaplar halinde basılarak elden ele dolaşarak okunur. (Kerim 2014: 99-114). *Geçmiş Günler*'in meydana getirildiği dönemde Özbek halkı nezdinde milletin erki, hürriyeti, onun dünyadaki yeri hayat memat meselesine dönüşmüştü. Abdulla Kâdirî, döneminin önde gelen aydını olarak Vatan ve milletin kaderi için hüzünlendi ve esaretten kurtuluş yollarını aradı. Zamanenin kargaşaları edibin kalbini ıstıraba soktu. *Geçmiş Günler* romanı ile halkın şuurunu uyandırmayı hedefledi, "tarihimizin en kirli, kara günleri" olan yurdu sömürge belasına uğratan geçimsiz "han dönemleri"ni anlatarak bu acılı gerçeği halka örnek göstermek istedi. (Narmatov 2010: 102).

Abdulla Kâdirî'nin *Geçmiş Günler* romanı şöhret kazandı, seçkin ve sevimli oldu. Bu süreç hâli hazırda da devam etmektedir.

Romanın karakterleri

Romanın her karakter özgün tabiatı ile bireysellik arz eder. Bunların bazılarını tanımak faydalı olur.

Atabey; "ağırbaşlı, iri yapılı, yakışıklı ve ak tenli, kara gözlü, mütenasip kara kaşlı, bıyıkları yeni terlemeye başlamış bir delikanlı", romanın ana karakteri, tüccar, Hacı Yusufbey'in oğlu, bir müddet Taşkent'teki Beyler Beyi Medresesi'nde eğitim görmüş, yirmi dört yaşında.

Gümüş; "koyu kıvırcık kirpik"leri altından "kapkara gözleri" ile bakan, "kapkara keman, oldukça nefis, eğik kaşları çatılmış sanki bir şeyden ürkmüş gibi" görünen, "dolunay gibi temiz ak yüzlü, on yedi on sekiz yaşlarında bir kız, Margilanlı Sandıkçı Mirzakerim'in kızı, Atabey'in sevgilisi, romanın sonunda kuması Zeyneb'in yemeğe eklediği zehirden ölür.

Hacı Yusufbey; Taşkent valisinin müşaviri-danışmanı, Taşkent'in ileri gelen âyanlarından biri, Atabey'in babası, halkın, yurdun çıkarını düşünen özverili bir kişi.

Sandıkçı Mirzakerim; Hacı Yusufbey'in Margilanlı ahbabı, tüccar, "kara kaşlı, kara gözlü, güzel yüzlü", kırk beş elli yaşlarında.

Hacı Ekrem; Andicanlı tüccar, Hacı Yusufbey'in arkadaşlarından biri, elli beş yaşlarında.

Özbek Âyim; Hacı Yusufbey'in eşi, elli beş yaşlarında, düşüncesiz, ama kocasına hâkim olmakla meşhur, her düğün ve mateme de "galoşumu sokakta bulmadım" diyerek gitmeyen kadın.

Aftab Âyim; Sandıkçı Mirzakerim'ın zevcesi, "otuz beş yaşlarında güzel, endamlı bir kadın."

Ayşe Nine; Aftab Âyim'in annesi, yetmişini geşmiş kadın.

Hasanali; Atabey'in "manevi babası", Hacı hanesinin kölesi, altmış yaşlarında, özgün manevi kişiliğe sahip karakterlerden biri.

Azizbey; Taşkent valisi, döneminde halka yaptığı zulüm nedeniyle cezasını çeker, kırk beş elli yaşlarında.

Zeyneb; Taşkentli Pansadbaşı Alim'in kızı, "on yedi yaşlarında, ablak yüzlü, apak tenli, orta hüsünlü", Özbek Âyim'in oğlu Atabey için seçtiği gelini, Gümüş'ün kuması, romanın sonunda Atabey ondan boşanır ve o aklını yitirir.

Hamid; Atabey'in rakibi, İpekçi Ziya'nın kayın biraderi, gammazlık, "pis sözler için yaratılmış adam", romandaki şahıslar arası çatışmada önemli yere sahip, otuz beş yaşlarında, Atabey tarafından öldürülür.

İpekçi Ziya; Margilan'ın baylarından, Hacı Yusufbey'in dostlarından biri, Sandıkçı Mirzakerim'ın evine Hasanali ile Atabey'in ricası üzerine kız istemeye gider.

Müslümankul; Kokan'da Hudayar Han'ın huzurunda binbaşı, "han değilse de hanlıktan daha fazla güce sahip siyaset" koltuğunda oturan kişi, roman olayları devam ederken makamından azledilir.

Ötebbay Kuşbeyi; Margilan valisi, döneminin adaletli yöneticilerinden, sonradan Müslümankul'un yerine binbaşı olur.

Toybike; Gümüşler hanesinin hizmetçisi, kırk beş yaşlarında.

Aybadak; Hasanali'nin eşi, Atabeyler hanesinin hizmetçisi.

Usta Alim; Margilanlı, facialı kader sahibi, Atabey'in muhatap dostu, kırk yaşlarında, rint tabiatlı kişi, romanda Usta Alim ile Saadet'in saf aşkının dramı yandaş çizgilerle sunulur.

Saadet; Usta Alim'in eşi, hamile olan Saadet çocuğu nedeniyle şehit düşer.

Sadık, Mütel; Hamid'in ortakları, Atabey tarafından öldürülür.

Cennet abla; Hamid'in sahte mektuplarını Sandıkçı'nın evine ulaştıran, "yerden endaze alınmış gibi kısa boylu, burnu yüzü ile hemen hemen aynı hizada dümdüz, gözleri kazığın kakıldığı yer gibi çukur, ağzı kulaği ile yarışa girmiş gibi büyük, yüzü kırk senelik acıları taşıyormuş gibi

sapsarı, kırk beş yaşlarında bir kadın", Sadık'ın annesi, Usta Alim'in komşusu.

Hoşruy; Zeyneb'in ablası, kendine özgü zalim tabiatlı bir karakter.

Yâdigârbey, Atabey'in oğlu.

Romanın Olay Örgüsü

"Yıl 1264. Hicri, Delv ayının on yedinci, soğuk kış günlerinden biri. Güneş batmış, çevrede akşam ezanının sesleri işitilmekte..." şeklindeki ilk ifadelerden sonra romanda Margilan'daki kervansaray tasvir edilir. Kervansarayda konaklayan Taşkentli tüccar Atabey'i arayarak Margilanlı Rahmet ile Hamid gelir. Karşılıklı hal hatırdan sonra Atabey'in Margilan'a ne tür mallar getirdiği, zor iş olan evlenme, Özbekçe örf ve âdetler, gelin alırken anne babanın hayalleri üzerine sohbet kurulur. Atabey'in "manevi babası", Atabeyler ailesinin kölesi Hasanali orada hizmet görür, çay getirir. Margilan'daki baba ahbapları Atabey'i evlerine davet ederler. Bir sohbet meclisi İpekçi Ziya'nın evinde, diğeri Sandıkçı Mirzakerim'in evinde yapılır. Sohbet esnasında Atabey Şamay izlenimlerini, Rus idaresinin üstünlüklerini anlatır, Türkistan'daki acılı durumu düzeltmeye yönelik fikirlerini paylaşır. Atabey'in geniş bakış açısına, sosyal hayata ait problemleri tartışma gücüne herkes hayran kalır. Böylece Atabey Margilan'daki baba dostları ile yakından tanışmış olur. Yalnız, onun ruhunda bir türlü anlayamadığı değişim meydana gelir. Onun gizlice izleyen Hasanali Atabey'in Sandıkçı Mirzakerim'in kızına âşık olduğunu anlar ve İpekçi Ziya'nın yardımı ile kız istemeye gelirler. Sandıkçı Mirzakerim ile Aftab Âyim'in müzakere ve muhakemesinden sonra Gümüş'ün Margilan'da kalması şartı ile bu evlilik kabul edilir.

Düğün hazırlıkları başlar. Bir gece herkes rüyasında düğünü görür. Gümüş hayrete düşer. Düğünü yapıldığına inanamaz. "Kına gecesi; güller, laleler, dudular, kumrular meclisi!" Kızlar, güller meclis kurarlar. Yalnız, Gümüş'ün içinde hüzün, tedirginlik, ıstırap, gam vardır. Aftab Âyım bu durumdan telaşa kapılarak kızı için üzülür. Âdete gereği nikah kıyılır, bashlık parası belirlenir. Gümüş evlendirilir. Düğün günü çımıldıkta Atabey'i görünce hayrete düşer ve "Siz o mu?!" diye sorar. Beklenmedik saadete kavuşur. Margilan'a gelişinin ikinci günü Sandıkçı Mirzakerim'in arka bahçesinden geçen arkta aptes almak üzere gelen Atabey'i "kader rüzgârı" Gümüş'le karşılaştırır ve o andan itibaren Atabey'in kalbinde "o afifeye karşı bir aşk, gerçek bir aşk", sevgi macerası doğar. Bakışlar birbiriyle çarpıştığında Gümüş'ün de kalbinde çok az kişilere nasip olan "bir dürri bibaha" duygu uyanır. Yukarıdaki sözleri söylemesinin sebebi budur.

Bu sırada Taşkent üzerinde kanlı bulutlar gezmektedir. Taşkent valisi Azizbey Kokan'a karşı ayaklanır. Kara Çapan ve Kıpçak nizası

güçlenir. Hacı Yusufbey oğlu Atabey'e mektup yollayarak bu karmaşanın detaylarını beyan eder, dikkatli olmasını, Fergana'da kendisini Azizbey'in ortağı belleyerek zarar verebileceklerini, bu yüzden dikkatli olması ve şimdilik Margilan'dan ayrılmaması gerektiğini tembihler.

Düğünden yedi gün sonra Hamid'in Margilan valisi Ötebbay Kuşbeyi'ne gammazlaması neticesinde Atabey ile Sandıkçı Mirzakerim ihanet etmekle suçlanarak göz altına alınır. Taşkent'in Kokan askerleri tarafından kuşatıldığı bir vaziyette Hasanali yardım isteyerek Hacı Yusufbey'in yanına gelir. Atabey'in hapse atılması annesi Özbek Âyim'den gizlenir.

Suçlu sıfatıyla yakalanan İpekçi Ziya ile oğlu Rahmet'e zindan cezası verilir. Atabey ile Sandıkçı Mirzakerim dar ağacına götürülürken necat meleği Gümüş Hacı Yusufbey'in mektubunu Ötebbay Kuşbeyi'nin huzuruna yetiştirir. Durum değerlendirildikten sonra Atabey ile Sandıkçı'nın suçsuz olduğu anlaşılır ve ikisi de serbest bırakılır.

Hacı Yusufbey'in karşı çıkmasına rağmen yetmiş günlük ablukadan bitkin düşen Taşkent halkından Azizbey otuz iki kuruş haraç alır. Halkın hiddeti ateşlenir. Hacı Yusufbey öncülüğünde Azizbey'e karşı isyan ederler. Ümitsiz halde Kokan'a dönmekte olan Narmuhammed Kuşbeyi'ne Hacı Yusufbey ulak gönderir. Kokan askerleri Taşkent'i zaptederler ve Azizbey'i iki ayağını bağlayarak ata sürükletirler.

Ötebbay Kuşbeyi Atabey ile Sandıkçı Mirzakerim'i serbest bıraktıktan sonra gammazın, yani "zavallı bir biçarenin" arzı Kokan'a, genç Hudayar Han adıyla hükümeti idare eden Müslümankul'a ulaşır. Müslümankul, Ötebbay Kuşbeyi ile Atabey'i saraya çağırır. Sorularına cevap aldıktan sonra Atabey'i cellada teslim ederken Taşkent'ten bir ulak yetişir. Hasanali Hacı Yusufbey'in isteğiyle Narmuhammed Kuşbeyi'nin Müslümankul'a gönderdiği mektubunu ulaştırır. Atabey mucize eseri ikinci kez ölümden kurtulur. Hacı Yusufbey'in hizmetleri karşılığında ölümden sıyrılan Atabey'e Müslümankul utanmadan yaldızlı kaftan hediye eder.

Her ne kadar Atabey'in Margilan'da evlenişi Hacı Yusufbey'i rızasızlığa pek itmemiş ise de Özbek Âyim oğlunun bu yaptığına, Margilan'a gidip gelişlerine dayanamaz. Aradan yaklaşık bir sene sonra Özbek Âyim Atabey'i Taşkent'te evlendirme peşine düşer. Kendi derecelerine uygun bir gelin arar. Hasanali'ye arabayı hazırlatarak yedinci kez yola çıktıklarında Pansadbaşı Alim'in evine giderler. Dünürlere uygun bir sohbet gerçekleşir. Aralarında anlaşarak döndüklerinde fikrini Hacı Yusufbey'e anlattığında "Seni hiç akıllanmayacaksın galiba" diyerek dudağını ısırır ve düşünceye dalar. Yeri gelince de oğluna kendisinden "habersiz bir iş" yaptıklarını, Özbek Âyim'in bu işini, daha doğrusu onu Pansadbaşı Alim'in kızıyla nişanladıklarını söyler. İkinci kez evlenmeyle ilgili aile içindeki tartışma anne baba arzusunun galibiyeti, Atabey'in

teslimiyeti ile sona erer. Hacı Yusufbey Sandıkçı Mirzakerim'e Atabey'i Taşkent'te de evlendirme arzusunda olduklarını beyan ederek bir mektup yollar. Sandıkçı durumu, yani Atabey'in anne babasının arzusunu anlar, Aftab Âyim ise başı ezilmiş yılan gibi kıvrılır. Nihayet, kaynata, kaynana ve hatta Gümüş de Atabey'in Taşkent'te evlenmesine razı olurlar. Atabey Zeyneb'le evlenir.

Hamid, Atabey'le Gümüş'ün arasına girerek, hazırladığı ihanet dolusu sahte boşanma mektubunu Cennet ablanın yardımıyla Sandıkçı'nın evine ulaştırır. Atabey Sandıkçı'nın kapısından "...gidiniz, eşiğim önünde durmayınız... utanmaz!" sözleri ile hakarete uğrayarak kovulur ve Atabey'in Taşkent'ten Margilan'a neticesiz gelip gidiş dönemi başlar. Bu arada kendisini Şakir adıyla tanıtarak Margilan'a her gelişinde Usta Alim'in evinde konaklar. Usta Alim ile Saadet'in başından geçen dram tarihinden haberdar olur.

Gümüş'ün şeriata aykırı boşanma mektubu almasından yaklaşık altı ay kadar geçtikten sonra Hamid Gümüş'ü istetir. Fakat, Gümüş'ün anne babası kızlarının bundan böyle evlenmemeye karar verdiğini açıklayarak gelenleri geri çevirirler. Gümüş'ü istemeye gelenlerin peşi kesilmez. Ama hepsi de boş elle döner. Günün birinde Sandıkçı Mirzakerim dayanamaz, kızı yüzünden şehirde dolaşamaz hale geldiğini söyleyerek onu ikna etmesi için Aftab Âyim'i sıkı sıkı tembihler. Bu sefer Gümüş'ü Margilanlı baylardan biri olan Şerbetçi Selim'in oğlu Kamilbek'e everme planı yapılır.

Sandıkçı'nın evinden kovulan Atabey ıstıraplar içinde kıvranır. Kendisine kaynatası tarafından yapılan haksız davranışın sebebini bir türlü anlayamaz. Düşünür taşınır ama boş. Ticaret işleri ile avunmak ister, kendini içkiye kaptırır. Gündüzleri anlamsız geceleri uykusuz geçmeye başlar. Atabey'in Margilan'a yedinci kez gelişinde, yani aşağılanıp kovulduktan on sekiz on dokuz ay kadar geçtikten sonra sokakta iki kişinin Gümüş'ün everildiği hakkındaki can alıcı haberi duyar ve çivilenmiş gibi yolun ortasında kalakalır. "Önce kişinin karısını boşatmadan al sonra sonra da onu ever!" diye mırıldanır kendi kendine. Deliler gibi Margilan sokaklarında dolaşır. O gece Hoca Maaz mezarlığının ziyarethanesinde geceyi uykusuz geçirir. Tan vakti Usta Alim'in evine gelir ve oradaki sohbet sırasında Usta Farfi'nin dilinden kendisine ait hadiseleri, yani Hamid'in Gümüş'le evlenme niyetinde olduğunu, gammazlayarak Sandıkçı'yla Atabey'in dar ağacına götürülmesine onun müsebbip olduğunu, kendi eliyle sahte boşanma mektubu yazarak Sandıkçı'ya ulaştırdığını ve nihayet Gümüş'ün müstakbel eşi Kamilbek'in katilinin de tahminlere göre Hamid olduğunu öğrenir. Atabey bir plan yaparak Usta Alim'in komşusunun evinde gerçekleşen meşverette Sadık, Mütel, Cennet abla ve Hamid'in planını, yani pazartesi gecesi Melikbay'ın meydanı üzerinden Sandıkçı'nın arka bahçesine geçerek açacakları delikten

Gümüş'ü kaçıracaklarını öğrenir. Pazartesi günü gecesi üç düşmana karşı sevgilisinin evi arkasında tek başına dövüşmesi, yârinin ayakları altında kanlı toprağa karışması Atabey'e şairane duygular hediye eder. Üç iri yarı düşmanına karşı savaşta küçük bir sıyrıkla Atabey galip gelir. Melikbay'ın meydanındaki bu hadiseyi duyan herkes hayrete düşer. Bunların katilinin kim olduğu sır olarak kalır. Atabey kendisini Usta Alim'e tanıtınca her şey anlaşılır ve Usta Farfi "Çok doğru yapmışsınız Atabey" der. Atabey kendini Şakirbek olarak tanıttığı için özür diler veilk görüştükleri günden son olaylara kadar her şeyi ona anlatır. Sonra Sandıkçı'ya yazdığı mektubu teslim etmesini Usta Alim'den rica eder. Kendisi Taşkent'e yol alır.

Bahçesinin arkasında yaşananlarla ilgili mirşebler Sandıkçı'yı sorguya çekerler. Ama hiçbir neticeye varamazlar. Katil bulunamaz, sır olarak kalır. Usta Alim'in Atabey'den getirdiği mektup sonrası Sandıkçı ailesi bu sırdan, "kaderin işi"nden vakıf olur. "İyi niyetli katil"i tanıyarak memnun olurlar. Sandıkçının evinde Atabey'in Margilan'a dönüp dönmeyeceği meselesi tartışılır. Gümüş'e yazılan ayrı mektupta da bu konuda herhangi bir işaret bulunmaz. Sonunda "Gelirse iyi, yok eğer gelmezse kendimiz Taşkent'e gideriz" der Sandıkçı. Önlerindeki üç aylık kış geçtikten sonra Taşkent'e gitmeyi planlarlar.

Taşkent ve Kokan âyanlarının kendi aralarında anlaşmaları neticesinde Hudayar Han adına hükümeti yöneten, halka cebir ve zulüm yapan Müslümankul aradan kaldırılır. Hacı Yusufbey gibi aklı başında kişiler halkı birleştirme, karşılıklı nizaları durdurma tarafında olurlar. Bu yüzden Korbaşı Muhammed Recebbek'in evinde "bedevi kıpçak" ilinden, "bedevi itler"e itaatten kurtulmak için onları katliam etme planına Hacı Yusufbey katılmaz. Meclistekileri aklıselim ve insaf dairesinde iş yapmaya çağırır. Kıpçaklara karşı bu kinin arkasında makam dalaşının olduğunu idrak eden Hacı şehir kapısında Rus ordusunun içeriden çıkacak fitne-fesadı beklediğini söyleyerek onları uyarır. Meclistekilere Kıpçaktan daha önemli yağının bulunduğunu, hayatları "kâfirin elinde kalacağı hakkında" düşünmeleri gerektiğini, ili parçalamadan aksine birleştirmeleri gerektiğini vurgular. Üzgün halde meclisi terk eder. Hacı ayrıldıktan sonra Niyaz Kuşbeyi onunla alay ederek onu haşhaş kullanmakla suçlar. Şerbetçi Kamber Hacı'nın yaşı ilerledikçe iyice yumuşadığını söyler. Mecliste bulunan Kerimkul Pansad ve Muhammed Recep de Hacı Yusufbey'in ileri görüşüne kulak asmazlar.

İlkbaharın sihirli günlerinin birinde Atabey güzergahta Hasanali'ye dükkân komşusu olan temiz yürekli, açık sözlü Ali ile Ming Örik'e kımız içmeye gider. Baharın güzelim havasını soluklanarak dünlenirler. Akşamüstü Kaymas kapısından şehre girdiklerinde başları kesilmiş cesetlere rastlarlar. Onların öldürülmelerinin sebebi Kıpçak olmalarıdır. Hasanali katliamın nasıl yapıldığını, bir boyacının iş üstünde yakalanarak

elleri boyalı halde nasıl katledildiğini anlatır. Atabey'in yüreği sızlar ve bu işte babasının da suçu olduğunu düşünür. Sabah kahvaltıda somurtarak gelip sofraya oturur. Hacı oğluna hiçbir suçunun olmadığını, meclisi terk ettikten sonra Niyaz Kuşbeyi'nin "meclis ehli fikrinden vazgeçti" dediğini, o alçakların sözüne kanarak iblisçe planları hakkında kimseye ağız açmadığını, neticede gaflette kaldığını, Müslümankul'a adaveti yüzünden Han'ın Kıpçak'ı katlederek intikam almak istediğini anlatır. "İttifakın ne olduğunu idrak etmeyen, sadece kendi çıkarları için birbirlerini yiyip bitiren, makam, mal ve şöhret düşkünü alçaklar"dan şikâyet eder... Atabey babasının bu katliamla ilgisi olmadığını anlayarak yersiz kuşkulandığı için mahcubiyet içinde kalır.

Sandıkçı Mirzakerim'den mektup alınca orada olup bitenlerden haberdar olan Hacı Yusufbey Atabey'i Margilan'da yaptıklarından dolayı sorguya çeker. Margilan'a ne zaman gideceğini sorar. "Belli değil" cevabını alınca onların kendilerinin kızlarını alıp Taşkent'e gelecekleri haberini verir. Misafirleri layıkıyla karşılaması için nasihatlar eder.

Hacı Yusufbey'den Margilan'dan gelini ile dünürlerinin geleceğini duyan Özbek Âyim misafirleri karşılama hazırlığına başlar. "İki gelininin olacağı"nı düşünerek üç yıllık kırgınlığı unutur. Hacı, Zeyneb'i yanına çağırarak Margilan'dan gelecek "abla"sı, yani kuması ile kardeş gibi geçinmeleri konusunda onun sözünü alır.

Margilanlı gelin ve dünürleri yolda karşılama ve onlara eve kadar eşlik etme görevi Hasanali'ye yüklenir. Zeyneb ve Özbek Âyim öncülüğündeki diğer kadınlar Aftab Âyim'le Gümüş'ü karşılamaya çıkarlar. Kadınlar geri çekilir, Hacı Gümüş'ün yanına gelip omuzlarına kakar ve gelinin alnına dokundurduğu kendi elini öper. "Margilan'da bizim böyle bir gelinimiz varmış da, bizim haberimiz yokmuş" diyerek çevresindekilere gülümseyerek bakar ve dua eder. Bütün toplananlar Gümüş'le Zeyneb'i birbiriyle kıyaslarlar. O andan itibaren kumalar arasında gizli adavet başlamıştır. Sandıkçı için hazırlanan sofraya Hacı Yusufbey'in yakın ahbapları davet edilir. Onlar yakında yaşanan katliamı tartışırlar. Sohbet esnasında Yunus Muhammed Ahund "Eğer bir kavmin işi geçimsiz birinin eline teslim edildiyse o kavmin kıyameti yakındır" mealindeki Peygamber Aleyhisselam'ın hadisini söyler. Hacı Yusufbey onun sözlerini destekler ve hadisi tekrar söyler. Herkes öğle namazını kılmak üzere kalktığında Hasanali Atabey'i durdurur ve küçük bir hile yaparak onu Gümüş'le görüştürür. Gece namazına yakın Atabey, Gümüş ve Zeyneb sofra etrafında konuşurlarken Gümüş yakın tarihte başlarından geçen olayları kelime oyunu şeklinde hikaye eder. Atabey sırrın açılmasından korkarak diken üstünde oturur. Gümüş'ün sembolik hikâyesi sonunda "her şey Allah'ın kaderi" dediğinde Atabey "işte şimdi doğru söylediniz" diye onaylar.

Özbek Âyim'in misafire gittiği gün kumalar evde tek başlarına kalırlar. Karşılıklı adavet ve düşmanlıkları ortaya çıkar. Aradan yaklaşık yirmi gün sonra Margilanlı misafirler evlerine dönmeye hazırlanırlar. Sandıkçı kızının Taşkent'te kalmasını kabul eder ama Aftab Âyim buna yanaşmaz. Özbek Âyim gelininin kalmasını ister. Gümüş'ün de isteği bu yöndedir. Gümüş'ü kendisiyle götürmek isteyen Aftab Âyim ümidin bütün sokaklarını yoklar ama hiçbiri fayda vermez. Sonunda çoğunluğun fikrini kabullenmek zorunda kalır. Ayrılırlarken Aftab Âyim kızına kaynatası ve kaynanasına hizmet, kuması ile ilişkisi konusunda önemli nasihatlar eder. Ertesi günün sabahında misafirleri Margilan'a uğurlarlar.

Sonra sahneye Zeyneb'in ablası, tabiaten kızkardeşinin tamamen tersi olan Hoşruy çıkagelir. Onun kısaca tarihi, aile ortamı beyan edilir. Hoşruy, evli olan Nusretbek'le dil birliği yaparak onunla evlenir. Kumasını rahat bırakmaz. Üç ay içinde kök salmış bir aileyi kökünden koparır. Kendi isteğine göre yaşam sürer ama çocuk sahibi olmaz... Hoşruy gelip Zeyneb'in hayatını analiz eder, zalim gözlerini kız kardeşine dikerek ona yol yordam gösterir.

Yüklü olan Gümüş'ün doğuracağı günün yaklaştığı, Özbek Âyim'in hayallerinin gerçekleşmekte olduğu, akika için hazırlıkların başlatıldığı bir sırada Atabey nedense üzgündür. Ara sıra Usta Alim dramını hatırlar. Hacı Yusufbey devlet işlerini bırakmış, Kur'an-ı Kerim ve Delayil okumakla meşgul. Gümüş o esnada annesine mektup yazarak bütün ruh halini, kuması ile yaşanan didişmeleri, Hacı Yusufbey'in "ayim ayim" diye bu didişmeleri bastırdığını, yani her şeyi detaylı olarak beyan eder. Sonunda beklenilen saat gelip çatar ve beklenilen misafir, yani erkek çocuk dünyaya gelir. Aile fertleri birbirlerini kutlarlar. Hediyeler dağıtılır. Atabey nahoş bir rüya görür. Sabahleyin içeri girip yeni doğuran Gümüş'ün halini öğrenmek ister. Öğle sularında kitap mütalaasıyla meşgulken içeriden Aybadak çıkar ve Atabey'in içeri gelmesini ister. Gümüş'ün midesi bulanmakta, kusmaktadır. Hekim gelip hastanın nabzına bakar ve yazıklanır; kasede arta kalan yemeği inceledikten sonra Gümüş'ün zehir içtiğini söyler. Facianın müsebbibi, yemeğe zehir katan Zeyneb'i Atabey boşar. O sırada içeri giren Hacı Yusufbey "Çık Zeyneb, çık! Lanet olsun senin gibi kadına!" der. Hacı'yı tanıyan Gümüş doğrulmak ister. Hacı Yusufbey "Rahatına bak kızım... kalkma!" der. Gümüş'ün sıradaki kusuğu kana dönüşür, burnundan da birkaç damla kan akar. "Anne... baba..., sonra da beyim..." diye inler ve kocasının yanağını yanağına koyarak utangaç bir tavırla gözlerini yumar.

Ertesi günü defin merasımı yapılır. Margilan'dan yola çıkan anne baba bu merasıma yetişemezler. Onlar üçüncü günü ancak gelirler. Yedi gün boyunca Kur'an hatmedilerek halka yemek verilir. Bebeğe Yâdigârbey

adını verirler. Zeyneb'in delirdiği kadılar tarafından onaylandırktan sonra ona verilecek ceza da düşmüş olur.

Margilan'a gitmeden Gümüş'ün mezarını ziyaret ederler. Mezarın sağ başındaki taş levhaya şu sözler yazılmıştır:

"La ilâhe illallah Muhammedün Resulullah

Hazihil mirkade-tûl-münevveret-ül mazlumet-il meşhûdetil mağfureti.

Gümüş Bibi binti Mirzakerim Marginanî, tevellüt tarihi 1248.

Vefatı 1269 hicri yılı, Cümazül evvel.

Bu levha gönlü yaralı birinin güzellik tanrıçasına yâdigârıdır.

Burda yatan, kuma belasının bir kurbanıdır.

Ayâ çark, ettin artık cebir bünyâd,

Közüm yaşlı, tilimde kaldı feryat.

Hayatım lalezaridin ayırdın,

Yakıp canım, külüm göğe savurdun."

Mezar başında tilavet edilir. Atabey misafirleri uğurlayarak kendisi mezar başına döner ve sabaha kadar orada kalır. Ertesi günü Sandıkçı Mirzakerim, Aftab Âyim ve onun kucağında Yadigârbey, Hasanali'yi attan indirip yerine kendisi geçen Atabey birlikte Margilan'a doğru yol alırlar.

Atabey daha sonra birkaç defa Taşkent'e gelir. 1277 yılında Evliya Ata'dan Kanaatşa'nın Hacı Yusufbey'e yolladığı mektubunda Atabey'in Ruslarla yapılan muharebede kahramanca savaşarak şehit düştüğü bildirilir.

Hacı Yusufbey Kur'an hatmettirerek halka yemek verir. Özbek Âyim kara giyerek yas tutar. (Kâdirî 1992: 6-303)

Romanın Analizi

Geçmiş Günler romanının mânâ-muhtevası çok geniştir. Romanda türlü insan kısmeti, sosyal-siyasal, manevi-ahlâki, yaşamsal-aşksal meseleler kaleme alınır. Yalnız, bunların arasında yurdun kaderi, bağımsızlık konusu ayrıcalık taşır. Nitekim, yurt ve halkın bağımsızlığı, birliği meselesi romanın esas noktasını oluşturur. Eserin ana karakterleri olan Atabey ile Hacı Yusufbey yurt istikbali, refahı, asayişi için hayatlarını, canlarını feda eden kişiler olarak tasvir edilir. *Geçmiş Günler* sanki büyük ve parlak bir ayna, bu aynaya Özbek milletinin tarihsel hal ve koşullardaki yaşam tarzı, örf ve âdetleri, ruhsal-manevi dünyası, boyu postu geniş çapta gayet net biçimde yansımıştır. Romandaki âşık, maşuka ve ağyar üçlüsü bir bakışta geleneksel aşk destanlarını anımsatır. Eserde Atabey ile Gümüş'ün saf sevgisi, aşk serüveni, saadeti ve bahtsızlığı büyük bir maharetle kaleme alınır. Çok az insanın

kalbine işleyen "dürri bibaha", yani aşk duygusuna ait ince ayrıntılar okuyucuyu heyecana sevkeder; Atabey ile Gümüş'ü saadetli anlardan mahrum bırakan facialı sahneler kişiyi derin düşünceye boğar. Yazar, âşıkların aşk serüveni bahanesiyle belli tarihî dönemi, Türkistan'ın Rus saldırısı arifesindeki ahvalini, kara günleri gözümüzün önünde canlandırır. Abdulla Kâdirî Atabey'le Gümüş'ün aşk tarihini yazarken aynı zamanda ülkenin esarete düşmesinin nedeni cahillik, geride kalmışlık ve iç kavgalardır, şeklindeki fikri ustalıkla eserin mânâ-mahiyetine sindirir.

Edip, Hacı Yusufbey'in üzerine çok büyük bir sorumluluk yükler. Hacı Yusufbey yerli zıddiyetleri iyi bilir, Kıpçak katliamını kınar, aynı milletin iki kavmini "gerçek düşmana karşı koyacak güç" olarak bilir. Yersiz isyana yönelen kalabalığa bakarak: "... Biz Kıpçak'a kılıç çekerken Rus bize top hazırlamakta. Siz dünyada tek düşmanınız olarak Kıpçak'ı görürken ben başka bir yağıyı her zaman çok daha yakınımızda hissederim." gibi sözleri söyler. Maalesef Hacı'nın isteğine bakmaksızın kırım gerçekleştirilir. Üstelik oğlu Atabey de babasının bu işte parmağının olduğunu düşünerek onun kalbini incitir. Hacı Yusufbey kendini aklayarak meselenin mahiyetini anlattıktan sonra söylediği şu sözler onun gerçekten büyük bir şahsiyet sahibi olduğunu ortaya koyar. "Ömrümün büyük bir kısmını şu memleketin asayişi, halkın dirlik düzeni için feda ettim. Neticesi hep kendime azap etmek oldu. Birliğin, beraberliğin ne demek olduğunu bilmeyen, sadece kendi menfaatlerini, ele geçirecekleri koltukları veya dünyalığı düşünen birkaç soysuz Türkistan'da devamlı cirit atıyorsa bizim insanlığımız nerde kaldı? Biz bu şekilde devam eder, birbirimizin eteğini kaldırmakla meşgul olursak Ruslar sömürgeci ayaklarını Türkistan'a basarlar ve biz de gelecek nesillerimizi onların boyunduruğuna terk etmiş oluruz. Kendi evlatlarını kendi elleriyle kâfirin eline teslim eden, onları esarete sürükleyen biz atalarına elbette Allah lânet eder oğlum! Babalarının mukaddes ruhlarının yattığı Türkistan'ı domuz ahırına çevirmek isteyen biz köpekler elbette Yaratan'ın kahrını haketmiş oluruz! Timur Koragânî gibi dahileri, Mirza Babur gibi fatihleri , Farabî, Uluğbey ve İbni Sina gibi âlimleri yetiştiren bu ülkeyi helak olmaya sürükleyenler şüphesiz Tanrı'nın gazabına çarpılmayı haketmişlerdir balam! Günahsız biçareleri boğazlayıp, çocuklarını yetim bırakan, ocaklarını söndüren zalimler, kurtlar ve kuşlar, yerden çıkıp boy salan otların arasına karışmaya müheyyadır oğlum!.." (Kâdirî 1992: 237) Baba ve oğulun sohbeti esnasında söylenen bu sözler büyük toplumsal mahiyete sahiptir. Hacı'nın bu meselede kendi görüşleri, sözü vardır. Bu yüzden onun fikirleri Atabey'i mahcup halde başını eğmeye mecbur bırakır.

Abdulla Kâdirî romanında Özbeklerin sakin aile ortamını da kumalar arası nizalar ve bu nizaların çözümünü de inanılır bir şekilde, büyük bir maharetle kaleme alır. Romana göre Hacı Yusufbey iki gelini arasında "söz çıktığını bazen işitip onları yanına çağırır" ve nasihat eder.

"Evvela Gümüş'e bakıp: "Ayim, siz büyüksünüz. Zeyneb daha genç. Büyükten küçüğe şefkat gerekir. Bunun aksi iyi değildir!" der. Sonra Zeyneb'e öğüt verir. "sonra ikisini dua ederek birbirini selamlatır." Kaynana-gelin ilişkileri de Hacı Yusufbey gibi bilge aile reisinin dikkatinden kaçmaz. Romandaki en doğal karakterlerden biri olan Özbek Âyim ile Hacı Yusufbey, Sandıkçı Mirzakerim ile Aftab Âyim arasındaki ilişkiler de bütün ihtişamı ile okuyucunun tasavvuruna mühürlenir.

Romanın her karakterinde bir cazibe vardır. Onların gönlü, gözleri, manevi dünyası açıkça görülür, kalp atışları işitilir. Ana, ikinci dereceli ve hatta üçüncü dereceli karakterlerin bile fikirleri derin, düşünceleri hikmetlerle doludur. Rahmet, Hacı Ekrem, Ayşe Nine, Aybadak, Ali ve diğer karakterler parlak görünüşü ve latif sözleri ile akıllarda kalır.

Eserin başındaki bir toplantıda orada bulunanlar Türkistan'ın o sıradaki halini analiz ederler. İpekçi Ziya "Bizim bu hale düşmemiz kendi fiil ve huyumuzdan" der. Atabey ise sosyal geride kalmışlığın sebebini ittifaksızlıkta, karşılıklı nizaların artmasında, "bozguncu ve nifakçı unsurların kök salarak, her zaman sade halkı uçuruma doğru" sürüklemesinde görür. Abdulla Kâdirî XIX. Yüzyılda Türkistan'da "karışmış ipin ucunu göstermiş" oldu. Gerçekten de halkın abat ve azat yaşamını içten isteyen Abdulla Kâdirî gibi bir insanın manevi-estetik dünyasına bu tür fikir-düşünceler yabancı değildi.

Edibin edebî sözündeki cazibe nedeniyle *Geçmiş Günler*'i okuyan nice zihni çevikler yine de ona doymazlar, romanı tekrar okuma ihtiyacını hissederler. Roman okuyucunun canını sıkmaz. Yeniden okunurken her defasında yeni yönleri keşfedilir. İlk okunduğunda ihmal edilen noktalara ikinci sefer dikkat edilir. Bu durum doğal olarak yazarın karakter yaratma maharetinden, insan kalbini derinden anlamasından ileri gelir. Zira muhteşem edebiyatın yanında poetik nutuk da önemli sayılır. Söz yardımıyla manzara, ruhiyat ve karakter çizilir; "ömür, atılan ok imiş", "yersiz çırpınırsan belin kırılır" gibi hikmetler beyan edilir. Herkesin bildiği bu gerçek edebiyatın en çetrefil alfabesidir. Söz yardımıyla karakter yaratma konusunda laubalilik etmeye gerek yok. Yalnız, Abdulla Kâdirî'nin sözlerinde insanı kendine bağlayan, onu mıknatıs gibi kendine çeken bir güç vardır. Bunu okuyucunun hissetmemesi imkansızdır. Tam bu sözün etkisi nedeniyle Gümüş'ün Hakka yürüdüğü sahnede okuyucu hüngür hüngür ağlar. Demek ki edibin titreyen, hasretli, kırgın gönlü bu sayfalara taşınmıştır. Edebî eserdeki bir kural şu ki müphem satırlar belirsiz ifade edilir, ağlayarak yazılan sayfalar ağlayarak okunur. Gerçek edibin estetik dünyası, sanatçı gönlü işte böyle sayfalara mühürlenir. Şimdi hatırlayalım, Abdulla Kâdirî Gümüş'ü hangi sözlerle tanıtmıştı? Meczup! Temiz ve pak! Eğer hatırladıysanız romanın başında Gümüş'ün de ruhunda garip bir perişanlık görülür. O da Atabey gibi bir garip hale düşer. Edip

Gümüş'ün bu halini çok güzel ve koyu imgesel bir dille şöyle kaleme alır: "...Eyvanın yan tarafındaki kapıdan eve girdiğimizde karşı tarafta atlas minder ve kuş tüyü yastık üzerinde üşüdüğü için mi yoksa başka bir sebepten mi her ne ise büzülüp uzanmış fakat uyanık bir kızla karşılaşıyoruz. Süyah zülfü kuş tüyü yastık üzerine yayılmış, kavisli gür kirpikler altındaki simsiyah gözler belli bir şeye bakıyormuş gibi dikilmiş, uzun, keman kaşları bir şeyden ürkmüş gibi gerilmiş, dolunay gibi berrak yüzü ise birinden utanmış gibi kızarmıştı..." (Kâdirî. 1992: 25). Bu alıntıdan Gümüş'ün halini tasvir ederken yazarın kelimeleri inci gibi dizdiğini görürüz. Aynı karakterin diğer bir noktadaki ruh hali ifade edilirken yazar edebî maharetini ortaya koyar: "...Arktan akan berrak su yavaş bir tempoyla süzülüyor, Gümüş Bibi'nin karşısına gelince selam verirmiş gibi köpürerek, tepesine dikilen bu büyücünün sihrine kapılmışçasına bir daire çizdikten sonra köprü altına doğru yol alıyordu. Suyun bu hareketini bir süre dalgın bakışlarla seyrettikten sonra ellerini uzatıp bir avuç su alarak yüzünü yıkadı. Yüzünden öpücükler alarak saçılan damlacıklar suya dökülüp onu galeyana getiriyor ve sanki bir fitne düşünüyormuş gibiydi... Nazik ayakları yorulmuş olmalı ki sedef gibi bembeyaz dişlerini birkaç kez çalkalayarak temizledi, sonra arkı ve onun sularını bırakıp gitti." (Kâdirî. 1992: 26-27). Burada "sahirenin sihrine müsehher bolğan" ifadesindeki "sihrun" kökünden türetilmiş iki kelimenin "boyun eğdirilmiş" anlamındaki "müsehher"e ahenkçe uyumu, "yüzünden öpücükler alan su damlacıkları" ifadesi "ayakları taldılar şekillik" ifadesindeki iki çoğul ekin saygı ve çokluk anlamından farklı olarak nefisliği ve "nazik" sıfatı ve "sedef gibi beyaz dişler" benzetmesi, bunların hepsi okuyucunun dikkatinden kaçmaz. Kâdirî'nin sihirli kalemi ile yaratılan taptaze karakterlerin içi ve dışı çekici, hoş ve etkilidir. Çünkü edip söz söylerken uzunca düşünür. Kupkuru beyan yerine hadiseyi, insanı çizmeyi önemli sayar. Edebî eserlerinden alınan örneklerle birlikte muhtelif makalelerinde ileri sürülen edebî-estetik bakışlarında da aynı konsept derinlemesine ifade edilmiştir. *Yazarlarımıza* başlıklı makalesinde: "Söz kalıp, fikir de onun içine konmuş tuğla gibi olsun" diye öğütlemişti. Sonra da söz söyleme ile ilgili şu sözleri beyan etmişti: "...söz söylerken ve onlardan cümle kurarken uzun uzun düşünmelidir. Yazarın sadece kendisinin anlayıp diğerlerinin anlamaması çok büyük bir ayıp. Asıl yazarlık anlatmak istediklerini herkese eşit biçimde anlatabilmekte, araya müphemlik katmamaktadır. Ayrıca fikrin ifadesi için hizmet etmeyen söz ve cümlelere yazısında asla yer vermemelidir." (Kâdirî. 1995: 6). Edebiyat sanatına ait bu sözler asla eskimeyen gerçeklerdir.

Abdulla Kâdirî, romanlarını Özbek edebî dilinin çağdaş şekline geçmeye başladığı bir dönemde yazdı. Edebî dil makamının, rütbesinin yükselişinde edibin payı büyük oldu. Dil, milleti birleştirme kuvvetine

sahip bir değerdir. Kâdirîşinas uzmanların sözlerine dikkat edilirse Abdulla Kâdirî Taşkentli olmasına rağmen romanlarında yerli şive unsurlarını asla kullanmadı. Karakterlerin konuşmalarını bireyselleştirirken bile farklı edebî vasıtalara başvurdu. Böylece edip bütün mahareti ile Özbek edebî dilinin zenginliğini, onun geniş imkanlarını ortaya koymaya çalıştı. Örneğin: *"Ul turg'on joyida qoziqdek qoqilib qolg'on edi", "Kechaning qarong'ilig'i ustiga mevalarning quyuq yaproqlari qo'shilib, bu maydon ayniqsa Otabekning hozirgi ko'ngliga yaqinlashib kelar edi"* gibi ifadelerde "q" sesinin tekrarından, *"Kishi Otabekni o'tquzg'ach, tokchadan sopol lagan bilan qovuqni olib chaqmoq surtdi. Sham' yoqildi. Bu kishi qirq yoshlar chamaliq, qonsiz yuzlik, siyrakkina soqollik, qo'y ko'z, ko'b vaqt madrasa riyozatini chekkannamo, qotma, uzun bo'ylik bir odam edi"* gibi cümlelerde geniş ünlü ve "l", "q", "k" sessizlerinin tekrarından meydana gelen doğal ahenk; *"Tana buzoqning turqi tuqg'anig'a tamg'a"* veyahut *"...oldidagi ovni ko'rmay, uzoqdagi yovni ko'radi", "Xonning qo'yini boqish uchun, qovoqlarni belga taqish uchun...", "Endi ko'rsam miltiqning o'qidek, pushti gulning to'qidek kelinim bor ekan"* gibi yüzlerce halka özgü ibarelerde seci, ritim ve latiflik eserin diline, karakterlerin konuşmasına farklı bir cekicilik katmıştır. Bu arada yazar Aftab Âyim'in kız kardeşini: *"Yoshi ellidan oshqan, kulgusi ichiga to'lub toshqan bir xotun..."* şeklinde kafiye ile betimler. Abdulla Kâdirî boşuna: *"Özbek dili fakir değil, belki de Özbek dilini fakir diyenlerin kendileri fakirdir. Onlar kendi cahilliklerini Özbek diline yüklemesinler."* dememiştir. Yazar, Özbekçenin ne kadar büyük imkanlara sahip olduğunu eserleri ile ispat etmiştir. Ayrıca bilgin bir aydın olarak Özbek'in sözü için, edebî dilin geleceği için çabalamıştır. Bu gerçeği bizim her zaman aklımızda tutmamız gerekir.

Geçmiş Günler, tarihî bir roman. O, kaygılar ve duyguların romanı. Bu sözler tasvire de tasvir edene de okuyucunun doyumuna da eşit derecede geçerlidir. Eserde ruhsal yoruma konu olabilecek yüzlerce epizot vardır. Romanın kenar yazısından "Yazardan" sunulan ön ve son sözlere ve hatta mevsimlerin adlandırılmasına kadar her şey metinler arası ve yapısal analiz için önemli kaynak arz eder. (Murphy 1980: 209)

Yaklaşık bir asırlık zaman zarfında Özbek edebiyatında üç yüzü aşkın roman yazıldı. *Geçmiş Günler*'den sonra ikinci sıraya layık görülen romanların sayısı gittikçe çoğaldı. Maalesef ikinci sıra imtiyazı ve sayısı belli değildir. Yalnız, olayları gayevi-edebî açıdan kusursuz olarak betimleyen, bütün edebî-kuramsal yorumlara dayanıklılığı, okuyucuların dikkati ve itirafını kazanması ve dünya dillerine tercüme edilmesi bakımından ilk Özbek romanı olan *Geçmiş günler* hâlâ o yüksek makamını korumaktadır. (**Merhan 2008: 216**)

Geçmiş Günler, hayali ve hayati etkenlerin uyum sağladığı bir sahada ortaya çıkan ulvi bir maneviyat sarayıdır ki onun içine giren kişi

insanlığın bekasına dair kavramların edebî yorumuna, en nefis duyguların eşsiz tasvirine, birbiriyle sıkı sıkıya bağlanan sosyal ve bireysel haller zincirine rastlar, aklı şaşar.

Aybek, Abdulla Kâdirî'nin sanatını incelediği çalışmasında edibin şahsiyeti ve sanatını değerlendirirken şöyle yazar: "Abdulla Kâdirî yetenekli, yüreği bütün ve özgün şahsiyet sahibiydi... Abdulla Kâdirî'nin nesri ilk önce oldukça gerçekçiliği ile farklanır." (Aybek 1936: 34). Haklı itiraf; ispatı da *Geçmiş Günler*'dir.

Abdulla Kâdirî hakkında A.Yakubov, P.Kadirov, T.Melik, Ö.Haşimov, O.Azim, H.Sultan, H.Dostmuhammed, N.Bakî vb. Özbek yazarlarının edebî makaleleri, sohbetleri meydana geldi. Ayrıca Kâdirîşinas olarak N.Tun, İ.Baldauf, Z.Klaynmihel, E.Olvort, H.Murphy, E.Nabi, A.Merhan vb. yabancı bilginler edibin sanatı üzerine araştırmalar gerçekleştirdiler.(Kerim 2014: 205-223)

Hayriddin Sultan'ın *Rânâ Gülünün Suyu*, Abdulhamid İsmail'in *Cinler Ziyafeti Yahut Büyük Oyun*, Hurşid Dostmuhammed'in *Yalnız* adlı eserlerinin temelinde Abdulla Kâdirî karakteri ortaya çıktı. Edip, eserleri ve karakterleri hakkında onlarca şiir yazıldı. Abdulla Kâdirî eserleri beyaz perdeye, sahneye taşındı. Eserleri yabancı dillere çevirildi. Bu meselelerin her biri ayrı ayrı çalışmalar için konu olabilecek mahiyettedir.

ÖZET

Her geçen gün, her geçen dönem tarihe, hatıraya dönüşür. Hatıralar ise aradaki mesafe uzadıkça soğur, fersizleşir, akıllardan silinir. İlginç yanı, şayet sanatçılarla ilgili hatıralar sahte, uydurulmuş, anormal ise yaldız ciltli kitapların içine yerleştirilseler bile unutulmaya mahkûmdur. Çünkü bir sanatçının insanlık hatırasına ebediyyen mühürlenmesi için ilk önce onların okuyucuların arayarak, bularak, severek, düşünerek, sevinerek, ağlayarak okuduğu eserlerinin, edebî incilerinin olması lâzım.

Abdulla Kâdirî *Geçmiş Günler* eseri ile Özbek edebiyatı tarihinde roman türünü başlatmış oldu. Romanda hareketlenen her karakter doğasına göre özgün bir âlemi oluşturur. Romanda olaylar çok ilginç olay örgüsü düzleminde beyan edilir. Bu yüzden okuyucu eser olayları içinde yaşar, karakterleri ile muhatap olur. Bu da, yazarın yeteneğine, özgün edebî düşünce ve yüksek maharetine delalet eder.

Romanla ilgili Özbek ve dünya bilginleri tarafından birçok analiz ve yorumlar yapılmıştır. Bu süreç gelecekte de Kâdirîşinaslık dairesinde aynen devam edecektir. Edibin özgeçmişine ait bilgiler ilk Özbek romanı olan *Geçmiş Günler* yazarının hayat ve sanat yoluna ışık tutacaktır.

Özetle, Abdulla Kâdirî hayatı ve sanatını araştırmak, edibin mirasından, özellikle *Geçmiş Günler* romanından zevk almak her zaman devam eden,

kuşakların nezdinde yenilenen özletici, aynı zamanda geçmişe dönüşmeyen edebî ve ebedi değerler sayılır.

Kaynaklar

Mirvaliyev S. (2018). *Abdulla Kâdirî keşfiyatı*. Taşkent: Meşhur-Press Yayınları.

Kâdirî A. (1992). *Ötken Künler. Mihrabdan Çıyan*. Taşkent: Edebiyat ve Sanat.

Kerim B. (2014). *Abdulla Kâdirî ve hermenevtik tefekkür*. –Taşkent: Akademneşir.

Narmatov U. (2010). *Kâdirî mucizesi.* Taşkent: Özbekistan Yayınevi.

Kâdirî A. (1995). *İcat meşakkati*. Taşkent: Okituvçi Yayınevi.

Kâdirî H. (1983). *Atam hakkında.* Taşkent: Gafur Gulam Edebiyat ve Sanat Yayınevi.

Kerim B. (2014). *Kâdirî nesri, nefaset kasrı*. Taşkent: Özbekistan Yayınevi.

Aybek. (1936). *Abdulla Kâdirî'nin icadi yolu*. Taşkent: Özdevneşir.

Murphy Ch. (1980). The Relationship of Abdulla Qodiriys Historical Nowels to the Earlier Uzbek Literary Traditions. University of Washington.

Merhan A. (2008). *Abdulla Qodiriy ve Özbek Romanının Doğuşu*. Ankara: Grafiker.

Abdulla Kâdirî hakkında dil sözleri. *Yaşlık* dergisi 1984 №4: 12.

Kâdirî, Abdulla. Mahkeme toplantısındaki konuşma. *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı gazetesi, 1 Aralık 1989.*

FRİDRİX ŞLEYERMAXER MÜASİR HERMENEVTİKANIN BANİSİ KİMİ

SABINA AGABABAYEVA

Baku Slavic University – Azerbaijan,
sagababayeva87@gmail.com

ABSTRACT

Friedrich Schleiermacher is called the father of modern hermeneutics. Schleiermacher turned old ideas and hermeneutics into a science by rejecting them as the art of analyzing ordinary texts. That is why F. Schleiermacher is considered the founder of modern hermeneutics. He noted that hermeneutics was in fact a great field of science, not a separate method. Schleiermacher wanted to establish a general hermeneutics that could be applied to all written texts.

Hermeneutics is divided into two parts: exegetics and hermeneutics. Exegetics is the interpretation of religious texts. F. Schleiermacher believed that the text is the text. Experts in modern hermeneutics, including Paul Ricor, wrote that dream interpretation also means text, because dream itself is text. However, a dream is not a written text - when you speak it, it becomes a text. Each written text is a text in itself. All this occupies an important place in the theory of F. Schleiermacher. F. Schleiermacher noted that the understanding should be based on all written texts and live dialogues, speech. He thought that interpretation and understanding should be considered in a sense as a conversation with the author. If we read a work, we enter into a certain dialogue with the author who wrote it, we agree with some ideas, we do not agree with others. In this dialogue, each reader reconstructs the text. Entering the writer's inner world through reconstruction is the basis of F. Schleiermacher's hermeneutics. It is as if we are repeating this process by commenting on the writer's creative act, his work.

F. Schleiermacher noted that interpretation is an art, interpretation has its own rules. During the interpretation, the commentator puts himself in the other person's place, enters the other person's skin and reveals the text to us. F. Schleiermacher argued that language is an important but not the only factor in interpretation. Because language cannot fully reveal its content to us. This is a linguistic approach. Although linguists point out that the main interpretation is linguistic interpretation, in our opinion, this is a one-sided

approach. Because there is no psychology in language, there is no going into the depths of thought.

***Keywords**: Text, Written Text, Language, Analysis, İnterpretation, Hermeneutics*

5.

***Açar sözlər:** mətn, yazılı mətn, dil, təhlil, şərhetmə, hermenevtika, reseptiv estetika **Ключевые слова:** текст, письменный текст, язык, анализ, интерпретация, герменевтика, рецептивная эстетика*

Hermenevtika əsərin fəlsəfəsini, anlamanın fəlsəfəsini açıqlayır, izah edir. Hermenevtikanın son dövrlərdə belə məşhurluq qazanmasının səbəbi nədir? Bu sualın cavabını ənənəvi ədəbi tənqidin daim axtarışlarda olması ilə əsaslandırmaq olar. Həmin axtarışlar nə ilə bağlıdır, biz tənqidi necə qavrayırıq, necə dərk edirik ? Əsərlər çap olunur, tənqidçilər onları oxuyur və öz mövqelərini bildirirlər. Əsərin ədəbi ənənədə yerinin müəyyən edilməsi daha dəqiq tənqid hesab olunur. Yeni əsər özündən əvvəlki əsərlərlə tutuşdurulur, müqayisə edilir və oxşar, orijinal cəhətlər seçilərək əsər bizə təqdim edilir. Elmi tənqid mütləq yazıçının ənənədə yerini, ədəbiyyat tarixinə hansı yeniliklər gətirdiyini, ədəbiyyata verdiyi səmərəni açıqlamalıdır.

Mətnin bir hissəsini başa düşmək mətni bütövlükdə başa düşmək, mətni bütövlükdə başa düşmək eyni zamanda onun hissələrini də başa düşməkdir. Bu proses hermenevtik dairə adlanır. Hermenevtik dairəni aşılamaq üçün müxtəlif priyomlar vardır. Əsəri dərk etmək üçün əsərdəki hər bir semiotik vahidliyi dərk etmək lazımdır. Mətndə işlənən hər bir söz mətnin semiotik vahidliyidir. Eyni zamanda sözlərin cümlədəki qrammatik quruluşu da (qrammatik təhlil) dərk edilməlidir. Bununla yanaşı cümlənin mətndəki bütöv kontekstini, yəni bu cümlə bu konteksdə hansı məna daşıyır (intonasiya təhlili) başa düşülməlidir. Hermenevtik dairəni aşılamaq üçün kontekst çox vacibdir.

Hermenevtikada ən vacib elementlərdən biri təxəyyüldür. Mətnin anlaması onun şərhetməsində dillə bağlı müəyyən qayda-qanunlardan istifadə edərək, digər tərəfdən müəllifin fərdiliyini, ona xas üslub və düşüncə tərzini nəzərə alaraq yeni bir yanaşma, əsərə yeni bir məzmun bəxş edir. Bunlar reseptiv hermenevtikanın əsas müddəalarıdır. Burada 3 nöqsan var – belə tənqid nisbi xarakter daşıyır. Əsərə hər bir fərdi yanaşma nisbidir. Çünki birinin həqiqəti ilə digərinin həqiqəti üst-üstə düşmür. Bu, yəni nisbilik reseptiv hermenevtikanın birinci mənfi cəhətidir. İkinci nöqsan - hermenevtika və reseptiv estetika mətnin bədii və mənəvi aspektlərini ifrat dərəcədə şişirdir. Əslində demək olar ki, nəzəri məktəblər əsərin obyektiv dəyərləndirməsindən yan keçir. Üçüncü nöqsan –

hermenevtika aksiologiyanı (ümumi dəyərlər nəzəriyyəsini) nəzərə almır. Aksiologiya hər bir əsərin özünə xas olan dəyərlərinin olduğunu göstərir. Reseptiv hermenevtika aksiologiyanın dəyərlər nəzəriyyəsini nəzərə almır. Əgər aksiologiya olmasa əsərin qiymətləndirilməsi birtərəfli olar. Bütün bu nöqsanlarla yanaşı reseptiv tənqidin müsbət cəhətləri də qeyd olunmalıdır. Reseptiv tənqid bütün humanitar elmlərin xüsusiyyətini nəzərə alır. Bədii əsəri təhlil edəndə tarix, fəlsəfə, psixologiya, mədəniyyətşünaslıq və digər humanitar fənnlərdən istifadə edərək biz mükəmməl bir tənqid yarada bilərik. İkinci müsbət dəyəri isə ədəbiyyatı, mədəniyyəti ifrat dərəcədə elmləşmədən xilas edir. Hermenevrika imkan vermir ki, ifrat dərəcədə elmləşmə ədəbi tənqiddə işlənsin. Üçüncü müsbət dəyər isə hermenevtika reseptiv estetika vasitəsilə təhlil edəndə, tənqidi əsər yazanda biz nəinki məqsəd və nəticəni nəzərdə tuturuq, eyni zamanda biz əsərin yaranma motivinə, yəni yazıçı əsərdə hansı məna əldə etmək istəyirsə onu da nəzərə alırıq. Dördüncü cəhət reseptiv tənqid, təhlil əsəri hərtərəfli, sistemli təhlil etməyə imkan verir. Beşinci dəyər - hermenevtika mətnlər şərhinin əsasını təşkil edir. Eyni zamanda da müəyyən priyomların sistemləşdirməsi, müəyyən anlama prinsiplərini əldə etməyə kömək edir.

Fridrix Şleyermaxer keşiş və ilahiyyatçı idi. İlahiyyatçı kimi müqəddəs kitabları şərh edirdi. Bibliyanı, İncili şərh edərək, eyni zamanda moizələr də yazırdı. Moizələr də Bibliyanın mətnlərinin şərhi üzərində qurulmuşdu. F.Şleyermaxer qeyd edirdi ki, hermenevtikanın əsas vəzifəsi fərdi bir şəxsiyyətin anlaması və onun ifadədə təcəssümüdür. Fridrix Şleyermaxeri müasir hermenevtikanın atası adlandırırlar. F.Şleyermaxer köhnə fikirlərdən, hermenevtikanı adi mətnlərin təhlili səntəi kimi qəbuldan imtina edərək onu elmə çevirdi. Məhz buna görə də F.Şleyermaxer müasir hermenevtikanın banisi hesab olunur. O, hermenevtikanın əslində ayrı –ayrı priyom, ayrı - ayrı düstur deyil, böyük bir elm sahəsi olduğunu qeyd edirdi, çünki hermenevtika bizə anlamanı və onun məzmununu geniş öyrənməyə imkan verir. F.Şleyermaxer bütün yazılı mətnlərə şamil edilə bilən ümumi hermenevtika qurmaq istəyirdi.

Hermenevtika iki yerə bölünür: eqzegetika və hermenevtika. Eqzegetika dini mətnlərin şərhidir. F.Şleyermaxer isə belə hesab edirdi ki, mətn elə mətndir. Müasir hermenevtika ilə məşğul olan mütəxəsislər, o cümlədən Pol Rikor yazırdı ki, yuxu yozma da mətn deməkdir, çünki yuxu özü də mətndir. Halbuki yuxu yazılı mətn deyil – sən onu danışanda o artıq mətnə çevrilir. Hər bir yazılı mətn öz-özlüyündə mətndir. Bunların hamısı F.Şleyermaxerin nəzəriyyəsində mühüm yer tutur.

F.Şleyermaxer dərki bütün yazılı mətnlərin və canlı dialoqların, nitqin üzərində qurmaq lazım olduğunu qeyd edirdi. O, elə düşünürdü ki, şərhetmə, dərketmə müəyyən mənada müəlliflə söhbətə, dialoqa girmək kimi qəbul edilməlidir. Əgər biz hansısa əsəri oxuyuruqsa, biz onu yazan

müəlliflə müəyyən bir dialoqa giririk, bəzi fikirlərlə razılaşırıq, bəziləri ilə razılaşmırıq. Bu dialoqda hər bir oxucu mətni yenidən bərpa, rekonstruksiya edir. Rekonstruksiya vasitəsilə yazıçının daxili aləminə girmək F.Şleyermaxer hermenevtikasının əsasını, bünövrəsini təşkil edir. Elə bil ki, yazıçının yaradıcılıq aktını, onun əsərini şərh edərək biz yenidən bu prosesi təkrarlayırıq.

F.Şleyermaxer mövcud olan dili iki cür izah edirdi – bir tərəfdən bizim istifadə etdiyimiz dil nitqi faktı kimi götürülür, digər tərəfdən də dil bizim düşüncələrimizin təzahürüdür. Dil nitqin təcəssümü olduqda bununla dilçilik məşğul olur. Dil düşüncənin təcəssümü olduqda bununla psixoloji şərhetmə məşğul olur. Deməli, dil nitqin təcəssümü olduqda qrammatik şərhetmənin, təfəkkür və düşüncənin təcəssümü olduqda psixoloji şərhetmənin obyekti olur. Əslində şərhetmə bu iki amilin birləşməsi deməkdir.

F.Şleyermaxer qeyd edirdi ki, şərhetmə incəsənətdir, şərhetmənin öz qayda-qanunları var. İnterpretasiya-şərhetmə zamanı şərhçi özünü özgənin yerinə qoyaraq, özgə cildinə girərək o mətni bizə açıqlayır. F.Şleyermaxer dilin şərhetmədə vacib, lakin yeganə amil olmadığı mülahizəsini ortaya çıxardı. Çünki dil tam şəkildə bizə məzmunu aça bilməz. Bu linqvistik yanaşmadır. Linqvistlər əsas şərhetmənin linqvistik şərhetmə olduğunu qeyd etsələr də, fikrimizcə bu birtərəfli yanaşmadır. Çünki dildə psixologiya yoxdur, düşüncənin dərinliyinə getmək yoxdur.

F.Şleyermaxer linqvistik şərhetməni vacib hesab etsə də, müəyyən bir mətni yaradan, ona doğum şəhadətnaməsi verən tarixi və mədəni fakrorların hər şeydən vacib olduğunu bildirirdi. Ona görə də hər bir şərhetmə həyata münasibətin bir qoludur. Şərhetmə bizə həyata müəyyən münasibəti açıqlayır..

Beləliklə, Şleyermaxerə görə hermenevtika anlamanın fəlsəfi nəzəriyyəsidir.

Xülasə. Məqalədə hermenevtikanın metodoloji imkanları qısaca şərh edilmişdir. Müasir hermenevtikanın atası hesab olunan Fridrix Şleyermaxerin fikirləri, onun nəzəriyyəsinin ən vacib məqamlarının izahına toxunulmuşdur.

Ədəbiyyat

Мареев С.Н., Мареева Е.В. История философии (общий курс): Учебное пособие. — М.: Академический Проект, 2003. — 880 с. s. 282-285

https://www.academia.edu/download/42730130/Plotnikov_Schleiermacher-Florenskij-Spet.pdf

https://iphras.ru/uplfile/reznik/sovet/bibl/1/Schleiermacher.pdf

AZƏRBAYCAN VƏ QIRĞIZ MÜƏLLIFININ ƏSƏRLƏRINDƏ MƏDƏNI MƏKAN (RAMIZ RÖVŞƏNIN "DAŞ" VƏ İSA HÜSEYNOVUN "TÜTƏK SƏSI", ÇINGIZ AYTMATOVUN "CƏMILƏ" ƏSƏRLƏRI ƏSASINDA)

RƏCƏBOVA MƏLAKƏ

Bakı Slavyan Universiteti

melake_elyasova@mail.ru

CULTURAL SPACE İN THE WORKS OF AZERBAİJANİ AND KYRGYZ AUTHORS (RAMİZ ROVSHAN'S "STONE" AND ISA HUSEYNOV'S "SOUND OF THE TRUMPET", CHİNGİZ AİTMATOV'S "JAMİLA")

Abstract

Many scholars point out that the fears of a Soviet person are associated with 1937-1938 repressions and purges. This research explores the impact of war on human psychology and the fear it causes on an example of three stories: Ramiz Rovshan's "Stone" (1975-1977) and Isa Huseynov's "Sound of the Trumpet" (1965) , Chingiz Aitmatov's "Jamila" (1958) novels. They are united by the fact that The authors of the work are of Muslim and Turkish origin. From this background, they reflect practically one cultural space, which is the rural environment of Azerbaijan and Kyrgyzstan during the Great Patriotic War of 1941-1945. So the plot of these works is about rural life and projections from about the same period. This moment defines the novels' macrostructure (the feeling of fear was reflected in Azerbaijani and Kyrgyz society in those years) and microstructures (family conflict). From this point, the research method will be contradictions of fear and desire in literary works in macro and micro manifestations.

Although all three works do not show scenes of war, they reflect the horrors of war, the hardships that it brings, life in the rear, hunger, and the consequences of war for human psychology. In the stories, the breath of war is felt in every family. When heads of families (men) go to war, the burden falls on women's children. This paper examines one of the fear types throughout the characters from works, how disobeying moral norms and contradiction between desire and unwritten rules of a society sharpens at war period, destroying people's destiny.

Keywords: *cultural space, fear, social and individual psychology*

GİRİŞ

Bədii əsərlərdə qorxu problemini araşdırarkən onun makro və mikro təzahürü diqqəti cəlb edir. Təqiqat üçün seçdiyimiz hər üç əsər Sovet dövründə yazılmışdır. Bu əsərləri birləşdirən ümumi bir cəhət isə demək olar ki, eyni mədəni məkanı- 1941-1945-ci illər Böyük Vətən Müharibəsində Azərbaycan və Qırğızıstan kənd mühitini əks etdirməsidir. Bu səbəbdən qorxu hissi qeyd edilən əsərlərdə makro qorxu (həmin illərdə Azərbaycan və Qırğızıstan cəmiyyəti) və və mikro qorxu (ailədaxili münaqişə) olaraq öz əksini tapmışdır. Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, 1937- ci il repressiyası yaşamış, bir çox qadağalara məruz qalan sovet insanının qorxuları dövr ilə bağlı idi. İnsanları qorxu altında saxlayan Sovet hakimiyyəti xalqı atdığı hər bir addımda təqib edirdi. Hər üç povestdə müharibənin törətdiyi hadisələr fonunda insan psixologiyasına etdiyi təsir, bu təsirdən yaranan qorxu hissi araşdırılır. Yeri gəldikcə , İsa Hüseynovun "Tütək səsi" (1965) və Ramiz Rövşənin "Daş" (1975-1977) və Çingiz Aytmatovun "Cəmilə" əsərinə (1958) müraciət etməkdə *məqsədimiz* bu əsərlərin mövzusunun kənd həyatından bəhs etməsi və təqribən eyni dövrü proyeksiya etməsi, əsər müəlliflərinin müsəlman və türk əsilli olmasıdır.

Hər üç əsərdə müharibə səhnələri göstərilməsə də, müharibənin törətdiyi dəhşətlər, gətirdiyi çətinliklər, arxa cəbhədəki həyat, aclıq və bu səbəblərin nəticəsi olaraq müharibənin insan psixologiyasına göstərdiyi fəsadlar, insan psixikasının qırılması dərinliklərinə qədər əks etdirilmişdir. Povestlərdə hər bir ailədə müharibənin nəfəsi duyulur. Ailə başçıları müharibəyə getdikləri üçün, bütün çətinliklər qadınların və uşaqların çiyinlərinə düşür. Bütün əsər boyu müharibənin yaratdığı maddi və mənəvi çətinliklər, bu çətinliklərin nəticəsində bir ailənin məhvi öz əksini tapmışdır.

Məqalədə əsərlərdəki qadın obrazları Söylü, Çimnaz, Əsmət, Cəmilə; Müslüm, Qəzənfər, Əbil, Cəbrayıl, Daniyar kimi kişi obrazlarının cəmiyyətin əxlaq normalarına riayət edib-etməmələri cəhətindən müqayisəsi araşdırılacaqdır.

İsa Hüseynovun "Tütək səsi" povestində mədəni məkan

"Tütək səsi" əsərindəki hadisələr II Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan kəndində baş verir. Hər bir ailədə müharibənin nəfəsi duyulur. Ailə başçıları müharibəyə getdikləri üçün, bütün çətinliklər qadınların və uşaqların çiyinlərinə düşür. Bütün əsər boyu müharibənin yaratdığı maddi və mənəvi çətinliklər, bu çətinliklərin nəticəsində bir ailənin məhvi öz əksini tapmışdır.

"Tütək səsi" povestində (1965) II Dünya Müharibəsinin törətdiyi hadisələrin fonunda Azərbaycan kəndlərində insanının psixologiyasına etdiyi təsirləri görürük. "Tütək səsi" povesti Nuru obrazının təhkiyəsi

üzərində qurulub. Biz onun dilindən əsərin ilk sətirlərindən anlayırıq ki, müharibə geridə qalsa da onun və dostlarının həyatına, psixologiyasına hansı möhürü vurub. O illərdən Nurunun yaddaşına həkk olunan ən ağır hiss "pəpə, pəpə, a mənə pəpəəə !" deyib aclıq çəkən kiçik qardaşı ilə bağlıdır.

Necə oldu, səmun hardan əsdi ki, doyunca yuxuya da həsrət qala-qala gecə-gündüz işləyən qazanccıl adamlar bir-birə zəlilləşib, "aclıq" adlanan dəhşətin pəncəsində, bir tikə çörəyə də möhtac olub, üstəlik, zülm altına düşdük?! Fikirləşirəm, sualıma cavab əvəzində illərin uzaqlığında "pəpə, pəpə, a mənə pəpəə!"- deyən körpənin səsi çəkib məni o uzaqlığa - 1942-ci ilə aparır, indi acı xatirələrə dönmüş o müharibə dövrünün hələ əskərlik yaşı çatmamış vətəndaşına çevirir (Muğanna İ. 2009: 76).

Əsərin əvvəlində Söylü ilə Əsmətin öz həyat yoldaşlarına münasibətlərinin təzahürü də fərqlidir. Söylü daha emosional qadın olduğu üçün, həyat yoldaşına olan hisslərini açıq- açkar yaşayırdı. Söylünün həyat yoldaşı Muxtar kişi də onu çox sevir. Kənd mühiti üçün nə qədər də münasib olmasa da, Muxtar kişi öz dostunun yanında belə Söylü ilə zarafatlaşır, yeri gələndə onu əzizləyirdi. "Mənim Sürməli Söylüm, sürməli gözlərinə quzu kəsim" (Muğanna İ. 2009: 88). Bəlkə də ona görə Nurunun dostları, kiçik yaşlı yeniyetmə uşaqlar belə "sürməli Söylü" ifadəsinə başqa anlam verirdilər. Bu hadisələr baş verməmişdən Nuruya uşaqlar Söylü haqqında belə bir söz demişdilər. "Tapdığın anasına Sürməli Söylü də deyirdilər. Əvvəllər, yəni hələ müharibə başlamamış uşaqlar mənim qulağıma pıçıldayırdılar ki, "sürməli" guya ayağı sürçək arvadlara deyirlər" (Muğanna İ. 2009: 87).

Nurunun anası Əsmət obrazı isə Azərbaycanın kənd mühitinə uyğun tipik bir qadın idi. Bu o demək deyildi ki, Əsmət həyat yoldaşını sevmir, əsla, yazıçı Əsmətın simasında əsərdə *kənd mühiti üçün tipik qadın*- hisslərini, sevgisini, kədərini böyük- kiçik yanında göstərməyi özünə ar bilən maraqlı bir qadın surətini yaratmağa müvəffəq olmuşdu. İki ailədəki fərqli ər-arvad münasibətlərini Nuru da qeyd edir, bəzən Tapdığa paxıllığı da tutur:

Mən Muxtar əmidən başqa heç bir ağsaqqal, qarasaqqal yanında heç bir zarafata, sərbəst rəftara yol verməyən, komsomolluq illərinin "revolveri"- tapançası hələ də evimizdə saxlanana, kənd arasında qaşları çatılı gəzən, məktəbdə "atası Nur Məhəmməd təki nur ipək" olan, evdə qəzet, kitab oxuyan, şeir yazıb siyirməsində "qıfıl altında saxlayan" atamla sakit, susqun anamı Tapdığın ata- anası ilə müqayisə edərdim və belə şən ata- anası olduğuna görə ona qibtə etdiyimi Tapdıqdan gizlətməzdim (Muğanna İ. 2009: 88).

Bu əsərlərdə müşahidə edilir ki, müharibə insanları sadəcə maddi çətinliklə deyil, mənəvi çətinliklə də sınayır. Əsərdə müqayisə etmək

istədiyimiz hər iki qadın Əsmət və Söylü müharibə zamanı maddi çətinliklərlə bərabər, həyat yoldaşlarını itirdikdən sonra mənəvi çətinliyə də məruz qaldılar. Amma bu iki qadın arasında fərq var idi. Təhkiyəçi sanki uşağı dili ilə cəmiyyətin fikirlərini ifadə edir. Biz bu fərqi əsərdə təhkiyəçi Nurunun dilində eşidirik: "Mən anam sarıdan arxayın idim. Anam toxtaqlı, dözümlü qadındı. Tapdığın anası isə... yox, o, ayrı cür idi" (Muğanna İ. 2009: 89). Çünki kəndə "qara kağız"lar, yəni ərinin müharibədə ölüm xəbərinin gəldiyi gün Söylü kəndin ortasında baş- gözünü yumruqlayır, saçlarını yolurdu. Hətta onu bu hərəkətlərinə görə kənd camaatı qınayırdı. Bununla müəllif mövqeyi ilə təsvir olunan cəmiyyəin fikri üst- üstə düşür. Söylüdən fərqli olaraq Əsmət acısını içində çəkirdi.

Söylünün həyat yoldaşının "qara kağızı" gəldikdən sonra Cəbrayıl ilə evlənməsi bu ailənin faciəsinin başlanğıcı idi. Çünki Söylünün atdığı addım təkcə övladları tərəfindən deyil, bütün cəmiyyət tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Bunun səbəbi isə Söylünün el- obanın, kənd mühitinin qayda- qanunlarını kəskin şəkildə pozması idi. Belə bir sual oxucunu düşündürür ki, niyə Cəbrayıl Əsmətin deyil də, Söylünün evinə zorla girib dul qadınla evlənir? Biz əsəri oxuduqca və yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alsaq, Cəbrayıl Əsmət kimi soyuqqanlı təsir bağışlayan bir qadına yaxınlaşmağa cəhd edə bilərdimi? Müəllif əsərin əvvəlindən sonuna kimi Əsməti bütün əsər boyu güclü, zəhmli, soyuqqanlı bir qadın kimi hərəkət edən, cəmiyyətin əxlaq normalarının simvolu kimi təqdim edir:

Həyat normalardan, yazılmış və yazılmamış, amma bütün hallarda icrası vacib olan qanunlardan ibarətdir. Dünyaya göz açan hər bir insanın xarakteri, təfəkkürü, psixologiyası, dünyagörüşü, mənsub olduğu etnosun, düşdüyü mühitin, epoxanın, sosial mənsubiyyətin, mədəni ənənələrin təsiri ilə formalaşır. Bütün bu milli-etnik, tarixi-mədəni, ictimai-siyasi, sosial-sinfi normalar, tələblər və "olarlar-olmazlar" sistemi kompleksi insanın real həyatdakı, bədii obrazın isə əsərdəki taleyinə, aqibətinə ciddi təsir göstərir (Muğanna İ. 2009:1).

İ.Hüseynovun obrazlarının hamısı təfəkkür və dünyagörüşünə görə bütünlüklə yaşadıqları cəmiyyətin dəyərlərinə (milli) əsaslanır. Bu hekayənin poetik ləyaqətini təmin edən cəhətlərdən biri də məhz sənətkarın milli psixologiyasının ifadəsindədir. Yazıçının əhatəsində olduğu insanlar və hadisələrlə sıx əlaqəsindədir, milli əhval – ruhiyyə ilə daxili bağlılıqdadır(Əmrahoğlu A. 2000: 88).

Məqalədə bəhs edilən hadisələr və gətirilən sitatlar İsa Hüseynov "Tütək səsi" povestinin yenidən işlənmiş variantındandır. İsa Hüseynov ön sözdə yazır:

Oxucu bilməlidir ki, 1949- 1960- cı illər arasında yazılmış roman və povestlərdən, oçerklərdən və bir sıra hekayələrdən imtina etdikdən sonra birinci və ikinci cildlərə daxil edilmiş əsərləri yenidən işlədim. Səbəbi

həmin illərdə sovet ideologiyasının sıxıntılı çərçivəsindən kənara çıxıb kəskin tənqidlərə məruz qalıb, senzuranın tələbi ilə güzəştə getməyim, məcburiyyət qarşısında, həyatın, cəmiyyətin mürəkkəb, ziddiyyətli cəhətlərini göstərməkdən qaçmağım olub. Necə deyərlər, getsin gəlməsin o mənəvi, ideoloji məhrumiyyətlər zamanı. Əksəriyyəti tamam yeni əsərlər kimi yazılmış bu povestləri və hekayələri altmış-yetmiş yaşlarında müəllifin, bir növ ikinci həyatının məhsulu sayın. Üçüncü-altıncı cildlərə daxil edilən əsərləri üçüncü həyatını yaşayan tamam yeni müəllifin əsərləri sayın (Muğanna İ. 2009: 6).

Köhnə variantdan fərqli olaraq yeni işlənmiş variantda yazıçı Cəbrayılın öz dostunun dul qadınına olan münasibətində milli mentalitetə uyğun olaraq dəyişikliklər etmiş, bununla da obraza haqq qazandırmağa çalışmışdır. Müəllifin bu dəyişikliyi oxucusuna müəyyən qədər təbii görünür. Çünki Azərbaycan kəndində rəhmətə gedən yaxın dostun arvadı ilə evlənmə cəmiyyət tərəfindən məqbul hesab edilən bir hadisə deyildi. Dəyişiklik edilmiş variantda qeyd olunur ki, Söylü ilə Cəbrayıl NKVD tərəfindən şərə məruz qalaraq məcburi evlənirlər:

Revaz doxdur deyir çox pis gülüşürdülər o gələnlər. Cəbrayıl ağlayırdı, deyir, onlar gülüşürdülər. Ürəyimə nəsə dammışdı, deyir. Bir də onu gördüm ki, biri qalxıb qapını bağladı, ikisi Cəbrayılı yıxdı, ciblərindən konyak şüşəsi çıxartdılar, yerə vurub boğazını sındırdılar şüşənin, konyakı tökdülər Cəbrayılın boğazına. Sonra da deyir, Söylü bacını yıxdılar Cəbrayılın yanına, bir şüşə konyak da onun boğazına tökdülər. İkisini də, deyir, soyundurdular, lüt-üryan, tulladılar bədbəxt Muxtarın "təxti-xab" dediyi kravatın üstünə (Muğanna İ. 2009: 100).

Ramiz Rövşənin "Daş" əsərində mədəni məkan

İsa Hüseynovun "Tütək səsi" povestində olduğu kimi Ramiz Rövşənin "Daş" əsərində də baş verən hadisələrin əsas səbəbi müharibə idi. Müharibə və onun fəsadlarının insan psixologiyasına təsiri "Daş" povestində də öz əksini tapmışdır. Ramiz Rövşən əsərlərində aktual məsələlərə toxunur, əsas hədəf kimi müxtəlif obyektləri götürürdü. Yazıçı 70- ci illərdə qələmə aldığı "Daş" povestində müxtəlif tipli qadın obrazları yaratmışdır. Əsas məsələ budur ki, buradakı qadın obrazlarını yazıçı danışdırmır, onların hadisələrə münasibətini hərəkətlərindən və ya digər obrazların dilindən anlayırıq.

Müslüm kişinin həyat yoldaşından başlamaq istərdik. Bu qadın əsərdə sadəcə ölərkən dillənir. Əsəri oxuduqca anlayırıq ki, bu qadın uşaqlıqdan sadəcə ona verilən tapşırıqları yerinə yetirir. Uşaq vaxtı atasının, evlənəndən sonra isə həyat yoldaşının dediklərinə sadəcə əməl edir.

Əsərdəki Çimnaz obrazına isə əsas personaj və təhkiyəçi Müslüm kişinin münasibəti tam fərqlidir. Onun həyat yoldaşına olan soyuq

münasibətinin səbəbi elə məhz bu şəhərli qız idi. Bu iki qadın arasındakı fərq nə idi? Fərq birinin kənd mühitində, digərinin isə şəhər mühitində böyüməsi idi. Biz əsərdə bu fərqi məhz Müslümün dilindən eşidirik. "Elə içəri gimək istəyirdin ki, burnuna bir qəribə arvad iyi dəydi. Bu kənddə heç bir arvadın belə iyisi yox idi" (Rövşən R. 2017: 607). Çimnazı gördüyü ilk gündən Müslüm ona laqeyd qala bilmirdi. Əvvəl onlar arasındakı sədd əmisioğlu olsa da, müharibədən sonra o sədd artıq yox idi. Çünki Müslümün əmisi oğlu müharibədə həlak olmuşdu. Çimnaz artıq dul bir qadın idi. Amma Müslüm yenə də sədddi aşa bilməzdi. Gəlinin üzünü görməmək üçün nə qədər hasarın hünüdürlüyünü qaldırsa da, onun hisslərinə bunun təsiri yox idi. Müslüm özünün də dediyi kimi bundan daha hündür divarları aşardı. Amma onun atlaya, ayaqlaya bilmədiyi böyüdüyü mühitin əxlaq dəyərləri idi. O bax bunun həyatı boyu əzabını yaşayırdı.

Müharibədə həlak olmuş əmisioğlunun dul arvadına yaxınlaşmaq onun üçün keçilməz bir sədd idi. Müslümün aşa bilmədiyi bu sədd əslində yaşadığı mühitin stereotipləri idi. Müslüm bilirdi ki, kənddə hamının bir-birindən xəbəri var. Cəmiyyətin qınaq obyekti olmamaq üçün o, Çimnaza olan hisslərini ömrü boyu içində gizlətməli oldu. Bütün ömrü boyu bunun təəssüfünü yaşasa da aşa bilmədi. "Qocaldız, qardaş, qocaldız: sən də, o gəlin də, o tut ağacı da..." (2, 655).

Qəssab Qəzənfər Müslümdən fərqli olaraq kənd mühitinin qanunlarını pozmuşdu. "Qəssab Qəzənfərdən dəllək Əbilin arvadının iyi gəlirdi" ifadəsi artıq kənd camaatının bu hadisədən xəbərdar olmasının sübutu idi. Əsəri oxuduqca görürük ki, cəmiyyətin qınaq obyekti Qəzənfər deyil, Əbil olmuşdu. Niyə Əbil? Çünki olan hadisələrdən Əbilin xəbəri var idi. Buna baxmayaraq Əbil namusuna əl uzadan bir adamı evinə buraxır, saçını qırxırdı. Bu isə cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməz bir hadisə idi. Zaman keçdikcə Əbilin camaat arasında hörməti belə qalmamışdı. Müharibdə Qəzənfərin həlak olduğunu eşidəndən sonra Əbil özünü öldürməklə arvadını Qəzənfərın əlindən aldı. "Və dəllək Əbilin üzü gülürdü; ilahi, axırki, dəllək Əbil bu arvadı qəssab Qəzənfərin əlindən aldı" (Rövşən R. 2017: 628).

Müslümün adlaya bilmədiyi kimi qəssab Qəzənfər də Əbilin *ölümündən* adlaya bilmədi. Cəmiyyətin əxlaq normalarına görə Qəzənfərin Əbilin ölümündən sonra onun həyat yoldaşına yaxın gedə bilməməsi təbii idi. "O hasardan adlayardın, qardaş, o qəbirdən adlaya bilmədin!... Təkcə sən yox, bu kənddə özünə kişi deyən heç kəs qəbir üstdən adlaya bilməzdi. Heç qəssab Qəzənfər kimi əliqanlı cəllad da Əbilin qəbrindən adlaya bilmədi" (Rövşən R. 2017: 646-647).

İsa Hüseynovun "Tütək səsi" əsərinin qəhrəmanı Cəbrayıl isə *ölüm faktının* üstündən adlayıb keçdiyi üçün cəmiyyətin qınaq obyektinə çevrilir.

Çingiz Aytmatovun "Cəmilə" əsərində mədəni məkan

Qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov "Cəmilə" (1958) əsərində Seyid obrazı "Tütək səsi" povestində İsa Hüseynovun yaratdığı Nuru obrazının oxşarıdır. İsa Hüseynov kimi Çingiz Aytmatov da sanki Seyidin simasında öz proobrazını yaratmış, öz düşüncələrini bu obrazın vasitəsilə bizə çatdırmışdır. Hər iki əsərdə təhkiçəyi olan Nuru və Seyid obrazları təxminən eyni yaşdadırlar. Əsərin ilk sətirlərindən anlayırıq ki, əsər II Dünya müharibəsi zamanından bəhs edir. "Bu əhvalat mənim ilk gənclik illərimdə olmuşdu. Müharibənin üçüncü ili idi, ata və qardaşlarımız uzaq cəbhələrdə- Kursk və Oryol ətrafına vuruşurdular" (Aytmatov Ç. 2009: 710).

Əsəri oxuduqca biz yazıçının qırğız mədəniyyətini, adət-ənənələrini dərindən bildiyini görür, hiss edirik. Əsərdə iki qohum ailədən bəhs edilir. Bu ailələrdən biri kiçik evdə, digəri isə böyük evdə yaşayır. Seyid və bir bacısı böyük evdəndir. Kiçik evdə isə onların qohumları iki kiçik yaşlı oğulları ilə yaşayırdılar. Evin kişisi vəfat etdiyi üçün, köhnə qəbilə adətinə görə həyat yoldaşı vəfat edən qadın ailə yaxınlarından biri ilə evlənməli idi. Nə kiçik evdən olan qadının, nə də böyük evdən olan kişinin fikri nəzərə alınmadı. Çünki böyüklər bunu düzgün bilirdilər və belə də oldu. Beləliklə, "mənim atamla kiçik evdən olan qadın evləndi". "O zaman aulda, hələ də kök salmış köhnə qəbilə adətinə görə, dul qadını oğulları ilə birlikdə auldan kənara buraxmaq olmazdı. Buna görə də bizim qəbilədən olan adamlar atamı dul qalmış qadınla evləndirdilər. Çünki atam mərhumun ən yaxın qohumu idi" (Aytmatov Ç. 2009: 711). Bu yolla Seyidin dediyi kimi, onların ikinci ailələri yarandı.

Beləliklə, müqayisə üçün göstürdüyümüz hər üç əsərdə- İsa Hüseynovun "Tütək səsi", Ramiz Rövşənin "Daş" və Çingiz Aytmatovunn "Cəmilə" povestində də müharibənin olması və arxa cəbhənin təsviri öz əksini tapmışdır. Hər üç povestdə müharibə olduğu üçün kəndin cavanları demək olar ki, hamısı orduya getmişdilər. Buna görə ailənin yükü qadınların çiynində idi. Ona görə qadınlar bütün günü səhərdən axşama qədər işləyirdilər.

Cəmilə ailənin tək qızı olduğu üçün o ərköyün böyümüşdü. Məhz ona görə xasiyyətində kişilərə xas ciddilik və kobudluq var idi. Yeri gələndə kənd arvadlarına söyüşlə cavab verərdi. Cəmilə bu ailənin bircə gəlini idi. Yoldaşı Sadıq evlənən kimi müharibəyə getmişdi. Cəmilə qaynanası kimi yorulmaq bilməyən bacarıqlı qız idi. Amma xasiyyəti fərqli idi. Buna baxmayaraq qaynansı Cəmiləni çox istəyirdi. Bəzən kənd camaatı Cəmilədən şikayətə gələndə öz gəlinini müdafiə edirdi.

"-Bu gəlininiz necə adamdır? Kandara qədəm basdığı heş bir həftə olmaz, ancaq, elə bil, dilotu yeyib. Nə hörmət başa düşür, nə həya

-Elə yaxşı ki, belə adamdır!- anam onların cavabını verirdi" (Aytmatov Ç. 2009: 715).

Cəmilənin başqa gəlinlərdən fərqi o idi ki, o böyükləri dinləyir, hörmət edir, amma heç vaxt qarşılarında baş əymirdi. Hər zaman sözünü açıq- aşkar deməyi sevirdi. Bəlkə də qaynansı ona görə gəlinini belə çox sevirdi ki, gələcəkdə ailənin idarəsini ona həvalə etsin. Qaynanası Cəmiləyə hər zaman belə bir öyüd- nəsihət verirdi. "Qızım Allaha dua et ki, - deyə anam Cəmiləyə nəsihət verirdi, - sən varlı və xoşbəxt bir evə düşmüsən. Bu sənin xoşbəxtliyindir. Xoşbəxtliyi yalnız o adam əlində saxlaya bilər ki, o, öz namus və vicdanını qoruya bilsin. Bunları yadında saxla və özündən göz-qulaq ol!" (Aytmatov Ç. 2009: 716).

Cəmiləni çox sevməsinə baxmayaraq, onun bəzi xasiyyətləri qaynanasının xoşuna gəlmirdi, çünki o, yüksəkdən mahnı oxuyur, arxın üstündən hoppana- hoppana həyətə daxil olurdu. Cəmilə kəndin digər gəlinlərindən fərqli olaraq gülüb- əylənməyi, zarafat eməyi çox sevsə də, buna baxmayaraq həddini aşanlara yerlərini bildirirdi. Bu davranışlar ayıldakı (Qırğızıstanda kənd inzibati ərazi bölgüsü) qayda- qanunlarla üst-üstə düşmürdü. Evdə olan iki böyük qadının ağır, tünd xasiyyət, köhnə adət-ənənə ilə yaşayan olmalarına baxmayaraq, Cəmilənin böyüdükcə dəyişəcəyinə ümid bəsləyirdilər. "Vaxt ötdükcə Cəmilə yaşa dolub, müdrikləşəcəkdi: cavanlıqda elə hamı belə olmayıb məgər!" (Aytmatov Ç. 2009: 717).

Onu da qeyd edək ki, bu ailəni qadın idarə edir, hər şeyə böyük Ana adlandırılan qadın özü nəzarət edirdi. Ayıl sakinləri də nə isə lazım olanda böyük Anaya müraciət edirdilər. "Eh, yaxşısı budur ki, heç ustanın yanına getməyəsən. Onun işi- gücü ancaq balta işlətməkdir. Onlarda böyük ana hər şeyin başıdır. Onun yanına getsən yaxşı olar..." (Aytmatov Ç. 2009: 712).

Cəmilə Sadıq ilə cəmi 4 ay ailə həyatı yaşamışdı. Əsərdə onların necə tanış olub evlənmələri haqqında, bircə bu qeyd olunur ki, onlar cıdır zamanı bir- birilərini tanıyıblar. Sadıq Cəmiləyə uduzduğu üçün onu qaçırıb. Əsərdə onların sevgisi haqqında heç bir məlumat verilmir. Sadıq məktub yazanda belə Cəmiləyə sonda sadəcə salam göndərirdi. Onun adına ayrıca məktub yazmaq ayıl qayda- qanunlarına zidd idi, ona görə özünə hörmət edən hər bir kişi belə edirdi. Cəmilə Sadıqı sevirdimi? Sevmirdisə niyə məktubu oxuyanda həyəcanlanırdı? Sonda kövrəlməyinin səbəbi nə idi? Sadıqın ona sadəcə salam göndərməsi mi? Bəlkə də Cəmilə hər gələn məktubda Sadıqdan salamdan daha vacib bir söz eşitmək istəyirdi. Bunlarmı səbəb oldu Cəmilənin öz ailəsini qoyub yad kişi ilə getməsinə? Cəmilə artıq üç il idi yoldaşının yolunu gözləyirdi. Bu müddətdə o həyat yoldaşına xəyanət etməmişdi, niyə indi? Yəqin ki, bu günə qədər onun ürəyinə toxunan biri olmamışdı.

Daniyar kəndə yeni gəlsə də, deyirlər əslən ayıl sakini imiş. Uşaq vaxtı valideynləri vəfat etdiyi üçün Ana qohumları olan qazaxların yanına getmişdir. Böyük yaşlarında qoyun otarmış Anqren kömür mədənlərində çalışmış, ordan da orduya getmişdir. "Daniyar, demə, əslən bizim yerlidir, bizim ayıldandır. Danışırdılar ki, uşaqlıqda o, yetim qalmış, üç il qapılarda sürünmüş, sonra isə Çaxmaq çölündəki qazaxların yanına getmişdir" (Aytmatov Ç. 2009: 723). Onun kəndə qayıtmasına camaat sevinirdi. "Yad ölkələrdə nə qədər dolaşsa da, axırda qayıtdı, demək, alnında belə yazılıbmış ki, doğma arxdan su içsin. Öz dilini də yaddan çıxarmayıb. Danışığı bir balaca qazaxcaya oxçasa da, təmiz danışır" (Aytmatov Ç. 2009: 723).

Daniyar sərt, zəhmli, qaşqabaqlı, az danışan bir insan idi. Ayıla gəldiyi gündən bəri insanlardan uzaq gəzər, ona verilən işi yerinə yetirməyə çalışardı. Üzündə nədənsə həmişə kədər hiss olunurdu. Çünki o müharibədə olmuş, orada yaşanan acı xatirələr yaddaşına həkk olunmuşdu. Onun üzündə təbəssümü sadəcə Cəmilə yarada bildi. Daniyar Cəmiləni bütün məhəbbəti ilə sevir, mahnıları onun üçün oxuyurdu. Amma Daniyar Cəmiləyə öz sevgisini bildirməyə cəsarət belə etmirdi. Çünki bu sevginin baş tutacağına heç bir ümidi yox idi. Çünki Cəmilə istəsəydi bu vaxta qədər ayıl sakinlərindən biri ilə ailə qurardı. Amma Daniyar fərqli idi, o heç bir zaman Cəmiləyə qarşı səhv addım atmamış, onunla məsafə saxlamağı bacarmışdı. Bəlkə də Daniyarın ayıl kişilərindən fərqli davranışı, qadınlara qarşı nalayiq hərəkətlərə yol verməməsi, Cəmilədən Daniyara qarşı sevgi hissini yaratmışdı. Ayıl sakinlərinin fikrinə görə Daniyar kasıb, fiziki qüsurlu bir insan idi. Bəs onun daxili zənginliyi? Cəmilə camaatın dediklərinin heç fərqinə varmırdı. Onu Daniyarın insani xüsusiyyətləri maraqlandırırdı.

İndi isə evli bir qadının subay bir oğlan ilə qoşulub getməsinə nəzər salaq. Əlbəttə ki, aul sakinləri üçün bu yolverilməz bir səhv idi. Necə ola bilərdi ki, həyat yoldaşı müharibədə olan qadın yad kişi ilə münasibət qursun. Bəs Cəmilənin hissləri? Aul sakinləri Cəmilənin xoşbəxtliyini heç düşünürdülər mi? Aul sakinlərinə və Cəmilənin qaynanalarına görə, o xoşbəxt idi, çünki düşdüyü ailə varlı, adl- sanlı ailə idi. Var- dövlət ilə xoşbəxtlik olurmu? Dəyər idimi? Cəmilə hər zaman şən görünən, gülüb-danışan biri olduğu üçün bəlkə də düşünürdülər o xoşbəxtdir. Cəmilə Daniyarın sevgisi ilə yenidən çiçəkləndi. Düzdür Cəmilə də Daniyara qarşı hisslərini bildirməyə qorxurdu. "Sən elə bilirsən ki, mənim üçün asandır?" (Aytmatov Ç. 2009: 748). Bu kəlmə onların bir- birilərinə olan sevgilərinin etirafı idi.

Cəmilə ilə Daniyarın ilk yaxınlaşması Sadiqdən gələn son məktub ilə oldu. Hospitaldan gələn əsgər Cəmiləyə məktub gətirmişdi. Nə üçün məhz indi Sadiqin yadına düşmüşdü Cəmilə, bu illər ərzində ilk dəfə idi Cəmiləyə

şəxsən məktub yazırdı. Amma artıq gec idi, Cəmiləyə Sadiqin gecikmiş məhəbbəti lazım deyildi. "Sən elə bilirdin ki, mən səni ona dəyişərəm? – deyə Cəmilə hərarətlə pıçıldayırdı. – Yox hey, yox. O heç vaxt məni sevməmişdir. Bircə salam göndərir, o da məktubun lap axırında. Onun gecikmiş məhəbbəti mənə lazım deyil!" (Aytmatov Ç. 2009: 751). Sadiqin məktubunda nə yazılmışdı onu heç kim bilmədi. Ancaq o məktubun gəlməsi ilə Cəmilə Daniyar ilə yeni həyata qədəm qoymağa qərar verdi. Cəmilənin bu qərarının səbəbi onun xəyanəti qəlbində ən böyük günah sayması idi. Onun qəlbi özündən asılı olmayaraq Daniyar üçün döyünürdü. Cəmilə kimi dürüst, yalanı sevməyən bir qız daha necə o ailədə qala bilərdi? Məhz bu səbəblərə görə o getməyi seçdi. Onların getməsini bircə bu müddət ərzində onların sevgilərinə şahid olan Seyid gördü. Bəs Seyid onun qaynı deyildimi? Necə oldu ki, o bu sevgiyə icazə verdi? Milli stereotiplərə görə bu qəbul edilməz bir hərəkət idi. Deməli, yazıçı təkcə Cəmilə obrazını deyil, Seyid obrazı da ayıl sakinlərindən fərqli yaratmışdı.

Çingiz Aytmatov bu əsəri ilə milli dəyərlərdən, adət- ənənələrdən fərqli bir addım atan qadının iç dünyasını bizə anlatmağa çalışmışdır. Yazıçı bununla demək istəyirdi ki, bütün cəmiyyətdə fərqli addım atan qadınlar var, amma Çingiz Aytmatovun böyüklüyü onda idi ki, o ayıl adət-ənələrini olduğu kimi oxucuya çatdırır, Cəmilə obrazının attıdığı addımı əsaslandırır, onun daxili əzablarına, qorxularına üstün gələ bildiyini, həmçinin aul adət- ənənələrini pozan bir qadının iç dünyasında baş verən təlatümləri göstərə bilirdi.

Yazıçı Cəmilə obrazı vasitəsilə insanlara onu başa salmaq istədi ki, xoşbəxtlik insanın öz əlindədir. Xoşbəxt olmaq heç bir zaman gec deyil. Yazıçı demək istəyirdi ki, xoşbəxtlik "Camaat nə deyər" fikri ilə deyil, öz fikri ilə addım atanda olur. Cəmilə obrazı ilə Çingiz Aytmatovun yeni insan obrazının formalaşmasında və təşəkkülündə rolu böyükdür.

NƏTİCƏ

Tədqiqat üçün seçdiyimiz hər üç əsəri birləşdirən ümumi cəhətlər hər üç müəllifin müsəlman və türk əsilli olması, SSRİ dövrünü və eyni mədəni məkanı- 1941-1945-ci illər Böyük Vətən Müharibəsi illərində Azərbaycan və Qırğızıstan kənd mühitini əks etdirməsidir.

Müharibədən sonra yazılmış ədəbiyyatda eyni mövzular- arxa cəbhədəki həyat təqdim olunurdu. Hər üç əsər müəllifi müxtəlif dövrlərdə yaşasalar da eyni tarixi dövrü əks etdirir. Azərbaycan tarixində Böyük Vətən Müharibəsi insanların həyatına təsir etmiş, dərin izlər buraxmışdır. Bu çətinliklər içərisində bir çox dəyərlər, milli xüsusiyyətlər sanki yenidən təsir altında qalmışdılar. Sovet dövrü və Böyük Vətən Müharibəsi milli dəyərlərə necə təsir etdi, əsərlərdəki qadınları talelərində hansı fərqli və oxşar cəhətlər ortaya çıxdı? Əlbəttə ki, müharibə dövrü nəzərdə tutulursa, onun milli dəyərlərə təsiri heç də yaxşı olmadı. Söylünün həyat yoldaşı

müharibədə həlak olmasaydı onun başına bunlar gələrdimi? Biz burada Söylü obrazına təkcə "qadın" kimi deyil, bir "ana" kimi diqqət yetirməliyik. Söylü istəyərdimi övladları ondan üz döndərsin? İki böyük oğlu yaşayarkən itirmək bir ana üçün necə asan ola bilərdi? Bütün bunlar göstərir ki, müharibə Söylünü sadəcə qadın kimi yox, bir ana kimi də məhv etdi.

Ramiz Rövşənin "Daş", İsa Hüseynovun "Tütək səsi" və Çingiz Aytmatovun "Cəmilə" əsərlərini birləşdirən cəhətlərdən biri də arxa cəbhədə qadınların ağır məşəqqətli həyatı, kişilər ön cəbhədə olsalar da qadınlar onlardan geridə qalmırdılar. Qadınların talelərindəki oxşar və fərqli cəhətlər dedikdə, onların müharibədən əvəlki həyatları fərqli yəni, hər ailə bir başqa xoşbəxt idi. Bu qadınların həyatındakı oxşarlıqları müharibə yaratmışdı. Söylü və Əsmət müharibədən əvvəl əsərdə də qeyd olunduğu kimi, Söylü ilə həyat yoldaşının münasibəti daha açıq-aşkar, Əsmət ilə həyat yoldaşının münasibəti isə daha qapalı təsvir olunur. Amma hər ikisi fərqli şəkildə xoşbəxt idilər. Müharibədən sonra hər ikisi "dul qadın" statusu aldı. Düzdür onların aldıqları statusdan sonrakı həyatları da fərqli oldu. Çünki yazıçı obraz olaraq onları fərqli yaratmışdı. Söylü kənd mühiti üçün fərqli bir həyat yaşayırdı, biz bunu həyat yoldaşı ilə olan münasibətindən görürük. Əsmət obrazı ilə yazıçı sanki Azərbaycanın kənd mühitinə uyğun qadın tipajı yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Söylü kimi Əsmət də həyat yoldaşını sevirdi, amma Söylüdən fərqli olaraq, Əsmət hisslərini, sevgisini, kədərini içində yaşayırdı (həyat yoldaşlarından "qara kağız" gəldiyi gün).

Cəmilə və Söylü obrazları arasındakı oxşar cəhət hər iki qadın obrazının deyib- gülən olması və onlara el arasındakı fərqli münasibət idi. Çünki hər iki obrazın Azərbaycan və Qırğız kənd mühitləri üçün tipik olmadıqları göz qabağında idi. Yenə də sonda belə nəticəyə gəlirik ki, yuxarıda qeyd etiyimiz kimi, necə ki, Söylünün həyat yoldaşı yaşasaydı onun həyatı belə olmazdı. Eynilə Cəmilə obrazı haqqında da bunu deyə bilirik ki, Cəmilənin həyat yoldaşı müharibəyə getməsəydi, onlar arasında soyuq münasibət yaranmazdı. Cəmiləni Daniyara yaxınlaşdıran da məhz onun həyat yoldaşının soyuq münasibəti idi. Sadiq hər məktubunda Cəmiləyə sadəcə salam göndərirdi, həyat yoldaşına ayrıca məktub yazmaq ayıl qayda- qanunlarına zidd idi, ona görə özünə hörmət edən hər bir kişi belə edirdi. Düzdür sonda Sadiq məhz Cəmiləyə məktub yazdı. Amma artıq gec idi. Cəmilənin dediyi kimi Sadiqin "gecikmiş məhəbbəti" daha ona lazım deyildi.

Müslüm obrazı ilə qəssab Qəzənfər obrazı arasındakı oxşarlıq hər ikisinin "ölümü" adlaya bilməmələri idi. Onların adlaya bilmədikləri bu sədd əslində yaşadığı mühitin stereotipləri idi. Məhz buna görə İsa Hüseynovun "Tütək səsi" əsərinin qəhrəmanı Cəbrayıl "ölüm"ün üstündən adlayıb keçdiyi üçün cəmiyyətin qınaq obyektinə çevrilir.

Beləliklə, belə qənaətə gəlirik ki, müharibə insanlara maddi cəhətdən çox, mənfi cəhətdən ziyan vurmuşdur. Araşdırdığımız hər üç əsərdə insanları mənəvi cəhətdən məhv edən, təkcə cəmiyyətin deyil, insanların şəxsi psixologiyası idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Aytmatov, Çingiz (2009). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq- Qərb.

Bayramov,Əkbər; Əlizadə,Əbdül (2002). Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-çap nəşriyyat.

Bayramov,Əkbər; Əlizadə,Əbdül (2003). Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı: Qapp- Poliqraf korporasiyası.

Əmrahoğlu, Arif (2000). Epik sözün poetik gücü. Bakı: Elm.

Hüseynov, Məhərrəm (2012). Janr, zaman və ədəbi qəhrəman: İsa Hüseynovun hekayələri. Bakı: Elm və təhsil.

İmanov, Muxtar (1991). Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm (60-70-ci illər). Bakı: Elm.

Muğanna, İsa (2009). Seçilmiş əsərləri. Altı cilddə I cild. Bakı: Avrasiya press.

Rövşən, Ramiz (2017). Nəfəs. Kitablar kitabı (şeir, nəsr, esse). Bakı: Qanun nəşriyyatı

Фрейд, Зигмунд (2001). Запрещение, симптом и страх. // Тревога и тревожность/ Под ред. В.М. Астапова. СПб.: Питер.

FUZULIY VA O'ZBEKCHA SOQIYNOMALAR

MAQSUD ASADOV
Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Dili,
Edebiyati ve Folklori Enstitüsü Araştırmacısı
alpbek2010@mail.ru

Abstract

Mazkur maqolada mashhur ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliy soqiynomalarining o'ziga xos xususiyatlari, ularning o'zbek adabiyoti, xususan, XIX asrda Xorazm adabiy muhitida yashab ijod qilgan Tabibiy va Avaz soqiynomalariga adabiy ta'siri masalalari tekshirilgan. Shuningdek, Fuzuliy va Navoiy soqiynomalarining ayrim mushtarak va farqli jihatlari, ularning soqiynoma janri taraqqiyotidagi o'rni xususida bahs yuritilgan.

Kalit so'zlar: *soqiy, soqiynoma, "Haft jom", Navoiy soqiynomasi, o'zbek adabiyoti, musiqa, adabiy ta'sir*

Muallif haqida: *Maqsud Asadov – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti*

FUSULI AND UZBEK SAKINAMAS

Abstract

This article discusses the features of the sakiname of the famous Azerbaijani poet Muhammad Fizuli, their literary influence on Uzbek literature, especially the literature of Tabib and Avaz, who lived in the 19th century Khorezm literary environment. Some general and distinctive aspects of the sakiname Fizuli and Navoi, their role in the development of the sakiname genre are also discussed.

Key words*: soqiy, soqiynoma, "Khaft jom", soqiynoma of Navoiy, uzbek literature, music, literal influence*

Ma'lumki, XV asrdan keyin nafaqat o'zbek, balki boshqa turkiy xalqlar adabiyotida ham soqiynoma janri o'ziga xos tadrijga, taraqqiyotga erishdi. Ular haqida fikr yuritilganda mashhur ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliy ijodiga to'xtalmaslik mumkin emas. Chunki Fuzuliy qalb kishisi, inson ruhiy dunyosining quvonchu iztiroblari, orzuyu armonlarini, shu bilan birga, zamon va zamondoshlarga bo'lgan munosabatlarning bor haqiqatini aniq va yorqin tasvirlay olgan buyuk san'atkordir.

Sharq adabiyotida "Xamsa" dostonlariga javob yoza olish o'ziga xos mahorat sanalgan. Shoirning "Layli va Majnun" dostoni mana shunday yuksak iste'dod namunasi, so'z san'atining beqiyos durdonasi ekanligi ham sir emas. Dostonda masnaviy, murabba', g'azal, ruboiy kabi bir qator she'riy janrlardan tashqari, an'anaviy tarzda soqiynoma ham keltirilgan. Ta'kidlash lozimki, "Layli va Majnun"ning yana sakkiz bandi bevosita soqiyga murojaat bilan boshlangan. To'rt band, 122 baytdan tashkil topgan mazkur manzumaning so'nggi bandi uni doston voqealari bilan mazmunan bog'laydi. SHoir soqiynomasida haqiqiy she'r zavqi, shoirlik mashaqqatlaridan bahs yuritgan olim, bu olamning sir-sinoatlarini bilishga undayotgan, umrning o'tkinchiligini uqtirmoqchi bo'lgan faylasuf, turmushning achchiq-chuchugini totgan, hayot haqidagi chuqur o'y-xulosalarga ega donishmand kishining fikr-tuyg'ulari o'z ifodasini topgan. U davrning ijtimoiy muammolari, shoir shaxsiyatining o'ziga xos qirralari, qalb kechinmalarini ro'y-rost ifoda etgan betakror ijod namunasidir:

Har so'zki, kelur zuhura mandin,

Ming ta'na bo'lur har anjumandin.

Aylar hasad ahli bog'layub kin

Tahsin evazina naf'yu nafrin. [Fuzuliy 1995, 26]

Bunday paytlarda shoir soqiyga yuzlanib, boda keltirishini so'rar ekan, har qanday mushkulotni hal qilishda undan "o'zga iloj" topilmasligini aytadi. SHoirning fikricha, motam kayfiyatidan xalos etuvchi bu – boda, bor alamu iztirobni mahv etuvchi ham boda, yolg'onu aldovdan, bo'htonu tuhmatdan asraguvchi ham boda, hatto ko'ngilga quvonchu shodlik, ruhga osudalik, vujudga sihat beruvchi ham shu, muhabbatu visol lazzati, davralarning ko'rki, ezgulik, ishonchu e'tiqod manbai ham u. Soqiy bo'lsa, bu bodani quyib tutuvchi, g'am-qayg'udan forig' etuvchi, haqiqiy "madadchi", sodiq "hamdam", chin "g'amxor"dir:

Soqiy, karam ayla, jom kezdir!

Tutma qadahi, mudom kezdir!

Davrona cho'x e'tibor qilma,

Kezdir qadahi, qaror qilma.[Fuzuliy 1995, 25]

Asarda shoirning salaflari haqida aytgan fikrlari ham e'tiborga molik. "YA'ni shuaroyi davri sobiq" haqida so'z yuritar ekan shoir "davron ularni muazzam et"ganligi, "har davr birin mukarram" qilganligini yozadi. "Turku arabu ajam"da mashhur bo'lgan ijod ahli Abunuvos, Nizomiy va Navoiy ekanligi ayon. "Ul qavm"ning ijod "gulshan"idan "toza gullar" termoqni istagan shoir salaflari she'riyatini "gul"ga, o'z ijodini "xasu xor"ga qiyoslaydi:

Onlar guli terdilar, mani zor

Holo tilaram, teram xasu xor. [Fuzuliy 1995, 27]

Fuzuliy soqiynomasi mazkur janrga xos betakror badiiy san'atlari, fikr-kechinmalarning may va unga aloqador tushunchalar vositasida ifoda etilganligi bilan ham go'zal va ta'sirchandir. To'g'ri, mazkur janr namunalarida tashbehning qo'llanishi diqqatga sazovor hodisa. Ammo salaflar ijodini "may sofi" – suzib soflangan, toza, tiniq mayga, o'z she'riyatini "durd" − may quyqasiga o'xshatish aynan Fuzuliy soqiynomasida keltirilgan:

May sofi ulara o'ldi ro'zi,

Qoldi manga dog'i durd so'zi. [Fuzuliy 1995, 27]

SHoh madhining keltirilishiga ko'ra, Fuzuliy soqiynomasi Navoiy soqiynomasiga o'xshash. Biroq Fuzuliy shoh madhiga alohida band ajratib, uni "manzuri shahanshohi zamona", "podshohi balandnishin", "panohi islom", "maxdumi zamon", "sultoni murodbaxshi odil", "arbobi hunar umidgohi" kabi bir qator sifatlar bilan ulug'laydi. *"Tug'roi misoli oli Usmon, Sultoni sipahshikan Sulaymon"* deya fikrlarini talmeh bilan asoslaydi. Umuman, soqiynomada shoir qarashlarini yuzaga chiqarishda talmeh asosiy vosita sanaladi. Uning *"Soqiy, tut alimki, xastaholam"* deb boshlangan oxirgi bandida ham shoir Rumiy, Shayxiy, Ahmadiy, Avsof, Jaliliy, Nizomiy kabi ijodkorlar nomini keltirib, o'z fikrlarini jonli ifoda etgan.

Soqiynoma shoirning bu dunyoning boyligu hashamlariga ortiqcha hirs qo'ymaslik, insonning qadr-qimmati dunyo moli bilan belgilanmasligi, bularning bari "beqaror", ya'ni o'tkinchi ekanligi, o'tayotgan umrning beshafqatligi, uni faqat ezgu ishlarga sarf qilish lozimligi haqidagi hikmatlari bilan yakunlangan.

O'zbek mumtoz adabiyotida XIX asrda, jumladan, Xorazm adabiy muhitida yaratilgan Tabibiy, Avaz O'tar, Sultoniy va Oqillarning soqiynomalarini Fuzuliy soqiynomasi ta'sirisiz tasavvur etish qiyin. Ular orasida, xususan, Tabibiy va Avaz soqiynomalari Fuzuliy manzumasiga xos ifoda usuliga ega ekani bilan xarakterli. Mazkur davrda ijod qilingan o'zbekcha soqiynomalarning aksariyati har bir band so'ngida shoir taxallusining qo'llanishi bilan ham o'ziga xosdir. Taxallus qo'llashiga

ko'ra Tabibiy va Avaz soqiynomalari bir-biriga favqulodda o'xshash. Bu, o'z navbatida, Fuzuliyning "Haft jom" ("Etti jom") asarini eslatadi. Tabibiyning Fuzuliy soqiynomasidan ta'sirlanishi bejiz emas, aslida. Chunki u "Haft jom"ni forschadan turkiyga tarjima qilgan [Ahmad Tabibiy, 1078-1.]. Turk olimi F.Ko'pruluzodaning ma'lumot berishicha, Fuzuliy soqiynomasi shoirning musiqaga munosabatini ifoda etgan, tasavvufiy mazmundagi asardir. Xorazm musiqashunosi Muhammad Rojiy tomonidan u chig'atoy tiliga tarjima qilinib, "Mag'rib an-nazirin" nomli devonga ilova tarzda kiritilgan [Köprülü 1966, 34].

Fuzuliyda taxallus qo'llangan baytlar har bir bandning sarlavhasi sanalgan "jom kayfiyati"ni yanada teranroq ifodalab, may jomini shod-xurramlik, zavqu shavq va ilhom manbai sifatida ko'rsatadi. Shu sababli, shoir "Etti jom" asarida faqat soqiy va mug'anniyga emas, may qadahiga, jomga ham yuzlanadi. Chunonchi, *"So'yla, bu Fuzuliyki, tushib dardga maloldin, Bir daf'alik o'z ko'nglini cheksin u maholdin", "Bir vasl ila nokom Fuzuliyga farah soch, Jonlantir o'lgan zavqini, puch kayfini bir och!"* kabi [Fuzuliy 1985, 157 – 173]. Tabibiy manzumasining taxallus keltirilgan baytlarida esa muallifning bandlarda bayon qilinayotgan fikr-mulohazalari, tasvirlanayotgan voqea-hodisalarga munosabati, orzu-intilishlari, hayotiy qarashlari xulosalangan. Xotimaviy baytlarda shoirning ikkinchi shaxsga qaratilgan xitobi o'ziga xos jo'shqin pafos va sobit ishonch bilan yangraydi: *"Ayla, Tabibiy, fikri g'azal, Topsang ibodat orasida mahal", "Tabibiy, jahondin vafo istama, Dame mosivodin baqo istama".*

E'tiborlisi, Tabibiy soqiynomasining mazmunini musiqa va cholg'u asboblari obraz-tushunchalarisiz idrok qilish, mohiyatini to'la anglash, shoir ma'naviy sarchashmalarining asosini bilish mushkul. O'zbek adabiyotida XV asrdan keyin yaratilgan soqiynomalarda juda kam uchraydigan yana bir xususiyat: mug'anniyga murojaat ham aynan Tabibiy soqiynomasi badiiyatiga xosdir. Uning uchinchi manzumasida dastlab soqiyga, so'ngra mug'anniyga (ikkalasi ham uch baytdan) xitob qilingan. Shu tariqa, bu tartib mazkur bandning so'ngigacha davom etgan. Bunday poetik ifoda Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonidagi soqiynoma xarakteridagi baytlarda, shuningdek, Hofiz Sheroziy soqiynomasida ham uchraydi. Fuzuliy soqiynomasining har bir bandi esa ma'lum bir musiqa asbobi bilan mubohasaga bag'ishlangan.

Ozarbayjon olimasi O.Rustamovaning yozishicha, Fuzuliy soqiynomasida musiqa asboblari nomlarining keltirilishi uning musiqa ilmidan ham keng xabardor ekanligini bildiradi [Rustamova 2014, 168]. Darhaqiqat, Tabibiy manzumasida "Buzruk", "Iroq", "Hijoz", "Ushshoq", "Turktoz" kuylarining tanbur cholg'u asbobi bilan aloqadorlikda sanab ko'rsatganligi ham bejiz emas. Chunki Sharqda mazkur kuylar tanbur orqali

ham ijro etilgan [Mannopov 2004, 33]. Boshqa bir o‘rinda “Tabriz”, “Segoh”, “Dugoh”, “Savti Shahnoz”, “Rok” kuylari rubob vositasida ham ijro etilganligiga ishora qilinadi:

Ketur, soqiy, bodai la’lfom,

Ki ichgonga qilg‘usi g‘amni harom...

Mug‘anniy, tarahhum qil behisob,

Olib ilkinga emdi bir dam rubob.

Isfahoni, Tabrizi, Segohni,

Nahovandi g‘azal Dugohni...

Ilmda yoritilishicha, maqomlardan “Ushshoq”, “Navo” kishilarda kuch va jasorat; “Rost”, “Iroq” – xushvaqtlik va quvonch; “Buzruk”, “Rohaviy”, “Zangula” – qayg‘u va g‘urur; “Hijoziy” va “Husayniy” – zavq va sevinch kayfiyatlarini paydo qiladi [Rajabiy 1956, 11 – 12]. Soqiynomalarda kishiga mahzunlik va sokinlik ruhini singdiruvchi kuylar emas, aksincha o‘quvchini zavqu shavqqa, xursandchilik va xushvaqtlikka etkazuvchi jo‘shqin ohanglarning nomlari ko‘chimning metonimik badiiy tasvir usulini hosil qilib keladi.

Aslida soqiynoma musiqaga oid atama sifatida bir qator kuylar nomini ham bildiradi. O‘ziga xos ohang, parda va ashulalar majmuasidan iborat bo‘lgan SHashmaqomning har ikkinchi maqomi sho‘‘basidagi kuy soqiynomai nomi bilan yuritiladi. Mantiq va ohangi soqiy vasfiga bag‘ishlanganligi uchun ham shunday atalgan. Masalan, “Buzurg”, “Rost”, “Navo”, “Dugoh” maqomlarida soqiynomalarning butun tizimini ko‘ramiz. “Rost” va “Navo” maqomlarida Soqiynomai savti navo, Soqiynomai mo‘g‘ulchai navo, Soqiynomai mustahzodi navo, Soqiynomai savti kalon, Soqiynomai savti ushshoq, Soqiynomai mo‘g‘ulchai dugoh, Soqiynomai mo‘g‘ulchai segoh, Soqiynomai savti chorgoh kuylari mavjud. Dastlab ohangga solinib, bazmlarda ijro etilgan soqiynoma xarakteridagi she’rlargina soqiynoma deb yuritilgan. Soqiynoma ohanglari tinglovchida hayotsevarlik tuyg‘ularini uyg‘otishi, nisbatan engil, sho‘x ijrosi bilan ajralib turgan. Soqiynomalar davraga yig‘ilganlarni go‘yo jonli harakatlarga – raqsga chorlagandek tasavvur uyg‘otishi bilan ham e’tiborlidir [Dilovarov 2004, 137]. Demak, she’riy parchada keltirilgan boshqa kuylarning nomlari ham shoirning maqsad-muddaosi, asarning mazmun-mohiyatini ochib berish uchun ham xizmat qiladi. Shunisi ham borki, Fuzuliyda Nay, Daf, Tor, Chang, Ud, Setor, Qonun majoziy obrazlar bo‘lib, lirik qahramonning ular bilan suhbati orqali tabiat hodisalari, shoir yashayotgan jamiyatning ma’naviy-axloqiy masalalaridan bahs yuritilgan. “Etti jom”ning ilk bandida lirik qahramon keksa chol qiyofasidagi nay bilan suhbat quradi. Dastlab nay otash, tuproq, suv va havo bilan ulfat bo‘lgani, osmonga mag‘rur bo‘y cho‘zib, atrofdagilarga

bepisand boqqani (bu o‘rinda, tabiiyki, nayning qamish ma’nosi ham ko‘zda tutilgan), turli davralarda, bazmi jamshidlarda kayf-safoga berilib, umrini behuda sarf qilganidan afsuslanadi. G‘animlarining o‘ziga etkazgan ozorlaridan, do‘st deb bilganlari – otash, tuproq, suv va havolarning xiyonatidan shikoyat qiladi. So‘ngra bir rind kishiga do‘st tutinib, uning dardu hasratiga malham bo‘layotganidan hamda mayxo‘rlik kechalarida yana e’tibor topganidan xursand ekanligini aytadi. Band so‘ngida shoir mug‘anniyga xitob qilar ekan, nay ohangi bilan ko‘ngil chigalliklarini yozib, atrofdagilarga quvonch va farah ulashishini uqtiradi:

Sen-da, ey mug‘anniy, tilga kir, ko‘nglimni bir och,
Nay ila bu atrofni ishqlantir, olov soch.

CHorcho‘p kabi yondir meni, bu otashda yondir,
Ko‘nglim uyini sham kabi nurlantir, quvontir... [Fuzuliy 1995, 311]

Fuzuliy soqiynomasida barcha obrazlar shoirning ijtimoiy, axloqiy, falsafiy o‘y-qarashlari ifodasini ta’minlagan. Mumtoz adabiyotda bevosita insonning yaratilishi bilan bog‘liq to‘rt unsur yoki anosiri arbaa, ya’ni olov, tuproq, suv va havo “Etti jom”da bu dunyoning o‘tkinchi hoyu havaslariga ishora qiluvchi timsollar sifatida tasvirlangan. Ular orqali shoir o‘z davri kishilarining ma’naviy qiyofasini ham aks ettirgan. Tabibiy soqiynomasida esa musiqaga oid tushunchalar vositasida insoniy zavqu shavq ulug‘langan, shuningdek undagi musiqa asboblari bilan mutanosiblikda tasvirlangan kuy nomlari Fuzuliy manzumasida uchramaydi. Ko‘rinadiki, Tabibiy manzumasi musiqa va soqiynoma munosabati teran ifoda etilganligi bilan nafaqat o‘zbek, balki turkiy xalqlar adabiyotida ham o‘ziga xos o‘rin tutadi.

“Fuzuliy sharob, musiqa, qo‘shiq, ishq, husn, ruh kabi allegorik obrazlar vositasida real, hayotiy masalalardan bahs yuritgan. O‘z davri uchun g‘oyatda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ilmiy, falsafiy, shuningdek tasavvufiy qarashlarni ilgari surgan” [Ozoda R 1975, 200]. Shoirning “Bangu boda” munozarasida ham allegoriya muhim badiiy vosita sanaladi. Ilmda asardagi ikki qahramon – Bang va Bodani shoh Ismoil Safaviy, Sulton Salim, Muhammad Shayboniyxon, Sulton Boyazidlarga nisbat berish hollari ham uchraydi [G‘oyibova 1958, 302 – 305]. Munozara ijtimoiy-madaniy turmush manzaralarining ishonchli tasvirlanishi, jamiyatning turli axloqiy, falsafiy masalalariga e’tibor qaratilganligi bilan ham diqqatga molikdir. U ifoda tarzi, badiiy-estetik xususiyatlari jihatidan “Etti jom” asariga o‘xshab ketadi [Tolibzoda 1978, 261]. Adabiyotshunos olim E.Rustamov “Bangu boda” xususida to‘xtalib, uning o‘zbek va ozarbayjon xalqlarining o‘zaro adabiy aloqalari tajassumi ekanligini,

shuningdek, Yusuf Amiriyning “Chog‘ir va bang” va Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” asarlari ta’sirida yaratilganligini qayd etadi [Rustamov E 1963, 222]. O‘z navbatida, mazkur asar mohiyati, poetik obrazlar olami va ayrim badiiy vositalariga ko‘ra Sharq adabiyotida yaratilgan soqiynomalar bilan ham mushtarakdir.

Aytish mumkinki, Fuzuliy she’riyati,adabiy merosini Navoiy ijodisiz tasavvur etib bo‘lmaganidek, XVI asrdan keyingi o‘zbek adabiyoti, xususan, mazkur davrda yaratilgan soqiynoma namunalarini Fuzuliy soqiynomasi ta’siridan xoli holda mukammal baholash va tadqiq qilish mushkul. Soqiynoma janri namunalarida taxallusning qo‘llanishi, may, musiqa va cholg‘u asboblari obrazlarini parallel keltirish orqali ijtimoiy hayot, tarixiy davr va zamon hodisalari haqida teran xulosalar chiqarish, hayotsevarlik va insonparvarlik g‘oyalarini ifodalash Fuzuliy manzumalarining betakror jihatidir. XIX asr o‘zbek adabiyotida yaratilgan mazkur janr namunalarida bu an’ana o‘ziga xos ko‘rinishlarda davom ettirilgan. Xullas, o‘zbek mumtoz she’riyatida soqiynoma janri taraqqiyotida Navoiy bilan bir qatorda Fuzuliyning ham beqiyos o‘rni borki, buni yuqoridagi tahlillarimiz tasdiqlaydi.

Adabiyotlar

Аҳмад Табибий. Инв. рақам: № PN 1078-1. Еттилар баҳси. Қўлёзма. ТДШИ Шарқ қўлёзмалари маркази.

Диловаров М. 2004. Соқийнома // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилди 3. – Душанбе: Сарредакцияи илмии Энциклопедияи милии тожик, Köprülü F. 1966. Edebiyat araştırmaları. – Ankara: Milli eğitim basımevı.

Маннопов С. 2004. Ўзбек халқ мусиқа маданияти. – Тошкент: Янги аср авлоди.

Muhammad Fuzuliy. 1985. Asarlar. 5 jildlik. V jild. – Baku: Ilm.

Ozoda R. 1975. Ozarbayjon epik she'rining inkishof yo'llari (XII – XVII asrlar). – Boku: Ilm. 7. Ражабий Ю. 1956. Шашмақом. 7 томлик. I том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат.

Рустамов Э. 1963. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М.: Издательство Восточной литературы.

Rustamova O. 2014. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. II jild. – Boku: Ilm.

Tolibzoda K. 1978. San'atkorning shaxsiyati. – Baku: Yozuvchi.

Fuzuliy. 1995. 2 jildlik. II jild. – Baku: Ozarbayjon Ensiklopediyasi.

G'oyibova R. 1958. Ingliz sharqshunoslari Fuzuliy ijodi haqida // Muhammad Fuzuliy. – Boku: Ozarbayjon davlat nashriyoti.

TÜMCEYE KATTIĞI ANLAM BAĞLAMINDA KALIP SÖZLER

CEVDET COŞKUN
Yüksek lisans öğrencisi/Çanakkale Onsekiz Mar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Kalıp sözler, iletişim kurma, iyi dilekte bulunma vb. durumlarda düşünmeden söylediğimiz sözlerdir. En belirgin özellikleri olarak kalıplaşmış olmaları gösterilebilir. Herhangi bir durum, olay anında herkes tarafından kullanılan kalıplaşmış söz öbekleri olan kalıp sözler dilimizde sıklıkla kullanılmaktadır. İnsanlar iletişim kurarken kendileri bir tümce kurmak yerine önceden oluşturulmuş ve yıllarca söylenegelmiş hazır öbek veya tümceleri kullanırlar. Kalıp sözler bir veya en az iki sözcüğün kalıplaştığı ve bu haliyle sözlüklerde bulabildiğimiz dil birimleridir. Kalıp sözler dilin söz varlığı içerisinde de önemli bir yer tutmaktadır. Kalıp sözlerde anlamdan çok işlev ön plandadır. Yani çoğu zaman kalıp sözler anlamı düşünülmeden işlevsel olarak kullanılır. Kalıplaşması itibariyle deyim ve atasözlerine benzese de kalıp sözlerde ne deyimlerdeki mecaz/değişmece anlam vardır ne de atasözlerindeki yol gösterme, öğütme verme söz konusudur. Her ne kadar işlevselliği ön planda olsa da kalıp sözler de kendi anlamlarının yanında bağlama da bir anlam katmaktadırlar. Kalıp sözler günlük yaşam içerisinde sıkça kullanılmaları itibariyle yazınsal sanatlarımızda da sıklıkla karşılaşılmaktadırlar. Bu nedenle, çalışmada Türk Dili'nin (Batı Türkçesi) Türkiye Türkçesi döneminde Yusuf Atılgan tarafından yazılmış olan "Anayurt Oteli" adlı romanda kullanılan kalıp sözler ve bu kalıp sözlerin romandaki tümcelerin anlamsal kurgusu içinde tümceye nasıl bir anlamsal katkı sağladığı çalışmada ele alınmıştır. Ayrıca Yusuf Atılgan'ın; adı geçen romanında Türkçe'nin önemli söz varlığı ögelerinden olan kalıp sözlerin sayısal olarak ne ölçüde kullandığı da ortaya konmuştur. Bu da yazarın Türk Dili'ni kullanma beceresi ile ilgili kalıp sözler bağlamında bize fikir vermektedir. Çalışmanın amacı, Yusuf Atılganın bu romanında geçen kalıp sözleri ortaya koymak ve romanın anlamsal zenginliğine yaptığı katkı bağlamında farkındalık yaratmaktır.

Anahtar Sözcükler: *Kalıp Söz, Anlam, Tümce, Yusuf Atılgan.*

PATTERN WORDS IN TERMS OF THE MEANING OF THE SENTENCE

ABSTRACT

Pattern words, communication, good wishes, etc. are words that we say without thinking in situations. Being pattern words can be shown as their most distinctive feature. Pattern words, which are pattern words phrases used by everyone in any situation or event, are frequently used in our language. When people communicate, instead of making a sentence themselves, they use ready-made phrases or sentences that have been spoken for years. Pattern words are language units in which one or at least two words are stereotyped words and that we can find in dictionaries as such. Pattern words also have an important place in the vocabulary of the language. Function is more important than meaning in pattern words. In other words, pattern words are used functionally without considering their meaning. Although it resembles idioms and proverbs in terms of stereotyping, there is neither a metaphor / modular meaning in idioms nor there is guidance and grinding in proverbs. Although their functionality is at the forefront, pattern words also add a meaning to the context as well as their own meanings. Since pattern words are frequently used in daily life, they are frequently encountered in our literary arts. Therefore, the Turkish language study (Western Turkish) Turkey Turkish period, which was written by Yusuf Atılgan "Anayurt Oteli" pattern words used in the novel and how these phrases make a semantic contribution to the sentence within the semantic construction of the sentences in the novel is discussed in the study. In addition, Yusuf Atılgan; In the aforementioned novel, the numerical extent of the use of pattern words, which are important vocabulary elements of Turkish, was also revealed. This gives us an idea about the author's ability to use the Turkish language in the context of pattern words. The aim of the study is to reveal the phrases in this novel of Yusuf Atılgan and to raise awareness in the context of his contribution to the semantic richness of the novel.

***Key words:** Pattern Word, mean, sentence, Yusuf Atılgan.*

Giriş

Kalıp sözler toplumun her bölümü tarafından kullanılan dil ögeleridir. Sadece belli bir toplumsal zümreye ait değillerdir. Hemen herkes konuşurken kalıp sözlerden faydalanmaktadır. Dolayısıyla kalıp sözlerin kullanım alanı da oldukça geniştir. Türk dilinin söz varlığı içerisinde de önemli bir yere sahiptir. Dilde her unsurun bir anlamı vardır. Kalıp sözler, her ne kadar işlevsellik özellikleriyle ön plana çıksa da kendilerine özgü

anlamları da tabi ki vardır. Doğan Aksan bir dilin söz varlığı unsurlarını şu şekilde göstermektedir:

"*Bir dilin sözvarlığı denince, yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz.*" (AKSAN, 2015, s. 15)

Çalışmasında "Kalıp sözler" ve "İlişki Sözleri" terimlerini birlikte kullanan Aksan'ın kalıp sözler tanımlaması ise şu şekildedir:

"*Sözvarlığı içinde yer alan bu ögeler, bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması âdet olan birtakım sözlerdir. Sabahleyin karşılaşıldığında söylenen 'günaydın'dan başlayarak bir toplumda değişik durumlarda söylenmesi gerekli hale gelmiş olan 'afiyet olsun', 'affedersiniz', "güle güle" gibi, hatta Türklerde yeni bir ev alan ya da yeni bir eve taşınan kimselere söylenen 'güle güle oturun' gibi kalıp sözler, bir toplumun kültürünün ayrılmaz bir parçası kabul edilmektedir.*" (AKSAN, 2015, s. 42)

Muhittin Bilgin'in tanımı ise şu şekildedir: "*Belli durumlarda söylenmesi gelenek olmuş sözlere kalıp söz denir.*" (BİLGİN, 2006, s. 75) Bu tanımlama kalıp sözlerin daha çok işlevselliğini ön planda tutan bir tanımlamadır.

Yusuf Çotuksöken'in kalıp söz tanımı ise şöyledir: "*En az iki sözcükten oluşan, içindeki sözcükleri temel (düz) anlamlarını yitirmeden yeni bir kavramı, durumu, eylemi karşılayan söz öbekleridir.*" (ÇOTUKSÖKEN, 1994, s. 8) Çotuksöken'in bu tanımı çok da sağlıklı değildir. Çünkü tanım deyimlerle kalıp sözlerin karışmasına neden olabilmektedir.

Muna Yüceol Özezen ise makalesinde kalıp sözlerle ilgili olarak şu tanımı vermektedir: "*Mecazsız ve herkesçe büyük bir sıklıkla kullanıla kullanıla artık tek kavramın karşılığı olan birliktelikler*" (YÜCEOL-ÖZEZEN, 2001, s. 877)

Kalıp sözlerle ilgili en kapsamlı tanımlamayı sanıyoruz Hürriyet Gökdayı yapmaktadır:

"*Önceden belirli bir biçime girip hafızada öylece saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeyip olduğu gibi hatırlanarak, gerekiyorsa bazı ekleme ve/veya çıkarmalar yapılarak kullanılan, tek bir sözcükten, ardışık veya aralı sözcükler içeren sözcük öbeği ya da tümceden oluşabilen, belirli durumlarda söylenmesi toplumca benimsenmiş ve görece bir sıklığa sahip sözler olarak iletişimin kurulmasına, devamına veya sonlandırılmasına yardım eden ve kullanım yerleri çok sınırlı olan kalıplaşmış dil birimleri.*" (GÖKDAYI, 2015, s. 71)

Kalıp sözlerin en belirgin özelliği kalıplaşmış dil birimi olmalarıdır. Ancak bu özellik itibariyle diğer kalıplaşmış dilsel ögelerle de karıştırılabilmektedirler. Özellikle deyimler sıkça karıştırılmaktadırlar. Bu konuya yazdığı deyimler sözlüğünde değinen Akyalçın, kendinden önce hazırlanan deyimler sözlüklerinde kalıp sözlerin deyim olarak alındığından örnekler göstererek bahsetmektedir. Verdiği örneklerden sonra Akyalçın, şunları söylemektedir:

"Söz öbeği olarak farklı bir boyuta geçemeyen yalnızca kalıp söz özelliği bağlamında kullanılan bu türden yapılar ve benzerleri deyim niteliği taşımadığından dolayı bu çalışmaya alınmamıştır. Bu konuda değerlendirmelerde bulunan Hürriyet Gökdayı da sınıflandırma yaparak kalıp sözlerin iletişim kurmaya yarayan söz öbekleri olduğunu ilgili makalesinde ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Yukarıya alınan bu türden işlevleri olan söz öbeklerinin deyimsel boyutunun olmadığı açıktır. Deyim olabilmesi içinde bir söz öbeğinin 'kantarın topuzunu kaçırmak, doğmamış çocuğa don biçmek vb' anlamsal boyutuyla farklı bir konuma geçmesi gerekmektedir. Oysa ki yukarıya alınan örneklerde böylesi bir anlamdan söz edilmesi olası değildir. Söz konusu örnekler çokçası kişiler arasında iletişim kurma amaçlı kullanılan kalıp sözlerdir." (AKYALÇIN, 2012, s. 35)

Deyimler genel itibariyle bir durum belirtirler. Yani herhangi bir durum üzerine bunu anlatmak amaçlı kullanılırlar. Atasözleri ise geçmişten günümüze öğütler getiren genel geçer bir kuralı bildiren dilsel ögelerdir. Bu özellikleri bağlamında kalıp sözler ile karışmamaları gerekir.

Dilde her birimin bir anlamı vardır. Anlamsız bir birimin dil içerisinde bir yeri yoktur. Dolayısıyla kalıp sözlerinde anlamları vardır. Kendi öz anlamlarının dışında kalıp sözlerin anlamları daha çok bağlam içerisinde ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde üstlendiği işlev de kalıp sözlere bir anlam yüklemektedir.

Anlam sanılanın aksine net bir olgu değildir. Aslında anlam kişiye, yere, duruma ve olaya göre değişkenlik gösterebilmektedir. Günay Karaağaç'ın anlam tanımı şu şekildedir:

"Beş duyu organıyla gerçekler dünyası olan doğadan edinilen algıların, dil yoluyla da saymacalardan oluşan yapay bir dünya olan dil ve düşünce dünyasından alınan bilgilerin kişinin önceki bilgileri ışığında yorumlanmış biçimine anlam (sence, meaning) denir. Bu haliyle anlam, dış dünyadaki bir varlığın veya dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram ve içeriktir." (KARAAĞAÇ, 2013, s. 19)

Gökdayı da anlamı kalıp sözlerin tanınmasındaki bir ölçüt olarak görmektedir:

"Her dil birimi gibi bu sözlerin de mutlaka bir anlamı vardır. Ayrıca kalıp sözler, tamamen veya yarı kalıplaşmış yapılarının yanında, anlamlarıyla da kalıplaşmış söz varlığı ögeleridir. Bu sözlerin anlamlarını araştırırken, çoğunlukla gerçek anlamlarıyla kullanıldıklarını ve genellikle tek bir kavramı karşıladıklarını gözden uzak tutmamak gerekir (Yüceol Özezen 2001:877). Bunun yanında, bazı kalıp sözlerin değişmece anlam taşıdığı da unutulmamalı." (GÖKDAYI, 2015, s. 79)

Kalıp sözleri diğer kalıp dilsel ögelerden ayırt edebileceğimiz en önemli ölçütlerden biri de bağlamdır. Berke Vardar bağlam tanımını şu şekilde yapmaktadır:

"(Alm. Kontext, Fr. Contexte, İng. Context). 1. Bir dil birimini çevreleyen, ondan önce ya da sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim ya da birimler bütünü. (İç bağlam, dil içi bağlam da denir) 2. Duruma, konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, ekinsel, ruhsal nitelikli deneyim ve bilgilerine ilişkin verilerin tümü. (Dış bağlam, dil dışı bağlam da denir.)" (VARDAR, 2002, s. 31)

Hürriyet Gökdayı da ölçütlerden biri olarak bağlamı göstermektedir:

"Kalıp sözleri tanımak ve atasözü, deyim, ikileme ve birleşiklerden ayırt edebilmek için yararlanılabilecek bir başka ölçüt olarak bağlama başvurmak hiç de yanlış olmaz. Kalıp sözlerin kullanımının bağlamla, özellikle de dil dışı bağlamla yakından ilişkili olduğu hemen fark edilebilir. Bu sözlerin kullanım yerlerinin çok sınırlı olması söz konusu ilişkiyi açığa çıkarır." (GÖKDAYI, 2015, s. 85)

Wittgenstein üzerine bir çalışma yapan Ö. Naci Soykan, Wittgenstein'ın düşünceleri üzerinden sözcüğün anlamını şu şekilde anlatmaktadır:

"Bir sözcüğün anlamı, onun dildeki kullanımıdır. Ve bir adın gösterimi, bazen onun taşıyıcısının gösterilmesi yoluyla açıklanır. 'Bu!' dendiğinde, 'bu' gösterenin mutlaka bir taşıyıcısı olması gerekir. 'Bu', bir ad değildir ki taşıyıcısız da kullanılsın. 'Bir ad, gösterici el kol hareketleriyle kullanılmaz, ama ancak onlar aracılığıyla açıklanır.' Örneğin ben, 'Ahmet zengindir.' dediğimde, bu adı kullanırım ve bu kullanım bu adın bir gösterimi olur. Ama ben 'Ahmet!' deyip, işaret parmağımla birini gösterdiğimde, kolumun bir hareketiyle bir adı ('Ahmet') kullanmış olmuyorum, tersine o adı açıklamış oluyorum; yani el kol hareketim, seslenişime yaptığım bir açıklamadır." (SOYKAN, 2016, s. 94)

Yusuf Atılgan olay öykülerinden çok durum öyküleri anlatan bir yazarımızdır. Kahramanlarının psikolojileri onun romanlarında önemli bir

yer tutar. Atılgan'ın kahramanları içine kapalı, kendini toplumdan soyutlamış kişilerdir. Atılgan, edebiyatımızda modernist bir yazar olarak yer almaktadır. Yusuf Atılgan üzerine bir yüksek lisans tezi yazan Bilgin Güngör, Atılgan'ı şu şekilde tanıtmaktadır:

"*Yusuf Atılgan, bizde modernist edebiyâtın öncülerinden olan ve yaşadığı devirdeki yazarlara nazaran oldukça farklı temalarla ve üsluplarla roman ve hikâyeler kaleme alan bir yazardır.*" (GÜNGÖR, 2014, s. 14)

Yine aynı tezde Güngör, Atılgan'ın roman ve öykülerindeki kahramanlarının genel özelliklerini şu şekilde vermektedir:

"*Yusuf Atılgan'ın eserlerindeki kişiler ise çoğunlukla, bu içerisinde düştükleri yalnızlık buhranından kurtulmak ve hayâta sarılmak amacıyla bir 'aşk' ya da 'kurtuluş' umudu taşırlar. Fakat çoğunlukla umutları gerçekleşmez ve bu durum da onları hayâttan iyice uzaklaştırır. Bu kişiler aynı zamanda çeşitli varoluşsal problemlerin girdabında kendilerine bir çıkış kapısı aralamak isterken, ironik bir şekilde hiçbir zaman başarılı olamazlar.*" (GÜNGÖR, 2014, s. 15)

Güngör'ün Atılgan'ın karakterleri hakkında yaptığı genel görüş "Anayurt Oteli"nin baş kahramanı Zebercet içinde bire bir geçerlidir. Zebercet de toplumdan uzak kendi halinde yaşayan asosyal bir karakterdir. Yazdığı yüksek lisans tezinde "Anayurt Oteli"ni Fransızcaya çeviren Dilara Emiroğlu' da Zebercet'i şu şekilde tanıtmaktadır:

"*Anayurt Oteli'nin kahramanı Zebercet, yalnız ve kimseyle ilişki kuramayan bir otel müdürü katibidir. Zebercet, birbirine benzeyen sıradan olaylar içinde iç dünyasının karmaşıklığı ile hayatına devam etmektedir.*" (EMİROĞLU, 2019, s. 11)

"Anayurt Oteli" baş kahramanı olan Zebercet'in psikolojisi üzerine kurulmuş bir romandır. Dolayısıyla romanda daha çok Zebercet'in hisleri ve yaşadıkları anlatılmaktadır. Olay öyküsünden çok bir durum öyküsü olarak görülebilecek eserde insanlar arasındaki iletişim de oldukça sınırlıdır. Çoğunlukla iletişim sırasında kullandığımız kalıp sözlerin böyle bir roman içerisindeki kullanımı romandaki insanlar arasındaki iletişim üzerine bizlere bilgi vermektedir. Kalıp sözleri kullanım sıklığının yanında anlamsal olarak sınıflandırdığımızda da insanlar arasındaki iletişimde kalıp sözlerin ne anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz.

Sınıflandırma, kalıp sözlerin bağlam içerisinde aldıkları işlev ve anlam göz önüne alınarak yapılmıştır.

Kalıp Sözlerin Tümceye Kattığı Anlama Göre Sınıflandırılması

Ölüm

- Yengemin yanından ayrılmak istemezdik. Masallar anlatırdı. Nur içinde yatsınlar, iki yengem de kendi çocuklarından ayırmadılar beni. (s.98)

Kötü Dilek

- Gecikmeli Ankara treniyle gelen kadın? "Canı cehenneme" dedi alçak sesle. (s.60)
- Ne bekliyordu bu kadından, ya da bir kadından? Yüksek sesle "Canı cehenneme" dedi. (s.83)

İyi Dilek

- Akşam yemeğinden dönünce sırayla Ahmet Efendi'nin elini sıkıp "Ömrü uzun olsun" demişlerdi. (s.13)
- Başını salladı, "Kalın sağlıcaklan" dedi, gitti. Zebercet tavanarasına çıktı, kadın yoktu. (s.15)
- Dün akşam sormuştu; o köyden değildi.

-Bereketli olsun

-Buyurun (s.18)

- Ankara'ya giden motorlu trenin sesini duyduğunda öğretmenler koşa koşa aşağıya iniyorlardı; "Günaydın" diyip gittiler. (s.19)
- Masanın önünden geçerken başını yarı çevirip "İyi günler" dedi. (s.20)

Masanın kıyısından gazetesini alıp çıktı; konuşmak istemiyordu adamla. (s.23)

- Kaldıkları odanın anahtarını uzattı. Kadın aldı; tırnakları boyasızdı.

-Sabah sekizde uyandırın bizi lütfen. İyi geceler.

-Size de. (s.25)

- Kitabı, gazeteleri, odasının anahtarını aldı; "İyi geceler" deyip yukarı çıktı. (s.26)
- Sekizde öğretmenleri uyandırdı. Yarım saat sonra indiler.

- İyi bir hafta geçirdik otelinizde; hoşça kalın.

-İyi günler efendim.

Adamın uzattığı eli sıktı. (s.29)

- Merhaba yeriniz var mı? İyi akşamlar, yeriniz var mı? İyi akşamlar odam boş mu? İyi akşamlar oda boş mu? İyi akşamlar, döndüm ben, odam boş mu? Merhaba… Silkinip kalktı, ceketini düzeltti; masanın önüne geldi, sağ eliyle tutunup bekledi. (s.32)
- Merhaba yeriniz var mı? İyi akşamlar, yeriniz var mı? İyi akşamlar odam boş mu? İyi akşamlar oda boş mu? İyi akşamlar, döndüm ben, odam boş mu? Merhaba… Silkinip kalktı, ceketini düzeltti; masanın önüne geldi, sağ eliyle tutunup bekledi. (s.32)
- Merhaba yeriniz var mı? İyi akşamlar, yeriniz var mı? İyi akşamlar odam boş mu? İyi akşamlar oda boş mu? İyi akşamlar, döndüm ben, odam boş mu? Merhaba… Silkinip kalktı, ceketini düzeltti; masanın önüne geldi, sağ eliyle tutunup bekledi. (s.32)
- Merhaba yeriniz var mı? İyi akşamlar, yeriniz var mı? İyi akşamlar odam boş mu? İyi akşamlar oda boş mu? İyi akşamlar, döndüm ben, odam boş mu? Merhaba… Silkinip kalktı, ceketini düzeltti; masanın önüne geldi, sağ eliyle tutunup bekledi. (s.32)
- Kapının önündekiler sessizdi. “İyi geceler” dedi; kapıyı kapadı. (s.33)
- Ertesi sabah aşağıda adam parayı verirken oğlan az ötede duruyordu. “İyi sabahlar demeyecek misin beye?” dedi adam. (s.33)
- Oğlan döndü gülümsedi; geceki sesine benzemeyen bir sesle “iyi sabahlar” dedi. (s.33)
- -Hayırlı akşamlar.

-Size de.

İki erkekle bir kadın. Kadının burnu sargılı, yüzü sarıydı. (s.33)

- -Geçmiş olsun.

-Sağolasın. İkindiye doğru burnu kanadı. Durduramadık; hastaneye getirdik trenle. İyice şimdi. (s.33)

- Bir acısı varmış gibiydi yüzü; sarıydı. Hasta mıydı? Anahtarını verdi.

-İyi geceler efendim.

Gözlerine bakıyordu. Söver gibi “Çok sağlamsınız” dedi. (s.36)

- -İyi sabahlar efendim.

-Size de. Ne kadar borcum?

-Yedi gün; yüz beş lira ediyor. (s.38)

- Kadın gülümsedi; yürüyüp dışarı çıktı.

-İyi sabahlar. Biraz bekleyebilir miyim ben? (s.39)

- Garson geliyordu.

-Neşeniz bol olsun, dedi adam.

Gülüştüler. Zebercet paranın üstünü alıp kalktı. (s.47)

- Bir erkekle otele gelenler gibi değildi; yakınlığı, sokulganlığı kuşkusuzdu, içtendi. "İyi geceler" dedi; karşıya koştu. (s.53)
- Çekmeceden anahtarı alıp uzatmıştı: "Sizden sonra kimse kalmadı odanızda; iyi geceler." Kadın dönüp gülümsemişti çıkarlarken. (s.61)
- Kadın boyalıydı; erkeğin yüzü solgundu. Otelde son kalanlardı belki.

-İyi sabahlar. (s.61)

- -İyi günler, dedi kadın.

-İyi günler.

Birlikte çıktılar. Başkalarına görünmekten artık korkmuyorlardı anlaşılan. (s.62)

- -İyi günler, dedi kadın.

-İyi günler.

Birlikte çıktılar. Başkalarına görünmekten artık korkmuyorlardı anlaşılan. (s.62)

- Polis kağıda bir şeyler yazdı; katlayıp cebine koydu.

-Peki. Hadi eyvallah.

-İyi günler efendim.

Gidiyordu. Arkasından seslendi:

-Suçu neymiş adamın? (s.68)

- -Bir ay kalacak. Bir şey gerekirse ben uğrar alırım.

-Peki. İyi işler. (s.69)

- İyi günler, beni tanıdınız mı? Aa, siz miydiniz, ne iyi. Merhaba, yalnızsınız demek. İyi günler... Sonu bulunur mu bunların? Biri söylenecek. Gidebilir, ya da bir başkası... (s.81)
- İyi günler, beni tanıdınız mı? Aa, siz miydiniz, ne iyi. Merhaba, yalnızsınız demek. İyi günler... Sonu bulunur mu bunların? Biri söylenecek. Gidebilir, ya da bir başkası... (s.81)
- İçeri girip "İyi akşamlar" dedi; o gece öldürülen horozun sıçtığı masanın yanına oturdu; bir orta kahve istedi. (s.90)
- Zebercet kalktı; "İyi akşamlar" deyip çıkarken kolunu kapıya çarptı. (s.90)

Uğurlama

- **-Yarın götürsen olmaz mı?**

  -Olur. Hadi **eyvallah**.

  -Güle Güle.

  Gazeteyi kırıştırdı; bir süre okudu. (s.19)

- **-Yarın götürsen olmaz mı?**

  -Olur. Hadi eyvallah.

  -**Güle Güle**.

  Gazeteyi kırıştırdı; bir süre okudu. (s.19)

- **Sekizde öğretmenleri uyandırdı. Yarım saat sonra indiler.**

  - İyi bir hafta geçirdik otelinizde; **hoşça kalın**.

  -İyi günler efendim.

  Adamın uzattığı eli sıktı. (s.29)

- **Sigarayı sol eline aktarıp sağ eliyle arka cebinden bir ellilik çıkardı; masaya bıraktı.**

  -**Hoşça kalın**.

  Çekmeceyi açarken adam kapıya doğru yürüdü. (s.39)

- **-Değişecek şeyler var; temizlik falan bir ay sürer.**

  -Öyle mi? Neyse, **hoşça kalın**. (s.62)

- **Polis kağıda bir şeyler yazdı; katlayıp cebine koydu.**

  -Peki. Hadi **eyvallah**.

  -İyi günler efendim.

  Gidiyordu. Arkasından seslendi:

  -Suçu neymiş adamın? (s.68)

  Adam ağır ağır kuzey kapısına doğru yürüdü. (s.80)

- **Postane sokağında, büyük fırının yanında; paytonlar durur hani. Neyse, hoşça kalın.**

  -Güle güle efendim.

  Adam ağır ağır kuzey kapısına doğru yürüdü. (s.80)

- **Postane sokağında, büyük fırının yanında; paytonlar durur hani. Neyse, hoşça kalın.**

  -**Güle güle** efendim.

<u>Sitem</u>

- **Zebercet: Hadi baba, geç kaldım.**

Babası: Patlama oğlum; şu külü alayım. **Ananın karnında yedi ay nasıl durdun**? (s.13)

<u>Minnet</u>

- **"Çok teşekkür; çay için de." Valizini ahp gitmişti. (s.9)**
- **Sağolasın. Borcumuz?**

Adam parayı verdi, gitti. (s.18)

- **Emekli Subay ona bakıyordu.**

-Gençleşmişsiniz, dedi.

-**Sağolsun** efendim.

Masanın kıyısından gazetesini alıp çıktı; konuşmak istemiyordu adamla. (s.23)

- **Masada karşılıklı oturuyorlardı; önlerinde kağıtlar.**

-Çay bizdendi; para istemez.

-**Teşekkür ederiz**. (s.29)

- **-Geçmiş olsun.**

-**Sağolasın**. İkindiye doğru burnu kanadı. Durduramadık; hastaneye getirdik trenle. İyice şimdi. (s.33)

- **-Kadın nerede?**

-İstasyonda.

-Peki, gelin.

-**Sağolsun**. (s.35)

- **Paketi çıkardı, uzattı; kendisi de aldı. Bir kibritle ikisini de yaktı.**

-**Sağolsun**. Yabancı mısınız? (s.76)

- Hayır, sağol… Şu oğlanın gözleri gibiydi…çok koyma benimkine; kararımı aştım bu akşam. (s.88)
- Buzdolabına doğru yürürken arka cebinden çıkardığı bir kağıt parayı yaklaşan garsona verd**i.**

-Üstü kalsın.

Sağolun, gene bekleriz. (s.89)

Karşılama

- Şimdi de hızlı yürüyordu. Bunun bir başka nedeni d**e...**

 -**Merhaba**. Nereye böyle?

 Emekli Subay gazetelerini almış otele dönüyordu.

 -Çarşıya gidiyorum. (s.21)

- Sigarasını bastırırken trenin sesini duydu. "Merhaba, odam boş mu? Merhaba oda boş mu? Odam boş mu? Oda boş mu? (s.32)
- Sigarasını bastırırken trenin sesini duydu. "Merhaba, odam boş mu? Merhaba oda boş mu? Odam boş mu? Oda boş mu? (s.32)
- Merhaba yeriniz var mı? İyi akşamlar, yeriniz var mı? İyi akşamlar odam boş mu? İyi akşamlar oda boş mu? İyi akşamlar, döndüm ben, odam boş mu? Merhaba… Silkinip kalktı, ceketini düzeltti; masanın önüne geldi, sağ eliyle tutunup bekledi. (s.32)
- Merhaba yeriniz var mı? İyi akşamlar, yeriniz var mı? İyi akşamlar odam boş mu? İyi akşamlar oda boş mu? İyi akşamlar, döndüm ben, odam boş mu? Merhaba… Silkinip kalktı, ceketini düzeltti; masanın önüne geldi, sağ eliyle tutunup bekledi. (s.32)
- "Merhaba, odam boş mu?..." Elini saçlarından geçirdi. Ne çok olasılık vardı. Oysa kadın bunlardan yalnız birisini söyleyecekti. (s.34)
- -Merhaba, bir ricam var sizden, dedi yavaşça.,

 -Buyurun .

 -Bir kadınla İzmir'e gidecektik; üç saat gecikme varmış. Burada kalabilir miyiz bu gece? (s.35)

- Dün akşam kapıdan girerlerken tanımış, çevirememişti nedense. "Merhaba, geldik biz." Bir yakınına bakar gibiydi adam. (s.61)
- Biri orta boylu, öteki kısaca iki gençtiler. Üstleri başları düzgündü.

 -**Merhaba**; otelci sen misin?

 -Evet ama odalar dolu.

 -Kalıcı değiliz, köyden bey gönderdi bizi. (s.64)

- Kapı açıldı. Uzunca boylu, ince bir adam girdi: Yakındaki bakkal**dı.**

 -**Merhaba**, sizin kadını sorayım dedim; hasta mı?

 -Kadın mı? Neden… (s.69)

- Merhaba bayan... bayan? Hayır. Merhaba, çoktandır görünmüyorsunuz. Merhaba, görüşmeyeli nasılsınız? Merhaba efendim… efendim. Merhaba, ne güzel gün değil mi? Merhaba

burda mıydınız siz? Çoktandır görmedim de. (s.81)

- Merhaba bayan... bayan? Hayır. Merhaba, çoktandır görünmüyorsunuz. Merhaba, görüşmeyeli nasılsınız? Merhaba efendim… efendim. Merhaba, ne güzel gün değil mi? Merhaba burda mıydınız siz? Çoktandır görmedim de. (s.81)
- Merhaba bayan... bayan? Hayır. Merhaba, çoktandır görünmüyorsunuz. Merhaba, görüşmeyeli nasılsınız? Merhaba efendim… efendim. Merhaba, ne güzel gün değil mi? Merhaba burda mıydınız siz? Çoktandır görmedim de. (s.81)
- Merhaba bayan... bayan? Hayır. Merhaba, çoktandır görünmüyorsunuz. Merhaba, görüşmeyeli nasılsınız? Merhaba efendim… efendim. Merhaba, ne güzel gün değil mi? Merhaba burda mıydınız siz? Çoktandır görmedim de. (s.81)
- Merhaba bayan... bayan? Hayır. Merhaba, çoktandır görünmüyorsunuz. Merhaba, görüşmeyeli nasılsınız? Merhaba efendim… efendim. Merhaba, ne güzel gün değil mi? Merhaba burda mıydınız siz? Çoktandır görmedim de. (s.81)
- Merhaba bayan... bayan? Hayır. Merhaba, çoktandır görünmüyorsunuz. Merhaba, görüşmeyeli nasılsınız? Merhaba efendim… efendim. Merhaba, ne güzel gün değil mi? Merhaba burda mıydınız siz? Çoktandır görmedim de. (s.81)
- İyi günler, beni tanıdınız mı? Aa, siz miydiniz, ne iyi. Merhaba, yalnızsınız demek. İyi günler… Sonu bulunur mu bunların? Biri söylenecek. Gidebilir, ya da bir başkası…(s.81)
- -Merhaba, beni tanıdınız mı? dedi. (s.81)

-Hayır, nerden tanıycam?

- Garson yanında durdu. (s.81)

-**Buyurun.**

Rakı, şiş, patlıcan tava istedi. (s.86)

- Buyurun. Başka bir şey ister misiniz? (s.88)

Onaylama

- **-**Kadın nerede?

-İstasyonda.

-**Peki**, gelin.

-Sağolsun. (s.35)

- Polis kağıda bir şeyler yazdı; katlayıp cebine koydu**.**

-**Peki**. Hadi eyvallah.

-İyi günler efendim.

Gidiyordu. Arkasından seslendi:

-Suçu neymiş adamın? (s.68)

- **Bir ay kalacak. Bir şey gerekirse ben uğrar alırım.**

-**Peki**. İyi işler. (s.69)

- **Patlıcan bulamadık bugün abi. Favamız iyidir; vereyim mi?**

-**Peki**, ver. (s.87)

- **Sıkıntı veriyor; eh, yeter. Peki. Cezaevinde köyden bir tanıdığı varmış; ondan öğrenirmiş İbo'nun durumunu bir aracıyla. (s.88)**

<u>Cömertlik</u>

- **"Ne kadardı borcum?" diye sormuştu. "Üstü kalsın." Yüzüksüzdü elleri, uzun tırnakları açık pembe. (s.9)**
- **Ötekileri cebine koydu; valizini aldı.**

-**Üstü kalsın**.

Kötü bir günde gidiyordu. Kapıya yaklaşırken arkasından seslendi:

-Kaçıyorsunuz demek. (s.38)

- **Buzdolabına doğru yürürken arka cebinden çıkardığı bir kağıt parayı yaklaşan garsona verdi.**

-**Üstü kalsın**.

Sağolun, gene bekleriz. (s.89)

<u>Kibarlık</u>

- **O da gülümsedi; "Özür dilerim" dedi. Kaldırımdan geçenler de durmuş gülümsüyorlardı. Hızlı hızlı yürüdü. (s.23)**
- **"Özür dilerim, tedirgin ettik sizi" dedi adam; oğlana döndü: "İstersen başka odaya geçeyim ben." (s.33)**
- **-Kusura bakmayın. Bir gecelik borcunuz da var bize.**

-Nasıl? Borcum mu var? (s.36)

- **-Bıraksalar boğar mıydı?**

-Bilinir mi… **Af buyurun**, Faruk Bey neyiniz olur sizin?

-Dayım. Haşim Bey'in ortanca kızının oğluyum. (s.77)

- **İyice bir yemek ya da tatlı oldu mu, ara sıra, azalmaya başlayınca, af buyurun, sahana tükürürdü. (s.78)**
- Yanında peşkir vardır terini silmek için. Gene de arada bir burnunun ucundan, af buyurun, cızz diye damlar kızgın tavaya. (s.79)
- Yaşlı adam telaşlandı; suç kendindeymiş gibi "Ah, af buyurun"

dedi; bastonunu sallayıp kuşu kovdu. (s.79)

- İkindi okunuyor. Af buyurun, başınızı ağrıttım. Gene görüşürüz belki. (s.80)
- Birden, geriye dönünce bir adamın kolunu çarptı. "Af buyurun" dedi. (s.85)
- "Af buyurun yabancı mısınız hayır evet yabancı gibiyim gelip geçenlerden bir tanıdığım ara sıra konuşulacak bir yakınım mı var burda… (s.86)
- Bir yan sokağa sapılabilir gidip af buyurun bey kardeşim demin gereksiz yere karşınızda durdum denebilir hiçbir şey olmamış gibi o yana bakamdan gidilebilir. (S.86)
- -Af buyurun, bir yere yetişmem gerek, dedi.

-Öyle mi? Yalnız içmekten… (s.89)

- **Cebinden çıkardığı iki onluktan birini arabacıya verdi; ötekini oğluna uzattı; "Af buyurun" dedi.**

-İstemez abi. (s.92)

Şaşırma

- **"Vay canına" dedi yaşlıca biri. "Hadi yatın artık arkadaşlar." (s.33)**

Kinaye

- **-Oh, canıma değsin kardeşim!**

Kalın dudaklı, pembe yanaklı bir adam karşısındaki sandalyeyi çekti, oturdu. (s.89)

Sonuç

Kalıp sözler Türk dilinin söz varlığı içerisindeki önemli ögelerden biridir. Toplum tarafından sıkça kullanılan kalıp sözler edebi eserlerde de sıkça yer almaktadır. Yusuf Atılgan'ın "Anayurt Oteli" adlı romanında da 96 adet kalıp söz kullanılmıştır. Toplamda 101 sayfa olan romanda sayfa başına %1.0520'lik bir kalıp söz kullanımı mevcuttur. Bu kullanımlardan bazıları bilinç akışı içerisinde sürekli tekrarlanan kullanımlardır. Bilin akışı içerisinde iyi dilek olarak 9 karşılama olarak da 13 kalıp söz tekrarlanmıştır. Dolayısıyla bu tekrarlanan kullanımların herhangi bir iletişimle alakası yoktur. Sadece karakter kafasında oynadığı bir sahnede bu kalıp sözleri tekrarlamaktadır.

Sınıflandırılmış olarak kalıp sözlerin sayılarına bakacak olursak:

“Ölüm” anlamı veren 1, “Kötü Dilek” anlamı veren 2, “İyi Dilek” anlamı veren 32, “Uğurlama” anlamı veren 8, “Sitem” anlamı veren 1, “Minnet” anlamı veren 9, “Karşılama” anlamı veren 20, “Onaylama” anlamı veren 5, “Cömertlik” anlamı veren 3, “Kibarlık” anlamı veren 13, “Şaşırma” anlamı veren 1 ve “Kinaye” anlamı veren 1 kalıp söz kullanımı görülmektedir.

İçine kapalı, asosyal bir karakterin öyküsünün anlatıldığı bir roman olarak baktığımız zaman ve kalıp sözlerin de genellikle iletişim sırasında kullanıldığını göz önünde bulundurursak kalıp sözlerin sayısal olarak oldukça kullanıldığını görmekteyiz. Bu da baş kahraman olan Zebercet’in bir otel kâtibi olmasıyla ilgili olabilir. Zebercet her ne kadar asosyal bir karakter de olsa bir otel kâtibi olarak insanlarla bir şekilde iletişim kurmak zorundadır. Toplamdaki 96 kalıp sözün 20 tanesi karşılama 8 tanesi de uğurlama üzerinedir. Bu durumda da kullanılan toplam kalıp sözlerin 3.42’sini karşılama ve uğurlama anlamında olanların oluşturmakta olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kalıp sözler sayısal veri olarak Zebercet’in insanlarla iletişim kurduğunu göstermektedir. Ancak sınıflandırmaya baktığımız zaman bu iletişimin oldukça sınırlı olduğunu görmekteyiz. Romanda 20 karşılama, 8 uğurlama ve 32 iyi dilek anlamı veren kalıp söz bulunmaktadır. Buradan da Zebercet’in insanları karşıladığını ve iyi dilekte bulunarak uğurladığını anlamaktayız. İlk karşılaşma ve son karşılaşma anında kullanılan kalıp sözlerin sayısı 60’tır. Toplamda 96 kalıp söz kullanımı olduğuna göre sosyal ilişkiler için ancak 36 kalıp söz kullanımı kalmaktadır. Zebercet’in mesleğinden dolayı insanları karşılarken ve uğurlarken kullandığı kalıp sözlerin toplam kalıp söz kullanımına oranı ise 1.6’dır.

Tüm bu veriler ışığında sayfa başına %1.0520’lik kullanımla Yusuf Atılgan için Türkçenin söz varlığı havuzunun önemli bir ögesi olan kalıp sözler açısından bakacak olursak Türk diline hakimdir diyebiliriz. Romanda kalıp sözlerin sıkça kullanıldığını söylemekle birlikte yapılan sınıflandırmaya baktığımızda romanın çok da sosyal ve aktif bir çevre içerisinde geçmediğini de söyleyebiliriz.

Kaynakça

Aksan, D. (2015). *Türkçenin Söz Varlığı.* Ankara: Bilgi Yayınevi.

Akyalçın, N. (2012). *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz.* Ankara: Eğiten Kitap.

Bilgin, M. (2006). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz.* Ankara: Anı Yayıncılık.

Çotuksöken, Y. (1994). *Deyimlerimiz.* İstanbul: Özgül Yayınları.

Emiroğlu, D. (2019). *Çeviri Stratejileri, Çevirmenin Sesi Ve Çeviride Sadakat Bağlamında Yusuf Atılgan'ınanayurt Oteli'nin Fransızca Çevirisi.* Gazi Üniversitesi Sosyalbilimler Enstitüsü, Ankara.

Gökdayı, H. (2015). *Türkçede Kalıp Sözler.* İstanbul: Kriter Yayınevi.

Güngör, B. (2014). *Yusuf Atılgan'ın Hayatı, Eserleri Ve Fikirleri (1921-1989).* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Esntitüsü, İstanbul.

Karaağaç, G. (2013). *Anlam (Anlam Bilimi Ve İletişim).* İstanbul: Kesit Yayınları.

Soykan, Ö. N. (2016). *Felsefe Ve Dil Wittgeinstein Üstüne Bir Araştırma.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dil Bilim Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Multilingual.

Yüceol-Özezen, M. (2001). *Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz.* Ankara: Türk Dili Dil Ve Edebiyat Dergisi.

ROLE OF FAMILY EDUCATION IN THE FORMATION OF A CHILD'S PERSONALITY

SABINA JAFAROVA
Baku Slavic University – Azerbaijan
sabinka1611@gmail.com

ABSTRACT

The article highlights the impact of family education on the personal development of the child. Indicated the main theme, methodical and practical areas of child-rearing problems in the family, the possible relationship between adults and children in the family, the existing parental relationship styles for children, as well as the most pressing educational problems of the educational process.

Keywords *: Personality, Family, The Child's, Education, Parents, Relationships.*

Over the past decade, a number of alarming trends have emerged, indicating crisis phenomena in family life, affecting both marital and child-parent relationships. As V.A. Sukhomlinsky "A child is a mirror of the family: as the sun is reflected in every drop of water, so the morality and purity of parents are reflected in children" [1, 56]. A change in the demographic situation - a drop in the birth rate and, as a consequence, an increase in the proportion of one-child families - leads to difficulties in personal development and insufficient communicative competence of children brought up in such families.

Family upbringing is one of the forms of upbringing of children, combining purposeful pedagogical actions of parents with the everyday influence of family life [2, 87].

Family education takes place in the process of life - in relationships of intimacy, in the deeds and actions that the child carries out. From her relationship to her father, mother, she learns the first duties to society. In the family, the child learns to work early. Under the influence of family principles and the entire family structure, firmness of character, humanism, and a concentrated mind are brought up. It is in the family that the child

observes and experiences a feeling of love for his parents, and she herself receives this love and affection from them.

The family is a powerful educational tool. Life in this respect gives little new, it constantly returns us to what was in the family, because the upbringing forces of a healthy family are great, and, on the contrary, disintegration or profound changes in the family cause extraordinary disasters for the child's soul, destroying its very foundations.

The main goal of raising children in a family is the all-round development of the personality, which combines spiritual wealth, moral purity and physical perfection [3, 123].

To study the possible relationships between adults and children in families, it is necessary to know the existing styles of parenting towards children. Parental style is generalized, characteristic, situationally nonspecific ways of communication between a given parent and a given child; it is a way of acting in relation to a child.

Authoritarian educational style (based on - a tactic dictate) means suppression of dignity, initiative, self-reliance among family members (mostly adults) in others. Hard orders, coercion, arbitrary parents lead to significant disturbances in the formation of the child's personality. Research has shown that the threat of violence, pressure, cause reciprocal rudeness, aggressiveness flash, deceit, hypocrisy, even outright hatred.)

The democratic style of family relations (tactics of cooperation) involves not only parental support and assistance in their individual affairs, but also mutual understanding, mutual respect for children and parents, the establishment of partnerships on a parity basis of relationships based on compassion, empathy, and responsibility for the consequences of their activity.

Liberal style (non-intervention strategy). Interpersonal relationships in the family system is based on the recognition of the (relevant) independent existence of both adults and children/ Parents as educators, in this type of relationship is often deviate in a child's life from a positive active intervention.

An unstable style of upbringing is also distinguished, which is characterized by an unpredictable transition of parents from one style to another style of attitude towards the child. Such "drops" give birth to distrust of their parents, alienation, form attitudes to respond not to the content of appeals, demands, but to the form. To satisfy their individualistic needs, children usually try to use the situationally favorable emotional background of relations with their father or mother.

The inability of parents to develop an upbringing position favorable for the child's development can lead to profound violations in relations with

children, to cruelty towards them. It should be noted that parents transfer personal problems and problems in relations with other family members to their children mainly subconsciously, most often with a deep conviction that this is how the child is doing good. However, the inadequate attitude of the parent's leads to deformation of the child's personality complicates the possibility of its self-realization, thereby actualizing the need to provide the family with psychological assistance.

The inability of parents to develop an upbringing position favorable for the child's development can lead to profound violations in relations with children, to cruelty towards them. It should be noted that parents transfer personal problems and problems in relations with other family members to their children mainly subconsciously, most often with a deep conviction that this is how the child is doing good. However, the inadequate attitude of the parent's leads to deformation of the child's personality complicates the possibility of its self-realization, thereby actualizing the need to provide the family with psychological assistance.

Purposeful and comprehensive study of the current state of family education allows us to highlight the most pressing pedagogical problems, the solution of which requires special training of parents, professional help from specialists and scientific support at the theoretical and practical levels.

The primary pedagogical problem is the lack of a unified strategy for the upbringing of a child, underestimation of the period of preschool age in the development of personality, lack of understanding of its value and uniqueness, insufficient readiness of parents to perform the educational function. The reason for this lies in the limited knowledge of age-related pedagogy, psychology and physiology and turns out to be in insufficient communication skills with children, in an uncritical attitude towards the personality of pedagogical activity, inability to predict the educational process in the family and its consequences.

Parents do not have a clear strategy for raising children in the family, since in the last decade both the living conditions themselves and the priorities of family education have changed. They want to see their child as a future merchant, programmer or translator. In accordance with this, parents are anxious to instill in their children pragmatism, rationalism, the will to win. Often, by their behavior, they give children examples of aggressiveness, considering this quality extremely important in modern life conditions. At the same time, such personal qualities as kindness, the ability to sympathize and help others, in the modern hierarchy of parental values occupy much lower place.

Modern parents want to ensure that their child as soon as possible start to play music or dance, to learn foreign languages and to learn the computer. On the one hand, it's okay, but on the other - the parents are not

always based on the child's ability, his interest in the child's mind matching this age activity, after all of her health condition.

In order to raise a child properly and skillfully, parents should pay attention to the formation of the motives of the children in the family. Children should be in the first place - the people on the ground, the citizens of their homeland. Children should not hang tags "difficult child", "difficult teenager", "bad character" and others.

Consequently, the formation of the child's personality in contemporary society places new demands on the system of upbringing and education of the young person, as well as considering the peculiarities of functioning and development of the modern family as a micro-groups of society, its formative and educational capacity at the level of theoretical and practical software solutions of actual problems in the industry.

Used Books

1.V.A. Suksomlinsky. "I give my heart to children" Baku, 1979, p. 323

2. Huseynzade R.L., Allakhverdiyeva L.Z. Family pedagogy. Baku 2016.

3. Makarenko A.S. Selected pedagogical works. Baku, 1950.

TAHİR MELİK'İN ELVEDA ÇOCUKLUK ROMANINDA ZAMAN VA ÇOCUK KARAKTERİNİN YORUMU

RUHSARA TULABAYEVA
PhD. Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğretim Üyesi
abukomron@mail.ru

Öz

Makalede, yazar Tahir Melik'in Elveda Çocukluk adlı eseri analize çekilir. Çocuk karakterine ait ruhsal değişimler zaman etkeni çerçevesinde incelenir. Çocuğun ruh halindeki değişimler, zamanın eser olayları ile uygun halde ilerlemesi gibi hususlara değinilir.

Anahtar Kelimeler: Zaman, mekan, çocuk karakteri, karakter, olay örgüsü, süje çizgisi, ruhsal değişim, ruh hali, facia, eğitim.

İlk meydana geldiği günden beri edebiyatın en önemli unsurlarından biri edebî karakterdir. Karakterler yazarın bakış açısına, zaman ve mekana bağlı halde farklı şekil ve anlamda ortaya çıkar. Zaman ve mekan meselesi edebiyat biliminde araştırılmış ise de bu konuda araştırılması gereken hususlar hâlâ çoktur. Zaman ve mekan meselesi Rus edebiyatında Bahtin tarafından araştırılmış ise, Özbek edebiyatında bu konuyu Uzak Corakulov işlemiştir.

"Edebiyatta meydana gelen gerçek tarihî zaman, mekan ve insanı idrak etme süreci yavaş ve ağır ilerlemektedir. Mekan ve zamanın farklı özellikleri, bununla ilgili olarak, türler ve sanatsal betimlemenin gerçek yönleri insanoğlunun katettiği gelişme aşamaları ile bağlı halde araştırılmaktadır."[1]

[1] Mihail Bahtin, Voprosı literaturı i estetiki, Hudojesvennaya Literatura, Moskova, 1975, s.234-235.

“Macera romanın dünyası macera zaman ile yönetilir. Bu zaman; yıl, ay, saat, dakikalar ile değil “bir gün”, “o gün”, “aniden”, “derken” gibi macera zaman birimleri ile ölçülür.”[2]

Saygıdeğer hocalarımız tarafından ileri sürülen bu görüşler uzun yılların meyvesi olan eserleri, önemli romanları ve onların kronotop unsurlarını araştırmaya yönelik ise de güncel olmaları nedeniyle günümüz edebiyatı için de geçerlidir.

Çağdaş Özbek edebiyatında çocuk karakterinin kaleme alındığı eserler çoktur. Bu eserlerde çocuk karakteri farklı mekan, zaman ve koşullarda ele alınır. Görüldüğü gibi zaman, sosyal durum çocuk karakterini betimlerken en önemli etkenler olarak karşımıza çıkar.

Elveda Çocukluk, Tahir Melik’in önemli eserlerinden biridir. Eserde ele alınan esas konu kimsenin suçlu halde doğmadığı, çocuğu onun çevresi, toplumdaki türlü illetlerin suçluya dönüştürdüğü meselesidir. Konuyla ilgili olarak yazarın kendisi şöyle yazar: “Ben; ergenler ve gençlerin suç bataklığına batmalarına seyirci kalamam. Çocuk hapishanelerine her gidişimde yüreğim sızlar. Hür bir hayat süren, eğitim gören, meslek öğrenen bu gençler buralara nasıl düştüler?! Suç dünyası onlara bu kadar mı çekici geldi? Ben suç dünyasına *Şeytanat*, yani şeytanların idare ettiği zulüm ülkesi adını vererek “Dikkatli olun kardeşlerim, sakın bu dünyaya düşmeyin, sokakları çıkmaz olan bu dünyanın sonunda sadece acılı bir ölüm vardır.” demek için yazdım. Yazdıklarımı uyarı olarak kabul etmenizi temenni ederim.”

Nitekim, *Elveda Çocukluk*’un karakterlerinden biri olan 14-15 yaşlarındaki Kamariddin hayatın acımasız darbelerine çok erken maruz kalır. Ne acılıdır ki, onu böyle bir kısmete mahkûm edenler öz babası, vefasız ve hafifmeşrep annesidir. Çocuğun kalbindeki ilk isyan yetiştirme yurdundaki hakaret ve aşağılamalara karşı uyanır. İsyan yavaş yavaş öfkeye, öfke de gittikçe nefrete dönüşür. Sokakta insanlar yetiştirme yurdunun çocuklarını kovduklarında, anne babası olan çocuklar onlardan iğrenerek uzak durmaya çalıştıklarında çocuğun nefreti daha da büyümeye devam eder. Nihayet, annesinin müdavimlerinden olan bir “amca”nın hayatına son vermesiyle sonuçlanır.

İyi bir mühendis, başarılı bir doktor veya öğretmen olacak bir çocuk başkalarının, daha doğrusu, büyüklerin yüzünden hapis hayatına mahkûm olur. Çocuk, fidana benzetilir. Fidanın zamanında bakımının yapılıp sulanması gerektiği gibi çocuğa da şefkat gösterilmesi, eğitilmesi gerekir. Özellikle ergenin dünyası devamlı ilgi ister. O, doğadaki, toplumdaki her

---

[2] Uzak Corakulov, Nazari Poetik Meseleleri, Gafur Gulam NMIU Yay., Taşkent, 2015, s.92.

hadiseden kendi halince sonuçlar çıkarır. Eğer sonuç yanlışsa bu yanlış büyükler tarafından çocuğa bildirilir ve düzeltilir. Ergen, yakın dosta, tatlı söze, sıcak sevgiye ihtiyaç duyar. Eğer istediğini yakınlarından bulamazsa onu dışarıdan, yabancılardan bulmaya çalışır.

Çocukta ortaya çıkan isyan zaman ilerledikçe büyür, gelişir. Yazar, işte bu doğrultuda zamanın çocuğun karakterine, bakış açısına etkisini göstermeye çalışır. Yani çocuğun isyanı henüz nefrete dönüşmemişken onun ruhunda geri dönüş yolu vardır. Yalnız, onun ruhunu tedavi eden, ona doğru yolu gösteren biri olmaz. Onu eğitmesi gereken kişiler (babası, annesi, yetiştirme yurdu çalışanları, komşular) ya kendileri eğitime muhtaçtır ya da tamamen ilgisiz ve düşüncesizdir. Bu arada zaman geçer. Yazar zamanın geçtiğini rakamlarla ifade etmez. Çocuk büyüyerek yetiştirme yurdundan ayrılır ve annesinin yaşadığı eve gelir. Bu olay örgüsü ile yazar zamanın fonunu çizer. Okuyucu da zamanın geçtiğini olayların gelişmesi ile, çocuğun bakış açısındaki değişimler ile idrak eder. Çocuk, ilk önce annesine, insanlara karşı sevgisiz değildir. Büyüdükçe insanların ona davranışlarından etkilenerek içinde itiraz, isyan ve nefret duyguları gelişir. Buradan anlaşılmaktadır ki zaman şekli çocuk karakterindeki değişimleri meydana getirir.

Elveda Çocukluk'un ana karakteri Kamariddin ümitsizlik ruhunun etkisiyle öfkesine yenik düşer. Hiçbir zaman görmediği babası ve ilgisiz, vefasız annesinden sevgi ve şefkat bulamayınca sokaktaki kimsesiz ve yankesici çocuklara katılır. Kamariddin sadece yankesicilikle yetinmez. İçindeki kızgınlık ve nefret onu intikama sürükler. Neticede cinayet işleyerek hayatının geri kalan kısmını da berbat eder.

Kamariddin özel hapis okulunda okurken okulun onlar için asla açılmayacak büyük, ağır ve kahverengi kapısı karşısındaki kanepeye oturarak düşündüklerini hatırlayalım: "Elime tüfek verseler ve kapıdan anne babam içeri girse hiç tereddüt etmeden onları vururum. Sonra beni de vursunlar razıyım. Hayır, önce yargılanacağım. Mahkemede konuşacağım. Çocuğundan vazgeçen anne babanın cezası budur, diyeceğim. Anne babaları hayatta olup vazgeçilenler hepiniz aşağılık anne babalarınızı vurun. Birbirinize yalan yanlış sözlerle överek onları iyi insanlar olarak tanıtmayın. Acımayın, vurun onları, diyeceğim. Terk edilen çocuklara tüfek veriniz, diyeceğim! İşte ondan sonra beni vursunlar razıyım."[3] Kamariddin böyle duygular içinde olmasına rağmen annesini öldürmez. Anlayamadığı belirsiz bir güç onu anneye el kaldırmaktan alıkoyar. Ama günün birinde sarhoş olarak evine dönen çocuğun annesiyle birlikte oturan "babasının arkadaşı"nı öldürmesine kimse engel olamaz.

---

[3] Tahir Melik, Elveda Çocukluk, Taşkent, s.41.

Hiçbir facia tesadüf değildir. Tesadüf gibi görünen facia, hazır bir tasvirdir. Bu tasvirin ifadesi (ortaya çıkması) için uzun bir hazırlık süreci yaşanır. Felsefenin sebep sonuç ilişkisi gibi edebî eserde de bu hadisenin sanatsal gerçek olarak kabul edilmesi gerekir. Yazar, faciaya (sonuca) götüren durumu (sebebi) aşama aşama keleme alır. Burada zaman fonu net olarak gözlemlenir. Demek ki zaman artık olaylarla birlikte ilerler. Süje çizgisinden kahramanın büyüdüğünü, bakış açısının değiştiğini, artık eskisi gibi yalnız olmadığını, çevresinde kendine benzer serserilerin bulunduğunu öğreniriz. Kamariddin hafifmeşrep annenin yanında, onu devamlı olarak aşağılayan ortamda bağrı yanık ve yalnızdı. Onu dinleyen ve anlayan kişi olmadığı için hırsız yankesicilerle kolayca kaynaşır. Artık kendini yalnız hissetmez, kendisi gibi yalnızlar dünyası ona merhem olur. Daha sonraki olaylar suç dünyasındaki çirkinlikleri ortaya koyarak gelişir. Çocuğun ruhundaki kriz zirve noktaya ulaşır. Artık onu eğitmek kolay olmayacaktır. Kalbinde insanlara karşı nefret hissi, hep birilerinden intikam alma hırsı çoktan onun benliğine dönüşmüştür. Nihayet, evine gelir ve annesiyle birlikte oturan "amca"yı öldürür. Dostoevskî, Raskolnikov'un cinayet işlemesi için onu uzun süre hazırlar. *Elveda Çocukluk*'ta ise kahraman kendi kendini hazırlar. Raskolnikov birçok kez tereddüde kapılır, suç işlemeye cesaret edemez. Kamariddin'in ise tereddüt etmesine, cesaret edememesine ihtiyaç yoktur. Çünkü toplum, çevredeki insanlar onu çoktan hazırlamıştır.

Kamariddin'in yukarıda aktarılan düşüncelerinden onun nasıl bir ruh hali içinde büyüdüğünü anlamak zor değildir. Yazar, söz konusu ağır ruh halini kaleme alırken onu ortaya çıkaran etkenlere değinir. Elveda Çocukluk'ta zaman şekli çocuk karakterini ortaya koyarken iki görevi üstlenmiştir: 1. Zaman, çocuk karakterini aydınlatmaya yaramıştır. Yani çocuğun ruhundaki değişimler zaman ve yılların geçmesiyle birlikte gelişir. 2. Zaman, eserin süje çizgisine uygun halde vuku bulur. Her iki durumda da zaman kavramı esas fon görevini yerine getirerek karakter ve olayların tasvirinde de zaman aynı etkinliğini korur. Okuyucu zamanın geçmekte olduğunu hisseder.

Kamariddin, bazen şuurulu bazen de şuursuz halde etrafındaki kişilere özenerek yaşar. Başkaları ile ilişki kurarken kendini anlamaya başlar. Başkalarına lazım olup olmadığını bu ilişkiler yardımı ile öğrenir. Yazar, günümüz çocukları konusunda çok güncel meseleye değinerek çocuğun her an yaşayabileceği ruhsal krizden hepimizi uyarmaktadır. Günümüzde de toplumdan yalnızlaşarak sanal dünyadan dost arayan çocuklar insanoğlu için birer ikazdır.

Özetle, Tahir Melik'in *Elveda Çocukluk* adlı eseri ergen çocukların özgü özellikleri, onların tabiatına has ruh halleri etkili bir biçimde kaleme almış, karakter ve zaman hadiselerini uyum içinde ifade edebilmiş,

toplumda gençlerin eğitiminin ne kadar önemli olduğunu ortaya koyabilmiştir.

Kaynakça

Tahir Melik, Elveda Çocukluk, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent, 2019, s.41.

Mihail Bahtin, Voprosı literaturı i estetiki, Hudojesvennaya Literatura, Moskova, 1975, s.234-235.

Uzak Corakulov, Nazari Poetik Meseleleri, Gafur Gulam NMIU Yay., Taşkent, 2015, s.92.

Tahir Melik, Ümidimiz Yıldızlarına, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent, 2017, s.780.

Tahir Melik, Güneşimiz Sönmesin, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent, 2017, s.493.

ALİ ŞİR NEVAÎ ESERLERİNDE FÜTÜVVET GÂYESİNİN EDEBÎ YORUMU

NURBAY CABBAROV
Prof., Dr. Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Özbek Edebiyatı Tarihi ve Folklor Bölümü Başkanı
jabborov-nurboy@rambler.ru

Öz

Makalede "fütüvvet" kavramının mahiyeti, bilimsel araştırması ve Ali Şir Nevaî edebî mirasındaki yeri meseleleri kaleme alınır. Büyük düşünürün şiirlerinde, Hamse destanlarında fütüvvet gâyesinin edebî yorumu meselesine ışık tutulur. Konuyla ilgili bazı bilimsel yaklaşımlara eleştirel bakış atılır. Ali Şir Nevaî'nin fütüvvet gâyesini eserlerinde işlenmekle birlikte kendi yaşamında da onun kurallarına uyduğu kanıtlanır.

Anahtar Kelimeler: *tasavvuf, fütüvvet, mürüvvet, feti, ahi, civanmert, edebî yorum.*

Abstract

The article explores the nature, scientific study and role of Alisher Navoi in the literary heritage of the concept of "futuvvat". The lyrical poems of the great thinker and the poem "Khamsa" analyze the problem of artistic interpretation of the idea of futuvvat. There is some controversy with some scientific views on the subject. The idea of futuvvat is not only idea in the works of Alisher Navoi, it is proved that he has followed these principles in his life.

Key words: *mysticism, futuvvat, goodness, fatwas, axioms, ornaments, artistic interpretations.*

Fütüvvet, tasavvufun temel kavramlarından biridir. Tasavvufun insanı olgunluğa taşıyan kusursuz öğreti olduğu göz önünde bulundurulursa fütüvvetin sağladığı katkının kapsamı anlaşılır. Hüseyin Vaiz Kâşifî'nin sözleri ile: "Istılah olarak fütüvvet, amme arasında iyi sıfatlar ve örnek ahlak ile tanınmaya denir. Şu sebepledir ki böylesi bir kişi her zaman ahlakı ile meslek arkadaşları, çevresi arasında mümtaz olur. Has bir tanım olarak ise fütüvvet, insani fıtrat nurunun nefsani belirtiler karanlığına karşı koyması, (bu karanlığı) yararak geçmesi demektir." [Kâşifî, 2011: 16]

Toplum hayatında yaşanan herhangi bir hadise edebiyata da yansır. Aynı durum fütüvvet için de geçerlidir. Edebiyat, fütüvvet gâyelerini insanların şuuru ve gönlüne daha derin sindirmeye yararken fütüvvet de, edebiyata hayat verici ruh katar, diyebiliriz. Türk edebiyatının zirvesi olan Ali Şir Nevaî'nin eserlerinde fütüvvet gâyesi derin anlam ve güzel edebî şekil uyumu içinde yorumlanır. Örneğin, büyük şairin *Hamse* eserindeki *Hayretü-l Ebrar, Leyla ile Mecnun* adlı destanlarda fütüvvetin insan kemalindeki yerine işaret edilir. Büyük beşlinin dördüncü destanı olan *Seb'e-i Seyyar*'da fütüvvet yani ahilik gâyesinin poetik ifadesine ait özel bir hikâye kaleme alınır. *Nesayimü-l Muhabbet*'te de birçok mutasavvıfın olgunlaşmasında fütüvvetin tuttuğu yer ele alınır. Mutasavvıfların fütüvvetin mahiyetine yönelik görüşlerinden alıntılar sunulur. Bütün bunlar, söz konusu gâyenin her zaman ulu düşünürün dikkati merkezinde bulunduğuna delalet eder.

Fevayidü-l Kibar adlı divanına ait fertlerin beşincisinde fütüvvetin mahiyeti kısa ama anlamca derin bir şekilde ifade edilmiştir:

Mürüvvet barça bermektir, yemek yok,

Fütüvvet barça kılmaktır, demek yok. [Nevaî, 2011 (4):741]

Vurgulanmalıdır ki Hazret Nevaî'nin eserlerinde *fütüvvet* ıstılahı her zaman *mürüvvet* ile birlikte yorumlanır. Buradan, mürüvvet duygusunun fütüvvetin temelini oluşturduğu sonucuna varılabilir. Hüseyin Vaiz Kâşifî'nin şu sözleri fikrimizi kanıtlar: "Fütüvvetin üç mertebesi vardır: önce sahavet, yani var olanı kimseden esirgememe. İkincisi sefa, yani kalbi kibir, kin, öfkeden pak tutma. Üçüncüsü vefa, yani her zaman halkın hizmetinde bulunma." [Kâşifî, 2011: 17]. Fütüvvete ait söz konusu üç mertebenin de temelinin mürüvvete dayanması büyük şairin yorumunun sağlam zemine bastığının kanıtıdır.

Ali Şir Nevaî eserlerinde fütüvvet gâyesinin ele alınış derecesi özel olarak araştırılmamış ise de meseleyle ilgili yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Örneğin, Yakubcan İshakov "Nakşibendilik öğretisi ve Özbek edebiyatı" adlı çalışmasında büyük şairin "civanmert ismi ile özel hikâye ve karakter yaratmamış ise de Ferhad, Mesut, Se'd, Farruh, İskender, Şapur, Mukbil gibi tam civanmert karakterler ile meseleye ait görüşlerini yeterli derecede ortaya koyabilmiş" [İshakov, 2002: 49] olduğunu özellikle vurgular. Yakubcan İshakov bu çalışmasında Nakşibendiliğin edebiyatla ilgili yönlerini titizlikle ve kanıtlayarak araştırmıştır. İshakov aynı zamanda birbirini doğrulamayan tartışmalı fikirleri de ileri sürer. Örneğin, önce Nevaî'nin "fütüvvetin Orta Doğu'daki şekli olan ahilik ile ilgili özel bir hikâye (*Sebe'-i Seyyar*'ın ilk hikâyesi) yazdığı"nı belirtirken daha sonra şairin "...civanmert ismi ile özel hikâye ve karakter yaratmamış" [İshakov, 2002: 49] olduğunu kaydeder.

İshakov, civanmertliği Serbedâriler hareketi ile ilişkilendirdiği için şöyle sonuca varır: “Ali Şir Nevaî’nin bu konudaki tedbirli davranışının arkasında ciddi sebep vardır. Bilindiği üzere, civanmertlik ideolojisi Serbedâriler hareketinin temelini oluşturur. Serbedâriler (Hurufiler gibi) ile Timurlular arasındaki kritik ilişkilerden Nevaî haberdardı. Nitekim atalarının da sadık hizmet ettiği hanedana karşı bu meselede Nevaî’nin tedbirli davranması gâyet doğaldır.” [İshakov, 2002: 49].

Bu fikir, tartışmalıdır. Çünkü, bir kere, fütüvveti Serbedârilerle ilişkilendirmek yanlıştır. Fütüvvet, tasavvufun ana temellerinden biri olarak Serbedârilere kadar birkaç asırlık tarihe sahipti. Dolayısıyla Serbedâr – Tirmulu ilişkileri ne olursa olsun, bu durum fütüvvet hakkında eser yazmaya engel oluşturamazdı. Aksi takdirde Nevaî’nin muasırı ve onunla aynı topraklarda ikamet eden Hüseyin Vaiz Kâşifî bu konuda özel bir eser kaleme alamazdı. Ayrıca Abdurazzak Semerkandî’nin *Metle-i Sâdeyn ve Mecme-i Bahreyn* adlı eserinin açıklamalar bölümünde Serbedâriler hakkında şu bilgiler aktarılır: “Serbedâriler, XV. Yüzyılın ilk yarısında Horasan’da Moğolların baskı ve tertiplerine karşı mücadele edenlerdir. Serbedâr denilmesinin sebebi de, onların halkı Moğol zülmünden kurtarma uğruna baş koymuş olmalarıdır. Serbedâriler, 1339 yılında merkezi Sebzevar olan Serbedâriler Devleti’ni kururlar. Devletin son hükümdarı Ali Muayyed 1381 yılında hâkimiyeti kendi iradesi ile Amir Timur’a devreder. *Metle*’de Serbedâriler ile ilgili kayıtlar onların Timurlular döneminde de varlığını sürdürdüklerini gösterir.” [Semerkandî, 2008: 813]. Söz konusu alıntıda sonuç olarak sunulan: *Metle’de Serbedâriler ile ilgili kayıtlar onların Timurlular döneminde de varlığını sürdürdüklerini gösterir.”* açıklaması ise “Serbedâriler ile Timurlular arasındaki “kritik ilişkiler”i kuşku altında bırakır.

Bunun dışında eğer *“civanmertlik ideolojisi Serbedâriler hareketinin temelini oluşturur”* ise bunun herhangi bir tarihî kanıtı var mı? Serbedâriler hareketini destekleyen hangi bilginin fütüvvete ait eseri günümüze kadar ulaşmıştır? Haliyle, bu soruların cevabı henüz bilinmemektedir.

Sebe’-i Seyyar’daki ilk misafirin anlattığı hikâye karakterleri Farruh ve Ahi’lerin fütüvvete ait erdeme sahip olduklarını özellikle vurgulamak lâzım. Hikâyenin ana karakterlerinden birinin ismi Ahi olması da Hazret Nevaî’nin söz konusu karakterle fütüvvet – ahilik faziletinin poetik yorumunu ortaya koymak istediğini gösterir. Ahi, ismi cismine uygun bir karakterdir. Farruh’un âşık olduğu kadının karısı olduğunu anlayınca sadece fütüvvet ehlinin yapabileceği bir davranışı sergiler. Farruh’un “aşk tavrında sadık” olduğunu görünce eşini boşayarak Farruh’la nikahlar ve onları yurduna uğurlar. Bu durumu Hazret Nevaî şöyle kaydeder:

Dedi, fikir eyleban mürüvvet ile,

Tapti bu nükteyi fütüvvet ile. [Navoiy, 2011 (7): 414]

Asıl hakikat aydınlaşıp Ahi'nin bu mürüvvetini öğrendikten sonra Farruh da dostunun himmetine münasip karşılık verir. Âşık olduğu bu kadınla evlenmekten vaz geçerek onunla ağabey-kardeş olur. Farruh'un o sıradaki duygularını Nevaî şu şekilde yorumlar:

Ger ange bu kadar mürüvvet bar,

Bizde hem şemmei fütüvvet bar. [Nevaî, 2011 (7): 420]

"Şemme" kelimesinin "az, azıcık" demek olduğu dikkate alınsa, Farruh aslında civanmertliğin yüksek örneği olan bu işini alçakgönüllülükle değerlendirerek gerçek bir feti olduğunu kanıtlamıştır. Bu da, büyük şairin Farruh'u fütüvvette Hüseyin Vaiz Kâşifî'nin tanımladığı karakter makamında ifade ettiğinin göstergesidir: "..."feti" kelimesinin genç delikanlıyı temsil ettiği doğrudur, onun dışındakiler ise mecaz anlamdır. Mecaz anlamda insani erdem açısından olgunluğa kavuşmuş insan için kullanılır. Mecaz denilmesinin sebebi şudur. Madem salik, nefsi hevesinin tuzağında doğal ihtiyaçlarının esiridir, o zaman tıpkı bir bebeğe benzer. Nefis mertebesinden terakki ederek gönül makamına ulaşsa belagat eşiğindeki genç gibi olur. Genç; deli kanlıdır, beden gücü (fizik güç) yeterli olduğu gibi civanmertlikte de insani kamillik (ile birlikte) manevi güç de olgun seviyede olur ve bu mertebedeki insana "feti" denir." [Kâşifî, 2011: 17] Zira Farruh tam olarak *"nefis mertebesinden terakki ederek gönül makamına ulaşan"* olgun insanı temsil eder. Bu durum da Ali Şir Nevaî'nin *fütüvvet* gâyesini ve *feti* karakterini eşsiz ve kusursuz şekilde edebî olarak yorumladığını kanıtlar.

Yukarıda vurgulandığı gibi büyük şair fütüvvet ve mürüvveti ikiz olarak kullanır. Bunu yaparken bir yandan söz konusu kavramların birbirini gerektirdiğini kastederken, diğer yandan tüm hayırlı amellerin temeli bu iki erdeme bağlı olduğunun altını çizer. Dikkat edilmesi gereken diğer nokta da fütüvvetin mürüvvetten büyümesidir. Hüseyin Vaiz de bu noktayı özellikle vurgular: "Eğer mürüvvet nedir deseler, fütüvvet tarıkatın bir parçası olduğu gibi mürüvvet de fütüvvetin bir parçasıdır." [Kâşifî, 2011: 22]

Hazret Nevaî'nin karakterleri söz konusu erdemleri hayati amaca dönüştürdükleri için olgunluk seviyesine yükselebilmişlerdir. Örneğin, ulu şair Mecnun'u şöyle tanımlar:

Mecnunki fütüvvet ehli irdi,

İhsanu mürüvvet ehli irdi.

Huş olsa dimaği içre sakin,

Terki edeb irmes irdi mümkin.

Bu sözler babası Mecnun'u Nevfel'in kızıyla evlmesi için ikna etmeye çalışırken söylenir. Babası: *"Benden dilesen riza kabul et, Ne şer*

eder iktiza kabul et" yani baba rızasını istiyorsan, şeriata uymak istiyorsan teklifimi kabul et, der. Nevaî'nin yorumuna göre isteklerine zıt da olsa Mecnun'un bu teklifi kabul etmesi onun fütüvvet ehlinden, ihsan ve mürüvvet ehlinden olması sebebindendir. Şuuru kaybetmemişken bu toplumdan terki edep zahir olamaz. Zira fütüvvet sahibi mürüvvet ve iyiliği, cömertlik ve merhameti sadece yakın insanlarına yapmaz. Fütüvvet, herkes için iyiliği düşünmek, yeri gelince, kimseyi ayırt etmeden düşmanına bile yardım edebilmektir. Nefsine, gönül rızasına karşı çıkarak da olsa Hak Teala için anne babasına, hısım akrabasına, herkese hizmet etmektir.

Tasavvuftan ve onun bölünmez parçası olan fütüvvetten murat, insanın olgunluğa kavuşması ve Hak Teala'ya kurbet hasıl etmesidir. Fütüvvetin Şeyh Ferididdin Attar'ın vurguladığı 72 talebi, Hüseyin Vaiz'in dile getirdiği üç mertebe, iki sıfat, on iki rükün ve 71 şartı – bunların hepsi bu amaca hizmet eder. Hazret Nevaî *Hayretü-l Ebrar*'da Hz.Osman'ı vasfederken şöyle yazar:

Sıdk kâniyu mürüvvet mahzeni,

Hilim bahriyu ***fütüvvet*** *madeni.*

Hakk'a ulaşan zat, hulefa-i râşidin Hz.Osman'ın sıfatlarından birinin "fütüvvet madeni" olduğu yukarıdaki beyitte belirtilmektedir.

Hazret Nevaî *Nesayimü-l Muhabbet*'te Ebu Abdullah Siczî'den bahsederken fütüvvetin bu mertebesinin mahiyetini daha geniş olarak açımlar: "Andin sordularki, fütüvvet nedir? Dedikim, halayıkni mazur tutmak. Olça alarga öter ve öz taksirin körmek ve şefkat barça ilge, ne salih, ne talih. Ve fütüvvetning kemali oldurki, kişini halk Tanrıdin meşgul kıla almagaylar." [Nevaî, 2011 (10): 155] Düşünün, bunun için insanın olgunlukta ne kadar yükseğe ulaşması lâzım. Her türlü ilişki ve davranışta başkalarını mazur görerek kendisi suçlu saymak, hiçbir durumda Allah'ın rızasından başka şeye şaşmamak, kolay değildir. Fütüvvet ehli, özellikle Hazret Nevaî olgunluğun bu yüksek makamına ulaşabilmiş, eserlerinde bu gâyeyi yüksek edebî maharetle yorumlayabilmiştir.

Hüseyin Vaiz, Hak Teala'ya kurbet hasıl etme makamının fütüvvetin bâtını rükünlerinin altıncısı olduğunu kaydeder. Ona göre feti: "...kurb ve vuslat makamına doğru tüm vücudu ile canıgönülden çabalaması yani gönül evini riyazet süpürgesi ile çöp ve tozlardan temizlemesi lâzım. Ta ki gönül aşk sultanının oturacağı tahta dönüşsün... Şayet gönül dünya taallukları, yani gailelerinden kurtulamazsa o, dost muhabbetinin mekanına dönüşemez." [Kâşifî, 2011: 20]

Hazret Nevaî *Nesayimü-l Muhabbet*'te Ebu Turab Nahşabî'den bahsederken "**fütüvvet**-u züht-ü tevekkülde Ebu Hâtem Attar Basrî ve Hâtem Âsam ile sohbet tutubdur." [Nevaî, 2011 (10): 119] der. Ebu Hafs Haddad'ın faziletlerinden bahsederken de fütüvvetin önemli özelliğine ait

tarifi sunar: "**Fütüvvet,** insaf ve adalet yapmak ama kendisi bunları talep etmemektir." [Nevaî, 2011 (10): 123] Buna kavuşmak için insanın nefis kışkırtmasını tamamen mahvetmesi, "ben"lik duygusundan kurtulması, sadece ve sadece Allah rızası için halk ve milletin derdine düşmesi gerekir. Büyük şairin dediği gibi: *"Yüz cefa kılsa bana, bir defa feryat eylemem, halka kılsa bir cefa, yüz defa feryat ederim."* diyecek kadar olgunluğun yüksek makamına ulaşmalıdır.

Şu özellikle vurgulanmalıdır ki Hazret Ali Şir Nevaî fütüvvet gâyesini eserlerinde edebî şekilde yorumlamakla kalmayıp kendi yaşamında da onun kurallarına tam olarak uymuştur. Bu bağlamda büyük düşünür fütüvvetin yayıcısı olmakla birlikte büyük bir fetidir de. Diğer bir ifadeyle Hazret Nevaî yaşadığı, hissettiği duyguları kaleme almıştır. Hakikat ateşinden bol bol aldığı için de ulu şairin hararetli sözleri taşı bile eritir niteliktedir. Okuyucuların gönlünü fetheder, onlarda iyiliğe karşı güçlü bir rağbet hissi uyandırır. Şimdi büyük düşünürün fütüvvet gâyesine hayatta nasıl uyduğuna dair tarih gerçeklerinin analizine geçelim.

Mekârimü-l Ahlâk'ta Handemir şöyle yazar: "...övülen Emîr'in *(yani Hazret Nevaî'nin – N.C.)* sınırsız iyilikleri bu dünyada ün kazanma veyahut ebedi âlemde büyük bir sevap sahibi olmak amacıyla yapılmamıştır. Çünkü bu dünya ve onun içindekiler o zatın himmet nezdinde bir saman çöpü kadar değersizdir. O kadar cömert ve eli açık olmasına rağmen hiçbir zaman kimseye bir arpa tanesi kadar bile sitem etmemiştir." [Handemir, 2018: 169] Diğer bir örnek. Adı geçen eserde kaydedildiğine göre hicri 908 (miladi 1500) senesinde Sultan Hüseyin Baykara Mazendaran valisi Muhammed Velibek'e zorunlu ihtiyaçları karşılamak üzere Herat şehri ve çevresindeki köylerden yüz bin dinar civarında vergi toplamasını emreder. Vali bu paranın elli binini büyük toprak sahipleri ve zenginlerden toplar. Geri kalan kısmını ise Herat şehri ahalisinden toplamaya karar verir. Yalnız, vali bu işi Ali Şir Nevaî'nin onayını almadan yapamazdı. Planını emîre beyan ettiğinde Hazret Nevaî halkı yersiz vergi işkencesine sokmayı devlete yakıştıramadığını söyleyerek bu parayı kendi mülkünden tahsis eder. Büyük Nevaî'nin bu işi fütüvvetteki Selman Farsî'nin tarif ettiği: "...herkese mürüvvet etmek ve karşılığında hiçbir şey talep etmemek" [Kâşifî, 2011: 22] makamının ta kendisidir.

Ali Şir Nevaî'nin tüm servetini halkın menfaati yolunda sarf etmiş olması, özellikle 60'dan fazla bina, yaklaşık 20 havuz, 16 köprü, 9 hamam, 20 mescit ve birçok medrese, türbe yaptırmış olması *(Mekârimü-l Ahlâk'ta söz konusu yapıtlar tek tek sayılımıştır – N.C.)*, ömrünün sonunda bütün mülkünü vakfetmesi fikrimizin kanıtıdır.

Doğal olarak, Hazret Ali Şir Nevaî eserlerinde fütüvvet gâyesinin edebî yorumu ve büyük mutasavvıfın olgun bir feti olduğunu küçük bir çalışmaya sığdırmak imkansızdır. Dolayısıyla çalışmamızın özeti olarak

şunu söyleyebiliriz ki ulu şairin edebî mirası örneğinde tasavvufun kökenini oluşturan fütüvvet gâyesinin poetik ifadesi meselesinin her yönüyle, detaylı olarak araştırtırılması günümüz edebiyat biliminin en güncel bilimsel konularından biridir.

Kaynakça

Abdurazzak Semerkandî, Metle-i Sa'deyn ve Mecme-i Bahreyn (Farsçadan çeviren ve açıklamaları hazırlayan A.Orinbayev), O'zbekiston Yay., Taşkent, 2008.

Ali Şir Nevaî. Fevayidü-l Kîbar, Tüm Eserleri, 10 ciltli, c.4, G'afur G'ulom NMIU Yay., Taşkent, 2011.

Ali Şir Nevaî, Leyla ile Mecnun, Tüm Eserleri, 10 ciltli, c.4, G'afur G'ulom NMIU Yay., Taşkent, 2011.

Ali Şir Nevaî, Sebe'-i Seyyar, Tüm Eserleri, 10 ciltli, c.4, G'afur G'ulom NMIU Yay., Taşkent, 2011.

Ali Şir Nevaî, Nesayimü- Muhabbet, Tüm Eserleri, 10 ciltli, c.4, G'afur G'ulom NMIU Yay., Taşkent, 2011.

Yakubcan İshakov, Nakşibendilik Öğretisi ve Özbek Edebiyatı, Xalq Merosi Yay., Taşkent, 2002.

Şuhrat Siraciddinov, Hicri ve Miladi Seneleri Karşılıklı Tebdil Yolları, Muharrir Yay., Taşkent, 2019.

Aziz Kayumov, Leyla ile Mecnun, Eserler, cilt 1, 2.kitap, Mumtoz So'z Yay., 2008.

Giyaseddin Handemir, Mekarimü-l Ahlak, Çev.: K.Rahimov, Akademnashr Yay., Taşkent, 2018.

Hüseyin Vaiz Kâşifî, Fütüvvetnâme-i Sultanî Yahut Civanmertlik Tarikatı, Çev.: Necmiddin Kamilov, Özbekistan Milli Ansiklopedisi Devlet Bilimsel Yayınevi, Taşkent, 2011.

ABDULLAH KADİRİ'NİN BİYOGRAFİSİ HAKKINDA: YARATICININ KİŞİLİĞİNE BİYOGRAFİK BİR YAKLAŞIM

SANABER TÖLEGENOVA
Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Dili, Edebiyati ve Folklori Enstitüsü Araştırmacısı
s.tulaganova@mail.ru

Rezume

Sözü geçen yazıda Abdullah Kadırının yazar olmasıda Kadırmuhammed dedenın etkisi ve görevi, dedenın altın halka olduğu öğrenilmiş,bıyografi usulde araştırılmış.

Anahtar kelımeler: *bıyografi metod, seçme aşaması, maya, altın halka, Kadırmuhammed dede, iki Rus ımparatorluğu.*

Resume

The article written by biographic method. This article explores the formation A.Kadiri as a writer. In this process his father Kadirmukhammad played main role. Because he was a witness of historical events as the conquest of Central Asia and his stories have influenced him.

Romanlarını severek okuduğumuz yazar hakkında tam bilgiye sahip miyiz? O kimdir, anne babası kimdir, yazarın bakış açısı nedir ve onun bir sanatçı olarak yetişmesinde kimler katkı sağlamıştır, ailesinin durumu nedir?

A.Kadirî gibi büyük bir yetenek sahibinin tarih sahnesine çıkmasında kimler katkıda bulundu? Onun büyük fenomeninin ardında kimler var? Yazarın hocası kim? İlk Özbek romanı nasıl ortaya çıktı? Yazar neden tarihî konuları ele aldı?

İşte bu tür sorularını yazarın aile ve çevre ortamına dayanarak yanıtlamaya çalışalım.

Hayatta büyük yeteneğin büyük sahneye çıkagelmesinde birçok kişinin katkısı olur. Yalnız, bunlar genelde sahnenin arkasında kalırlar. İşte Kadirî'nin arkaasındakiler kim, onların vazifesi nedir?

Sözü geçen yazıda biyografi usulde araştırmeği lazım bulduk. Bu usul " eserı yazar şahsı bakımından okuma usulu". [1. S. 56].

Yahud Vigotskiyin " Hep sözün artında sözün psıkolojisi yatar, sözün artında ise yazarın kendi durar"[2. S. 56], dediğine bakarak yazar sahsını o bakımdan öğreniyoruz.

Her kuşak, aile ve hanedanda büyük zatlar yetişir. Bunlar kavmin büyük yeteneğinin şekillenmesinde onu şarje eden birer akümülatör vazifesini yerine getirir. Halk arasında öyle büyükler vardır ki kendileri sahne arkasında kalarak seçilmiş şahsı hazırlayan bir hoca makamındadırlar. Böyle insanlar hayatta bir dede, anne baba, hala, teyze ve başkaları olabilir. Her kimse, esas hedefe doğru yöneltiren birer güç olarak çocuktaki yeteneği açığa çıkararak Allah'ın verdiği yeteneğinin gelişmesini aşılarlar sanki. Aşı nedir? *Aşı, milletin dili, dini, tarihi, felsefesi, efsanesi demektir. Ailedeki büyükler milletin tarihî tefekkürünü, mit ve efsaneleri, halkın emsalsiz felsefesini çocuğun kalbine aşılarlar. Bu aşı çocuğun şuurunda ebedî bir DNA olur. Büyüklerden biri "insanın tefekkürü "kara kutu" vazifesini" yerine getirir, dediğinde haklıydı.*

Bugüne kadar Abdulla Kadirî hakkında yazılanlara onun 1926 yılında ilk duruşmada mahkeme heyeti karşısında anlattığı özgeçmiş tarihi temel olmuştur. Bu özgeçmişte bildirilenlerin hepsi doğru mu? Bize göre, hayır! Yazar tarafından Bolşeviklerin mahkemesi için özel olarak hazırlanan, Rus sömürge siyasetinin yalanlarına uygun bir özgeçmiş işte. Özgeçmişte kaydedildiğine göre: "... ilk başta zengin ailede mi doğdum ya da fakir ailede mi, bilemedim"[3. S. 12]. Zor durumda olan yazar, zengin ya da fakir olduğunu söyler mi? Eğer o önce ticaretle uğraşan sonra da bahçıvanlık yapan bir ailede doğduğunu söylemiş olsaydı Bolşeviklerin getirdikleri sandığı "hürriyet ve eşitlilik" ilkesini hor görmüş olmaz mıydı? Ama her nasılsa yukarıda söylediğimiz gibi edebiyatta işte o özel olarak hazırlanan özgeçmişe dayanıldı, hatta Şura edebiyatı geleneklerine devam edilerek yazarın toplumsal durumu daha da sovyetleştirildi. Yazarın oğlu H.Kadirî de *Babam Hakkında* adlı hatıra kitabında Sovyet ideolojisine uygun sözleri söylemeye mecbur kalmıştı. Bu yüzdendir ki babasının özgeçmişine hemen hemen düzeltmeler yapamadı. Kadirî'nin Rus usulü okulundan sonra medresede okuma sebebi ve vakti, Moskova ayrıntıları bugüne kadar sırlılığını korumaktadır... Aslında yazarın babası kimdi?

Kadir Muhammed Hacı Muhammedoğlu (1821-22–1924), Eski Cuve mahallesinde Hacı Muhammed ailesinde doğdu. Kadir Muhammed (kendisine Abdukadir, Kadirbay, Kadir Ata, Kadir Dede denmiştir) medresede okumamış ise de dünyayı tanımış, gayretli, cesur, güçlü, delikanlı çağlarında han ve beylerin elinde asker olmuş, daha sonra 1865 yılındaki Rus istilasından sonra (o, esas itibarıyla Ruslar karşı savaşmıştır– T.S.) Eski Cuve'de bir bakkal dükkânı açarak halkın günlük ihtiyaçları için

mallar getirmiş ve bu nedenle uzak ülkelerde, örneğin Karaçi'de [4. S. 67] bulunmuştur. Ömrünün sonuna kadar çiftçilik ve bahçıvanlık yaparak ailesini geçindirmiştir. Hayatta evlat sahibi olamama sebebiyle Kadir Muhammed Dede dört defa evlenir. Nihayet, dördüncü karısı Casiyet Hatun büyük oğlu Rahimberdi'yi doğurur (1879). Daha sonra on iki çocuğunu kaybederek, nihayet Abdulla'yı (1894) doğurur. Üçüncü evlatları Kudretilla'dır (1897). Kadir Muhammed askerlere özgü sert, iradeli ve titiz bir insandı.

Kadir Muhammed Dede'nin ziyaretine gelenler arasında kendisiyle birlikte tarihî olayların, savaşların tanığı olan insanlar çoktu. Böyle durumlarda onlar bir araya gelerek eski günleri hatırlarlardı. Savaş anlatılarına düşkün olan Abdi (yazarın babası onu öyle çağırmıştır – T.S.) büyük ihtimalle misafirleri ağırlarken bu anlatılanları can kulağıyla dinlemiştir. Kadir Muhammed Dede'ye akran olanların ve onu tanıyanların sayısı gün geçtikçe azalmakta ise de onun hafızası sağlam, kalbi cesur, zevki yaşlanmamıştı. Birçok savaşa katılan, Ruslara karşı cihat eden dede bütün yaşadıklarını yakınlarına, çocuklarına anlatmayı seviyordu. Oğlu Abdulla da bu tür hikâyelerin hayranıydı. Kader işte, Abdulla babasına münasip dinleyici olmuştu. Bütün dinlediklerini münasip olarak halka geri verdi.

Yazarın annesi Casiyet Hatun'un babası Aziz Sufi Taşkent valisi Aziz Bey'in elinde askerdi ve Kadir Muhammed Dede'yle omuz omuza savaşlara girmişti. Demek ki her iki dede Hanlık dönemi askerlerinden olup, yaşadıkları olayları büyük ihtimalle birlikte hatırlamışlardır. Kadir Muhammed Dede ve Aziz Sufi'nin sohbetleri tabii ki Abdulla olmadan geçmemiştir. Tarihin sırlı maceralarıyla dolu bu sohbetler Abdulla'nın dünyaya bakış açısının, tefekkürünün gelişmesinde bir maya olmuştur. Bu tür sohbetler yardımıyla yazar halk dilinin özüyle nutkunu besleyerek bunları eserlerine sindirmiştir. Kadir Muhammed Dede halka özgü ahengi yüksek seviyede benimsemiş ve efsane, rivayet, han haremine ait hikâyeleriyle sanatçılar için adeta bir bilgi sunucu olmuştur. Böylece yazarın yazacağı romanın taslağı o sıralarda hazır olmuştu. Babalarından bu anlatıları her üç çocuk dinlemiş ise de bunları bir araya getirip eser şekline sokma işi sadece Abdi'nin üzerine düşmüştü. Çünkü kendisinde bulunan yetenek ve nesilden nesile geçen hikâyecilik özelliği Abdulla'da yeniden doğarak bu işi gerçekleştirmesine imkân sağlamıştır. "Yetenek, kısmettir. Hayattan kendine kadar olanları kendince toplayarak bütünleştiren şahıstır." [5. S. 47] fikri sözümüzün kanıtıdır. Abdulla Kadirî, babası Kadir Muhammed Dede hakkında 1922 yılında İnkılâp dergisinde şöyle yazar: "Babam hicrî 1242, miladın 1823 senesinde Taşkent'te doğdu. Şu anda 99-100 yaşındadır. Rus istilası sırasında 42 yaşında olup Taşkent'i Ruslardan koruyan kahramanlardan biridir.

Kendisi, Türkistan hanlarından Şir Ali Han, Hudayar Han, Malla Han ve Taşkent beylerinden Muhammed Şerif Atalık, Selimsak Bey, Aziz Bey, Narmuhammed Kuşbeyi, Kanaat Bey, Malla Han ve en son Koşdadhaların dönemine tanık olan zattır. Hanlık'ın baş mefettişi ve kumandanı Musulmankul ve Molla Alimkullar'ı görmüş, savaşlara katılmıştır. Pisketli Kaşgar amiri ünlü Yakub Bey'i Kaşgar'a uğurlamıştır. Böylece kırk sene Müslüman hanların dönemini, elli sene Rusya dönemini ve beş sene daha İşçi hâkimiyeti gördü." [6. S. 88] Rus sömürgecileri tarafından kendi ülkesinden kovulan, Kaşgar'da Çinlileri yenerek, kendi hâkimiyetini kuran ve *Mu'minler Amiri* unvanını alan Yakub Bey'in (1865) sadık altmış askeri arasında Kadir Muhammed de vardı. Türkistan'ın birbirine düşen hanları ve beylerinin sebepsiz savaşlarına, Rus imparatorluğunun ülkeyi zorla basarak ele geçirmesine tanık olmuştur. Özellikle daha sonraki savaşlar Kadir Muhammed Dede'yi etkilemiştir. Yukarıda saydıklarımız arasında Yakub Bey ve Molla Alimkul yurt için, millet için, din için Ruslara karşı savaşmıştır. O yıllarda halk onları millet kahramanları olarak karşıladılar. Söz konusu beylerin isimlerine Kadirî'nin daha küçük eserlerinde birkaç defa rastlanır (*Bizde Askerlik Meselesi, Babam ve Bolşevik*). Bu beylerin adları sadece tarihî bir şahıs olarak değil yazarın saygısını, sevgisini kendinde bulunduran bir insan olarak dile getirilir. Kadir Muhammed Dede ve yazarın saygısını kazanan Molla Alimkul Ruslara karşı savaşta şehit olurlar. Halk, Molla Alimkul'a saygı göstererek onu Şeyhantahur mezarlığına defneder. Bu savaşa ulema "Öldüren, gazi; ölen, şehittir" diye fetva verir. Kaynaklarda Ruslara karşı savaş din, millet, dil meseleleriyle bağlı olduğundan millet meselesi derecesine yükseldiği ve halk ve hanın birleşerek bu savaşa girdikleri kaydedilmiştir. Bu savaşa Kadir Muhammed Dede de katılmıştır ve Ruslara karşı savaşta şehitliği kabul etmiştir. Bu konuda yazar *Babam ve Bolşevik* eserinde haber verir.

Aslında hayat tecrübelerini kazanmış olmak, savaşları görmek, savaş acılarını çekerek yabancı ülkede vatanın hasretini çekmek, başka ülkelerdeki hayatı kendi hayatıyla karşılaştırmak insana hayatı ve dünyayı daha iyi kavrama imkânı sağlar. Abdulla'nın dünyayı münasip olarak kavrayabilmesi ve tefekkür gücü babası Kadir Muhemmed'den geçmiştir. *İki Rus imparatorluğu siyasetinin canlı tanığı olan, her ikisinden de zulüm ve zorluktan başkasını tatmayan Kadir Muhammed'in içindeki nefret hissi oğluna da miras olarak geçmiştir.*

Babam ve Bolşevik (1922) hikâyesinde müellif, hikâyenin yazıldığı yıllarda Türkistan'da Bolşeviklerin tam bir zafere kavuşması ve babası gibilerin yenilgiye uğramasını ele aldı ise de asıl dikkat etmek istediği husus başkaydı.

Devrimden sonraki yıllarda diğer aydınlar gibi Kadirî de Bolşeviklerin hükümetine güvenmişti. Yalnız bu güven duygusu uzun

yaşayamadı. Alî hakem olan vakit, Bolşevikler siyasetinin yalana dayandığını gün geçtikçe daha iyi gösteriyordu. Kadirî konuyla ilgili olarak yazar: "Tabii ki babam Rusya hükümetini asla istemez. Çünkü onun elli senelik sömürgesini yaşamış, acılarını görmüştür." [6. S. 89] Dede, kendisi asker olduğundan yerli halkın askerlerinin olması siyasî-ekonomik açıdan önemli olduğunu anlamış, bu konuda hep tedirgin olmuştur. Dedenin, sohbetlerinde sadece aşk maceralarını değil, onun bizzat tanık olduğu ülkelerin yönetim yapısı, kuralları, yönetim şekli, ülkenin sosyal-siyasî durumu gibi konuları çocuklarına anlattığı hatıralarında kaydedilmiştir. [6. S. 67].

Tanrıtanımazlar hükümetini kurmaya çalışan Bolşeviklerin yönetiminde ne insanın değeri vardı ne vefa ve ne de insanîlik. Yukarıda vurguladığımız gibi Kadir Muhammed Dede ömrünün sonuna kadar fakirleri desteklemeyen hükümeti, Rusları (onlara kafir demiştir – S.T.) kabul edemedi. Kadir Muhammed Dede dönemin sosyal-siyasal durumunu değerlendirebilen seviyeye sahipti. Onun bu özelliği kendi fikrinde sabit, yolundan dönmeyen sağlam imanlı oğulu yetiştirmesinde önemli etken olmuştur.

Kadirî, *O'tgan Kunlar (Geçmiş Günler)* romanının yazılış tarihçesi hakkında şunları yazar:

"Ömrünün hemen yarısını han dönemlerinde yaşamış, birçok olaya tanık olmuş babam çocukken ilginç olayları bize anlatırdı. Bunlar bende tarihe karşı ilginin artmasına sebep olmuştur. Daha sonra tarihimizle ilgili birçok kitap okudum ve bende geçmişi anlatan Batı usulünde bir roman yazma isteği uyandı." Demek ki *Geçmiş Günler* romanının baş hikâyecisi müellifin babası Kadir Muhammed Dede'dir.

Büyük tarihî dönemin şahidi olan halk, millet tarihini ele alan roman yazma isteği sıradan bir istek olmayıp o, içinde vatanına karşı duyduğu borcu da bulundurmaktaydı. *Dünyayı tanıma sürecinde bu tür efsane ve rivayetleri devamlı olarak dinleyen Abdulla'nın mitolojik tefekküründe milletin tarihi bir fona dönüştü.* Abdulla Kadirî, tarihe, tarihî şahıslara ilgiyle bakmış, dikkate değer olayları diğerlerinden ayırabilmiştir.

Özbek edebiyatında Kadirî'den önce de roman türünde eser vermeye çalışanlar olmuştur. *Befarzand Ochildiboy (Evlatsız Açildibay), Yangi Saodat (Yeni Saadet), Juvonboz (Homoseksüel)* fikrimizin örneğidir. Yazar, bu şekilde eğitici konuları esas almanın edebiyatın asıl amacından uzaklaşarak seviyesini düşürebileceğini anlamıştı. Abdulla Kadirî, konu ve mesele seçerken insana farklı yönlerden baktı, milletin sorunlarını doğru belirleyerek dünya romancılığı ve Doğu klâsik geleneklerin temelinde ilk millî Özbek romanını yaratabildi.

Kadirî, romanın bir yerinde Atabey'in, diğer yerinde Yusufbey Hacı'nın, başka noktada da Mirza Kerim Kutudar'ın dilinden konuşur. Dedenin "kafirlerin elinde kaldık, yurt ağız birliği yapsa silah olmasa bile elimizde sopayla da olsa karşı koyabilirdik" şeklindeki teessüfleri yazarın 1919 yılında yazdığı *Bizde Askerlik Meselesi* adlı makalesinde acıyla dile getirilir. Milletin, halkın bu şekilde dağınık kalması, bütün Türkistanlıların ükdesine dönüşmüştü. Yazarın eserlerinde de aynı durumdan şikâyet ve birliğe davet kabararak görünür. Küçük eserlerinde belirmeye başlayan dert, daha sonra yazdığı romanlarında büyük bir yaraya dönüştü.

Geçmiş Günler romanında Yusufbey Hacı'nın: "Kardeşler! Rus, kapımıza dayanmış, aramızdan çıkacak fitne fesatı beklemektedir. İşte böyle önemli bir günde gücümüzü gerçek düşmanımıza karşı kullanacağımıza birbirimize girsek hâlimiz ne olur? Biz bu şekilde devam edersek Rus istilası o pis adımlarını Türkistanımız'a atmaz mı? Kaderimiz kafirin elinde kalmaz mı?" sözleri ömrünün büyük bir kısmını savaşlarda yaşamış, Ruslara karşı cihat etmiş Kadir Muhammed Dede'nin sözleri değil mi?

Abdulla Kadirî bir sanatçı olarak eserinde bu tür karaktere yer vermeye haklıydı. Nitekim kendisi şöyle yazar: "...Özet şu ki, tarihî eser yazarken bir şahsın ister sözlü ister yazılı olsun dediklerine tamamen inanmak doğru değildir. Önce onu iyice incelemek, mantık eleğinden geçirmek ve daha sonra eserde kullanmak lâzım ki, okurlarda herhangi bir kuşku uyanmasın..." Demek ki yazar babası Kadir Muhammed ve diğer tanıdıklarından bilgi toplamış ise de onları tarihî gerçeklerle karşılaştırarak iyice incelemiştir.

Yazar, eserlerinde tarihî kaynaklara dayandığını: "...Türkistan Hanlığı tarihinden biliniyor ki...", "...tarihin bize bildirdiğine göre..." gibi ifadelerle bildirmiştir. Vurgulanmalıdır ki yazar eserlerinde sadece belgelere dayanmadan onları sanatsal bir şekilde işlemiştir. Abdulla Kadirî, romanlarında asıl ve önemli mahiyete sahip tarihî gerçekleri tekrar canlandırarak onları daha cazip ve daha zevkli hâle getirmiştir. Yazar, bilgiler arasında önemli olanlarıyla olmayanları titizlikle ayırt etmiş, fazla olduğunu düşündüklerini dikkate almamıştır.

Yazar, babası Kadir Muhammed Dede'ye, onun hayatına örnek olarak baktı. Ona özendi, onu izledi, ona sadık kalmaya çalıştı. Bunu yazarın kahramanlarına karşı yaklaşımından da anlayabiliriz. Kadir Muhammed Dede, Yakub Bey'in ordusu dağılınca Gulca'dan mal getirip tüccarlık yaptı. Bu nedenle türlü ülkeler de bulundu. Kadirî: "ben de yurt dışına gitmeyi arzu ederim. Ama buna izin yok. İzin olduğunda da sermaye..." diye teessüf eder. Eserin ana karakteri olan Atabey'in adaletli devlet yönetimini arzu etmesi, yazarın içinde bulunan yansımasıdır. Bu isteğin kökleri Kadir Muhammed Dede tarafından atılmıştır. Kadirî, hacca

gitmeyi ve diğer ülkeleri kendi gözleriyle görmeyi arzu etti ise de bu arzu gerçekleşemedi. Romanda Atabey'in etrafındakilerin şaşkın gözleri karşısında başka ülkenin idarî sistemini, Şamay izlenimlerini anlatması Kadir Muhammed Dede'nin çocuklarına anlattığı hikâyelerin devamı gibidir sanki. Yüksek hedefleri için yolundan caymayan Atabey ve Enver gibi karakterler bu özellikleriyle Ruslara karşı savaşan Kadir Muhammed Dede ve Yakub Beylerin Doğu Türkistan'a gidiş olaylarını hatırlatır.

Abdulla Kadirî, romanları için bilgi toplarken Kokan Hanlığı tarihine ait Özbekçe ve Farsça kaynakları araştırmış, romanda geçecek yerleri bizzat gidip görmüştür. "Ben eser yazmadan önce yazmak istediğim şey hakkındaki bilgileri titizlikle incelerim, der müellif. – Eğer herhangi bir yer hakkında yazacak olursam orayı daha önce görmüş isem de tekrar gidip iyice incelerim." Yazar, sadece babası Kadir Muhammed Dede'nin anılarına dayanmamış, farklı şehirlerden gelen yaşlı insanlarla sohbet kurmuş, tarihî olaylara bizzat tanıklık eden kişileri arayıp bulmuş, onlardan bilgi toplamıştır. (*1819 Yıl Yâdigârı*)

Kadirî, diğer romanı olan *Mehrobdan Chayon (Mihraptan Akrep)*'i 1926 yılında yazmaya başladı. Bu sırada Kadir Muhammed Dede çoktan vefat etmiş ise de esas hikâyeci tekrar oydu. Yazar, romanın sonunda yani epilog kısmında şöyle yazar: "Mirza Enver'in hikâyesini merhum babamdan duymuştum.

"Kokan'dan bir mirza gelip filancanın evini kiraya almış" gibi söylentiler çıktı, diye hikâye ediyordu dede. — Ben Mirza'nın haberini almış isem de bir haftaya kadar kendisini göremedim. Ramazan günlerinin birinde akşam namazını kılıp camiden çıkarken Sufî: "Hepiniz Hudayar Han'ın mirzasının evine iftara davetlisiniz." dedi. Biz de yirmi kadar kişi olup yeni komşumuzun evine gittik. Ev ve eyvana güzel halılar döşenmiş, ortaya sofra konmuştur... İçeri girip oturduktan sonra kapının önünde yakışıklı bir delikanlı göründü. Saygıyla bizi selâmladı. Mirza Enver dedikleri oymuş. Biz sofraya baktık, Mirza'nın hâl hatırını sorduk. Taşkentli olmak istedik, dedi gülümseyerek. Biz Taşkentlilerin sevdiği yemek olan Narın yaptırmış, doyasıya yedik... Hoca ile birkaç kişi daha fatihaya okunmadan dışarı çıktılar. Biz neler olduğunu anlayamadık. Sonra tekrar geri döndüler. Sofra kaldırılıp yeni fatiha okunacakken hocanın önüne kasede su getirip koydular. Hoca nikah hutbesini okumaya başladı... Çok şaşırmıştık. Hutbe sona erip, Mirza'ya bir kızı nikâhladılar. Biz Mirza'yla kızın hakkına dua ederek, dağıldık. Yalnız, âdete uymayan bu nikah hepimizin kafasında soru işareti bırakmıştı. Bir hafta kadar zaman geçince Mirza'yla tanıdık olduk. Daha sonra da Mirza'yla yakın olduk. İşte o zaman Mirza ile Hudayar arasında geçen macerayı öğrendik, şaşırdık ve Mirza'ya karşı sevgimiz daha da arttı..." Dede bu olaya şaşkınlıkla yaklaşımda bulunur. Yani bir mirzanın Han kızına âşık olup onu

kaçırmasına şaşırmış, sıradan bir delikanlının bir hana karşı böyle bir cesaret sergilemesi onu zevklendirip, onu da coşturmuştur. Kadir Muhammed Dede, bir süre Hudayar Han döneminde askerken geceleri ateş etrafında oturup geçmiş hakkında konuşmuşlardır. Bu tür meclislerde sohbet konusu önce siyasetle başlayıp, yaşam tarzıyla devam etmiş, askerlerin kendi hayatları hakkındaki meselelerle son ermiştir. Bu tür mahrem sohbetlerde hiçbir tarih kitaplarında bulunmayan olaylar, maceralar hikâye edilirdi. Kadirî'nin de bu tür sohbetlerden babası yardımıyla haberdar olması kaderin bir hediyesiydi.

Kitabın yazar hayattayken yayınlanan baskısında okuyoruz: "1277 yılının sonbaharı olmalı. Yusufbey Hacı, Kanaatşa'dan bir mektup aldı. Evliya Ata'da bulunan Kanaatşa şöyle yazıyordu: "Oğlunuz Atabey yanında bir kişiyle bizim ordudaydı. Almata'da Ruslarla çarpışırken ön sıralarda bu iki kişi vardı ve cesaretle savaşarak şehit oldular. Ben kendi ellerimle ikisini defnettim..." Kanaatşa, günümüzdeki Tacikistan'ın Karategin adlı yerindendir. Kokan hanlarının birkaçının döneminde ordu komutanı, sonra da Türkistan vilayetinin valisi oldu. Ruslara karşı savaştı. Buhara'ya elçi olarak gittiğinde Amir Muzaffer tarafından 1862 yılında katledildi. Demek Atabey Ruslarla savaşarak şehit oldu. 1865 yılında Türkistan'ı Ruslardan koruyan Molla Alimkul da şehit oldu. Hayatın öyle sırları vardır ki, Abdulla Kadirî de kısmen şehitlik makamına erdi... Bu üçlü bir yönüyle birbirine benzer. Her üçü millet ve iman yolunda birleşti ve yükseldi. Türkistan'ı ele geçiren Ruslara karşı nefret, öfke yazar için de yabancı değildi. Bu yüzden şehit kelimesi kullanıldı.

Hanzadeler ve çıkarcı beyler taht ve makam dalaşına girip birbirlerinin kanlarını döktüklerinde Rusya ordusu Türkistan'a yavaş yavaş yaklaşıyordu. Yalnız hanzadeler de beyler de akıllanmadılar. Bunun sonucunda da küçük hatalar büyük kayıplara neden oldu. İşte böyle büyük bir acıyı yazar eserlerine sindirmeye çalıştı.

Abdulla Kadirî, dünya edebiyatından, Tolstoy, Dostoevskî, Çekov, Thokur, Zeydan gibi sanatçılardan yeni beyan usulünü öğrendi. Bunun dışında yazarın sanatı geleneksel edebiyatımız, islam felsefesi, Rumî, Nevaî, Fuzulî gibi büyüklerin mirasıyla doyunmuştu. Ve bunların yanında Kadir Muhammed Dede'nin ayrı bir yeri vardır.

"Bildikleri ve inandıkları" hakkında yazmayı makul bilen Abdulla Kadirî, halkın zevkine ve seviyesine uygun millî eserler verebildi.

Sanatçı şahsını onun verdiği eserlerle birlikte araştırmak edebiyatın gelişimine, genellemeler yapmaya katkı sağlar. *Özet şu; yıllar boyu babanın yetiştirdiği fidan büyüyüp meyve verdi ve onun elinde beslendi.* Canlı tarihe dönüşen Kadir Muhammed Dede'nin ömrü esas itibarıyla bedenî bir emekle geçti. Baba, çocuklarına gördükleri ve yaşadıklarını hikâye ederken Abdulla Kadirî'de heves ve ilgi uyandırdı. Çocukluğundan

ileri fikirli, temiz yürekli olan Abdi, Özbek milletini dünyaya tanıtan eserlerini halk hayatından, hayat okulundan almıştı. İlk önce Kadir Muhammed Dede gibi büyükler onun kalbine hayatın sırlı kodlarını yerleştirebildiler. Bu kodlar, onun eserleri için bir program, ana fikir oldu. Herhangi bir büyük şahsın ortaya çıkmasında en büyük rolü onların ardında bulunan baba, anne, dede gibi ilk hocalar yerine getirirler.

Kaynaklar

1.BorevçYu. Iskusstvo ınterpretatsıı ı otsenkı. Moskova, 1981, s.56.

2. Vıgotskı L. Psıxologıya ıskusstva. Moskova, 1987, s.56.

3. Kadirî H. Babamdan Hatıra, 2005, Taşkent, s.12.

4. Abdullayev M. Geçenler Yâdı, Taşkent, 2012, s.67.

5. Zarubejnaya estetika i teoriya literaturı XX vv., Moskova, 1987, s.47.

6. Kadirî A. Diyar-i Bekir, Taşkent, Yeni Asır Evladı Yayınevi, 2007, s.88.

ŞECERE-İ TERÂKİME'DE OĞUZ HAN'IN DOĞUMU HAKKINDA

MARGUBA ABDULLAYEVA
Dr., Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğretim Üyesi

Öz

Makalede, Ebülgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime adlı eserinde Oğuz Han'ın doğumu ile ilgili olayların beyanını ve betimlenmesini araştırmaya çalıştık. Ebülgazi'nin tarihî olayları kaleme alma mahareti analizlerle derinlemesine araştırıldı. Şecere-i Türk'teki hikâyeler ve Oğuznâme destanı ile karşılaştırılarak analiz edildi.

Anahtar Kelimeler: *Karşılaştırmalı edebiyat bilimi, Şecere-i Türk, Şecere-i Terâkime, Oğuznâme, Oğuz Han, tarihî gerçek, hikâye, betimleme, üslup, analiz, edebî maharet.*

Bilindiği üzere Türk halklarının tarihi kaleme alınan kaynaklarda ve hanedanların soyağacının kaydedildiği tarih kitaplarında Oğuz Han'la ilgili bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terâkime* adlı eserlerinden de Oğuz Han'la ilgili kapsamlı bilgi yer almaktadır.

Şecere-i Türk'ün ilk bölümünde "Oğuz Han'ın Dünyaya Gelişi Hakkında" başlığı altında Oğuz Han'ın doğumu Ebülgazi diliyle özgün bir şekilde beyan edilir. Aynı başlık *Şecere-i Terâkime*'de de vardır. *Şecere-i Terâkime*'de Oğuz Han'ın doğumu, kendine isim vermesi, Müslüman kadınla evlenmesi, evlatları, torunları hakkında detaylı bilgi aktarılır. Söz konusu tarihî bilgilerin yazar tarafından ustalıkla işlenmesiyle eserin edebî ve sanatsal değeri artmıştır. *Şecere-i Terâkime*'nin *Şecere-i Türk*'ten önce kaleme alındığını ve *Şecere-i Terâkime*'de Oğuz Han hakkındaki bilgilerin daha kapsamlı olduğunu dikkate alarak analizimizi *Şecere-i Terâkime* üzerine gerçekleştirmeye karar verdik.

Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* adlı eseri 1071/1660 yılında kaleme alınmıştır. Eser, Tanrı'ya hamtla başlar. Sonra yazarın kendisi hakkındaki "...İmdi mundin song Çingiz evladindin Ürgenciy Arapmuhammedhanning oğli Ebülgazihan aytatürürkim köb imgekler

körgendin song yaşımız ottuz tokkuzğa yetgende tarih ming taki ellik birde yılan ilinde Harezm memalikinde atamız tahtında olturub yurt ayşiğa meşğul bolduk." [Kononov A.N. Rodoslavnayaa turkmen. Akademii nauk SSSR. Moskva-Leningrad. 1958. S.3. Yukarıdaki kaynakta *Şecere-i Terâkime*'nin eleştirel metni yer almıştır. Metin, Kononov tarafından eserin 7 adet elyazması esas alınarak oluşturulmuştur. Biz de analizimizde bu metinden yararlandık. Bundan sonra bu kaynaktan alınan örnekler sayfa numarası ile gösterilecektir.] kayıtlara yer verilir. Eserim yazılış sebepleri, esere ad verilmesi üzerinde durulduktan sonra "Âdem Aleyhisselam'ın zikri"nde onunla ilgili bilgiler beyan edilir. Moğol Han'dan Kara Han'a kadar tüm hanları saydıktan sonra Oğuz Han'ın beyanına başlar. "Oğuz Han'ın Dünyaya Gelişi Hakkında"da şöyle yazar:

"Kara Han'ın ulu hatunundan bir oğlan dünyaya geldi. Güzelliği aydan, günden ziyadeydi. Üç gece üç gündüz anasını emmedi. Her gece o oğlan annesinin rüyasına girip: "Ey ana müslüman ol! Eğer olmazsan ölürüm ama seni emmem!" derdi. Annesi oğluna kıyamadı ve Tanrı'nın birliğine iman etti. Ondan sonra oğlan onu emdi. Ve anası gördüğü rüyayı ve müslüman olduğunu kimseye söylemedi, herkesten gizledi." [Şecere-i Terâkime, S.13]

Çünkü, der yazar, Yafes'ten Alança Han'a kadar Türk ulusu Müslüman'dı. Alança Han padişah olduktan sonra ulus da çoğaldı, mal mülk de. Servete düşüp Tanrı'yı unuttular. Bütün halk kâfir oldu. Kara Han döneminde kâfirlikte zirve noktadaydılar. Eğer baba Müslüman olduğunu duyarsa oğul babayı, oğul Müslüman olursa baba oğulu öldürürdü.

O sıralar Moğollarda bir âdet hâkimdi. Oğlan bir yaşına basana kadar ona isim verilmezdi. Kara Han, oğlu bir yaşını doldurduğunda halkı davet edip düğün yaptı ve oğlunu herkesin önüne getirip âyana söyledi: "Bizim oğlan bugün bir yaşına bastı. İmdi ona ne ad verirsiniz?" Âyan konuşmaya fırsat bulamadan oğlan dedi: "Benim adım Oğuz'dur!" Bu noktada Ebülgazi bir beyit yazarak olayı şiir şeklinde beyan eder.

Yaşar bir yaşında oğlan orda revan

Gelip dile dedi: Biliniz ey âyan.

Adımdır Oğuz; Husrevi namdar

Biliniz yakın tüm ehli hüner. [Şecere-i Terakime, S.14]

Düğüne gelen büyük küçük herkes oğlanın bu sözlerine şaşırdı. Sonra dediler ki bu oğlan adını kendi verdi, bundan daha iyi ad mı olur, diye ona Oğuz adını verdiler. Yine dediler ki bir yaşındaki çocuğun böyle söz söylediğine kimse hiçbir zaman şahit olmadı. Bunu ongun belleyerek "bu (Oğuz) uzun ömürlü ve ulu devletli ve avcı ozağan (en çevik) ve yavı yayağan (düşmanı yenen) olacaktır." dediler.

Oğuz konuşmaya başlayınca her zaman "Allah Allah" diye gezerdi. Onu görenler henüz çocuk olduğu için ne konuştuğunu bilmiyor sanırlardı. Çünkü "Allah" Arapça bir kelimeydi. Hiçbir Moğol Arapça bilmiyordu. Bu sözlerden sonra yazar "Oğuz'u Allah Teala annesinden veli olarak yaratmıştı. Bu yüzden onun gönlüne kendi adını telkin buyururdu." diyerek Oğuz Han'ı doğuştan Müslüman olmakla över.

Şecere-i Terâkime'nin "Oğuz Han'ın Dünyaya Gelişi Hakkında"daki bilgiler *Şecere-i Türk*'te aynı başlık altında aynen tekrar edilir. Demek ki Ebülgazi iki eserinde de Oğuz Han'ın dünyaya gelişini aynı şekilde beyan etmiştir.

Peki, Oğuz Han'ın doğumu *Oğuznâme*'de nasıl beyan edilir? *Oğuznâme*'nin Nasimhan Rahman tarafından Özbekçeye aktarılarak dergide tekrika edilen şekline bakalım. *Oğuznâme veya Oğuz Kağan Hakkında Destan* olarak adlandırılan söz konusu eser şöyle başlar:

"Öyle olsun dediler. Bunun beyanı şöyledir. Yine ondan sonra sevindiler. Günün birinde Ay Kağan doğum yaptı, oğlan doğurdu. O oğlanın benzi göktü, ağzı ateş kırmızısıydı, gözleri aldı, saçları, kaşları karaydı. İyi meleklerden daha güzeldi. O oğlan annesini emdikten sonra bir daha emmedi. İyi et, yemek, içecek istedi, konuşmaya başladı. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü, oynadı. Bacakları öküzün bacakları gibi, belleri kurdun beli gibi, sırtı kartalın sırtı gibi, göğsü ayının göğsü gibi oldu. Bütün vücudu kalın tüyle kaplıydı, yılkıyı kaldırabiliyor, ata binebiliyor, geyik avına bile gidiyordu. [Nasimhan Rahman. // Şark Yıldızı. T.: 1989. №-4. S.165. Daha sonra bu kaynaktan alınan alıntılar sayfa numarası ile gösterilecektir.]"

Oğuznâme'deki Oğuz Han'ın dünyaya gelişiyle ilgili bilgiler *Şecere-i Terâkime*'den farklıdır. Ay Kağan'ın doğum yaparak oğlan doğurması, oğlanın yüzünün gök, ağzının ateş kırmızısı, gözlerinin al, saç ve kaşlarının da kara olması destanlara özgü mitolojik kahramanların portresini hatırlatır. Ayrıca Ay Kağan karakteri Şumerlilerin tanrıçası İşter'i anımsatır. Özellikle destandaki "iyi meleklerden daha güzeldi" ifadesi eski halk eposlarına özgü abartılı bir betimlemedir. Aslında güzelliğin meleklerle kıyaslandığı doğrudur. Yalnız, yukarıda olduğu gibi Oğuz Han'ın meleklerden daha güzel olması destanlarda çok nadir rastlanan bir durumdur. Buradan anlayabiliriz ki *Oğuznâme*'nin ortaya çıkışı çok eskilere dayanır. Destandaki betimleme ve beyan tarzı sözlü geleneğe ait en eski efsanevi destanların üslubuna benzer.

Şecere-i Terâkime'de ise Oğuz Han'ın doğumu özgün bir biçimde hikâye edilir. *Oğuznâme*'den farklı olarak Ebülgazi Oğuz Han'ı doğuştan Müslüman olmakla över. Tanrının iradesi ile bu durum hikâyenin mahiyetine sindirilir. Onun doğar doğmaz Müslümanlığa davet ederek annesinin rüyasına girmesinde de yazarın amaçları anlaşılır. Ebülgazi,

Oğuz Han'ın Tanrı'ya iman eden bir anneden doğduğunu, böyle bir anne tarafından yetiştirildiğini vurgulamak için böyle bir tutum sergilemiştir. Oğlanın kendine ad vermesi, bir yaşında konuşabilmesi, annesi iman etmezse emmeyeceğini söylemesi, bunların hepsi halk destanlarının ana karakterlerini akıllara getirir. Bu tasvirler eserin *Oğuznâme*'ye yaşça yakın olduğunu gösterir.

Oğuznâme'de ise bu süreç farklı ele alınır. O oğlan annesini bir defa emdikten sonra bir daha emmez. Dile gelerek et, yemek, içecek ister. Kırk gün sonra büyür, yürür. Bacakları öküzünküne, belleri kurdunkine, sırtı kartalınkine, göğsü ayınınkine benzer. Vücudunun tüyle kaplı olması eski mitlerde beline kadar öküz olan Öküz adamı, belinin kurdun beline benzemesi de kendilerini kurt evlatları olarak bilen Türkleri (özellikle Aşina kabilesi) hatırlatır. Demek ki *Oğuznâme* bünyesinde en eski dönemlerden bugüne kadar Türk halkları hayatından türlü izler taşımaktadır.

Kaynakça

Ebülgazi. Şecere-i Türk. Taşkent. Çolpan Yayınevi. 1992. –S.192.

Ebülgazi Bahadır Han. Şecere-i Terâkime. 1071/1660. – S.80. A.N. Kononov'un hazırladığı eleştirel metin. Moskova-Leningrad. 1958.

Rahmanov N. Oğuznâme veya Oğuz Kağan Hakkında Destan. // Şark Yıldızı. 1989. №-4. – S.165-171.

Mahmudov K. Ebülgazi Bahadır Han. Şecere-i Terâkime. T. 2010. http: www.e-tarix.uz/milliyat-insholari/165-shjarai-tarokima.html

Kononov A.N. Rodoslovnaya turkmen. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR. Moskva-Leningrad. 1958. –S190.

Bahtiyar İsabek. Oğuznâme. Taşkent. 2010. http://www.e-adabiyot.uz/uzbek/qadimiy/165-oguznoma.html

Abdurahmonov A. İptidadan İslama Kadar Tarih. Samarqand. 2006. (Elektron ders kitabı). http: //www.samdu.uz/files/web/napr/filologiya/txoi/html/3-03.htm

Şçerbak A.M. Oğuznâme ve Muhabbetnâme. Leningrad. 1959.

Hudaynazarov H. Şecere-i Türk ve Onun Araştırılması. Taşkent: Okituvçi Yayınevi. 1993. –S.127.

Rahmanov N. Köhne Yazıtlar. Taşkent.

Artıkbayev J.O. Oguz-han problemı drevney istorii srednego prirtışya. Kazakistan. 2009. www.history.kz

ВОПРОСЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВ В МОЛОДЕЖНОЙ СРЕДЕ КАЗАХСТАНА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ (СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Галия Досмухамбетова
Республика Казахстан
Военно-исторический музей
Вооруженных Сил
Республики Казахстан

Аннотация.

В статье рассматриваются вопросы языковой политики и языковой ситуации в современном Казахстане. Особое внимание уделяется исследованию функционирования языков в микросоциолингвистической среде – студенчестве.

Ключевые слова: *языковая политика, языковая ситуация, языковой сдвиг, микросоциальная общность, образование.*

Annotation

the article deals with the issues of language policy and the language situation in modern kazakhstan. particular attention is paid to the study of the functioning of languages in the microsociolinguistic environment - students.

Key words*: language policy, language situation, language shift, microsocial community, education.*

Исследование функционирования казахского и русского языков в казахстанском обществе является одним из актуальных и изучаемых вопросов на протяжении нескольких десятилетий.

В стране проведен ряд социолингвистических исследований (Б.Хасанов, А.Карлинский, М.Исаев, М.Копыленко, С.Саина, З.Ахметжанова, Э.Сулейменова, О.Алтынбекова, Ж.Смагулова, Н.Шаймерденова, Ш.Жаркынбекова и др.). Однако, языковые явления, тесно связанные с обществом, находятся в постоянном движении и изменяются соответственно изменениям факторов языковой ситуации (исторические, демографические, политические, социальные, экономические), что оставляет актуальным обращение к этой теме.

Л.П.Крысин также отмечает, что работ по социолингвистике немного, однако, «исследование поведения людей как членов малых групп дает многое для характеристики вообще социального поведения человека, кроме того, свойства индивида как говорящего, создателя определенных высказываний обнаруживается, прежде всего, в пределах подобных групп» (1, 249).

В казахстанской социолингвистике вопросами изучения микросоциальных групп занимались С.Ю.Сон, Г.С.Суюнова, Г.Досмухамбетова, А.М.Кумарова, Д.Касымова, Г.Д.Алдабергенова и другие.

Автором статьи в 1998-2002 гг. было проведено социолингвистическое следование «Функционирование языков в микросоциальной общности» на материале анкетирования студентов ЕНУ им.Л.Н.Гумилева.

Настоящая статья имеет целью установить, изменились ли социолингвистические факторы, влияющие на функционирование языков в молодежной среде и выделить языковые предпочтения микросоциальной, в данном случае, молодежной общности.

На момент исследования в стране осуществлялась новая языковая политика в соответствии с Конституцией Республики Казахстан и Законами о языках (от 22 сентября 1989 г. и 11 июля 1997 г.), "Концепцией языковой политики Республики Казахстан" (4 ноября 1996 г.), "Государственной программой функционирования и развития языков" (5 октября 1998 г.), "Государственной программой функционирования и развития языков на 2001 - 2010 гг." (7 февраля 2001 г.) и другими документами, регулирующими государственно-правовые аспекты языковых отношений.

Демографическая ситуация характеризовалась увеличением коренного населения: по данным переписи 1999 г. все население составило 14953126 человек, из них казахи 53,4%, русские 30%. Впервые с 1926 г. казахи стали преобладающим в численном отношении этносом (2. 1999 г.).

В результате исследования были сделаны следующие выводы: молодежная среда, в данном случае, студенческая, является частью общества и государственное регулирование языков отражается на ней, даже в большей степени, чем на иных группах. В студенческой среде отмечена большая распространенность казахско-русского двуязычия, как в межличностном общении, так и в учебном процессе. Казахский и русский языки в исследуемой микросоциальной общности различаются коммуникативной мощностью в различных сферах функционирования. В связи с этим диглоссия рассматривалась в

работе как устойчивый признак микросоциальной студенческой билингвальной общности.

В процессе исследования наряду с положительными факторами были отмечены проблемные вопросы по функционированию государственного языка в микросоциальной студенческой билингвальной общности: недостаточное количество учебной, учебно-методической, научной литературы по ряду специальностей; терминологических словарей; педагогических кадров по многим дисциплинам для отделений с казахским языком обучения (3).

Для изучения демографических показателей большую помощь оказывают переписи населения. Данные Национальной переписи, проведенной по состоянию на 25 февраля 2009 г. показали рост численности населения, в основном за счет естественного прироста титульной нации. Наибольший удельный вес в общей численности населения занимают казахи – 63,1% и русские 23,7%. На долю других этносов и этнических групп приходится 13,2% населения республики. За межпереписной период (1999-2009 гг.) численность казахов увеличилась на 26 %, с 53,5 % до 63,1 % (4. с. 20). Важным является этническая идентификация: указали родным языком своей национальности 98,9% казахов,

Численность населения в возрасте 15 лет и старше, владеющего казахским языком составила 8 992,2 тысяч человек (74,0%). Казахи в возрастной категории 15 лет и старше (7 320 418 человек) отметили степень владения казахским языком следующим образом: понимают устную речь – 7 198 880 человек (98,3%), свободно читают – 6 986 634 человек (95,4%) и свободно пишут – 6 819 898 человек (93,2%). Наравне с государственным языком широко используется русский язык, о чем свидетельствуют следующие данные: в возрастной категории 15 лет и старше понимают устную речь – 11 471,0 тыс. человек (94,4%), свободно читают – 10 724,9 тысяч человек (88,2%) и свободно пишут – 10 309,5 тыс. человек (84,8%). (4. с.23).

Таким образом, демографические данные показывают рост одного из главных показателей – численность коренного населения, увеличение количества людей, владеющих казахским языком.

Одним из важных социологических источников в изучении функционирования казахского и русского языков среди студентов, послужили статистические данные по высшему образованию в Республике Казахстан.

В Переписи 2009 г. было отмечено увеличение образовательного уровня населения в период 1999-2009 гг.: в расчете на каждые 1000 человек приходилось 198 человек в возрасте 15 лет и

старше с высшим образованием, (в 1999 г. – 126), с незаконченным высшим 31 (в 1999 г. - 17), 250 человек со средним специальным образованием (в 1999 г. - 224). Указанные уровни образования имеют 47,9 % населения страны в возрасте 15 лет и старше, против 36,7% в 1999 г (4. с.34).

По данным министерства образования и науки РК в 2015 г. в ВУЗах Казахстана обучалось 474841 студент, из них 288479 - на казахском языке и 186362 – на русском. Данные показывают значительный рост в пользу государственного языка как языка обучения (5). В этом же исследовании имеются данные по среднему образованию: обучение на казахском языке осуществляется более чем в 6 000 школ с казахским и смешанными языками обучения, что составляет 80 % всех школ в стране (в 1991 г. таких школ было лишь около 50 %).

Значительным фактором увеличения количества казахскоязычных студентов авторы называют процесс внутренней миграции (особенно молодежи) из сельской местности и маленьких провинциальных городов в большие города.

При сравнении данных разных лет нужно отметить, что положение с казахским языком как языком обучения кардинально изменилось, отмечается значительная положительная динамика.

В Перепись населения 2009 г. были внесены существенные изменения, касающиеся нашей проблемы: это вопросы владения английским языком. В результате анкетирования получены следующие данные: понимают устную английскую речь 15,4 % населения, свободно читают - 10,2%, свободно пишут – 7,7%. Уровень владения в городской местности выше, чем в сельской (4. с. 24). Следует отметить, что это небольшие показатели, которые могли бы составить конкуренцию основным языкам, функционирующим в Казахстане: казахскому и русскому.

В связи с информатизацией и компьютеризацией в современном мире в Перепись были включены вопросы владения населением компьютерной грамотностью. Здесь большая доля владеющих новыми технологиями приходится на молодежную среду в возрастной группе от 15-19лет, 20-24 лет: навыки работы и редактирования компьютерного текста составила 23,8% и 21,1 %, электронной почтой и интернетом – 22,3% и 23,3%, другими программами – 21,9%, и 22,7% (4. с. 36).

Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы была принята

Указом Президента Республики Казахстана № 110 от 29 июня 2011 года.

Основные положения Программы отличаются от предыдущей поставленными целями: «гармоничная языковая политика, обеспечивающая полномасштабное функционирование государственного языка как важнейшего фактора укрепления национального единства при сохранении языков всех этносов, живущих в Казахстане», а также выделением в задачах «изучения английского и других иностранных языков» (6.)

По данным социологических исследований Алишариевой А.Н., Протасовой Е.Ю. констатируется, что «все три языка, упоминаемые в Государственной программе функционирования и развития языков в Казахстане на 2011-2020 гг. казахский, русский и английский, - выгладят как хорошо освоенные, удобные инструменты транскультурного взаимодействия. в сфере высшего образования в Казахстане уже сделаны определенные шаги в направлении реформирования обучения языкам. Если раньше, при поступлении в высшие учебные заведения особенно страдало сельское население, поскольку для поступления в вузы необходимо было хорошее знание русского языка, то сейчас все вузы и средние специальные учебные заведения предлагают в качестве языка обучения, как русский, так и казахский. Кроме того, абитуриенты из сельской местности получают своеобразную скидку по количеству набранных для поступления в вуз баллов по государственному гранту, она составляет 30 % (в сельской местности проживает в основном казахскоязычное население). Наблюдаются явные изменения состава получающей высшее образование молодежи – практически половипу обучающихся в вузах составляют выпускники сельских школ. Что касается соотношения численности студентов с казахским и русским языками обучения, то по последним данным Министерства образования и науки РК в настоящее время в вузах Казахстана обучается 474 841 студент, из них 288 479 на казахском языке и 186 362 – на русском (7.).

Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы, имеющая целью повышение конкурентноспособности образования, развития человеческого капитала путем доступности качественного образования для устойчивого роста экономики, приията Указом Президента Республики Казахстан № 1118 от 7 декабря 2010 года.

В характеристике молодежной микросоциальной общности особое место отводится образованию. Образование – это не только социальный институт, а часть культуры соответствующего общества, результат социально-культурного взаимодействия людей. В качестве

наиболее актуальных проблем социологии образования выступают проблемы жизненного самоопределения, самореализации, самоутверждения, проблема выбора нравственных и иных ценностей. Система образования призвана обеспечить человека знаниями, способствующими его адаптации в мире. В современных условиях роль образования в обществе возрастает. Главная задача образования – обеспечить человека знаниями, позволяющими занять достойное место в обществе.

Студенчество, являясь микросоциальной общностью, характеризуется наивысшей социальной активностью и образовательным уровнем в молодежной среде. Студенчество – это особый возрастной период, когда интенсивно происходит процесс регулирования, накопления, сохранения получаемых знаний, их проецирование на практическую деятельность.

В учебную программу подготовки специалистов внесены значительные изменения: в марте 2010 года Казахстан официально присоединился к Болонской декларации и стал 47-м членом Европейской зоны высшего образования и первым центральноазиатским государством, признанным полноправным членом европейского образовательного пространства.

Согласно официальным данным Центра Болонского процесса и академической мобильности в 2014 году 52 вузами были приглашены 1726 зарубежных ученых (2013 год – 1533 человек, 2012 год – 1 349 человек, 2011 год – 1717 человек, 2010 – 418 человек, 2009 – 389 человек).

Из стран Европы были приглашены – 785 ученых, Восточной Азии – 85 ученых, Юго-Восточной Азии – 32 ученых, США – 140 ученых, Российской Федерации – 498 ученых, Республики Беларусь – 28 ученых, других стран – 158 ученых. Приглашение зарубежных преподавателей и консультантов осуществляется в рамках государственного заказа и за счет внебюджетных средств вузов.

Всего за период с 2009 по 2014 годы было приглашено 6927 зарубежных ученых и консультантов.

В целях развития академической мобильности в 2014 году вузами были отправлены на обучение за рубеж на срок не менее 1 семестра 805 обучающихся, из них в страны Европы выехали 740 человек, в США – 52, в Восточную Азию – 12, в РФ – 1. За счет государственного бюджета в 2014 году обучение за рубежом прошли 616 бакалавров и 189 магистрантов.

Обучение за рубежом по различным специальностям в целом, за период реализации программы академической мобильности с 2011 года, прошли 1520 бакалавров и 1043 магистранта. (8).

Из этих данных следует, что определенное количество студентов, включенных в эти процессы, должны владеть иностранными языками для получения образования, что означает исключение из их речевого оборота родного языка. В данной ситуации мы наблюдаем процесс языкового сдвига в сторону использования английского языка.

Вопросы языкового сдвига исследовали многие ученые, которые едины с набором факторов, влияющих на языковой сдвиг. Однако, Н.Б. Вахтин отмечает один важный фактор – фактор языкового окружения. Этот фактор связывают с шансами языка на выживание: чем больше контакт с другими языками, тем хуже для жизнеспособности титульного языка (9).

Вторым условием сдвига Н.Б. Вахтин считает факт, что «люди перестают говорить на родном языке потому, что перестают считать это для себя нужным. Люди оказываются в ситуации, в которой они по какой-то причине делают коллективный (более или менее отрефлексированный) выбор в пользу доминантного языка.

По определению Дж. Фишмана, языковой сдвиг – это крайняя ситуация языкового контакта, характеризующаяся определенными функциональными, социальными и структурными изменениями. Принуждение и выбор - два основных фактора способные вызвать языковой сдвиг» (1.с.55).

В 1968 году Саймон Герман [Herman 1968] разрабатывал *поведенческую модель отдельного человека*, поставленного в ситуацию языкового выбора. По мысли Германа, у каждого человека есть как минимум три одновременно действующих критерия выбора и то один, то другой оказывается главным в зависимости от различных причин — как сиюминутных, так и имеющих корни в прошлом. Эти критерии — собственные потребности, непосредственная речевая ситуация и фоновая ситуация (*personalneeds, immediatesituation, backgroundsituation*) (9). В каждом случае индивид сам выбирает язык.

В статье Н.Б.Вахтина также отмечается влияние возрастного фактора: пожилые люди более консервативны, в то время как молодые люди скорее перенимают инновации и охотнее перенимают чужое. При этом автор особое внимание уделяет государственной политике, экономической, социальной и политической ситуации, при которых

двуязычие быстро переходит в сторону отказа от титульного языка. (9).

Одним из факторов использования языка в учебной среде является специальная литература. Согласно данным проекта IndexTranslationum с 1979 по 2007 гг. английский язык имеет доминирующее положение как языка оригинала: 55% книг переводятся с английского языка по сравнению с лишь 6,5% переводов на английский язык (10.) По данным ресурса «w3techs.com» 52,3% контента всемирной паутины - на английском языке. Доля русского и казахского языков здесь составляет 6,5% и 0,008% соответственно (11). В целом, в области средств массовой информации английский язык имеет статус «лингва-франка», т.е. языка, используемого как средства международного общения.

Таким образом, в молодежной среде все большую популярность приобретает использование английского языка. Президентом Казахстана Н. Назарбаевым, начиная с 2006 года, были даны поручения, направленные на интеграцию английского языка в сферы общественной жизни, в т.ч. образование. Культурный проект «Триединство языков» предполагал следующие роли языков: «казахский язык - государственный язык, русский язык как язык межнационального общения и английский язык - язык успешной интеграции в глобальную экономику». (12).

Исследователи Алишариева А.Н., Протасова Е.Ю. отмечают в своем исследовании, что после введения закона о триязычии «в области применения казахского языка произойдет «расширение сферы применения государственного языка, обеспечение унификации норм современного литературного языка, усовершенствование и систематизация лексического фонда, внедрение полноценной терминологической системы, решение вопросов компьютеризации языка, улучшение методики преподавания. По отношению к русскому языку: сохранение общекультурных функций русского языка, обеспечение функционирования в области науки и образования, создание новых программ дистанционного обучения, учебно-методической литературы, электронных интерактивных учебников. Деятельность в сфере английского языка включает: расширение международного сотрудничества в целях взаимодействия с иноязычной культурой, обеспечение доступной учебно-методической литературой для коллективного и самостоятельного обучения, ревизия учебных программ, усиление требований к системе и процессу обучения будущих преподавателей иностранного языка, подготовка преподавателей для обучения естественным наукам и математике на английском языке». При этом особое внимание делая

на том, что «такого рода задачи могут решаться, только когда сама молодежь осознает особенности владения несколькими языками и использования их в разных сферах жизни(7).

Положительное влияние английского языка в процессе обучения отмечается в исследовании «Использование английского языка в системе высшего образования Республики Казахстан» (13). Однако, равное количество положительных и отрицательных ответов на вопрос о том, что «продвижение английского языка в высшей школе отрицательно отразится на развитии и продвижении казахского языка» (47,6% против 49,1%) и вопросе «о продвижении английского языка в высшей школе отрицательно отразится на развитии казахской национальной идентичности» (47% против 49,7%) призывает нас глубже задуматься над этой проблемой.

27 октября 2017 г. издан Указ президента РК «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латиницу». Необходимо отметить тот факт, что казахский язык претерпевает это не первый раз (1929г. и 1940г.).

По мнению У. Фиермана, переход казахского алфавита на латиницу приведет к некоторой задержке в развитии языка на начальном этапе, также «фантастичной» исследователь называет идею сближения с тюркскими языками. (14).

Такой же позиции придерживается М.Джусупов «в течение 20-30 лет нововведенная графика не будет выступать в качестве ускорителя развития и в целом деятельности высокообразованного общества, каковым является современный Казахстан и казахское общество за рубежом» (15).

В результате сравнительного анализа данных по языковой и образовательной политике в РК, мы пришли к следующим выводам:

- языковая политика государства продолжает свое влияние на функционирование и выбор языков в молодежной среде;

- государственный язык за эти годы показывает тенденцию к расширению своих функций;

- наряду с этим идет рост по использованию английского языка;

- в настоящее время идет процесс по внедрению латиницы казахского языка, разрабатываются стандарты и иные правила.

Эти новые факторы языковой политики должны, по нашему мнению, оказать большое влияние на развитие, как государственного языка, так и русского языка, а также языков других этносов.

Молодежь Казахстана столкнулась с самыми различными проблемами – образование, труд, материальное положение. В сознании современной молодежи обозначены различные политические, культурные предпочтения от требований привилегий к этносу до идей евразийства и глобализации. В связи с этим вопросы этноса, языка в молодежной среде стоят остро и значимо, а также требуют дальнейшего исследования.

Литература

1. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М.,2001.-460 С.

2. Аналитический отчет переписи населения РК 1999г. Агентство РК по статистике. Алматы, 2005.

3. Досмухамбетова Г.А. Каид.дисс. Алматы. - 2002.

4. Итоги Национальной переписи населения РК 2009 г. Аналитический отчет.

5. Тажибаева С. Ж., Козырев Т. А. Межъязыковое взаимодействие в современном Казахстане. Сибирский филологический журнал 2015 г., №2.

6. Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 гг.».

7. Алишариева А.Н., Протасова Е.Ю. Лингвистическое самосознание многоязычных студентов Казахстана. Казанский педжурнал №3, 2016 г.

8.QAA.kz (Независимое агентство по обеспечению качества образования).

9.Н.Б.Вахтин. Условия языкового сдвига (к описанию современной языковой ситуации на Крайнем Севере). Вестник молодых ученых. Серия:филологические науки.- №1.-СПб.,2001.- С. 11-16.

10. Всемирный доклад ЮНЕСКО «Инвестирование в культурное разнообразие и диалог между культурами», 2010г. http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001852/185202r.pdf .

11. Usage of content languages for websites. https://w3techs.com/technologies/overview/content_language/all.

12. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 28 февраля 2007 г.

13. Жаркынбекова Ш.К., Агманова А.Е., Акынова Д.Б. «Использование английского языка в системе высшего образования Республики Казахстан». Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш.Валиханова.- №4. – 2013 г. с.68-78.

14. www. Zakon. kz .22.09.2017.

15. Джусупов М. Казахская графика: вчера, сегодня,.завтра (кириллица или латиница): монография. М.: РУДН, 2013. с.9.

РОЛЬ КАЮМА НАСЫРИ В РАЗВИТИИ ТАТАРСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

АЛЬФИЯ ЮСУПОВА
Казанский федеральный университет, Казань, Россия
alyusupova@yandex.ru

Аннотация

Одним из основных источников при изучении тех или иных языков, а также показателем их места и роли в истории культуры являются филологические словари. Современный татарский язык также формировался в историческом контексте становления татарского народа как нации. Особенно ценным источником для историко-лингвистических исследований являются двуязычные словари. Взятые в совокупности, они позволяют документально подтвердить роль и место тех или иных языков в истории культуры в определённые исторические периоды, взаимоотношения данных языков, в том числе их связи с третьими языками. Причем при исследовании таких словарей можно без ущерба для требований научной объективности сосредоточиться на лингвистическом материале одного из двух языков. Словари К.Насыри, изданные в XIX веке выделялись качеством и количеством, видами включённых в них слов, методами перевода лексических едениц. Они служили важным подспорьем в изучении татарского и русского языков, являлись образцом для составления одно и двуязычных словарей тюркских народов. К.Насыри поднял на новую высоту татарскую лексикографию: он создал двухтомный полный для своего времени толковый словарь татарского языка: «Ләһҗәи татари» (1895,1896). Он также автор и полного русско-татарского словаря (1892), а татарско-русского (1878) словарей.

Ключевые слова. *Словарь, двуязычный, толковый, татарская лексикография*

Annotation

Philological dictionaries are one of the main sources for studying various languages, as well as an indicator of their place and role in the history of culture. The lexical composition of each language reflects different aspects of the life of a particular people throughout its history. The modern Tatar language was also formed in the historical context of the formation of the Tatar

people as a nation. Bilingual dictionaries are a particularly valuable source for historical and linguistic research. Taken together, they allow us to document the role and place of certain languages in the history of culture in certain historical periods, the relationship of these languages, including their relationship with third languages. Moreover, when studying such dictionaries, you can focus on the linguistic material of one of the two languages without compromising the requirements of scientific objectivity. Dictionaries Of K.Nasyri published in the XIX century were distinguished by the quality and quantity, types of words included in them, and methods of lexical translation. They served as an important aid in the study of Tatar and Russian languages by contemporaries, and were and are a model for compiling single-and bilingual dictionaries of modern Turkic languages. K. Nasyri also raised Tatar lexicography to a new height: he created a two-volume explanatory dictionary of the Tatar language that was complete for his time: "Lahjai Tatari" (1895,1896). Russian - Tatar dictionary (1892) and Tatar-Russian dictionary (1878) are also the author of the complete Russian-Tatar dictionary.

Keyword. *Dictionary, bilingual, explanatory, Tatar lexicography*

Каюм Насыри, выдающийся ученый-энциклопедист, в течение своей жизни издал около 40 трудов по языкознанию, художественной литературе, фольклору, филологии, педагогике, математике, истории, географии, астрономии и другим отраслям науки. Он всю свою жизнь посвятил распространению науки, знаний, традиций и прогресса среди татарского населения.

К.Насыри был прежде всего языковедом, взявшим на себя тяжелый труд по разработке теоретических, грамматических, стилистических вопросов национального языка, по формированию татарского национального языка в условиях появления татарско-русского и русско-татарского двуязычия.

Среди лингвистических трудов Каюма Насыри особое место заннмают словари: двуязычные словари «Татарча-русча логать китабы» (1878) и «Полный русско-татарскнй словарь с дополпением нз нностранпых слов, употребляемых в русском языке как научпые термипы» (1892), первый толковый словарь «Ләһҗәи татарп» («Толковый словарь татарского языка») в двух томах, 1895–1896) н словарь «Гөлзар вә чәмәнзар» (1894).

Словари К.Насыри впервые были исследованы В.Хангильдиным. Об этом словаре исследователь пишет: «Книга К. Насыри «Татарча-русча логать китабы» начала составляться ещё в 1859 году. Но, по каким-то причинам, издание её затянулось» [Хангилдин, 1948, б.80].

К.Насыри родился 14(2) февраля 1825 года в деревне Верхние Ширданы Свияжского уезда Казанской губернии (ныне Зеленодольский район РТ). Предки его были очень образованными для своего времени людьми. О своём отце Габденнасыре и деде Хусаине Каюм Насыри писал: «Мой дед Хусаин жил недолго. Будучи большим знатоком языка, он написал ряд книг по синтаксису и этимологии. Моего отца звали Габденнасыром. Он хорошо владел русским языком. Он хорошо владел пером, и сейчас имеется около двадцати пяти книг, переписанных им. Хорошо знал персидский и арабский языки» [цит. по Гайнуллин, 1948, б.7].

Детские годы К.Насыри прошли в родной деревне. Первоначальное образование он получил в мектебе своего отца. В 1841 году в Казани Каюм начал учиться в медресе пятого прихода «Касимия». Здесь он изучал турецкий, арабский и персидские языки. В то же время, кроме совершенствования знаний в области родного татарского языка, тайно изучал и русский язык [Гайнуллин, 1948, б.7].

К.Насыри был вольнослушателем Казанского университета, где изучал русский язык. В 1855 − 1871 годах преподавал татарский язык в Казанском духовном училище и Казанской духовной семинарии. В 1871 году в Казани организовал свою школу. С 1879 года занимался творческой и научной деятельностью. Исследователи отмечают, что К.Насыри внёс большой вклад в развитие различных отраслей гуманитарных наук, заложил основы современного татарского литературного языка, его научной терминологии. К.Насыри является автором трудов по фонетике и грамматике – «Өнмүзәҗ» («Образец», 1895), лексикографии татарского языка (двуязычные словари, первый толковый словарь «Ләһҗәи татари» («Толковый словарь татарского языка») в двух томах, 1895−1896), научно-популярных произведений, первых татарских календарей. Много внимания он уделял изучению истории края, татарского народа, его фольклора и этнографического наследия. Им написаны также труды по литературе, педагогике, земледелию, ботанике, медицине, составлены учебники по арифметике, геометрии, географии [ТЭС, 1999, с.388].

Большую поддержку в издании татрско-русского словаря К.Насыри оказал торговец Ф.Х.Амашев. Словарь был издан в 1878 году. Словарь объёмом 120 страниц является практическим руководством, необходимым для обучения татар русскому языку, а русских – татарскому. Словарь включает 2923 слова. По мнению многих учёных и педагогов-практиков, 1500 − 3000 слов считается достаточной лексической базой для свободного общения на том или ином языке. К. Насыри, исходя из своего педагогического опыта, доказал это 130 лет назад.

Словарь имеет предисловие, в котором приводятся краткие сведения по фонетике татарского и русского языков. Об этом свидетельствуют заголовки, как «Рус азбукасында хәрәкәткә йөри торган хәрефләр» («Русские буквы»), «Слоглар» («Слоги»), «Ударение бәянында» («Об ударении»). «Мы вынуждены использовать свои три буквы для обозначения в письме нескольких гласных русского языка, но это не возможно», − утверждает автор [Насыри, 1878, с. 3−4]. Он отмечает также, что в русском языке существуют заглавные и строчные буквы, что письмо осуществляется слева направо, указывает на сходства и различия слогов и ударения в этих языках. Ученый подчёркивает, что в татарском языке ударение падает, как правило, на последний слог, а в русском – на разные, и в зависимости от ударения меияется значение слова.

По принципам построения эта работа похожа на современные словари. Слова в ней расположены в алфавитном порядке. Данный порядок относится не только к первой букве слов, но и к последующим. Материал разделён на четыре столбца: в первом даны татарские слова в алфавитном порядке на арабской графике (в алфавитном порядке арабского языка); во втором – транслитерация слов русскими буквами, т.е. татарские слова, написанные русскими буквами; в третьем – перевод слов на русский язык, в четвёртом – русское слово на арабской графике. Этот принцип широко использовался в словарях XIX века. Такая методика преследовала цель наиболее адекватно представить фонетическое звучание слова (т.е. произношение) на татарском языке, а также особенности написания.

В связи с тем, что у каждого языка существует собственная лексико-семантическая система, не всегда слово в одном языке можно объяснить словом из другого (особенно если данные языки не являются родственными). Поэтому при переводе некоторых слов, при пояснении их значений авторы словарей успешно использовали синонимы. В некоторых случаях слову одного языка может соответствовать несколько контекстуальных эквивалентов другого языка. В словарях К.Насыри встречаются синонимичные ряды, служащие переводными эквивалентами, которые состоят, в основном, из двух, но в некоторых случаях − из трех, четырёх и пяти компонентов. Например: ايسسلك **эсселек** – жар, зной [Н., 1878, с. 17], بورون **боронъ** – нос, клюв [Н., 1878, с. 32], مه غلوم يتمك **мяглюмъ-нтмякъ** – извещать, объявить [Н., 1878, с.103], تونچ **тыныч** – спокойный, тихий [Н., 1878, с. 76], اما әмма – но, однако [Н., 1878, с.19], غير **гайре** – иной, прочий [Н., 1878, с. 79], قايعورماق **кайгурмак** – печалиться, горевать [Н., 1878, с. 86], سيبيركي **себерке** – веник, метла [Н., 1878, с. 63] и т.д.

К.Насыри переводит нутём объяснений слова, относящиеся к исламской религии, разного рода термины: حاج **хаджъ** – нутешествие в Мекку [Н., 1878, с. 56],حرام **харамъ** – запрещенный шаригатом [Н., 1878, с. 56], حلال **халяль** – дозволенный шаригатом [Н., 1878, с. 56], حديث**хаднсъ** – предание, слова, речи пророка относительно религии [Н., 1878, с. 56], خطبه **хотба** – речь в похвалу Бога, пророка, асхабов во время полуденного намаза въ пятницу (джомга хотбясе) [Н., 1878, с.57], حور **хур** – черноглазая райская девица [Н., 1878, с.56], زكوة **зекать** – сороковая часть всего имущества, отдаваемая въ милостыню [Н., 1878, с.62], صحابه **сахабя** – тотъ, кто успелъ беседовать съ пророкомъ Мухаммедомъ [Н., 1878, с.70], مريد **моридъ** – ученикъ какой-либо аскетической общины [Н., 1878, с.102],منبر **минбяръ** – кафедра хатыба въ мечети [Н., 1878, с. 104].

«Татарча-русча логать китабы» («Татарско-русский словарь») К.Насыри, благодаря своей научной значимости, является лексикографическим памятником и во многих отношениях может служить примером для составителей двуязычных словарей на современном этапе.

«Полный русско-татарский словарь с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины» К. Насыри, изданный в 1892 году, считается значительным лексикографическим трудом второй половины XIX века. Его объём – 263 страницы. В словаре зафиксировано 18410 слов.

«К. Насыри составил данный словарь в форме справочника и учебного пособия для татар, изучающих русский язык» [Хангилдин, 1948, б.82]. Во вступительной части автор говорит о том, что словарь является результатом 35-летней научной деятельности автора; утверждает, что «до сих пор у нас не изучали язык». К. Насыри даёт советы изучающим русский язык, при этом он ставит четыре условия: 1) Необходимо знать некоторые слова. Постепенно усваивать новые слова и пополпять свой словарный запас точно так, как пополпяют ведёрко собранными ягодами. 2) Необходимо знать произношение звуков. 3) Необходимо знать морфологию и синтаксис изучаемого языка. («Нельзя изучить язык лишь на уровне написания адреса на конверте, так как в этом случае изучающие никогда не достнгнут своих целей», – утверждает К. Насыри, при этом указывая на то, что изучение языка должно основываться на базе сравнительного метода). 4) Необходимо учитывать все особенности русских префиксов. Нетрудно заметить, что, по сравнению с тремя предыдущими, этот тезис носит более частный характер. Однако автор имеет в виду один из важнейших вопросов русской грамматики, который является чрезвычайно трудным для нерусских учащихся.

Относительно методики составления этого словаря отметим, что автор пользуется разными приёмами: методом перевода, методом использования параллельных материалов и, наконец, методом истолкования. С учетом последнего его «Полный русско-татарский словарь с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины» уже переходит в разряд толковых словарей. Едва ли нужно приводить примеры тех случаев, когда какому-нибудь русскому слову, обычно имеющему конкретное значение, даётся его полный эквивалент на татарском языке: аистъ – لقلق له لك [Н., 1892, с. 5], барсъ – قبلاق [Н., 1892, с. 7]и т.д.

Довольно часто перевод объединяется с приёмом употребления синонимов. Учитывая наличие в современном ему татарском языке нескольких стилей, автор использует наряду с татарскими словами и арабо-персидскую лексику: армия –لشكر عسكر [Н., 1892, с. 6], арбузъ – قار بو ز زه خربو خفر بطيخ [Н., 1892, с. 6] и др.

Приведём несколько примеров, иллюстрирующих метод истолкования заголовного слова: аллея – اعاج ارا سنداعي يءللار [Н., 1892, с. 5], ампутация – ادمنهرنك بر اعضاسى كيسوب الؤ [Н., 1892, с. 5], глазурь – تاش صاوث وحولماق كبك نهرسه كرننك طشندا بىا لا سيمان نرسهدر [Н., 1892, с. 30], акробатъ – ارقان اوستونده اوىناو جى [Н., 1892, с. 5], актёр – ثماشا حانه ده اوينا وحي [Н., 1892, с. 5].

Специфические термины обычно передаются или арабскими словами, или путем истолкования, иногда оба способа объедипяются: атом – ذرب جزئ لا يثجزي , барбарис عببر نار يس بر باريس, архитектор مهندس معمر.

Особую значимость словарю придаёт ещё одно обстоятельство. Автор даёт отнюдь не механический перевод слов и терминов, а всюду, по возмржности, отмечает специфические особенности татарского языка по сравнинению с русским, например, брат – بثطوعان اعا اعا ي كي ايني [Н., 1892, с.11]. Далее он дифференцирует это путём словосочетаний, как это делается и в татарском языке: брат старший – اعا, брат младший – اني [Н., 1892, с. 11] . Русское слово **«ваш»** в татарском языке имеет, как известно, два соответствия: **сезнең** и **сезнеке**. К.Насыри сначала приводит оба: ваш – سزنينك - سزنيكي , а затем дает словосочетание: ваш брат –اغانكز [Н., 1892, с. 11].

К.Насыри даёт точный перевод прилагательных при помощи словообразовательных аффиксов, имеющиеся в татарском языке, или приводит фразеологические обророты, из которых видно, что полное соответствие данному прилагательному можно получить только в реальном синтаксическом контексте: конный – اطلي [Н., 1892, с. 72], морской – دينكيزده كي [Н., 1892, с. 79], денежный – اقچالي[Н., 1892, с. 35.], больной – اوررولي [Н., 1892, с. 10], золотой – الطونلي [Н., 1892, с.24].

Та же филологическая чуткость автора присутствует и в вопросе о соотношении прилагательных и наречий: аккуратный – پحته كشي, аккуратно-پحته لب [Н., 1892, с. 5], медленно – اقونلاب , медленный – تسويب اقرونلق [Н., 1892, с. 78], милостиво – شفقتا , милостивый – مهربان مرحمتلي [Н., 1892, с. 79].

К.Насыри внимателен к грамматической категории женского рода. Если есть возможность передать это различие посредством отдельного слова, он делает это, например: возлюбленный – معسوق, возлюбленная – معسقوقة [Н., 1892, с. 22] Иногда в скобках даются пояснения относительно рода, например: «плясун» –بيوحي (мозәккәр), и «плясунья» – بيوحي (мөэннәс) [Н., 1892, с. 148].

Большое внимание автор уделяет точному переводу русских глагольных видов: закончить – بثورمه ك , заканчивать ثمام بولماق [Н., 1892, с. 49], разбивать – واقلاماق وثماق , разбить – صندرماق واثماق [Н., 1892, с. 166], разглядывать – اطرافقه نظر صالماق, разглядеть – كوز بلن بورثب قاراماق [Н., 1892, с. 167]

«Полный русско-татарский словарь…» К.Насыри включает в себя 18 410 единиц. Расположены они в алфавитном порядке русского языка и написаны в соответствии с орфографией того времени. Перевод слов даётся арабской графикой. На последней странице словаря имеется таблица, в которой указаны номера страниц, где слова начинаются с новой буквы алфавита. В конце словаря под заголовком «Әлфаз әҗнәбия», т. е. «Иностранные слова» К.Насыри расположил слова и термины, пришедшие в русский язык из других языков. Здесь собрано около 1700 общественно-политических, научно-технических и других терминов: артиллерия, антропология, барометр, бисквит, вентилятор, дидактика, консул, ланцет, манускрипт, ландшафт, микрография, неврология, орфография, планета, рейд, реформа, риторика, система, текст, темперамент, хронография, фотография, эксперт, этикет, эфир, цилиндр, юбиляр и др. Перевод русских заимствований и приложение к ним пояснений на татарском языке повышают ценность словаря и делают его презентабельным не только для своего времени.

М. Гали в статье, опубликованной в 1939 году в журнале «Совет әдәбияты» («Советская литература») писал о словаре К.Насыри: «Содержание данного русско-татарского словаря очень скудное для нашего времени и не удовлетворяет потребность рабочих и крестьян, читающих газеты, журналы и литературу», «в этом словаре нет таких слов, как радио, трактор, комбайн, поезд, что автор словаря даёт объяснения в виде длинных предложений» и т.д.. Подобные нелепые в своей неисторичности замечания,продиктованные не только профессиональной некомпетентностью, но и идеологическим

рвением их авторов, ни в коей мере не умаляют тот факт, что в словаре К.Насыри отражён богатейший лексический материал, который был в распоряжении татарского народа в конце XIX века.

"Полный русско-татарский словарь, с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины" Каюма Насыри является частью тюркского культурного наследия. Он содержит до 20 тысяч лексических единиц в основной части и около 1.5 тысяч в дополнении. В исторической перспективе словарь интересен как памятник казанской лексикографической традиции. Он позволяет увидеть, какие языковые средства использовались для перевода русских заимствований научной терминологии из европейских языков.

«Лехче-и Татари» – первый толковый словарь татарского языка. Специалист по татарскому языку Каюм Насыри подготовил и опубликовал «Лехче-и Татари» в период с 1895 по 1896 год. Первый том «Лехче-и Татари» был издан в *типолитографии Казанского* Императорского Университета в 1895 году, второй – в 1896 году. Первый том начинается с буквы «ا» (элиф) и заканчивается буквой «ص» (сад), содержит 226 страниц. Второй том начинается с буквы «ض» (зад) и заканчивается буквой «ی» (йай), содержит 107 страниц. Словарь составлен на арабском алфавите, состоящем из 33 букв. Каюм Насыри привел буквенные обозначения для чисел, эта система в арабском алфавите называется «эбжед».

Также в словаре представлена информация о произношении и месте в алфавите для некоторых букв. Примеры: ب (б) хәрефе –хоруф һиҗамызда икенче хәрефдер, әбҗәд хисабында икегә йөрер. Татарча келимәләрнеӊ ахырыида хосуса сәкенле булса «п» кебек әйтәләр [Н., 1895, с.79]. ف (ф) хәрефе әбҗәд хисабында иллегә йоредер [Н., 1895, с.64]. خ(х) хәрефе - хәрефе хисаб әлиф алты йозгә ишарәтдер [Н., 1895, с.181].

Всего в словаре 8644 единицы, в том числе 1601 заимствованное слово, 1089 арабских, 488 персидских, 21 русское и 3 греческих.

В предисловии к словарю Каюма Насыри писал: «Ләһҗәи татари, ягъни татар телендә булгучы әлфаз вә кәлиматнын тәрҗемәседер, ул әлфаз вә кәлимат ике төрле булып, берсе асыл татар ләфызларыдыр, икенчесе гарәп вә фарсы теленнән алынмыш кәлимәләрдер». Стало быть, «Лехче-и Татари» – татарский словарь. Таким образом он высказал свое мнение о названии словаря. XIX век – период, когда сформировалась национальная идентичность татарского общества, а словарь «Лехче-и Татари», в свою очередь, открыл большому количеству людей нуть к процессу просвещения.

Важное место в словаре Каюм Насыри отвел для чистых татарских слов: آغا ага (дядя), آق ак (белый),ایکماك икмек (хлеб), آی ай (месяц), اشانچ ышаныч (вера), اورام урам (улица), اورتاق уртак (общий), اوذا ًкүзек (ценр), اوط ут (огонь; свет), اوقچی укчы (тошнить), اوقوچی укучы (студент), اوکونچ үкенеч (досада), اولن үлән (трава), ایسکی иске (старый), بابا баба (дедушка), تلماچ тылмач (переводчик), ایشیق ишек (дверь), صابون сабын (мыло), قارانغی караңгы (темно), قارن карын (живот), قارنداش карендәш (родственник; брат; сестра), قارا кара (черный), قویرق койрык (хвост), ماجرا мажара (приключение), واتوق ватык (неисправный), یوقو йокы (сон), یوموش йомыш (задание; дело), یالقن ялкын (пламя), یول юл (путь) и так далее.

Среди этих единиц встречаются и слова древнетюркского происхождения: آغز агыз, باغر багыр (сердце), بودای бугдай (пшеница), ساچ сач (волосы), صچقان сычкан (белка) и т.д. Каюм Насыри позаботился о включении в словарь татарских слов. Кроме того, в словаре можно увидеть «лексико-семантические» характеристики татарского языка. В словаре в качестве примеров представлены идиомы, пословицы, народные изречения и стихи. Именно поэтому данный словарь является культурным сокровищем татарского народа.

Следующей особенностью словаря является использование диалектизмов: اولن үлән – үлән, печән, нәбат [Н., 1895, с.60]. В мишарскоам диалекте татарского языка употребляется в значении “чуп үлән” - сорпяк [ТТДС, 1969, 457]. Можно увидеть, что Каюм Насыри обладал большимими знаниями о диалектах татарского языка.

«Лехче-и Татари» – одно из основополагающих произведений татарского языка в области словареведения, источник для словарей многих филологов. Многие ученые оставляли комментарии о словаре «Лехче-и Татари». Так, российский ученый и тюрколог Н. Ф. Катанов написал о словаре «Лехче-и Татари» в журнале «Деятель». Он подчеркнул то, что при создании «Лехче-и Татари» Каюм Насыри брал за образец «Лехче-и Османи» Ахмеда Вефик-паши. Кроме того, российский тюрколог П. М. Мелиоранский так же отметил то, что Каюм Насыри опирался на работу Ахмеда Вафик-паши при написании «Лехче-и Татари».

В «Лехче-и Татари» Каюм Насыри использовал различные методы объяснения, такие как объяснение перевода и описание примеров. Мы проанализировали методы, используемые в «Лехче-и Татари»:

1.Объяснение слов с помощью татарских синонимов: آبنماق абаланмак (спотыкаться) – сортенмәк, абынмак, торкелмәк [Н., 1895, с. 4]; ازغشماق ызгыш (вскрикнуть; каркать; кричать) –

кычкырыш, тавыш, гауга [Н., 1895, с. 42]; ماتور матур (красивый) – гузәл, күркәм [Н., 1896, с. 75];اوسوملى үсемле (высокий) – буйлы озын [Н., 1895, с. 59].

Каюм Насыри приводил в качестве синонимов аналоги единиц на татарском языке. Можно сказать, что данным методом он подчеркнул богатый словарный запас на татарского языка.

2. Объяснение слов с помощью татарских, арабских и персидских синонимов:تلاك теләк (просьба, желание) – дуа, арзу, сорау, истәк [Н., 1895, с. 131]; صاندوغاچ саидугач (соловей) – былбыл, гандәлиб [Н., 1895, с. 218]; ايگونچى игенче (фермер) – фәллах, диһканчы, иген чәчүче [Н., 1895, с. 72]; توروش торыш (жизнь) – тормыш, тереклек, мәгыйшәть [Н., 1895, с. 138]; قوناق кунак (гость) – сәфәр кыйгулучы, сәйах, юл кешесе [Н., 1896, с. 51]; ديمك димәк (сказать) – әйтмәк, атамак, тәсмия кылмак, сүзләмәк [Н., 1895, с. 190]; اسيليک эсселек (тепло; жарко) – хәрарәт, кызулык, кайнарлык [Н., 1895, с. 43];

В XIX веке в татарском языке использовались арабские и персидские слова. По этой причине слова татарского происхождения замепялись арабскими и персидскими словами. Тем не менее, Каюм Насыри объяснял значения слов на арабском и персидском языках.

3. Объяснение слов с помощью русских синонимов: قانون канун – кагыйдә, низам, кануннамә, русча – устав [Н., 1896, с. 37]; قوشتان куштан – далел, замана истыйляхынча адвокат [Н., 1896, с. 49]; تيلماچ тылмач – тәрҗеман, переводчик [Н., 1895, с. 149]; اوتورغاچ утыргыч; урындык – скамья, түнгәк; анар – яки нар, мәмләкәт истыйляхынча гранат аталыр [Н., 1895, с. 49]; يول юл – тарык, сәбил, сатыр [Н., 1896, с. 103]; اجزاخانه әҗзаханә – дару сата торган ханә, мәмләкәт истыйляхынча аптека [Н., 1896, с. 38].

Поскольку он хотел создать именно литературный словарь татарского языка, он отвел незначительное место для русских слов. Всего в словаре можно найти 21 слово, заимствованное из русского языка. Эти слова часто используются в повседневной речи.

4. Объяснение слов с помощью арабских синонимов: تاياق таяк (палка) – гаса [Н., 1895, с. 124]; كچكنه кечкенә (маленький) – сагыйрь [Н., 1896, с. 52]; اوستاد остад (мастер; наставник; учитель) – хәлфә, мөгаллим, насыйх [Н., 1895, с. 59]; يازو язу (писание) – хат китабәт [Н., 1896, с. 93]; اوياتلى оятлы (воспитанный; вежливый; учтивый) – әдәбле, инсафлы, хәялы [Н., 1895, с. 27]; ايسان исән (живой; здоровый) – сәламәт, гафият [Н., 1895, с. 73]; حال хәл (здоровый) – кодрәт, куәт [Н., 1895, с. 177]; چن чын (реальный) – хакыйкый, вакыйгый [Н., 1895, с. 171].

Многие арабские слова вошли в татарский язык из-за влияния ислама, поэтому автор включил их в словарь.

5. Метод описания значений слов. Сначала он писал само слово, а затем объяснял его значение на татарском языке: آياق аяк (нога) – адәмнең вә җамигъ хайваннарның бер әгъзасыдыр[Н., 1895, с. 35]; ورمكا үрмәк – борнамак, орлык бераз җүеидә торса үрәдер, үргән артыннан салат ясыйлар [Н., 1895, с. 54];بيز үтмәк – үткән булмак, бер яктан икенче якка үтмәк [Н., 1895, с. 48];بز без – бер аләтдер ки, читек, кәвеш вә гайреләрне текмәк очен [Н., 1895, с. 91];قاداق кадак – эшләпәле очлы тимер, торле үлчәмдә [Н., 1896, с. 29].

6. Объяснение слов с помощью идиом: آوز آچق ачык авыз – ягъни гафил [Н., 1895, с. 25];سوزماقآياق аяк сузмак – вафат булмак [Н., 1895, с. 35];آلتونم كموشم алтыным комешем – ягъни газизем [Н., 1895, с. 49];قارا باقچه кара бакча – йимешсез вә игенсез бакча димәктер, әүладе булмаган хатыидан кинаядер [Н., 1896, с. 30];باش بولماق баш булмак – ягъни рәис булмак [Н., 1895, с. 82] ;قوللى بوش буш куллы – ягъни факир акчасы юк [Н., 1895, с. 100];سوز بوش буш сүз – мәгънәсез, юк сүз, ялкан сүз [Н., 1895, с. 100].

Благодаря идиомам Каюм Насыри получил большое преимущество при объяснении слов. Он объяснял слово, а затем приводил примеры с идиомами, содержащими данное слово.

7. В качестве отдельного метода в словаре «Лехче-и Татари» можно выделить указание примеров с пословицами. Примеры:آرت арт (спина) – артыида патшаны да сүгәләр [Н., 1895, с. 15];آلملس алмас – *алмасны алмас белән кисәләр [*Н., 1895, с. *30*];آياق аяк (нога) – таягы керсә, аягын да кертмәкче була [Н., 1895, с. 35].

8. Каюм Насыри ссылался на стихи, чтобы сделать единицы более попятными. Он объяснял слово и приводил примеры из поэзии и песен:

آتمق атмак (бросать) – Кайтырга җан атып торамын диерләр, ягъни ашыгып торамын мәгънәсеидә. Шигырьдә һәм ошбу мәгънә мәлхуз (искә алынган – Г. Б.)

Сары ат җикдем яратып

Капкаларга таба каратыб.

Иртә көтәмен, кич көтәмен, бер күрергә сине җан атыб [Н., 1895, с. 7];

وزلمكا озелмәк

Өзелеп-өзелеп калды җан гүзәл [Н., 1895, с. 58];

وزولوشمك өзелешмәк

Өзелә чәчәк җилләр искәндә, өзелә үзәк искә төшкәндә [Н., 1895, с. 58];

سوقلانماق сокланмак (восхищаться)

Чыкма, җаный урам буена,

Сокланырлар зифа буена [Н., 1895, с. 224].

Изучение словарей Каюма Насыри показывает, что их тюрко-татарский фоид на протяжении XIX в. постоянно расширялся, охватывая все важнейшие сферы жизни общества и государства: экономику, политику, культуру и быт. В своей основе тюрко-татарский словарный фонд рассматриваемых словарей можно оценивать как базовый, классический: он в своих основных чертах сохрапялся в последующем вплоть до настоящего времени. Материалы словарей Каюма Насыри свидетельствуют, что одним из важных источников и направлений развития словарного фонда татарского языка были заимствования из других языков. Большинство заимствований в татарский язык проникло из арабского и персидского языков. Определенное место в словарях занимают слова русского и европейского происхождения. Исследование словарей Каюма Насыри способствует определению общих линий и тенденций, направлений в эволюции словарного состава татарского языка в тесной связи с историей татарского народа. Указанные лексикографические памятники, представляя ценный фактический лингвокультурный материал, раскрывают широкий диапазон функционирования словесных знаков, предоставляют возможность особого рода анализа, сохрапяющего инвариантную информацию в рамках конкретных интерпретационных и теоретико-прикладных концепций, воссоздающих картину лингвистической культуры различных эпох, духовные, нравственно-этические стремления и гражданские позиции авторов словарей в увековечении жизни словесных единиц.

Литература

Гайнуллин М.Х. Каюм Насыри (жизнь и творчество) // Каюм Насыри. 1825 – 1945. Материалы научных сессий, посвященных 120-летию со дня рождения. – Казань: Татгосиздат, 1948. – С. 5 – 38.

Закиев М.З. К.Насыри и формирование современного национального языка // Выдающийся просветитель-демократ Каюм Насыри. – Казань, 1976. – С. 79 – 86.

Насырова Г.Г. Деятельность Каюма Насыри в области татарского языкознания: автореф. дис. … канд. филол. наук.– Казань, 2002. – 24 с.

Татар теленең диалектологик сүзлеге. – Казан: тат. кит. нәшр., 1969. – 643 б.

Татарский энциклопедический словарь. – Казань: институт татарской энциклопедии АН РТ, 1999. – 703 с.

Хангилдин В. Н. Каюм Насыйри һәм татар лексикографиясе // Каюм Насыйри: 1825– 1845: Тууына 120 ел тууга багышланган гыйльми сессия матер.: Мәҗмуга. – Казан: Татгосиздат, 1948. – Б.78– 91.

Юсупова А.Ш. Татарско-русские и русско-татарские словари XIX века (на примере словарей К.Насыри) // Проблемы филологии народов Поволжья. – М.; Ярославль: Ремдер, 2007. – С.28– 34.

Источники

Насыри К. Татарско-русский словарь / К.Насыри. – Казань, 1878. – 120 с.

Насыри К. Полный русско-татарский словарь с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины / К.Насыри. – Казань, 1892. – 263 с.

Насыри К. Ләһҗәи татари» (ч. 1.- Казань, 1895.- 328 с; ч. 2. – Казань, 1896.— 157 с.)

ОСОБЕННОСТИ СКЛОНЕНИЯ МЕСТОИМЕНИЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Абдукамалова Элмира
Военно-истоический музей ВС РК, Казахстан,
abdukamalovae@mail.ru

Аннотация: *В статье описаны некоторые особенности склонения личных, указательных местоимений в дательном падеже. Рассмотрены точки зрения ученых по данной проблеме.*

Ключевые слова: *личное местоимение, указательное местоимение, склонение, дательный падеж, тюркские языки*

Annotation: *The article describes some features of the declension of personal, demonstrative pronouns in the dative case. The points of view of scientists on this issue are considered.*

Key words: *personal pronoun, demonstrative pronoun, declension, dative case, Turkic languages*

В тюркских языках местоимения являются одним из древнейших частей речи. По определению К.Е. Майтинской, местоимения сложились «в эпоху, далеко предшествующую времени существования даже самых древних восстановленных языков-основ». Этим объяспяется сохранение до наших дней архаичных признаков в склонении различных разрядов местоимений.

В тюркских языках при склонении личных и указательных местоимений наблюдаются некоторые особенности, которые до сегодпяшнего дпя становятся объектом исследования. Ряд работ и научные исследований в тюркологии посвящены особенностям склонения местоимений в дательном падеже.

Формы личных местоимений в дательном падеже выделяются особенностью и в древних письменных памятниках, и в современных тюркских языках. Формы личных местоимений в дательном падеже современного казахского языка *маған, саған* в древнетюркских письменных памятниках использовались в виде *баңа, маңа, саңа, маа, мана, маға, манға, маға, саhа, санға, саа.* Использование этих форм в

современных тюркских языках ученые разделяют на следующие группы:

1. *Маңа, саңа* (фонетическими вариантами): азерб. *– мәнә, сәнә;* чуваш *– мана, сана;* түркмен, уйгур *– маңа, саңа;* татар *– миңа, сиңа;* тува *– меңээ.*

2. *Мага, сага* (фонетическими вариантами): ногай, кумык, киргиз, шор *– мага, сага;* хакас *– маға, саға*; алтай *– меге, сеге.*

Маған, саған : казах, каракалпак – маган, саған.

Менга, сенга түріидегі қолданыс: озбек *– менга, сенга.*

В орхоно-енисейских письменных памятниках формы личных местоимений в дательном падеже употреблялись в виде *баңа, маңа, саңа*, в древне-уйгурских письменных памятниках *– маңа, саңа, аңа, аңар.*

В словаре М. Кашгари личные местоимения в дательном падеже встречаются в форме маңа, мене, аңар, анға. Например: Ол маңа сув іштүрді – Ол маған су ішкізді; Ол аңар қапұғ йаптұрды – Ол оган қақпаны жаптырды [1].

Примечательно использование личных местоимений в дательном падеже казахского и каракалпакского языков, и мнения исследователей по этому поводу расходятся. Об этом А. Ибатов в своей работе «Из истории местоимений в казахском языке» поясняет мнения ученых об особенностях личных местоимений в дательном падеже и делит их на три группы:

1. Окончание дательного падежа изначально был *-garu,* но позже принял форму *-gar* и был изменен на *-gan*. Затем был сформирован *-garu> -gar> -gan.*

2. Распознавание последнего звука окончания дательного падежа как ингредиент: *өғар>оға>оған.*

3. Замена звуков *n* и *g* отдаленным метотезом, то есть образование *онға>өған* [2, 69].

В средневековом тюрки представлены современные кыпчакские варианты личных местоимений в виде *män/men/min, sän/sen/sin, ol/ul/o* и склонение в дательном падеже «правильное» и «неправильное»: наряду с *manga/menga,* зафиксированы и *miŋä/miŋär/maɣa.*

В ряде современных кыпчакских языков претерпели изменения некоторые формы падежей личных местоимений, особенно направительного. В куманском форма направительного падежа: *maŋa/maɣa/maa,* что соответствует и многим современным

кыпчакским языкам: алаб. *maɣa/ maɣan, saɣa/ saɣan, oɣa/oɣaj/oɣan.* В некоторых языках произошла метатеза *nɣ> ɣn* в этой падежной форме: каз. *maɣan, saɣan, oɣan* – с сохранением конечного *-n* основы и его переносом на конец слова. Претерпела изменения и форма исходного падежа, где происходит выпадение одного из *-n-* на стыке основы и аффикса: алаб. *menän, senän, ɵnan,* каз. *menen, senen, onan/odan.*

О том, что конечный *-n* в личных местоимениях представляет собой местоименный аффикс: *me-n, se-n, o-n,* могут свидетельствовать формы падежей: *on-da, on-u, on-dan* и т.д., но при присоединении аффикса множественного числа в слове *ol* выпадает конечный согласный во всех языках.

Можно полагать, что личные местоимения, судя по их фонетическим особенностям, возникли на базе указательных местоимений, хотя праалтайскими формами считаются *min, sin, in* [3, 319].

Главными указательными местоимениями в пракыпчакском являются два слова. Разделившие между собой дейктические функции: **pu/bu* – дейксис видимого, **on/ol* – предмет упомянутый, более отдаленный – дейксис представления, а также указание на контекст – анафора.

Особенности склонения в кумыкском: направительный падеж *bu-ɣar.* В казахском и кумыкском при склонении *bul* переход *b->m-: mu-nu, munda, mundan.* Форма направительного падежа: астр. *boɣan* ‘этому’, *soɣan* ‘тому’, каз. *boɣan, soɣan.*

Дательный падеж личных местоимений в туркменском языке: *mene, sene, ɵna; mänä, sänä, ona; mäne/maŋa, säne/saŋa,onɵ/ɵŋa* (переход *ŋ >n* отмечается ровно для личных и указательных местоимений) [3, 151].

Важной приметой местоименного склонения является формант косвенной основы *-n-*. Вставка *-n-* в косвенную основу местоимений – явление очень древнее, общеалтайское (а по некоторым данным и общеностратическое). Для пратюркского состояния этот формант не должен выделяться как отдельная морфема, уже представляя собой расширение косвенной основы. В азербайджанских диалектах южной и южной части восточной групп со «стандартными» местоименными формами имеются формы ед.ч. личных и указательных местоимений, выстроенные по образцу форм от вокалических основ именного склонения (т.е. с «прокладкой» *-j-*: *meji, meje, ojy, myja*) [3, 153].

В огузских языках в дательном падеже ед.ч., личные местоимения имеют два варианта – передний и задний. Задний, по всей видимости, общетюркский (ср. др.-тюрк. *maŋa, saŋa* – скорее

всего, <**bän* + **qa* при клитическом характере падежных показателей). Передний представлен формами двух родов – такими, которые могут восходить к **beŋe* (в частности, *bije*) – видимо, выровненная форма, и такими, которые совершенно определенно восходят к **bene.* Последние можно выделить в нескольких туркменских диалектах. Возможно, так же образованы формы Dat. указательных местоимений *ona, b/muna* в северной, западной и, возможно, южной группах азербайджанских диалектов (где в заднерядном окружении различаются рефлексы *-n-* и *-ŋ-*), в тех же туркменских диалектах и *ana* в саларском. Их фонетический облик заставляет видеть в них форму падежа на *-(j)a*, ср. встреченные в древнеуйгурском застывшие формы *muna* и *ona* 'вот'. Все они, впрочем, могут быть инновациями, так как в соответствующих диалектах активна форма Dat. на *-a* в поссесивно-именной парадигме, которая могла повлиять на местоименные формы. Остальные падежи единственного числа восстанавливаются тривиально.

Склонение личных местоимений в ферганском говоре характеризуется как смешанное: в нем отразились черты как собственно уйгурские, так и узбекские. В хамийском наречии уйгурского языка многие падежные формы личных местоимений так же варьируются, обнаруживая отличия от норм литературного языка, например: дат. *maŋa, manɣa, maŋɣa, manɣo, maɣan, maɣa, meniŋɣa; saŋa, sanɣa, saŋɣa, seniŋɣa; aŋa, anɣa, aŋɣa, eniŋɣa.*

В узбекском языке в дательном падеже местоимения 1-2-го л. ед.ч. имеют форму *mäŋ-gä (<män-gä?)* 'мне', *säŋ-gä (<sän-gä?)* 'тебе' [3, 448].

При реконструкции личных местоимений и их склонения в прауйгурско-карлукском языке по результатам исследований Ф.Д. Ашнина (СИГТЯ, 1988, 202-209) и Г.Ф. Благовой (СИГТЯ, 1988, 210-255) более сложную картину представляет только дательный падеж при обилии *men-, sen-* вариантов и проникновении форм с косвенными основами *man-, san-* в его зону, независимо от членения парадигмы на указанные части.

В говорах карлукского типа при склонении указательного местоимения *bu* наблюдается варьирование: дат. *muŋga~bungä* [3, 452].

Склонение личных местоимений в дательном падеже в хакасском языке: *maɣa:, saɣa:, aɣa:*; шор. *maɣa~ma:, saɣa~sa:, aɣa~a:*; в чул.-тюрк. *ma:, sa:, ana~aɣa*; в сарыг-югурском: *maɣa~ maŋa~ma:, saɣa~ sa:ɣa~sa:, gonad, anda~onda, anyŋda~ onyŋda.*

Диалекты хакасского языка обнаруживает немало расхождений с литературным языком в падежных формах. В сагайском диалекте эти расхождения приходятся и на дательный падеж от основных форм *min* 'я', *sin* 'ты', *ol~ul* 'он, она' [3, 534-535].

В якутском языке в склонении местоимений особый случай отмечен для дательного падежа. У всех местоимений показатель *-е-хе* (*miexe, mine-xe; ejiexe, ene-xe*). Восходит он к пратюркскому варианту *-ŋa* в местоименном склонении с выравниванием носового по остальным падежам и дальнейшим прибавлением показателя того же самого падежа, взятого из именных основ [3, 668].

В форме дательно-направительного падежа местоимение 1-го лица крымско-татарского языка *«мен»* склоияемой основой имеет *-ма*, а не основу *мен*, к которой присоединяется суффикс *-нъа,* вместо суффикса *-гьа.* Для местоимения 2-го лица склоняемой основой выступает *са-*, а не *сен*, к которой, как к местоимению 1-го лица, присоедиияется суффикс *-нъа*, вместо *-гьа.* Личное местоимение 3-го лица «*о*» не меняет основу, но также принимает суффикс *-нъа*, вместо «правильного» *-гъа* [4, 73-78]. По этому поводу А.Н. Самойлович писал: «...Особенность имеется в форме дательного падежа, нёбный гласный основы *-е-* заменяется ненёбным *а*, конечное *-н* основы, сливаясь с начальным *-г-* окончания, переходит в заднеязычное *-нъ-*. В разговорных крымско-татарских наречнях это –нъ- иногда переходит в *-гъ-*: *магъа, сагъа*, или вовсе исчезает: *саа, маа.*

Довольно подробно останавливается на анализе склонения личных местоимений В. Котвич, точка зрения которого представляет несомненный интерес. Он пишет следующее: «Группу форм склонения с корнем *-а-* мы связывали в своих исследованиях с формами дательного падежа личных местоимений *манъа (maŋa), санъа (saŋa),* которые выступают в подавляющем большинстве тюркских языков вместо ожидаемых * *mäŋä, säŋä.*

Н.К. Дмитриев пытается объяснить эту мену иначе. По его мнению, именно суффикс дательного падежа имел первоначально (в чагатайском языке) форму - *ɣar,* и восходил к самостоятельному слову и вызвал мену *ӑ* на *а*: *män+ ɣar> mäŋar> maŋa.*

Суффикс *-ɣar* дательного падежа местоимений известен даже некоторым современным языкам (кумыкскому и казанскому диалекту татарского языка). Однако еще никто не указал, от какого самостоятельного слова он мог произойти, и действительно ли это слово могло вызвать рассматриваемую мену».

Склонения указательных местоимений отличается от склонения существительных и не отличается от склонения личного

местоимения 3-го лица «*о*». Указательное местоимение «*о*» склоияется точно, как омоморфное личное местоимение «*о*»: *бунъа, шунъа, онъа.*

По мнению А.Н. Самойловича, «...все указательные местоимения имеют то общее отличие в склонении, что перед всеми падежными приставками у них появляется звук *-н-*, возникший по аналогии с местоимениями личными 1-го и 2-го лица единственного числа, где в последних звук *-н* является конечным звуком основы. Это появление в указательных местоимениях звука *-н-* по аналогии с личными местоимениями свидетельствует о том, что и те, и другие образуют в народном языковом мышлении единую морфологическую групну, выделенную из общеименной. По мнению А. Меметова, дополнительный «вставной» согласный *-н-* является рефлексом конечного –л указательных местоимений, утраченного в современном языке».

В турецком языке, как и во многих других языках, личные, указательные местоимения являются одной из древнейших частей речи. В турецких диалектах в склонении местоимений элементы архаизма по сравнению с современным литературным языком проявляются более широко. В речи носителей диалектов употребляется больше различных местоимений, чем в литературном языке. Кроме того, в диалектах местоимения имеют различные фонетические варианты, которые существенным образом отличаются от соответствующих местоимений нормативного языка. В падежной парадигме диалектные местоимения также отличаются от литературных. Отличня касаются и частоты употребления отдельных местоимений в диалектах [5].

Основной синтаксической функцией дательного падежа личных местоимений в турецких диалектах, как и в современном турецком литературном языке, является выражение направления действия. В нормативном языке дательный падеж личных местоимений образуется с помощью двухвариантного аффикса *-a//-e,* восходящего к общетюркской древней форме *-ɣa//-ge*. Употребление литературной формы аффикса дательного падежа в диалектах статистически преобладает. Варианты аффикса присоедиияются к склоияемой основе согласно закону гармонии гласных. Исключением в этом отношении являются только два первых личных местоимения единственного числа – *ben* ‘я’ и *sen* ‘ты’, которые в дательном падеже и в литературном языке, и в подавляющем большинстве случаев в диалектах имеют форму *bana, sana.* Подобное явление наблюдается во многих других тюркских языках и их диалектах. Эта аномалия в парадигме склонення личных местоимений обратила на себя

внимание многих тюркологов, и был сделан ряд попыток объяснить причину этого явления.

Э.В. Севортян считает, что формы дательного падежа *bana, sana* появились в результате присоединения к местоимениям *ben (män), sen* аффикса дательно-направительного падежа *-ɣa (-ga),* который вызвал регрессивную ассимиляцию, и таким образом возникла форма *bana, sana (ben//män+ga>beŋa>bana).* Это предположение в принципе примыкает к идее, высказанной В.А. Богородицким в 1934 г. Уязвимость этой гипотезы заключается в том, что аффикс дательного (дательно-направительного) падежа с древнейших времен существовал в двух вариантах – для основ с гласными заднего ряда и с гласными переднего ряда: *-qa//-kä* (Габен), *-қа//-кэ; -ға//-гэ* (Насилов), *-ға//-га* (Кондратьев). Следовательно, было бы естественно для местоимений *ben (män), sen (sän)* избрать вариант аффикса с гласным переднего ряда – *-гä, -гэ.* Именно так обстоит дело в азербайджанском (**mängä>mäŋä>mänä; säŋä>sänä*), алтайском (**men-ge>mege; sege*), тувинском (*тэŋээ//тээ; sэŋээ//sээ*) языках и в некоторых диалектах тюркских языков.

Выбор аффикса дательного падежа -ға(*-ɣa*) для местоимений *ben (män), sen (sän)* при наличии более гармоничного варианта (*-кä, -гä, -гэ*) вызывает сомнение. В.А. Богородицкий, предвидя подобное возражение, высказал предположение, что «именно *-ға//-qa* являются первоначальным окончанием дательного падежа, и из них основным нужно признать *-ға*». В таком случае в живых или мертвых тюркских языках должно было бы сохраниться некоторые число форм, подобных *bana* и *sana,* где гласная основы была бы изменена под влиянием аффикса дательного падежа.

Автор большой статьи о местоимениях в тюркских языках Ф.Г. Исхаков в разделе, посвященном дательному падежу личных местоимений, выдвинул другую гипотезу. «Тот факт, – пишет он, – что в чувашском языке склоняемыми основами личных местоимений 1-го и 2-го лица единственного числа являются *ман- и сан-,* в турецком языке дательный падеж этих местоимений образуется также от *ban-* и *san-* (*bana 'мне', sana* 'тебе'), а во многих других тюркских языках основы форм дательного падежа этих двух местоимений представляют собой лишь измененные варианты приведенных выше *ман-* и *сан-* (ср. *маңа//маға//мā 'мне', саңа//саға//сā 'тебе'* в ряде тюркских языков), дает основание предположить о существовании некогда в тюркских языках личных местоимений 1-го и 2-го лица, звучащих *ман//сан*». Формы дательного падежа местоимений *maŋa//bana, saŋa//sana* с вариантами Ф.Г. Исхаков считает

остаточными проявлениями некогда существовавших форм основного падежа *man, san.*

Если донустить эту точку зрения, то во-первых, мы должны были бы непременно обнаружить достаточно устойчивые следы *ман, сан* и в других падежах кроме дательного. Тюркские языки, являющиеся языками агглютинативного строя, весьма бережно относятся к основе слова. Почти все словообразующие и словоизмеияющие аффиксы подчинияются фонетической структуре основы, оставляя ее, как правило, неизменной. Так должно было происходить и в данном случае, *ман* и *сан* не должны были быть исключением в этом отношении. Однако эти предполагаемые формы местоимений в большинстве тюркских языков проявляются только в дательном падеже.

Во-вторых, каковы причины того, что из трех десятков живых тюркских языков только в одном чувашском, фонетика которого существенным образом отличается от фонетики других тюркских языков, сохранилась форма *ман-, сан-* в качестве основы для всех косвенных падежей, в то время как в этом же языке местоимения 1-го и 2-го лица единственного числа в основном падеже имеют особый фонетический облик (*эпе* «я», *есе* «ты»), не встречающийся ни в одном из тюркских языков, ни в живых языках, ни в мертвых [5, 210].

Вышесказанные особенности склонения местоимений представляют собой материал для изучения истории категории склонения в тюркских языках.

Литература:

Тұрсынова М.А., Жуынтаева З.Н., Қазанбаева А.З. Түркі тілдеріндегі есімдіктердің лингвистикалық табиғаты. Қарағанды университетінің хабаршысы, 2018, https://articlekz.com/kk/article/29988

Ибатов Ә. Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихынан / Ә. Ибатов. –

Алматы: Ғылым, 1966. – 69 б.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. – Москва: Наука, 2002. – С. 319

Чанталова Г.Ш. Некоторые особенности склонения местоимений (на материале крымско-татарского языка) // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология». Том 20 (59), №5. 2007 г. – С.73-78

Векилов А.П. О склонении личных местоимений в турецких диалектах//Тюркологический сборник. –Москва, 1976

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УПОРЯДОЧЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

ARIA AZAMATOVA / А.Х. АЗАМАТОВА
KIMEP University – Kazakhstan
Казахстан, Университет КИМЭП
ariya_azamatova@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию проблем унификации и упорядочепия термипологической системы лингвистики, формирующей основу мета*языка* даппой отрасли науки. *Особое внимание в работе уделяется процессу* выравнивапия и универсализации семантического пространства, конвенциализации значепий, в зпачительной мере поддерживаемых за счет использовапия стандартных значений греко-латинской лексики и словообразовательных элементов.

Ключевые слова: *терминология, метаязык, терминоэлемент, унификация, термин, упорядочение*

ABSTRACT

The article is devoted to the issues of unification and regularization of the linguistic terminology, which forms the basis of the metalanguage of this branch of science. The alignment and universalization of semantic space, conventionalization of meanings is appreciably supported by use of standard meanings of Greco-Latin lexemes and word-formative elements.

Key words: *terminology, metalanguage, term element, unification, term, regularization*

Растущая глобализация в экономической, социально-культурной и научной сферах, обусловленная общечеловеческим прогрессом, постоянно вызывает появление множества новых реалий, идей, концепций и иных мыслительных категорий, требующих однозначного обозначения в разных языках. Таким образом, унификация и стандартизация терминологии являются непременными условиями научного прогресса и способствуют развитию международного научного сотрудничества. Эти требования

поддерживаются экстралингвистическими факторами, которые «подталкивают» языки к интенсивным поискам языковых средств и способов словесного выражения новых понятий.

Предмет лингвистики как научной дисциплины неизбежно сопряжен с развитием и совершенствованием концептуально-терминологического аппарата, который формирует способ научного рассмотрения предмета исследования.

«Терминология данной научной области – это не просто список терминов, а семиологическое выражение определенной системы понятий, которая в свою очередь, отражает определенное научное мировоззрение» [1: 9]. Поэтому важным является выявление того, какие именно концепты (по структуре, по содержанию и по степени конкретности) лежат в основе терминологической номинации и более всего способствуют фиксации, хранению и передаче научных знаний [Манерко Л.А., Новодранова В.Ф., Шелов С.Д. и др.]. Совокупность наименований научных фактов базируется на определенной системе понятий, теоретических построений, которые характеризуют соответствующее научное направление. В частности, можно утверждать, что терминология языкознания имеет в своей основе те понятня, явления, которые составляют концептуальные основы в изучении предмета. При исследовании терминов чрезвычайно важным оказывается их изучение не только в системе терминологии, но и более широко – в системе метаязыка. «Научное общение между учеными осложняется, если в процессе обмена научной информацией обнаруживается несоответствие методологических положений, лежащих в основе используемых метаязыковых систем» [3: 30].

Метаязык, как всякая языковая система, не является закрытой субстанцией, постоянно изменяясь, развиваясь в зависимости от развитня и эволюции понятийного аппарата науки. Эти процессы, в свою очередь, проецируются на деривационную систему языка науки, развивая и модифицируя аспекты ее организации и функционированяя.

Любая терминология предполагает обязательную и постоянную работу по ее упорядочению. «Если сознательно не заниматься терминами, ученые в конце концов перестанут понимать друг друга. Форма науки оказывается отнюдь не безразличной к содержанию самой науки» [2: 124].

Метаязык лингвистики представляет собой сложный, многосоставный пласт языка, который ориентирован на выполнение ряда прикладных задач, стоящих перед лингвистикой. Наряду с единицами общенаучной лексики метаязык включает номенклатурные знаки-номены, число которых необозримо велико и

с трудом подается систематизации, а также терминологию, представляющую собой стержень любого функционально ориентированного формализованного языка, обслуживающего потребности соответствующей отрасли науки. Представляя особую функционально-коммуникативную область конкретного языка, терминология является важнейшим каналом интеллектуальной коммуникации, располагая мощным потенциалом специальных терминообразующих средств, которые призваны обеспечивать оптимальность профессионально-научной деятельности. Изучение метаязыка научной отрасли начинается с анализа, гармонизации и систематизации терминологии и заканчивается ее унификацией и стандартизацией.

Терминологня рассматривается как совокупность слов и словосочетаний, употребляющихся для выраження специальных поиятий и для названия типичных объектов данной области знания. Являясь обозначением определенного научного поиятия, термин возникает, и функционирует не в языке в целом, а внутри отдельных подъязыков, наиболее представительной частью которых, является терминология, формирующая единое межъязыковое пространство и обеспечивающая «выход» за пределы конкретных языков. Общее ноэтическое пространство, пространство значений и смыслов непосредственно формируются терминосистемами.

Терминологня является системой, но ее системные свойства представлены имплицитно, в отличие от терминологической системы, где системные свойства должны быть выражены явно. Если терминология – реальный объект, моделирующий реальную картину предметной области в динамике, то терминосистема – это всегда формализованное описание терминологии, ее модель. Терминосистему можно назвать когнитивной моделью терминологии, или метамоделью предметной области.

В настоящее время в развитии терминологии языкознания достаточно четко просматриваются следующие тенденции: 1) это бурное развитие лингвистики рубежа 20-21 веков, множественность лингвистических направлений, школ, концепций в мировом языкознании, 2) неуклонный рост числа новых терминов, связанный с появлением в лингвистике не существовавших ранее направлений, и 3) расширение количества и объема поиятий, выражаемых через посредство существующих терминов. Эти тенденции, будучи реализованы на практике, предельно активизировали терминотворчество и привели к появлению большого количества терминов-дублетов, непоследовательности в употреблении существующих терминов, что и явилось главным деструктивным,

дестабилизирующим фактором по отношению к лингвистической терминологии в целом.

«Первым условием создания нормативных терминов является унификация терминов – сложный процесс, включающий минимизацию вариантов терминов, обеспечение однозначного соответствия между выбранным термином и обозначаемым им понятием в системе понятий. Унификация терминов реализуется в виде гармонизации, упорядочення и стандартизации терминов и их совокупностей» [6: 41].

В формировании новых поиятий, в том числе и интернационального характера, участвуют все языки. Однако, как свидетельствуют многочисленные наблюдения, в силу определенных исторических, социально-культурных и языковых факторов большинство новых смыслов общечеловеческого характера до сих пор получает материализованное воплощение прежде всего с помощью греческого и латинского языков, выполняющих функции «строительного материала».

Анализ места и роли древних языков в создании и развитии метаязыка европейской лиигвистики показывает, что базовый терминологический пласт, охватывающий все основные разделы лингвистики, был создан филологами Древней Греции и Рима и впоследствии заимствован, и ассимилирован (с известными модификациями в объеме значення) новыми европейскими языками.

Терминообразование на базе грецизмов и латинизмов – наиболее нейтрального «строительного материала» – остается ведущим приемом терминотворчества, поскольку лексический фонд античных языков представляет собой универсальный резерв элементов, используемых для кодирования новых поиятий.

«Возможные нути обогащения метаязыка лингвистики на основе латыни на современном этапе его развития могут быть сведены: 1) к использованию имеющегося огромного лексического материала поздней и средневековой латыни для обозначения новых понятий; 2) к созданию неологизмов на основе как собственно латинской, так и латинизированной греческой лексики; 3) к перифрастической передаче словообразовательными средствами латинского языка новоязычных терминов; 4) к обогащению латинского терминологического состава лингвистическими заимствованиями из современных (европейских и неевропейских) языков с последующей латинизацией этих заимствований <…>; 5) к использованию латинизированных вариантов уже существующей терминологии новогреческого языка» [4: 24].

В рамках общей теории металингвистики актуально отношение единиц метаязык и термин. Отмечается, что «изучение …естественного языка в …структурно-системном плане составляет предмет науки о языке, создание же метаязыковой системы – инвентаризация терминов (понятий и номенклатур) является завершающим этапом языковедческого исследовання [8: 297].

Сложная (неоднородная, многослойная) структура термина как единицы метаязыка, предполагает многогранность и многоаспектность терминологического анализа. Термин может быть рассмотрен как своеобразный коррелят некоторой ментальной операции, протекающей в сознании исследователя, и на этом основании в термине усматриваются субъективные свойства, представляющие в целом субъективный мир его создателя (Алексеева Л.М). Вместе с тем термин является универсальной языковой категорией, характеризующейся общими свойствами языкового знака.

Согласно наиболее распространенному мнению термин – знак специальной семиотической системы, обладающий номинативно-дефинитивной функцией. «Номинативной потому, что термин именует, обозначает целый сложный смысловой фрагмент из общей построенной системы интенсионалов (смыслов); дефинитивной – потому, что замещает дефиницию, состоящую в эксплицитном и имплицитном внде из целого ряда высказываний, и подразумевает эту дефиницию в своем употреблении, являясь по отношению к ней вторичным образованием» [9: 28].

Термин представляется как «свободное, многослойное образование: языковой субстрат и логический суперстрат образуют соответственно нижний и верхний слой термина, а сердцевина его составляет терминологическая сущность, которая включает его концептуальную структуру, функциональную структуру, формальную структуру, представленную терминоэлементами» [7: 138].

Структурная системность термина может находить свое частное выражение на словообразовательном (морфологическом) уровне, о чем свидетельствует регулярность в употреблении тех или иных словообразовательных средств (например, терминоэлементов греко-латинского происхождення). Л.Л. Кутина отмечает двоякую направленность действия словообразовательных связей: в связи со способностью слов группироваться, во-первых, в словообразовательные гнезда («объединяющим моментом здесь является тождество корневой морфемы») и, во-вторых, в словообразовательные категории и типы на основе общности аффиксов [5: 91].

Принадлежность термина к терминологии, а терминологии к подъязыку отнюдь не исключает термин из лексической системы общенационального языка; «термин остается и должен быть нормальным членом лексической системы языка, а если не нормальным, то не вопреки этой системе, а именно в силу этой системы» [10: 121]. Все структурно-семантические особенности термина вытекают из проблемы *логоса*, специфической, присущей только термину сопоставленности с понятием и системой понятий, и проблемы *лексиса* – термина как члена лексической системы языка (А.А. Реформатский).

Эти два онтологических аспекта, независимо от нутей его возникновення, одинаково существенны при изучении термина. Появление нового термина, детерминировано как *логосом*, так и *лексисом*: необходимость в том или ином термине и его общий тип мотивируются сферой *логоса*, но его конкретный облик в значительной мере определяется сферой *лексиса*.

Относительная значимость логосных и лексисных факторов может быть различной в зависимости от способа создания нового термина в конкретной области знания. При *терминообразовании* значимость логосных и лексисных факторов либо может уравновешиваться, либо лексисные факторы будут преобладать, если данная терминология уже достаточно развита, и можно говорить о существовании определенного эталона термина.

Стандартным приемом терминообразования можно считать использование греко-латинских терминоэлементов. Их структурно-семантические свойства, вытекающие из интернациональности – монореферентность, внеположенность экспрессии, широкая конституентная валентность, – позволяют создать языковой знак, максимально приближенный к «идеальному термину».

Понимание терминоэлементов как морфологических, а не синтаксических или символических компонентов термина, позволяет рассматривать их «как троякого внда конститутивные единицы в структуре термина: 1) терминоэлементы, выделяемые посредством морфологического членения термина-слова; 2) терминоэлементы, выделяемые в результате синтаксического членения термина-словосочетания и 3) терминоэлементы, выделяемые посредством изобразительно-графического членения, при котором в составе термина оказываются символы, имеющие только графическое выражение» [11: 102].

Терминоэлемент можно определить как двустороннюю языковую единицу, указывающую на определенное терминологическое поле. Дейктичность терминоэлемента может

колебаться от предельно конкретного указания, исключающего варианты, например, *ди*, *уни*, *а*, *ретро*, *пан* (такие элементы, как правило, междисциплинарны), до самого общего указания, например, на языковой уровень (ср. *морф* 'указание на морфологический уровень') или раздел языковедческой науки (ср. *-ив* 'указание на грамматические категории и формы').

«В связи с этим возникает вопрос о лингвистическом статусе терминоэлемента среди прочих единиц языка. Поскольку сам термин с лексико-грамматической точки зрення функционирует как слово (хотя и ограниченное сферой употребления в специальном подъязыке) и поскольку терминоэлемент существует как значимый компонент термина, есть, казалось бы, все основания считать терминоэлементы обычными морфемами. На самом деле морфемы – всегда принадлежность определенного языка, в этом смысле они уникальны, греко-латинские терминоэлементы же – достояние многих языков и поэтому они универсальны» [11: 104]. Их семантические, структурно-комбинационные и функциональные свойства проявляются не в стихии конкретного языка вообще, а в пределах специального метаязыка.

Закономерности в выборе и комбинации терминоэлементов в пределах лингвистики в целом и в ее отдельных областях вскрывают внутреннюю динамику терминообразования. Мультиязыковое сопоставление межъязыковых терминологических соответствий устанавливает основные направления семантической транспозиции, поддерживаемой греко-латинскими словообразовательными средствами в сфере лингвистической терминологии, конечным результатом которых является образование общего терминологического фонда.

В условиях длительного и интенсивного взаимодействия контактирующие языки попадают под действие сильных и универсальных процессов унификации, порождающих во взаимодействующих языках параллельные преобразования. Функциональное партнерство языков в сфере лингвистической науки способствует формированию одинаковых смыслов и уплотнению общего семантического пространства, осуществляя, таким образом, интернационализацию терминологической лексики. Процесс интернационализации в контактирующих языках может проявляться по-разному: в межъязыковых семантических параллелях значений, форме, структурном сходстве, образовании интераналогов.

Процессы универсализации семантического пространства протекают с большей интенсивностью и результативностью в сфере научной терминологии, поскольку терминосистемы разных языков, и

в особенности, интернациональная часть терминосистем, характеризуются сильными семантическими связями, которые актуализируются как общая база для взаимопонимания при коммуникации носителей разных языков.

Метаязык лингвистики поддается систематизации, унификации и последующей стандартизации, по крайней мере, в той его номеиклатурно-терминологической части, которая сформирована на интернациональной основе (как правило, греко-латинского происхождения), и характеризуется наличием полного семантического соответствия в рамках различных семиотических кодов. Общая основа метаязыка лингвистики обеспечивает прямую передачу информации при переводе с одного языка на другой и позволяет достичь максимального формального соответствия между аналогичными лингвотерминологическими единицами различных языков. Исходя из этого, можно говорить о создании в перспективе единого метаязыка языкознания, применение которого на конвенциональной основе даст возможность выработать общие подходы к проблемам, связанным с возникновением, развитием и функционированием языка.

Прагматическая направленность терминов предопределяет их структурно-смысловую организацию, которая требует особой стратегии по созданию терминологических единиц, наиболее полно отвечающих требованиям профессионально-научной коммуникации. Упорядочение терминологии предполагает ее унификацию, приведение в соответствие с системой научных понятий и лингвистическими требованиями к идеальному термину.

Существует принципиальная возможность внедрения в лингвистическую теорию и практику национальных и международных унифицированных отраслевых стандартов на термины, формирующие метаязык лиигвистики. Систематизация, унификация и стандартизация лингвистических терминов влечет за собой необходимость создания лексикографической базы, адекватной современному уровню развития метаязыка этой отрасли знания.

Литература

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 2005.

2. Будагов Р.А. Терминология и семиотика // Человек и его язык. – М., 1974.

3. Гвишиани Н.Б. Категории и поиятия языкознания как предмет методологического исследования: Дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1984.

4. Иванов А.В. Метаязык фонетики и метрики. – Архангельск, 2004.
5. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем // Лиигвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970.
6. Лейчик В.М. Предмет, методы и структура терминоведения: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. – М., 1989.
7. Лейчик В.М. Бесекирса Л. Терминоведение, предмет, методы, структура. – Белосток, 1998.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
9. Никитина С.Е. Семантический анализ языка науки. На материале лиигвистики. – М., 1987.
10. Реформатский А.А. О перекодировании и трансформации коммуникативных систем // Исследовання по структурной типологии. – М., 1963.
11. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М., 1989.

ОНЛАЙН-ШКОЛА ОБУЧЕНИЯ ТАТАРСКОМУ ЯЗЫКУ “АНА ТЕЛЕ”

ФАТХУЛЛОВА КАДРИЯ

Россия, Казанский (Приволжский) федеральный университет

Аннотация.

В статье рассматривается опыт дистанционного изучения татарского языка с использованием онлайн-школы “Ана теле”, раскрываются структурные особенности курса, условия организации разговорных уроков для пользователей в режиме реального времени и установления обратной связи с ними в целях совершенствования современных электронных ресурсов.

***Ключевые слова**: дистанционный курс, структура, разговорные уроки, обратная связь.*

Abstract.

The article examines the experience of distance learning of the Tatar language using the online school "Ana Tele", reveals the structural features of the course, the conditions for organizing conversational lessons for users in real time and establishing feedback with them in order to improve modern electronic resources.

***Keywords**: distance course, structure, speaking lessons, feedback.*

В современных условиях важно качественно изменить педагогический процесс в области языкового образования; определить основные приемы и методы обучения, позволяющие повысить результативность; придать учебному процессу коммуникативную направленность. В качестве основного подхода в обучении татарскому языку определен системно-деятельностный подход, который предусматривеает формирование готовности к саморазвитию и непрерывному образованию; активную учебно-познавательную деятельность обучающихся; организацию образовательной деятельности с учетом индивидуальных психологических особенностей обучающихся.

В современной лингводидактике под педагогической технологией приинято считать совокупность средств и методов

воспроизведения теоретически обоснованных процессов обучения, позволяющих успешно реализовывать поставленные цели, при котором сохраняется возможность объективных измерений достигнутых результатов [2, с. 26]. Как указывается в педагогической литературе, инновационными технологиями, которые преследуют цель творческого воспитання личности в интеллектуальном и эмоциональном измерении, являются: проектирование, проблемное обучение, обучение в сотрудничестве, уровневая дифференциация, игровая технология, технология интегративного обучения, технологня модульного обучения, авторская педагогическая технологня и т.д. Технология обучения представляет собой систему, основными компонентами которой являются цели и содержание обучения, средства педагогического взаимодействия, организация учебного процесса, деятельность преподавателя и обучающихся и результаты этой деятельности.

В последние годы в области языкового образования получают большое распространение электронные платформы, информационно-коммуникационные технологии, которые дают обучающимся возможность изучить язык дистанционно [2]; [3]. Как принято считать, дистанционные технологии представляют собой совокупность средств, одновременно использующих несколько информационных сред (графика, текст, видео, анимация, звуковые эффекты [3, с. 315-316]. Одним из таких электронных ресурсов, созданных в Республике Татарстан, является онлайн-школа обучения татарскому языку “Ана теле” (http://anatele.ef.com), которая предоставляет возможность бесплатно учить татарский язык в любое время и в любой точке, где есть Интернет [1]. Данный проект был реализован в 2013 году Министерством образования и науки Реснублики Татарстан совместно с Казанским федеральным университетом и международной компанией EF Education Firs. Онлайн-школа разработана с учетом международных языковых компетенций и предоставляет пользователям уровневое обучение (уровни A1, A2, B1, B2). В онлайн-школе всего 9 уровней, в каждом из них содержится 8 тем, следовательно, пользователи в процессе обученн изучают всего 72 темы. Каждая тема разделена на 4 урока, и таким образом онлайн-школа состоит из 288 уроков. За время изучения татарского языка пользователи выполияют более 1000 заданий, просматривают около 300 видеосюжетов, прослушивают около 10 000 аудиофайлов. Кроме этого в онлайн-школе имеются специальные лаборатории произношения, письма и грамматики, которые помогают пользователю самостоятельно изучить языковой материал. Самым востребованным элементом онлайн-школы является учебная комната, которая позволяет проводить разговорные уроки в

режиме реального времени. Пользователи в определенные часы в соответствии с утвержденным расписанием общаются на них с преподавателями Центра онлайн-школы КФУ. Этим онлайн-школа привлекательна тем пользователям, которые находятся вне языковой среды, не могут вживую общаться с носителями языка.

Каждый пользователь, зарегистрировавшийся в онлайн-школе, приступает к обучению с любого уровня, который определяет компьютер после введення компетенций по основным видам речевой деятельности (аудирование, говорение, чтение и письмо). На первом уровне обучающиеся знакомятся с наиболее доступным речевым материалом, чтобы научиться знакомиться, благодарить собеседника, просить у него прощення или разрешения, уточнить у него номер телефона, место проживания и работы, т.е. с самыми активными образцами татарского речевого этикета, чтобы уметь говорить по-татарски в ситуациях повседневного общення. На продвинутых этапах темы для общения усложняются, и пользователи учатся говорить о своем здоровье, об интересах, о посещении кафе, театра, кино, торговых центров, о праздниках, о досуге, о занятнях спортом и т.д. На девятом уровне пользователям предложены темы о Республике Татарстан, отражающие ее достижения в различных областях. Также пользователи узнают много интересного о национальных традицнях и обычаях, культуре и искусстве, литературе и истории, выдающихся личностях татарского народа. Многие пользователи подчеркивают, что большой интерес у них вызывают тексты и аудиофайлы о памятных и исторических местах Казани. От уровня к уровню, от одной темы к другой пользователи воспринимают на слух татарскую речь, отвечают на вопросы по содержанию просмотренных видеосюжетов, прослушанных аудиофайлов, учатся выражать свои мысли по отношению содержання изученного материала. В онлайн-школе каждый урок состоит из нескольких этапов: в начале урока пользователь просматривает коротенький видеоролик и отвечает на вопросы по его содержанию. Далее идут такие этапы, как: изучение новой лексики; практическое усвоение грамматических структур; аудирование и выполнение различных заданий; развитие диалогической или монологической речи; итоговое задание, которое нацелено на систематизацию пройденного речевого материала и закрепление коммуникативных умений обучающихся. По мнению пользователей, наиболее интересными являются такие упражнення, как «Поставьте слова в нужной последовательности, чтобы составить предложение»; «Прослушайте аудиозапись и перемещайте полоски со словами вверх и вниз, пока не поставите их в правильной последовательности»; «Перетащите полоски со словами справа, чтобы они соответствовали тому, что слева»; и т.д. В каждом разделе,

на каждом уроке пользователь многократно выполняет похожие упражнения с новой лексикой и грамматическими формами, что приводит к практическому усвоению языкового материала, развитию коммуникативных умений обучающихся.

В Институте филологии и межкультуреной коммуникации Казанского федерального университета создан и функционирует Центр методического сопровождения онлайн-школы "Ана теле", специалисты которого проводят групповые разговорные уроки для пользователей в соответствии с уровнем обученя с использованием заранее созданных иллюстративных материалов, дают возможность им говорить по-татарски, задавать и отвечать на вопросы, строить диалоги, аргументировать свое мнение в беседе, а также предоставляют пользователям информацию о современном Татарстане. С наиболее активными участниками разговорных уроков мы поддерживаем обратную связь, чтобы узнать их мнение об онлайн-школе, разделить их успехи в изучении татарского языка, мотивировать их на прохождение всего курса обученя. Они присылают нам материалы о себе на татарском языке, которые мы нубликуем в татарских газетах как положительный пример по сохранению, распространению, популяризации татарского языка во всем мире. В своих электронных письмах пользователи из различных стран ближнего и дальнего зарубежья, регионов Российской Федерации, городов и районов Реснублики Татарстан выражают благодарность за создание онлайн-школы, за проведение разговорных уроков, за решение технических проблем, возникающих в процессе обученя. В качестве примеров писем-благодарностей и пожеланий по совершенствованию содержания онлайн-школы могут служить послания многих пользователей. Например, Р. Хайрутдинова из города Пушкино Московской области отметила в своем письме следующее: «Всему коллективу онлайн-школы «АНА-ТЕЛЕ» выражаю огромную благодарность за такую замечательную программу, за связь с преподавателями и оперативную техподдержку. Думаю, что было бы интересно добавить в содержание курса следующее: обсуждение конкретных спектаклей и фильмов, которые надо заранее посмотреть по ссылке к уроку; изучать и петь песни; дополнить курс музыкальными видео и аудио номерами; обсуждать юмористические программы; обсуждать новостные и публицистические программы; учиться красиво поздравлять с днем рожденя и с другими праздниками учеников и преподавателей; рассмотреть техническую возможность видеть учеников и ученикам друг друга». Пользователь из Казани А.Хайруллина выразила свое мнение следующим образом: «С удовольствием обучаюсь в онлайн - школе. У меня предложения по проведению разговорных уроков:

некоторые темы разговорных уроков повторяются на разных уровнях, что создает определенные трудности, хотелось бы, чтобы их пересмотрели; очень хотелось бы, чтобы была мобильная версия». Пользователь из Красноярска А.Алкин написал нам следующее: «Выражаю огромную благодарность за проект «Ана Теле». У вас отличная систематизированная информация, плюс отличная возможность отработки языковой практики с преподавателями разговорных уроков. От этого я просто в восторге, прогресс очень заметен. У меня основное пожелание: разработать программу с возможностью заходить со смартфона. Хотелось бы также большего акцента на грамматику и ее отработку, чтобы лучше запомнить и применять на практике сложные конструкции». Приведем еще в качестве примера письмо пользователя из Москвы Р.Вахитова: «Радует то, что ваши труды по сохранению татарского языка и культуры при любом раскладе уже стали неотъемлемой частью культурной жизни российских татар и останутся востребованными впредь. Как говорил один классик: «Процесс пошёл!» Что касается предложений по дальнейшему развитию обучения татарскому языку в онлайн-школе Ана Теле, прошу рассмотреть целесообразность и возможность организации уровней образования выше 9, высшего, насколько я помню во времена моего обучения». Краткое послание от О.Филимоновой из Казани: «Здравствуйте! Спасибо за ваш труд! Мне всё очень нравится, хотелось бы только добавить больше разговорной речи для прослушивания. И здорово, если будут субтитры». Павел Прожиров из Уфы подчеркнул в своем письме: «Онлайн-школа «Ана теле» - хорошее подспорье тем, кто хочет начать или продолжить изучение татарского языка. С точки зрения методики, уроки выстроены просто и понятно для тех, кто впервые сталкивается с изучением языка. Нет ничего лишнего, что бы отвлекало или запутывало в процессе изучения. Хорошая озвучка текстов, несложные задания, проверка правописания и подсказки, если возникла трудность. Единственное, что мне показалось неудобным, это невозможность пройти на следующий уровень, без прохождення разговорной части уровня. Выражаю свою благодарность команде Ана теле за предоставленную возможность в изучении татарского языка». Мы рады получать письма наших пользователей и из других стран. Например, Ф.Маркина из Казахстана написала следующее: «Я рада, что можно изучать родной татарский язык посредством новейших технологий! Татарстан не жалеет средств для продвижения и изучения татарского языка. онлайн-школа «Ана теле» стала моим другом. Стараюсь использовать малейшую возможность, чтобы позаниматься там. Есть одно предложение - нужны разговорные летние лагеря для молодежи, чтобы они знакомились, развивали свою

речь, применяли язык в общении». Б.Монот из Испании выразил свое мнение следующим образом: «Мне очень нравятся разговорные уроки. Я прошел все 9 уровней онлайн-школы, у меня есть все сертификаты. Но я продолжаю посещать разговорные уроки с преподавателями и поддерживаю практичексие навыки говорения. Сейчас я могу смотреть передачи на канале ТНВ-планета. По-моему мнению, данный курс очень востребован». Как видно из писем, в онлайн-школе занимаются представители разных городов и стран, что говорит о распространенности и востребованности этого дистанционного курса. Мы признательны за письма, полученные в разные годы от тех, кто изучал татарский язык в онлайн школе: Ник Заруев (Канада), Ильдар Мустафин (Казахстан), Юто Хисняма (Япония), Олег Мелентьев (Москва), Равиль Закиров (Санкт-Петербург), Ринат Галимов (Томск), Лилня Хусаинова (Тверь) и многие другие. Независимо от страны или города проживання эти люди дистанционно изучили татарский язык как средство межличностного и межкультурного общення, открыв для себя татарский мир. Они единодушны в том, что онлайн-школа мотивирует их, так как предоставляет возможность осуществлять речевую коммуникацию на изучаемом языке, сближает их с такими же позитивными и целеустремленными людьми, какими они сами являются. Стоит подчеркнуть, что на первых уровнях обучение некоторым пользователям дается нелегко, они испытывают некий психологический барьер. И только благодаря поддержке преподавателей разговорных уроков они постепенно приобретают речевые навыки для участия в коммуникации. Они получают на каждом уроке от преподавателя необходимые комментарии, что дает им возможность преодолеть страхи и волнения, активно включаться в речевой процесс. Как свидетельствуют письма пользователей, преподаватели, ведущие дистанционные занятия, должны обладать педагогической компетентностью, которая понимается как умение заинтересовать пользователей и индивидуально мотивировать их; умение учитывать речевые особенности каждого участника разговорного урока и в каждом из них находить положительные качества; умение объективно оценивать коммуникативные навыки обучающихся. Основные профессиональные качества, необходимые преподавателю, который прошел специальный тренинг для веденя дистанционных заиятий в современных реалиях – это иметь искреннее желание научить пользователей говорить по-татарски, показать им всю красоту и богатство татарского языка; стремление к самосовершенствованию в своей педагогической деятельности. Этого требуют коммуникативный и личностно-ориентированный подходы, которые составляют основу современного языкового образования.

При ознакомлении со структурой и содержанием дистанционной школы, мы обращаем отдельное внимание системе контроля языковых знаний и речевых навыков пользователей, которая включает в себя уровневые тесты. С их помощью пользователи осуществляют самоконтроль лексико-грамматических знаний, а также навыков чтення и аудирования. Тестовые задания усложияются от уровня к уровню с учетом содержания изученных тем и языкового материала. Только пройдя уровневый тест, пользователь может распечатать в своем личном кабинете соответствующий сертификат и перейти на другой уровень обучення. Система оценивання результатов обучения не вызывает особых затруднений у обучающихся, потому что на каждом уроке при прохождении разделов курса они выполияют большое количество однотипных заданий, которые подготавливают их к успешному прохождению уровневого теста.

Исходя из педагогического опыта, накопленного нами за эти годы, можем утверждать, что онлайн-школа «Ана теле» способствует популяризации татарского языка не только в нашей республике и регионах России, но и среди зарубежных пользователей. Она служит совершенствованию языкового образования, его интенсификации и индивидуализации. В настоящее время в ней зарегистрировано более 25 тысяч пользователей из более 140 стран мира. Среди них самыми активными пользователями являются представители таких стран, как Казахстан, Кыргызстан, Турция, Япония, Германия и т.д. Что касается пользователей из Республики Татарстан, среди них немало представителей таких крупнейших компаний, как ПАО «АК БАРС» Банк, ПАО «Вымпелком», АО НТЗ «Тэмпо», ПАО «Казанский вертолетный завод», ПАО «Таттелеком», ООО «Газпромтрансгаз Казань», АО «Транснефть – Прикамье», ОАО «Сетевая Компания», Национальный банк РТ и многих других, руководители которых заинтересованы в повышении языковых компетенций своих сотрудников. Онлайн-школа «Ана теле» также уделяет особое внимание реализации совместных проектов с молодежными центрами Республики Татарстан (например, «Сэлэт», «Идель» и т.д.) по обучению детей татарскому языку в онлайн формате в рамках летних лагерей.

Пользователи данного дистанционного курса учатся самостоятельно получать зналия и развивают коммуникативные навыки в результате активной познавательной и речевой деятельности. Создание и функционирование онлайн-школы является своевременным ответом на вызовы времени, так как позволяет обучающимся меняться в стремительно меняющемся мире. Каждый пользователь стремится достичь поставленных результатов и

применять полученные навыки в практической деятельности. Создатели дистанционного ресурса заинтересованы, в свою очередь, в получении объективной информации от пользователей о предложенной методической системе, об учебных материалах и подходах их подачи, а также о проблемах, которые необходимо решать в ближайшем будущем в области языкового образования. Немаловажное значение при этом для нас имеет обобщение и распространение передового опыта в данном направлении. В настоящее время можно с уверенностью констатировать, что современные информационные технологии становятся неотъемлемой частью обучения языкам, так как использование Интернет-технологий приводит к интенсификации, повышению его качества и результативности. Первичное положение среди таких технологий занимают системы дистанционного обучення, платформы электронного обучения. Как современная образовательная модель они предоставляет возможность пользователям совершенствовать свои языковые способности, открывать для себя новые ценности, расширять свой лингвистический кругозор и развивать коммуникативную культуру.

В дальнейшем нам предстоит решить следующие актуальные вопросы, связанные с совершенствованием онлайн-школы «Ана теле»: увеличить количество разговорных уроков, так как в них в день могут участвовать максимум 6 пользователей из каждого уровня; вести работу над созданием мобильной версии, что упростит обучение, так как отсутствие собственного компьютера или ноутбука не позволяет пользователю полноценно обучаться после регистрации через телефон, а большая часть из них предпочитает обучаться через приложение в телефоне.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что онлайн-школа «Ана теле», отвечает запросам многочисленных пользователей, желающих дистанционно изучить татарский язык, так как поддерживает их самооценку на высоком уровне и создает им условия для самореализации, проявлення социальной активности.

Литература

1. Онлайн школа EF-АНА ТЕЛЕ// URL: *http:// anatele.ef.com. (дата обращения 10.11.2020).*

2. Педагогические технологии / Под общей ред. В.С.Кукушина. М.: ИКЦ «Март», 2004. - 336 с.

3. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образовання: учеб.пособие для студ. высш. учеб.заведений. – М.: Академия, 2007. – 368 с.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАИМЕНОВАНИЙ ВОЕННОЙ ЛЕКСИКИ (НА ОСНОВЕ МУЗЕЙНЫХ ПРЕДМЕТОВ)

МУКАШЕВА Г.,
Военно-исторический музей
Вооруженных Сил Республики Казахстан

Аннотация

В данной статье дается попытка проведения лексико-семантического, историко-этимологического анализа наименований некоторых предметов вооружений из музейной коллекции, находящихся в Военно-историческом музее Вооруженных Сил Республики Казахстан.

***Ключевые слова**: военная терминология, оружие, музейные экспонаты, вооружение.*

ETHYMOLOGICAL FEATURES OF NAMES OF MILITARY LEXICO (BASED ON MUSEUM OBJECTS)

Annotation

This article attempts to conduct a lexical-semantic, historical-etymological analysis of the names of some weapons items from the museum collection, which are in the Military-Historical Museum of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan.

***Keywords**: military terminology, weapons, museum exhibits, weapons.*

Военно-исторический музей Вооруженных Сил Республики Казахстан г.Нур-Султан был основан в 2015 году по идее Первого Главы государства - Верховного Главнокомандующего Н.А. Назарбаева.

Музейный фонд содержит редкие и уникальные экспонаты, символизирующие памятники военной истории с древних времен по настоящее время.

За небольшой период Военно-историческим музеем был собран интересный материал для научного исследованння, представленный в залах экспозиции музея.

Военная лексика уже была объектом исследования, в данном случае акцент на особенности наименований и описаний музейных экспонатов, как объекта исследования с лексической, этимологической точки зрения. Выявить материалы, относящиеся к наименованиям вооружения и проанализировать их на примере музейных экспонатов.

Уже на заре человечества каждый род имел свою территорию, охранявшуюся от посягательств со стороны других родов. Перемещение рядовых общин в поисках средств существования, кровная месть служили причиной их столкновений между собой.

Первыми видами оружня были дубина или палица, а также копье с каменным наконечником. С эпохи древнекаменного века – палеолита появляются праща и копьеметалка, которая значительно увеличила дальность полета копья. Таким образом, уже в эпоху древнекаменного века использовалось ударное и метательное оружие.

Экспозиция древности Военно-исторического музея представлена предметами вооруження каменного, бронзового веков: дубина или палица, копье с каменным наконечником, дротики, рогатины, каменный топор, булава и кинжал, массивные бронзовые вислообушные топоры, ножи, наконечники копий, стрел. Все эти виды оружия употреблялись как для охоты, так и для войны.

Военное дело древних тюрков было составной частью военной истории кочевых народов Центральной Азии и Казахстана. Главным обружием, которое использовали древние тюрки, были луки, по своим конструктивным особенностям, относящиеся к группе сложносоставных. Предметы вооружения ближнего боя были представлены копьями, мечами, палашами, саблями и боевыми топорами. Наконечники копий по своей форме были двух видов – ромбические и линзовидные. После применения копий на следующем этапе боя в дело вступили мечи, палаши, сабли и топоры.

Защитное вооружение древних тюрков состояло из ламеллярных панцирей, кольчуг и щитов, что и представлены в экспозиции музея.

Казахи были прямыми наследниками военного искусства народов и государств Великой степи (древних Гунну (Хунну), Тюркского каганата, Дешт-и Кыпчака, Золотой Орды. Казахские воины не только продолжали развивать и совершенствовать воинские приемы своих предшественников эпохи развитого Средневековья, но

и активно осваивали новейшие элементы военного дела других народов. Во главе каждого рода в бой устремлялись лучшие бойцы – «батыры» и просто состоятельные ополченцы, облаченные в кольчатые, кольчато-пластинчатые или стеганые панцири. Головы воинов защищали железные шлемы с бармицами и миссюрки. Наиболее богатые воины могли покрывать кольчатой броней и своих боевых коней.

Батыры были вооружены пятью традиционными видами оружия («Ер қаруы – бес қару»): лук (садақ), копье (найза), секира (айбалта), булава (күрзі), сабля (қылыш). Помимо представленного оружия казахские воины использовали кистени, мечи, топоры, пики, палицы. Из огнестрельного оружня примеиялись фитильные ружья. Шлемы и пики батыров и старшин снабжались специальными матерчатыми значками, шелковыми или волосяными кистями, на которые воины ориентировались во воремя сражения.

Тема войны и военной терминологии, безусловно, занимают важное место в жизни любого народа, военное искусство, традиции, инвентарь, терминологня являются частью культурного наследия [1 с. 210].

Изучение военной лексики имеет большое научно-познавательное и общественно-политическое значение. Она, как и другие разряды слов, отражает духовную и материальпую культуру народа, его историческое прошлое, быт, традиции, обычаи, нравы [2 с. 107].

Много ценных и интересных сведений о военных терминах общетюркского происхождения можно прочесть в литературных произведениях, в историко-этнографических исследованиях, лексико-этимологических словарях, в трудах советских тюркологов.

В музейной деятельности ценные сведения предмета узнаем из легенды экспоната, которая сразу же из уст владельцев переносится в Акт приема. Сохраняется первоначальное наименование предмета из легенды, данный владельцем. Далее экспонат исследуется научными сотрудниками музея. В инвентарных карточках, научных паспортах подробно описывается происхождение предмета, заимствование и т.д.

В музейных коллекциях встречаются старинные названня казахских вооружений, которые означали различные военные поиятия, например: «сакетер» (стрела) или же «күрзі» (железная палица), «сойыл» (длинная жердь, используемая в качестве оружия, «айбалта» (секира), «семсер» (меч), «берен» (кольчуга) и др.

«Сақетер» значение слова рассматривается некоторыми исследователями. А. Аманжолов считает, что этот термин является

диалектизмом, характерным для жителей Восточного казахстана [3 с.340]. В языке жителей этой области слово «сақетер» означал меч или сабля.

Р. Сыздыкова, отвергая мнение А.Аманжолова, считает, что слово «сақетер» означает образное обозначение боевой стрелы [4 с. 103].

Жители старейшины также утверждают, что «сақетер» называют стрелу за его звук при достижении цели. Следует согласиться с Р. Сыздыковой, так как слово «сақетер» очень редко употребляемое слово и совсем непонятно современному человеку. В письменности тюрков не встречается этот термин.

Многие устаревшие военные термины, вышедшие из употребления, остаются жить в музейной экспозиции, так как экспонаты с исконным названием можно увидеть только в музеях.

«Ай-балта» – типичное хозяйственное орудие, трансформировавшееся в грозное оружие и в таком виде использовавшееся практически у всех народов наряду с мечом и копьем. Ай-балта нередко оснащался различными скрытыми приспособлениями. В его рукояти прятали киижал, полое древко-топорища скрывало пику.

Типологический анализ музейных материалов показал, что существует три типа этого вида топора.

1-й тип – имеет плоский обух, 2-й тип – обух в виде молоточка прямоугольной формы, 3-й тип – обух в виде молоточка круглой формы. У каждого типа имеются варианты с прямым и дугообразным лезвием

По длине рукояти (топорища) казахские топоры можно разделить на три разновидности: топоры с длинной, средней и короткой рукоятью. Самым распространенным был топор с средним топорищем.

Боевой топор с короткой рукоятью назывался – **балташык (топорок).** Изображение казахских боевых топоров с короткими топорищами встречаются и на памятниках искусства, и в погребально-культовой архитектуре. В походных условиях топоры носили под седлом, под тебеньком или привязывали к передним торокам седла. Все эти способы упоминают в фольклорных источниках и изображаются на памятниках искусства. Например, на одном рисунке, сделанном русским художником Кошаровым в XIX веке, изображен казах, у которого к поясу привязана секира.

«Кіреуке сауыт» – кольчуга. У древних воинов – номадов наибольшей понулярностью пользовались кольчуги «көбе сауыт» и

«кіреуке сауыт». Об этих кыпчакских кольчугах есть упоминание в старинных русских летописях. В знаменитом словаре Махмуда Кашгари «Дивани луга тат турк» (XIв.), эта кольчуга встречается под названием «күбә йарык». О широком распространении в обширном тюркском мире этих кольчуг говорит такой факт; у хакасов и киргизов эта кольчуга носила название «күбә», у кумыков «кове», у уйгуров «күбә йарык». «Көбе сауыт» напоминал собой чешуйчатую кожу змеи, отсюда происходит ее русское название «чешуйчатый панцирь». Подтверждением этому служат сохранившиеся в кумыкском языке название «жылан көбе». О том, что «көбе сауыт» имеет очень древнее происхождение, говорят археологические раскопки сакских и скифских курганов.

Археологи утверждают, что наиболее часто встречающимся предметом в этих раскопках являются фрагменты «көбе сауып» и «кіреуке сауыт». После «көбе» наиболее часто упоминаемой в казахском устном народном творчестве кольчугой является «кіреуке сауыт» или «кіреуке».

Название «кіреуке» на казахском языке означает «плетенный», то есть кольчуга, сплетенная из десятков тысяч стальных или железных колец. На русском языке «кіреуке сауыт» получило название «кольчатый панцирь» или «кольчуга». Кольца, из которых собирается данная кольчуга у казахских мастеров-оружейников получила название «көз». Они имели различный диаметр, самые маленькие кольца назывались «торғай көз» – воробьиный глаз.

В редких случаях для большей прочности и надежности «кіреуке сауыт» изготавливались из спаренных колец. Концы колец кольчуги соединялись заклепкой. Эта техника получила название «посадить на гвоздь». Кольчуги, собранные из крупных колец получили название «бадана көз кіреуке» –перепелиных глаз.

На Руси эта кольчуга, пришедшая из Азии, продолжала носить древнее тюркское название «бадана» или «байдана».

Археологи до сих пор находят в захоронениях древних тюркских воинов, хорошо сохранившиеся «кіреуке», а в русских летописях о половцах (кипчаках) «бадана саут» упоминался как «бадана басурманская».

У казахских батыров «көбе сауыт», «кіреуке сауыт» и «бадана сауыт» до XIX века, оставались наиболее понулярным защитным вооружением

[2 с. 107].

Фонд Военно-исторического музея ВС РК имеет небольшую коллекцию восточных ружей и пороховниц, изготовленных

оружейниками армии Османской империи, североафриканскими и индийскими мастерами в конце XVIII в. - нач. XIX вв. Представлен предметами вооружения воинов позднего средневековья это сабли, кольчуги, шлемы, капсюльные ружья.

«Шамшпр» – персидского типа (каз. кылыш) основной, классический тип восточной сабли, получил распространение на огромном пространстве исламских государств. В мусульманских странах «Шамшир» пользуется особым почетом, считается одним из самых совершенных видов клинкового оружия, его форма окончательно сложилась в период XVI – XVIII веков. Название сабли означает «львиный коготь», из-за характерной формы клинка. Клинок сабли длинный, средней кривизны с плавным изгибом, узкий, с некоторым расширением в основании.

Общетюркским наименованием меча и сабли является исконное *qylye,* изьестное ещё по древнетюркским памятникам: тур., гаг. *kylye*; туркм. *gylyc,* аз. *gylynj;* уйг., кырг., кар.(т), кбалк., кум., тат. *qylye;* узб. *qilid*; каз., ног., ккалп., алт., шор. *qylys;* башк., як. *qylys.* Следующее по частоте употребления в тюркских языках название меча, сабли персидское заимствование [Samfir]: огузские, карлукские и кыпчакские языки. [Samfir] вошло в военную лексику и других языков мира, в том числе романских и германских. Другие арабо-персидские наименования, встречающиеся в чагатайских письменных памятниках, были заимствованы ограниченным числом тюркских языков: перс, [tiy] - огузские и карлукские языки, ар. [saif] - кыпчакские языки; либо вовсе не получили распространения в современных тюркских языках [6 с. 16].

Клинки подобного типа имели хождение и на территории Казахстана под названием «Кылыш», попадая в качестве дорогих даров и военных трофеев. Владельцами дорогих и высококачественных сабель, как правило, были представители степной аристократии (ханы, бии, батыры). Сабли приравнивались к разряду почетных и высших воинских подарков.

Шлем индо-персидского типа классической формы (кулах-худ) XIX столетия, на передней стороне шлема установлена пара креплений для перьев, придающих торжественный вид воину во время военного парада. На макушке шлема укреплена металлическая круглая пластина с трубкой, в которую ввинчен остроконечный шпиль. К нижнему краю купола, при помощи небольших круглых отверстий, укреплена кольчужная бармица, закрывающая лоб, уши и затылок.

Шлем «Мисюрка» – Османская империя. XIX век. Небольшой стальной шлем, к краям которого обязательно крепилась кольчужная

бармица, которая достигала большой длины и полностью или частично закрывала лицо, шею, плечи. В Западной Азии подобные шлемы встречаются примерно с XIV века, где позднее и были наиболее распространены. Название происходит от слова «Мыср», как в древности называли Египет.

Щит округлой формы (калкан) Персия. XIX век. Щит (калкан), относится к типу «сепар», имеет четыре накладки (умбоны), которые обеспечивают крепление рукояти с впутренней стороны. Выполнен из металла и украшен каллиграфическими надписями, сурами из Корана и традиционными мотивами в стиле средневековых восточных миниатюр. В центре расположено изображение солнца, что имеет символическое значение, так как щит выполнял значение личного оберега для владельца.

Щит – защитное снаряжение тюркского воина. Его наименование в тюркских языках – *qalqan*; слово имеет монгольские параллели. В языках огузской и карлукской групп: тур., аз., узб. и уйг. *щит* обозначается также персидским заимствованием [separ].

Известное по караханидским и чагатайским памятникам *tura* «щит; крепость, баррикада» в современных тюркских языках в военном значении не используется.

Военная лексика тюркских языков формировалась под непосредственным влиянием социально-исторических, экономических, культурных, религиозных и других факторов и представляет собой сложную систему, возникшую в процессе многовекового исторического развития. История этого развития прослеживается нами с древнетюркских письменных памятников до названий вооружения в современных тюркских языках. Большая часть названий оружия, защитных доспехов и снаряжения, известных по тюркским письменным памятникам, продолжает употребляться в современных тюркских языках. Историко-этимологический анализ исследуемого материала показывает, что наименования вооружения в тюркских языках представлены исконными и заимствованными словами. В большинстве случаев приоритет отдаётся исконно тюркским словам [6 с. 16].

Литература:

Борисова И. К проблеме соответствия терминов военного дела в якутском и французском языках. - С.210.

Байжанов Т. История военной лексики в казахском языке. Автореферат. - Алматы, 1993.

Юнал Керами. Военно-административная лексика турецко-тюркского происхождения в русском языке. Автореферат. - Уфа. 2004.

Аманжолов С. Вопросы истории и диалектологии казахского языка. - Алма-ата 1959.С.340.

Сыздыкова Р. Сөздер сойлейді. - Алматы, 1980. - С.103-б.

Лосева-Бахтиярова Танем Валерьевна. Военная лексика тюркских языков (названия вооружения). Автореферат. - Москва 2005. - С. 16.

Восточное оружие в частных собраниях. - Санкт-Петербург, 2013.

TÜRK DÜNYASI GÖRÜNÜŞÜNÜN ZOONİM KODU (KURD ZOONİMİ ESASINDA)

RAYEVA ASEMGUL
L.N.Gumilev Avrasiya Milli Üniversitesi

Бұл мақала түркі дүние бейнесінің зоонимдік коды мәселесіне арналған. Осыған орай мақалада түркі тілдеріндегі бөрі бейнесінің лингвомәдени қырлары талданады, түркі халықтарына ортақ мәдениеттанулық ұқсастықтары мен ерекшеліктері атап корсетіледі.

Кілт сөздер: *антропоцентризм, лингвомәдениеттану, зооним, зоонимдік код, фразеологизм*

This article is dedicated to the description of the use of zoonomic code in the Turkic world. We investigate linguistic-cultural aspects of the comparative speed with the use wolf zoonyms in Turkic languages and will analysis the cultural common views and the the specific meanings in different turkic people.

Key words: *anthropocentrism, cultural linguistic, zoonim, zoonomic code, phraseology*

Giriş

Bilimin ufkunu yeni yönlere doğru genişletmek, herhangi bir bilim dalını "insan faktörleri, insani değerler" ile bütünlük içinde ele almak - insan medeniyetinin ve modernliğin kervanının bir başka gereğidir. Dünya bilimlerinde temel sosyal, sosyal iletişimin önde gelen fikirlerinin uygulanmasını amaçlayan mevcut dilbilim yönü, yüzyılın gereksinimlerini tam olarak karşılar ve "insan-dil-kültür" üçlüsü içinde yeni görevlerin çözümünü sağlar. Bu bağlamda, modern dilbilimdeki dil birimlerini antroposentrizm paradigma içinde ele almak önemlidir.

Her milletin ve insanların kimliği, gelenekleri, maddi ve manevi mirası, milli kimliği o milletin tarihsel gelişiminin bir yansımasıdır. Herhangi bir ulusun dilinin doğası, asırlık hazinelerinin, dilinin ve kültürünün kaynağıdır. Profesör Zh.Mankeeva: *"Kültürü dilden ayırmıyoruz. Dil, kültürün bir tezahürüdür. İkisi arasındaki ilişki özellikle*

önemlidir. Herhangi bir kültürün türlerinin ve adlarının dil aracılığıyla, kümülatif faaliyetlerle ifade edildiği ve nesilden nesile aktarıldığı bilinmektedir ", - diyor [1,53].

Onomastiğin bir dalı olan zoonimler, etnografik ve tarihsel verilerin incelenmesinde, ulusal geleneklerin ve tarihsel gelişimin belirlenmesinde, ulusun bilişinin tanımlanmasında hizmet eder, yani, Türk dillerinde zoonimlerin kültürel arka plan bilgisinin özünün keşfine, modern dilbilimdeki dil-kültür çalışmalarının yönü eşlik etmektedir. Bu nedenle, zoonimik bileşenlerle birlikte yaratılan ifade birimleri ve hayvan isimlerinin ustalığı, her bir insanın en önemli ve değerli yönünün dilsel ifadesinin kültürel analizinin temelidir. Farklı dillerdeki hayvan isimlerinin farklı nitelik ve özelliklere sahip olduğu ve farklı çağrışımlara yol açtığı unutulmamalıdır. Araştırmacı I.V. Kurazhova, bu gerçeğin belirli bir insanın figüratif düşünme sisteminin bireyselliğine tanıklık ettiğini, kendi karmaşık ilişkisel-psikolojik sürecini yansıttığını ve dil dünyasının imajında farklı uluslar arasındaki farklılıkların bir anlayışını oluşturduğunu söylüyor [2, 15]. Bu bakıma göre, zoonimler bir yandan kültürün bir öğesi, diğer yandan da bir dil öğesidir. En önemlisi, dil-kültür araştırmasının ana amacı olabilirler.

Günümüzde en acil konulardan biri, Türk dillerindeki hayvan isimlerinin kültürel çalışmasıdır. İnsanların ve çevrenin tanınması paralel bir fenomen olduğundan, hayvanların isimleri eski bir Türk kelime dağarcığı katmanını oluşturur. Türk sözlüğünün derin katmanlarının kapsamlı bir incelemesi, modern Türk dillerinin tüm seviyelerinin gelişimini belirlemeye ve ayrıca bireyselliklerini belirlemek için Türk halklarının hayvan isimleriyle ilişkili bilgi tabanını belirlemeye izin verir. Bu bağlamda, Profesör M.Eskeyeva, Türk dillerindeki zoonimlerin derinlemesine incelenmesinin gerek yapısal gerekse insan merkezli olarak aşağıdaki konuları inceleme ihtiyacıyla ilişkilendirir: ete özgü etnokültürel bilgilerin belirlenmesi; Zoonimlerin kutsal anlamını Türk dünya görüşü ve bireysel Türk halklarının dünya görüşü temelinde analiz etmek ve açıklamak, Türk folklor örnekleri (masallar, efsaneler, destanlar, atasözleri, halk şarkıları, bilmeceler ve bilmeceler, teşekkürler, küfürler) temelinde zoonimlerin kutsal anlamını analiz edin ve tanımlayın vb.) dilin zoonimlerini tam derlemesi ve karşılaştırmalı özelliklerini tamamlamak”.

Bu nedenle, herhangi bir hayvanın dünyanın farklı yerlerinde yaşadığını, insanların yaşamlarında eşit bir yere sahip olduğunu, önemli bir karaktere sahip olduğunu, dilde kendi "izini" bıraktığını ve ortak bir tarihsel ve kültürel bağlantı ile diller arası yazışmalar yarattığını açıklıyoruz. İkincisi, aynı zoononim ismin oluşması ile oluşan deyimlerin mecazi temeli aynı iken, bu birimlerin ilgili dilde iki farklı anlamsal, ifade edici-duygusal yapıya sahip olduğu gerçeğini göz ardı edemeyiz. Bu özelliği, milli bilinçte

oluşan biliş, çağrışımsal yapı, görünüş, sembolik işaret ile birleştiriyoruz. İnsanların bilgisindeki farklı kavramlar, belirli bir canlının yaşam tarzının çeşitliliği ve doğal özellikleriyle ilişkilendirilir.

Örneğin, Türk dünyası imajında kurt adına bağlı kavramları inceleyelim.

Eski Türkçe sözlükteki *Қасқыр* (kurt) isminin *бөрі* (kurt) versiyonu tüm Türk halkları arasında kullanılmaktadır.

Örneğin, Türkçe *kurt*, Azerbaycanca *gurd, canavar*, Kırgızca *börü, karışkır*, Kazakça *böri, kaskır*, Özbekçe *böri*, Tatarca *böri, büre*, Türkmence *guurt*, Uygurca *kurt, bore.* Bu nedenle Türk dillerinde hemen hemen her yerde *böri* (kurt) adı kullanılmaktadır. Ve zoonimik kodu, Türk dünyası imajını (mitsel, dini imajı, dünyanın kültürel imajı) ve dilbilimsel dünya imajının modelini (dil fragmanı (ifade bilimi, paremioloji) vb. Dil-kültürel açıdan analiz ederek belirleyebiliriz.

Örneğin kurt sadece Kazaklar tarafından değil diğer Türk halkları tarafından da kutsal kabul edilir. Eski zamanlarda insanlar, bir kurt bir yolcudan kaçarsa "şanslı" olacağını düşünüyordu.

Kurtların iki adı olduğu bilinmektedir. Birincisi mavi kurt, tarihsel geleneğe saygı, yani totemistik görüş, ikincisi ise hayvanın düşman, yırtıcı olarak görülmesidir.

Mavi kurda tapınmanın bazı eski ritüelleri hala Türk halkları arasında korunmaktadır. Örneğin, Nogai halkının sembolündeki *kanatlı mavi bir kurt* görüntüsü, insanların hala kurdu giymesi gerçeğiyle ilişkilendirilebilir.

Türk araştırmacı Levent Doğan, Türk halklarının yaşamlarında bırakılan hayvan kültünün izlerini çürütmenin imkansız olduğunu söylüyor. Bu bakımdan bilim adamının açıklaması şu şekildedir: *"Çöktürklerden itibaren, inanç sisteminde, günlük yaşamında mühim bir yer tutan "hayvan kültünün" Türkler üzerindeki izlerini, yadsımamak gerekir. Türk milletinin yaşamında bu denli geniş bir yer teşkil etmiş olan hayvanların, Türk kültürüne yapmış olduğu etkilerin yansımaları folklorumuzda da vücut bulmuştur. Bu yansımaları, değişik Türk boylarından tespit ettiğimiz ninnilerde, manilerde, türkülerde, atasözü ve deyimlerde görmek mümkündür "* [4].

Türkler geleneklerini sıkı sıkıya takip ederler ve her dinin gereklerine uyarlar. Hatta bugün İslam'la hiçbir ilgisi olmasa da , "şamanizmin" neden olduğu ay tutulması sırasında kavanoz çalmak, mum yakmak, ağaca bez bağlamak vb. Bu türden bazı inançlar dini görev olarak kabul edildi ve sürdürüldü. Ayrıca İslam öncesi hayvan inançlarını İslam sonrası destanlara, efsanelere, şiirlere, hikayelere, geleneklere ve geleneklere dahil etti. Zoonimlerde milletin sosyal ve kültürel yaşamının izlerini, bu konuda

kapsamlı araştırma gerektiren düşünce sistemleri hakkında ayrıntılı ve doğru bilgileri görebiliyoruz.

Türk halklarının mayası olan Ashin kabilesinin temsilcileri kendilerini Mavi Kurt'un torunları olarak görüyorlardı. Bu nedenle, Türk halklarındaki kurt imajının bir yönü, totemizm inancı ile ilişkilidir.

Bilim adamı B.S.Sarbasov'a göre "insan kökeninin hayvanlar ve kuşlar ile bağlantısı, özellikle kurt, geyik ve köpek gibi hayvanlarla ilgili totem tutulması, VIII-VIII. Yüzyıllarda Türk kağanlığının bir parçası olan kabilelerin efsanelerinde daha yaygındır. Bu fenomen, Türk halklarının tarihsel akrabalıklarını, yani tüm tarihsel ve genetik bağları ortaya koyuyor, "dedi Kerey Zhanibek ve Tata Eset, kahramanların okçulukta mavi kurtlar olduğuna dair efsaneler olduğunu, "Oğuznama" nın ise Oğuz Kağan'ı öğüt ve rehberlik eden Mavi Kurt'u tasvir ettiğini kaydetti. Burada destanın kahramanı olan kişinin, kişinin büyüklüğünü göstermek için ortak bir totem olan mavi kurtla ilişkilendirildiğini görüyoruz. Ülkenin inançlarına göre, bu kahramanların kahramanlıkları ve azmi yukarıdan - Tanrı'nın kendisinden kaynaklanmaktadır "[5, 184]. Bu bağlamda, "kurt, Tanrı'nın özel ilgisinin taşıyıcısıdır" sonucu, Türk halklarında kurt hakkındaki efsanevi verilere dayanmaktadır.

Bu kavramı biraz daha incelersek, Türk halklarının kurt hakkındaki hurafeleri ve dini inançları sözlü edebiyat örnekleri olan atasözlerine ve deyimlere yansımaktadır. Örneğin, "*Koyunun sahibi varsa, kurtun tanrı var*" veya "*Köpeğin varsa kurtun tanrı var*" atasözleri Kırgız halkında, "*Hayvanın sahibi varsa, bir kurtun tanrı var*" anlamına gelir. Kurt, tanrıların köpeğidir, bu yüzden bir kurt bir koyuna saldırdığında , "*Mavi kurdun ağzı vardır, mavi tanrı destekler, hayvan büyüsün, iyi olur*" diye açıklayan. Buradan çıkarılacak sonuç, Türk dünyası imajındaki kurdun, daha yüksek bir bilincin, güçlü bir gücün, Tanrı'nın lütfunun sahibi olarak tanımlanmasıdır.

"İnsanı" sadece "hayvana yaklaştıran dilbilimci, bir yandan hayvan dünyasını ve toplumdaki insan etkileşimlerini, yaşamın farklı durumlarındaki eylemleri gözlemlemenin bir sonucu olarak, aralarında birçok benzerlik ve ortaklığın olduğunu fark etti." - diyor akademisyen A. Kaidar [6] .

İnsanın dış görünüşünü, iç dünyasını, davranışını, ruh halini, hareketlerini, hareketlerini anlatırken ve tasvir ederken, Türk halklarının dil hazinelerinin önemli bir kısmı, hayvan dünyasından görüntülerdir. Örneğin, bizim dilimizde, kurdu yakalayamayacağını ve öğretemeyeceğini göstererek "*kurt kalpli*", "*kurt gibi inatçı", "mavi kurt gibi*" ifadeleri, insanın yılmaz, cesur, inatçı niteliklerini ve "*bir kurdun arka ayakları gibi nefret edilen*" özelliklerini tanımlar. , - Bir köpeğin eti gibi nefret edilen ya da nefret edilen ve "*kurt musun ya", "kurt kovalamaz", "kurt gibi kovala*"

ifadeleri, popüler bilgide kurdun ikinci anlamsal özelliği ile bağlantılı olarak ortaya çıktı.

Aynı zamanda halk arasında Kazak anneleri kurt eti yemek isterse çocuklarının inatçı ve cesur olacağına dair bir inanç var. Örneğin, XVI. Yüzyıl Orak ve Mamai'nin ünlü kahramanlarının annesi büyükanne Karaulek şöyle diyor:

Mamaizhan'a hamile kaldığımda,

Aslanlar ve kurtlar etini yeyerek,

Kanıyordum iştahım. "

Böylelikle kurt yiyen bir anneden doğan çocuğun sadece bir çocuk değil, bir dev olduğu fikri oluşmuştur.

Bilim adamı I. Kenesbayev'in anlatım sözlüğünde *"mavi kurt"* ifadesi iri ve kartal bir kurda atıfta bulunurken, diğer yandan insandaki kahramanlık, yiğitlik ve azim niteliklerini yansıtır [7,267].

Türk dillerinde kurdun ismine dayanan deyimsel deyimler ve atasözleri anlamsal olarak benzerdir veya hayvansal birlik her iki dilde de aynı motivasyona dayanır: *"Бөрі баласын асыраганмен ит болмас"*, **Kırgızca** *"Бөлтірік ит болмайды", "Қойға шапқан батырың, Батырды көрсе қой болар", "Қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан",* **Özbekçe:** *"Бурининг еса хам огзи қон, емаса хам огзи қон"*, *"Бөріге қой бақтырма, етекпен от әкелме,"* **Tuvaca:** *"Бөрээ хой қодартпа, песке от эдектеве".*

Türklerde de mavi kurtla ilgili şu ifadelere rastlıyoruz: **"Kurdunu kırmak"** - anlamı: İstediğini elde etmek için: **"Aç kurt gibi"** - aç kurt gibi, ısıran, kızgın; **"Kurdunu dökmek / kırmak"** - uzun zamandır yapılmayan bir şeyi yapmak anlamına gelir; **"Kurt masalı okumak"** - anlam: aldatma, ikna, **"Kurt katırın pahası sormaz"** – dinlemeyen çocuklarla konuşma;**"Kurt dumanlı günü sever"** - yani kurt dumalı bir günü sever; **"Kurt ağzı bağlamak"** demek: savunmasız hayvanlara yardım etmek; **"Kurt kocayınca köpeklere maskara olur"** - anlamı: güç kaybı; **"Kurt gibi"** - kendi alanında uzman anlamına gelir.

Kurt ismine dayalı yukarıda bahsedilen figüratif ifadelerin halkın yaşam tarzı, gelenekleri ve milli düşüncesi temelinde oluştuğunu görüyoruz. Bu nedenle, deyimsel denklemlerin oluşumuna, insan zihninde bir kavram oluşturan zoonımik imajı neden olur. Belirli bir deyimsel denklem oluşturmak için bir kelime tanımlayıcı kullanılır. Örneğin, kelime tanımlayıcı bir hayvanın isimlerinden biriyse, o zaman o hayvanın görünümü, davranışı, eylemleri vb. bilgi toplanır ve etnik kültüre göre düzenli bir cümle oluşturulur. Denklem, hayvan hakkında bilgi içerir

Sonuç

Türk dillerinde zoonimik birimler temelinde oluşturulan kavramların büyük çoğunluğu ulusal temele dayanmaktadır. Bunlar milletin hayatının aynasıdır, dolayısıyla hayvan isimlerinde saklanan bilgiler ulusal kültürel temele dayanmaktadır, çünkü medeniyet alanı dilden ayrı bir dünya değildir. Dolayısıyla milletin kültürü milletin dilinden ayrılamaz. Dil ve kültür, medeniyetin ilk dönemlerinden beri uyum ve benzerlik içinde yaşamış bir olgudur.

Dili çözmüş insanlar için dilbilimsel bir işaret olarak zoonon isimlerin kültürel arka plan bilgileri vardır; bu, ulusal ve kültürel farklılıkların formülasyonunu ve bu dili kullanan insanların yaşam biçimini ve yaşam tarzını yansıtan dünya görüşünü yansıtmak için anahtar bir araçtır. Bu nedenle, zoononimlerde kültürel anlamlar, açıkça tanımlanmış bir dilsel toplulukta kodlanır. Bu bağlamda, eski çağlardan beri dil dünyasının sahnelerine yansıyan, her milletin dünya algısının ulusal ve kültürel özelliklerinin tezahürlerinden birini zoonimlerde buluyoruz. Bu nedenle Türk dünyası imajının zoonimik kodunu ancak Türk dillerinin zoonimik birimlerini dil-kültür yönünden inceleyerek belirleyebiliriz.

Kaynaklar

1 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.

2. Куражова И.В. Имена животных как отражение ценностной картины мира в английской лингвокультуре: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / 2007. – 201 с.

3. Ескеева М.Қ., Кусаинова А.Б. Түркі тілдеріидегі зоонимдерді зерттеу мәселелері, ҚазҰУ Хабаршысы Филология сериясы, №5 (163) 2016, 47-51 бб.

4. Levent Doğan Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan isimleri http://tdk.gov.tr

5. Сарбасов Б.С. Қазақ фольклорындағы бөрі бейнесі, ҚазҰУ Хабаршысы Филология сериясы, №2 (160) 2016, 183-186 бб.

6.Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының гылыми-теориялық негіздері – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 256 - бет. 2014 ж.

7.Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық создігі. -Алматы: Ғылым, 1977.-711 б.

A PERSON'S NAME IS A CULTURAL SIGN

DANIYAROVA ZAMIRA
Scientific adviser: Ph.D. professor Sh.Abdinazimov
Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Karakalpak Humanitarian Science Research Institute, doctoral student of the Karakalpak language, The Republic of Karakalpakstan, Nukus city

Annotation:

*In any culture, a person's name serves as a socio-cultural sign. The system of names, w*hich has a long history, bears the traces of nationality of the people. Anthroponyms have a clear national and cultural significance, as they ensure the preservation of not only linguistic but also historical and cultural information. Anthroponymy is consid*ered as a tool to reflect the national culture of the whole population. At present, the study of the relationship between anthropological vocabulary and culture in global linguistics is becoming one of the most pressing issues. Therefore, the study of Karakalpak anthroponymic material not only from a linguistic point of view, but also from an ethnolinguistic, ethnocultural, sociolinguistic, aesthetic, linguoculturological and historical point of view is becoming a requirement of the time.*

Keywords: *Linguoculturology, anthroponyms, language culture, national ethnographic traditions, naming culture, socio-cultural symbols.*

Linguoculturology is one of the leading branches of linguistics, which is rapidly developing today in the field of anthropocentric theory. It is a tradition that reflects the true image of the national spirit of each nation. Forming the notion that language is closely related to folk culture, A. Potebnya emphasizes that "the spirit of the people first manifests itself in the language, then in customs, traditions, music, folklore [13,117]. The study of anthroponyms in the linguocultural aspect of modern linguistics is one of the most important directions.

Prof. Sh. Abdinazimov, discussing the need to study Karakalpak folklore in new aspects of linguistics, said that: "... the study of the epic in the linguofolkloristic, linguopoetic, linguocultural aspects, which are an inexhaustible source of rich material for the history of our language, is one

of the most deferred aspects of the development of the Karakalpak linguistics [1, 110].

However, little work has been done in Karakalpak linguistics on the system of proper names in folklore. In this direction in the candidate's dissertation "Vocabulary of the epic "Forty Girls" (Nukus: 1992) by Sh.Abdinazimov toponyms and anthroponyms are specially mentioned. In 2016, a dictionary of anthroponyms was published in Karakalpak folklore under the title "Human names in Karakalpak folklore" [2]. Also, articles on cultural issues of anthroponyms in Karakalpak folklore are published [5].

One of the traditions that was honored in its time, inherited from ancestors, from generation to generation is associated with naming. This corresponds to the anthropocentric orientation of the study of modern linguistics, including Karakalpak linguistics, which is closely related to the culture and history of the speakers of that language, including linguocultural studies.

Anthroponyms are a part of language that has a long history. There is no doubt that in addition to the life, culture, history, socio-political views of the people, they have preserved the language and customs of the people who created them. Such obscure data and the concepts associated with that fact are being forgotten today. It is natural to be like that. This is because when we look at the many branches of onomastics, the anthroponyms and the many related and unrelated language elements in the linguocultures associated with them, we come across similarities and connections between them. With the development of modern science and technology, the integration of knowledge has led to the obsolescence of many anthroponyms. They are replaced by other linguistic terms. That is why the preservation of anthroponyms, which are the priceless language created by our people, has become one of the most important problem. This problem is aimed not only at our language, but also at the blood of other peoples. They argue that "the social, cultural and spiritual changes that are taking place in modern society are so large that the notions that have emerged in the minds of the people for thousands of years are disappearing in a year" [4,4]. One of the important issues is that personal names in oral folklore require special research in Karakalpak linguistics. Human names are used primarily to denote a person's place in society. In all nations of the world, person used the parent’s names, relatives and friends, as well as other words to express their feelings of respect and kinship. In Muslim nations, a person treated people older than him with respect and called them by other words. This is seen as a sign of culture. In linguistics, such words are called "kinship terms" [6,9].

Human names derived from such kinship terms, which are disappearing today, are very common in folklore, which is considered to be

our national heritage. For example, human names associated with the term "ata" include:

He first sang folk songs, then learned them from **Atajan** gur, apprentice of Suyeu Bakhsi, who live in Mangit and from Amet Bakhsi.(79-v, Tales, 87-p).

Atamurat, who knew the law, was one of the first to be imprisoned.(83-v, Oral story, 340-p).

Ataniyaz, Aman, Makhmutjan leader,

They want to go with you, (19-v, Dauletyarbek, 296-p).

Atasary, son of durdy-turkmen (62-v, Utesh batyr, 311-p).

Ata(grandfather) -1) father of the father; 2) wife or husband's father; 3)in the meaning of father 4) stranger 5) it is said in the sense of respect for people older than his father [6,26].

In ancient times, a king lived in the land of Ispagan. The people called the king Bozuglan. He was a very powerful king. He had the king's ministers **Agabek** and **Bababek**, and his ministers were very smart. (38-v, Yusup Akhmet, 289-p).

Agajan and Kadirjan.

If you don`t remind your sweetheart,

You die at the wedding (39-v, Bozjigit, 348-p).

There was a **Agambay** in the land of Baysary (3-v,Alpamys, 273-p).

Aga (Father) - The word in the Karakalpak language means a male person who is older than himself or a father. Human names, derived from kinship terms, are closely related to the historical development of languages and ethnic origins and languages, reflecting the historical ties and attitudes of the Turkic peoples.

Human names, derived from kinship terms, are closely related to the historical development of languages and ethnic origins and languages, reflecting the historical ties and attitudes of the Turkic peoples.

The people of Karakalpakstan have been engaged in cattle breeding since the early days. Among them, sheep and goats were considered as small cattle, used for food, and considered to be one of the four-legged foraging animal (camel, horse, cattle, small cattle). Finally, the natural behavior of sheep and goats is due to other differences, and the behavior of human beings is compared to other traits. We cannot separate the national mentality, language culture, and consciousness of the Karakalpak people from its prosperity, agriculture, and especially from the animal world

[10,9]. Even in Karakalpak folklore there are human names associated with cattle breeding.

Cattle breeding is one of the most important fields in the economic life of these peoples. Words related to cattle breeding, which are used in the Karakalpak language, are also used in the construction of human names:

Out of courage, I tied a belt around my waist,

Jylkyshy ata is a piyr of running horses (4-v, Alpamys, 447-p).

The horse has always been a beastly symbol of a loyal friend who relieves the burdens of our people and brings them closer. As you can see, in the example, the name **Jylqyshy** expresses strong confidence in the horse's piyr. It is also one of the seven treasures of our nation. This is the piyr of each treasure, or more precisely, the person who begins to deal with any of these treasures, first of all, worships the piyr of this treasure. They wished and believed that the work they started would be successful. In the Karakalpak language, the word "jylqyshy" means, firstly, "the person who deals with the horse-breeding", secondly, it means an "animal", and thirdly, it means a "bird". Linguist M.Khodjanov: Represents a species of bird that lives in the Ustyurt plateau, Kyzylkum and Amudarya deltas. According to informants, the horse is a bird that flies over a herd of horses. [11,64]. Uzbek linguist E.Begmatov said that this name is given to people in the Uzbek language in the sense of a person who has a lot of horses and is rich. [3,174].

The following zooanthroponyms are also found in Karakalpak folklore:

Berdialiy was born from Menlibay,

Berdialiy has five sons,

Khdjamjar and Keliyar

There was a hero named **Tuyebay** (80-v, Shejireler, 216-p).

In the Karakalpak people, there are some names associated with camels. For example, pregnant women are more likely to eat camel meat if their childbirth is delayed. It was believed that pregnant women gave birth on time when they passed under a camel three times or drew a picture of camel and passed over it. E.Begmatov: The name Tuyebay means to be as strong as a camel, to be patient, or to be rich in camels and other wealth. [3, 435]. This animal is resistant to the desert, and in ancient times caravans were used for trade in camels. In the end, these views of the scientist confirm the truth.

If he resists in fear,

Forty thousand madmen,

It was wasted in their hands,

Seke, Kharys, Abyl, Khasan (14-v , Qyryq qyz,110).

«Serke»(goat)-this word in Karakalpak language a bald goat leader. In Uzbek language the name Sekebay means - strong as a goat, in the sense of being a child or a leader, a leader suitable for the generation of "serke", it also means the eldest or the first child in the family.

Mamatkuly has three sons,

Manak, Bulek, **Koshkar.**

In ancient times there were accountants called **Koyshibay** aytkish and **Kozybay** mayryk. (83-v, Oral stories 380-p).

A ram, a sheep, a lamb - these are considered to be domestic animals, a ram is a male of a sheep, a sheep is a female, a lamb is a child of a sheep and a ram. A number of proverbs and sayings from domestic animals to sheep, figurative symbols in the structure of phrases are clearly visible. This gives rise to anthroponyms associated with sheep and goats. Among them, anthroponyms related to the type of sheep and cattle form a certain part of the lexicon of the Karakalpak language. B.Yusupova in her article named «The use of animal terms in phraseology» wrote " "Sheep is a well-known animal with a positive side in the concept of the people." There are positive meanings in the phraseology given by the term sheep" [15,128]. By nature, he is usually meek and not as restless as goat. However, it is also possible for a person to have similar behaviors in cases where the names are stored in the names given to them. For example, the name Koyshybay is mainly used to mean a young man with a lot of sheep and cattle. The name Koshkar means healthy, big and strong young man. The name Qozybay means a beloved, masculine child or a rich child, and is also used for children born during the lambing season. [3, 556].

Birds have been one of the most important elements of the daily and cultural life of the Karakalpak people since ancient times. From the earliest times, our people have been able to catch all kinds of animals with the help of specially trained and intelligent birds. Hunting, which developed with the advent of mankind, has always been the basis of life. Birds also play an important role in folk art. In all spheres of the cultural life of the Karakalpak people, birds have gradually become the object of totemism, religious views and all sorts of beliefs[11,7]. The reason we are talking about this hunt is that there are a lot of bird-related human names among our people. This can be seen in the following examples.

Look, **Kargabay** suupy, «at the sight of gold the angel goes astray» said people, although he hadn't said it before, he was ready to say it, and when he heard the gold, he was very happy. (10- v, Maspatsha, 179-p).

The crow is one of the longest-lived birds. Therefore, it is possible to wish a person a long life. [14, 56]. It is stated in some verses that the "crow" is understood in the poetic text as a harbinger of unfortunate events [12, 87].

Budentay, Burkultay,

If they serve to khan, they say them as a slaver (12-v, Edige, 297-p).

The quail is a small singing domestic and field bird like a nightingale [7, 342].

Was born a daughter

Give her name **Kumyry**(49-v, Khatam-tay, 195-p).

Kumyry – a small singing bird. The terms bird are often associated with the desire for girls to be beautiful, delicate, and pure.

Sanmuryn, **Torgay,** Tolybay,

Leader of Karakalpak (29-v, Amanbay batyr,143-p).

Torgay is a small bird with a horned beak covered with feathers. [8,255]. According to some scholars, the word “torgay” made from adding suffix “-gay” to the verb “tur”. Because, the sparrow can usually stay for a long time in one place at high altitude.

Karshyga(hawk) wrestler was in Kerbala(38-v, Yusup-Akhmet, 340-p).

Karshyga - the bird is a snout, sharp, with long claws, a heavy bird. As can be seen from the bird's concept, it was probably given to make the child smart and knowledgable. There are even proverbs among the people: Karshyga's child will not leave without catching, don’t turn away from good people just because they’re poor..

All of these examples are related to bird terms. On the other hand, the horses Kumyry, Karshyga, and Torgay are given on both men and women.

Akkubay king have a row with **Karakus**, comes to the house of an old man with an old woman and spends the night (67-v, Fairy tales,76-p). Such terms are often considered in fairy tales as a swan - a symbol of good, and a blackbird - a symbol of evil.

One day Jantilles, the wife of Baybori bay, gave birth to a son and a daughter. He named his son Alpamys and his daughter Karylgash Ayym (2-v, Alpamys, 87-p).

The swallow is a small black-and-white bird that lives in summer with a long tail and wings. In the literal sense, it means a new, warm beginning. [9,134]. In fact, this bird is strong in our people. He saw it as a

symbol of goodness, a harbinger of spring. Therefore, the nest of this bird in the yard of every Karakalpak house is carefully preserved for many years.

He has two friends named,

Molla **Koraz, Kekil taz.**

(54-v, Aydos biy, 392-p).

In the Karakalpak people, the rooster is considered to be a caring, close helper, protecting people from the devil's tricks. Therefore, it is recommended to keep a rooster on the house with children to protect them from evil spirits. At the same time, the rooster and the hen took part in Karakalpak weddings and ceremonies as a symbol of growth and development[11, 8].

Traces of bird worship can also be seen in archeological materials. Pictures and figures of birds occupy a special place in them, along with the appearance of animals.

Traditions of raising certain birds have also been passed on to folk medicine. For example, owl feathers are considered to have vaccinating properties and have been used for vaccination in cases of eye disease. Even today, the claws and feathers of individual birds are used as a special method of vaccination. Red rooster blood was used to treat the patient for eye disease and then he was given it as a gift. [11, 8].

Our people have always believed in and cherished all kinds of gifts and objects throughout the centuries. As a proof of our words, we have analyzed at least some of the names of people related to the riches of nature. These riches show that they played a significant role in the daily life of the Karakalpak people in ancient times. That is why it is reflected in the naming culture of our people.

We have proved that the names of people used in Karakalpak folklore are a reflection of our past and have not lost their significance in our lives today. In Karakalpak folklore, the study of human names has become one of the most important tasks in the study of issues related to our national culture.

References

Abdinazimov Sh., Tolibaev H. Linguoculturology. Textbook, -Nukus, 2020.

Abdinazimov Sh., Daniyarova Z. Human names in Karakalpak folklore.-Nukus, p.132

Begmatov E. Uzbek names. - Tashkent.: National Encyclopedia of Uzbekistan "State Scientific Publishing House, 2016

Cherepanova O.A. Mythological vocabulary of the Russian North. L., 1983, p.4.

Daniyarova Z. Linguocultural analysis of names belonging to people in Karakalpak dastans. // Bulletin of the Science of Education 2019. No. 15 (69) Russian Impact Factor: 3.58; Use of titles in karakalpak dastans // Global science and innovations 2019: Central Asia No. 2 (7). International Scientific and Practical Journal; Zooanthroponyms in Karakalpak folklore // Inter-Altai Elderisymposium Bishkek - Cholpon-Ata, Issyk-Kul; National and cultural differences of human names in Karakalpak epics // "Bulletin", 2019, №4

Dauletmuratova Z.U. Terms of kinship in the Karakalpak language. Candidate Diss. Nukus, 2010.

Explanatory dictionary of the Karakalpak language. T-1; -Nukus,: Karakalpakstan 1982.

Explanatory dictionary of the Karakalpak language. T-4; -Nukus,: Karakalpakstan 1992.

Explanatory dictionary of the Karakalpak language. T-3; -Nukus,: Karakalpakstan 1988.

Iskenderova E. Linguocultural differences of euphemisms related to sheep breeding in the Karakalpak language.// -50 p.

Khojanov M. Ornithonyms in the Karakalpak language. -Nukus. : Karakalpakstan, 2019.

Khojanov M. "The symbol of a bird in the works of Berdakh" // Classical literature and issues of spiritual renewal of society. Proceedings of the International Scientific Conference. Karakalpak Humanitarian Science Research Institute.-Nukus, 2017.

Potebnya A. Word and myth. Moscow, 1989.

Sayimbetov O.T. Human names in the Karakalpak language. -Nukus .: Education. 2000.

Yusupova B. Actual problems of phraseology of the Karakalpak language. -Nukus.: Karakalpakstan, 2011.

MƏTNDƏ SIXILMA VƏ AKTUAL ÜZVLƏNMƏNIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSI

DILARA GULIYEVA RUSTAM
Sumgait State University, dilarerustam@gmail.com

CORRELATION OF COMPRESSION AND ACTUAL DIVISION IN THE TEXT

The text is a communicative unit. A text is a connection and a union, a union of individual events with strong internal structural relationships. Text is an activity of communication and comprehension. Communication implemets through text and becomes an act of cognitive activity.

There are many linguistic problems regarding text. One of these problems is the compression of the text. Compression manifests itself at all levels of the tongue. One of those levels is text-level compression. Of course, this compression is directly related to the actual division. So, one of the main features of the text is that it tends to be concise, concise and concise. The criterion for compressed text is that it has a minimum size. Compressed texts convey the idea quickly, but also increase the emotionality of the text.

Since the text is made up of a combination of sentences, compression manifests itself in the assembly of those structures. First of all, this form can be exemplified by elliptical sentences that are the result of the phenomenon of ellipsis. In the text, the phenomenon of ellipsis causes the phenomenon of compression.

Compression in the text are created by the elliptical sentences. Compression creates language savings. The principle of saving in language is based on various abbreviations, ellipses, incomplete and incomplete, situational sentences, etc. The phenomenon of clarification in the sentences of the text causes the speech to be loaded with additional units, if it allows it to occur.

The connection between compression and actual division occurs in the theme-rema relationship. Theme (subject) and rema (predicate) can be compressed in the text. That is, the topic is semantically concise, the members and constructions are thrown away.

According to linguistic principles, predicatein is compressed literary texts mostly. Rema conveys the "new", as they say, to the reader in an

incomplete form. The "new information" also conveys to the reader not only in full, but also in a compressed form.

Compressed rema leads to the development, advancement, deepening of thought, providing the listener, the reader with new information, and as a result, depending on the situation of the topic, the intensity of the speaker, the new features are revealed.

As each text contains complete information as a unit of communication, it also has the property of compressed information. Compressed units provide intertextual communication in a normal state. This fact shows that the writer who composes the text deliberately wants to present the idea to the reader in a condensed form.Deyilənlərdən aydın olur ki, mətn sintaktik təbəqədə ən yüksək vahiddir. It is a set of sentences that are independent of context, structurally-intonationally exhaustive, as well as combined with special syntactic relations to create a certain thematic completeness. The text interacts with the actual membership.

The semiotic means of compression in the text include lexical compression, syntactic compression, and speech stereotyping. The sign system is studied in semiotics. A sign is an expression, indicator, or sign of a certain meaning in a language. The actualized sign in the text manifests itself as a communicative language unit that manifests itself concretely in speech. Not only the whole version of this system, but also the reduction options are studied. For example, the UNO - United Nations Organization has a fair position regarding Garabagh (Karabakh) problem.

In special texts, the communicative means of compression include limited, twisted, condensed, abbreviated, and reduced language units. Re-nominations are not allowed here or are replaced by compact forms.

The compaction of language signs, grammatical incompleteness, forms without conjunction, syntactic asymmetry are reflected itself in the process of ellipticalization in the form of syntactic compression.

Thus, it can be said that the study of the problem of actual division and compressed text contributes to the manifestation of the state of "known(active)" and "new" both in a specific section of the text and in its whole organization, facilitates the expression of the information block of the text in a small number of units.

***Key words:** compression, actual division, theme, rema*

***Açar sözlər:** mətn, sıxılma hadisəsi, aktual üzvlənmə, tema, rema*

Mətn kommunikativ vahiddir. Mətn əlaqə və birləşmədir, möhkəm daxili struktur münasibətləri olan ayrı-ayrı hadisələrin birliyidir. Mətn ünsiyyət və dərketmə fəaliyyəti aktıdır. Ünsiyyət mətn vasitəsi ilə reallaşır və idrak fəaliyyəti aktına çevrilir.

«Mətn nitq prosesində dərketməni təmin edən, fikri, düşüncəni müəyyənləşdirən forma kimi başa düşülür. Mətnə bir sistem kimi dilin məzmun və ifadə planına yanaşılır. Mətn nitqyaradıcı prosesin məhsuludur. Mətn strukturunda nitq münasibətlərinin qurulmasında ortaya çıxan bir çox qanunauyğunluqlar mövcuddur ki, onlardan biri də kompressiya-sıxılma hadisəsidir. Mətnin sıxılma dərəcəsi məsələsi aktualdır, onun aktual üzvlənmə ilə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilməlidir» (3, s.108)

Mətnlə bağlı linqvistik problemlər çoxdur. Həmin problemlərdən biri də mətnin kompressiyasıdır. «Kompressiya» - sıxılma mənasındadır. Kompressiya dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Həmin səviyyələrdən biri də mətn səviyyəsində sıxılmadır. Bu sıxılma, əlbəttə, aktual üzvlənmə ilə birbaşa bağlıdır. Deməli, mətnin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də onun sıxılmaya, lakonikliyə, yığcamlığa meyil göstərməsidir. Sıxılan mətnin kriteriyası minimal ölçüyə malik olmasıdır. Sıxılan mətnlər ifadə olunan fikri tez çatdırır, eyni zamanda mətnin emosionallığını artırır.

Mətn cümlələrin birliyindən yarandığı üçün sıxılma həmin konstruksiyaların quruluşunda özünü göstərir. Mətndə quruluşca neqativ, yarımçıq formalı konstruksiyalar da mövcuddur.

İlk növbədə bu formada özünü göstərən ellipsis hadisəsinin nəticəsi olan elliptik konstruksiyaları nümunə göstərmək olar. Mətndə ellipsis (*eynilə deyktik element kimi*) hadisəsi sıxılma hadisəsinə səbəb olur. «Ellipsis prosesi zamanı söhbət mətnin müəyyən komponentlərindəki hər hansı *vahidin yalnız malik yoxluğundan* gedə bilər. Mətnin qurularkən başlanğıc mərhələni təşkil edən komponentlərdə ellipsis hadisəsinin ortaya çıxması üçün əlaqəli şərait yaradılır. Mətn daxilindəki ellpsis özünü göstərən və mətnin bütün komponentlərinə eyni dərəcədə aid olan ümumi üzvlə genetik qohumluq münasibətindədir. *Dəyərə malik vahidin yoxluğu* kimi səciyyələnən ellipsis dil təsəvvüründə yox olmağa doğru gedir və daha dərində gizlənmiş tam bütöv variantla əvəz edilir. Buradan belə çıxır ki, formal baxımdan ellipsis prosesi tam təkrar kimi səciyyələnən xüsusi struktur tekstyaradıcı faktordan mümkün olan maksimal uzaqlaşmadır (1, s.15)

Elliptik söyləmlərin semantik və kommunikativ xüsusiyyətləri göstərir ki, bu modellər dilin sonrakı inkişaf mərhələsində daha çox əmələ gəlməyə başlamışdır. Bunu elliptik cümlələrdə sintaktik subyektin və predikatın mövqeyi, cümlə üzvləri arasındakı «feilsiz» eksplikasiya və predikatv münasibətlər göstərir. Norma pozuntusu «qrammatik sıra, zəncir, silsilə, xətt» (A.M.Peşkovski) elliptik düzülüşü xarakterizə edən cəhətlərdəndir.

Demək, elliptik cümlələr vasitəsilə mətndə sıxılma yaranır. Sıxılma dil qənaətini yaradır. Dildə qənaət prinsipi müxtəlif ixtisarların, ellipsisin,

yarımçıq və natamam, situativ cümlələrin və s. meydana gəlməsinə imkan verdiyi halda, mətnin cümlələrində dəqiqləşdirmə hadisəsi nitqin əlavə vahidlərlə yüklənməsinə səbəb olur.

Sıxılmanın aktual üzvlənmə ilə bağlılığı tema-rema münasibətlərində meydana çıxır. Mətndə tema (mövzu) və rema (predikat) sıxıla bilir. Yəni mövzu semantik cəhətdən yığcamlaşır, artıq üzvlər, konstruksiyalar atılır. Ona görə də «mətnin komponentlərinin aktual üzvlənməsi, yəni tema-rema əvəzlənməsi mətnin semantikasının öyrənilməsində böyük rola malikdir. Tema cümlələr arasında semantik bağlılıq yaradır, nəticədə bir cümlədə qeyri-müəyyən olan sonrakı cümlədə müəyyənləşir. Bu ardıcıllıqda hər bir cümlədə verilən yeni informasiya remanı təşkil edir» (4, s.888)

Mətndə tema və rema necə sıxılır? Linqvistik prinsiplərə görə bədii mətnlərdə ən çox xəbər (və ya xəbər zonası, elliptik cümlələrdə) kompressiyaya məruz qalır. Rema (predikat) «yeni»ni , necə deyərlər, yarımçıq formada oxucuya çatdırır. «Yeni məlumatlar» da oxucuya təkcə tam formada deyil, həmçinin də kompressiya olnmuş şəkildə çatdırır

Sıxılmış rema fikrin inkişafına, irəliləməsinə, dərinləşməsinə, dinləyicinin, oxucunun yeni informasiyalarla təmin edilməsinə səbəb olur və nəticədə temanın situasiyadan, danışanın, yazanın intensiyasından asılı olaraq, yeni xüsusiyyətləri aşkarlanmış durumda olur.

Sıxılmanı əks etdirən tema və rema: Temanın «giriş»ində mübtəda işirak etmir, sıxılma yaranır: *(...) Boynunu çiyninə qoydu, dəsmalını çıxarıb, ağzında saxladı. Yerə baxa-baxa, ağlayanlar kimi öskürdü, burnunu əkdi.* Mübtədası olmayan mətnin bu cümlələrinin davamı kimi məlum olur ki, sıxılmış üzv *Sarıqlı molladan* söhbət gedir. Mətnin növbəti cümlələrinin teması məlum olur. *Sarıqlı mollaya elə gəldi ki, bu ailənin matəmi bəyə də təsir etmişdir. Ona görə sözünü saxladı, çubuğu sorub, tüstüsünü birdən püskürdü.* Yenidən temanın üzvü buraxılır, sıxılma yaranır (…) *Bir az da gözlədi, dizi üstə çöküb dilləndi.* (Mir Cəlal. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I. cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, s.68)

Mətnin içərisindəki cümlələrdən birində xəbər buraxılır. Məs.: «Bilirəm, *21-ci ildə* qızını xəstəxanaya gətirəndə Bakını görmüşsən. Ay ana, o zaman gördüyün tozlu-torpaqlı, boz Bakıdan bircə İçərişəhər qalıb. Dənizin quruyan sahilində böyük bulvar-bağlar salınıb. *Bayıl yolunda, sən gördüyün o köhnə yerlərdə xiyabanlar yamyaşıl, yollar gümüş kimi!* Bu yollarda pirə gedən gedən arvadlar əvəinə indi neftçi mühəndis qızları, məktəbliləri, maşınlarda süzüb gedən mədən işçilərini görərsən, tez-tez dolub, boşalan tramvayları… (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I. cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, s.286)

Bu mətndə 1921-ci ildə əvəzinə ixtisar olunmuş forma (21-ci ildə) işlənmişdir, mətnin bir qədər sıxılmışdır. «*-dir* xəbər şəkilçisi də kursivlə verilən cümlədə ixtisar edilmişdir. Mətnin sonuncu cümləsindəki «görərsən» (I şəxsin təkində) feili xəbər buraxılmışdır. Həmin buraxılma təkrarın qarşısını almaq məqsədilə üslubi baxımandan təmin edilmişdir.

Hər bir mətn ünsiyyət vahidi kimi bütöv informasiyaya malik olduğu kimi, sıxılmış məlumatötürmə xüsusiyyətinə də malikdir. Sıxılmış vahidlər mətnlərarası əlaqəliliyi normal vəziyyətdə təmin edir.

Bu fakt göstərir ki, mətni quran yazıçı məqsədli şəkildə fikri sıxlaşdırılmış durumda oxucuya təqdim etmək istəyir.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, mətn sintaktik təbəqədə ən yüksək vahiddir. Kontekstdən asılı olmayan, struktur-intonasiya cəhətdən bitkin olan, habelə xüsusi sintaktik münasibətlərlə birləşərək müəyyən tematik tamlıq yaradan cümlələr birliyidir. Aktual üzvlənmə ilə mətn qarşılıqlı münasibətdədir.

Aktual üzvlənmə və sıxılmış mətn sintaksisinin öyrənildiyi problemlərdən biri də müxtəlif *sintaktik hadisələrdir*. Həmin sintaktik hadisələrdən biri *parselyasiya*dır. Parselyasiya hadisəsi də mətndə sıxılma hadisəsini doğurur. Bu prosesdə qoşulma cümlələr yaranır. «Nitqdə, xüsusən dialekt nitqində ən maraqlı hadisələrdən biri qoşulma konstruksiyalardır. Bunlar əsas söyləm (söyləm sözünün rus dilçiliyindəki ***«vskazıvanie»*** termini qarşılıq kimi işlənir) bitdikdən sonra əlavə məlumat, qeyd kimi verilən söz, söz birləşmələri və ya cümlələrdir» (2, s.203; 380.)

Mətndə informasiyanın semiotik və kommunikativ vasitələri mövcuddur. Sıxılmış informasiyada nitq vahidləri ifadə etmək istədiyi məlumatda olan fikri itirmir. Buna mətnin norması imkan vermir. İmkanı dilin praqmatikliyi, janr və estetik və üslubi tələblər yaradır.

Mətndə sıxılmanın semiotik (işarə) vasitələrinə leksik kompressiya, sintaktik kompressiya və nitqin stereotip yaranması aid edilir. Məsələn, işarənin sıxlaşdırılması: Semiotikada işarələr sistemi öyrənlir. İşarə dildə müəyyən mənanın ifadəçisi, göstəricisi və əlaməti sayılır. Mətndə aktuallaşdırılmış işarə nitqdə konkret şəkildə təzahür edən kommunikativ dil vahidi kimi özünü göstərir. Bu sistemin yalnız bütöv variantı deyil, ixtisar variantları da tədqiq edilir. Məs.: *BMT-Birləşmiş Millətlər Təşkilatı* Qarabağ məsələsində ədalətli mövqe tutur.

Xüsusi mətnlərdə kompressiyanın kommunikativ vasitələrinə məhdudlaşdırılmış, bükülmüş, sıxlaşdırılmış, ixtisar edilmiş dil vahidləri, azaldılmış informasiyalar aiddir. Burada təkrar nominasiyalara yol verilmir, yaxud yığcam formalarla əvəzlənir.

Sintaktik kompressiya növündə elliptikləşmə prosesində dil işarələrinin sıxlaşdırılması, qrammatik yarımçıqlıq, bağlayıcısız formalar,

sintaktik assimmetriya (söyləmlrin məntiqi cəhətdən buraxılması) özünü göstərir.

***Elliptikləşmə prosesində dil işarələrinin sıxlaşdırılması*:** İlhamla irəli!! (gedək), Doxtur, mənə bir əlac! (elə, tap, fikirləş.) Övladdan nəvə, dövlətdən dəvə (şirin olar)

Qrammatik yarımçıqlıq: Evlənmək məhək daşı (Evlənmək məhək daşı *imiş*)

***Bağlayıcısız formalar*:** Lal Hüseyn bu sözləri o zaman *dedi ki,* onda Rüstəm kişi maşından düşüb onlara tərəf gəlirdi. (S.Rəhimov)

Lal Hüseyn bu sözləri o zaman *dedi,* onda Rüstəm kişi maşından düşüb onlara tərəf gəlirdi. (S.Rəhimov)

Sintaktik assimmetriya: Buraya sintaktik sinonimlik də daxildir. Əsasən iki eyni cümlənin arasında olan məna bərabərliyi sintaktik sinonimdir. Bu formalardan biri sıxılır. Məs.: Bacım nə zaman məni görərdisə hal-əhval tutardı (bütöv forma) Bacım məni görəndə hal-əhval tutardı (sıxlaşdırılmış forma)

Qoşulma bilavasitə düşüncə prosesinin nəticəsi olduğu üçün burada əsas cümlədən qopub ayrılan konstruksiyalarda sadələşmə və sıxılma özünü göstərir. Yəni başlıca əlamət əsas söyləmlə (cümlələrlə) sıxılaraq parçalanmağa məruz qalmasıdır. Bizə elə gəlir ki, qoşulmalar yarımçıq cümlənin bir tipi kimi sıxılmış durumdadır. Bu tip cümlələrdə əməliyyat apardıqda yarımçıq cümlə «sıxılmış durum»dan çıxır və bütöv cümləyə çevrilir. Qoşulan hissə isə əvvəlki cümlənin «içərisində əriyir».

Məs.: Nökərlər özlərini itirdilər. Ömürlərində belə dəhşətli səs eştiməmişdilər. *O da Qısasa xanımdan...* (Mir Cəlal); Bəy quruyub qalmışdı: Buna nə oldu? *Durduğu yerdə...*(Mir Cəlal); Qədirin ürəyi bərk döyünür, az qala sinəsindən çıxmaq istəyirdi. *Düşmən yaxınlaşdıqca...*(Mir Cəlal); Gələn vardı, aşkar bəlli idi. *Özü də düz Qədirə tərəf...(*Mir Cəlal)

Beləliklə, nəticə olaraq göstərmək olar ki, aktual üzvlənmə və sıxılmış mətn probleminin tədqiqi həm mətnin konkret kəsiyində, həm də onun bütün təşkili müstəvisində «məlum»un və «yeni»nin durumunu, mətnin informasiya blokunun az miqdarda vahidlərlə ifadəsininin təzahürünə yardım göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1.Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y, M.M.Musayev və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012

2.Cəfərzadə Məmməd. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı, 2016

3.Kazımov İ. Sadə cümlə sintaksisi. Bakı, «Elm», 2000

4.Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, «Elm və təhsil», 2017

5.Скородько К.Ф. Компрессия и текст. М., Наука, 1969

DİLÇİLİYİN BAŞQA ELMLƏRLƏ HƏMHÜDUD SAHƏSİ: LINQVOKULTUROLOGIYA

LALA HAMZAYEVA ALADDIN GIZI
Senior teacher of Sumgayit State University,
Doctoral student of the Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS,
rivares-79@rambler.ru

A FIELD OF LINGUISTICS BOUNDARY WITH OTHER SCIENCES: LINGUOCULTUROLOGY

One of the sciences which closely related with language is a culture. The problem of the interaction of language, culture and ethnos is not new. As early as the beginning of the 19th century, the Grimm brothers, then F. Buslayev and A.A.Potebnya, tried to solve this problem. Even W. Humboldt's ideas were also very wide spread. According to him, the language is the soul of the people, the existence of the people. The language is the real reality of culture, it can lead a person to culture. The issue of unity and inseparability of language and culture has found its broad interpretation in the works of the representatives of the Sapir-Wharf school. At the beginning of the twentieth century, the school of "Words and Things" was established in Austria demonstrated the importance of a cultural approach in many areas of linguistics. As a result of considerations around this problem, the following conclusions have emerged: language is closely linked to culture; language sprouts in culture, then develops and expresses it. Based on this idea, a new field of science, linguoculturology, was created. Linguocultrology is a science that studies the manifestation of folk culture, which is formed as a result of the merger of linguistics and culture, reflected and strengthened in the language.

There are common conceptions for the language and culture: language family and cultural group, protolanguage and pracultura, language union and cultural union, substrate, adstrat, superstrat and so on.

Language is a means of communication between individuals, and culture is a certain level of development of society. Language preserves culture and transmits it to the next generation. Linguocultrology is based on this idea. Thanks to linguocultrology, it has been possible to explain the origin, development, preservation and dissemination of culture, one of the fundamental functions of language.

Keywords: *linguistics, cultural studies, linguoculturology, language and culture*

Açar sözlər: *dilçilik, mədəniyyətşünaslıq, linqvokulturologiya, dil və mədəniyyət*

Dil cəmiyyətdə meydana çıxan çoxcəhətli hadisədir. Dilin mədəniyyətşünaslığın da məhsulu olması onun xüsusiyyətlərindən biridir. Dil və mədəniyyətin əlaqəsi məsələsi, dilin mədəniyyətşünaslığın vacib hissəsi və onun mövcudluğunun şərti olması, kulturoloji kodların formalaşması faktoru olması XX əsrin sonlarında dilçilik elmində sistemli şəkildə əsaslandırılmışdır.

Dillə mədəniyyətin, etnosun qarşılıqlı əlaqəsi problemi yeni deyildir. Hələ XIX əsrin əvvəllərində bu problemi Qrimm qardaşları, ardınca F.İ.Buslayev və A.A.Potebnya həll etməyə çalışmışdılar. Eləcə də V. fon Humboldtun ideyaları çox geniş yayılmışdı. Onun fikrincə, dil xalqın ruhudur, xalqın mövcudluğudur. Mədəniyyət özünü ilk növbədə dildə büruzə verir. Dil mədəniyyətin əsl reallığıdır, o insanı mədəniyyətə apara bilir. Dil və mədəniyyətin birliyi, ayrılmazlığı məsələsi öz geniş şərhini Sepir-Uorf məktəbinin nümayəndələrinin işlərində tapmışdır. XX əsrin əvvəllərində Avstriyada "Sözlər və şeylər" məktəbi yaranmışdı və bu məktəb "dil və mədəniyyət" problemini istiqamətləndirmiş, eləcə də dilçiliyin bir çox sahəsində kulturoloji yanaşmanın vacibliyini nümayiş etdirmişdir. Bu problem ətrafında mülahizələrin nəticəsi olaraq aşağıdakı nəticələr meydana çıxmışdır: dil sıx şəkildə mədəniyyətlə bağlıdır; dil mədəniyyətdə cücərir, onda inkişaf edir və onu ifadə edir. Bu ideyanın əsasında yeni elm sahəsi olan linqvokulturologiya yaranmışdır. Linqvokulturologiya dilçilik və mədəniyyətin qovuşması nəticəsində meydana çıxan, dildə əks olunan və möhkəmlənən xalq mədəniyyətinin təzahürünü tədqiq edən bir elmdir.

Dil mədəniyyət faktıdır, çünki o, bizim əcdadlarımızın mirası olan mədəniyyətin tərkib hissəsidir, biz onun vasitəsilə mədəniyyəti mənimsəyirik. Dil sayəsində mədəniyyətin mahiyyətini – elmi, dini, ədəbiyyatı mənimsəyirik. Dil və mədəniyyət kommunikativ proseslərdə, insanın dil qabiliyyətinin formalaşmasında qarşılıqlı əlaqədədirlər. Lakin dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini fərqli semiotik sistemlər olduğu üçün ehtiyatla tədqiq etmək lazımdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət də dil kimi insanın dünyagörüşünü əks etdirən düşüncə formasıdır. Mədəniyyət və dilin subyekti hər zaman fərd və ya sosial birlik, şəxsiyyət və ya cəmiyyətdir. Həm dil, həm də mədəniyyət üçün digər ümumi cəhətlər normativlik, tarixilikdir. Dil və mədəniyyət arasındakı fərqləri isə aşağıdakı kimi şərh etmək olar: "1) Dildə fenomen kimi kütləvi adresata göndərmə mövcuddur, mədəniyyətdə isə elitarlıq qiymətləndirilir. 2) Mədəniyyət işarələr sistemi olsa da(dil kimi), o, özünü təşkil edə bilmir.

3) Qeyd etdiyimiz kimi, dil və mədəniyyət fərqli semiotik sistemlərdir.” [2, s. 22]

Dil daşıyıcıları eyni zamanda mədəniyyətin də daşıyıcısı olduğu üçün dil işarələri mədəniyyət işarələrinin funksiyasını yerinə yetirmək qabiliyyətini əldə edir, bununla da mədəniyyətin əsas xüsusiyyətlərinin təqdimatında vasitə olaraq xidmət edir. Məhz buna görə dil daşıyıcılarının mədəni-milli zehniyyətini əks etdirməyə qadirdir.

Dil və mədəniyyət üçün ümumi olan bir sıra anlayış var: dil ailəsi və mədəni qrup, protodil və prakultura, dil ittifaqı və mədəni ittifaq, substrat, adstrat, superstrat və s.

Dil fərdlər arasında ünsiyyət vasitəsi, mədəniyət isə cəmiyyətin müəyyən inkişaf səviyyəsidir. Dil mədəniyyəti hifz edir, onu nəsildən-nəslə ötürür. Linqvokulturologiya məhz bu ideyanın əsasında meydana çıxmışdır. Dil mədəniyyəti hifz etdiyinə və sonrakı nəsillərə ötürdüyünə görə şəxsiyyətin, milli xarakterin, etnik birliyin, xalqın, millətin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Məlum olduğu kimi, müxtəlif dillərdə maddi mədəniyyət obyektlərini ifadə etmək üçün xüsusi terminlər vardır, məsələn, yemək, içki adları və s. Belə terminlərin mövcudluğu həmin xalqlar üçün səciyyəvi olan məxsusi adətlər, dəyərlər sisteminin özəllikləri ilə əlaqədardır.

Dil mədəniyyətin güzgüsüdür və onda yalnız insanı əhatə edən mühit, onun həyat şərtləri deyil, həm də xalqın ictimai özünüdərki, mentaliteti, milli xarakteri, həyat şəraiti, ənənələri, adətləri, dəyərləri, dünyagörüşü əks olunur. Bu sadaladıqlarımızdan başqa, dil hər şey: coğrafiya, iqlim, tarix, həyatla bağlı hər bir şeyi əks etdirir.

Dil, mədəniyyət və etnosun qarşılıqlı əlaqəsi problemi fənlərarası problemdir, bunu bir neçə elmin: linqvistika, mədəniyyətşünaslıq, fəlsəfə, sosiologiya, stilistika, etnolinqvistika və linqvokulturologiyanın sayəsində həll etmək mümkündür.

Linqvokulturologiyanın metodları dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilində istifadə olunan analitik üsul və əməliyyatların məcmusudur. Linqvokulturologiya mədəniyyətşünaslıq və dilçilik, etnolinqvistika və mədəni antropologiyanın tədqiqatlarının nəticələrini özündə cəmləşdirən inteqrativ bir bilik sahəsi olduğu üçün burada bir sıra idraki metodlar tətbiq olunur. Linqvokulturoloji analiz prosesində mədəniyyətşünaslıq və dilçilik metodları seçilmiş şəkildə istifadə olunur. Elmi tədqiqatın hər bir konkret metodunun tətbiqi bir çərçivəyə malikdir. dil və mədəniyyət o qədər çoxaspektlidir ki, onların təbiəti, funksiyaları, mənşəyini bir metodun köməyilə dərk etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də burada əlavə bir sıra metodlar özünü göstərir. Linqvokulturologiyada “linqvistik, kulturoloji və sosioloji metodları, çöl etnoqrafiyası metodları

(təsvir, təsnif, qalıqlar metodu və b.), açıq müsahibə, mədəniyyətin linqvistik rekonstruksiyası metodu; materialı həm etnoqrafiyanın ənənəvi metodları, həm də daşıyıcılarının materialın vacib mənbəyi kimi çıxış etdikləri eksperimental – koqnitiv dilçiliyin üsulları ilə tədqiq etmək olar." [1, s. 33] Bu metodlar linqvokulturologiyaya öz mürəkkəb obyektini – dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmağa imkan verir.

Hər bir insan müəyyən özündə ənənələri, dil, tarix, ədəbiyyatı birləşdirən milli mədəniyyətə mənsubdur. Ölkələrin və xalqların iqtisadi, mədəni, elmi kontaktları mədəniyyətlərarası ünsiyyəti, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti ilə bağlı mövzuları aktivləşdirir. "Dil və mədəniyyət" konsepsiyasında bütün elmlərin insanla bağlı maraqları üst-üstə düşür, bu, insanı öyrənən fənlərin arasındakı sərhədləri dağıdan ideyadır. Çünki insanı onun dilindən təcrid edərək öyrənmək mümkün deyildir. Belə ki, dil milli mədəniyyətin ifadə və mövcudluğunun əsas forması kimi özünü göstərir. Mədəniyyəti müəyyən cəmiyyət nə edir, necə düşünür deyə aydınlaşdıra bilərik. Beləliklə, dil mədəniyyətin ifadəsinin reallaşmış daxili forması kimi çıxış edir. Mədəniyyətin əsas təyinatı şəxsiyyətin mənəvi zənginləşməsi vasitəsi olmasıdır. İnsan maddi və mənəvi mədəniyyətə səciyyəvi olan çox dil öyrənməklə mədəniyyət aləminə yüklənir. Xarici dil öyrənmənin hədəflərindən biri uğurlu mədəniyyətlərarası ünsiyyətdir. Mədəniyyətin milli xarakteri müxtəlif xalqların dil və mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsini, onların dünyəvi mədəniyyətədək qarşılıqlı zənginləşməsini, bütöv insanlığın nailiyyətlərini nəzərdə tutur. Mədəniyyət xalqın yaradıcılığı olaraq milli (məxsusi) və ümumi (beynəlxalq) olanın birliyidir.

Mədəniyyətin iki növünü fərqləndirmək lazımdır:

1. *Maddi(əmək alətləri, yaşayış məskənləri, məişət avadanlıqları, geyim, nəqliyyat vasitələri və s.)*
2. *Mənəvi(dərketmə, mənəviyyat, tərbiyə və maarifləndirmə: hüquq, fəlsəfə, etika, elm, incəsənət, ədəbiyyat, mifologiya, din)*

Mədəniyyətin hər iki növü arasında dialektik əlaqə vardır, onlar ayrılmazdırlar. Maddi dəyərlər bir tərəfdən mənəvi dəyərlərin əsasını təşkil edir, digər tərəfdən mədəniyyətin mənəviliyi maddi sahədə reallaşır, ona söykənir, onunla izah olunur. Yəni maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafında bilavasitə əlaqə vardır və bu inkişaf millətin, xalqın dərinliklərində, bəzən isə sosial sinfi təbəqələnmə şərtlərində, bir-birinə zidd mərhələlərdə olsa belə, yenə də mövcud milli birlik şəraitində baş verir.

Mədəniyyət anlayışı tarixi anlayışdır, həm hərəkətli, həm də sabitdir. Hər hansı bir xalqın mədəniyyətinin öyrənilməsində ən vacib məsələ tarixi bütövlüyün bərpası, itirilmiş milli irsin qorunması, "dirilməsi", habelə müasir dövrün yeni dəyərlərinin yaradılmasıdır. Belə bir əhəmiyyətli vəzifə

“milli şəxsiyyət” kateqoriyasının anlayışlar sisteminin araşdırılması, yenidən qurulmasıdır.

Linqrokulturolgiyanın qarşısında duran məsələlər:

“1. dil konseptlərinin yaranmasında mədəniyyət necə iştirak edir;

2. “mədəni mənalar” dil işarəsinin mənasının hansı hissəsinə əlavə olunur;

3. bu mənalar danışanlar və dinləyicilər tərəfindən başa düşülürmü və onlar nitq strategiyalarına necə təsir edir;

4. gerçəklikdə mədəni mənaları mətnlərdə təcəssüm etdirən və ana dilində danışanlar tərəfindən mədəni mənaları dərk edilən mədəni dil səriştəsi mövcuddurmu;

5. konsepsiya sahəsi kimi

6. bu elmin əsas anlayışlarını necə sistemləşdirmək, yəni necə konseptual aparat yaratmaq olar.” [3, s. 7]

Etnolinqvistika konkret xalqın, etnosun, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. Linqvokulturologiya isə müəyyən mədəniyyətin etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün nümayəndələrinin dilə töhfələrini təhlil edir.

Linqvokulturologiya sayəsində dilin fundamental funksiyalarından biri olan mədəniyyətin yaranışı, inkişafı, saxlanması və yayımının aləti olmasını izah etmək mümkün olmuşdur. Linqvokulturologiya canlı milli dildə təcəssüm olunan maddi mədəniyyət və mentaliteti tədqiq edən bir elm kimi digər elmlərlə bir sırada kifayət qədər müstəqil status əldə edir.

ƏDƏBİYYAT

Маслова В.А. Лингвокультурология, М, Академия, 2001,183с.

Маслова В.А. Современные лингвистические направления, Витебск, 2003, 37с.

Лингвокультурология как интегративная дисциплина. Курс лекций, 2006, 94 с.

COMMONLY USED WORDS OF ARABIC AND PERSIAN ORIGIN IN AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGES

ZABITA TEYMURLU MOHAMMAD

Ph.D. , Baku Engineering University, zteymurlu@beu.edu.az

Summary

As it has been argued, finding a language which has "pure" words, phrasal verbs and pure linguistic items which have not been borrowed is really difficult. Since language is a means of communication, being incorporated with other languages for one linguistic item is inevitable. As any other languages, Azerbaijani language also consists of several borrowed words. A borrowed word is a linguistic item that goes under a process by which a word from one language is adapted for use in another and it has an undeniable role in making the vocabulary to be sound rich. Azerbaijani language has been greatly affected by Arabic and Persian languages. In "Dictionary of Azerbaijani words of Arabic and Persian origin", there are 5000 words and phrasal verbs which are borrowed from Arabic and Persian languages. Those are commonly used words, phrases, Islamic terms and Azerbaijani names of people. In the "Dictionary of Arabic words", explanations of 500 Arabic originated names of people have been given. Dictionary consists of more than 250 phrases and 2000 words at once. 15% of Azerbaijani words are borrowed words and have been assimilated to the language for several reasons. There are have been numerous researches on loanwords in Azerbaijani language but the comparisons of them with other Turkish languages have not been done in a wider range. Majority of language items are Turkic origin in both Azerbaijani and Turkish languages. Although the majority of Turkish vocabulary stock consists of pure words of Turkic origin, words of Arabic and Persian origin can be easily found as well.

Paper explores the commonly used words of Arabic and Persian origin in both Azerbaijani and Turkish languages, as well as, defines their roles.

Key Words: *Azerbaijani language items, Turkish language, Words of Arabic and Persian origin.*

As it is known, in the world it is impossible to find a language whose lexical structure is "pure", only words, phrases and expressions specific to their language. Because language is a means of communication, it is important that each language group interacts with other systematic languages, the transfer of words from one language to another is also a result of need.

According to the results of the lexical-statistical method, it is noted that the lexical composition of languages changes 25 percent of the total number of words every thousand years. Now the predominance of Arabic, Persian and Slavic elements in the Western Hunnic group of Turkic languages, as well as the predominance of Mongolian, Tungusic, Manchu, Chinese, Sanskrit words in the East Hunnic languages should be explained in terms of their subordination with certain socio-political events and dominant position (Zeynalov F., 1981; 11).

There are three main sources of words in the vocabulary of our dialects and accents: 1) Arabic and Persian 2) Russian 3) Caucasian-Iberian languages. (Shiraliyev M., 2008; 342) Due to cultural and geographical proximity, more words from Arabic and Persian were added to Azerbaijani and Turkish languages:

Commonly used words of Arabic origin in Azerbaijani and Turkish languages

Avdal // Əbdal. This word means "stupid, vagrant" in the dialects of the Azerbaijani language (Ganja, Sheki, Shamkir, Gakh). - *Avdalın biridi, u:n sözünə inanma* (Sheki); - *Özünü itirif, laf avdal kökünə düşüf* (Şəmkir); – *Allah vuran əbdaldı, xayrını zaralını bilmiy* (Gakh) (ADDL, 2007; 29,154).

The word *aptal* is used in the same sense in the Turkish literary language: *Aptal olduğu için askere almamışlardı* (Omer Seyfettin); *Halbuki şimdi ak saçlı, aptal tavırlı, kaba saba bir çiftçi oldum* (Reshat N.Guntekin) (Ayverdi İ.,2006; 150); Here, the word *aptallaşmak* means "to be foolish, to be overly surprised" (BTS, 1994; 60). In this sense, the word *aptal* can be found in the composition of words in the Turkish literary language: *O yol göstermeyince aptal aptal bakardı* (Sait Faik) (Ayverdi İ.,2006; 150). The word is of Arabic origin and in the terminology of Sufism means "the appointment of another person in the place of the owner of the position of abdal when he dies" (Al-Mocham Al-Wajiz, 41).

It can be concluded that the word *abdal*, which we encounter in the dialects of the Azerbaijani language and in the Turkish literary language, is not used in its true sense in both Turkic languages today.

Budala. It is used in the Zagatala dialect of the Azerbaijani language in the sense of "madness, insanity".. - *Doğurdan da, budala adam ho işi görər* (ADDL, 2007; 65).

In the Turkish literary language, the meaning of "stupid, vagrant" is noted (BTS,1994; 164): *O budala bu sözdeki nükteyi asla kastetmemişti* (Tarık Buğra) (Ayverdi İ.,2006; 418). The word *budala* is a word of Arabic origin and is a plural form of the word *bədəl*: the word *bedel>abdal>budala* means "something that can replace something, badal" (Al-Mocham Al-Wajiz, 41). Those who reach the state of abdal can suddenly disappear and go very far. In this case, they appoint someone who is opposite to them in every way. This body, which is indistinguishable by condition and shape, is called "bədəl" and "bədil" (Uludağ S.,1995; 106).

Based on the fact of language, we come to the conclusion that the word *budala* has moved away from the meaning mentioned today.

Dolab//Dolaf//Dolax//Dolav//Dollab. It is used in Kurdamir, Shusha, Kalbajar, Derbent dialects of the Azerbaijani language in the sense of "cunning": *Əlirza yaman dolabdı* (Kurdamir); *Dolav adama pul vermırıx* (Kalbajar). This word is used in some dialects (Kurdamir, Shusha, Agdam, Gazakh) in the sense of "trickery, deception, hypocrisy": *Əhməd dolabdan başqa bir iş bilmir* (Shusha) (ADDL, 2007; 139, 140). The phraseological combination of the Azerbaijani language in the Aghdam dialect means "to deceive": *Maŋa dolaf gəlməx` isdiyirdi, yaxşı başa tüşdüm* (Aghdam) (ADDL, 2007; 139).

In the Turkish literary language, the expression "to be deceived" is used *dolaba gelmek* (Ayverdi İ., 2006; 738).

In the Turkish literary language, the word *dolap* has figurative meanings such as "game, trick, deception" (BTS,1994; 295): *Asistanlar deftere bir şeyler yazıyorlar, camlı dolapları karıştırıyorlar* (Peyami Safa); *Karşılık olarak ben de sana /Mutfaktaki dolaptan aşırıp/Tereyağı veririm* (Orhan V.Kanık) (Ayverdi İ., 2006; 738); *Çevirdiğin dolapların hepsini biliyorum* (Peyami S.,1993; 238); Here *dolap çevirmek* means "playing".

The shape of *tolav* (dolab) was found in the monuments of the ancient Turkic language (YTS, 1983; 209).

The lexical unit *dolap* is derived from the Arabic word *dûlâb* and means "wardrobe" (Al-Mocham Al-Wajiz, 269).

Əssah. It means "accurate, correct" in the Aghbaba dialect of the Azerbaijani language – *Mən dünənki kimi əssah bilirəm* (ADDL, 2007; 166).

Essah lexical unit means "exact, correct" in the vernacular of the Turkish language. For example, it means "true or false" in and around Kastamonu. The word essah is also found in the language of Samiha

Ayverdi, who is Turkish writer of 20th century: *Doğru söylüyor, essahtan istiyordu. Hâlâ gözleri bağlı idi. Amma gönül gözü göreceğini görmüştü* (Sâmiha Ayverdi) (Ayverdi İ., 2006; 881). This word, which is commonly used in Azerbaijani dialects and Turkish literary language, is of Arabic origin and is derived from the root *sahha*: *assah (<sahih)* "accurate, sahih" (Al-Mocham Al-Wajiz, 360).

Xınzır. It means "irreligious" in the Gakh dialect of the Azerbaijani language (ADDL, 2007; 222).

In the Turkish literary language, the word hınzır is used both in the sense of "pig" and figuratively in the sense of "traitor, cruel, stubborn": *Mutlaka hınzır herif çocuğun bir yerini kırdı* (Halide E.Adıvar); *Hınzır karının sözüne uydum. Hay uymaz olsaydım* (Fahri Celal) (Ayverdi İ., 2006; 1258).

The mentioned lexical unit is of Arabic origin and has developed in the form of *hinzir> hinzir* (pig, hard-hearted, insensitive, not open-hearted, confusing) (Eyuboölu İ.Z.,1998; 323). As we know, pork is considered haraam in Islam.

Fasıx. It is used in Azerbaijani dialects (Chanbarak, Caravanserai) in the sense of "cunning". – *Ə:r düzünü xavar alırsansa, Noyruzdan fasıx adam yoxdu bu kətdə* (Karvansaray) (ADDL, 2007; 169).

The word *fasık* is of Arabic origin and means "one who disobeys the commands of God, is sinful, has a bad character, and is accustomed to doing evil" (Al-Mocham Al- Wajiz, 471).

Nəfilə. It is used in the Hamamli dialect of the Azerbaijani language in the sense of "wrong" (ADDL, 2007; 371).

In the Turkish literary language, the word nafile is "empty, useless, useless; in vain": *Bu çocuk nāfile dedim, inşallah mesut olur. Fakat bu âhlak ile hiç ummuyorum* (Reshit N. Guntekin); *Bu (...) gāliba nâfile bir hareket oldu* (Peyami Sâfa); *Nâfile zahmet etmeyin* (Ahmet Mithat Efendi); *Bey, kıza nâfile eziyet ediyorsunuz* (Huseyin R. Gürpınar); *Bir zevk aramak kaydına düşmekle zamanda / Her gün yorulup nâfile bin yıl yaşamış Nûh* (Yahyâ Kemal); *Nâfile yere kanınızı döktürmeyin* (Omer Seffettin) (Ayverdi İ., 2006; 2285). The word *nāfilə,* which is of Arabic origin, is derived from the root *nefl* (nəfələ; tənəffələ) and means "to do something more than necessary" (Baranov Kh.., 2001; 821). The other meanings mentioned later appeared in the Turkish language.

Sahan. This word is used in the dialects of the Azerbaijani language (Bashkechid, Imishli, Gazakh) to mean "deep copper pot". – *Sahanda qatıx var* (Gazakh). It is used in the Borchali dialect in the form of *saxan* (ADDL, 2007; 415).

In the Turkish literary language, the word sahan means “a shallow copper vessel in which food is heated, eggs or other things are cooked”: *Mehmet’i et günü olmadığı halde bol bir sahan külbastıyı yerken yakaladı* (Omer Seyfeddin) (Ayverdi İ, 2006; 2636); The word *sahan*, commonly used in Azerbaijani dialects and Turkish literary language, is derived from the word *sahn* (صحن). In Arabic, this word means “big pot, sini” (Baranov KH., 2001; 430).

Commonly used words of Persian origin in Azerbaijani and Turkish languages

Dilbaz. This word means “eloquent” in the Salyan dialect of the Azerbaijani language: *Bı qız çox dilbaz qızdu; Dilbaz adam zirəy olar* (ADDL,2007; 134). In the classical literature, this word of Persian origin is “pleasing to the word, to the action; heart-wrenching” (KAL, 2005;123)

The situation of borrowed words in the dictionary of our dialects is often not the same as in the literary language. Derived words in the dictionary of dialects are more subject to change, both in form and content, according to the law of internal development of language, than in derived words in literary language. (Şirəliyev M., 2008; 342)

Dilbaz lexical unit is also used in Turkish literary language in the sense of “eloquent” (BTS,1994; 281): *Ne kadar düzenbaz, ne kadar dilbaz ve peren- debaz olursan o kadar diplomat oluyorsun* (Burhan Felek).

Dilbəstə. In the Tabriz dialect of the Azerbaijani language, it means “lovestruck”: *Mən indi də nəvələrimə dilbəstəyəm* (ADDL, 2007; 134). This word of Persian origin is also found in classical literature: dilbəstə “ürəyi bağlı; vurğun, aşiq” (KAL, 2005;123)

The word *dilbeste* is used in the Turkish literary language in the sense of “loving” (BTS, 1994; 281). The meaning of the word dilbeste in the Turkish literary language is “vurgun”: *Nedir ki şehvine dilbestedir belâgatlar* (Cenab Şehâbeddin) (Ayverdi İ.,2006; 707).

Çuvaldız. This word is used in the dialect lexicon of the Azerbaijani language in the sense of “big needle, crooked” (Megri).: *Taxmişam, üde: çuvaldız cəcimin üstündədi* (ADDL, 2007; 108).

In the Turkish literary language, the lexical unit sack means “a large needle with a flat and curved tip used to sew sacks and other rough things” (BTS,1994; 240): *İğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batır* (Ayverdi İ., 2006; 605). The mentioned proverb is also used in the Azerbaijani language: *İynəni özünə, çuvalduzu yoldaşına*. Andreas Tietze notes that the word *çuvaldız* is of Persian origin (cuvāl “sack” and salt “thorn”) (Tietze A., 2002; 540).

Nərdivan. It is used in the Borchali, Derbent, Fuzuli, Hamamli, Gazakh dialects of the Azerbaijani language in the sense of “stairs”: *Abdul*

əvçin yəxşi nərdivan düzəltdü (Dərbənd); Nərdivannan oxarı çıxer, aşağı tüşöllər (Borchali) (ADDL, 2007; 373).

This word is used in the Turkish literary language in the same sense as a *merdiven*: *Eskilikten basamakları oynayan karanlık bir merdivenden çıktık* (Reshat N.Guntekin). Ilhan Ayverdi notes that the word merdivan used in Turkish is of Persian origin: nerdbān>nerdubān>nerduvān>merduvān>merdüven>merdiven (Ayverdi İ., 2006; 2012).

Vərdənə. It is used in the dialect lexicon of the Azerbaijani language (Aghbaba, Aghdam, Astara, Lerik, Nakhchivan, Ordubad, Shusha, Yerevan, Zanjan) in the sense of "dense rolling-pin": *Xəmri kündəlirix, vərdəneynən vərdənəli: rıx, oxlovnan açırıx* (Ordubad); *Kündəi əvvəlcə vərdənəynən yayıllar, oxleynən də yuxa:çıllar<yuxa açırlar>*(Şuşa) (ADDL, 2007; 533).

In the Turkish literary language, *merdâne* means "a cylindrical tool used for different purposes in different places": *matbaa merdânesi, hamur merdânesi, ziraat merdânesi* (BTS,1994; 759). Ilhan Ayverdi notes that the word comes from Persian: *verdene> verdāne*. "Yine merdâne geçirmiş gibi yatkın bir yüz/Ki hayâ nâmına tek ârıza bilmez dümdüz" (Mehmet Âkif) (Ayverdi İ., 2006; 2012).

Dəv. In the Gazakh dialect of the Azerbaijani language, it means "large, physically rough (man)" (ADDL,2007; 128).

In the Turkish literary language, the dev lexical unit is used in the figurative sense of "a man or an animal much larger than the norm" (BTS, 1994; 273): *Barbaros, Hayreddin, Sokullu Mehmed, Fuzûlî, Bâkî, Sinan!... Ordu, donanma, şiir ve mîmârî bu devler elinde yarış edercesine kemâle gidiyordu* (Rûshen E.Unaydın) (Ayverdi İ., 2006; 686).

I.Z. Eyuboghlu notes that the word *dev* is derived from the Persian word *dîv* (dev) (Eyuboğlu İ.Z., 1998;182).

The word yahni (meat dish made with fried onions) in Turkish origin is of Persian origin and the word yahne, which is also found in Arabic, is believed to have passed from Persian (Eren H. 1999; 440). In the Baku, Ganja, Goychay, Guba, Nakhchivan, Ordubad and Zangibasar dialects of the Azerbaijani language, the correction of this lexical unit is in the word – close "empty pot"; It is found in the sense of "frying pans for meat and other": Yaxınkeşi yəti qartof qızardım (Zangibasar); Anam dünən üş dənə yaxınkeş aldı (Nakhchivan); – Yaxınkeş gətirin, pitini yiyəx' (Ganja); – Yaxınkeşdə qatıx var (Goychay) (ADDL, 2007; 537).

Conclusion

The words of Arabic and Persian origin found in the dialects of the Azerbaijani language and the Turkish literary language have changed in accordance with the rules of the language in which they are included:*sahha>əssah, bedel>abdal>budala, nəfl>nafilə>nəfilə, sahn>sahan, dîv>dəv, dûlâb>dolab, verdene>verdāne> merdâne, nerdbān>nerdubān>nerduvān>merduvān>merdüven>merdiven>nərdivan*,cuvāl

>çuval and so on.

Turkish and Azerbaijani languages have a rich dialect vocabulary. This richness did not arise suddenly, but as a result of the long historical development of these languages. Changes in the life of the people are reflected in the lexicon of the dialect. In connection with the development of society and language, certain words enter the lexicon of the dialect, and then some of them remain functional, and some, in general, disappear from communication. Dialect lexicon is more conservative than the vocabulary of a literary language. Words from other languages are also more preserved in the vocabulary of dialects.

Abbreviations:

ADDL - Dialectological dictionary of the Azerbaijani language.

BTS - Grand Turkish Dictionary

YTS - New Search Dictionary

KAL - Dictionary of Arabic and Persian words used in classical Azerbaijani literature

References:

AYVERDİ I. The Grand Turkish Dictionary with examples, 1 (A-G), Istanbul: Kubbelaltı Publication, March, 2006, 1125 p.

AYVERDİ I. The Grand Turkish Dictionary with examples, 2 (H-N), Istanbul: Kubbealtı Publication, March, 2006, 2372 p.

AYVERDİ I. The Grand Turkish Dictionary with examples, 3 (O-Z), Kubbealtı Publication, Istanbul, March 2006, 3549 p.

DIALECTOLOGICAL DICTIONARY OF AZERBAIJANI LANGUAGE. Baku: Institute of Linguistics Named After Nasimi, 2007, 566 p.

BARANOV Kh. K. Arabic-Russian Dictionary. Moscow: Publisher Valery Kostin, 2001, 939 p.

DOGHAN D.M. The Grand Turkish Dictionary. *Istanbul: Country Broadcast News Tic. Ltd. Şti, 1994, 1169 p.*

EYUBOGHLU İ.Z. Etymological Dictionary of Turkish Language. Istanbul: Social Publications, 1998, 782 p.

EREN H. Etymological Dictionary of Turkish Language, 2nd Edition, Typesetting Edition, Ankara, 1999. 543 p.

AL-MOCHAM AL-WAJIZ, Egypt: Special Edition of the Egyptian Ministry of Education, 687 p.

DICTIONARY OF ARABIC AND PERSIAN WORDS IN CLASSIC AZERBAIJANI LITERATURE, In Two Volumes, 1st Volume, "East-West" Publishing House, Baku, 2005, 416 p.

DICTIONARY OF ARABIC AND PERSIAN WORDS IN CLASSIC AZERBAIJANI LITERATURE, In Two Volumes, 2nd volume, "East-West" Publishing House, Baku, 2005, 472 p.

SAFA P. Alone. Istanbul: Otuken Publications, 1993, 381 p.

SHIRALIYEV M. Basics of Azerbaijani Dialectology. Baku: East-West, 2008, 415 p.

TIETZE A. Historical and Etymological Dictionary of Turkey Turkish, Vol 1, A-E, Simurg, Istanbul: Wien, 2002, 763 p.

ULUDAGH S. Sufi Terms Dictionary, Istanbul: Marifet Publications, 1995, 604 p.

NEW SEARCH DICTIONARY, Ankara: Turkish Language Association Publications, Ankara University Press, 1983, 476 p.

ZEYNALOV F. Fundamentals of Turkology, Maarif Publishing House, Baku, 1981, 174 p.

SENTENCE AND ITS POETIC SYNTAX IN BAYATIES OF AZERBAIJAN

ADILOVA GULGIZ HAJIBALA
Doctoral candidate of Baku Slavic University, senior teacher, e-mail: gulagh2@gmail.com

ABSTRACT

Bayaties attract attention with their poetic perfection reflecting the subtleties of the national language, the specific features of the phonetic, lexical and grammatical norms of the literary language of Azerbaijan. The purity of the vernacular, the richness of the vocabulary, the fluency of the grammatical structure are also clearly felt in bayaties. As the research work is also called "Sentence and its poetic syntax in bayaties of Azerbaijan", the sentences in the bayaty context will be studied directly from the linguistic poetic point of view.

***Key words**: bayaty, folk art, poetic syntax, sentence, poetic thinking*

There is always a need for clarification of sentence and its evolutionary process, classification, type, structure, meaning and grammatical relationship of components to each other and other matters. Examples of oral folk literature, including bayaties report how our people's oral speech and artistic thinking style began to be formed centuries ago and became richer and richer over time. In this regard, it is important to study the poetic syntax of the sentence being the means of expression on the basis of oral language materials. As noted by Professor G. Kazimov "The history of the formation of the syntactic structure of our language is very old. There is no fundamental difference between the current syntactic structure of the Azerbaijani language and the language structure of "Dede Gorgud", the older bayaty$_a$ and our folk songs" (7.p.7).

According to İ. İ. Kovtunova the problem of poetic syntax is related to the linguistics of speech. The functional purpose of the speech type and the characteristic conditions of communication are reflected in the semantics and functions of language tools (8.p.12).

Prof. K.V.Nerimanoghlu who has conducted a number of successful researches in the field of research of linguistic poetics, especially poetic syntax in Azerbaijani linguistics writes: "The features of poetic language

are manifested more in the field of syntax. Because compared to lexis, syntax covers a wider range of language changes (creation of new meanings, new expressive possibilities, semantic development and so on.). Therefore, in our opinion, it is more expedient to start the study of poetic language, especially the language of folklore characterized by a number of specific features by studying the poetic syntax"(13.p.36).

The language of bayaties is the language in which the people perceive reality. The marvelous beauty of nature is the first source of man's aesthetic feelings. The figurative reflection of nature inspiring this beauty such as primitive poetry, songs, bayaties, folk songs, and other lyrical fragments have emerged.

Ay doğdu qəlbiləndi,
Doğduqca qəlbiləndi.
Nəyə desən and içim,
Bu qəlb, o qəlbiləndi (9.p. 34).

Dağlar başı qar oldu,
Gül bağçalar xar oldu,
Sevgilim seyrə çıxdı,
El-oba gülzar oldu
(1.p.13).

As it is seen, both bayaties consist of declarative sentences of descriptive feature. All the sentences in bayaties and all the words in the sentences are said approximately in the same harmony and rhythm. This melodic intonation is an example of poetic expression of thought.

Since ancient times, the term poetics has been used throughout history as a term for the language and structure of works of art written in both poetry and prose, as the name of the science of literature. The greatest theorist of poetics in the ancient world Aristotle showed in his work "Poetics" that the goal of every art is to complete missing things in nature"(2.p.8). However, the ideas expressed here shall not be expressed in ordinary words. The artist must demonstrate poetic art in the literal sense of the word.

One of the linguists of the XX century R. Jacobson writes in his work "Linguistics and Poetics": "Poetics solves the problems of speech structure as studying the color structures of works of art. As linguistics is a general science of speech structures, poetics can be considered an integral part of linguistics"(14.p.194).

The study of the poetic syntax of the Azerbaijani language on the basis of bayaties is connected with a number of specific features of the research material. Since folklore is an indicator of the historical formation and development of the literary language and artistic culture of any nation.

Considered the greatest founder of modern linguistics F.de Saussure writes: "Poetic texts are valuable material for studying the pronunciation;

the system of poetry is related to the number of syllables, their quantity (length), repetition of individual sounds (alliteration, assonance, rhyme); Poetic texts can contain valuable material on relevant issues of phonology". (6.p.105). Therefore, the involvement of bayaties in linguistic-poetic research is one of the most pressing issues of modern linguistics.

While talking about the poetic syntax of sentences, first of all, expressiveness at all levels of language is considered as one of the main factors.

Aşiqəm, yaxam əldə,	Dutdum hicran yaxasın,
Ögrənir yaxam əldə,	Gördüm öz yaxam əldə (10.p.18).

Here, the words "*ögrənir* ", "*dutdum*" report us about the sound substitutions and sound increase and other issues in the phonetic system of medieval literary language.

The expressiveness at all levels of language is one of the main factors in the formation of the linguopoetic structure of bayaties. It also reveals the nature of creating rhythm, harmony of sounds in the structure of the words:

Yox, Aşiq, səndə qalsın,	Can məndə qərar tutmaz,
Səndədir, səndə qalsın,	Göndərim, səndə qalsın (9.p.52).

As can be seen, expressiveness at the phonetic level manifests itself through the arrangement of sounds in a certain sequence, rhythm, distribution of syllables within a hemistich and so on. Thus, it is clear that poetry manifests itself at all levels of language. It determines the structure of phonetic, lexical and morphological elements. In turn, they play a key role in both the formation and determination of the poetic level of the syntactic structure of the language.

It is also clear from the theoretical ideas put forward that artistic creativity is born from a kind of imitation of life. This imitation is not an ordinary imitation, but an artistic one. It is a figurative, artistic representation of life and natural phenomena. This representation has emerged from the desire of people to pay more attention to any information they wanted to convey. In this regard, one of the prominent representatives of the Prague School of Linguistics R.Jacobson explains the poetic function of language as follows: "Focusing on information, thus increasing attention to information for the sake of information is called the poetic function of

language" (14. p.202). In turn, they serve as the basis for the formation of the syntactic structure of the language.

Examples of oral folk literature report how the oral speech and artistic thinking of the people who created it centuries ago began to be formed and became richer and richer over time. Therefore, the study of poetic syntax in the context of bayaty is interesting from the linguistic point of view. Since the importance of the syntactic structure of the first examples of poetry is great for modern linguistics.

R.Jacobson notes that in folklore it is possible to find the most clear and stereotypical forms of poetry which are especially suitable for structural analysis and that all levels of language - phonological, morphological, syntactic and lexical - can be successfully studied in folk poetry (14.p.194.)

Notwithstanding that from time to time people expressed their desires and thoughts in broken words, they gradually became more broad-minded and were able to express their thoughts in large, consistent form in small poetic texts. Unaware of the grammatical rules of the language, the people built more complex constructions from all types of simple sentences and created their different types.

Thus, it is clear from the theoretical ideas put forward that artistic creativity arises from a kind of imitation of life. This imitation is not an ordinary, but an artistic imitation. It is a figurative, artistic representation of life and natural phenomena:

The role of intonation is more pronounced in bayaties having high emotionality. As we read and understand the verses that may seem ordinary at the time, we are amazed at the inner dynamics in them:

Duman ,gəl get bu dağlardan. Nə gözlərim səni görsün,
Dağlar yeni bar eyləsin. Nə könlüm qubar eyləsin
(9.p.36).

Thus, being unaware, a natural bond - harmony was established between the inner worlds of people and nature. Over time, people having no idea about writing and reading used these tools skillfully to create their own "speech books" - songs, lullabies, bayaties, epics and so on. Thus, poeticity and emotionality come naturally to folk art.

In the early examples of folk poetry, we see the role of rhythm - intra-hemistich divisions, intonation - in the formation of words as sentences and sentences in the expression of people's thought.

Since sentence syntax is more concerned with speech activity as an object of study, a study of the poetic syntax of a sentence in the bayaty

context will contribute to revealing a number of interesting linguistic facts. Because, examples of oral literature are not only a poetic product of the primitive artistic thinking of people, moving from broken words to words, words to word combinations, from word combinations to simpler and more complex sentences, but also a direct indicator of the process of evolution of the vernacular. Prof. G. Kazimov points out that the syntactic structure of our language does not differ significantly from the syntactic structure of "Dede Gorgud" language, the renewal takes place in the process of enrichment and fluency. Syntactic relations, nominal and verbal compounds, simple sentences, extended simple sentences, simple sentences with complex structure are as in modern language"(8.p.15-16).

As it is a multifield, complex syntactic unit, in modern syntax works the sentence is studied from a number of aspects the most important of which are: logical, structural, communicative and semantic" (4.p.65).

Logical analysis of a sentence means analysis based on the mutual dialectical unity of forms and units of language and thinking in the logical-syntactic direction. At the same time, the interrelationships and relations of language and thinking are clear here. Otherwise, their nature cannot be understood.

Speaking from the logical point of view, philosophers show three types of expression of thought: informative thought, provocative thought, questioning thought (4.p.66). It means that a sentence is used for three purposes - informative, questioning and commanding purposes and each has its own characteristics.

The Azerbaijani bayaties are a perfect example of creativity reflecting the richness and fluency of the native language in poetic language. The ability to create all kinds of simple sentences in small lyrical passages consisting mainly of four hemistiches and at the same time larger syntactic units to achieve a fuller expression of thought - complex sentences, micro and even macro texts is a great discovery from a linguistic point of view. It proves that bayaties are not just valuable as an example of the people's oral literature. With these small lyrical pieces reflecting the centuries-old history, it once again shows that the scientific, philosophical and artistic thinking of the people has been developing in parallel since the earliest times.

Dağlar başı qar imiş,
Dibi bir anbar imiş.
Əvvəli şirin dünyanın
Axırı zəhrimar imiş (3.p.33.)

The richness of the linguistic facts, the full but very concise expression of the idea, as well as the very intricate sentence structures show themselves in the given examples.

The sentences in the bayaties are unique way of expressing thoughts of people about certain events, signs and so on. Therefore, the most commonly used sentences in bayaties are declarative sentences. Declarative sentences cover all types of sentence structures - simple and complex, two-member and one-member, short and wide, incomplete and whole sentences. For example:

Qızılgüləm, dəstəyəm,
Bülbüləm, qəfəsdəyəm.
Əyil, üzündən öpüm,
Ayrılaq, yol üstəyəm (1.p.49).

This bayaty consists of eight simple sentences. Five of them are declarative and three are imperative sentences. Observing the same rhythm and harmony in simple, two-member incomplete sentences, as well as the alliteration of sounds in words reveals the linguo-poetic peculiarity of the bayaty language.

Declarative sentences are in the affirmative and negative forms:

Aşıq yüz ilə dəgər,
Şana yüz ilə dəgər,
İl var ,bir günə dəgməz,
Gün var, yüz ilə dəgər.
Səninlə keçən günüm,
Biri yüz ilə dəgər (10.p.68).

The structure of the given bayaty is also interesting. Bayaty mainly consists of seven syllables. It is obvious that the bayaty pattern created by the people centuries ago have six hemistiches. The sentence types here, their structures, sounding with modern linguistic facts attract attention. The first two hemistiches of bayaty consist of simple sentence with the same structure. The third and fourth hemistiches are compound sentences of mixed type. The affirmation and negative forms of the sentences in the components, the harmony of the words and sounds in them reveal the poetic nature of the sentence. The thought is ended in the simple sentence in the fifth and sixth hemistiches. This bayaty example can be considered as a macro text. It is also possible to increase the number of such examples:

It is known that the central grammatical unit of syntax is simple sentences. Simple sentences play a key role in the formation of complex sentences and text. In simple sentences consisting of expressions, word

forms have their own grammatical features: a) they are formed according to a special grammatical form; b) they have linguistic meanings, formal features, intonation design and ability to change.

Differential features of a simple sentence are considered in three main directions: structural, semantic and communicative.

1. The structural aspect of the sentence provides the following features:

- The nature of the expression / indivisibility of the sentence;
- Method of expression of predicative basis;
- completeness of the composition (presence of structurally obligatory main members)

2. The semantic aspect of the sentence provides the following features:

- function (purpose of expression) - interrogation, motivation;
- emotional mobility (exclamation, neutral);
- emotional features;
- nature of predicative relations (positive - negative);

3. The communicative side of the sentence provides the following features:

- urgent (thematic) division;
- information center and its actualization method.

It is clear from all of the above-mentioned facts that some of the sentences contain information about things and events. The idea is either affirmed or denied; in a group of sentences the opposite happens. The speaker uses these sentences in order to get information from another person about a certain issue, to complete his / her opinion, to clarify, in other groups of sentences he / she expresses his/her wish, command, requests and other feelings. In this regard, the sentence is divided into four parts according to purpose and intonation.

The declarative sentence provides information about the event, object and sign in the usual way. The idea is either affirmed or denied here. These sentences are based on general rules. That is to say that the word order of the language is observed. However, word order is often violated in order to increase the impact of the idea to be expressed in lyrical texts, both in written and oral literary language. For example:

Çıxdım hündür divara,
Baxdım bir gözəl yara,
Mən baxdım, o baxmadı,
Qəlbimə vurdu yara (9.p.20).

There are five simple sentences here. At the beginning of the first and second sentences predicate is used and in the next two sentences subject is used. In some parts of the sentence the tone is relatively high and near the end it becomes normal or weakens.

It is often possible to observe consonants in the same grammatical forms at the end of poetic hemistiches in the Azerbaijani bayaties as in the language of ancient Turkish poetry. For example:

Mixək əkdim, gördülər,
Qönçə - qönçə dərdilər.
Bəxtəvər o qıza ki,
Sevdiyinə verdilər (9.p.236).

As can be seen from the example, affixes form a rhyme and alliteration of consonants (r) begins at the base of verbs.

Let's look through the example of a bayaty written by Muhammad Ibn Makki in the 16th century:

Mən aşiq yasəmən siz,
Bağların yasəmənsiz,
Mən öldüm gülə həsrət,
Gülşənsiz, yasəmənsiz.
Yoğ aqlayan dost kuyndə,
Getməyin yasə mənsiz (10.p.13).

As can be seen, the repetition of the same consonant sounds both at the beginning and at the end of a word - alliteration increases the figurativeness. It reveals the poetic nature of the nation's artistic thinking.

Let's consider otherbayaty:

Aşıq, bu gül butandı,
Gül dəstəsi tutandı.
Ayla gün bəhsə girdi,
Camalından utandı (1.p.106).

In Bayati, nominal predicate is used in the first and second sentences and verbal predicate in the third and fourth sentences. The alliteration of sounds *g, t, d* creates rhythm as a poetic tool here.

Examples of the repetition of the last consonant at the root of the word in ancient bayaties show that in addition to the parallel structure in the structure of the poetic folklore form there are certain conditions for the formation of a rhyme inherent to folk poetry (11.p.86). At the end of the

verses, certain sounds are placed in the same sequence in words ending in the same termination. From the point of view of the alliteration system, this case reveals the poetic potential of lyrical texts as means of creating rhythm and harmony.

While analyzing bayaties you can't help but marvel at the people's way of thinking. The ability to compose eight simple sentences in four lines of twenty-eight syllables indicates the intensity of the linguo-poetic potential of the nation's artistic thinking. Let's look at the following bayaty:

Qızılgüləm, dəstəyəm.	Əyil, üzündə öpüm,
Bülbüləm, qəfəsdəyəm.	Ayrılaq, yol üstəyəm (1.p.49).

There are eight simple sentences in the bayaty. Five of them are declarative and three are imperative sentences. All sentences are simple, two-member, incomplete sentences.

There are such simple metaphors in the bayaty context that one or more of them do not have a predicative indicator and the morphological expression of the predicativity is not a suffix. Predicativeness is formed by word order and intonation in such constructions:

Dağının başı qara,	Bu gün mən bir qız gördüm,
Dibinin daşı qara,	Gözü şux, qaşı qara (3.p.85).

There are four simple sentences. The first two sentences are short sentences without a predicate. The last two sentences are components of a complex sentence with a composite construction. The subordinate clause itself contains two short clauses not having a predicate. At the same time the alliteration of "*d – ş*"; "*q – ş*" consonants gives a new poetic tone to the lyrical piece here.

Bir nazlı yar görmüşəm,	2. Gözəl bir qız sevmişəm,
Buxaq billur, göz ala (9.p.38).	Ay camallı, göz qara (1.p.85).

The third and fourth hemistiches in both bayaties are complex sentences without conjunctions. The first side, that is to say that the principal sentences are simple, two-member, wide declarative sentences. Subordinate clauses are sentences without predicate.

From the beginning, humans have dreamed to find a solution to any problem troubling them. The desire to ask questions and learn something came to the fore. A sentence used for this purpose is called an interrogative sentence. The interrogative sentences are formed in several ways. One of these tools is the interrogative intonation. That is to say that an interrogative sentence is formed without any grammatical means. Let's consider the following bayaty:

Ceyran, çölə gedirsən?	Yara bir xəbər apar,
Ördək, gölə gedirsən?	Bizim elə gedirsən? (9.p.177).

As can be seen, three out of four simple sentences used here are interrogative sentences formed without any grammatical means, only with interrogative intonation. Such interrogative sentences are very similar in structure to metaphorical sentences. As can be seen from the example above, declarative sentences can be turned into interrogative sentences by pronouncing the last syllable of the message a little longer without making any changes.

There are also individual bayaties, in which there are interrogative sentences formed both by interrogative intonation and by other means:

O kimdir atar məni?	Namərd gəlib dost olmaz
Hər dərdə Qatar məni?	Dostluqda satar məni (3.p.67).

One of the interesting cases in the bayaties is the use of some special means rarely used in the oral literary language, but are not characteristic for the written language in order to make the interrogative sentences stronger.

Dağlar o dağlarmola?	Necəki, mən ağladım
Bar verən bağlarmola?	Yarəb, yar ağlarmola? (1.223).
Bağda biyan varmola?	Sonsuzun bir günündə
Gülə ziyan varmola?	Yazıq deyən varmola? (9.137).
Ay doğub batarmola?	Ana baladan ayrı
Ülkərə çatarmola?	Dincəlib yatarmola? (1. 202).

In these sentences, though that the suffix "*mola*" seems to be the formal sign of the interrogative sentence in the words "*dağlarmola*", "*bağlarmola*", "*varmola*", "*batarmola*", "*çatarmola*", "*yatarmola*", but in fact it combines the meaning of "*-mı (-mi, -mu, -mü)*" interrogative particles and "*görəsən*" (as if) parenthesis. This is one of the characteristics of a living vernacular. Here, one vowel is dropped in the pronunciation because two vowels come together at the junction of the modal word with the interrogative particles. In another bayaty, its another form is noticeable.

Toy elə gəlim toya,
Qurbanam belə boya
Bu gün gördüyüm yarı,
Bir də görrəmi ola? (1.17).

In fact, the word "*ola*" replaces the modal words "*görəsən*", "*görən*", "*olmuya*" (as if, perhaps) giving the meaning of doubt, probability and wonder.

Although interrogative sentences are used to get answers, they also have forms not requiring any answers. These are called rhetorical questions and are considered one of the means of artistic expression. For example:

Dərd məni almadımı?
Döşəyə salmadımı?
Çox gözləməm var idi,
Gözümdə qalmadımı? (1.p.92)

The three interrogative sentences used here are not intended to be answered. In fact, the narrator narrates that the pain takes him away, puts him to bed and none of his expectations have been realized.

All types of simple sentences in terms of purpose and intonation are quite common in the context of bayaty. In that sense, exclamatory sentences too. People's feelings - excitement, joy and sorrow - are expressed in different shades and forms in the bayaties being the rich example of creativity. The exclamatory sentences provide more emotional expression of thought, increase expressiveness, which indicates the poetic scope of the language. The role of exclamatory intonation in the formation of exclamatory sentences is great. Gladness, amazement, regret, irony, hate, joy, and other emotional relationships are vividly reflected in such sentences. Vocatives also have a special role in the formation of such exclamatory sentences:

Aman fələk, ax fələk!
Çıx qapıdan bax, fələk!
Mənə elçi gələndə,
Get evini yıx, fələk! (9.p.56)

One of the tools in the formation of exclamatory sentences is the exclamatory mark itself. The meanings of the exclamatory sentences depend on the exclamations used in them.

Haray, ellilər, haray!	2. Əziziyəm, dedi vay!
Şana tellilər, haray!	Dedi,aman! Dedi vay!
Köçümü sel apardı,	Gülşəndən bir səs gəlir,
Əli bellilər, haray! (9.p.51).	Heç bilmirəm nədi, vay! (19.p.61).

As can be seen, the exclamation "**haray**" in the first bayaty means help and the exclamations "*aman*", "*vay*" in the second bayaty express fear and anxiety.

The given bayaties are also distinguished by the fact that they are rich in figurative words and expressions from beginning to end. Words distinguished by such a stylistic tone are called poetic words and bring a new tone to the general meaning of the sentence.

One of the types of sentences according to their purpose and intonation is the imperative sentence and its expresses a kind of command, desire, request, advice, reminder, admonition, and so on. The main tool in the formation of this type of sentence is intonation. At the same time, the imperative form of the verb and the imperative particles also play a role in the formation of the imperative sentence:

Duman, gəl, get bu dağlardan,	2.Qoy gedim yurda məni,
Dağlar yeni bar eyləsin.	Tapşırma qurda məni
Nə gözlərim səni görsün,	Gözü yolda qalan var,
Nə könlüm qubar eyləsin (9.p. 162).	Öldürmə burda məni (9.p.74).

As can be seen from the examples, both imperative particles and the imperative form of the verb play a role in the formation of imperative sentences. The imperative particles serve to more emotional expression of thought. In this case, the word is almost poetic.

The poetic expansion of the word in the sentence is one of the characteristic features of the literary language. The figurative expression of thought is the artistic cloaking of the reality of life. In other words, poetic words are directly figurative and more subtle expression of aesthetic thought.

The people do not simply describe nature in the bayaties considered to be the first examples of primitive poetry. They show the melodic rhythm of the sound system of a simple vernacular, the type and structure of syntactic units. They show the way how a language goes from broken words to words, from words to larger means of expression - sentences. In particular, the idea is formed about the word combinations considered to be the building blocks of the sentence and their specific grammatical models, the basics of meaning. For example:

Dağlar başı qar oldu,	Sevgilim seyrə çıxdı,
Gül bağçalar xar oldu,	El-oba gülzaroldu (1.p.137).

It is also clear from the given examples that the meaning of word combinations is based on events taken place in the objective world and interacting with each other. The examples prove once again that the word takes on a new color and acquires a new shade in the artistic environment.

Unaware of the grammatical rules of the language, the people constructed more complex sentences from all types of simple sentences and complex sentences and their various types. All kinds of compound and complex sentences are encountered in the context of bayaty. It means that although people sometimes expressed their thoughts in short words and simple sentences, over time they have constructed complex sentences and micro and even macro-texts in order to express their thoughts more broadly.

The most important feature distinguishing complex sentences from simple ones is their structure. It can also be concluded that compared with simple sentences, complex sentences connect individual facts and events.

As mentioned above, people have previously heard different parts of existence and tried to express it in simple sentences. However, over time, as events in the objective world became clearer, first of all compound sentences have emerged as means of expression. Gradually, as the contradictions, causes, consequences, conditions and other connections between events were understood, a new type of compound sentence — complex sentences have emerged.

The components of the compound sentence are equal:

Dağlar başı qar oldu.	Sevgilim seyrə çıxdı,
Gül bağçalar xar oldu,	El-oba gülzar oldu (9.p.75).

This bayaty contains compound sentence consisting of four simple sentences with equal parts. Bayaty generally has descriptive character.

One of the characteristic features of the compound sentence is the parallelism between its parts which is more manifested in bayaties.

One of the components of the compound sentence formed in the form of combination of the simple sentence is sometimes homogeneous or parallel. For example:

Əziziyəm, sim ağlar,
Saz inildər, sim ağlar.
Sən öldün, mən ağladım,
Mən ölsəm bəs kim ağlar? (9.p.151).

As shown in the example, the part of sentence in the components are arranged in the same order. The sentence in the second hemistich (Saz inildər, sim ağlar) is the time related compound sentence. Because of the simultaneous enumeration, the components can be easily relocated. The second sentence is the consequence related compound sentence.

Ağacda xəzəl ağlar,
Dibində gözəl ağlar.
Oğlu ölən analar,
Sərgərdan gəzər ağlar (1.p.247).

It is known that the same arrangement and succession of syntactic elements in the components of the text is called syntactic parallelism. Syntactic parallelism arises from the fact that the parts of the sentence or sentences themselves follow each other in the same structure.

Araz aşanda mələr,
Kür qovuşanda mələr,
Anasından balalar,
Ayrı düşəndə mələr (9.p.216).

The parallelism of the adverbs of time between all three components is manifested in this bayaty. If the sentences follow each other in this way, they become parallel components and create text.

Parallelism is sometimes seen in the first and sometimes in the second component in bayaties containing rich linguistic facts.

One of the interesting aspects of bayaties is that people can demonstrate their ability to construct complex sentences in different ways - through proverbs, sayings, phrasal verbs and other ready-made language materials.

Ovçu dağda işləməz,
Ov görməsə tuşlamaz.
Bir məsəl var bueldə,
İşləməyən dişləməz (9.p.241)

Yar bağçada baş bağlar,
Zülfün yuyar, yaş bağlar.
Gah gülər, gah danışar,
Gah bağrına daş bağlar (1.p.80).

Research on bayaties proves once again that these small folklore samples are not only the indicator of the internal-semantic richness of the vernacular, but also the richness of the spiritual world of the people.

.

REFERENCES

Abdulla B. və b. Azərbaycan bayatıları. Bakı-,1984.

Aristotel. Poetika. Bakı-2006.

Bayatılar və manilər. AMEA-nın Folklor institutu. Bakı-2005.

Babaytseva. V.V. Sintaksisin əsas vahidləri. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı-1978.

Dəmirçizadə Ə. Kitabi-DədəQorqud dastanlarının dili. Bakı-1959,.

Ferdinand de Sössür. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, BDU nəş.,2003.

Kazımov.Q. MüasirAzərbaycan dili. Sintaksis.Bakı-2004,

Ковтунова И.И. Роэтический синтаксис .Москва: Наука, 1986.

Qasımov H. Bayatılar. Bakı-1960.

Məmmədova A. Bayatılar. Bakı-1977.

Стеблева.И.В. Развитие тюрских поэтических форм в XI веке. Москва 1971.

Vəliyev K. Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi. Bakı-Oskar-2009.

Vəliyev K. Linqvistik poetikaya giriş. Bakı-Oskar-2009..

Якобсон.Р. Поэтик синтаксис». Структурализм.» «За» и « против» , М., 1976,

BƏŞƏRİLİK VƏ ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ (HAROLD PINTERIN "NO MAN'S LAND", "BETRAYAL" PYESLƏRI ƏSASINDA)

ƏLƏSGƏROVA SOLMAZ HƏŞIM QIZI
Azərbaycan, Qərbi Kaspi Universiteti
solmazalasgerova@mail.ru

XÜLASƏ

Dünya və insan problemlərinin ingilis dramaturqunun baxış bucağından dəyərləndirilməsi teatr səhnələrində sevgi və hörmətlə qarşılanır. Müəllif oxucu və ya tamaşaçının fikirlərini xüsusi bir tərzdə idarə etməyi, yönəltməyi, duyğularına təsir etməyi də bacarır. Pinter insanları müşahidə zamanı rəhmsiz, zalım və qorxu təlqin edən qəddar təsiri bağışlayır, lakin bu pyes həyəcan doğurur, yalnızlıq, təklənmə, cəmiyyətdən ayrı düşmə, təcridolunma, qeyri-təbii zamanın əks olunduğu xatirələr heyrətləndirir. Bu zamanın bir anı donaraq bizi izləyir və əzab verir.

Yaradıcılığının ilk illərindən başlayaraq hər kəlmə, ifadə və davranışın altda yatan ikinci bir mənası olduğundan dramaturqun ironiyası, etirafı və əsərin çatdırmaq istədiyi ideya müxtəlif tərzdə izah edilir. 80-ci illərdə reallıq kifayət qədər dəqiqliklə təsvir olunur ki, artıq birbaşa mənanı tutmaq mümkündür. Tapmaca, müəmma xarakterli işarə və simvollar, pauza və susmalar da konkret fikir formalaşdırmağa xidmət edir. Hər çıxarılan nəticənin düzgünlüyünə əmin ola bilirsən. Şübhəsiz ki, söhbət insan həyatından gedərkən reallıqla epizodların uyğunluğu əsas məsələ deyil. Məqsəd bəşəriyyəti avtoritar üsuli-idarəyə, dövlət məmurlarına, diktatorlara qarşı hücuma sövq etməkdir, siyasi etirazlara çağırışdır. Obrazların fikirlərinin sadəliyi və aydınlığı bəzən şərh etməyə çətinlik çəkdiyimiz müəmmalı sözlərlə, vəhşi və yırtıcı heyvana bənzər davranışla müşayiət olunur.

O.Senkovanın fikrincə, Pinter erkən pyeslərində şiddətli qorxu və təhlükə mühiti yaradaraq antiteatr elementlərindən aktiv istifadə edir. Amma demək lazımdır ki, dramaturgiyanın qanun-qaydalarından imtina etmə, ənənəvilikdən uzaqlaşma müəllifin əsərlərinin dəyərini azaltmır. Bu sərbəstlik, özünəməxsus dil-üslub xüsusiyyətləri ilə fərqlənən ingilis dramaturqu janr sərhədlərini aşır, qəti hərəkət və tədbirlər tərəfdarı kimi çıxış edir, baxışlarında iyerarxik idarə quruluşuna qarşı kəskin mövqe tutur, irəli sürdüyü ideyanı müdafiə edir.

***Açar sözlər**: dramaturgiya, tənhalıq və ünsiyyət problemi, pauzalar, janrın sərhədləri*

АННОТАЦИЯ

Оценка проблем мира и человека с зрения английского драматурга приветствуется на театральных сценах с любовью и уважением. Автор также способен управлять мыслями читателя или зрителя в особом стиле, ориентироваться, влиять на их эмоции. Пинтер прощает жестокое воздействие, которое внушает людям сострадание, жестокость и страх во время наблюдения, но пьесы вызывает волнение, восхищение одиночеством, уединением, изоляцией от общества, воспоминаниями, отраженными в неестественное время. Он наблюдает и мучает нас, вращая момент времени. Начиная с первых лет своего творчества, каждое слово, выражение объясняется по-разному - иронией драматурга, признанием и идеей, которую хочет передать произведение. Реальность в 80-х годах описывается с достаточной точностью, что уже можно понять непосредственно. Загадка и символы, паузы и макеты также служат для формирования конкретной идеи. Вы можете быть уверены в правильности каждого добытого результата. Бесспорно, речь идет не о том, чтобы соответствовать эпизодам с реальностью, когда речь идет о человеческой жизни. Цель состоит в том, чтобы побудить человечество к авторитарному методу - нападению на администрацию, государственных чиновников, диктаторов, призыву к политическим протестам. Простота мыслей образов иногда сопровождается загадочными словами, которые мы затрудняемся интерпретировать, подобными поведению дикого и хищного животного. Пинтер активно использует антитеатральные элементы, создавая в своих ранних пьесах атмосферу жестокого страха и опасности. Но надо сказать, что отказ от правил драматургии, от традиций не снижают ценность произведений автора. Эта свобода, отличающаяся своеобразными языковыми особенностями, английский драматург преодолевает жанровые границы, выступает сторонником решительных действий и занимает в своих взглядах резкую позицию по отношению к иерархической структуре управления, отстаивает выдвинутую им идею.

Ключевые слова : *Драматургия, Проблема Одиночества И Общения, Паузы, Границы Жанра*

ABSTRACT

Assessment of the problems of the world and man from the perspective of an English playwright is welcomed on theatrical stages with love and respect. The author also is able to control the thoughts of the reader or viewer in a special style, to navigate, to influence their emotions. Pinter forgives the cruel an impact that instills in people compassion, cruelty and fear in time of observation, but the play evokes excitement, admiration for loneliness,

solitude, isolation from society, memories reflected in unnatural time. He observes and torments us, rotating the moment in time. Since the first years of his creativity, every word, expression explained in different ways - the irony of the playwright, recognition and the idea that wants to transmit the work. Reality in the 80s is described with sufficient accuracy, which can already be understood directly. Riddle and symbols, pauses and layouts also serve to shape a specific idea. You can be sure of the correctness of each result obtained. Undoubtedly, this is not about matching the episodes with reality when it comes to human life. The goal is to induce humanity to an authoritarian method - an attack on administration, government officials, dictators, a call to political protests. Simplicity and clarity of thought images sometimes accompanied by cryptic words that we find it difficult to interpret, similar to the behavior of a wild and predatory animal. Pinter actively uses anti-theatrical elements, creating his early plays an atmosphere of cruel fear and danger. But you have to say that rejection of the rules of drama, of tradition does not reduce the value works of the author. This freedom, characterized by peculiar linguistic features, the English playwright overcomes genre boundaries, advocates decisive action and takes in his views a sharp position in relation to the hierarchical management structure, defends the idea put forward by him.

Keywords : *Drama, The Problem Of Loneliness And Communication, Pauses, Genre Boundaries*

Giriş

İngilis dramaturqu Harold Pinterin dramlarında ən kiçik detallara qədər təsvirin verilməsi tənqidçilər tərəfindən naturalizm əlaməti hesab edilir, lakin dramın absurd tərəfini qabartmaq üçün qarmaqarışıq, təkrar olunan, öz ətrafında dövrə vuran, realistliyini qoruyan dialoqlar və monoloqlar naturalizmə səthi yanaşma olduğunu sübut edir.

Zaman yenə də bədii vasitə rolunu oynayır, keçmiş personajın xarakterinin üzə çıxarılmasına, səhnədə görmədiyimiz obrazlar barəsində məlumat almağımıza kömək edir. Təkcə olub-keçənlərin xatirələrə köçürülməsi deyil, həm də başqasının nöqteyi-nəzəri ilə yenidən yaradılmasıdır. Keçmiş obyektiv baxış nəticəsində reallığın təsvirinə xidmət edir, müzakirə obyektinə çevrilir.

Absurd teatrın xüsusiyyətindən irəli gələn pessimist ruhun hakim olmasını başlıca olaraq, personajların gələcəyə aid arzu və ümidlərinin olmamasında görürük. Şəxsi mənafeyini güdən qəhrəmanların xoşbəxtliyə nail olmaması məsələsinə toxunulur. Dramaturq göstərmək istəyir ki, qəlbini, mənəviyyatını, varlığını birlikdə yaşamaq istədiyin şəxsə fəda etməsən, fərdiyyətçilik və xudbinlik hisləri ilə yanaşsan, həddən artıq özünü sevsən, heç bir zaman uzun sürən xoşbəxtliyə nail ola bilməzsən.

Pinterin çatdırmaq istədiyi fikrə əsasən, eqoizm insanlar arasında ünsiyyətin yarana bilməməsinin, nəticədə dostluq və sevgi əlaqələrinin az bir müddət içərisində qırılmasının səbəblərindən biridir. "No Man's Land" və "Betrayal" pyesləri əsasında Pinterə məxsus bəşərilik və özünəməxsusluq təhlil obyektinə çevriləcək.

Uydurulmuş xatirələrin mübarizəsi

"No Man's Land" (1974) pyesində uydurulmuş xatirələrin mübarizəsi başqa mühitə köçürülür. 1975-ci ildə ilk dəfə Piter Xol tərəfindən bu pyesə çəkilən aktyor Kennet Taynan "No Man's Land" (İnsansız torpaqlar) pyesində "səbəbsiz naməlumluq" əleyhinə çıxış edir. Lakin tamaşa dostluq və keçmişdən asılılıq haqqında vodevil kimi heyranlıqla qarşılanır. Əyləncəli, qorxulu və ilk nəzərdə bəziləri üçün anlaşılmaz olan pyes ölümü yada salmaq və insanları bir qədər silkələmək baxımından da dəyərlidir.

Qəhrəmanların həyatı haqqında söhbətlər aydın deyil və çox qarışıqdır, bir-birinə qarşı ittiham kimi səslənən sözlərlə sirlər açılır, Spuner və Xerstin ailə münasibətlərindəki sevgi və qarşılıqlı anlaşma əvəzinə yadlıq olduğu aşkara çıxır (7, 5-26). Heç bir hadisə baş vermir, əhvalatlar öz ətrafında dövrə vuraraq başlanğıc nöqtəsində bitir. Surətlərin görüşü təsadüfi xüsusiyyət daşıyır, eyforiya itmiş həyatlarını geri qaytarmaq, yenidən yaşamaq, ümidsizlik və təklik hislərinin oyanması xəyal qırıqlığı ilə nəticələnir.

Pyesdə qadın personajlar iştirak etmir, lakin onlar haqqında söhbət mübahisə obyektinə çevrilir. Spunerin həyat yoldaşı və iki qızı, Xerstin arvadı olduğunu öyrənirik. Xerst öz həyat yoldaşı barədə hansı səbəbə danışmaq istəmədəyini bilmirik. Spuner isə "Sən onu sevirdin, yoxsa yalandan nəvaziş edirdin? Gözləri qəhvəyi idi?" kimi suallarla onu qəzəbləndirir. Onlar bir-birinin xəyanəti, müxtəlif qadınlarla vaxt keçirmələri haqqında, hətta Xerst Spunerin arvadını necə xəyanətə sürüklədiyini danışanda Spuner onun yalnız ər kimi deyil, həm də bir çox ürəkləri fəth edən Don Juan kimi uğursuz olduğunu xatırladır. "Pinterin orijinal üslubu müharibədən sonrakı cəmiyyətə tanış olsa da, aydın olmayan süjet və pyes boyunca psixoloji gərginlik çox real bir cəhənnəm yuvası idi" (8).

Spunerin sözlərinə görə, özünə qarşı laqeydlik tələb etməsi təsəlli və rahatlığına, kiminsə sevgisi və marağı onun narahatlığına səbəb olur. Hər hansı qadınla uzunmüddətli əlaqələr qura bilməmək, ailə həyatının uğursuzluqla nəticələnməsi məhəbbətin keçici təbiətə malik olmasını sübut etməklə yanaşı, onların hal-hazırki yalnızlığına gətirib çıxarır. Keçmiş ağrı və kədərlərini unutmaq üçün sərxoşluqdan istifadə etmək düzgün qərar kimi dəyərləndirilmir.

Daima sakit, soyuq, donmuş halda xatirələrdən asılı olan Xerst və Spuner Martin Esslinin yazdığına görə, İrland dramaturqu Semyuel Bekketin "Qodonu gözləyərkən" əsərinin qəhrəmanlarını xatırladır. Xempsteddə iki yaşlı insan barda birlikdə içir və məşhur yazıçı olan Xerst rəssam Spuneri dosta ehtiyacı olması bəhanəsi ilə öz dəbdəbəli evinə dəvət edir. Xerstin evinə gəlib bütün gecəni içməyə davam edərək sərxoş olurlar. Onların sərxoşluğu artdıqca danışdıqları əhvalatlar ağlasığmaz və həqiqətə uyğun gəlməyən səmtə yönəlir. Söhbət qüvvələri aşkarlayan oyuna çevrilir, iki xəyanətkar gəncin evə qayıtması ilə vəziyyət daha da çətinləşir. Varlı, təmin olunmuş həyat yaşayan Xerst şöhrət qazandığı illəri qorxunc, dəhşətli anlar kimi xatırlayır. Sərxoşluqdan ayaq üstə güclə dayanan Spuner çılğın, qəddar və kobud olduğunu göstərən hərəkətlərlə keçmişini yada saldıqca gülüş doğurur. Təsadüfi işlərdə çalışan, dəyərsiz, məşhur olmayan şair və insan yalnız öz kasıb, məşəqqətli həyatını xatırlaya bilir. Xerst "ölümə qəyyumluq edən" insansız, kimsəsiz yerlərdə donmuş və ya qapalı şəkildə qalaraq Spunerin yaradıcılıq təsəvvürlərini oyatmaq cəhdlərinə baxmayaraq, heç bir nəticə əldə olunmur. Xerst həyatdan əlini üzən, özünü əbədi, donmuş halda olan "insansız torpaqlar"da hiss edir.

"İnsansız torpaqlar...orada hər şey hərəkətsizdir...orada dəyişikliklər yoxdur...yaş fərqi də yoxdur...hamı qalır...əbədi...donmuş, səssiz..." Bu, Xerstin dünyaya münasibəti, həyata baxışıdır. Dünyanı hərəkətsiz, donmuş və səssiz görmək istəyi dramaturqun pessimist, kədərli əhvali-ruhiyyəsinin əksidir, çox ciddi şəkildə düşünməyə vadar edir. Yalnızlıq, tənhalıq mövzusu müəllifin bir çox pyeslərində önə çəkilir. Pyesin sonu "Gözətçi"dəki kimi Spunerin mənzildən qovulması ilə bitir. Özünəməxsus olan ərazini qorumaq, heç kimlə bölüşməmək məsələsi burada yenidən aktuallaşır. Həm də qonaq qismində gələnlərin – Devid ("Gözətçi") və Spunerin özünə aid olmayan evə, əraziyə yiyələnmə arzusu hiss olunan zaman onu kənarlaşdırmaq, iddialardan yaxa qurtarmaq, fikrimizcə, ən düzgün variantdir. Torpaqlarımızın üzdəniraq düşmənlərimiz tərəfindən özününkü hesab edilərək zəbt olunmasının səbəbi bəlkə də onları vaxtında yerlərində oturda bilməməyimizdə, "öz evimiz"dən uzaqlaşdırmamağımızdadır. Torpağını, vətənini yadlara verməmək instinkti müharibə dönəmində formalaşmış bir təhtəlşüur ola bilərdi.

Pinter diqqəti insan xarakterlərinin üzərində cəmləyir və onların fəaliyyətini qəsdən bir otaqla məhdudlaşdırır. Hərəkətlərin, fikir və ideyaların təkrarlanması, çevrilməsi də baş verir. Xerstin dediklərini Spuner olduğu kimi təkrarlayır. Sanki Spuner Xerstə çevrilir.

Bu tərzdə fikir "rotasiya"larına Firuz Mustafanın "Qara ulduzlar" pyesində də rast gəlirik. Orada məhbusun dediyi sözləri həbsxana işçisi olan Qadın, sonra Kişi deyir. Fikir, ideya "rotasiya"larından belə nəticə çıxarmaq olar ki, azad olmayan cəmiyyətin üzvləri də müstəqil deyil,

kimisə yamsılamağa öyrəşib, əsarət insanları "tutuquşu"ya çevirir (2). Tənqid, şikayət, ittihamların hər addımbaşı irəli sürüldüyü bir zamanda hər iki dramaturq insanların mövcudluğunun absurdluğunu sübut edir.

Spunerin ümidlərinin həyata keçməsindən və arzuları uğrunda mübarizə aparmaqdan imtina etdiyini deməsi müti etinasızlığın geniş miqyas almasını göstərir. Cəmiyyətin ümumi rəyinə qarşı çıxmaq, əksər insanların razılaşdıqları məsələlərə fərqli mövqedən yanaşmaq mənfi qarşılandığı üçün tabeçilik, mütilik formalaşır. İctimai rəyə xilaf çıxmamaq, ümumxalq anlayışların etirazsız qəbul edilməsi şəxsiyyətlərin cəmiyyət içərisində əriməsinə, qərar, rəy və düşüncələrin kütləviləşməsinə səbəb olması Pinter tərəfindən sənətkarlıqla təsvir edilir.

E.Əsgərovanın fikrincə, qəhrəmanların rastlaşdığı "xaotik səhnə az qala dünyanın çox-çox yerlərində diqqəti cəlb edən insan taleyinin, hiss və hərəkətlərinin bədii təcəssümü kimi görünür və bu, əslində çoxlarının görə bilmədiyi əsl həyat səhnəsidir" (1).

"İnsansız torpaqlar" pyesində otuz yaşlı şair, tənqidçi Foster öz həyatını "fasiləsiz dövr edən hərəkət" adlandırır. Pyesdə hadisələr başlandığı yerdə bitir, yəni obrazların həyatında heç bir dəyişiklik baş vermir və hadisələr qısa bir müddət ərzində cərəyan edir. Tamaşanın əvvəlində əsrarəngiz həbsxanaya bənzəyən ev sonda buz rənginə çevrilməyə başlayır. Yaradıcılığı müharibədən sonrakı dövrə təsadüf etdiyi üçün Pinter insanların gərgin şəraitini, sıxıntı keçirməsini qələmə alır. Evin qapalı mühitindən kənara çıxmaq cəhdi qəhrəmanın həyat və ölüm arasında yerləşən insansız torpağa getmək arzusu kimi səslənir.

Siyasi və ya dini məqsədlər güdmədən yazan müəllifin nəsihət vermək, yaxud ittiham etmək istəyi duyulmur. Yaddaş və zamanın tərpənməz halda saxlanılması dəyişikliklərin baş verməsinə etiraz etmək formasında da qəbul edilə bilər.

1972-ci ildə Pinter Marsel Prustun "İtirilmiş vaxtın qaytarılması" romanı əsasında "The Proust Screenplay" adlı ssenarisini yazır və onun pyeslərində zaman anlayışına yanaşma hiss ediləcək dərəcədə kəskin dəyişir. "No Man's Land" dramında başlandığı yerdə bitən süjet xətti öz ətrafında dolanır. Dramaturq qocalıq və ölüm qorxusu, xatirələrin kabusa çevrilməsi, zamanın dondurulma istəyi, yaddaşın dəyişilməz, əbədi, səssiz qalması məsələlərinə diqqəti yönəldir. Hər gün bir addım daha yaxın olan ölümün qaçılmazlığı, xatirələrin dözülməzliyi, bütün canlıların başlanğıc və son nöqtəyə malik olması acı həqiqət kimi qəhrəmanların vasitəsilə tamaşaçıları var olma, onun səbəb və nəticələri barədə təhlilə vadar edir.

Xəyanətin səbəbləri

"Xəyanət" ("Betrayal", 1974) pyesində Pinter yenidən sevgi üçbucağı mövzusuna qayıdır. Zamanın geriyə doğru sayılması maraqlı

metoddur. Sevgi əlaqələrinin qırılmasından başlayır və əvvələ gedir. Robert və Cerri dostdurlar. Emmanın əri onun sevgilisi ilə münasibətləri haqda Venesiya səfəri zamanı onun özü tərəfindən öyrənir, amma Cerri bundan xəbərsizdir. Emmanın xəyanəti ikiyə vurulur, həm ərinə, həm də sevgilisinə qarşı düzgün hərəkət etmir.

Dramaturq xəyanətin tarixini axırdan əvvələ doğru fırladır. Pyesin birinci səhnəsində sevgililər ayrıldıqdan iki il sonra görüşürlər. Hadisələr keçmişə doğru inkişaf edir, ilk səhnə 1977-ci ildə cərəyan etsə də, sonra 1975, 1974, 1973, 1971, 1968-ci illərdə baş verən əhvalatlar təsvir edilir (3, 537-591). Uydurulmuş və hamıdan gizlədilən aləm məyusluq, peşmanlıq, sevginin sanki tükənməsi, bezmək və usanmaq kimi hislərlə nəticələnir. İnsan kimə xəyanət edirsə, etsin, hamıdan gizli saxlayirsa, saxlasın, heç bir fərqi yoxdur, nəticədə özünü aldatmış olur. Əsərdə sevgidən söhbət belə getmir, yalnız üç insanın tənhalığı qabardılır. Pinter pyesdə xəyanət mövzusunu pisləmək məqsədi izləmir, həyatın mənasızlığı içərisində çıxış yolu axtaran, xoşbəxtliyə nail olmaq və tənhalıqdan yaxa qurtarmaq istəyi ilə çarpışan insanları təsvir edir.

Müəyyən müddət keçdikdən sonra sevgi münasibətlərində romantiklik yox olub gedir, qarşılıqlı ittihamlar, mübahisələr başlanır və ayrılmaq qərarı verilir. Nigahdan kənar yeddi il sürən əlaqələr soyuqlaşır, darıxdırıcı xarakter daşıyır. Robertin uzun müddət qadınlarla görüşdüyü, Emmaya 15 il ərzində xəyanət etdiyi məlum olur. Şübhələrə əsasən ehtimal olunur ki, Cerrinin arvadı Cudit ilə rəğbət bəslədiyi həkim arasında münasibətlər ola bilər. Həqiqəti heç bir zaman bilməsək belə, ailə cütlüklərinin xəyanətkar və aldadılan tərəflər olaraq bir-birinə qarşı səmimi olmamaları açıq-aydındır.

Bu pyesdə qəhrəmanlar dialoqla yanaşı, hərəkət vasitəsilə də fikir ifadə edirlər. Emma Cerrinin təklifini sözdə rədd edəndə üzündən öpərək əslində razılıq verdiyini bildirir.

Zamanın geriyə doğru axması, "səbəb-nəticə" əlaqəsinin pozulması, nəticələrin səbəblər sayəsində yaranması əvəzinə səbəblər nəticələrin köməyilə izah edilir. Nəticələr səbəblərə doğru yönəlir. Tamaşaçını və ya oxucunu daim maraqda saxlayan bu cür quruluş əslində pyesin sonuna doğru "düyünlər"in açılmasına, aydın olmayan mətləblərin tam başa düşülməsinə, nəticənin hansı səbəbdən doğmasının bəlli olmasına kömək edir.

Bizi "Nə üçün xəyanət edirlər?" sualının əvəzinə "Nə zaman baş verib?" məsələsi maraqlandırır. Arvadı və dostunun xəyanəti haqqında Riçardın xəbər tutması məsələsi də hamını intizarda qoyan məsələlərdəndir. Dramaturq, fikrimizcə, zamanın geriyə doğru inkişafını əbəs yerə seçmir, çünki hadisələr nəticədən səbəbə doğru istiqamətlənəndə baş verənlərə başqa cür yanaşaraq qiymət veririk, xəyanətkarları qınamağa, günahkar

hesab etməyə tələsmirik. Müəllif özü belə onları günahlandırmır, iki kişinin xarakterindəki oxşarlıqlar və fərqliliklər açıq-aydın ortaya qoyulur və bir çox müəmmalar açılır. Ailə, sevgi, dostluq və bağlılıq kimi məfhumlara aydınlıq gətirməklə yanaşı, düşündürür. Bir məqama diqqət edək: Robert yazıçıdır, Cerri isə məşhur və əsərləri ilə oxucuları cəlb edə biləcək müəllifləri axtarıb tapan nəşriyyat işçisidir. Kitab nəşrindən qazanc götürməyi düşünən Cerri ovçu kimi daim axtarişdadir. Robert xəyanətdən xəbəri tutsa da, susmağa üstünlük verərək Cerriyə heç eyham belə vurmur, həqiqəti dilə gətirmək istəmir, haqsızlıq, kədər, alçalma vəziyyəti ilə qarşılaşmamağa cəhd göstərir. Buna görə ünsiyyətdən qaçır, insanlara olan inam hissini itirdiyinə görə, qəlbən qırılır, aldadılmaq qorxusu ilə münasibət və bağlılıqdan ehtiyat edir. Zamanından və məkanından asılı olmayaraq insana və insanlığa aid olan dərdlərin təcəssüm etdirilməsi pyesin ideya-bədii dəyərini qat-qat artırır.

Pyesin ilk nəzərdə sosial-psixoloji məzmunda yazılmasına qərar vermək olar. Lakin Yavuz Pak "Aldatma"nın Pinteresque bir yorumu..." adlı məqaləsində (5) bu pyesin ideoloji-mədəni mübahisəni alovlandıran siyasi movzunu da əhatə etməsini vurğulayır. İnsan psixologiyası qoyulan və qəbul edilən normalara əməl etməməyə cəhd göstərir. Qadağalar insanları ideoloji hegemonluqdan asılı vəziyyətə salır. Haram birləşmə ilk yasaqlardan biri olduğuna görə, insanın bu qadağanı pozmağa meylli olduğunu göstərir. Pinter bu pyesi ilə dövlət üsuli-idarəsinin qanun, yasaq, qadağalar üzərində düzgün qurulmadığı qənaətinə gəlir. Gənc yaşlarında siyasətə meyl etməməsi fikri və yalnız 80-ci illərdən sonra yazdığı əsərlərin "siyasi oyunlar" adını alması birtərəfli yanaşmadır. Məktəbi yarımçıq buraxması, əsgərliyə getməkdən imtina etməsi, bunun üçün məhkəmələrə cəlb edilməsi, atasının ödədiyi cərimələr sayəsində ümumi hərbi mükəlləfiyyətdən azad olunması onun artıq iqtidara yönəltdiyi etiraz səsi idi. Məhz buna görə elə ilk əsərlərində siyasi-ideoloji motiv və eyhamlar axtarmaq yəqin ki, doğru olar. Müsahibələrindən birində etiraf etdiyi kimi, hələ uşaqlıqdan dünyadakı siyasi sistemlərə skeptik münasibəti ilə fərqlənir. Dünyada baş verən işğal, təqib, bombalanma və başqa siyasi yönümlü hallara qarşı çıxan yazıçının buna əsası var idi. Yəhudilərin almanlar tərəfindən İkinci Dünya muharibəsi dövründə işgəncəyə məruz qalması və qətl olunması, sinaqoqların talanı, 1937-ci ildən başlayan Hitlerin soyqırımı planı onun uşaqlıq dövrünə təsadüf edir. Yaradıcılığının bu hadisələrdən ilham alması ilk dövr pyeslərində üstüörtülü şəkildə sezilir.

Pinterin əksər pyeslərində kişi-qadın münasibətləri təsvir olunur. Yalnız "Mətbəx lifti", "Gözətçi", "Cırtdanlar" pyeslərində qadın obrazlarına rast gəlmirik. Ailə və nigah münasibətlərinin uğursuzluğa düçar olmasının səbəbi tərəflər arasında anlaşma və harmoniyanın olmamasıdır. Bəzən tədqiqatçılar bu məsələdə əsas səbəb kimi kişi və yaxud qadınların liderlik etmək istəyini qabardırlar. Lakin hegemonluq, təzyiq etmək istəyi

ilə bərabər, fərqli maneə və çətinliklərin yaranma səbəbləri haqqında Pinterin qənaətləri müxtəlifdir. Problemlərlə üzləşən qəhrəmanlar ("Otaq", Roza) bölüşmək əvəzinə gizlənməyi üstün tutur, arvadına qarşı diqqətli olmaq yerinə (Bert) onun müraciətlərini sükutla və etinasızlıqla qarşılayır. Edvard ("Yüngül ağrı") məxsus olduğu sinfin qadağalarına baxmayıb Floranın istəklərinə müsbət reaksiya vermir, nəticədə qadın sevgi və qayğısını başqasına yönəldir. Teddinin ("Evə qayıdış") başı universitetdəki elmi işlərinə qarışıb Rutu diqqətlə əhatə edə bilmədiyindən personaj istənilən həyat tərzinə razı olduğunu bildirir (3, 359-418). Disson ("Çay süfrəsi arxasında") əlçatmaz hesab etdiyi Dianaya yaxınlaşmağa çalışaraq mənsub olduğu yüksək səviyyəyə çatmağa can atmır, əksinə katibə Vendi ilə əylənməyə başlayır. Stella ("Kolleksiya") yalan uydurub ərini qısqandırmaq əvəzinə əri ilə qarşılıqlı əlaqəni bərpa etməyə və dürüst olaraq sevgisini alovlandırmağa çalışmalı idi (3, 252-290). Robert, Emma və Cerri ("Xəyanət") ailədaxili problemləri yoluna qoymağa çalışmaqdansa, sevgi və dostluqda yenilik axtararaq nigahdan kənar əlaqələrin məmnunluq gətirəcəyini güman edirlər (4, 1116-130). Müəllifin fikrincə, uğursuzluqların müxtəlif səbəblərinin olmasına baxmayaraq, ailədaxili psixoloji iqlimin tam başa düşülməsi qeyri-mümkündür. İnsan bəzən hətta öz hərəkət və motivlərini düzgün qiymətləndirə bilmir. Yanlış təsəvvürlərin uğursuzluğa aparan yol olması pyeslər vasitəsilə götür-qoy edilir.

Pinterin bu dövr pyeslərində də personajlar bir-birini anlamır, dialoqlar isə monoloq səciyyəsi daşıyır. Tənqidçilər Pinterin pyeslərində sual vermək və cavab tələb etməyi oyun forması kimi müzakirə edir (6, 121-126). Ritorik suallar və həyəcanı boğmaq üçün istifadə edilən mənasız söhbətlər dramaturqun özünəməxsus üslubunu aşkara çıxarmaqla bərabər, bəşəriliyini də sübut edir.

Obrazların bəzən zalım, inadkar, sərt, laqeyd, bəzən mülayim, qayğıkeş, sakit, zəif, qəribə, başqa məqamlarda ikiüzlü, yaltaq olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Hər gün rastlaşdığımız insanlar, dostlarımız, qonşularımız, tanışlarımız və qohumlarımız bizə hər addımbaşı Pinter qəhrəmanlarını xatırladır. Pinterin həyatın absurdluğu və məntiqsizliyi fikrindən çıxış edərək onun bədbin əhvali-ruhiyyəyə malik insan olması qənaətinə gəlirik.

Ədəbiyyat siyahısı

Əsgərova E. Harold Pinter yaradıcılığı və Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikri. http://www.yazikiliteratura.narod.ru/lit71.htm

Mustafa F. Əsərləri. https://www.yazyarat.com/istifadeci/17

Pinter H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, 632 s.

Pinter H. Pyeslər: Ad günü; Xəyanət. /tərc. Xəyalə Məmmədova/ Bakı, BSU, "Kitab aləmi", 2006, 135 s.

Yavuz Pak. "Aldatma"nın Pinteresque bir yorumu...", Tiyatro dərgisi, 9 Aralık, 2019.

Андреев Н.А., Канторович О.К. Игра как способ реализации дискурса персанажей в пьесах Гарольда Пинтера / Репозиторий Витебского государственного университета имени П. М. Машерова, Периодические издания университета, Вестник Витевского государственного университета, 2004, №3(33), с.121-126.

Pinter H. No Man s Land. p.5-26.

http://ghostsandghoulsingreatworksofbritishliterature.qwriting.qc.cuny.edu/files/2014/01/PinterAct11.pdf

Untroduction to Harold Pinter and his works. https://en.wikiversity.org/wiki/Introduction_to_Harold_Pinter_and_his_works

QARABAĞ MÖVZUSU BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ

NAĞIYEVA RUHIYYƏ SƏDRƏDDIN QIZ
Qərbi Kaspi Universiteti,müəllim,f.ü.f.d
ruhiyye.nagiyeva.81@mail.ru

Abstract.

Azerbaijan recently having won independence, soon has faced the Karabakh war. Our remarkable contemporaries should touch the given theme. Since first days of the war fine literary works on the given theme have appeared. Such works of Azerbaijan writers and poets as "Shehidler" ("Martyrs") of V.Vahabzade, "Salatyn" of N.Khazri, "Akhiret sevdasi" (Love of the future life), "Shehid ruhu" (Martyr's soul) of S.Ahmadli,etc.were response against the Karabakh war and the imperial politics preparing these wars.

Key words*;Sabir Ahmedli,Karabakh war,Love of the future life.*

Özet.

1980' li yılların sonuna doğru SSCB' de başlayan milli harekatlar kısa zamanda bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasıyla sonunçlandı.Yenice bağımsızlığa kavuşmuş Azerbaycan toprakları Ermeniler tarafından işgal edildi,Karabağ savaşında yüzlerle şehit verildi.Bundan sonra Azerbaycan edebiyyatında yeni bir konu oluştu ve ilk günden savaş konusunda değerli eserler verilmeğe başlandı. B.Vahabzade'nin "Şehitler", N.Hezri'nin "Salatın"adlı uzun şiirleri, S.Ahmedli'nin "Ahret sevdası","Ömür urası" romanları, onun Karabağ savaşına ve bu savaşları hazırlayanların siyasetinə karşı tepkisiydi.

Anahtar kelimeler:*Sabir Ahmedli,Karabağ savaşı,Ahiret sevdas*

Xülasə

Hələ XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq, ədəbiyyatımızda, xüsusən də M.F.Axundov, Q.Zakir, A.Bakıxanov, Həsən bəy Zərdabi və başqalarının əsərlərində erməni zülmünə qarşı etirazlar ifadə olunur. XX əsrin əvvəllərində "Hümmət", "Azərbaycan" kimi dövri qəzetlərimiz ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğınlar barədə çoxlu sayda yazılar dərc etmişdir. Artıq iyirmi ildən çoxdur ki, qələm sahiblərimiz Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələri geniş

şəkildə inikas etdirməyə cəhd göstərirlər. Bu baxımdan S.Əhmədovun "Axirət sevdası", V.Babanlının "Ana intiqamı", Elçinin "Bayraqdar", Ə.Hacızadənin "Möcüzə", M.Süleymanlının "Erməni adındakı hərflər...", E.Mehrəliyevin "90-cı illər", H.Mirələmovun "Yanan qar", A.Abbasın «Dolu», A.Rəhimovun «Canavar balası», Nigarın «Daş hasar», F.Günayın "Qara qan", Əlabbasın "Halal qan" və s. kimi nəsr nümunələri həm bədii, həm də ideya dəyərinə görə xüsusi qeyd oluna bilər.

Açar sözlər- *Qarabağ, müharibə, ədəbiyyat*

Azərbaycan xalqının son iki yüz ildə cəlb edildiyi iğtişaşların, müharibələrin əksəriyyəti erməni daşnaq qüvvələrinin Qafqazda münaqişə yaratmaq mərəzi nəticəsində baş vermişdir. Bu ağrılı məsələ əksər ədiblərimizin yaradıcılığı üçün səciyyəvi xarakter daşımışdır. Hələ XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq, ədəbiyyatımızda, xüsusən də M.F.Axundov, Q.Zakir, A.Bakıxanov, Həsən bəy Zərdabi və başqalarının əsərlərində erməni zülmünə qarşı etirazlar ifadə olunur. XX əsrin əvvəllərində "Hümmət", "Azərbaycan" kimi dövri qəzetlərimiz ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğınlar barədə çoxlu sayda yazılar dərc etmişdir. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, M.M.Nəvvab, Ü.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Ağaoğlu, M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənzəminli və digər sənətkarlarımızın bədii yaradıcılığında erməni-müsəlman iğtişaşlarının həqiqi səbəbləri bədii-publisist inandırıcılıqla öz əksini tapmışdır. Onlar parçalanmış və hələ də parçalanmasına cəhdlər göstərilən vətənin dərdi, taleyi problemini öz əsərlərində canlı və obrazlı bir şəkildə qoyur, silahlı düşmənə boş əllə yox, silahla cavab verməyin vacibliyini vurğulayır, milli özünümüdafiə dəstələrinin yaradılmasına çalışırdılar. Əhməd bəy Ağaoğlunun təşəbbüsü və yaxından iştirakı ilə "Difai" adlı özünümüdafiə təşkilatı və onun döyüşçü dəstələri yaradılmışdı. Habelə, H.Səyyah, Ə.Cavad, Ə.Dai və başqaları öz şeirləni ilə Vətən uğrunda mübarizəyə çağırıb qələbəyə ruhlandırmışdılar.

Əsrin 80-ci illərində Sover İttifaqının tənəzzülü ərəfəsində erməni separatizm hərəkatı yenidən baş qaldırdı. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə, ikinci dəfə öz istiqlaliyyətini qazana bildisə də, yenə erməni təcavüzünə qarşı mübarizə aparmaq məcburiyyəti ilə üzləşdi. Xalqımız ağır maddi və mənəvi itkilərə məruz qaldı.

Şübhəsiz ki, bu hadisə də milli şüura, o cümlədən ədəbi düşüncəyə ciddi təsir etməyə bilməzdi. Elə ilk illərdən etibarən "erməni məsələsi" və onun tərkib hissəsi kimi Azərbaycan torpaqlarına qəsd mövzusu milli ədəbiyyatımızda yenidən gündəmə gəldi və müharibənin gedişatı prosesində, hadisələrinin tədricən dərinləşməsi və yeni-yeni milli faciələrlə

müşahidə olunması ilə aparıcı problem səviyyəsinə yüksələrək müasir ədəbiyyatımızın əsas spesifik cəhətini müəyyən etdi. Təcavüz zamanı itirilmiş torpaqlarımızın, viran edilmiş yurdlarımızın həsrət və kədərinin ifadəsi, türklərə və azərbaycanlı türklərə qarşı erməni qəddarlığının, məcburi köçkünlük, qaçqınlıq taleyini yaşayan soydaşlarımızın sıxıntı və iztirablarının, müharibə şəraitinin insan psixologiyasına təsirinin təsviri və bu zaman ən müxtəlif janrlarda sənədli-bədii üsluba müraciət ədəbi prosesdə başlıca meyllərə çevrildi.

Müharibə şəraitində ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsi vəziyyətindən bəhs edərkən nəsrin bu prosesdəki yeri, fəallıq səviyyəsi barədə bəzi əlavələr etmək istərdik:

- Əvvəla, Qarabağ mövzusuna müraciətdə öncə şairlərimiz fərqlənmişdir. Məsələn, B. Vahabzadənin "Şəhidlər", N. Xəzrinin "Salatın", poemaları, Qabilin 20 yanvar şəhidlərinə həsr etdiyi mərsiyyə, M. İsmayılın "Bu qan yerdə qalan deyil" şeri, M. Arazın, C. Novruzun, X. Rzanın, N. Həsənzadənin, F. Mehdinin, F. Sadıqın, S. Rüstəmxanlının və başqalarının əsərləri həm aktuallıq, həm də ideya-bədii dəyər keyfiyyətləri ilə seçilib fərqlənmişdir. Nəsrdə, xüsusən də onun geniş epik təsvirə imkan verən tutumlu janrlarında isə ədəbi nümunələr nisbətən gec, Xocalı və Kəlbəcər faciələrindən sonra yaranmağa başladı.

- İkincisi, Qarabağ mövzusunda yaranan nəsr nümunələrində itirilən yurdların, doğma Vətənində qaçqına çevrilən insanların faciəvi tale və yaşantıları əks etdirilsə də, müharibə ruhu, müharibə psixologiyası onlara kifayət qədər sirayət etmədi; müharibə fəlakətlərinin,insan faciəsinin səbəbləri, ermənilərin türksoylu xalqlara qarşı nifrət və kinlərinin kökləri bütün dərinliyi və əhatəliliyi ilə bədii tədqiq və təhlil süzgəcindən keçirilmədi. Hansı ki, ədəbiyyatımızda mənəvi səfərbərliyin, savaş ovqatının, təssübkeşlik duyğusunun çox güclü olduğu 1941-1945-ci illər müharibəsi dövrü, mərhələsi vardır

Bizcə, nəsrimizdə özünü göstərmiş belə bir durğunluq əhval-ruhiyyəsinin başlıca səbəbi sovet rejiminin müharibəni bütün təbəqələrin həyatının bir parçasına çevirə bilmək, müharibə şəraitində hər kəsin üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirmək üçün səfərbər edə bilmək təcrübəsindən istifadə olunmaması ilə əlaqədar oldu. Aparılan təhlillərdə qeyd edildiyi kimi, o zaman sovet dövləti müharibənin təbliğ və təşviq gücünü yazıçıların öhdəsinə buraxdığından elə ilk günlərdən bir-birinin ardınca gözəl əsərlər yazıldı. Bunu tənqidçilərdə dönə-dönə qeyd etmişlər(1; 2; 3;). Qarabağ müharibəsi isə nə milli səfərbərlik, nə də ideoloji təbliğat dayaqlarına söykənə bilmədiyindən bütöv bir millətin azadlıq ideyasının təməl prinsipi halına gələ bilmədi.

İkinci bir mühüm səbəb isə, təbii ki, şeirin daha çevik manevr imkanlarına malik olması, dərhal mübarizəyə çağırış, səfərbərlik nidaları

ilə köklənə bilməsi, nəsrin isə geniş epik təsvir üçün zamana ehtiyac məntiqi ilə əlaqədardır.

Lakin bu da bir ədəbi faktdır ki, Sovet İttifaqının çökməsindən sonra nəsrimizin nəinki özünün 60-70-ci illər səviyyəsini qoruya bildi, hətta müstəqillik ruhu, millətçilik anlayışı, Qarabağ savaşı, vətənpərvərlik, yurdsevərlik ideyası, kimi taleəhəmiyyətli məsələləri arzu ediləcək səviyyədə mənimsəyə bilmədi, lazımınca mənimsənilməmiş mövzularda isə yüksək bədii-estetik dəyərə malik əsərlər yazıla bilməzdi. Başqa bir tərəfdən, bədii yaradıcılığa münasibətdə sosializm realizm deyilən metodun prinsipləri rədd edilmiş, yeni anlayış və düşüncələr isə yaranıb formalaşmışdır. Nəsrimizin Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələrə lazimi reaksiya verə bilməməsinin səbəbi həm də bununla bağlı idi.

Yaranmış boşluğu sanki publisistika doldurmağa çalışırdı. Ayrı-ayrı şəhidlərin bölgələri haqqında yazılan çoxsaylı publisistik oçerklərdə (E.Qurbanovun “Daşkəsən şəhidləri”, H.Xasiyevin “Qusar şəhidləri”, G.Fətəliyevanın “Beyləqan bahadırları”, A.Qurbanın “Murovun qəm karvanı”, Ə.İbrahimovun “Şahid şəhidlər haqqında”, Ə.Veysəlovun “Bu dünya belə qalmaz”, Ş.Seyidməmmədovun “Quba şəhidləri”, Ə.Ələkbərlinin “Abşeron şəhidləri”, İ.İmanzadə və T.Abbasovun “Torpağın qanlı köynəyi”, P.Qasımov və M.Məlikməmmədovun “Xaçmaz zəfər gözləyir”, V.Səmədov və S.Aslanovun “Vətən üçün lazım gəlsə”, T.Cahangitin “Vətən oğul istəyəndə” və s) qəhrəman əsgərlərimizin döyüş meydanındakı şücaətindən bəhs olunur, informatik məlumata və canlı müşahidələrə istinad etməklə qanlı prosesin salnaməsi yaradıldı. Bu isə nə qədər gərəkli bir iş olsa da, Qarabağ müharibəsinin bədii ədəbiyyatda dolğun və əhatəli inikası kimi tamamilə fərqli bir prosesi əvəz edə bilməzdi. Bu barədə nəsrimiz də haqlı iradlarını dönə-dönə bildirmişdir. “Üç illik atəşkəsi çıxsaq, yeddi ilə yaxın müharibə vəziyyətində yaşamaq. Müharibə gedə -gedə, 1993-cü ildən sonra ordu qurulub, cəbhədə müəyyən uğurlarımız olubdur. Bu gün həmin orduya qələbə ruhunun aşılanması son dərəcə vacibdir. Bunu isə təkcə komandirlər deyil, həmdə ədəbiyyat etməlidir. Təəssüf ki, müharibə vəziyyətində olan bir ölkədə yaşadığımıza baxmayaraq, biz hələdə hərbi nəsr anlayışı özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmayıbdır” (2,3) Bu kimi tənqidi qeydləri müasir nəsrimizdə müharibə mövzusunun sönük işıqlandırılmasına görə narahatlıq ifadə olunur. Təbii ki, bu cür narahatçılığın mənasını ədəbiyyatımızın bütövlükdə müharibə mövzusuna “kilidlənməsini”, həyatın digər problemlərinə biganə qalmasını tələb etmək kimi izah etmək də düzgün olmazdı. Ədəbiyyatımız yalnız müharibədən, qaçqınlardan yazmamalı, başqa mövzular da onun predmeti olmalıdır. Lakin Qarabağ məsələsi bizim qanayan yaramız, milli qeyrətimiz, namus savaşımızdır və ədəbiyyatımızın bu problem yüksək ədəbi-estetik amallarla əks etdirə bilməməsi təəssüf doğurur. Belə bir ciddi mövzuda gerçəkliyi sxematikcəsinə, səthi təsvir etmək, qismən təbliğ və

təşviq, pafoslu mülahizələr yolu ilə əsərlər yazmaq yetərli deyil və ola da bilməz.

Bütün bu çatışmamazlıqlara baxmayaraq, artıq iyirmi ildən çoxdur ki, qələm sahiblərimiz Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələri geniş şəkildə inikas etdirməyə cəhd göstərirlər. Bu baxımdan S.Əhmədovun «Axirət sevdası», V.Babanlının «Ana intiqamı», Elçinin «Bayraqdar», Ə.Hacızadənin «Möcüzə», M.Süleymanlının «Erməni adındakı hərflər...», E.Mehrəliyevin "90-cı illər", H.Mirələmovun «Yanan qar», A.Abbasın «Dolu», A.Rəhimovun «Canavar balası», Nigarın «Daş hasar», F.Günayın «Qara qan», Əlabbasın «Halal qan» və s. kimi nəsr nümunələri həm bədii, həm də ideya dəyərinə görə xüsusi qeyd oluna bilər.

Xalqın üzləşdiyi məsum hadisə və dəhşətləri qələmə almaq, böhrandan çıxmaq üçün səfərbərlik hissi və şüuru aşılamaq, insanların qəlbində ümid çırağı yandırmaq, mühitin təsirinə seçici münasibət göstərməyə və bu zaman humanist mövqe tutmağa dəvət bu kimi əsərlərin başlıca səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edir. Epik təsvirdə Qarabağ taleyi - vətən taleyi anlamında şərh edilir, yurda-ocağa sədaqətlə etinasızlıq, milli ruh və etnoqrafik yaddaşla manqurtluq, vətəndaş cavabdehliyi ilə biganəlik qarşı-qarşıya qoyulur, xalqın, vətənin nicatı naminə milli birlik, əsl azərbaycançılıq ideyaları önə çəkilir. Milli ədəbiyyatımız göstərir ki, torpaqların itirilməsi döyüş bölgəsində bitmir, insan faciəsi ölümlə yekunlaşmır, qaçqınlıq, əsirlik, şikəstlik, kasadlıq, yurd həsrəti kimi daha kütləvi və davamlı faciələr gətirir. Xalqımızın bu böhranlı sınaq mərhələsindən necə, hansı itkilər bahasına çıxa bilməsi ümumi bəlaya qarşı ədalət və şərəf prinsiplərinin gözlənilməsi şəklində mübarizəsinin vüsətindən asılıdır.

Qarabağ münaqişəsi mövzusunda yazılan əsərlər içində müharibə mövzusuna öz taleyi və mənəvi yaşantıları ilə daha yaxın olan Sabir Əhmədovun "Axirət sevdası" romanın xüsusi yer tutduğunu qeyd etmək lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı

Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Elm, 1996, 712 s

Quliyev V. "Azərbaycan" qəz., 1997, 1 noyabr, 3s

Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. Bakı: Yazıçı, 1987, 294 s

Salamoğlu T. Müasir Azərbaycan romanının poetikası. Bakı: Elm, 2005, 280 s

TOFA ETNONIMI HAKKINDA

ŞƏKƏR ƏBDÜLKƏRIM QIZI ORUCOVA
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fil.ü.f.d., dosent.

ABOUT THE ETHNONYM TOPHA

Summary

Tofas, which call themselves tuba (tofa, tipha, tipa), were known as karagas in pre-revolutionary and foreign literature at the beginning of the 19th century. The information is found that, the ethnonym Tuba comes from the Dubo dynasty mentioned in ancient Chinese chronicles (Wei-V century and Tan VII- the Uyghurs in the north, and that they led nomadic lifestyle VIII century), carriers of this ethnos were neighbors the khakass in the east and, divided into three regions and their occupations were fishing poultry, and a smsll number of livestock. It is said that they are not aliens, but aborigines who have lived in the Sayan mountains throughout history without leaving their native lands.

The ethnonym dubo is also found in the manuscript "Holy Tales and Legends," dedicated to the conquest of the foothills of Sayan-Altai by the son of Genghis Khan (Juchi).

The tuba ethonym is mentioned as tubasi In Rashid al-Din. It is mentioned in Rashid al-Din that the lands inhabited by these ethnic groups, whose groves were the forests, belonged to Genghis Khan and by origin they were from the Turkic tribes, which at that time were called Mongols.

S.I. Weinstein relates the existence of the ethnonym Tuba in the eastern Tuvans with the second half of the first millennium BC, but the fact that the ethnos called themselves so later.

The historical development of this ethnic group from ancient times to the present day, the life and life of the speakers of the ethnic group, their linguistic features were mentioned in the article.

Keywords: *tophas,karagas,tuba (topha,tipha,tipa),dubo,tubasi.*

TOFA ETNONIMI HAKKINDA

Tofa etnonimi ile ilgili birçok farklı görüşler mevcuttur.

*Kendilerine **Tuba** (Tofa, Tıfa, Tıpa) adını veren Tofalar, XIX yüzyılın başlarında devrimden önceki ve yabancı edebiyatta "Karagaslar" olarak anılmışlardır. **Tuba** etnoniminin eski Çin kaynaklarında (Vey – V. Yüzyıl, Tan VII. ve VIII. yüzyıllar) bahsedilen **Dubo** hanedanından türediği, bu etnosun taşıyıcılarının doğuda Hakas'ların, kuzeyde Uygur'ların komşuları olduğu ve göçebe olarak üç ulusa bölünerek yaşadıkları, temel geçim kaynaklarının balık ve kuş avlamak, az sayıda çiftçilik olduğuyla ilgili bilgiler mevcuttur. Onların sonradan gelme değil, Sayan Dağlar'ının tarih boyunca vatanlarını terk etmeden yaşamış bir Aborijin halkı olduğu söyleniyor.*

*Aynı zamanda **Dubo** etnonimine Cengiz Han'ın oğlunun (Cuçi) Sayan-Altay dağ eteklerinin fethine adanmış "Kutsal Masal ve Efsaneler" el yazmalarında rastlıyoruz.*

*Reşid-Ad-Din'de **Tuba** etnonimi **Tubası** olarak verilmektedir. Reşid-Ad-Din, genellikle yerleri ormanlık olan bu etnik grupların yerleşim yerlerinin Cegiz Han'a ait olduğunu ve onların o dönemde Moğol adlanan Türk boylarından olduklarını belirtiyor.*

*S.İ.Vaynşteyn doğu Tuvin'lerde olan **Tuba** etnoniminin M.Ö 1.binin ikinci yarısında var olduğunu, ancak etnosun kendisini bu şekilde adlandırmasının daha sonraki dönemlere ait olduğunu söylüyor.*

Makalede, bu etnosun ta eski çağlardan günümüze kadar tarihsel gelişiminden, etnosun taşıyıcılarının yaşam ve geçimlerinden, onların dilsel özelliklerden bahsediliyor.

***Anahtar kelimeler:** tofalar, karaqas, tuba (tofa, tıfa, tıpa), dubo, tubası.*

Tofalar Cənubi Sibirin aborigen və özlərini ***tuba*** *(tofa, tıfa, tıpa)* karaqas, adlandıran azsaylı türkdilli xalqlarındandır. Altay dilləri qrupunun (Şərqi Sibir) tayqa arealı sayılan Sayan dil qrupuna daxil olan tofalar dilində danışırlar. 2000-ci ildən onlara "azsaylı xalq" statusu verilmişdir.

Tofaların mənşəyi əsrlər boyu həmin ərazilərdə baş verən mürəkkəb etnik proseslərlə sıx bağlıdır. Etnos kimi formalaşmalarında ilkin olaraq *samodiy* və *keltlərin*, daha sonralar isə həlledici olaraq *tuba* qəbilələrinin rolu olduğu deyilir. Bir etnos kimi tam formalaşma XIX əsrdə başa catmışdır. Dilləri və bir çox müxtəlif mədəniyyət elementlərinə görə tofalar – tuvin-tocinlərə çox bənzəyir. (Qeyd edək ki, tuvin-tocinlər uzun müddət rusların təsirinə məruz qalmasalar da, tofalar bir sıra siyasi şərtlər ucbatından XVII əsrin ortalarından artıq rus mədəniyyətinin orbitində idilər.

Əvvəllər əsasən İrkutsk vilayətinin Nijneudinsk rayonunun dag-tayqa və Uda, Biryus, Kan, Qutara, İya çayları hövzəsi ərazilərində məskunlaşan tofaların bir hissəsi hazırda Alıqcər və Nerxa, eləcə də Yuxarı Qutor kəndlərində yaşayır. Türkdilli olsalar da. Pravoslav dininə etiqad edirlər. 2002-ci ildə Rusiya Federasiyası əhalisinin siyahıya alınmasında nüfuz saylarının 837 olduğu göstərilir. 1960-cı illərə qədər köçəri həyat keçirən tofalar hazırda oturaq təsərrüfatla məşğuldur. Təsərrüfatda ənənəvi sənətləri ovçuluqdur. Əvvəllər xəzdərili heyvanlardan xeyli gəlir götürən tofalar iribuynuzlu heyvanları da ovlayır, onların dərisi, buynuzu və südündən faydalanırmışlar. Bu işdə qadınlar kişilərdən heç də geridə qalmırmışlar. Kolxoz kooperativi dağıldıqdan və təsərrüfat qapalı səhmdar cəmiyyətinə keçdikdən sonra hər yerdə olduğu kimi, tofalar da bankrot həyatı yaşayır.

Tofalar ənənəvi olaraq qışda maral dərisi ilə örtülmüş və heyvanların qurudulmuş damarları ilə hörülən çumlarda yaşamışlar. Yayda maral dərisini ağcağayın ağacının budaqları əvəz edirdi. Şatırın (çadırın-çumun) yuxarı tərəfində tüstünün çıxması üçün dəlik aşır, iç tərəfdə isə ocaq qurur, onun üzərinə boyük çuqun və ya bürüncdən hazırlanan qazan qoyurdular. Çum (çadır) biruni və əndəruni olmaqla 2 yerə ayrılırdı. Yalnız 80-ci illərdə onlar da rusların yaşadıqları taxta evlərdən tikməyə başlamışlar.

Hazırda işsizlikdən böyük əziyyət çəkən əhalinin 65 %-nin işsiz olduğu göstərilir. Mərkəzdə iş tapmaq çətin olduğundan və uzaq məsafələrə vertolyot reyslərinin aylarla yubanması üzündən tofalar illərlə işsiz qalmaqdadır.

Əksər ailələr çoxuşaqlıdır; onların da gəlir mənbəyini get-gedə azaldılan uşaq pulu təşkil edir. Əhali hələ də Böyük Vətən müharibəsi dövründən qalma evlərdə (hər bir adama 6 kv.m. yaşayış sahəsi düşür) sıx halda yaşayır. Sosial şəraitin qənaətbəxş olmaması yaşlı və körpə uşaqlarda bir çox xəstəliklərin (infesion və xroniki) yayılmasına səbəb olur.

Qida mənbəyini isə hər bir ailənin saxladığı qaramaldan alınan süd məhsulları və ayda bir dəfə verilən humanitar yardım paketləri təşkil edir. Əvvəllər isə əhali vəhşi heyvanların (ayı) çiy və qaxac ət məsullarından, çay balığından daha çox istifadə etmişlər. Sonralar buna qadağa qoyuldu.

Çiy əvəzinə hər zaman qaynadılmış su içən və ağ çörəkdən imtina edən tofalar, çovdar unundan hazırlanmış kökələr yeyiblər.

Oturaq həyat tərzinə keçdikdən sonra (postsovet dövrünün 60-cı illərində) çoxuşaqlı ailələrindən ayrılaraq şəhər intertat-məktəblərinə verilən uşaqlar doğma tofalar dilində deyil, məcburən rus dilində təhsil alırdı, kəndlərdə isə ana dilində dərslərin keçirilməsi absurd bir şey idi. Bu, şübhəsiz, etnosun milli-mədəni və məişət irsinin qorunması, gələcək nəsillərə ötürülməsi işinə böyük bir əngəl idi.

Doğma dilləri, mədəniyyətləri və məişətlərinin təşəkkülünə maraq Yenidənqurma dövrünə təsadüf edir. Bu dövrə qədər isə tofaların özlərinin də etiraf etdikləri kimi, çoxillik milli-mədəni irs nümunələrinin çoxu məhv olmuşdu. İş o yerə çatmışdı ki, osioloji tədqiqatın sorğularına əsasən 1989-cu ildə etnos nümayəndələrininin yalnız 48,2%-i ana dilinin tofa olduğunu qeyd etmişdi. Milli geyim mümunələri isə əhalinin 6,2 %-ində qorunub saxlanılmışdı. Milli yeməklərin varlığından 76 % əhali bixəbər idi.

Son onillikdə etnos arasında qarışıq nikahların sayı artsa da, bu nikahlardan törəyənlərin heç də hamısı özünü tofa saymır. Maddi-rifah halının yaxşılaşdırılması, milli-mədəni irsin qorunması məqsədilə yaradıcı ziyalıların təşəbbüsü ilə qurulan "Tofalariya" Assosiasiyası fəallarının bu yöndə gördüyü işlər iqdisadi çətinliklər üzündən yarım qalmaqdadır. Hazırda etnos həyatda sağqalma problemi ilə üz-üzədir.

Bir neçə nəsil rus dilində təhsil aldığından bu dil üstünlük qazanıb. Bəzi tofalar buryat dilində danışır. Yaşca böyüklər öz ana dillərində danışmasalar da, dili başa düşür. Yeniyetmə və azyaşlı uşaqlar bu dildə danışa bilməsələr də, tofa etnosuna malik olduqlarını dərk edir.

1986-cı ildə prof. V.İ.Rassadin tofalar dilinin əlifbasını tərtib etdi. Bu, tofaların öz ana dillərinə marağın yaranmasına təkan verdi. 1989-cu ildən sonra uşaq bağçaları və ibtidai təsil ocaqları və orta məktəblərdə tofalar dilinin məqsədyönlü öyrəsilməsinə başlanıldı. Tofa uşaqları üçün Əlifba kitabı, şagirdlərdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün vəsaitlər, 2-3-cü siniflər üçün Ana dili dərslikləri, nağıllar olan şəkilli jurnallar çap edildi.

1996-cı ildən çətin şimal şəraitindən baş çıxarmaq və ənənəvi məşğulluq ənənələrinin öyrədilməsi məqsədilə internat-məktəblərin 5-9-cu siniflərində maralçılıq və balıqçılığa dair kurslar təşkil edilmişdi. Tofalar dili üzrə mütəxəssislər Gertsen adına Sankt-Peterburq Dövlət Pedaqoji İnstitutu, İqarsk Pedaqoji məktəbi, eləcə də Buryat (Ulan-Ude) Pedaqoji Universitetlərinin bazası əsasında hazırlanır.

Tofalar bir etnos kimi, özünün milli inkişafının kritik dövrünü yaşamaqdadır. Əhali sayının az olması, milli-mədəni irsin get-gedə itirilməsi, qarışıq nikahların çoxalması bu etnosun yox olması təhlükəsini getdikcə artırır. Bu, artıq tofaların məskunlaşdığı yerlərdə onların maddi rifah halının yaxşılaşdırılması, onlara etnosun yox olmaması üçün müəyyən şəraitlərin yaradılmasının, iqtisadi və sosial problemlərin həlli xarakterindən çox asılıdır.

Tofalar dili haqqında türkoloqlar – V.Radlovun, N.Katanovun sanballı tədqiqatları mövcuddur. Alimlərdən B.Petri, V.Rassadin, R.Şerxunayev də tofaların öyrənilməsi üçün az iş görməmişlər.

İstifadə olunan ədəbiyyat

Народы и религии мира: Энциклопедия / Гл. ред. В.А. Тишков. Редкол.: О.Ю.Артемова, С.А.Арутюнов, А.Н.Кожановский, В.М.Макаревич (зам. гл. ред.), В.А.Попов, П.И.Пучков (зам. гл. ред.), Г.Ю.Ситнянский. -М.: Большая Российская энциклопедня, 1998, - 928 с.: ил. -ISBN 5-85270-155-6.

https://travelask.ru.articles/tofalaru-tofa-karagasy-malochislennıy-sibirskiy-etnos-s-glubokimi-kornyami

Алексеев Ф.Г. Тофаларский язык: история описания и современное положение // Малые языки. -2015. - № 1. -С. 4–11.

Дыренкова Н. П. Тофаларский язык // Тюркологические исследования. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 5–23.

Рассадин В.И., Шибкеев В.Н. Тоъфа букварь. Тофаларский букварь для первого класса тофаларских школ. - Иркутск, 1989.

Рассадин В.И. Морфологня тофаларского языка в сравнительном освещении. - М.: Наука, 1978. -288 с.

Рассадин В.И. Словарь тофаларско-русский и русско-тофаларский: Учеб. пособие для уч-ся ср. шк. - СПб.: «„Дрофа“ Санкт-Петербург», 2005. - 295 с.

Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. -Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1971.

Рассадин В.И. Тофаларско-русский. Русско-тофаларский словарь. - Иркутск, 1995.

Сюрюн А.А. Заметка о тофаларском языке: языковая ситуация // От Бикина до Бамбалюмы, из варяг в греки. Экспедиционные этюды в честь Елены Всеволодовны Перехвальской / В. Ф. Выдрин, Н. В. Кузнецова. - СПб.: Нестор-История, 2014. - С. 127-129.

Сюрюн А. А. Тофаларский язык // Язык и общество. Энциклопедия. - М.: Азбуковник, 2016. - С. 490-492.

DİALOQDA SUAL CÜMLƏLƏRİ

EMINLI BOYUKHANIM IBRAHIM
Dosent , Sumgait State University, resadok50@gmail.com

INTERROGATVE SENTENCES IN THE DIALOGUE

Quiz is one of the most common forms of oral communication; where the communicative function of language manifests itself with maximum completeness.

All structural-semantic types of sentences participate in the dialogue of public argumentative discourse, in which the degree of expression of the target semantics is different. The following results were obtained on the base of speech texts analysis:

1. The question sentence is formed on the basis of the translation of the sentence, it is expressed with a special intonation. Each question sentence has a special clarifying function in speech. They clarify something with the help of special lexical-grammatical and intonation means of the language and try to learn something.

2. The questions can be classified as questions that are answered in the public discussion in the text, part of the question-answer (quiz) complex, and questions that are not answered in the text - rhetorical questions and questions with illustrative meanings of motivation.

3. Depending on the nature of the aplicant, questions can be divided into four groups: a) questions to the undifferentiated address; b) questions to the distinguished address; c) receiver's; d) reproductive problems.

4. Questions from the "recipient" can be divided into two groups, depending on whether they are polemical or not. Recipients' questions: a) stimulate controversy - these are, as a rule, open-ended opponent's questions; b) the questions are aimed at clarifying the position of the author, in which the addressee can be presented openly and secretly.

5. Questionnaires (quiz expressions) in public discussion create a dialogue in different ways: some questions create an external dialogue, others - internal. The function of the first group of interrogative expressions is emotional development and composition-structure, such questions can be used in monologue speech of any type and genre. The nature of the interrogative statements of the second group is determined by the structure of the address of

the publicly controversial speech: questions can be addressed to an undifferentiated and differentiated addresses (receivers). The indistinguishable receiver in question is usually explained by pronouns and verb forms.

6. In an open speech, statements can be made not only on behalf of the author, but also on behalf of the opponent. The opponent's questions are always answered by the author, and are generally expressed in a sharp, categorical way, which creates the effect of polemics with the participation of observers.

7. Disclosure contains unanswered questions in the text. These are rhetorical questions and questions with an illusory meaning of motivation.

The same syntactic models of a question sentence (general question, specific question, or quiz) can express different emotional situations. Based on this, the analysis of the meanings of the interrogative sentence cannot be carried out without the analysis of the specific communication context.

Keywords: *communication, discussion, quiz, dialogue, interrogative sentences*

Açar sözlər: *ünsiyyət, diskussiya, dialoq, sual cümlələri*

Dialoq məzmunca qarşılıqlı əlaqədə olan birləşmələrin fikir, mühakimə, nitq sıralanmasının məntiqi zəncirinin ifadə vasitəsidir ki, burada iki danışan sanki bir fikir, quruluş yaradır və burada mövzu iki nəfər arasında müəyyən edilir. Mürəkkəb vahid kimi, dialoqun spesifikası sıx şəkildə onun tematik bütövlüyü, məzmunun inkişaf xarakteri ilə, fikrin hərəkəti ilə əlaqədardır.

Əvvəllər aparılan tədqiqatlar əsasən dialoq nitqindəki sorğu cümləsinin semantik quruluşunu və funksional xüsusiyyətlərini öyrənməyə, müxtəlif tipli sualların formal quruluşunu və kommunikativ xüsusiyyətlərini təhlil və təsvir etməyə yönəlmişdir (O.G. Pocheptsov, I.A. Korolkova, L.A. Ostrouxho- VA, N.N. Samsonova, M.S.Saidova, S.S. Shimberg, E.P. Hindeli). Kifayət qədər geniş bir müəllif qrupu sorğu cümləsinin sözdə ikincil funksiyaları və onun sorğu olunmayan tərəflərini araşdırdı (O.A. Kazanski, M.M. Pozdeev, N.N. Kolesova, I.M. Kobozeva, N.V. Kolesnikova və s.)) Anlaşılan cümlənin emosional çalarlarının öyrənilməsinə, göründüyü kimi, lazımi diqqət verilmədi.

Sualın kommunikativ məqsədini nəzərə alsaq, o zaman bilinməyən məlumat tələb etmək və ya onu aydınlaşdırmaq sorğu cümləsinin yeganə funksiyası deyildir. Dindirmə cümləsinin bu xüsusiyyəti bir çox elm adamının əsərlərində qeyd edilmişdir. Eyni zamanda müəlliflər aşağıdakı dixotomous müxalifəti ayırd etdilər: təmiz suallar və keçid sualları - sualdan mesajadək - xarakter, əslində sorğu və sorğular, standart semantika və idiomatik ifadələr, düzgün suallar və düzgün olmayan sorğu cümlələri və s. (A.M. Peshkovsky, 1928; N.I. Jinkin, 1955; O. Jespersen, 1958; E.V.

Paducheva, 1981 və başqaları). Lakin onların fikirləri kommunikativ tipli cümlələrin kommunikativ vəziyyətini və düzgün olmayan sorğu-sual cümlələrin yerini müəyyənləşdirən formalaşdırılmış nəzəriyyəyə çevrilmədi.

Ünsiyyət şəraitindən (situasiyasından), dialoq iştirakçılarının münasibətindən asılı olaraq, dialoji birliyin hissələri arasında məntiqi məna münasibətləri nitqin məzmunu ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar replikaların, dialoqların ayrı-ayrı tipləri mövcud olur: nəqletmə və informativ , etiraf və inandırma dialoqu, emosional dialoq, mübahisə və konflikt dialoqu, intellektual dialoq və s.

Dialoqun təbiəti onun mürəkkəbliyini ehtimal edir. Dialoq məzmunca qarşılıqlı əlaqədə olan birləşmələrin fikir, mühakimə, nitq sıralanmasının məntiqi zəncirinin ifadə vasitəsidir ki, burada iki danışan sanki bir fikir, quruluş yaradır və burada mövzu iki nəfər arasında müəyyən edilir. Mürəkkəb vahid kimi, dialoqun spesifikası sıx şəkildə onun tematik bütövlüyü, məzmunun inkişaf xarakteri ilə, fikrin hərəkəti ilə əlaqədardır.

Hər şeydən əvvəl, dialoji nitq bilavasitə reaksiya tələb edən nitqdir. Belə ki dialoji nitq zamanı həmsöhbət deyilənə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq verir, ya inkar edir. Dialoji nitqin bu cəhəti danışanın öz fikrini ifadə etmək istiqamətinə təsir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir. Dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rabitəsi şəraitində baş verməsidir. Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Nəhayət, dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun müəyyən şəraitlə və ya obyektlə bağlı olmasıdır. Bu mənada o, situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyekti dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir. Sual-cavab şifahi ünsiyyətin ən geniş yayılmış formalarından biridir; burada dilin kommunikativ funksiyası maksimum tamlıq ilə özünü göstərir. Sual-cavab dialoqunun əsasında dayanan intellektual proseslər insan təfəkkürü sferasında olduqca geniş yer tutur.

Cümlələrin bütün struktur-semantik növləri ictimai arqumentativ diskursun dialoqunda iştirak edir, onlarda hədəf semantikasının ifadə dərəcəsi fərqlidir. Nitq mətnlərinin təhlili əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Sual cümləsi nəqli cümlənin çevrilmə bazası əsasında yaranır, xüsusi intonasiya iləifadə olunur.Hər cür sual cümləsi nitqdə xüsusi a ydınlaşdırıcı vəzifəyə malikdir.Bunlardilin xüsusi leksikqrammatik və int onasiya vasitələrinin iştirakı ilə nəyi isə dəqiqləşdirir, nə barədəsə öyrənməyə cəhd göstərir.

2. Sualları ictimai diskussiyada mətndə cavablandırılmış, sual-cavab kompleksinin bir hissəsi kimi iştirak edən suallar və mətndə cavabı

olmayan suallar - ritorik suallar və motivasiyanın illüstrativ mənaları olan suallar kimi təsnif emək olar.

3. Sualları ünvanlayanın xüsusiyyətindən asılı olaraq dörd qrupa ayırmaq olar: a) fərqlənməmiş adresata suallar; b) fərqlənmiş adresata suallar; c) adresatın sualları; d) reproduktiv problemlər.

4. "Qəbul edəndən" sualları polemik yönümlü olub-olmamasından asılı olaraq iki qrupa bölmək olar. Qəbul edənlərin sualları: a) mübahisəni stimullaşdırır - bunlar, bir qayda olaraq, açıq şəkildə təmsil olunan rəqibin suallarıdır; b) suallar müəllifin mövqeyini aydınlaşdırmağa yönəldilmişdir, içindəki adresat açıq və gizli şəkildə təqdim edilə bilər.

5. İctimai diskussiyada fəaliyyət göstərən sorğu-sual ifadələri müxtəlif yollarla dialoq əlaqələri yaradır: bəzi suallar xarici dialoq yaradır, digərləri - daxili. Dindirmə ifadələrinin birinci qrupunun funksiyası emosional inkişaf etdirici və kompozisiya-strukturdur, bu cür suallardan istənilən növ və janrdakı monoloq nitqində istifadə edilə bilər. İkinci qrupun dindirmə ifadələrinin xarakteri ictimai mübahisəli nitqin adresinin quruluşu ilə müəyyən edilir: suallar fərqlənməmiş və fərqlənən bir adresə ünvanlana bilər. Sualdakı fərqlənməmiş adresat, adətən, əvəzlik və fel formaları ilə izah olunur.

6. Açıq danışmada ifadələr müəllif adından deyil, rəqib adından da tərtib edilə bilər. Rəqibin sualları həmişə müəllifin cavabını verir, ümumiyyətlə, kəskin, kateqoriyalı formada ifadə olunur, bu da müşahidəçilərin iştirakı ilə baş verən polemikanın təsirini yaradır.

7. Açıqlamada mətndə cavab olmayan suallar olur. Bunlar ritorik suallar və Sual dilin ayrılmaz hissəsidir. Sual-cavab şifahi ünsiyyətin ən yaygın formalarından biridir; onlarda dilin kommunikativ funksiyası maksimum tamlıq ilə özünü göstərir [5,314].

Ə.Abdullayev sual-cavab dialoqunun məzmununu üç səviyyədə nəzərdən keçirir: 1. Ən yüksək səviyyədə sual-cavab dialoqları insanlar arasında sosial qarşılıqlı təsirin bir növünü təmsil edir; 2. Bundan sonrakı səviyyədə sual-cavab dialoqunun yaradılması mətnin təbii dildə işlənməsini nəzərdə tutur. Burada, biz, hər şeydən əvvəl, təbii dildə, yazılı və şifahi şəkildə frazaları başa düşmək və yaratmaq qabiliyyətini başa düşürük; 3. Nəhayət, üçüncü, ən aşağı səviyyədə biz yaddaşın təşkili və onda saxlanılan informasiyanın axtarılması nöqteyi-nəzərindən sual və cavablara yanaşa bilərik. Sual və cavablar hər üç səviyyədə nəzərdən keçirilsə, onların semantik xüsusiyyətləri haqqında çox şey demək olar [1,185].

Hər cür sual cümləsi nitqdə xüsusi aydınlaşdırıcı vəzifəyə mali kdir. Bunlar dilin xüsusi leksik-qrammatik və intonasiya vasitələrinin iştirakı ilə nəyi isə dəqiqləşdirir, nə barədəsə öyrənməyə cəhd göstərir.

Bu cür sual cümlələri“bilmədiklərimizi öyrənmək və ya təxmini b ildiklərimizi dəqiqləşdirmək məqsədilə”[4,26]işlədilir. Sual cümlələri nə qli cümlə bazası əsasında yaranır, transformasiya olunur, intonasiya c əhətdən fərqlənir. Sual intonasiyası intonasiya baxımından cümlənin morf osintaktik əlaməti kimi diqqəti çəkir.

Dialoq dilin sonradan qazanılan formasıdır [3, 7]. Dialoqun sual cümlələri açıq, alternativ, təhrik və ritorik səciyyəlidir. Alternativ səciyyəli suallarda iki fikirdən birini müəyyənləşdi rmək, dəqiqləşdirmək məqsədi güdülür. Belə suallar ingilis dilində, əsasən , iki və daha artıqümumi sualdan ibarət olur və (və ya) bağlayıcısı ilə əla qələnir: Məsələn,

Hər məxluqun bir xaliqi olur, ya olmur?

– Olur (danışıq dilində);

Onu gördülər, ya görmədilər?

– Görmədilər (danışıq dilində);

Sual-cavab dialoq vahidlərinin kommunikativ sintaktik tiplərinin qurulması üçün söz sırası, məntiqi vurğu, modal mənalı ədatlar və sözlər böyük rol oynayır.

Bir sorğu-sual cümləsinin eyni sintaktik modelləri (ümumi sual, xüsusi sual və ya sorğu-sual) fərqli emosional vəziyyətləri ifadə edə bilər. Buna əsaslanaraq sual cümləsinin mənalarının təhlili konkret ünsiyyət kontekstinin təhlili olmadan aparıla bilməz.

Ədəbiyyat

Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011.

Nərgiz Haciyeva Nağil dialoqunda aktual üzvlənmə. Türkologiya, № 4 2015

Айша Чжао. Диалогизация монологического текста как средство воздействия на читателя (на материале публицистики): Дис. . канд. филол. наук. М., 1993.-168с.

Акишина Т.Е. Явления устно-разговорной разновндности литературного языка в тексте лекции (на материале лекций научно-технического профиля): Дис. . канд. филол. наук. М., 1982. 214с.

Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Диалогические функции некоторых типов вопросительных предложений // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. - 1982. - Т.41, №4.-С.314-326.

ASPECTS OF THE FORMATION OF LITERARY SPEECH

BANOVSHA ELDAR IBRAHIMOVA
Phd Student, ,Baku Slavic University – Azerbaijan
benovsheibrahimova@gmail.com

ABSTRACT

Language retains its leading position among the means of communication and will continue to do so in the future. It is the richest means of information exchange, capable of expressing any content according to its capabilities. Language acts as the formation of thought, so language communication is the basis of other forms and types of information exchange. It is no coincidence that one of the positive qualities of a person is his clear and beautiful speech. "Every man is hidden behind his tongue." Of course, you do not have to be a good speaker to have a good speech. You just need to have enough socio-political, scientific knowledge and rich vocabulary. If language is a mean of understanding and exchanging ideas, then speech is the use of language in the oral or written form. A speech is based on a language. These are two aspects of an event and are closely related to each other. Language consists of a combination of words, their complex. It names things and events in the world around it. Names are expressed in the form of words, and with their participation it is possible to form ideas, build sentences. Here the features of the word, its sound composition, forms of interaction, morphological structure are taken into consideration. The application of the means of language in the process of communication is called speech. It reflects not only language units, facts and events, but also logical, psychological factors and many rules. Language tools are used in both written and oral speech. Oral literary language, which is a polished form of vernacular, is a form of oral speech that manifests itself on the basis of strict phonetic, lexical, morphological and syntactic norms. Formation on the basis of these norms distinguishes it from dialects and spoken languages. Since ancient times, before writing, the language of folk art has spread among people in the form of holavars, counting words, laments, proverbs, riddles, caravans, riddles, tales, bayats, songs, folk games and performances. Today's oral literary language is becoming richer and richer at the expense of high and secondary school teachers, actors on the stage, masters of speech, radio and television announcers, and intellectuals in other fields. This speech is spoken and sounded. It is accompanied by hand, arm, body movements, face, eyes, eyebrows, lips actions (facial expressions) and voice harmony, in other words, it is a type of speech that uses oral intonation, facial expressions and gestures.

Keywords : *internal speech, style, speech norms, rhetoric, oral speech, written speech, speech emotion*

Language retains its leading position among the means of communication and will continue to do so in the future. It is the richest means of information exchange, capable of expressing any content according to its capabilities. Language acts as the formation of thought, so language communication is the basis of other forms and types of information exchange. It is no coincidence that one of the positive qualities of a person is his clear and beautiful speech. "Every man is hidden behind his tongue." Of course, you do not have to be a good speaker to have a good speech. You just need to have enough socio-political, scientific knowledge and rich vocabulary.

If language is a mean of understanding and exchanging ideas, then speech is the use of language in the oral or written form. A speech is based on a language. These are two aspects of an event and are closely related to each other. Language consists of a combination of words, their complex. It names things and events in the world around it. Names are expressed in the form of words, and with their participation it is possible to form ideas, build sentences. Here the features of the word, its sound composition, forms of interaction, morphological structure are taken into consideration. The application of the means of language in the process of communication is called speech. It reflects not only language units, facts and events, but also logical, psychological factors and many rules.

Language tools are used in both written and oral speech. Oral literary language, which is a polished form of vernacular, is a form of oral speech that manifests itself on the basis of strict phonetic, lexical, morphological and syntactic norms. Formation on the basis of these norms distinguishes it from dialects and spoken languages. Since ancient times, before writing, the language of folk art has spread among people in the form of holavars, counting words, laments, proverbs, riddles, caravans, riddles, tales, bayats, songs, folk games and performances.

Today's oral literary language is becoming richer and richer at the expense of high and secondary school teachers, actors on the stage, masters of speech, radio and television announcers, and intellectuals in other fields. This speech is spoken and sounded. It is accompanied by hand, arm, body movements, face, eyes, eyebrows, lips actions (facial expressions) and voice harmony, in other words, it is a type of speech that uses oral intonation, facial expressions and gestures.

Features of oral speech can be grouped as follows: 1) Oral speech is spoken and heard; 2) In oral speech, clear, general words are preferred, taking into account the identity of the audience; In the family style, however, no further explanation is needed; 3) Short and simple sentences,

semicolons and ellipticals, or sentences, remarks are the main ones; 4) Speech resonates with the features of spoken language; 5) Intonation, pause, emphasis, etc. The use of such tools is widely used; 6) Facial expressions or gestures are allowed when required; 7) Oral speech is faster than written speech. However, speed, tempo, intensity of words, and pause are expected due to the topic, circumstances, purpose of the speech, the age of the speaker, and whether the speech is compulsory or advisory in nature (8).

Oral speech exists in the form of monologue, dialogue. A monologue is a long-term, closed, long-term expression of a person's thoughts and knowledge. Examples of monologues are vocabulary, report, speech, storytelling. The monologue is characterized by a constant lack of gestures. The distinctive feature of monologue speech is its coherence and its contrast.

Dialogue occurs when two people communicate. It is accompanied by facial expressions, gestures, intonation, variety. Dialogue - a supportive speech is accepted, during which two interlocutors ask each other clarifying questions to express and understand their point of view. If external speech is for others, then internal speech is for oneself and for oneself.

Internal speech is different from external topics. Thoughts are formed and exist in internal speech. Pragmaticization and shortening are characteristic of internal speech. Internal speech plays a regulatory and planning role. Internal speech has a number of psychological features:

- it exists as a kinesthetic, auditory and visual image of the word; - then most of the members of the sentence are omitted and often only such words are used that clarify the essence of the idea;

- Internal speech is silent and is formed in childhood based on external speech. The child's egocentric speech reflects the internal speech due to its psychological functions and its external structure. At the age of about 7, internal speech is formed on the basis of egocentric speech. However, even in adulthood, the transition from internal speech to external speech is accompanied by some difficulties. Thus, if an idea is clearly understood in an internal speech, it is not clear to the interlocutor during its expression. Such difficulties are due to the fact that fragmentary short ideas, which are obvious in internal speech, are transferred to external speech in a grammatical and logical form.

I.Kazimov writes that speech is a universal language phenomenon, it belongs to all peoples of the world. The main thing that distinguishes man from other living beings is his speech. There are two main issues that need to be addressed in a speech. First, the method of communication. These are also called communication labels. Communication etiquette occurs in

everyday life at meetings, separations, apologies, thanksgivings. They cover a wide range of human speech activities in everyday life (7, p. 46).

Speech forms a system in language. The system consists of a number of components: rules of appeal, rules of delivery of good and bad news; rules of listening to the speaker, rules of joining the conversation, rules of using paralinguistic units (facial expressions and gestures).

Language, which is considered a sign mechanism of communication, is also regulated by the pace of speech development. The vitality, functionality of the language, the activity of its lexical fund, along with the works written in literary-artistic, journalistic, scientific style, are also formed in the process of speech and acquire a special character. It is clear that one of the main conditions for the existence and existence of a nation, perhaps the first, is related to the fact of language. Although language is the basis and source of speech, it finds its expression in speech. Realizes its potential through speech. “The culture of speech as being the field of applied linguistics, is the complex of a set of theoretical research and practical measures that define the orthoepic, orthographic, lexical, grammatical, stylistic, etc. norms of any particular language.. (5, p.194)

Philosophical orators grew up in ancient China, Egypt, India, Arabia, Babylonia, and other lands before the Common Era. Greece, on the other hand, is a land of speakers, especially among these countries. It should be noted that the development of public speaking, as in other important sciences, is more closely linked with economic, social and cultural development. In this regard, the struggles in the socio-political spheres in ancient Greece, economic progress, scientific progress, the growing number of philosophers and the establishment of their theoretical schools developed the art of public speaking in the city-state of Athens. The greatest services in the field of evolution and practical enlightenment in the ancient Greek oratory were associated with the name of Aristotle. His work "Rhetoric" proved the importance of oratory as a science. Theoretical and aesthetic bases of speech development are developed in this work. The style of speech, the rules of orthoepy, the conditions of aesthetic effectiveness, expressiveness, figurative features are widely interpreted. Rhetoric consists of three parts: a) The principle of speech composition; b) The personal qualities and abilities required for the speaker; c) Techniques and means of speech.

Aristotle paid more attention to the structure of speech in accordance with style, purpose and context, and showed that the essence of style is related to its clarity. The style should be appropriate to the subject. Aristotle highlighted five aspects of the speaker's skill. 1. Invention of material and its preparation. 2. Drawing up a plan. Putting the material in the appropriate form according to the plan. 3. Study and memorize the material. 4. Literary-

stylistic development of oral interpretation of the material. 5. Speech, orthoepy (literary pronunciation), intonation, emotion, etc. consideration of issues and their observance. (4, p.123)

The teaching of the subject "Speech Culture" in higher education also forms important features in young people, such as speech ethics, cultural speech. There is no denying the importance of mastering the culture of speech in the development of these people as individuals who will work as specialists in various spheres of life in the future.

Language communication can take place not only orally but also in writing. Therefore, in order to acquire knowledge in practice, it is necessary to combine it with reading and writing. The student must be able to understand the text he is reading and be able to explain its content in writing to someone else. Without this unity, the issue of teaching knowledge cannot be considered normal. Considering the purpose of writing, it should be noted that writing is more common than reading and is one of the main forms of speech that clarifies the purpose of education. Therefore, students need to be taught written speaking skills and habits.

Written speech is corrected by letters and punctuation (dots, commas, exclamation marks and question marks, colon, semicolon, etc.). Written speech originated after the formation of the alphabet based on oral speech. The development of written and oral forms of speech, the correct formation of which corresponds to the norms of the vernacular. If the correct pronunciation of words in beautiful speech is the basis for accurate definition of accent, strict adherence to lexical and grammatical norms in written speech is the main condition. Scientific, technical, political, etc. in written speech. terms related to the field are widely used; Since written speech is formed on the basis of literary language, it is reflected in accordance with spelling, lexical and grammatical norms. All recorded information and ideas are stored and passed on to future generations. (8, pp. 156-164).

The national nature of speech, the specifics of oral and written speech, monologues, dialogues, polylogues are studied as topics of special interest in the teaching of speech culture. The theory of cultural speech does not consist of immutable laws. Development of science, technology, our integration into the world, international relations, etc. Such objective reasons give grounds to constantly change and polish the theoretical laws of the subject, which instills and teaches the culture of speech. At the same time, norms and normalization, parameters of speech norms, etc. issues are also important topics in this subject.

Looking at the history of the formation of norms (phonetic, lexical, grammatical), it becomes clear that the norms of literary language and speech prove that the modern Azerbaijani language exists on a constantly

evolving and fundamental basis. However, today the issue of development and regulation of speech culture not only in universities, but also in other areas, especially in the media and the media arena, must be relevant as a problem. Unfortunately, there are many problems in the field of fiction, science, as well as translated literature, which is the basis and practical basis for the strengthening and development of speech culture. Violation of the rules leads to corruption and simplification of speech. Because conversational ethics has a tradition of adhering to norms. It is no coincidence that the possibility of expressive speech and correct writing habits is also related to the mastery of historical categories such as speech culture and style as a science.

The fact that the study of the relationship between language and speech is based on the most ancient literary and cultural sources is reflected in the history of world philological thought. For the first time, the similarities and differences between language and speech are explained in detail in the famous Swiss linguist F. de Saussure's General Linguistics Course. He considered language and speech to be two different phenomena, showing that language is a grammatical system and a dictionary, that is, units of language, speech is the use of those units for the purpose of communication. Speech consists of individual speech and hearing factors. Later, various theories and opinions were expressed on this thesis. As a result, these ideas are so generalized that although language and speech are different categories, these two concepts are interconnected and dialectically united. The functions of language (information, communication, influence) are also functions of speech. Language is enriched by speech, and speech is enriched by language. Language works in speech. When isolated from speech, it has an abstract essence and is useless for communication and understanding. Since speech is a process of communication, the interaction between speech and language takes place in this process. (2, p.99) It is no coincidence that the function of language and speech are not exactly the same. For example, if language can be more communicative, lively, historical and intellectual, scientific approach, speech can generalize all these experiences by making generalizations and can influence public thinking more with those language materials.

Listening patiently to the speaker in the process of communication requires high ethics and culture. This places a serious duty and responsibility on the speaker; to stay away from rhetoric, to choose words carefully, to speak as concisely as possible, to strive for precise expression of thought, and so on. There is no situation where communication is not used. Communication has a direct impact on our lives. Through communication, people express their opinions, express their inner worlds, and build relationships of a different nature by understanding the people in front of them. Experience shows that with the right communication, it is

possible to achieve cooperation and achieve the goal faster. Communication is reciprocal, and it is not correct to think of it simply as a normal process of conversation. The process of communication is important to understand, study, analyze any situation, to make comparisons and generalizations, if necessary.

Listening skills in the speech process prevent misunderstandings and ensure successful communication. Listening and comprehension are replaced in the process of conversation. Many people mistakenly think that consistent speech without allowing others - the interviewers - ensures the impact and success of their speech (talks). They forget that their interviewees also want to join the conversation and comment on what is said. The ability to listen is as important as the ability to speak, and everyone can learn it. During the hearing, the focus is on the other party. For listening to be an active process, not a passive one, there are a few rules to follow. Here are some of them:

1. Due to the acute shortage of time in our time, not everyone tends to listen patiently to the interviewer. First of all, the teacher must listen patiently to the other side, and instill this quality in the students.

2. To ensure the continuation of the conversation, it is necessary to listen to the speaker until the end. This is not so simple, because in order to answer, words are formed in the listener's mind, but it is necessary to listen to the end of the speech, because it is often necessary to replace "formed words".

3. If necessary, the opinion of the other party should be awaited after the opinion has been expressed. It is not acceptable to interrupt the interlocutor unexpectedly or to interrupt the conversation. However, it is possible to ask and discuss questions relevant to the topic, the conversation, in order to have a clear understanding of what is being said and to clearly understand the interviewee's speech. If necessary, it is advisable to make some changes in the information - what is heard.

4. In the process of communication, the other party should be treated with respect and eye contact should be established with him. In the process of listening, do certain things, such as talking on the phone, looking around, and so on. can distract the speaker. Such behavior may indicate a lack of interest in what the speaker is saying. Sometimes people say the most important point from the first minute, and then they repeat over and over again issues that are not directly related to the topic in order to empty their hearts. This not only diminishes the effect of the important point already being made, but it also causes the listener to become tired and lose interest in the conversation. (3, p.89-92)

The most important aspect of a speech is its arousal. Manners are the way a person behaves, the way he or she behaves, the way he or she interacts with other people, the expressions he or she uses in speech, the tone, the intonation, the gait, the hand movements, and even the facial expressions. In society, restraint and simplicity, the ability to control one's actions are considered good manners. Bad manners include the habit of speaking loudly, shamelessness in expressions, clutter in dress, annoyance in behavior and hand gestures, rudeness, interfering in the affairs of others, inappropriate interference and questioning, submission to others, rudeness, insulting names and so on. . is considered. Manera belongs to the culture of human behavior and is regulated by etiquette. Etiquette is a form of understanding and communication that respects all people, regardless of their position and social position, forms of address and greeting, rules of conversation, behavior at the table, and so on. this includes. In general, etiquette is a general requirement of politeness, which is the basis of the principles of humanism in civil society. That is why it would be more accurate to call the expression of etiquette "polite expressions." The most common condition of communication is politeness. Politeness is transgression. These expressions are well-known: "cold politeness", "ice-like politeness", "hateful politeness". In this case, the essence of the most beautiful human qualities not only dies, but even turns into the complete opposite. Vereshagin E.M. defines courtesy as "small sacrifices" we make to people with whom we have a relationship (2, 131).

Mastering the culture of speech affects the evolution of society as a whole, not individuals. So, speech culture is also a necessary science and cultural fact of social significance.

Summary

This article discusses speech, types and social aspects of speech, which are considered to be the main attributes of human society, the principles of timely and timely development of listening, manners and styles of speech delivery. The role and regularities of speech as a favorable means of influence are explained by showing the factors influencing the formation of cultural speech.

REFERENCES

Abdullayev N, Mammadov Z- Basics of speech culture. Baku, ADPU publishing house-2005.

Abdullayev N. Basics of speech culture. Baku, 2013.

Abbasova S, the role of listening and comprehension in the development of speech // AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING. TPİ, 2019. №3-

Agayeva I, Social significance of speech culture, // Philological issues, №4, p.162-166, 2017

Babayev A. “Azerbaijani language and speech culture”, Baku, Science and education, 2011

Huseynov S. “Speech culture” Baku, 2010

Kazimov I. Speech etiquette - as a universal language phenomenon. Speech etiquette in the Azerbaijani language (collection of articles). Baku, “Orkhan” PS, MMK, 2016

Tagiyeva G, Types of speech // Philosophical issues, № 5 156-164

MƏMMƏD SADIQ ARANIN ŞEIRLƏRINDƏ MILLI MÜSTƏQILLIK MOTIVLƏRI

MƏMMƏDOVA AYBƏNIZ ƏBIL QIZI
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aybeniz.mammadova1962@gmail.com

MEMMED SADIQ ARAN'IN ŞİIRLERİNDE MİLLİ BAĞIMSIZLIĞIN MOTİVLERİ

Tüm yaşamını sadece Azerbaycan'ın değil, bir bütün olarak Türk dünyasının özgürlüğüne ve bağımsızlığına adayan Memmed Sadig Aran, hem Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti milletvekili iken hem de düşüşünden sonra mücadelelerle dolu bir hayat yaşadı. Başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere tüm Türk aleminin zaman zaman hatırlayacağı bir kişidir. 1950'den sonra Memmed Sadig Ara'nın faaliyetlerinin ana yeri insan psikolojisi tarafından işgal edildi. Azerbaycan Karşılıklı Yardım Derneği hayır kurumu adı altında faaliyet göstermesine rağmen, asıl görevi Azerbaycan'ın bağımsızlığı fikrini akıllarında yaşatmak için mücadele edecek gençleri yetiştirmekti. Tüm bu düşüncelerden Memmed Sadig Aran'ın organize bir siyasetçi ve ne için savaştığını çok iyi bilen ateşli bir vatansever olduğu sonucuna varılabilir. Göç edebiyatında, MS Ara'nın edebi nefesi, özgünlüğüyle ayırt edilir. 27 Nisan işgalinden sonra sürgünde yaşamaya zorlanan MSAran, edebi, sanatsal, sosyo-politik ve gazetecilik yaratıcılığıyla Azerbaycan kamuoyu tarihinde kendi çizgisini oluşturarak zaman zaman Azerbaycan Milli Merkezi içinde mücadelesine devam etti. MSSanan, Memmed Sadig, Cafer Sadık, Şişyanlı imzalı yazdı. Bu imzalar arasında "Sanan" öne çıkıyor. Bu gizli imzayla MS Aran şiirlerinin çoğunu, "İran Türkleri" (1932), "Türklerin Altın Kitabı-Kutadgu Bilig" (Gutadgu Bilig 1944), "Ergenekon Yolları" (1652) yazdı. MS Aran'ın şiirlerinde ulusal bağımsızlık ateşi ve bağımsızlık fikri çok güçlüdür. Çalışmalarında şiirlerine değinirken amacımız, M. Aran'ın şiirinin temel amacını okurlara aktarmaktır. Çünkü MS Aran için ulusal bağımsızlık vatanla, bir avuç toprakla, vatanla başlar. Vatanın özgürlüğü, ulusun varlığının tarihsel gerçekliği ile tamamlanmaktadır. Tüm bunları anlama sorumluluğu, ulusal bilincin oluşma sürecine aittir. Memmed Sadig Aran hem yayınladığı gazete ve dergilerde hem de kurduğu organizasyonlarda bağımsızlık mücadelesinin ana çizgisini tanımlayan, ulusal kurtuluş fikrinin temel ilkelerini hazırlayan, mücadelelerle dolu bir göçmen

hayatını yaşadı. Göç edebiyatının ve bağımsızlık hareketinin en parlak isimlerinden M.S. Aran, demokratik hayatın güzelliğini ve anlamını derinden anladı ve bu ruhla ilerlemek isteyenlerin en kutsal dileklerini yazdı. Ne pahasına olursa olsun, bu nimeti esas olarak ulusal özbilinç düzeyinde kazanmaya çalıştı.

Anahtar kelimeler: *göç basını, Mehmet Sadık Aran, Türkçülük,bağımsızlık mücadelesi, Azerbaycan Türkçesi*

SUMMARY

Mammad Sadiq Aran, who devoted his whole life not only to Azerbaijan, but to the Turkish world as a whole, to freedom and independence, lived a life full of struggle both as a deputy in the Parliament of the Republic of Azerbaijan and after its collapse. He is a person remembered from time to time by the enterie Turkish world, including the Azerbaijan Turks. Ending his life in exile, Aran, by defining the outlines of the truggle for independence, lived in a struggling immigrant life, by forming the baselines of the idea of national freedom both in published magazines and in the organizations he created.

After the 1950s, human psychology occupies an important place in Mohammad Sadiq Aran's work. Although it operates under the auspices of the Azerbaijan Charity Foundation, the main focus of its work was to bring the idea of independence to Azerbaijan. It can be concluded form all these points that Aran knows what he is fighting for.

Key words: *immigration press, Mehmet Sadig Aran, turkism, struggle for independence, Azerbaijan Turkish*

Gerçək həyatımızın ən ülvi romantikası azadlıq və müstəqillikdir…

XX əsrdə xalqımız bu xoşbəxtliyi yaşadığı tarixə ilk dəfə olaraq qovuşdura bilib.

Tarix və real qovuşuğundakı milli azadlıq və istiqlal romantik duyğular və düşüncələr tərənnümündə pafoslu görünsə də, faktiki olaraq böyük qurbanlar və dağıntılar hesabına qazanılmışdır.

1918-1920-ci il tarixində baş verən hadisələr Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qurucularından biri olan Məmməd Sadıq Aranın çoxşaxəli yaradıcılığında öz əksini şeirlərində də tapmışdır.

Mühacirət ədəbiyyatının və istiqlal hərəkatının parlaq simalarından sayılan M.S. Aran demokratik həyatın gözəlliyini və

mənasını dərindən anlayaraq bu ruhda tərəqqi etmək istəyən xalqın ən müqəddəs istəklərini qələmə almışdır. Nəyin bahasına olusa-olsun, əsasən öz milli özünüdərkin intellekt səviyyəsində bu neməti qazanmağa çalışır.

Zamanın yetişdirdiyi ictimai- siyasi hadisələrin təsiri nəticəsində inqilab fırtanasıyla ayağa qalxan milli- azadlıq aşiqləri milli müstəqilliyin qələbəsi uğrunda müxtılif mübarizə formalarından (siyasi,iqtisadi, mənəvi-psixoıoji,ədəbi-bədii) istifadə edirlər.

Bu mübarizələr içərisində ədəbi-bədii mübarizə forması məsuliyyətinin daha qabarıq və vacib olması tarixdə danılmaz həqiqət kimi təsdiqlənmişdir. Bu mənada haqqında bəhs etdiyimiz M.S.Aran şeirlərində də milli-müstəqillik atəşi,istiqlal ideyaları çox güclüdür.Onun yaradıcılığında məhz şeirlərinə müraciət etməkdə məqsədimiz M.Aran poeziyasının əsas motivini oxucu kütləsinə çatdırmaqdır. Çünki M.S.Aran üçün milli- müstəqillik ilk olaraq doğma yurddan, bir ovuc torpaqdan, vətəndən başlayır. Vətən azadlığı millət varlığının tarixi gerçəkliyi ilə tamamlanır. Bütün bunların dərketmə məsuliyyəti milli şüurun formalaşması prosesinə aiddir.

Azərbaycan türklərindən başqa bir çox millətlərin də vətənləri, haqları keçmiş Sovetlər Birliyi tərəfindən zəbt olunmuşdur.Onaların milli müstəqillik haqları yalnız silah gücünə qəsb olunmuşdur. Belə bir dövrdə M. Aran qələmini süngüyə çevirib Azərbaycan türklərinin milli istiqlal, hürriyyət haqlarına qovuşacağına əsla şübhə etməyərək mübarizəsini ədəbi- bədii yaradıcılığı ilə də davam etdirdi:

Əsdikcə üstündə qızıl fırtına,

Soldurur hər il zümrüd başını.

Söylə bağçandakı qanlı Nisana (27 Aprel inqilabı- müəllif)

Çalmasın uğursuz zəfər marşını.

(“Yeni Turan” qəzeti 1932 s5.səh.3)

Torpağının altı-üstü qızıldan qiymətli, əvəzsiz bir məmləkətin sorağı əsrlər boyu dünyanın hər tərəfində böyük maraq doğurub.

XX əsr tarixini izləyək: rus imperiyası bir tərəfəfdən, dünyanın o başından axışıb gələn ingilislər isə digər tərəfdən, nankor erməni qonşular isə bircə addımlıqdan yurdumuza diş qıcayır,onu öz əsarəti altında boğmağa çalışırlar ki, təki yer üzünün bu “yağlı parçası” həmişə onların dişləri altında olsun

Çar Rusiyasının süquta uğraması ilə bir çox xalqlar kimi Azərbaycan da müstəqil bir dövlət olmaq şansını əldən vermədi.Milli müstəqillik uğrunda gizli şəkildə mübarizə aparanlar açıq-aydın fəaliyyətə keçdilər.

Milli demokratlarımız sırasında mübarizə aparan M.S.Aran da qəlbi göynəyərək nifrət alovuna dönüb düşməni yandırmağa hazır olanlardan idi. Bunu onun hərtərəfli ictimai-siyasi fəaliyyəti, publisistik, ədəbi- bədii yaradıcılığı sübut edir:

Cahanda haqq arayan Türkün oğullarıyıq,

İstiqlal yolçusuyuq, Turan yolçusuyuq.

Zillətlə yaşamayan Tanrının qullarıyıq,

Cəhənnəmlər söndürən Türkün oğullarıyıq!

("Yeni Turan"1932.S2 səh.3)

Bu haqsızlığa dözməyərək gecəsini–gündüzünü zülmətli sanan, azadlıq həsrətində ikən yurdunun düçar olduğu müsibətlər qəlbini göynədib doğram–doğram etdi.Qəlbi sızlayan şair "türk ellərinin yağıları"na meydan oxudu:

Sarsılma qaranlıq yollarda yolçu,

Qaranlığın hokum sübhə qədərdir.

Qalx..qalx...görünür yolunun ucu

Hər yolun bir həqiqi sonu vardır ("Yeni Turan"1932S5səh3)

Türk övladını bir məqsəd uğrunda, bir ruhda-mübarizlik ruhunda düşmənə qarşı haqqa qovuşmaq naminə ayağa qalxmağa çağırırdı.Vətənimiz düşmən caynağında didilərkən millət övladlarının pərən-pərən fikirlərlə pəjmürdə yaşamasına dözmürdü, düşmənin fitnə-fəsadına aldanan bəzi nankorlara qarşı heyrətlənərək vətəni vətən bilən, uğrunda ölməyə hazır olan hər kəsə üzünü tutaraq deyirdi.

Haraya gedirsən?!...

Qafqazda qan olacaq,

Tarixlərə şan olacaq!

Bu yerlərə Moskova deyil,

Azərbaycan xan olacaq

Azərbaycan xan olacaq…xan olacaq…

("Yeni Qafqaziya"1927 S15.səh.16)

M.S Aran bilirdi ki,azadlığa qovuşuq yolunun zülməti,matəm havası acı olsa da, mübarizlik yoludur.

Mayıs, ey ilhamın solmayan gülü!

Sənsən tariximin şanlı tüğrası.

Mənliyim, əməlim səndə gömülü,

Silinir səninlə qəlbimin yası ("Yeni Turan"1932S5.səh.3)

Nifrət və qəzəb M.Aranın içindən şimşək kimi keçib, poetik düşüncələrini tarıma çəkib, qəlbini göynətsə də,ancaq ruhdan düşməyib tarixin gedən təkərlərini təkcə acı göz yaşları, sızıltıyla yox,azadlıq çələngi,milli-müstəqillik səadətilə ötürmək eşqini üstün tutub,mənəvi-psixoloji cəhətdən sarı simtək köklənmək ehtiyacını uyarlı bilib:

Kədərə baş əymədik,kədər bizə baş əysin,

Dağlar salama dursun , qarşımızda əyilsin.

Yaradılışımızda ilahi bir qüdrət var,

Aslan yavrularıyıq, qorxar bizdən canavar.

("Yeni Turan"1932S2.səh.5)

Uçqunluq nə qədər dərin olsa da, dalğalanan qan içində, girdablar altında can verən igidlərin mübariz yolun müqəddəsliyinə inananlar eşqinə M.S.Aran heç vaxt ruhdan düşmür,o günün gələcəyinə inanır:

Bir sancaq yüksəlib, biri enəcək,

O gün gözlərdəki yaş silinəcək.

Düşmən ağlayacaq, dost sevinəcək,

Aç bağrını, anam, mən sənə gəldim

("Yeni Turan"1932S6səh.3)

Belə üsyankar motivli nümunələri verməkdə əsas məqsəd M.Aran şeirlərinin mövzusu olan millətə,vətənə məhəbbət tərənnümlü demokratiya, milli müstəqillik uğrunda mübarizə əzmini oxucu diqqətinə çatdırmaqla onun şəxsiyyəti və dünyagörüşü haqqında fikir formalaşdırmaqdır.

1918-1920-ci illərdə də gizli imzalarla dövrü mətbuat orqanlarında ("Azərbaycan", "Açıq söz" ,"Qardaş dərgisi" və s.) şeirlərini çap etdirən M.S.Aran ədəbiyyatın gənc nəsli və yetkin və püxtələşmiş bir siması kimi xalq arasında tanınmışdır. Çünki onun

şeirlərinin əsas pafosu azadlığa qovuşmaq yanğısı ilə ilhamlanan mübarizə xətti idi.

O dövrün ədəbi mühitini tam mənası ilə geniş şəkildə araşdırsaq adları-izləri ictimaiyyətdən gizli qalan xeyli adlar siyahısı görərik: M.S.Aran, Əli Yusif, Ümmügülsüm, Əmin Abid, Əliabbas Münzib, Bədrəddin Seyidzadə, Əbdülxali Cənnəti və s.kimi adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz onlarla qələm sahibləri, milli əqidəli, milli ruhlu yazarlarımız 1919-cu il 26 avqust tarixində Parlament binasında rəsmən elan edilmiş "Yaşıl qələm" dərnəyi ətrafında sıx birləşmişlər.

Demokratiya və milli müstəqillik uğrunda mübarizə ruhlu həmin dövr poeziyzsı əsasən qan yaddaşımıza güvənir. Milli – azadlıq eşqi qan yaddaşımızdan doğulan sevgi olduğundan bəşəridir, dünyəvidir. Bu mənada istər Cümhuriyyət dövrü, istərsə də onun süqutundan sonrakı dövr ədəbiyyatımızın sütunu bəşəri hisslərdən yarandığından daha müqəddəsdir.

Mühacirət ədəbiyyatında M.S.Aranın ədəbi nəfəsi özünəməxsusluğu ilə seçilir. 27 Aprel istilasından sonra mühacirət həyatı yaşamağ a məcbur olan M.S. Aran Azərbaycan Milli Mərkəzinin daxilində yer alaraq zaman- zaman mübarizəsini davam etdirmiş, ədəbi-bədii, ictimai-siyasi və publisistik yradıcılığı ilə Azərbaycan ictimai fikir tarixində öz dəst-xəttini formalaşdırmışdır.Yazdığı əsərləri M.S.Aran, M.S.Sənan, Məmməd Sadıq, Cəfər Sadıq, Sisyanlı imzalarla yazmışdır. Bu imzaların içində "Sənan" xüsusilə fərqlənir. Bu gizli imza ilə M.S.Aran şeirlərinin əksəriyyətini, "İran türkləri"(1932), "Türkün altun kitabı-Kutadğu Biliğ (Qutadqu bilik 1944), "Ergenekon yolları"(1652) iri həcmli əsərlərini yazmışdır.

Yadlar ayağı altında tapdağa dönən yurdunun ağrılarına dözə bilməyən M.S.Aranın qəlbi acı qəhərlə dolur, bütün aləm gözündə zülmətə dönür Tanrıdan- bəndədən uman, şərəfli bir diləklə yaşayan alovlu mübariz qəlbini göynədən acıları poetik dillə misralara köçürmüşdür:

Yolumuz Qafqazlardan uzanır Altaylara,
Ovçu qartallar kimi uçuşuruq dağlara…
Dağlar, qucaqlayınız yüksələn ahımızı
Sizlərdə arayırıq böyük Allahımızı…və yaxud;

Göylərdə yanan Günəş doğarkən üfüqlərdən
Nur alır ruhumuz tütən qığılcımlardan…

Zəncirə baş verməyib düşmüşük diyar –diyar...

Göz dikib yolumuzu gözləyən nənələr var...

("Yeni Turan"1932 S2səh5)

M.S.Aran poeziyası mübariz və döyüşkən ruhlu mövzulardan keçib Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərənnümü, əbədiliyi naminə yarandı, ana yurdu düşmən tapdağından xilas etmək üçün çağırış sədasına çevrildi:

Öpməyə qan sızan torpaqlarını

Ey sevgili Vətən, mən sənə gəldim.

Dindir könlündəki ahu- zarını,

Ağlama həsrətlə,mən sənə gəldim!

Onun şeirlərinin əksəriyyəti öz mövzu və məzmununa görə vətəni müdafiə etmək üçün qəhrəman oğullarımızı səsləyən səfərbərlik poetikasıdır.Buna görə də onun şeirləri mövzu baxımından həmişəyaşardır.

Ağır mübarizələr yolu ilə qələbə çalan Azərbaycan Cümhuriyyəti milli- siyasi tariximizdə olduğu kimi ədəbi tariximizdə də şərəfli bir yaranış idi.Gənc,yenicə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti düşmən əli ilə süquta uğrasa da, ədəbi–ictimai mühitdə tarixiləşdi. Milli şair və yazıçılarımızın sağ qalanları zülmət zindanlara atılıb orada çürüdülər,Xəzər dalğalarının qurbanı oldular,bəziləri isə mühacir həyatı yaşamağa məhkum oldular.Taleyinə mühacirlik həyatı yazılan vətənpərvər ictimai -siyasi xadim, ədəbi yazar, onlarla qəzet və jurnalların sahibi və redaktoru olmuş publisist Məmməd Sadıq Aran da onların sırasına daxildir.

Ədəbi yazarlar tarix boyu zamanın çətinliklərinə sinə gərən,dözən, onun sınaqlarından üzüağ çıxan. yana- yana yandıran, sevə-sevə sevilən yaza-yaza yaşadan insanlardır. Yadda qalan,adı dillər əzbəri olan ədəbi yazarlarımızın hər biri ayrı- ayrılıqda öz dəst-xətti,yaradıcılıq üslubu ilə seçilirlər.

Ən əsası da odur ki,əsrlərin yaddaşında silinməz izlər qoyasan.

Tale pay XX əsrin mübarizələrlə dolu dövrünə düşən M.S.Aran da belə yazarlardandır. Onun çoxşaxəli yaradıcılığı demokratiya və milli müstəqillik uğrunda mübarizə ədəbi- ictimai fikrinin baş mövzusu olaraq milli tariximizin bədiiyaşar haqq işinin tərcümanıdır.Zaman keçdikcə də tarix səhifəsitək vərəqlənəcək, gələcək nəsillərin könül

nəğməsinə çevriləcək, çünki bir şair, nasir, publisist istəyilə tarixi həqiqələri əsərlərində işıqlandırmşdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

“YeniQafqaziya”İstanbul”. 1927, sayı15 səh.15-16

“Yeni Turan” İstanbul1932. sayı 4.səh3

“Yeni Turan” İstanbul1932.sayı5 səh3

”Yeni Turan” İstanbul1932 sayı 6 səh 3

”Yeni Turan” İstanbul1932 sayı8səh2

AŞIQ ƏLƏSGƏRIN YARADICILIĞINDA GEYIM ADLARI

PIRIYEVA LEYLA MƏZAHIR QIZI

AMEA-nın Gəncə bölməsi, leyyaw82@mail.ru

NAMES OF CLOTHES IN THE CREATIVITY OF ASHIG ALASGAR

Names of clothes are an important part of the vocabulary of the Azerbaijani language and cover the different sides of folk life. In the artistic language of Azerbaijani ashig poetry, part of these words is characteristic of a certain dialect and the historical memory of the word is contained in the speech consciousness of native speakers. The name of clothing acts as a lexical representative of a number of associations associated with a certain cultural and historical time. The study of the lexico-semantic group "clothes" in the language of ashig poetry will allow not only to identify lexical-semantic features, the nature of the functioning of this vocabulary, but also get acquainted with the material culture of the Azerbaijani people.

This study describes the lexical and semantic group (kelagai, chepken, shawl, bathrobe) associated with the names of clothes in the language of Ashig Alasgar. In Azerbaijani linguistics, the names of clothes in ashig creativity have not yet been the object of special study, which determines the topicality of this study.

Key words: *language of ashig poetry, Ashig Alasgar, ethnographic vocabulary, fabrics, women's clothing.*

Açar sözlər: *aşıq şeirinin dili, Aşıq Ələsgər, etnoqrafik lüğət, parçalar, qadın geyimləri.*

Azərbaycan dilinin leksikası kifayət qədər bütöv və müəyyən üsulla təşkil olunmuş sistemdir. Leksik vahidlər arasında sistem əlaqələrinin öyrənilməsinin mümkün yollarından biri də semantik-leksik sahələrin fərqləndirilməsi və onların məna strukturlarının müəyyənləşdirilməsidir. Azərbaycan dilinin leksikasının zənginləşməsində milli mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsi olan aşıq yaradıcılığının danılmaz rolu olmuşdur. Leksika dilin təşəkkülü və inkişaf mərhələlərini izləməyə imkan verir. Şifahi xalq

yaradıcılığının leksikası xalqımızın məişətini, təsərrüfat dünyasını və etnik-mədəni koloritini özünəməxsusluğunu mükəmməl surətdə əks etdirir.

Azərbaycan dilində "geyim" semantik sahəsinin daxilində leksik-semantik qrupların təsnifatı geyim leksikasının xüsusiyyətlərini (material, rəng, ölçü, hazırlanma üsulu, təyinatı və s.) səciyyələndirən semantik əlamətlər kompleksini əks etdirir. Aşıq Ələsgər poeziyasının [1] dilində leksik sahələrdən biri də bəzək adlarıdır. "Leksik sahə sözün əşya ilə bağlılığını əks etdirən mənadır. Bunlar semantik sahələri (zonalara) ayrılır" [2: 119]. Geyim leksikasının hər bir leksik anlayışı bir-birilə bağlıdır, yəni semantik əlamətlərin ierarxik asılılığı müşahidə olunur. Əgər bütün leksemlər üçün mənanın invariantı "geyim" seması çıxış edirsə, differensial semalara geyim növlərini, elementlərini, materiallarını və s. şamil etmək olar. poeziyasının obraz sistemini milli geyim və bəzək adları baxımdan nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlirik ki, geyim və bəzək adları aşıq şeirlərinə milli kolorit və realist mahiyyət qazandırır. Axı, poeziya dünyanı obrazlarla dərk edir və bu təfəkkür formalarından biridir.Azərbaycanlıların ən qədim zamanlardan geyim estetikası yazılı və şifahi söz sənətində vəsf olunur. Milli geyim koloriti bədii portretlərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Qəhrəmanların gözəlliyini, xarakterini, davranışını tamamlayan əsas atributlardan biri də geyim və bəzək predmetləridir.

Etnoqrafik leksika, xüsusən onun tərkib hissəsi olan geyim adları bədii portretin yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Buu haqda aşıq şeirinin dərin bilicilərindən olan prof.M.Qasımlı yazır: "Etnoqrafik təsvir el gözəlinin xəlqi koloritli portretini yaratdığı kimi aşığın (A.Tufarqanlının-L.P.) şeir dilinə də bir axıcılıq gətirmişdir. Abbas Tufarqanlı etnoqrafik detalları portret üzərinə elə köçürür ki, onun təsvir-təqdiminin hazırladığı el gözəli canlı təsir bağışlayır…" [3: 48-49]. Aşıq şeirində etnoqrafik elementlərin intensivliyi ənənədən gələn məsələdir. "Bu sahədə poetik nümunələr həm çoxsaylılığı, həm də bədii sisteminin mükəmməlliyi, üslub rəngarəngliyi və obraz zənginliyi ilə digər mövzulardakı aşıq şeirlərindən nəzərə çarpacaq üstünlüklə seçilir" [4: 157].

Nəzərdən keçirdiyimiz tematik qrupda mövcud sistem münasibətlərindən biri də variativlikdir. Aşıq yaradıcılığının şifahi formada mövcudluğu, dil normalarının spesifikliyi, ədəbi dilin və ya yad dil (Cənubi Azərbaycanda fars dilinin) təsiri variativliyi şərtləndirən amillərdir. Variativlik aşıq sözünün ən səciyyəvi və parlaq leksik-sistem xarakteriskasından biridir. Aşıq şeiri Azərbaycan ayrı-ayrı dialektlərinin struktur-semantik özəlliklərini özündə yaşadır. Bu baxımdan geyim adlarının öyrənilməsi aktuallıq kəsb edir. Geyimlər məişət funksionallığını itirdikcə onların adları da tədricən dilin passiv fonduna keçir, arxaizm və tarixizmlər kimi yaşayır. Aşıq şeirinin üslubi özəlliyi ondadır ki, poetik mətnlər social toplumun praktik nitq fəaliyyətindən, dövrün estetik- mədəni fonundan kənarda təsəvvür

olunmur. Aşıq şeir üslubu bir sistemdir və bu sistemin bütün səviyyələri – fonetik, leksik, sintaktik, qrammatik səviyyələri bir-birilə əlaqədar olub, işlənmə məntiqi aşığın mənsub olduğu etnik-mədəni mühitlə, təhkiyəçi-söyləyici fərdiliyinin spesifikliyi müəyyən edilir.

Geyim adlarının poetik sistem daxilində başqa leksemlerlə qarşılıqlı münasibətləri əhəmiyyətli məsələdir. Üslubi fəallıq baxımından seçilən geyim adları obrazların etnik-mədəni yaddaşda qorunub saxlanılmasını şərtləndirir. İ.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir: "Aşıq poeziyasında etnoqrafik leksikaya daxil olan məişət sözləri, qiymətli zinət əşyaları, daş-qaş adları "…" epitet kimi təsvir vasitəsi funksiyasında işlənməklə misilsiz bədii effekt yaradır. Epitet təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xarakterik əlamətlərinin meydana çıxarılmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, haqqında psixoloji vəziyyət buy olla daha münasib təsvir olunur" [5: 202-203]. Geyim leksemləri poetik üslub karkasına daxil edilməsi bədii mətnin realism potensialını artırır, aşıq şeirinin üslubyaradıcı çevrəsini genişləndirir.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında xalqımızın milli geyimləri maraqlı funksional-semantik mahiyyətə malikdir. Baş geyimlərinin adları Aşıq Ələsgər poetikasında xüsusi yer tutur. Aşığın yaradıcılığında gözəllərin vəsfində qadın baş örtük geyimləri vacib estetik detal kimi vurğulanır. Baş geyimləri həm estetik, həm də etik dəyərləri özündə ehtiva etmişdir, həmişə ucalıq, sakrallıq mənalarını ifadə etmişdir. Baş geyimlərinin detallarına (rənginə, ölçüsünə və s.) diqqət yetirilməsi də bu sakral mənadan gəlməsi mümkündür. Ələsgərdə örtmə baş geyimləri (çadra, çarşab,yaşmaq, yaylıq, şal, kəlağayı, çarqat, rübənd, duvaq, cuna, ləçək, örpək, niqab, qəsabə) əsasən mərasim-ayin situasiyaları ilə əlaqədar təqdim olunur.

"Məni qoca görüb ürbəndin açdı" [1:65].

Açıldı niqabın ay qabağından,

Aldı başdan ağlı, kamalı, Xurşud [1:93].

"Oğrun baxıb güldün yaşmaq altından" [1:91].

Yaraşır əndamına yaşılı, alı gözəlin,

sağrı başmaq, başında şalı gözəlin [1:27]

Folklorşünas S.Qarayev yazır: "Toy mərasimində örtük, fata, duvaq kimi məlum olan "niqab"da daşlaşaraq yaşayan mifoinformasiyanı araşdırmaq üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Xalq inamlarına görə, "…duvaq gəlini göz-nəfəsdən və çilləli qadınlardan qorumaq üçün [6:53] istifadə olunur. Amma mifoloji planda duvaq maskadır: onun altında bu gün mifoloji mahiyyəti unudulmuş məlumat gizlənmişdir" [7:135]. Bunun ən

bariz örnəyi “Kitabi – Dədə Qorqud”dur: “Selcan xatun aydır: “Tatlu damağ tutubanı soruşmadım, al duvağın altında söyləşmədim” [8:116].

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında sıx-sıxa keçən qadın baş örtüklərindən biri də kəlağayıdır. Kəlağayı yüksək ritual-inanc statusuna malikdir: “Gəlinlərə ağ kəlağayı aparırlar ki, ağ günlü, ağ əppəkli olsun”, yelənin naxışları da sanki uzun ömür və xoşbəxtlik düzümüdür. Kəlağayının bəd ruhlardan, şər qüvvələrdən qorunmasına da inanılır. Bu cəhətdən kəlağayı ilə bağlı keçirilən ayinlər Qarabağda çox yayılmışdır. Övladı olmayan gəlinlərin kəlağayısı bar verən uca ağacın başına bağlayarlarmış və inanırmışlar ki, kəlağayıya və bar ağacına tapınmaqla gəlin sonsuz qalmaz. Daha sonar gəlinin çiləsi kəsilərdi “...”

Hətta tayfalar arasında münaqişələr yaranarkən qəzəbli insanların ayağı altına kəlağayı atılardısa, o zaman böyük hörmət əlaməti olaraq, sakitləşər, özünü ələ almağa cəhd edər və qəzəbini boğardı. Bir ənənə olaraq hələ qədim zamanlardan xalq arasında qətiləşmişdir ki, qara kəlağayı ilə yas mərasimlərinə, soğanı və ağ kəlağayılarla isə şənliklərə getmək olar. Qırmızı, gül rəngli kəlağayıları isə gəlin köçən qızın üzünə örtərdilər” [9 :104,107].

Başında güllü kəlağay,

Altında canasına bax [1:220]

Başında herat kəlağay,

Bənzər göllər sonasına [1: 222]

Əynində qəbalı, başında şalı,

Heratı kəlağay şala yaraşır [1:165]

“Başlıq” Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə mənalandırılır: “ 1) Yağışdan, soyuqdan, küləkdən qorunmaq üçün başa geyilən örtü; 2) keçmişdə: qadınların qızıl və gümüşdən qayrılıb, baş örtüsü altından qoyduqları qızıl və gümüş bəzək, gəlin tacı; 3) sərlövhə, məqalənin adı; əsərin, ya qəzetin başda yazılan qısa adı”[10: 243].

V.İ.Kararfil qaqauz dilində “başlıq” leksik vahidinin yaranmasını “baş” sözü ilə əlaqələndirir. “Bəlkə də başlıq sözünün ikinci mənası olan “baş geyimi” insanın bədən üzvlərindən birinin - “baş”ın adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Bu da türk dillərinə xas olan bir xüsusiyyətdir” [11:86].

Qadın baş geyim adlarından fərqli olaraq, kişi baş geyimləri aşıq poeziyasında statistik tezliyə malik deyil.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “duvaq” sözü iki mənada qeydə alınmışdır: 1) (etnoqr.) gəlin gedən qızın üzünü örtən tül örtü. Məs: Gül düxtərinin ərusi yetmiş, Gülgün duvağın başına örtmüş (Xətayi); 2)

məc. Təşbehlərdə “örtü” mənasında. Qapqara bir duvaqla örtülmüşdür göy saray (R.Rza) [11: 116].

Bəzək-zinət əşyalarının adlarını əks etdirən leksemlər bir semantik sahədə birləşir. “Semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-birilə etimoloji cəhətdən bağlı, əlaqədar olmayıb, ifadə etdikləri əşya (hadisə) və məhfumların yaxınlığına görə qruplaşır. Hər hansı bir sahəyə (geyim, yemək, qohumluq, rəng, danışmaq, hərəkət, quş, ağac, gül-çiçək, sürünənlər, insanın xarici görünüşü, mənəvi aləmi, heyvanlar və s.) aid sözlər bir-birindən fərqli semantic sahələr təşkil edir” [12:314]. Aşıq Ələsgər yaradıcılığında geyim leksikası dil daxili proseslərin və xarici amillərin təsiri altında özünəməxsus semantik-struktur xüsusiyyətlərə malikdir. Semantik sahələrdən biri də bəzək-zinət əşyalarının adları ilə bağlıdır. Sırğa, tana, silsilə, bazubənd, bilrəzik, guşvara qadın geyimlərini tamamlayan detallar kimi təqdim olunur. Bəzək -zinət əşyaları vacib portret atributlarıdır. Ustad aşıq bir gözəlin portreini təsvir edərkən geyimlərlə yanaşı, bəzək adlarını sadalayır:

Qolunda zər bilərzik,
Guşunda tana yeridi [1:289

Qulağında qızıl sırğa,
Zənəxdanda xalı qəşəng [1:280

Qızıl bazubəndlər qola yaraşır [1:164].

Boynunda mina silsilə,
Zülfünün şanasına bax [1:221].

Cərdənə həmayil salıb,
Ətəyə düzüb mirvari [1:228].

“Guşvara” klassik ədəbiyyatdan gəlmə fars mənşəli söz olub, tana, sırğa sözlərinin sinonimidir. “Guşunda guşvara , qızıl tanası” [1:93].

Bəzi hallarda “sırğa” sözünün sinonimi kimi “tana” sözü işlədilir.

Əllər üçün bəzək-zinət əşyaları – üzüklər və qolbağılar, bazubəndlər dekorativ funksiya daşımaqla yanaşı, apotropeik mahiyyəti kəsb edir. Üzük bir sıra mərasimlərin (toy-düyün, nişantaxma) vacib atributudur. Sırğalar yalnız adi, gündəlik məişətdə deyil, toy-düyündə, bayram günlərində taxırdılar. Ələsgər şeirində qadın baş örtük geyimləri və bəzək əşyaları milli

geyim mədəniyyətimizin zənginliyindən və xalqımızın, eləcə də böyük ustadın yüksək estetik zövqündən xəbər verir.

Ədəbiyyat

Aşıq Ələsgər. (Əsərləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr). Bakı: "Şərq –Qərb", 1999, 578 s.

Özmaden G. Türkcənin və Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektlərində sahə leksika // BSU-nun Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası.-№1-2004, s.119-126.

Qasımlı M. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı. Bakı, "Şərq-Qərb", 2019, 200s.

Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2007, 304 s.

Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm, 2008.

Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab (İraq-Türkman). Bakı:Ağrıdağ, 1999, 468 s.

Qarayev S. Mifoloji xaos: strukturu və poetikası. Bakı: "Elm və təhsil", 2016.-220s.

Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı:Öndər, 2004, 376 s.

Vəliyeva F. Hicran. Azərbaycan kəlağayısı mifik inanclar kontekstində // "Azərbaycan folklor nümunələrində milli-mənəvi dəyərlərin təcəssümü" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, s.103-110.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV clddə.Ic. Bakı: "Şərq-Qərb", 2006,744s.

Каранфил В. М. Бытовая лексика гагаузского языка (названия одежды и обуви). Баку, 2004, 142 с.

Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri.I.Bakı:Maarif, 1982.

İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏKİ İLANDAĞ ORONIMININ ETIMOLOGIYASI

AYNURA BAGHIROVA SIYABKHAN
Sumgayit State University
aynurebagirova8@gmail.com

ETYMOLOGY OF ILANDAGH ORONYM IN THE WORKS OF ISA HUSEYNOV

As we know, oronyms are special names of various relief forms. Each oronym has its own etymology. This summary also explores the etymology of Ilandag, one of the Nakhchivan oronyms used in Isa Huseynov's novel "Mahshar". It is known that Ilanli Mountain is considered a symbol of steadfastness and greatness of Nakhchivan. The ancient name was Saltagh. This is due to the fact that the mountain is surrounded on four sides by steep cliffs.

According to A. Eyvazli, Ilandagh was once used as a name on the territory of which many settlements, villages and hamlets were located. The word snake itself consists of two parts: il / el and an (moment). The word el / il is an ambiguous word that means "state (government), territory, tribe, generation, land, people, wealth, position" and so on in Turkish. Today, in the Republic of Turkey, the words Il and Ilche are used as an administrative-territorial unit. Regarding the word Il "tribe, people", R. Ozdek writes: "The great states established by the Turks under the rule of many states and various tribes were called khaganates, or Il or El for short. Even states that did not reach the level of empire were sometimes called "Il" or "El".

Speaking about the ethnonyms associated with totems, E.Z. Ahmadova mentions the name of the snake totem. Speaking about the Ilanli toponym, I.Y. Jafarsoy also notes that this oronym is connected with the name of the ancient Ilanli ethnoses of the Turks. Thus, the fact that the snake totem is reflected in the names of places confirms that it was ongon in the ancient Turks. Speaking about the etymology of the snake ethnonym, a branch of the Turkmen Ersari tribe, S. Ataniyazov shows that it was first formed as a toponym. It is possible that the totem of that tribe was named after a snake.

Like M.M.Seyidov, A.N.Baghirov writes that until recently traces of worship of snakes were observed in many Turkic-speaking tribes, ethnic groups

and peoples. The main totem of Qizil, one of the Turkic-speaking tribes, is the snake. However, in many tales and legends, the indication of the snake as a negative [dragon] is associated with the weakening of the snake totem in later times. The existence of settlements called "Snake" in southern Siberia, Central Asia and the Kars district of Kars province, now in the Amasya region, is one of the facts proving the ethnonymic origin of this toponym. Thus, the roots of the Ilanli toponyms in the territory of the Amasya region in Western Azerbaijan, Gobustan and Nakhchivan reflect the name of the tribe of the same name based on totemism. We are once again witnessing the preservation of place names of Turkish origin in the territory of the ancient Oghuz land of Nakhchivan. Summarizing the opinions about the Ilandagh oronym, we come to the conclusion that the possibility of connecting the origin of this oronym with the Ilanli ethnos is based on more solid scientific evidence.

Key words: *oronyms, etymology, Ilandagh, ethnonyms*

Ключевые *слова: оронимы, этимология, гора Иландаг, этнонимы.*

Açar sözlər: *oronimlər, etimologiya, İlandağ, etnonimlər*

Akademik A.A.Axundov "Azərbaycan toponimiyasının əsas fondu" adlı məqaləsində yazır ki, Azərbaycan toponimiyasının türk fonduna iki planda yanaşmaq lazımdır, daha doğrusu, Azərbaycanın türk toponimik inventarı məhz iki hissədən ibarətdir: 1) Necə deyərlər, ümumtürk toponimik leksikası; 2) Əski Azərbaycan toponimik leksikası. Birinciyə Azərbaycan dilinin xalq dili kimi formalaşmadan əvvəlki və formalaşması dövründə meydana gələn türk mənşəli toponimlər aiddir. Həmin toponimik materialın böyük bir hissəsi qədim Azərbaycan dilinin XIII-XVII əsrlərdə mövcud olmuş onomastik lüğət tərkibinə aiddir. Qədim Azərbaycan toponimik leksikası da nisbətən qısa tarixə malikdir. Onun meydana gəlməsi (XVIII əsr) Azərbaycan ədəbi dili tarixinin ikinci dövrünə aiddir və bizim günlərdə də davam edir [1, s.482]

Toponimlərin əsas yaranma mənbələrindən biri etnonimlərdir. Q.Ə.Qeybullayevin araşdırmalarında etnotoponimlərin tarixi-linqvistik təhlili əsas yer tutur. Q.Ə.Qeybullayev qeyd edir ki, toponimlərin öyrənilməsi tarixi etnoqrafiya probleminin araşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2, s.3]. V.A.Nikonovun fikrincə,onomastik vahidlər onları yaradanların dili haqqında böyük məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yayılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək imkanı verir [3, s.3-11]. Bu baxımdan da, yer-yurd adlarının tədqiqi ən vacib məsələlərdən biridir.Azərbaycan toponimlərinin toplanması, onların tarixinin, mənşəyinin, yayılma arealının və leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi hazırda dilçiliyimizin aktual problemlərindəndir. Bu toponimlər əsrlər boyu yad dillərin təsirinə düşsə də, qeydə alındığı xarici mənbələrdəböyük təhriflərə

məruz qalsa da,xalqın yaddaşında milli özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir [4, s.9].

Toponimlərin tədqiqi hər bir xalqın tarixinin tədqiqi deməkdir. Toponimlər bu və ya digər xalqın, tayfanın adından və onların dilindəki sözlərdən, coğrafi obyektlərin ünvanlarından ibarət olduğuna görə tarix, dilçilik və coğrafiya elmləri ilə sıx bağlıdır [5, s.79]. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərini araşdıran İ.M.Bayramov bildirir ki, toponimlər canlı sənədlərdir. Elin, obanın tarixinin araşdırılmasında toponimlər əvəzedilməz mənbədir. Toponimlər vasitəsilə xalqın təşəkkülü, tarixi və soykökünü elmi şəkildə öyrənmək mümkündür. Hər bir el, oba xalq tərəfindən verilən adı ilə tanınır və bu adla da tarixdə yaşayır. Xalqın tarixinə dair ən xırda cizgiləri belə özündə qoruyub saxlayan, zamanın sınağından çıxan yurd adları (toponimlər) dilin ən qədim qatlarını mühafizə edib gələcək nəslə çatdırır [6, s.5].

Orxon-Yenisey abidələrində qədim yer-yurd adlarının işlənməsini müşahidə edirik: Altu Şan, Ağult, I Bar Baş, Kök Ön, Koşu, Kara kum, Tamak Iduk, Tüngər, Urğu, Usın Buntatu, Çoğay, Şokak və s. [7, s.387-389]. Hər bir dildə mövcud olan toponimlər mikro və makrotoponimlərə ayrılır. Makrotoponimlər iri yaşayış məntəqələrinin adlarını ehtiva edir, mikrotoponimlər isə kiçik yer-yurd adlarını inikas edir. Mikrotoponimlər özləri də mikrourbonimlərə, mikrooronimlərə, mikrooykonimlərə, mikroxoronimlərə bölünür.

İsa Hüseynovun nəsr əsərlərində həm mikrotoponim, həm də makrotoponimlərin zəngin nümunələri ilə qarşılaşırıq. Nasirin istər iri həcmli nəsr əsərlərində (povest və romanlarında), istərsə də kiçik həcmli nəsr əsərlərində (hekayələrində) toponimlərin müxtəlif növləri işlənmişdir.

Oronimlər müxtəlif relyef formalarının xüsusi adlarıdır. Dağ, qaya, düz, ovalıq, meşə, çöl və s. formantlı oronimlərin yaranma mənbələri müxtəlifdir. Təbiət leksikasına aid olan dağ, düz, meşə, tala, çöl, qaya, dərə, aşırım, dik, təpə, yayla, yüksəklik anlayışı bildirən sözlər hər bir dilin apelyativ layında xüsusi bir təbəqə təşkil edir. Bu tipli sözlərin səciyyəvi leksik-semantik xüsusiyyətlərindən biri onların bir-birinə semantik keçidlər etməsidir.

Oronimlər müxtəlif relyef formalarının xüsusi adlarıdır. Dağ, qaya, düz, ovalıq, meşə, çöl və s. formantlı oronimlərin yaranma mənbələri müxtəlifdir. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətlərindən bəhs edən A.N.Bağırov oronimlərin əsas yaranma mənbələrinin etnonimlər, antroponimlər, oykonimlər, hidronimlər, zoonimlər, fitonimlər olduğunu göstərir [8, s.98-187]. Təbiət leksikasına aid olan dağ, düz, meşə, tala, çöl, qaya, dərə, aşırım, dik, təpə, yayla, yüksəklik anlayışı bildirən sözlər hər bir dilin apelyativ layında xüsusi bir təbəqə təşkil edir. Bu tipli sözlərin səciyyəvi leksik-semantik xüsusiyyətlərindən biri onların bir-birinə semantik keçidlər

etməsidir. Relyef formalarının xüsusi adları, əsasən, birinci və ikinci növ təyini söz birləşməsi formalarında təşəkkül tapmışdır.

İsa Hüseynovun nəsr əsərlərində dağ, meşə, dərə, təpə, qaya, düz komponentli oronimlər var. Yazıçının əsərlərində aşağıdakı oronimlər işlənmişdir: "Məhşər" romanında *Məhşər dərəsi*, "Koroğlunun Çən qalası" hekayəsində *Çənlibel*, *Çardaxlı Çənlibel*, "Küllük" hekayəsində *Hayestandağı*, "Tütək səsi" povestində *Qonaqlı meşəsi*, *Yanıq dikdir*, *Qarayazı meşəsi, Əskipara meşəsi*, *Qaratəpə, İncə dərəsi*, "Küp" hekayəsində *Qarayazı meşəsi*, *Palıdlı dərə*, "Sirr" hekayəsində*Qarayazı meşəsi*, "Cəbhədən məktub" hekayəsində *Qarayazı Türmən düzü*, "Qayım qaya" hekayəsində *Qayım qaya*, *Ağ qaya*, "Tütək səsi"povestində *İncə dərəsi*, *Dağdağanlı dağ*, "Faciə" povestində *Palıdlıq*, *Qayım qaya*, "Sürgün" povestində *Aran düzü*, "Kollu koxa" povestində *Simağ meşəsi* və s. kimi oronimlər var. Faktlardan göründüyü kimi, struktur baxımdan bu oronimlər I, II və III növ təyini söz birləşmələri modelindədir.

İsa Hüseynovun nəsr əsərlərində dağ, meşə, dərə, təpə, qaya, düz komponentli oronimlər var. Bu tipli oronimlərin hər birinin özünəməxsus etimologiyası vardır.

İlandağ. İsa Hüseynovun "Məhşər" romanında işlənən Naxçıvan oronimlərindən biri də İlandağı-dır: Əlincəyə və İlan dağına nisbətən xeyli alçaq dağ qatarı ətəyində uzununa səpələnmiş bu nəhəng düşərgədə indi onbaşıların asta danışıqlarından, illərlə tapdalanıb bərkimiş quru torpaqda nə isə tapmaq ümidi ilə dodaqlarını, dişlərini ora-bura sürtən qoşqu atlarının və axşamdan sağılmaq üçün gətirilib burada qalmış madyanların fınxırtılarından başqa heç nə eşidilmirdi [9, c.3, s.107].

Tədqiqatçılar bu oronimin etimologiyası haqqında müxtəlif ehtimallar irəli sürürlər.

İlanlı dağ Naxçıvanın əyilməzliyinin, möhtəşəmliyinin simvolu kimi qəbul edilir. Qədim adı Saltağ olmuşdur. Bunu dağın dörd tərəfdən sıldırım sal qaya ilə əhatə olunması ilə əlaqələndirirlər. Hətta bəzi ədəbiyyatlarda İlanlıdağ kimi qeyd edilir. Zirvəsinin formasına görə İlandağı Haçadağ da adlandırırlar. Bu toponim haqqında müxtəlif əfsanələr mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar toponimi şumer mənşəli qədim əfsanə ilə də əlaqələndirirlər. Belə ki, Nuh peyğəmbərin gəmisi yolda Gəmiqayadan başqa bir dağın zirvəsinə də toxunmuş və onu yarıb keçərkən bərk yırğalanmış, bu zaman Nuh peyğəmbər demişdir: "İnan, dağdır". Sonralar İnandağ sözü xalq təfəkküründə İlandağ şəklinə düşmüşdür. Romantik bir əfsanədə bu dağ müzəffər sərkərdənin başından düşən daş-qaşla bəzədilmiş dəbilqəyə bənzədilir. Başqa bir əfsanədə isə İlandağ "Alın dağı" kimi yozulur: Nuhun gəmisinin zərbəsindən ikiyə bölünmüş ləkəsiz geniş alına bənzədildiyi qeyd edilir. [10, c.1, s.262-264].

Ə.Eyvazlının fikrincə, İlan dağ vaxtilə ərazisində çoxlu yaşayış məskəni, eli-obası, kəndi olan ad kimi işlənmişdir. *İlan* sözü özü də iki hissədən ibarətdir: *il/el* və *an*. *El/il* sözü türk dillərində “dövlət (hakimiyyət), ərazi, tayfa, nəsil, torpaq, el-oba (xalq), var-kar, vəzifə” və s. mənalarda işlənən çoxmənalı sözdür. Bu gün də Türkiyə Respublikasında İl və İlçə sözləri inzibati-ərazi vahidi kimi işlənməkdədir [11, s.36]. *İl* “tayfa, xalq” sözü ilə bağlı R.Özdək yazır: “Türklərin bir çox dövləti və müxtəlif tayfaları hakimiyyətləri altına alaraq qurduqları böyük dövlətlərə xaqanlıq, ya da qısaca İl və ya El deyilirdi. İmperatorluq səviyyəsinə çatmamış dövlətlər də bəzən “İl” və ya “El” adı ilə anılırdı” [12, s.29].

E.Z.Əhmədova yazır ki, *İlanlı* toponimini Elam dövləti ilə bağlayanlar da var. Lakin bu fikri məqbul hesab etmirik. Tədqiqatçıların ehtimalına görə, bu oronimin etimologiyası türkdilli *ilanlı* tayfasının adı ilə bağlıdır [13, s.15]. E.Z.Əhmədova totemlərlə əlaqədar meydana gələn etnonimlərdən danışarkən, *ilan* toteminin də adını qeyd edir [14, s.40]. İ.Y.Cəfərsoy da *İlanlı* toponimindən söhbət açarkən, bu oronimin türklərin qədim *ilanlı* etnoslarının adı ilə bağlandığını qeyd edir [15, s.161]. Belə ki, *ilan* toteminin yer-yurd adlarında öz əksini tapması onun qədim türklərdə onqon olduğunu bir daha təsdiqləyir. S.Ataniyazov türkmənlərin ersarı tayfasının bir qolu olan *ilanlı* etnoniminin etimologiyasından danışarkən onun ilk öncə toponim kimi formalaşdığını göstərir. Belə güman etmək olar ki, həmin tayfanın totemi ilan olduğu üçün bu adı daşımışdır [16, s.83].

M.M.Seyidov qədim türklərin – azərbaycanlıların totemlərindən söhbət açarkən qeyd edir ki, Azərbaycan xalqının soykökündə iştirak etmiş oğuzlar, qıpçaqlar və bu kimi qəbilələr bəzən öz qəbilə birləşməsinin onqonunu və ya sitayiş etdiyi mifin adını həmin qəbilə birləşməsinin bilicisinə – dini başçısına, xaqanına, böyüklərinə də verirmişlər. Bu baxımdan “tengri” (tanrı) sözünə ötəri də olsa, diqqət yetirdikdə məlum olur ki, bu sözün mənası “ata tanrı”, “xan tanrı” anlamlarına gəlir. Türklərdə müsəlmanlığa qədər mövcud olmuş “buka” sözü də həmin qəbildən olan sözlərdəndir. O, həm qəbilə onqonunun adı, həm də həmin qəbilənin dini və dünyəvi rəhbərinə, hətta igidlərinə verilən ad olmuşdur. Əjdaha mənasını verən Astiaqın adının bu cür adlanması da, ehtimal ki, ilana sitayişlə bağlıdır [17, s.17-18].

A.N.Bağırov yazır ki, son zamanlara qədər ilana tapınmanın izləri bir çox türkdilli qəbilə, etnik qrup və xalqlarda müşahidə olunur. Tükdilli tayfalardan biri olan qızılların əsas etiqad etdikləri totem ilandır. Lakin bir çox nağıl və əfsanələrdə ilanın mənfi [əjdaha] bir obraz kimi canlandırılması sonrakı dövrlərdə artıq ilan toteminin zəifləməsi ilə əlaqədardır. Cənubi Sibirdə, Orta Asiyada və Qars vilayətinin Qars qəzasında, indi Amasiya rayonunda “İlanlı” adında yaşayış məntəqələrinin olması da, bu toponimin etnonim mənşəli olmasını sübut edən faktlardandır. Beləliklə,

Qərbi Azərbaycanda Amasiya rayonu ərazisində, Qobustandakı və Naxçıvandakı İlanlı toponimlərinin kökü totemizmə söykənən eyni adlı tayfanın (ilanlı) adını əks etdirir. Qədim oğuz yurdu Naxçıvan ərazisində türk mənşəli yer-yurd adlarının mühafizə edildiyinin bir daha şahidi oluruq. Dağın Haçadağ adlandırılması isə onun görünüşü, forması, başının haça olması ilə əlaqədardır [8, s.60-61]. *İlandağ* oronimi haqqında deyilən fikirləri ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlirik ki, həmin oronimin mənşəyinin *ilanlı* etnosu ilə bağlanması ehtimalı daha tutarlı elmi dəlillərə söykənir.

Ədəbiyyat siyahısı

Axundov A.A. Azərbaycan toponimiyasının əsas fondu// Dil və ədəbiyyat. 2 cilddə, I c.,Bakı:Gənclik, 2003, s.481-489

Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана: историко-этнографическое исследование. Баку: Элм, 1986,192 с.

Никонов В.А. Введение в топонимику. М.: ЛКИ, 1965,175 с.

Xasiyev Z.Ə. Tovuzun toponim dünyası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 228 s.

İsrafilova R.D., Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası. Oçerklər. Bakı: Elm, 1987, 188 s.

Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 346 s.

Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.

Bağırov A.N. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 s.

Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, III c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 304 s.

Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cilddə, I c., Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2005, 360 s.

Eyvazlı Ə.İ. Naxçıvan – qədim türk torpağıdır. Bakı: Elm, 2006, 65 s.

Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab. Bakı: Yazıçı, 1992,184 s.

Əhmədova E.Z. Azərbaycan etnonimlərinin leksik-semantik və struktur-linqvistik təhlili. Filol. elm. nam. ... dis. avtoref.. Bakı, 1995, 29 s. Əhmədova E.Z. Azərbaycan etnonimləri. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.

Əhmədova E.Z. Azərbaycan etnonimləri. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.

Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi. Struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.

Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад: Ылым, 1988,180 с.

Seyidov M.M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 325 s.

HOROZ HANGİ DİLDE ÖTER?

MEHMET AKKAYA
Felsefeci-Yazar

Giriş

Felsefe tarihinin gelişim çizgisi izlendiğinde varlık felsefesinden bilgi felsefesine oradan da dil felsefesine doğru bir yönelme olduğu dikkati çeker. Rorty, bunu "Turn To Linguistic Philosophy" (Felsefede Dilsel Dönüş) sözleriyle ifade etmiştir. Antikçağ ve Ortaçağ felsefelerinin varlıktan hareketle kurulduğu, örneğin Platon ve Aristoteles'in bu çizgide konumlandığı düşünülür. Yeniçağ başlarında ise felsefenin büyük oranda kendisini bilgi felsefesi (epistemoloji) biçiminde ortaya koyduğu gözlerden kaçmaz. Descartes, Locke, Spinoza, Leibniz gibi düşünürleri bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Yakınçağ'da düşüncenin niteliğine dair bir felsefe sayfası açıldığında da dil felsefelerini görmekteyiz. Saussure, Wittgeinstein ve Chomsky, bu bağlamda anılması gereken üç büyük dil filozofu olarak dikkatimizi çekerler. Sunumumda bu üçlüye mutlaka gönderme yapmayı düşünüyorum. Çünkü konuşmamın başlığına taşıdığım "Horoz hangi dilde öter?" ifadesini Chomsky'den evvel Amerikan yapısalcılığının kurucuları sayılan Sapir ve Whorf kuramı üzerinden dile getireceğim. Sapir ve Whorf'tan da bilhassa söz etmek istiyorum.

Felsefenin dilde yoğunlaşması, günümüzde dil felsefesi gibi bir disiplinin de doğmasına yol açmıştır. Bu durum eski çağlarda dil felsefesi yapılmadığı anlamına gelmez elbette. Konuşmamda dil felsefesinin tarihine de kısaca değinmeyi düşünüyorum. Felsefedeki varlıktan bilgiye ve dile yönelme, maddi yaşamdaki gelişmelerin belirleyici olduğu anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında çağımızda felsefenin sosyal ve siyasal alandan dile kaymış olması da açıklanması gereken bir problematik olarak orta yerde durmaktadır. Felsefede dilsel dönüşün sebebi nedir? Son yüzyıllık felsefedeki gelişmelere bakılırsa bir yanda dilbilim veya dil felsefesi terimleriyle gündeme gelen felsefeler söz konusu edilirken bir yandan da Hegel ve Marx gibi diyalektikçi filozoflardan hareketle ortaya konan sosyal felsefeler, tarih felsefeleri söz konusu edilmektedir. Buna göre "felsefede dilsel dönüş" için "felsefeden kaçış" diyebilir miyiz? Sunumumda derinleştirmesem de ileri sürdüğüm iddialardan birisi bu argüman olacaktır.

Felsefe tarihindeki varlık-bilgi-dil üçlüsüne bakılarak felsefe yapma ülkemiz felsefecilerinde de karşılık bulmuştur. Betül Çotuksöken bunlardan birisidir. "Horoz Hangi Dilde Öter?" bağlamında ismini anmak istediğim Nermi Uygur da bir başka örnektir. Kısaca da olsa Uygur'dan söz edeceğim. Varlıktan dile doğru böylesine bir gelişimin temellerini ise sofist geleneğin başlatıcılarından olan Gorgias'ta görmekteyiz. Oysa bir bakıma felsefedeki yol haritası dikkate alındığında bu yol haritasının Gorgias'ı tekzip ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Gorgias, varlığın mevcudiyetini reddederken ikinci adım olarak da onun bilinemeyeceğini ileri sürmüştür. Yine filozofa göre varlık bilinse bile dile getirilemez, dil yoluyla ifade edilemez.

Dili nasıl öğreniyoruz, nasıl öğreneceğimizi nasıl öğreniyoruz? "Dil bilginin evidir" denilebilir mi, yoksa Heidegger'in dediği gibi "dil varlığın evi" midir? Sorular ve konular muhtelif. Benim konuşmam horoz metaforunu açıklamak üzere gerekli dil sorunsallarına değinmekle sınırlı kalacaktır. İnsanların dilinden söz edildiği gibi hayvanların dilinden de söz edilir. İkisi arasında bir fark var mıdır? Önemli bir tartışmadır. Çünkü insan dili ve iletişimi kültürel uzlaşmaya dayanırken hayvan dili doğal uzlaşmaya dayanmaktadır. Ayrıca mekanik bir dilden, makine dilinden de söz edebiliriz... Tüm bu bahislere ve bunların ayrıntılarına süre nedeniyle girme niyetinde değilim.

Çağımızda Dilbilim ve Dil Felsefesi

Zamanımızın postmodernizm gibi felsefi akımları Gorgias'ı diriltmeye çalışsa da felsefedeki egemen kanı, Gorgias'ın yanıldığı yönündedir. Dilbilim, yapısalcı dilbilim, Avrupa yapısalcılığı, Amerikan yapısalcılığı, mantıksal pozitivizm gibi akımlar dilin, pek çok temel özelliği yanında iletişim aracı olduğunu da kabul eder. Varlığın, bilmenin ve dilin felsefede bulduğu anlamın, bilim, sanat ve politika gibi disiplinlerce de kabul edildiği görülmektedir. Dil, felsefeyi üretip aktardığı gibi bilimi, politikayı ve sanatı da üreten ve aktaran boyutlarıyla ilgi görmektedir.

Dilbilim yanında, yapısalcılık, yapısalcı dilbilim, post yapısalcılık, post modernizm yirminci yüzyılın etkili düşünce akımları oldular. Bu etkili oluş yalnız felsefede değil sanatta, edebiyatta, politikada, bilimde de etkili oluştur. Bu akımlara Marksizmi ayrı tutarak söylüyorum eleştirel teoriyi, varoluşçuluk (egzistansiyalizm) ve yorumsama (hermenötik) akımını da eklemek gerekiyor. Sözü edilen bu akımların hedefinde modernizm, Kant, Hegel ve özellikle de Marksizm bulunmaktadır dersek, umarım meseleyi abartmış olmayız. Yani bu felsefi ve düşün akımları yakından incelendiğinde hedefin diyalektik ve tarihi materyalizm olduğunu anlamak zor olmuyor. Bununla birlikte bu akım ve anlayışların, düşün, bilim ve sanat anlayışlarına katkıları olmadığı da söylenemez. Dolayısıyla ben dilbilimle benzer anlamda düşündüğüm dil felsefesinin böylesi iki değişik işleve sahip

olduğu kanaatindeyim. Sunumumu bitirirken bu çerçevede bir iki cümle daha edeceğim.

Yapısalcılık, dil çalışmalarına bağlı olarak ortaya çıktı. Saussure, Wittgenstein ve Chomski ilk akla gelenler. Bilmenin dilden giderek oluştuğunu, hatta her toplumun dilinin kendine göre dünya kavrayışı olduğu ileri sürülür. Sapir-Whorf Kuramı'nı hatırlatmak isterim ki, birazdan o konuya geleceğim. Böyle bir felsefede dil, düpedüz özne olur ve insanın yerini alır. Bununla da kalmaz, dilsel yapılar, insan eylemlerini inceler. Post yapısalcı ve postmodernizm ise özneyi de öldürür. Yapısalcılık gerçekliği kabul edip onu da dile indirgeyerek zaten geri bir düzeye çekilmişken postyapısalcılık ve postmodernizm gerçekliğin kendisini de reddeder. Daha doğrusu herkesin bir gerçeği vardır onlara göre. Örneğin J. Derrida'ya göre metin, her okura göre değişiklik gösterir. Derrida'da metnin anlamı düşünüldüğünden de geniştir. Bu da ayrı bir tartışmanın, konferansın konusu olacak kadar geniş ve karmaşık bir meseledir.

Düşüncelere, bilgiye, varlığa, olay ve olgulara bir neden arama düşüncesi Thales devrinden beri felsefenin merkezi bir sorunsalıdır. Arkhe (temel) arama düşüncesi "su", "hava", "toprak", "ateş" şeklinde devam ederken Platon "idealar evreni"ni keşfetmiştir. Nedenselci düşünce var olanı bir başka var olana dayandırma gereği duyar. Felsefe tarihi boyunca her filozofun böylesi temel kavramları vardır. Şimdi süre nedeniyle ayrıntısına girmiyorum. Dil filozofları da bu temeli dilde bulduklarını düşünmektedirler. Bilgiyi ve varlığı bir temelle açıklamak doğru bir yol olmakla birlikte kaynağın kaynağına inanılacağına inanmak ve çoğu zaman da metafizik birtakım varlıklara dayanmak ve bunu da "gerçekleri" bulmak olarak düşünmek kabul edilir gibi görünmüyor. Bu yüzden de bana göre Platon ve Aristoteles'ten beri devam eden "büyük felsefelerin" iddia ettiği gibi olgulara bir temel bulup ona inanmak yanlıştır.

Temel arama sonsuza kadar gider. Platon'da olduğu gibi "bu dünyanın kaynağı, idealar dünyasıdır" yaklaşımı naif ve elbette ki eksiktir. Çünkü şu soru akla gelir: "Peki idealar evreninin kaynağı nedir?" İlgili düşünüş tarzı tarafından bu soruya tutarlı veya tutarsız bir yanıt verilmemektedir. Metinler de öyledir. Bir kitaptan bir cümle okursunuz. Cümleyi bilmek için onu oluşturan kelimeleri bilmek gerekir. O kelimeleri bilmek, tanımlamak için de, o tanımları yapan kelimeleri tanımlamak gerekir. Bu böyle sonsuza kadar gider. Derrida'ya bakılırsa ana akım büyük felsefeler, bir temel bularak bununla yetinmektedir. Buradaki temelin "metin" olması gerekir. "Metin" teriminin illa yazılı bir fenomen olması gerekmez. Metin bir sistem ya da yapıdır. Bilmek, bu yapıyı açığa çıkarmaktır. Yapıbozum veya eşdeyişle yapısöküm işte bu yapıyı ayrıştırmak anlamına gelir. Şimdi zamanımızın da kısıtlı olduğunu

düşünerek dilbilim çalışmalarında ve dil felsefesinde bu noktaya nasıl gelindiğini hızlı bir şekilde özetlemekle yetineceğim.

Antik Doğu ve Antik Yunan'da Dil Felsefesi

Batı'da olduğu gibi Doğu'da da dil çalışmaları olmuştur. Hint kökenli çalışmalar var. Dinselliğin etkisi ve belirleyiciliği de var. Duanın anlaşılır olması lazım mesela. Tanrı buyrukları ve kutsal metinlerin yayılması gerekir. Bu ihtiyaçlar da dile olan ilgiyi artırmıştır. Eski çağlarda dinsellik dile ilgiyi başlatmış ve artırmışken, çağımızda bu ilgiyi ulus-devletler artırmaktadır diyebiliriz. Ama ekonomik faaliyetler belirleyicidir bence. Hindistan'da *Veda*'lara olan ilgiyle dil çalışmaları başlamıştır diyebilir miyiz, bilemiyorum. Ama dinsel metinler dil çalışmalarında tetikleme işlevi görmüş olabilir. Bizim geleneğimizde ayet ve hadisler üzerine çalışmaların başlaması gibi... Buna göre dil felsefesinin Hint kökenli olduğu ileri sürülebilir. *Veda*'lar üzerine yapılan çalışmalar bunun göstergesidir. Konfüçyüs de, dil konusu gündeme geldiğinde anılması gereken filozoflardan birisidir. Ona göre toplumun düzeltilmesi için dilin düzeltilmesi gerekir.

Tabii benim Konfüçyüs'ün bu görüşüne katılmam mümkün değil. Birazdan Saussure bağlamında da değineceğim gibi dilden hareket edilerek toplum düzeltilemez. Tersine toplum düzeltilirse dil düzeltilmiş olur. Bu yüzden dili kullanmada "özenli olma"mız gerektiğini savunmakla birlikte "dil yanlışları" türünden bir yaklaşımı da sorunlu buluyorum. Zira yanlışlık Konfüçyüs'ün ve benzerlerinin sandığı gibi dilde değil sosyal yaşamdadır. Dil felsefesinin sorunsal olmasının nedenini de yaşamda ortaya çıkan sorunlarda görüyorum. Doğu'da olduğu gibi Batı'da da toplumsal ilişkilerin bozulması, insan ilişkilerinde ortaya çıkan maddi, ahlaki, hukuki ve siyasal problemler dile olan ilginin kaynağı olmuştur. Eski Yunan'da dil üzerine ilk çalışmaları yapan sofistlerin de toplumsal bozulmadan hareket ettikleri kanaatindeyim. Gorgias demin de belirttiğim gibi üçlü süreçten ve argümandan söz etmektedir. Diğer sofist Protagoras ise dildeki cinsiyetçi bakışı saptayan ilk kişi olmuştur. Romalı düşünür Varro'nun dil görüşlerinin olduğunu anımsatmakla yetiniyorum... Platon dil konusunda doğalcıdır. İdeal dil, idealar dünyasının yansımasıdır ona göre. Dolayısıyla doğuştan gelir, ideanın örneğidir. Bu yüzden de örneksemeci ve ideaya benzeme anlamında analojist sayılır. Platon *Kratylos* (MEB Yayınları, 1989) adlı kitabında ilk defa dil felsefesi yapmıştır. Ad ve fiil ayrımını yapan da Platon olmuştur. Herakleitos ve Sokrates de aynı çizgidedir.

Aristoteles'e göre dil yapaydır, insan ve toplum icadıdır. Aristoteles, Platon'dan ayrılmıştır dikkat ederseniz. Ona göre dil insan ve toplum icadıdır. Düzenli değildir. Yani anomalisttir. Yani örneksemeci dil anlayışı, doğuştancı, eş deyişle analojistir. Ad ve fiil ayrımını ilk defa Aristoteles'in yaptığı da Platon'a ek olarak söylenir. İlk önce fiiller oluşmuştur, diyen de

Aristoteles'tir. Harfleri sesli harfler ve sessiz harfler biçiminde ayıran da Aristoteles'ten başkası değildir. Filozof *Kategoriler* ve *Poetika* (Remzi Kitabevi, 2007) adlı kitaplarında dile ilişkin görüşlerini yansıtmıştır. Platon ekolü, İskenderiye ve Basra Okulu'nun dil anlayışını etkilemiştir. Aristoteles ise Bergama okulunu ve Küfe okulunu etkilemiştir. Bu noktada da bir şerhim olacak: Bir yerdeki okulu başka bir toplumdaki okulun ya da mantığın etkilemesi kabul edilebilir görünmüyor... Ne var ki bilgiyi, politikayı, felsefeyi ve konumuz olan dil felsefesini "etki" faktörüyle açıklamak gibi bir gelenek de söz konusudur. Halbuki dil felsefesi de dahil olmak üzere felsefeler, ortaya çıktıkları toplumun özelliklerinin bir sonucu, yansıması ve ürünü olarak var olurlar.

Ortaçağ ve Yeniçağ'da Dil Felsefesi

Dil çalışmalarının Aristoteles ve Platon'u öncelediği görülüyor. Üstelik Yunan dışı coğrafyalar da bulunuyor dil felsefesi yapılan yerler içinde. Stoa okulu, İskenderiye okulu, Basra ve Bergama Okulu'nun özgünlüğünü tekrar anımsatmak isterim. Ortaçağ'da dil tartışmaları tümeller tartışması biçiminde ortaya çıkmıştır. Anselmus kavram realistidir. Kavramların ontolojik gerçeklikler olduğuna inanıyor. Abelardus bunu yumuşatarak konseptüalizmi benimsemiştir. Ochamlı William ise ilkinin tam tersi nominalizmi geçerli kılmıştır. Yedi özgür sanat üzerinde de Ortaçağ'da tartışmalar olmuştur. Dörtlü ve üçlü düşünce sistemleri var. Üçlü, konumuz açısından önemli: Doğru düşün (mantık), doğru yaz (gramer) ve güzel konuş (retorik). Dörtlüden de kasıt aritmetik, geometri, astronomi ve müziktir. Müziğin sayısal olarak görülmesi ilginç olsa gerek. Boethius dahil olmak kaydıyla birçok düşünür müziğin sesleriyle/diliyle ilgilenmiştir. Ortaçağ deyince kendi tarihimizi de yad etmek gerekir. Mesela Kaşgarlı Mahmut var. *Divanı Lugat-ı Türk* adlı kitap, dil çalışmaları bakımından özgün bir çalışma olarak değerlendirilebilir.

Bir de Porfiryus konusu var. Kavramlar ya da adlar ikiye ayrılıyor onun mantığına göre. Kategorematik kavramlar ve sinkategorematik kavramlar. İlki anlamlı sözcükler, yani araba, taş, sevgi, demokrasi; ikincisi ise ancak birincileriyle kullanıldığında anlamlı olan bağlaçlar vs... Sonra Dante gelir. Ona göre ilk dil İbranicedir. Onun dil kitabının adı, *Ana Dilin Belagatı*'dır. Dil felsefesi, Rönesans ile 17. yüzyıl filozoflarıyla (Descartes, Leibniz, Spinoza) sürdü. Descartes matematiğin "kesinlikli" dilinin evrensel olacağı üzerinde düşünmüştür. *Yöntem Üzerine* (Sosyal Yayınları, 1994) adıyla kitap yazması manidardır. Geometri matematiksel olarak ifade edilebiliyorsa felsefe de dahil olmak üzere her şey matematiksel olarak ifade edilebilir Descartes açısından. Leibniz ise dili, zihnin aynası olarak değerlendirirken dil-düşünce özdeşliğine işaret etmiştir. Ada Avrupası'nda J. Locke',u da unutmamak gerekir. Locke için düşünce-dil ayrımı vardır. Yine de insanın düşünmesi dilden bağımsız değil. Düşünmenin, dil

olmadığı sanılıyordu önceleri. Locke'a göre düşünürken de sözcükleri kullanıyoruz. Ona göre sözcükler sonludur ama varlıklar sonsuzdur. Bu yüzden de sınıflandırma ve genelleştirme zorunlu olmuştur. Genel sözcüklerin çokluğu, birbirine benzer özellikteki varlıkları aynı adla çağırmamızdandır.

Yine 17. yüzyıldaki Portroyal dil ekolü de özgündür. Evrenselci dil anlayışı savunulur. Chomski, belki de buradan etkilenip evrensel dil teorisini ileri sürmüştür. Birazdan Chomski'den de söz edeceğim. Günümüze yaklaştığımızda Alman filozofların, dile ilgi gösterdiği, onun kültürle bağlantısı kurularak ele alındığı görülmektedir. Herder, Humboldt, Dilthey ve Heidegger ilk akla gelenlerdir. Dil ile tin özdeşleştirildi Alman geleneğinde. Dil-kültür ilişkisi kuruldu. Önceden sanılıyordu ki her dilde dünya aynı fotoğrafı veriyor. Oysa her dil dünyayı, ilişkileri farklı yansıtır. Horozun ötüşünün her dilde farklı taklidinin oluşu da buradan gelmektedir. Alman romantizminin ortaya attığı bu görüş Amerikalı Sapir ve öğrencisi Whorf tarafından "izafiyet dil teorisi" olarak geliştirildi. Oysa bana sorulacak olursa bilinci ve dünya görüşünü dil değil sınıf ilişkileri belirlemektedir. Voloşinov'un dil felsefesi bu çizgidedir mesela. Ona da değineceğim.

Saussure ve Genel Dilbilim Dersleri

Yapısalcı dilbilim derken Saussure akla gelir, aynı zamanda Cenevre Dilbilim Okulu denildiğinde de. Saussure'ün görüşlerini onun öğrencileri derleyip toplamıştır. Adları Bally ve Sechehaye'dir. Çalışmaya Saussure'ün eşinin önayak olduğu söylenir. İki öğrenci diğer öğrencilerin notlarını da toplayıp derleyerek *Genel Dilbilim Dersleri* (İthaki Yayınları, 2014) adlı kitabı hazırlamış oldular. Birçok konuda Saussure'ü tahrif ettikleri iddiası da vardır. Cenevreli dilbilimci F. Saussure 1913'te öldükten sonra toparlanıp yayınlanan bu kitapta bugün dilbilime konu olan pek çok mesele, soru, kavram, terim, tez ve teori de ortaya çıkmış oldu. Dilbilimle birlikte göstergebilim çağının da başlamış olduğu düşünülür. Ronald Barthes için dilbilim göstergebilimi kapsayan bir genişliğe sahiptir. Oysa Saussure açısından dilsel ögeler de birer görsel değeri taşıdığı için göstergebilim dilbilimi kapsamaktadır. Gösterge kavramından hareketle düşünür bir kavram çiftinden söz eder: Gösteren ve gösterilen. Temsil ile temsil edilen de diyebiliriz. Örneğin "kalem" dediğimde dilimde, sesimde var olan gösterendir. Kalemin zihnimdeki imgesi de gösterilendir, temsil edilendir. Bir de masanın üzerinde durmakta olan nesnel kalem vardır ki ona da gönderge diyor Sausseure.

Saussure'un dilbilime ya da göstergebilime asıl katkısı adlar ile göndergeler arasında bir nedenselliğin bulunmadığını keşfetmiş olmasıdır. Şöyle de denilebilir: Gösteren ile gösterilen arasındaki bağ zorunlu değil rastlantısaldır. Ona göre şu anda masanın üzerinde duran, yazmaya yarayan

ve çeşitli renk ve boyutlarda örneğine rastladığımız nesneye kalem dememiz tamamen keyfidir. Kültürel koşulludur da diyebiliriz. Yani toplumca aynı sözcükle karşılamışız o nesneyi. Biz kalem yerine "salem" de diyebilirdik. Halen de bu ihtimal geçerlidir. Bu noktada Saussure'un bir konuda lehine bir konuda da aleyhine pozisyon alınabilir. Leyhte olanı şöyle özetlemek istiyorum: Eğer sözcükler, gramer ve dolayısıyla alfabeler önemli değilse bu da diller arasında bir gelişmiş dil, gelişmemiş dil, ileri dil, geri dil ayrımı yapılamaz anlamını doğurur. Buna göre "dilde devrim" gibi anlayışlar da geçerliliğini yitirir. Bu noktadan hareketle de örneğin ülkemiz tarihinde görülen 1928'deki Türk "Dil Devrimi"nin bir özgünlüğünün olmadığı ortaya çıkar. Bu noktada Saussure'a katılıyorum. Benim açımdan da dilde devrim olmaz. Devrim sosyal dünyada olur, dil de bu dünyadaki gelişmelerden etkilenir, o kadar. Öte yandan eğer Saussure'e itibar edilecekse yeniden eski dile, eski yazıya yani Arap alfabesine dönmeyi savunmak da abesle iştigal olur. Şimdi Latin alfabesine alışmışız; yeniden eskiye dönüş, sosyal açıdan da entelektüel bakımdan da zaman kaybı anlamına gelir. 1928'i adeta tekrar etmenin gereği kalmıyor Saussure'un yaklaşımına göre. Böyle bir sonuç çıkartmakta da düşünüre katılıyorum.

Sözcüklerin nedensizliği konusunda bir noktaya kadar Saussure'e katılsam da onun keşfinde kimi zayıf ve sorunlu yanlar bulunduğu da söylemek isterim. Kalem de dahil olmak üzere pek çok kelime, terim ve kavram pek çok kişi, kesim, toplum ve sınıflar tarafından duygusal, politik, ideolojik, dinsel, psikolojik değer yüklüdürler. Örneğin "diyalektik" kelimesini düşünelim. Türkçe olmasa da yaygın bir kullanıma sahip ve sol gelenek içinde merkezi bir terimdir. Ona pekala "eytişim" de denilebilir. Oysa böylesi bir kelime ilgili topluluğun zihninde aynı imgeyi oluşturmakta yetersiz kalabilir, yüzeysel bir iz bırakabilir. Bu yüzden de kelimeler yani adlar –tümüyle- nedensizdir denilemez. Saussure, ad ile nesne arasındaki ilişkiyi nedensiz olarak gördüğünde bunun doğruluk payı vardır ve yüksektir. Dili sosyal ilişkiler içinde aynı zamanda bir uzlaşma aracı olarak düşündüğümüzde ve insanların sosyal konumlanışları dile etki ettiğinde ve dil üzerinde belirleyen haline geldiğinde nedensizlik nedenliliğe dönüşebiliyor. Dil ve sosyal ilişkiler söz konusu olduğunda adların ve ifadelerin anlamını da bu noktadan hareketle açıklamak bana doğru bir analiz gibi görünüyor. Anlam, Frege ve benzerlerinin dediği gibi bağlamlarla, referanslarla ilgili olmakla birlikte son çözümlemede sosyal ilişkiler içinde oluşuyor. Bağlam ya da referans, bana kalırsa sosyal ilişkilerin kendisi oluyor. Bu noktada Frege ve Auistin gibi düşünürlerin, anlamı bağlama ve gündelik dil felsefesine indirgemeleri de -doğruluk payı olmakla birlikte- bana sorunlu olarak görünmektedir.

Mesela "elma" kelimesini düşünelim. Bir başka kelime ile değiştirilebilir Saussure açısından. Oysa elma kavramı, onu üreten çiftçide,

onu satan tüccarda, onu tüketen şehirlide, çocukluğunda elma çaldığı için tokat yemiş çocukta bıraktığı imge birbirinden farklı olacaktır. Saussure'u özetlerken kısaca diyeceğim şudur ki, dilin gösteren ve gösterilenden oluştuğunu söylemek, çok naif bir görüştür. Göndergeyi değil de yalnızca göstergeyi incelemek (Saussure'un yaptığı gibi) yetersizdir. Göstergenin gösterdiği kavram o kadar da basit düşünülemez. Üstümüze giydiğimiz bir gömleği ele alalım. Gömlek kelimesinin gösterdiği gömlek kavramı, kim bilir nice etik, psikolojik, politik, tarihsel anlamlar içeriyor. Gömlek çalan, gömlek tüccarı, gömlek üreticisi, gömleği çizen ressam vs açısından aynı kavramı (anlamı) vermez.

Saausure bağlamında konu etmek istediğim bir kavram çifti de, gösterge tartışmasına bağlı olmak üzere farklılık ve özdeşlik kavramları olacaktır. Özdeşlik teorisi ve farklılık teorisi de denilebilir. Platon başta olmak üzere onu izleyen bir geleneğin dil anlayışına bakılırsa dil hem düşünce ile özdeş olmaktadır, hem de varlık ile eşit ya da özdeş olmaktadır. Mesela Platon'un biraz önce de atıfta bulunduğum *Kratylos* adlı diyalogunda savunulanlara bakılırsa dil düşünceyle örtüşmektedir. Platon bununla da kalmaz dilin varlıkla da örtüştüğünü savunur. Buna göre bir bakıma Saussure'ün tezinin tam tersini savunmuş anlamı çıkmaktadır. Çünkü adlar, gösterdikleri nesnelerin/varlıkların birebir yerine geçmektedir. Yani gösteren, gösterilen ve gönderge özdeş olmuş oluyor Platon açısından. Saussure ise temsil ile temsil edilen arasında bir nedenselliğin söz konusu olmadığını savunmaktadır. Adlar ile onların gösterdiği nesneler/varlık arasında zorunlu bir bağ bulunmamaktadır. İki düzlem birbirinden farklıdır. Buradaki özdeşlik ve farklılık kavramlarından hareketle ilkini özdeşlik teorisi olarak ikincisini de farklılık teorisi olarak kavramlaştırmayı uygun görüyorum. Burada bir soru sormak isterim: Platon'u dil ile varlığı özdeş görmeye götüren sebep ne olabilir? Ben burada bir nevi "milliyetçilik" görmekteyim. Çünkü Platon'un dil deyince kalkış noktası Grekçedir. Tüm dillerden üstün ve özellikli bir dil olduğuna inanıyor Grekçenin. Kaynak gösteremesem de inanıyorum ki Platon Grekçeyi, en iyi, mükemmel ideanın bir kopyası olarak görürken diğer dilleri de Grekçenin –kötü- kopyaları olarak görmektedir. Çağımızda da milliyetçiliklerin dilden hareketle temellendirildiğini anımsatmak isterim. Şimdi kısaca Wittgenstein'dan söz edip sonra da Amerikan yapısalcılığına ve horoz bahsine geçeceğim.

Wittgenstein Ne Diyor, Chomski Ne Diyor?

Wittgenstein, Viyana Dil Çevresi içinde değerlendirilen bir dil filozofudur. Wittgenstein'ın dil felsefesi iki döneme ayrılıyor. Birinci dönemin eseri olarak bilinen *Tractatus Mantık Felsefesi* (Metis Yayınları, 2016) "Dil olguların toplamıdır" yaklaşımını savunur. Bunu besleyen birinci dönem görüşlerine iki üç ek daha yapmak yararlı olur. Birinci kitap

"Konuşulmayacak yerde susmalıdır" düşüncesine yoğunlaşmıştır. Bu argümanda görüldüğü gibi pozitivizm savunulmaktadır. Metafizik karşıtlığı ve Marksizm karşıtlığı anlamına da geliyor. Kitap son sayfada da bunu tekrar eder. "Dilimin sınırları dünyanın sınırlarıdır" argümanı da yine ilk dönem görüşüdür. Oysa dilde ve dünyada sınır yoktur. Wittgenstein'ın, bu ilk dönem kitabında dördüncü olarak bir tema da resim kuramıdır. Resim olgu durumlarını resmeder. Wittgenstein'ın birçok görüşünü süreç içinde değiştirdiği söylenir. Buna bağlı olarak söylüyorum, ikinci döneminde ise "oyun kuramı" üzerinde durmuştur. *Felsefi Soruşturmalar* (Metis Yayınları, 2014) adlı kitabında "oyun kuramı" işlenir. İnsan oyunu, oyuna katılarak öğrendiği gibi dili de dil oyununa katılarak öğrenir. Ona göre dil doğal bilinç sahiplerinin sandığı gibi ebeveynlerin çocuklara öğrettikleri bir yetenek değildir. Bu yüzden kitabının başında, dilin bu şekilde öğrenildiğini savunan Augustinus'u eleştirmektedir. Çünkü bu tarz bir öğrenme etkinliğinde insanın (çocuk, bebek) öğrenmeyi nasıl öğrendiği sorusu boşlukta kalmaktadır. Wittgenstein, "oyun kuramı"nı getirerek bu soruyu aştığını düşünmektedir.

Peki yapısalcı dilbilim, örnek olarak Wittgenstein ne diyor bu durumda? Dil olguların toplamıdır ona göre. Olgu derken gönderimi, yani nesnesi duyu organlarıyla saptanan fenomenler kastediliyor. İyi de gönderimi maddi olmayan varolanları ne yapacağız? Etik, estetik değerler var. Demokrasi, devrim, aşk, sanat, varlık, kavram gibi fenomenler var. Bunlar hiç değilse dilde, zihinde var. Yaşamla bağı büyüktür bu terimlerin. Wittgenstein, tüm bunları dünyanın, dolayısıyla dilin dışına atıyor. Ayrıca teolojik kavramlar da yok sayılıyor. Tanrı, melek, cennet gibi dilde, düşüncede varolanlar da dünyanın dışına atılıyor. Olgu değildir bunlar deniliyor. Kabul. Öte yandan dilimizde ve zihnimizde var oldukları da bir gerçek. Bizim, icat ettiğimiz, uydurduğumuz bu kavramları, dilin ve dünyanın dışında görmek sorunlu geliyor bana. Bilmiyorum, size nasıl görünüyor? Olgusal olmadığı için sosyalizm, sınıfsız toplum ve ütopyalar da dünyanın, dilin dışına atılmaktadır. İki eser birlikte düşünüldüğünde Wittgenstein'in da Saussure gibi sosyal ve ekonomik olayları dikkate almadığı, dolayısıyla da her şeyi, kendisi de toplumsal bir ürün/yaratı olan dilden giderek açıkladığı anlaşılmaktadır.

Avrupa yapısalcılığından söz edildiği gibi Amerikan yapısalcılığından da söz edilir. Sapir, Whorf, Chomski en başta gelenlerdir. Chomski, Evrensel Dil Kuramı'yla dilin doğuştan gelen özelliğine dikkat çekiyor. Dil kalıplarıyla doğuyoruz ama doğduğumuz toplumun dilini öğreniyoruz ona göre. Üstün dil yoktur Chomski açısından. Tüm dillerde ortak bir öğe var. Her dilde aynı kategoriler mevcut. Özne, nesne, yüklem, bağlaç vs. Üretimsel dil teorisiyle Chomski, kendi dilimizle sonsuz sayıda cümle üretebildiğimizi ileri sürmektedir. Her dilde sayılı sözcük vardır. Sayılı sözcükle sonsuz cümle kurulur. Chomski "edinç" ve "edim"

kavramlarını kullanıyor. Edinç, dil yeteneğimizin kendisi, bu da dilin içeriği demektir. Bir de edim var bu da konuşmamıza karşılık gelir. Biçimseldir. Saussure bunları dil yetisi ve parol (söz) olarak ayırmıştı. Chomski bir de derin yapı-yüzeysel yapı kavramlarını kullanıyor. İlki esastır, yüzey yapı ikincildir. Bunlar da anlam ve söz dizimi, yani semantik ve sentaks ayrımıdır. Anlam ve biçim arasında diyalektik ilişki var. Belirleyen yan ise anlam, edinç... Gözlüğü düşünmem edinç onu sesle söylemem edimdir. İlki potansiyel diğeri fiildir.

Horoz Hangi Dilde Öter?

Horozun ötmesi elbette kendisine özgüdür. Doğal yapısına göre öter. Oysa bu sesi her toplum kendi anadilinin özelliklerine göre taklit etmektedir. Bu da dillerin kendilerine göre bir dünyayı anlama biçimi olduğunu işaret etmektedir. Demek oluyor ki bizim düşünme biçimimizi henüz biz doğmadan evvel anadilimiz düşünmüş oluyor. Dillerin kendilerine özgü dünya görüşleri, mantıkları, felsefeleri olduğunu iddia eden kurama Sapir-Whorf kuramı denilmektedir. Göreceli dil teorisi de diyebiliriz. Kuram, adını Edwar Sapir ile Benjamen Whorf'tan almaktadır. Horozun ötüşünü de bu kuram çerçevesinde söz konusu etmek gerekecek. İzafiyet teorisi olarak da bilinen kuramın ilk ortaya koyucusu Sapir'dir. Dil ile antropoloji ilişkisi üzerinde yoğunlaşan bir düşünür olmuştur. Amerikan yerli halklarını, dillerini, bu dillerin mantığını araştırdığında dillerin özgünlüklerini fark etmiş birisidir.

Whorf ise Sapir'in çevresinde olan ve ondan etkilenen pek çok düşünür içinde belki de en özgün olanıdır. Üstelik meslekten bir felsefeci veya dilci de değildir. Pozitif bilimlerde tahsil yaptığı anlaşılıyor. Sigortacılık türünden işlerin organizasyonunda çalışmıştır. Konumuz açısından Whorf'un yaptığı iş önemlidir. Çünkü "yanlış anlamaların" ortaya çıkardığı anlaşmazlıkları fark etmiştir. Sorunun merkezinde dilin olduğunu düşündüğü için kendisini dil çalışmalarına vermiş ve Amerikan yerlilerinin dillerini incelemiştir. Bunun için birçok dili de öğrenmek zorunda kalmıştır. Bu çalışmada dillerin kendilerine özgü düşünceler içerdiğini fark etmesiyle Sapir'in çalışmalarını öğrenmesi aynı sürece denk gelmiştir. Whorf'un fark ettiği şudur ki, dilleri birbirine çevirmek mümkün olmuyor. Çünkü bir kaynak dildeki nesneyi karşılayan sözcük hedef dile çevrildiğinde aynı anlamı, resmi vermiyor. Bunu anlaşılır kılmak için ben Türkçeden bir örnek vermek istiyorum: Gönül ya da yürek sözcüğünü Batı dillerine veya bir başka dile çevirdiğimizde aynı duygu ve düşünceyi yansıtmayacaktır.

Konuyu biraz daha açayım. Demek ki kendisi Amerikalı bir dil filozofu olan Sapir tarafından ortaya atılan ve yardımcısı –öğrencisi- Whorf tarafından geliştirilen dil kuramına göre bir insanın sahip olduğu anadilin mantığı, o insanın dünya görüşünü belirler. Yaptığım araştırmalarda horoz

sesinin –kısmen benzer olmakla beraber- her dilde değişik şekilde taklit edildiğini görmem zor olmadı. Bu da Whorf'un hipotezinin gücünü göstermektedir. Türkçede üü-ürü-ü sesiyle taklit edilen aynı sesi, Alman çocukların yaklaşık olarak kuk-kuri-ku sesiyle karşıladıklarına tanık olmak zor olmayacaktır. Kültür, dünya görüşü dili koşullamaktadır. Bundan dolayıdır ki bir Batılıya, adını sorduğunuzda size soyadını söyleyerek yanıt verecektir. Örneğin Türkçede hısım akraba adları epeyce detaylı olmasına rağmen Batılı amca ve dayıyı aynı sözcükle karşılarken hala, teyze, yenge gibi akraba kavramları da yine tek sözcükle ifade edebiliyor. Evcil hayvanlar, yaban hayvanları adlandırılırken de her dilin kendine özgü bir mantığı olduğu anlaşılmaktadır.

Sapir-Worf kuramını netleştirmek üzere bizde kullanılan diller üzerinden bir örnek daha vermek istiyorum: Kürt bir vatandaşın türkü, ağıt, şarkı söylemekte olduğunu, birçok Kürt vatandaşın da ezgiyi dinleyip ağlamaklı olduğunu düşünelim. Bunu da anadili Türkçe olan veya bir başka dil olan kişi görsün ve olup biteni anlamak üzere ezgide geçen sözlerin kendi diline çevrilmesini talep etsin. Sözler çevrildiğinde Kürtçe bilmeyen bu kişi, sözlere hiç de derin, duygusal, dramatik bir anlam yüklemeyebilir, ağlamaklı da olmayabilir, ilgisini de çekmeyebilir. Whorf'un, Eskimoların kara ilişkin çok sayıda sözcüklerinin olmasını işaret etmesi de düşündürücüdür. Bu örnek Whorf'un dil, düşünce, kültür ve coğrafya arasındaki sıkı bağı saptadığını göstermektedir. Her dilin bu denli içerik yüklü olması kuram sahiplerini yerel dilleri önemsemeye götürmüştür. Bütün dillerin genel bir niteliğe sahip olmasına itiraz anlamına gelen bu kuram, yine bir Amerikan yapısalcısı olan Chomski'nin evrensel dil kuramının gücü nedeniyle gözden düşmüş bir kuram olarak görülür.

Sapir-Whorf kuramının ülkemizdeki temsilcisi ya da savunucusunun Nermi Uygur olduğunu söyleyebiliriz. Benim yüksek lisans tezim de Uygur'un dile dair çalışmaları üzerinedir. Zaten bu konferansa dahil olmam da, tez çalışmamdan hareketle yayımladığım *Dil Felsefesi* (Belge Yayınları, 2018) adlı kitabım dolayısıyladır. Nermi Uygur'un 20 civarındaki eserinin neredeyse tamamı dil ile ilgilidir. *Dilin Gücü* (YKY, 2005) başlıklı kitabını anımsatmakla yetiniyorum. Uygur kitabında dilin adeta bir çeviri düzeneği olduğunu savunmaktadır. Var olanlara isim vermek onları varlık düzleminden bilme düzlemine transfer etmek anlamına gelir. Bilme de ad verme ya da çevirme etkinliğiyle birlikte gerçekleşir. Nermi Uygur Almanya'da katıldığı bir konferansta Almanca ile Türkçe düşünme arasındaki farkı nasıl da fark ettiğini anlatmaktadır. Konferansın konusu diyalektiktir. Alman düşünürler pek çok soyut kavram kullanarak konuyu açıklamak isterler, pek çok terim yanında idea, töz, geist türünden sözcükler havada uçuşur. Şeylerin iki boyutlu olduğu, karşıtların bir arada olduğu, çok yönlülük gibi açıklamalara vurgu yapılır. Uygur ise Nasreddin Hoca'nın "Hanım sen de haklısın" fıkrasında diyalektiğin içkin olduğunu

fark ettiğini söyler. Bu da horozun hangi dilde öttüğüne verilecek yanıtı ilgilendiren bir açıklamadır diye düşünüyorum. Uygur'un çalışmalarına paralel başka örnekler de verilebilir. Çünkü o da Sapir-Whorf kuramında olduğu gibi dilin tarihle, kültürle, coğrafyayla ilişkisini kurmaktadır. Karadeniz toplumlarının dilindeki deniz ya da bakıl kavramıyla Arabistan çöllerindeki halkların deniz ve balık kavramları benzer olmayacaktır. Keza sıcak iklimlerde yaşayan toplumlarda "ayağını yorganına göre uzat" türünden bir atasözü de türetilmeyecektir.

Sapir-Whorf kuramı, dil fenomeninin belirli bir özelliğini açıkladığını söyleyebiliriz. Yalnız eksik ve hatalı yanlarının da olduğunu vurgulamak gerekir. Bir kere bu kurama göre dil felsefeyi içeriyorsa felsefeyi de dil yapıyor demektir. Sanki dillerde hazır bir felsefe bulunmaktadır. Bu yorumdan hareket eden kişi ve kesimlere göre bazı diller daha üstündür. Örneğin Türkçeye oranla Osmanlıca veya İngilizce daha gelişkin bir dil olduğu için esasen felsefede bu gelişkin dillerle yapılmalıdır! Hatta ülkemizde de bu türden yaklaşımlar yüksek sesle söylenebilmektedir. Halbuki felsefeyi yapan dil değildir. İnsanlardır. Sosyal gerçekliğin belirlediği özneler, filozoflar, sanatçılar, bilginler ve edebiyatçılardır. Ayrıca Sapir-Whorf ikilisi -kendileri dememiş olsa da- bazı dillerin üstün olduğunu kabul etmektedirler. Çünkü bazı diller dünya gerçeğini daha elverişli açıklamaya uygun olabilirler! Oysa bana kalırsa diller arasında üstünlük yoktur. Toplumlar arasında üstün, ileri ve gelişmişlik gibi durumlar olabilir, vardır da, ama diller arasında ileri veya geri dil olduğu savunulamaz. Bu açıdan iletişim sağlanan her dil ile felsefe yapmak mümkündür. Osmanlıca, Türkçe veya İngilizce, Kürtçe… fark etmez.

Sapir-Whorf kuramı, anlamın ve bilmenin dilde içkin olduğunu söylediğine göre dili statik bir yapı olarak ele alıyor demektir. Oysa dil toplumsal gelişmelere bağlı olarak değişip gelişen bir varlıktır. Bu kuram için söylüyorum, sınıf olgusunu dışlamak buna denilir işte. Yani insanın dünya görüşünü, dolayısıyla düşüncesini hangi sınıfa mensup olduğu değil içine doğduğu dil belirler denilmektedir. Buna göre bir burjuvayla emekçinin, dillerinin aynı olduğu için dünya görüşlerinin de benzer olacağı ileri sürülüyor. Oysa Feuerbach ve Marx gibi materyalistlere göre "sarayda yaşayan başka kulübede yaşayan başka düşünür". Görüldüğü gibi Avrupa yapısalcılığında olduğu gibi Amerikan yapısalcılığında da tarihsellik ve toplumsallık elenmektedir. Özne aşınmakta ya da yok edilmektedir. Sosyal dünyanın insan tarafından kurulduğu, dolayısıyla değiştirilebilir, yıkılabilir, yeniden insan ve toplum tarafından inşa edilebilir olduğu reddedilmektedir.

Voloşinov'un Diyalektiği, Marr ve Stalin'in Dil Felsefesi

Voloşinov ve Stalin isimleri bizi 20. yüzyılın başındaki ulusal sorunlara, modern ulus devletlere ve ulusal meselelere bağlı olarak dil

meselelerine götürür. Pek çok dilli bir topluluktan oluşan SSCB'de dil sorunlarına ilgiyi anlayabilmeliyiz. Aynı durum bizim için de, bize benzer ülkeler için de geçerlidir. Mesela Türkiye'nin felsefe tarihinde Macit Gökberk ve Bedia Akarsu gibi felsefecilerin dile ilişkin de yazmış olmaları, modern ulus devlet olgusuyla ilgilidir. Sunumumun başında değindiğim 1928'deki "dil devrimi"ni de aynı bağlamda ele almak yanlış olmaz. Bu açıdan düşündüğümde dil felsefesinin bizim gibi toplumlardaki motivasyonu ile Batı toplumlarındaki motivasyonunun aynı olmayacağını da ileri sürebiliyorum. Sovyetlerdeki dile ilgi ile ülkemizdeki dile ilginin tarihlerinin örtüştükleri de anlaşılmaktadır. Dolayısıyla literatüre Moskova Dil Çevresi olarak girmiş olan konudan hareketle Voloşinov, Marr ve Stalin'in dil anlayışlarına kısaca değinmek istiyorum.

Hatırlatmak isterim ki Voloşinov'un Türkçeye *Marksizm ve Dil Felsefesi* (Ayrıntı Yayınları, 2001) olarak çevrilmiş bir kitabı bulunmaktadır. İçeriğine ve benim için ne anlam ifade ettiğine birkaç cümleyle de olsa değinmekle yetineceğim. Voloşinov'un dil felsefesine katkısı Marksist bağlamda olmuştur. Diyalektiği dil felsefesine uygulamıştır. Sesi, sözcüğü, cümleyi, paragrafı ve yapıtı tek tek ve parçalı ele almak yerine, bütünsellik içinde ele alır. Çünkü tüm bu yapılar arasında bağ vardır. Oysa yapısalcılık her öğeyi bir "yapı" olarak incelemek ister. Sentaks ayrı, semantik ayrı, sesbilim ayrı, kökbilim ayrı, gramer ayrı dallar olarak incelenir. Aynı kitapta yazar ideolojinin de sınırlarını genişletmiştir ve dil ile ideoloji arasında bağlar kurmuştur.

Moskova Dil Çevresi deyince Voloşinov yanında R. Jakopson, M. Bakhtin, Medvedev ve Nikolay Marr gibi isimlerin hemen akla gelmesi gerekir. Jakopson, "ben bir dil bilimciyim, dille ilgili hiçbir şey bana yabancı değildir" derken Sovyetlerde dile olan ilgiyi de işaret etmektedir. Tartışma ise 1917'de yapılan ihtilalden sonra dilin değişip değişmeyeceğidir. Çünkü Marksist öğretiye göre ekonomik sosyal temel değişirse üstyapının da değişmesi gerekir. Bilhassa başını Nikolay Marr'ın çektiği dilbilimciler, dilin bir üstyapı kurumu olduğunu "burjuva grameri" ve proletarya grameri" türünden kategorilerin olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Başlarda J. Stalin de bu kanaattedir. Ne var ki 1940'lı yıllardan sonra Stalin, sonraları *Marksizm ve Dil* (Kor Yayınları, 2017) adıyla kitaba da dönüşen yazı ve mülakatlarında dilin bir üstyapı kurumu olmadığını savunur ve dilbilimcilerce çatışmaya girişir. Stalin açısından sınıflara göre dil olmayacağı gibi yalnızca kelimeler, jargonlar değişiklik gösterebilir, o kadar. Ayrıca gramerin de değişmeyeceğini savunur.

Son olarak Nikolay Marr için bir parantez açmak istiyorum. Marr, Sovyetlerdeki diğer dilcilerden daha etkili olmuştur denilebilir. Çünkü siyasi çevrelerle yakın ilişki içinde oldu ve hem Lenin zamanında hem de Stalin zamanında tanınan, uzun yıllar kabul gören bir dil filozofuydu. Dili

yalnız felsefi bakımdan değil sosyolojik, siyasal ve antropolojik olarak da ele almıştır ve kendisine özgü bir dil teorisi geliştirmiştir: Yafet dil kuramı. Ona göre önce işaret dili ortaya çıkmış olmalı, peşinden tek heceli diller, daha sonra Türkçe gibi eklemeli diller doğmuştur. Bunu Rusça gibi çekimli diller izlemiş olmalıdır. Basit dillerden karmaşık dillere doğru bir gidişat var sanki. Marr'ın düşüncesine itibar edilirse, tüm diller, aslında bir dilin evrimleşerek çoğalması biçiminde günümüze geldi. Şimdi de bir bakıma "tersinden evrim" geçirerek azalmaktadır. Bu azalmada ve yeniden evrensel bir dile doğu ilerlemekte sosyalizmin de büyük bir rolü vardır. Diller arasındaki rekabete de gerek yoktur. İleride tek dile geçiş yapıldığında bu dilin bir etnisitesi de olmayacaktır.

Yani Türkçe, Almanca, İngilizce, Rusça, Ermenice... Bunlar milliyetlere gönderme yapmaktadır. Diller, evrensel bir dile dönüştüğünde onun adı bunlardan birisi olmayacak yalnızca "dil" olacaktır. Mevzuyu daha fazla uzatmak istemiyorum. Konuyu kısaca açıklamakla yetiniyorum. Evrensel dile geçiş konusu hipotetik bir tartışma olarak canlılığını korumaktadır. Öte yandan dilin Marr'ın düşündüğü şekilde devrimle birlikte değişeceğini savunmak bana da gerçekçi görünmüyor. Ayrıca dilin ürünleri olan sanat-edebiyat ürünlerinin değişeceğini düşünmek gerekir. Yine Stalin'in gramere vurgusu ve onun değişmeyeceğini söylemesi de sorunlu görünmektedir. Çünkü kısa zaman içinde gramerin değişmeyeceği doğru olsa bile hiçbir zamanda ve hiçbir devrimde değişmeyeceğini ileri sürmek de diyalektik anlayışla uzlaşmaz. Zira uzun binyıllar içinde gramerlerin de değişebileceği pekala iddia edilebilir.

Sonuç

Yüzyılı aşkın bir süredir felsefenin dil merkezli yapıldığı iddiası, yabana atılır bir iddia değildir. Bu yüzden "dil felsefesine dönüş" düşüncesinin özdeyiş haline gelmesi manidardır. Yeni bir filozof tipinin ortaya çıkması da yakın zamanda söz konusu olmuştur. Saussure, Wittgenstein ve Chomski ilk akla gelenlerdir. Dili kültürle ilişki içinde sunan, hatta her dilin kendisine özgü/içkin bir felsefesinin ve dünya görüşünün olduğu iddiası da yine çağımızın Sapir-Whorf kaynaklı bir iddiası olmuştur. Bu iddiaya göre sunumumuza başlık yaptığımız "horoz" metaforu da bu istikamette düşünülmüş bir metafordur.

Yine de dil felsefesini çağımızdan ve günümüzden ibaret saymak gerçekleri yansıtmaz. Zira dilin epistemolojik açıdan ele alınmasını Antikçağ'dan başlatmak yanlış değildir. Sofistik felsefenin kurucularından Gorgias'a göre varlık bilinemez, bilinse de "dil yoluyla" başkasına aktarılamaz. Genel olarak yaşamdaki gelişmelerin özelde ise felsefedeki gelişmelerin, Gorgias'ı yanlışladığı ileri sürülebilir. Örneğin bırakalım insanları, horoz bile hangi dilde öterse ötsün, meramını anlatabilmektedir. Hayvanların iletişimini düşünelim. Konuşmamda bu konuya giremesem de

biliyoruz ki doğal uzlaşıma bağlı olarak hayvanlar da belirli bir iletişim düzeneği içinde yaşamaktadırlar. Dil felsefesinin, göstergebilimle de ilişkilendirilmesi dikkate değerdir. Buna göre günümüzde "ötüş" de dahil olmak üzere her türden sessel veya görsel öğenin, okunabildiği ve anlaşılabilir olduğu kanaatine varabiliriz.

Felsefenin dile indirgenmesi en çok post-modern felsefeler için anlamlı oldu. Anything goes denildi. Her şey gider, zira her şey metindir. Bunlara göre var olan ekranda söylenendir; kitaptaki, gazetedeki, dergideki yaşamdır. Gerçekliğin ne olduğu tartışma kaldırır. Düşünceler, duygular, algılar gerçekliğin yerine geçer. Dil merkezdedir. Felsefe de dildedir. Çağımızda dilbilim, göstergebilim, dil felsefesi gibi disiplinler başta olmak üzere onlarca düşünsel akım ve anlayışın ortaya çıkmasının nedenini, yaşamın ve üretim ilişkilerinin karmaşıklıklarında aramak gerekir. Felsefede dilsel dönüş ya da girişte belirttiğim ifadeyle "felsefeden kaçış" da bu koşullarda ortaya çıkmıştır.

Yaşamdaki karmaşıklık yerine –adeta- yaşamın bir yansıması olan dilin, kültürün, düşüncenin sorunsal yapılması, özellikle mantıkçı pozitivizmin, felsefeyi mantık araştırmalarına indirgemesi, kanaatimce felsefenin sığlaştırılması gibi sonuçlar doğurmuştur. Çünkü genel olarak ana akım felsefeye özel olarak da dilbilim ve mantıkçı pozitivizme göre felsefeyi yapan dildir. Bu anlayışta dil öznenin yerini almaktadır. Dil merkezli anlayışta üretim olgusuna, sosyal gerçekliğe de yer verilmez. Dil öznedir, kraldır. Bu, ulus devletlerce desteklenir. Bilhassa her devlet kendi dilini yüceltir. Platon başlatmıştı dili yüceltmeyi. Çeşitli değişikliklerle sürmektedir. 1920'li yıllarda Türkiye'deki ve Sovyetlerdeki dile ilginin kaynaklarını da modern ulus devlet olgusunda aramak gerekir.

DİL VE MEDYA

HÜSEYIN ÇELİK

Prof. Dr. Nişantaşı Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi İletişim ve Tasarımı Bölümü

Öz

Dünyada binlerce yıldır yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiler dil ve güç oyunlarıyla şekillenmiş ve günümüze ulaşmıştır. Tarih boyunca çeşitli yönetim şekilleri meydana gelmiş ve oluşturulan dil oyunlarıyla yönetim mekanizması oluşturulmuştur. Dil idare için kullanışlı bir araç, güç elde etmek için elverişli bir enstrüman olarak değerlendirilmektedir. Her zaman güç elde etmek amacıyla dil hegemonik alanda etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Hegemonya yönetilenler ile yönetenler arasındaki sınırsız bağlılığa yaklaşan kitlesel bir ilişkidir. Bu ilişki ve bağlılık yalnızca iktidar grubunu çıkarlarını değil, tüm toplumun çıkarları ve arzularını karşılayacak ve aşabilecek durumda olmasından dolayı kazanılmaktadır. Bu bildiride güç oyunlarıyla kazanılan hegemonya ile dil ilişkisinin medya ile taşınması süreci ele alınmıştır. Bu doğrultuda günümüzde teknolojinin katkısıyla oluşturulan medyanın hegemonik biçimlerinin dilin yapısını şekillendirdiği ve gücü devam ettirdiği iddia edilmektedir. Bu iddianın ispat edilmesi için bir dil oyunlarıyla oluşturulan güç ilişkilerinin medyadaki yansıması ele alınmıştır. Araçsallık ve rasyonaliteyle oluşturulan teknoloji sayesinde oluşturulan dil biçimlerinin medya yoluyla aktarılmasının liberal düzenin katkısıyla hegemonyayı sağladığı ve devam ettirdiği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Medya, Neoliberalizm, Hegemonya

LANGUAGE AND MEDIA

The relations between the rulers and those ruled for thousands of years in the world have been shaped by language and power games and reached today. Throughout history, various forms of management have occurred and a management mechanism has been established with language games. It is considered a useful tool for language manipulation and a convenient instrument for obtaining power. Language has always been used as an effective tool in the hegemonic field in order to gain power. Hegemony is a mass relationship that approaches unlimited allegiance between those who are ruled

and those who rule. This relationship and commitment is gained because it is in a position to meet and exceed not only the interests of the ruling group, but also the interests and desires of the whole society. In this paper, the process of transferring the relationship between the hegemony gained through power games and language with the media is discussed. In this direction, it is claimed that the hegemonic forms of the media created with the contribution of technology today shape the structure of the language and maintain the power. In order to prove this claim, the media reflection of power relations created by a language game is discussed. It is considered that the transfer of language forms created by the technology created with instrumentality and rationality through the media provides and maintains hegemony with the contribution of the liberal order.

Keywords: *Language, Media, Neoliberalism, Hegemony*

1. GİRİŞ

Dünyada binlerce yıldır yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiler dil ve güç oyunlarıyla şekillenmiş ve günümüze dek varlığını sürdürmüştür. Dil idare için kullanışlı bir araç, güç elde etmek için elverişli bir enstrüman olarak değerlendirilmektedir. Her zaman güç elde etmek amacıyla dil hegemonik alanda etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Hegemonya yönetilenler ile yönetenler arasındaki sınırsız bağlılığa yaklaşan kitlesel bir ilişkidir. Bu ilişki ve bağlılık yalnızca iktidar grubunu çıkarlarını değil, tüm toplumun çıkarları ve arzularını karşılayacak ve aşabilecek durumda olmasından dolayı kazanılmaktadır.

Gelişmiş iletişim teknolojilerinin son yıllarda müthiş bir şekilde kullanılması dile bir daha göz atılması gereğini ortaya çıkarmıştır. Dil binlerce yıldır toplumsal gelişimin en önemli kaynağı ve mekânı almaya devam etmektedir. Dil öncelikle söz ile oluşturulmuş daha sonra yazı ortaya çıkınca önemli şekilde dönüşüme uğramıştır. Yazıdan önce dil sözel kültür olarak adlandırılmaktadır. Günümüzde sözel kültür varlığını sürdürmektedir. Fakat yazının kültürel dönüşümü başlatması ve her türlü ilerlemeyi sağlaması sözlü kültürü geri planda bırakmıştır. Sözlü kültür yıllardan beri kulaktan kulağa anlatılan ve insanların dolayımıyla biçimlenen anlatılardan ibarettir. Dil sözlü ve yazılı kültürün şekillerindendir ve medya sayesinde geniş halk topluluklarına biçimlendirilerek aktarılmaktadır

Dil iletişimsel eylemin en önemli biçimidir ve insanlar binlerce yıldır düşüncelerini davranışları dillerini oluşturarak göstermişlerdir. Diğer insanlarla ve halklarla bu şekilde ilişki kurmaya çalışmışlardır. Diğer insanlarla iletişim eylemine girişmek için sadece tavırlar ve davranışlar yetmemiş, sözler yoluyla daha etkin bir iletişim eylemine girişmişlerdir. İnsanlar dil sayesinde kendi iç iletişimini biçimlendirmeyi, toplumla bilgi alışverişi yapmayı, davranışlarını ifade etmeyi öğrenmişlerdir[1].

Dil yıllarca eskiyerek şekillenmiş ve ardında bir kültürü barındıran bir oluşum meydana gelmiştir. Bu nedenle topluluk ile onlara ait olan dil arasında bir ilişki bulunmaktadır. Böylece meydana getirilen kültürel anlam, insanların duygu ve düşüncelerinin, içinde yaşadığımız doğayı ve varlıkların anlaşılması sağlanmıştır. Dil bu aşamada bir aracı pozisyondadır. Yani varlıkları tanımlayabilmek ve anlamlandırmak üzere kurulmuş bir şekiller dizgesidir. Fakat bu şekiller dizgesi yıllarca tarih ve kültür ile anlamlandırılarak günümüze ulaşmıştır.

Dil ile iletişim eylemi arasında bir ilişki bulunmaktadır. Dil ile aracılaştırmış sesler dizgesi ile meydana getirilmektedir. Fakat sesler dizgesi anlamlı bir bütün içerisinde çeşitli kurallar çerçevesinde geliştirilmişlerdir. Söz okuryazarlıktan önce ortaya çıkmıştır. Okuryazarlık ise yazının icadından sonra oluşmuştur. Fakat uzun yıllar yazıyı kullananlar küçük bir azınlıktır ve bunu güç sağlamak için yapmışlardır. Yazı icat edilmeden ve yaygınlaştırılmadan önce sözlü kültür egemendir. Tarih, din, masallar hatta felsefe sözlü kültür biçimleri ile aktarılmıştır. Örneğin masal anlatan kişi sözelliğin sularına girmiş demektir. Masalların kalıpları bulunmaktadır ve bu kalıplar belirli bir ritim ile ilerlerler[2]. Masal anlatıcısı bu ritmi yakalamışsa bu kalıplar işe yarar. Düş gücünden yararlanarak öyküler uydurulur. Masalı dinleyenlerde çocukluktan itibaren bir bilinç oluşur. Bu nedenle sözellikle hiçbir şeyi bellemeye gerek yoktur. Bunları çocuk zaten dinleye dinleye zamanda öğrenecektir. Bu nedenle çocuklar masalları tekrar tekrar dinlemek isterler, bu şekilde ritim yeniden yaratılmış olmaktadır[3]. Sözellikle bir şeyi harfi harfine

---

[1] Sanders, Barry (1999) Öküzün A'sı: Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi, İstanbul: Ayrıntı Yay, s.: 70.

[2] Sanders, a.g.e., s.: 21.

[3] Sanders, a.g.e., s.: 22.

hatırlama yoktur ve kültür biçimine katılan her şey önemlidir[4]. Sözellik kültür sayesinde kalıcı olmakta ve gelecek kuşaklara aktarılmaktadır.

Sözlü kültürde yaşayan insanlar çok şey öğrenirler. Bu aşamada kulak büyük önem taşımaktadır. Oysa okuma ve yazma ediminde gözler ön plana çıkmaktadır. Aristoteles gözün devamlı bir şeyi yakaladığını böylece fiziksel ve saldırgan olduğunu oysa kulağın edilgen bir organ olarak her şeyi dinlediğini ve her uyarıyı açık olduğunu söylemiştir[5].

Çocuklar dili yaşayarak öğrenirler. Onlar dili öğrenmek için sözleri kulaklarıyla duymak zorundadırlar[6]. Okuryazarlık çağına geldiklerinde sözellikten yazılı dünyaya geçecekler ve buna direneceklerdir. Her şeyi somut olarak görmek isteyeceklerdir. Oysa yazı soyut, şekiller dizgesidir. Okuryazarlık bu soyutlar dünyasına adım atmaktır. Dilin gelişmesi okuryazarlık sayesinde olmuştur. Fakat sözlü kültürün etkisi zayıflamıştır.

Walter J. Ong'un söylediği gibi sözlü kültür birinci ve ikinci sözlü kültür dönemleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Birinci sözlü kültür devri yazı ve matbaa kavramlarını bilmeyen, iletişimi yalnızca konuşma diliyle yapan kültür biçimlerinden oluşmaktadır. İkinci sözlü kültür dönemi ise radyo, televizyon ve diğer iletişim araçlarını ifade etmektedir. Çünkü bu teknolojik araçlar yazı ve metin oluşumundan çıkıp konuşma diline dönüşmüşlerdir[7]. Bu bildiride Ong'un ifade ettiği günümüzde yaşanan ikinci sözlü kültür döneminde dil ile medya arasındaki ilişkinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Günümüzde ileri teknolojik araçlar sayesinde sosyal medya olarak adlandırılan yeni medya şekilleri ortaya çıkmıştır. Geleneksel sözlü kültür biçimlerini kolaylıkla kullanılabilmesini imkân kılan bu araçlar sözü ve yazıyı tekrar tekrar dolayımlayarak yeni bir kültür formu meydana getirmişlerdir. Dilin günümüzde güç oyunlarıyla kazanılan hegemonik alanın dil sayesinde medyaya taşındığı ve dilin bu aşamada hegemonik bir şekillenme yaşadığı görülmektedir. Öncelikle söz üzerinde durulması ve yazıya geçişte

---

[4] Sanders, a.g.e., s.: 23.

[5] Sanders, a.g.e., s.: 30.

[6] Sanders, a.g.e., s.: 42.

[7] Ong, Walter J. (1999) Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözün Teknolojileşmesi. Çev: Sema Postacıoğlu Banon, İstanbul: Metis Yayınları, s.: 23-24.

yaşanan dönüşümlerin ortaya konulması gerekmektedir. Dili meydana getiren bu unsurlar medya ile dolayımlanarak günümüzdeki dil yapısını ortaya çıkarmıştır. Böylece medyada egemen olan hegemonik dil yapısının ortaya konulmasının önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Sözellikte zaman yavaş akmaktadır. Zamanla her şey öğrenilir ve bu yüzden aceleye de gerek yoktur. Doğaçlama şeklinde oluşturulan kültür şekilleri mevcuttur. Örneğin caz, doğaçlama olarak icra edilir, masal doğaçlama yapılır, Anadolu'da âşıklar saz çalarak doğaçlama yaparlar ve birbiriyle yarışırlar[8]. Sözel kültür bu şekilde binlerce yıldır oluşturulmuştur İnsanlar acı şeyleri unutmayı, güzel şeyleri de hatırlamaya öğrenmişlerdir. Yazı ve matbaa ortaya çıkınca bu düzen olduğu gibi bozulmuştur. Çünkü artık bir tarih yazıcı bulunmaktadır. Bu tarih yazıcı tarihi acılarıyla, güzelliklerle her şeyi yazmak durumundadır. Bunun üzerine iktidarlar tarihi kendi düşünce tarzına uygun olarak yazılması için tarih yazıcılarının yazdığı metinleri biçimlendirmek istemişlerdir. Çeşitli kültürel yapıtlar ortaya çıktığında ise bunlar ile artık baş edemeyen egemenler başka yöntemler aramaya başlamışlardır.

Matbaa vasıtasıyla kitaplar hem Avrupa'da hem de Osmanlı da dini kitapların çoğaltılması iddiasıyla din sınıfından izin alınarak basılmıştır. Sonra burjuva sınıfının bir aracı olarak gazeteler ortaya çıkmıştır. Ardından gazetelerin yaygınlaşması ile gazetecilik mesleği başlamıştır. Önce ticari gazeteler, sonra da fikri gazeteler yaygınlaşmıştır. Yazı bu aşamada dilin aracılaştırdığı ilk biçimdir. Yazı soyut bir oluşumdur ve ait olduğu dile tekabül etmektedir. Dilin kültür biçimlerini yazıya aktarılması amaçlanmıştır. Dilin yazıyla dolayımlanmasından sonra gazeteler, telgraf, radyo, sinema, televizyon ve en son cep telefonu ortaya çıkmıştır. Radyo kulağa hitap ettiğinden sözlü kültür biçimlerine daha çok benzemektedir. Oysa televizyon hem göze hem de kulağa hitap etmektedir. Dikkat edilirse bu iki aracı kullanmak için okuryazar olmaya ihtiyaç yoktur. Böylece yazının önemi daha fazla anlaşılmaya başlamıştır. Çünkü yazılı kültür paylaşmak, daha geniş çerçevede olgunlaştırmak mümkündür.

Bilgisayarın medya alanına girmesi ile birlikte oluşan teknolojik araçlar sözel kültür şeklini andırmaktadır. Çünkü ihtiyaç duyduğu her şey anında insanın elinin altındadır ve tüm bunların sözellikte olduğu gibi her an yapmak imkânı elde edilmiştir. Fakat televizyon ve diğer elektronik cihazlar sözelliği meydana getirmektedir. Çünkü televizyonda ses kesme, soru sorma ve doğallık mevcut değildir[9]. Radyo ise ambalajlanmış bir ileti şeklini sunmaktadır. Çünkü belli kurallar dahilinde programlar

---

[8] Çelik, Hüseyin (2018) *Dil ve Yeni Medya*, İstanbul: Doğu Kitabevi, s.: 71.

[9] Sanders, a.g.e., s.: 45.

yapılmaktadır. Televizyon sözellikten oldukça uzaktır ve televizyon programlarındaki ses ve görüntüler gerçek insan ile doğanın yanılsamasından ibarettir[10]. Günümüzde sosyal medya olarak ifade edilen oluşum kolay, paylaşımcı ve insanları mış gibi bir araya getiren sanal bir dünya oluşumunu vaat etmektedir. Bilgisayar ile şekillenmiş bu dünya bilgisayar programlarını imkanları ile oluşturmuş geleneksel medyanın alternatifi olarak sunulan bir ortamdır.

Geleneksel kitle iletişim araçlarının özellikleri sosyal medya alanında taşınmıştır. Bunların tümünü kullanmak isteyen dijital oluşumlar kolayca her şeyin şeklini almış ve çeşitli alıcıları içerisinde barındırarak pusulasız bir yapı ortaya çıkarmışlardır. Bu pusulasız yapı aslında 20. yüzyılda gerçek gerçeküstüler ve Dadacılar tarafından resme yansıtılmıştır. Dil bir şekilde evrilmiş ve tuvaller binalar ile edebiyat yapıtları, şiirsel saçmalıklar ve görsel espriler ile doldurulmuştur[11]. Postmodern anlayış olarak ifade edilen bu tarzda gösterge enflasyonu hakimdir ve tüm kurallar yıkılarak kuralsızlıklar getirilmiştir. Tüm bu oluşumlar rastgele tarihten koparılarak şimdiyi öngören bir metin oluşturmayı hedeflenmiştir. Kategoriler yıkılarak, parçalanarak düzensiz ve kaotik bir yapı meydana getirilmiştir.

Bu oluşumlar günümüzde sosyal medyada açık bir şekilde görülmektedir. Sosyal medya dilin tümleşik yapısının parçalandığı bir ortam meydana getirilmiş ve bilgisayarın ayrık parçalı yapısı sosyal medyaya taşımışlar. Yazıyı oluşturan semboller bilgisayar programı, elektronik kitap ve çeşitli uygulamalara bırakmıştır. Meydana gelen bu yapıdaki tüm araçlar, saatten kitaba kadar zihni etkileyen bir metafor şekli halindedir. Böylece cahilliğin artması söz konusudur. Birinci metafor olan kitabın yerine geçen bilgisayar büyük bir dönüşümü insanlara yaşatmaktadır.

Günümüzde bilgisayar okuryazarlığının oluşturduğu içsel metni ortadan kaldırmış ve onun yerine ekran modelini yerleştirmeye çalışmıştır. Bu geçiş, insan yaşamını ucuz bir meta olarak gören duyarsız, umursamaz gençlerin oluşumuna yol açan psikolojik bir ortam oluşturmuştur[12]. Baskın bir metafor olan alfabetik metin diğer bir metafor olan bilgisayar ekranına toslamış durumdadır. Bu iki metaforunu bir arada durması mümkün değildir[13]. Çünkü bu alfabetik metin metaforu okuryazarlık sayesinde metni okuyup anlamayı hedeflemektedir. Diğer metafor olan sosyal medya uygulamaları o anı, yani şimdiyi yaşama, gevezelik etme, kendi değişik

[10] Sanders, a.g.e., s.: 45.
[11] Sanders, a.g.e., s.: 88.
[12] Sanders, a.g.e., s.: 126.
[13] Sanders, a.g.e., s.: 121.

yerlerde gösterme, beğenilme, beğenme ve kendini sanal ortama yerleştirme çabasıdır. Zaten okuryazar kitle televizyonla "öldüren bir eğlence" ortamına girerek ciddi programların bile aracın özelliğinden dolayı bir eğlence biçimine dönüştürerek o programın izleyiciye satılması şeklindedir. Bu durum Dallas Smythe'nin şu sözlerini hatırlatmaktadır. *"Siz programları istemiyorsunuz reklam aralarında televizyon programlarını izliyorsunuz"*, veya "*izleyicilerin reklamverenlere satılması*" eylemi gerçekleşmiş olmaktadır[14].

2. DİL VE HEGEMONİK ALAN

Hegemonya kavramı, önceleri kültürel üstünlük ve liderlik üstünlük unsurlarıyla birlikte askeri üstünlük unsurlarını da kapsamaktaydı. Fakat hegemonyanın kaynağı doğrudan açık zorlama tehdidi değildi[15]. Hegemonyanın sağlanması şiddet ve kaba kuvvet kullanılmasının yanı sıra Gramsci'nin söylediği rıza örgütlenmesi mekanizmalarıyla da oluşmaktadır. Çünkü demokratik kapitalist ülkelerde rıza ve zorlama arasındaki karmaşık ilişkiler söz konusudur[16]. Hegemonyanın sağlanması için çeşitli enstrümanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Hegemonya, iktidarın toplumsal ilişkilerle ilgili gündelik anlayışımızı biçimlendirme ve bu sessiz ve örtük iktidar ilişkilerine rıza gösterme şekillerimizi uyumlulaştırma yollarını vurgulamaktadır[17]. İnsanlar hegemonik toplumsal mekanizmalardan ödünç alınmış kavramları benimserler ve pasif konuma sokulurlar. Aslında insanların düşünceleri ve eylemleri arasında daima tutarsızlıklar bulunmaktadır[18]. Örneğin seçimlerde daima bir ortak akıl devreye girer. Zaten geleneksel entelektüeller onlar adına düşünüp karar vermişlerdir. Ortak aklı oluşturan sadece entellektüeller değil, aynı zamanda onları yaratan ve destekleyen kurumlar, örgütler ve onlara dayatılan yaşam biçimlerinden ileri gelmektedir[19]. Zizek iktidarın bize kısıtlayan şeye rıza göstermeye bizi nasıl mecbur ettiğini ve bizzat özgürlük ya da direniş anlayışının nasıl gizli bir egemenlik aracı olarak kullanabileceğini göstermiştir[20].

---

[14] Smythe, Dallas W. (1981) Dependency Road: Communication, Capitalism, Consci ousness and Canada. Norwood: Ablex Publishing Corp.

[15] Ives, Peter (2011) Gramsci'de Dil ve Hegemonya, İstanbul: Kalkedon, s.: 106.

[16] Ives, a.g.e., s.: 107.

[17] Butler j. ve diğ. (2005) Olumsallık, Hegemonya, Evrensellik, İstanbul: Hil, s.:

[18] Ives, a.g.e., s.: 130.

[19] Ives, a.g.e., s.: 132.

[20] Butler j. ve diğ., a.g.e., s.: 39; Zizek, Slavoj (1993) Tarrying with the Negative, Kant, Hegel and the Critique of Ideology, Durham: Duke University Press, s.: 150.

Althusser, devletin ideolojik aygıtları adını verdiği (hükümet, idare, ordu, polis, mahkemeler, hapishaneler vs.) doğrudan tahakküme yönelmiş yapılar ile devletin ideolojik aygıtları (DİA) dediği, sistemin kendisini içinde olumladığı ve yeniden ürettiği ideolojik yapıları (ilk elden belirlemede dinsel, öğrenimsel, aile, hukuk, siyasal DİA'ları) ayrıştırma işine girişmiştir. Althusser'in devletin ideolojik aygıtlarından birisi olarak gösterdiği medya egemen ideolojiyi yayan ve koruyan bir yapıdadır[21]. Medyanın doğasını oluşturan dil bu aşamada önem kazanmaktadır. Dil bu aşamada en önemli bir hegemonya biçimidir. Her türlü hegemonyanın aracı olan dil kendine has bir dünya tasarımı oluşturur. Böylece bir anlam üretme süreci ve sistemi olan dil siyasi amaçlar için kolaylıkla kullanılabilir[22].

Dil binlerce yıldır bir metaforik değişme ve dönüşüme uğramıştır. Dilin günümüzdeki bu metaforlar sürecinde şekillenmiş, olguları ve olayları tanımlamalarda çok daha etkin hale gelmiştir. Dil bir organik mekanizma olarak ilk hegemonya biçimini oluşturmaktadır. Günümüzde bu mekanizma ileri teknolojik araçlar sayesinde daha rahat ve kolay uygulanabilmektedir. Binlerce yıl önceki retorik biçimler hegemonik sürecin önemi bakımından kitlelere verilen ilk işarettir. Medya bu aşamada iktidarlardan gelen tüm bilgileri dolayımlayarak hegemonik dilin taşıyıcısı vazifesini üstlenmiştir. Bu kapsamda her türlü iletiler medya tarafından dolayımlanarak insanlara iletilmektedir. Sonuçta hegemonik dilin inşası bu şekilde yapılarak geniş kitlelere aktarılmakta ve kültürün de içerisinde dahil edilmek suretiyle kalıcı hale dönüştürülmektedir.

3. SONUÇ

İnsanların en önemli iletişim aracı olan dil, hem insanların bir araya gelmelerini sağlamış hem de bilimsel ilerlemenin en önemli vasıtası haline gelmiştir. İnsanlar arasında tespit edilen güç oyunları ile yönetim mekanizmaları oluşturulmuştur. Çünkü dil iktidar için önemli ve elverişli bir araçtır. Sözel olarak ortaya çıkan dil yazının bulunması ile birlikte önemli derecede gelişmiş ve yazının bulunması insanlığın ilerlemesini sağlamıştır. Kuşaktan kuşağa aktarılan dilsel ifadeler bir kültür biçimi meydana getirmiş ve kalıcı, gelişime açık olan bir sistem haline dönüştürülmüştür.

Okuryazarlığın gelişmesi önemli bir mihenk taşı olmuştur. Kültür yazı sayesinde aktarıldıkça başka insanlar bu yapıları geliştirmeye ve bilimsel ilerlemeyi tesis etmeye başlamışlardır. Sözlü kültürün geçici yapısı, yazılı kültürün ise kalıcı yapısı birbirine ters bir durum meydana getirmişlerdir. Yazılı kültürün ortaya çıkmasından sonra sözlü kültürün

---

[21] Althusser, Louis (2014). İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, çev: Alp Tümertekin, İstanbul: İthaki Yayınları, s.. 51.

[22] Ives, a.g.e., s.: 137.

medya sayesinde tekrar önemli hale gelmeye başladığı görülmektedir. Teknolojik araçlar sayesinde kültürün ambalajlanmış biçimini sunan bu oluşum aslında sözlü kültürün başka bir biçimini sunmaktadır. Sözellikten uzak olan bu araçlar farklı bir evren oluşturmakta ve yeni bir dil oluşumunu insanlara dayanmaktadır. Yeni medya oluşumları devreye girince bu araçların yazılı kültürü ile arasındaki uçurum daha kolay hissedilmeye başlamıştır. Dilin medya tarafından dolayımlanmış bu şekli hegemonik alana yardım eder vaziyettedir. Çünkü iktidarların değişim ve dönüşüm yapabilmeleri için bu elverişli aygıtlar sayesinde insanları kendiliğinden rıza göstermeye mecbur etmektedir.

Teknolojik gelişmeler sayesinde yaşanan tüm bu değişimlerin okuryazarlığa aykırı durumların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu mecrada aktarılan mesajlar anlamsız ve gereksiz olarak yapılandırılmaktadır. Böylece dilin bu şekilde dönüşümler yaşaması, yazılı kültürü olumsuz şekilde etkileyen ve bozan bir yapıyı ortaya çıkarmaktadır. Günümüzde dil birçok araç tarafından biçimlendirilerek hegemonik alanın oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır. Dilin etkin olarak kullanıldığı medya ortamının iktidarlar için bir aktarma kayışı meydana getirmektedir. Dil çeşitli iktidarlar tarafından dolayımlanmakta ve medyaya servis edilmektedir. Böylece medyada iktidarın arzuladığı hegemonik biçimleri her zaman görmek mümkündür. Rasyonalite kullanılarak oluşturulan teknoloji sayesinde oluşturulan dil biçimlerinin medya yoluyla aktarılmasının hegemonyayı sağladığı ve devam ettirdiği değerlendirilmektedir.

MOLLA PƏNAH VAQIF VƏ MOLLA VƏLI VIDADININ DIL DÜŞÜNCƏSINDƏ "ÖLÜM" KONSEPTININ MENTAL MƏNASI

RƏSULOV RÜSTƏM KAMAL OĞLU
Prof.Dr., kamalrustam@mail.ru

THE MENTAL MEANING OF THE CONCEPT OF "DEATH" IN THE LINGUISTIC THINKING OF MOLLAH PANAH VAGIF AND MOLLAH VALI VIDADI

Summary

The article examines the analysis of the concept of "death" in the language of the XVIII century Azerbaijani poets Molla Panah Vagif and Molla Vali Vidadi. The name of the concept - the key word "death" has not only real-physical, but also expressed sacral meanings. In the linguistic thinking of the Azerbaijani Turkic speakers, death is imagined as a transition from the mortal world to the eternal world. "Death" Azerbaijani (Turkish) culture reveals the features of the national character as an important concept. The lexeme of death has a certain frequency of development in their creaitivity. The lexeme of death has a reflecting polysemantic function, folk beliefs in the texts of M.P. Vagif and M.V. Vidadi. The concept of "death" in the language thinking of these poets embodies the sacral meaning and allows it to become relevant as a symbol. The lexeme of death also reflected means "fear."

In the eighteenth century, human attitude toward death provides interesting material on the philosophical issues of existence. The concept of death is presented in the work of M.P.Vagif in irony and joke, but in the works of M.V.Vidadi – in Sufi discourses. In this case, the ritual context of the language is clearly felt in M.P.Vagif, but on the other hand, we can see the dominance of religious thought clearly in the creativity of M.V.Vidadi. The concept of death is interesting from the point of view of motive analysis of the poetic thought of the XVIII century.

Key words: *concept, language thinking, characters, mentality, Sufism, religious discourse lexeme*

Açar sözlər: *konsept, dil düşüncəsi, simvol, mentallıq, sufizm, dini diskurs, leksem*

Müasir elmdə "konsept" termininin tətbiqində müəyyən sərbəstlik və məna yayğınlığı müşahidə olunur. Amma "konsept" bir anlayış kimi yalnız linqvokulturologiyaya deyil, həm də koqnivistikaya və semanantikaya daxil olmuş, ondan dilçilik elminin müxtəlif sahələrində fərqli aspektlərdə geniş istifadə edilir.

Dilçilikdə konseptlərin tədqiqinə ilk müraciət edənlərdən biri olan S.A.Askoldov onu "eyni bir sıradan çoxsaylı predmetləri əvəz edən təfəkkür strukturu" hesab edirdi (1:174).

A.Vejbitiska konseptləri "xarici gerçəkliyi dərketmə aləti kimi" nəzərdə tutur, yəni "dil vasitələri ilə bəzi izahedici konstruksiyalar şəklində təsvir olunmalıdır. Konseptlər etnospesifikliyə malikdir və ona görə də müxtəlif xalqların mədəniyyətlərini, onların özünəməxsusluğunu və ümumi əlamətlərinin öyrənilməsi məqsədilə müqayisə etmək üçün istifadə oluna bilər" (2: 348).

Konseptlərin bir hissəsi empirik xarakter daşıyır: konsept üçün etnomədəni spesifikliyin olması vacib deyil; heç də bütün konseptlər dəyərdən ibarət deyil. Konseptlərin təhlilində vacib cəhət konseptin ayrıca sözün əsas (lüğət) mənası üçün mövcud olmasıdır.

"Konsept" sözün bazasında konnotasiyanı və konkret – hissi assosiasiyaları ehtiva edərək, tamam məzmunu ilə bir yerdə doğulur. Konseptin məzmunu bir çox sözlərin məzmunundan, mətnlərdən və kontekstlərdən təşəkkül tapır. V.V.Krasnıx "Konseptdən mətnə və əksinə" məqaləsində konsepti "mətnyaradıcı vahid kimi" nəzərdən keçirir (3:57). Konsept "partlayış nöqtəsi" kimi mətni həyata gətirir, bir tərəfdən, mətnin yaranmasında ilkin məqamdır, digər tərəfdən onu qavramağın son məqsədidir" (3:57). Mətnin yaranma prosesi onun janrı ilə müəyyənləşmişdir (4: 12-15). Deməli, konsept mətnyaradıcı funksiya ilə yanaşı, janryaradıcı potensiala malikdir. Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadinin yaradıcılığında müxtəlif klassik janrlar (qoşma, gəraylı, müxəmməs, qəzəl, müstəzad və s.) gerçəkləşir ki, onların əsasında, sujet strukturunda müxtəlif konseptlər dayanır. Konseptlər poetik mətnlərin tematik vəhdətini təmin edir.

XVIII yüzil Azərbaycan şairləri Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadinin yaradıcılığı müxtəlif konseptlər konpleksindən ibarət olan konseptual mənanı təşkil edir. Mətn vasitəsilə konseptlərin tədqiqi klassik induktiv metodikaya əsaslanır. "Ölüm" konseptinin təhlili konseptin nüvəsi ətrafında assosiativ konturlar yaradan semantik səviyyələrlə bağlıdır.

İnsan ömrünün faniliyi hər iki şairin metafizik düşüncəsinin əsas ideyasıdır. Bu hissi bədbinlik hissini gücləndirən amillərdən biri də ölümdür. "Bu dünya"ya inamsızlıq ideyası şeirlərin ana xəttidir.

Vidadinin mətnlərində ölüm hadisəsi mütləq xronotoplaşdırılır. Ölüm qeydə alınmış nöqtədir, zaman da bu nöqtənin ətrafında strukturlaşır.Ölmüş adamın bədənin obrazı bu şeirlərin fabulasını təşkil edir. O, ölümün fizioloji proses kimi təsvirini verir. Ölüm gözəgörünməz mövcudluq kimi şeirlərinin havasında dolaşır. Vaqif isə ölümün mövcudluğunu görümlü edir. Axirət dünyasının vizual bərpası mifoloji düşüncə qanunauyğunluğu ilə aparılır. Vaqif tanatoloji effekti vizual üsulla yaradır. "Orada"-məzarda insanı nələr gözləyən – dəhşət xofunu gözündə əyaniləşdirir, "görümlü" edir. Qaranlıq otaq (ev) axirət məkanının obrazıdır. Məzar ("o dünya") "bu dünya"nın tərsidir.

Gün gedərsən o qaranlıq, dar yerə,

Qonşu olmaz, çağıranda səs verə,

Bir kimsə tapılmaz qapından girə,

Görərsən dörd tərəf divar, ağlarsan (5:165).

Divar ölülər və dirilər, işıq-qaranlıq məkanını ayıran sərhəddir. Məzar divarının o üzü artıq baxış üçün qapalı, qaranlıq məkandır.

Vaqif sanki axirət – ölüm dünyasını "ələ salmaqla" ölüm qorxusunu özündən uzaqlaşdırırdı. Vidadi isə ölümü xatırlamaqla onun varlığını daim ömrünün içində hiss edir, " o, (Molla Vəli Vidadi – R.K.) rahatlığın axirətdə olması fikrini yəqinləşdirmişdir" (7:151).

Mifoloji təfəkkürün əsasını oppozisiyalar təşkil edir. Binar (ikili) məntiq mifololəşdirmə alətidir və məhz oppozisiyalar elementar-hissi qavrayışın məlumatlarını nizamlayır və konseptuallaşdırır. Vaqifin mifopoetik təfəkküründə "ölü-diri" semantik oppozisiyası strukturyaradıcı element kimi çıxış edir. Vaqif üçün sevgili yarın yarın onun məzarı üstünə gəlməsi "dirilməsi", yardan ayrı düşməsi isə "ölməsi" kimi mənalandırılır.

Vaqifin mifopoetik düşüncəsində "ölü – diri", Vidadidə isə "vətən – qurbət" oppozisiyası daha aktualdır.

Həsrətindən öldüm, öldüm, dirildim,

Nə bir yada saldın, nə sual etdin (5:56).

Xalq mədəniyyətində toy və yas mərasimləri izomorfdur. Həmin əlaqə ölüm və doğumun izomorfizmi ilə bağlı təsəvvürləri əks etdirir. Xalq düşünücəsində ölüm insanın tamam "qeyb olması, itməsi kimi deyil, yenidən doğuluşu, dirilməsi, yaxud başqa dünyaya keçidi kimi düşünülür.

Vaqifəm, qıldım bu şuxun hüsnünü fikri xəyal,

Günbəgün incəlibən oldu tənim muyə misal,

Axırı verdi məni bərbadə bu qaşı hilal,

Qəbrimin daşına yazsın bu sözü əhli-kamal,

Dilbərin məndən uzaq olmağı öldürdü məni (5:118).

Yaxud

Köçdü, heyf oldu, gözəl, Vaqif, dəxi düşməz ələ,

Bir siyah kirpik ucundan bağrımı dələ-dələ.

Həşrədək hərgiz məzarımdan kəsilməz vəlvələ,

Qəbrimin daşınə yazın, oxuya hər kəs, gülə,

Bilə kim, yarın iraq olması öldürdü məni (5:119).

Molla Vəli Vidadidə ölüm "qəriblik" konseptlərindən ayrı düşünülmür. "Qurbət" simvolik mənada "o dünya"nı, qəriblik "müvəqqəti ölümü" bildirir.

Xəstə düşdüm, gələn yoxdur üstünə,

Qərib öldüm, bikəs öldüm, yad öldüm.

Xəbər olsun yaranına, dostuna

Qərib öldüm, bikəs öldüm, yad oldum (6:20).

"Dünya-toy-bayram" metaforik formulu ilə "ölüm" mənasını sanki unutmaq, təhtəlşüurdan kənarda saxlamaq istəyir. Ona görə də "ölü-diri" qarşıdurmasında "diri"yə üstünlük verir. Vaqif ölüm məkanını qədim mifoloji modellər əsasında yaradır: ölülər və dirilər məkanını ayırır, "ora"nı da "həyatlaşdırır". "Ancaq onun (Molla Pənah Vaqifin – R.R.) əqidəsi belədir ki, ən ağır məşəqqət belə ölümdən, axirət dünya xülyasından yaxşıdır" (7:151).

Onu da qeyd edək ki, Vidadinin və Vaqifin mərsiyələri yalnız ritual diskursun əsas əlamətlərini və bədii xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, həm də hər iki şairin emosional tipini və psixoloji obrazını səciyyələndirir. Müraciətlər, təkrirlər bu mətnlərin konseptual məkanını təşkil edir.
İbrahimxəlil xanın oğlu Cavadın ölümünə həsr etdiyi müsəbbedə - mərsiyəsində Vaqif həmin ifadəni işlədir, onun nazik vücudunun torpaqla bərabər olmasına acıyır.

Sərbəsər geysin qara bundan geri dövran, Cavad!

Oldu çün nazik vücudin xak ilə yeksan, Cavad! (5:156)

Vidadi üçün məzar bədənin (vücudun) torpağa qarışmasıdır, yəni bədənin "xak ilə yeksan" olması ömrün sonudur və insanın başqa varlığa transformasiyasıdır.

Enmədən sinə vücudum, doldu qəbrim qan ilə,

Gördüyün nazik bədən xak ilə yeksan oldu, gəl!

Rəxti-tərdən incinən tən həmdəm olmuş mar ilə,

Üz tutub qarıncalar yollara karvan oldu, gəl! (6:54)

"Tən bir gün olur xak ilə yeksan, belə qalmaz" (Vidadi:62) ən çox təkrarlanan formuldur. Şairin gürcü knyazı Levonun ölümünə yazdığı mərsiyədə də həmin formula rast gəlirik:

Ah kim, gör neylədi bu gərdişi – dövran bu gün,

Eylədi bir növcavanı xak ilə yeksan bu gün. (6:60)

M.V.Vidadi "Müsibətnamə" əsərində Şəki xanı Hüseyn xan Müştaqın xaincəsinə öldürülməsi təfərrüatı ilə təsvir olunur. Hüseyn xanın "xabi qəflətdə yatması" artıq ölümdən xəbər verir, çünki mifoloji düşüncədə yuxu müvəqqəti ölümdür. Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, həm Hüseynxan Müştap, həm də Ağa Məhəmməd şah Qacar yatmış vəziyyətdə qətlə yetirilmişdir. Vidadi ərəbcə bir sitatı şeirin strukturuna daxil edir: "Belədir təqdir "iza caəl qəza ə'məl-bəsər" ("Qəza gələndə göz kor olur") (6: 67).

Bir günorta vaxtı xali buldular fürsət məgər,

Qalmamış getmiş dərində hiç dərbəndan bəşər,

Doldular ol xabi – qəflətdə yatarkən bixəbər,

Belədir təqdir "iza cəal qəza əməl – bəsər"

Özgə fikrə düşmə çox, haqdan gələn fərmanə bax. (6:67)

Göründüyü kimi, Vidadi qətl hadisəsini - Hüsyen xanın ölümünü "haqdan gələn fərman" kimi qəbul edir.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın yatarkən öldürülməsi etik normalara görə namərdlik sayılsa da, mifoloji prinsiplərə görə məntiqidir.

Taci-zərdən ta ki, ayrıldı dımaği-pürqürür,

Payimal oldu təpiklərdə, səri-sərdarə bax! (5:109)

Bu hadisəni salnaməçilər də təsdiqləyir: "İndi isə Ağa Məhəmməd xanın özünün tacsız başı körpə uşaqların oyuncağı olmuşdu. Onun murdar meyiti isə meydanın ortasına atılmışdı...

Məhəmməd bəy Ağa Məhəmməd xanın başını Məhəmməd Rəfi bəyin yaxın adamı ilə Balakənə İbrahim xana göndərdi. Həmin xan da onun başını bir əyləncə kimi valinin tamaşasına çıxartdı...” (8: 36).

Ağa Məhəmməd şahın faciəli sonluğu, özünün gözlənilən edamdan qurtulması (“Bax” rədifli şeirində) Vaqifin dünyagörüşündə “qırılma nöqtəsi” olur. Qacarın ölümü çırağın sönməsi metaforası ilə mənalandırılır.

Sübh söndü şəb ki, xəlqə qiblə idi bir çıraq,

Gecəki iqbalı gör, gündüzdəki idbarə bax! (5:109)

Beləliklə, konseptin adı – “ölüm” açar sözü kimi yalnız real-fiziki deyil, həm də sakral mənaları ifadə edir. Azərbaycan türkcəsi daşıyıcılarının dil düşüncəsində ölüm fani dünyadan əbədi dünyaya keçid kimi təsəvvür edilir. “Ölüm” Azərbaycan (türk) mədəniyyətinin mühüm konsepti kimi milli xarakterin xüsusiyyətlərini açıb göstərir. “Ölüm” leksemi onların yaradıcılığında müəyyən işlənmə tezliyinə malikdir. M.P.Vaqif və M.V.Vidadinin mətnlərində ölüm leksemi xalq inanclarını əks edərək polisemantik funksiyaya malikdir. Bu şairlərin dil düşüncəsində “ölüm” konsepti sakral məna təcəssüm edərək, simvol kimi də aktuallaşmasına da imkan verir. Ölüm leksemi həm də “qorxu” mənasını özündə əks etdirir.

XVIII əsr insanının ölümə münasibəti varlığın fəlsəfi məsələləri üzrə maraqlı material verir. M.P.Vaqifdə ölüm konsepti kinayə - zarafat, M.V.Vidadi isə sufizm diskurslarında təqdim olunur. Bu zaman M.P.Vaqifdə dilin ritual konteksti, M.V.Vidadidə isə dini düşüncənin dominantlığı aydın hiss olunur. Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi dil düşüncəsində axirət- “bu dünya” qarşıdurması “ölüm” konseptinin assosiativ hüdudlarını müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat

Аскольдов С.А. Концепт и слова // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология: подред.проф.В.П.Нерознака.-М.: Academia, 1997.

Вежбицка А. Семантические универсалии и описание языков.-М.: Языки русской культуры, 1998.

Красных В.В. От концепта текста и обратно (к вопросу о психолингвистике текста) // Вестник Московского университета. Сер.9. Филология.-№1.-М.: МГУ, 1998.-с.53-70.

Липатова А.П. Местные легенды: механизмы текстообразования. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.-Ульноск, 2008.

Vaqif. Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1988, 192 s.

Vidadi. Əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1977, 126 s.

Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Məqalələr. Bakı: “Təhsil”, 2017, 424s.

Mirzə Yusif Qarabağı. Tarixi-safi // Qarabağnamələr.II kitab. Bakı:Yazıçı, 1991, s.6-91.

GENDERED DISCOURSE THROUGH PATRIARCHAL SOCIETY

ISGANDAROVA NIGAR VALISH
Prof., Dr. , Sumgayit State University
Azerbaijan, isgani@gmail.com

Abstract

This paper aims to articulate the problem of relationship between an individual and society and its outreach through literary texts. I argue that the paradigms of interrelation of women, men, and society, particularly in the communities with pivotal patriarchal status have been directly adapted to the concepts and theories of society development. In the history of philosophy and sociology, various paradigms of society have been developed; the most popular among them are associating society with a bio-organism, analyzing society and an individual from an anthropological point of view, constructing a functionalist approach to this problem. J.J. Rousseau, Spinoza, Diderot, R. Merton, E. Durkheim for centuries have attempted to define a society and highlight its essential features.

In this research, the problem is developing through the literary texts of the prominent Azerbaijan writer Anar and his literary characters, focusing on their moral and ethical priorities. As a basis for our research, we have chosen the Robert Merton's structural functionalism approach.

In addition, I agree with many scholars who believe that the movement of history has a spiral shape and at each turn of this spiral, the assessment of the individual by society is equivalent to the totality of values determined by society itself. It is accepted that the number of moral values is stable, but their combination is changing, corresponding to the Fibonacci Sequence, where spirals have a fixed proportion determining their shape (Vauclair 2009).

I propose that in all patriarchal societies, the mode of perception of a woman by a man occurs at the level of his genetic memory. Moreover, the memory dictates him the same values as it was centuries ago. The code has not been changed since the period of the Lost Paradise. We will trace this formula of stable genetic memory and changing forms of assessment in a male-dominant society on the examples of the literary characters in Anar's "White harbor" and Edgar Poe's "Ligeia".

***Key words**: literary text, stereotypes, fate, sinfulness, limitations, dream*

Introduction

In the community that forms new relationships, a person becomes free from ideological prejudice and myths, develops his life according to new laws. This man leaves aside dreams and romance embodied in the values that have overcome the test of centuries. However, this complicated and shifting time, with its unstable political and economic situation, patriarchal norms of the society negatively influences and forces the human nature. Fiction with its artistic images and means of representation animates these negative phenomena of human nature according to reality. In the Literary Studies, the mechanism of relationship between a person and a community is the most disputable. This problem becomes even more relevant while projecting it onto the male-dominant society.

A person and a community, their interrelations have been emphasized by well-known Azerbaijan writer Anar and adapted to the problem of time and space. The existence of different spaces in parallel times, when a person can live in a 2-dimensional world bases on the Anar's art of composition. His hero adapts both to his surreal inner world with his own desires and ideals, and in the real world full of contradictions.

Baku of the mid XX century in the Anar's portrayal is a palette of male and female characters, events and phenomena of the Soviet society, which is constructed like a movement in a circle. One of his early works "Agh Liman" (White Harbour) was written in the 70-th of the XX century. This work became popular and was translated into many languages and published in Russia (1973, 1980, 1988), Poland (1978), Hungary (1972), Bulgary (1973), Turkey (1991) and other countries of Europe and Asia. It is interesting but "White Harbour" in Russian and other versions was translated as "Circle". This version completely answers the idea of the story, which tells the spiral of life of Baku citizen who in search of moral value and moral dignity pass their different circles. In this story Anar raises the problems of communication and respect in the society, tests and verifies the concept of a man in the community.

"Circle" and writer's literary tools

Anar's "Circle' describes the life of Baku intelligentsia. This was a special layer of Soviet people, whose daily routine was enriched in family problems, personal shortcomings and troubles. They were considered the "color of the nation", therefore, they made attempts to match up the requirements and obligations of this status. Despite their "specific position", the life of Soviet intelligentsia was full of contradictions, material deficit and moral dissatisfaction with duality of existence in parallel spaces. The life in a 2-dimensional world of soviet propaganda, and soviet reality, made the writers to create various literary tools, set of hints, signs and symbols to present forbidden thoughts, ideas and information.

Among the variety of literary tools Anar used such forms as an existence in a dream, as in the case of Neymat in "The White harbor", or the King in the anti-utopic tale "The Tale of a Good King", and/or Melikmammadli in the "White Ram, Black Ram". The dream of Neymat like a film tape reveals the symbols of the described society: grey striped pajamas and dressing gowns, traditional queues, a trip to Kislovodsk city as an attribute of a prestigious vacation for the Soviet people. In his dream, the long wait in a queue ends for Neymat unsuccessfully: he did not have on the striped clothes like everybody in the train station, he was "different", he was the "other". Therefore, he could not buy tickets for his family members to the train except his cat, which had striped skin...

This scene in the story evokes the sense of irony and frustration. Nowadays we should call it a violation of human rights: the bitterness of humiliated dignity, and the cat with prevalent rights than an ordinary person. Using hidden symbols in describing his heroes, Anar reveals the philosophy of the ideologized society. The author searches the truth in the eternal problems of being, and in this sense, "the images of time and memory" are important for him (Qarayev 1988). Awakened by his wife from a dream, Neymat again returns to his usual circle of life, where he had to hurry up to meet guests, to endure the whims and caprices of "respected relatives" and the hypocritical chatter of the neighbors.

Neymat is passionately waiting for changes in life. He cannot share his innermost trembling thoughts with anyone. He cannot explain to himself why every time passing by the post office, he hopefully asks for for a letter or message to himself promising unexpected changes. He comprehends the oddity of his act, realizes that no one will write him on demand. Never. Nevertheless, on a subconscious level, this expectation is nothing more than a search for himself in a confined space. He longs for an exit out of the vicious circle, looks for an answer and cannot find it. In despair, he rings Tahmina, reveals his innermost thoughts to her, and receives a long-awaited answer from her. She tells him a parable about doors, windows and mirrors. This parable is about the necessity of choice, which leads the fate of a person (Anar 2005). Tahmina launches the idea that any person is independent in making a choice, and challenges him to move in the direction of his will.

Another male character of the story, Zaur also faces the problem of choice. He also admits in a letter to Tahmina that all are scared of their hidden feelings, "perish from false obligations, pseudo-feelings, and conventions, invented by ourselves" (Anar, 2005). Zaur admits that Tahmina is different from everyone, because she is "free, like the wind ", and as a free person "she is not ashamed of her sentimentality ". He

considers that a person is happy when 'he can trust himself, be himself, be not a stamp (cliché), and/or an illustration on the topic" (Anar 2005). Why do both men in the story address to the same woman with vital questions? Why does Anar transfer to a woman the ability to answer their questions and possess the key to truth? Is it because she is highly educated, graduated from the Faculty of Philosophy with honors, or because she is real, "free as the wind" in her judgments and thoughts, not burdened with prejudices and clichés?

Z.Freud, Trinity of Being, and Sexuality in Literary Texts

At all times in the eyes of society, philosophy was not considered a woman's affair. Tahmina is a philosopher by education and way of thinking, she believes that "men create philosophy from books, and women from belly" (Anar 2004). This is the essence of the philosophy of life, as the history of humanity was originally based on male dominance and the hierarchy of male and female principles. As E. Giddens writes, the widespread prevalence of patriarchy is not the result of the supremacy of male physical strength, but primarily of the maternal functions of women, since childbirth and care for children make women dependent on men, including materially (1999, p. 164). A similar idea is developed in "A Dictionary of Gender Studies" that the ideology of male superiority is not grounded in sexual relations, but it is based in the global process of human reproduction in the interests of the race (Griffin 2017).

Tahmina often reminds the idea of the trinity of being (Anar 2004), the triad of birth, life and death. Even her mentioning of three components of world vision, such as a mirror, a door and a window, leads to the idea of the infinity of existence (Anar 2004). Often her statements are reminiscent of the Z. Freud psychoanalysis ideas, which were popular among the "golden youth" of the 60s of the twentieth century. Thus, according to the Freudian version, the mental life of a person is similar to the three-component model, delimiting the concepts of ego and consciousness, and depending on the character of social relations (De Sousa 2011). Tribulations, that Tahmina went through as a child affected the formation of her personality. Tahmina lost her mother very early. Raised by her grandmother, this girl, of course, constantly needed a mother-friend and adviser. This undoubtedly affected the formation of the young girl. From her childhood without a mother, she inherited "a sense of guilt, inferiority, anxiety and loneliness, as well as a departure from real life into the realm of dreams" (Freud 1989). It is not surprising that the lack of love in the family led her at the age of 18 to a married man, in whose love she found lost joy, faith and peace. Happiness was short-lived: a deceived and abandoned young pregnant woman experienced repeated stress and disappointment in love and life. Further fate and failures in the life of

Tahmina, due to Z. Freud, were the result of "suppressed or repressed sexual attraction" that appeared as a result of "seduction in childhood or adolescence." Thus, everyday life, our associations and dreams are constantly influenced by motives that we do not realize, i.e. everything is causal. It is rather difficult to understand these reasons, because they are hidden in the depths of our consciousness and carry the "personal meaning of a symptom or symbol."

Anar depicts Tahmina graphically: long arms, long legs, straight long hair falling over the shoulders. Neither eye color, no color of hair, or wearing – the writer does not convey any color indicators of Tahmina, except for the color of bright lipstick. She enjoys bright red lipstick, perhaps in protest against stereotypes and clichés, or in defense of women's independence. The schematic image of Tahmina resembles an ethereal creature, airy, euphoric, with eyes huge as an abyss. It is a voice from the phone talking to Neymat, It's a voice in the dark shore of a deserted beach, telling Zaur stories from her past and later whispering words of love to him. Tahmina's image resembles Ligeia from Edgar Poe's story: schematic, mystical and passionate, with black, mysterious eyes. It was in the eyes of Ligeia the whole mystery of her soul gathered, which the author was unable to ravel. Her knowledge was so vast and amazing that the man who loved her felt himself defenseless against this knowledge. By its content Ligeia is within the subconscious, and therefore she is personified more than a person is. She represents the knowledge that the narrator tirelessly seeks, the "hidden knowledge" that is not revealed either to Anar's characters, or E.Poe's man (Iskandarova 2010). The theme of "the journey of cognition", often found in Poe's stories, is also present in Anar's story. "This is also a kind of journey, but a journey into oneself: finding oneself in another person, and in oneself - a stranger, unfamiliar person" (Venediktova 1990). A separate plot line in Anar's stories is the theme of travel, which for different characters means their philosophy of life, time and memory. So, the tape recording in the stories "The White Harbour" and "The Last Night of the Outgoing Year" looks like the memory frozen in time, and restores in the consciousness the events of the past, and the emotions of people. It returns its listeners to the same circle of knowledge, where everyone discovers his feelings in others, and other people's thoughts become his own property It is similar to Tahmina's dreams, which she knows how to convey to others.

Tahmina can also be represented as the prototype of Scheherazade from the tales of "1001 Nights". Like an oriental fairy-tale princess who throughout the night tells the Padishah tales of incredible adventures, Tahmina methodically unravels the tangle of stories and memories from her past. She delays time, distances Zaur from reality, hides the present, and, like Scheherazade, tries to escape from "death." In search of happiness and

love, she does not realize that she is a projection of the past, which she cannot separate from, as she is the memory itself.

The theme of sexuality forms the basis of many conversations and characters in Anar's works, and in particular in the "White Harbor" ("Circle"). Anar does not describe vivid intimate scenes and does not differentiate body parts by gender. He does not invent special artistic means to attract the reader with erotic material. He speaks of this in a very gentle way: "Zaur's beautiful copper-colored muscular body", allusions to his sexual adventures; the glory of Spartak as "ladies' heartbreaker"; the pride of their parents for the "successes" of their sons, etc. However, all these descriptions are just "technical indicators" to the images of these characters. Even the speculations of the publishing house employees' about Tahmina's romance with Dadash, or with other unknown men - jewelers, directors and store managers - are associated with "restrictions that various social norms impose on the consciousness of an individual" (Isgandarova 2010).

Tahmina's sexual portrait is most accurately conveyed by the author through the fairy tale about the enchanted dress from the Azerbaijani dastan "Asli and Kerem", where the buttons on a dress of the bride are repeatedly fastened no matter how many times the groom tries to open. "This is a fairy tale about me," Tahmina confesses to Zaur. Many people think that they have unbuttoned all my buttons ... and I again fasten up to the chin and lock myself" (Anar 2004). I suppose, this tale fully reflects the spiritual world of Tahmina, a world that neither Zaur, nor any other man can appreciate. Even this tale of the enchanted dress is just a silly tale for him. Tahmina, in her turn symbolizes this princess, or rather, this dress itself. She is like the hidden knowledge of E. Poe's Ligeia, which could not be discovered or understood (Poe 1989).

Conclusion

The study of the problem of gender and society in the literary text is always relevant, since both a woman and a man are the main components of any human community and they fulfill certain missions in this society. However, it is the function of the women to keep the hearth, to accompany her husband in the reproduction of the human race, but also to bear aesthetic and spiritual values. Unfortunately, living in a patriarchal society, a woman has always been subjected to harassment, both physical and moral, among which social prohibitions and psychological restrictions play an important role. Describing these plots in their works, responding and expressing their attitude to the shortcomings of the society is an important mission of progressive writers. In the Azerbaijan literature, the name of Anar, his works and moral problems raised in them are always of great interest. The author loves the ordinary people of the big city, and treats their problems with understanding.

Compositionally, each work written by Anar causes much debate and discussion. The art of composition, to which he attaches great importance, is for him the subject of painstaking work and rigorous mathematical calculation. The culmination of the work rests on an effect, which, according to the author, should be strong, but not too definite. This ambiguity of the situation or omission of thought, accompanied by silence, gives each reader the opportunity to think through the plot conceived by the writer. In a sense, the work itself here "plays the role of a 'medium': it brings the reader to the peak of the experience, which is the threshold of discovery." Beyond this threshold of discovery, a painful search for truth begins. Nevertheless, Anar always remains faithful to his creative credo - “not to teach abstract truths, but to expose and criticize the shortcomings specific to modern reality” [11, 47].

References

ANAR, 2004, Ağ liman. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 416 pp.

АНАР, 2005, Белая гавань. Сочинения, Том 2. Проза. Баку: Юрд, 624 pp.

VARIATION IN KAZAKH AND ENGLISH PROVERBS ON EQUESTRIAN CULTURE

(AN INTEGRATED LINGUISTIC THEORY OF CULTURE)

ASSEL TEMIRBEKOVA
L.N. Gumilyov Eurasian national university
Nur-Sultan, Kazakhstan
asseltemirbekova2017@gmail.com

Abstract

Proverbs always represent cultural practice with a particular language. Therefore, proverbs describe culture by linguistic anthropological features and different cultural phenomena. Comparative and contrastive study of proverbs from two culturally specific and recognizable societies may focus on these important features. Such research may successfully define the proverbial concept of culture by means of abstraction and interpretation of proverbs of two culturally distinct societies. So the linguistic interpretation of proverbs directs to a proverbial theory, and, further on, to a linguistic theory of culture.

This paper examines proverbs on equestrian culture in Kazakh and English languages. It aims to find out how proverbs are formed and what principles serve in their formation. Then, these principles define the underlying features of the linguistic theory of culture outlined in linguistic anthropology by Duranti (1997), McKenna (1974), Ennis (2015), Gibbs, Johnsson and Colston (1996). Six linguistic theories of culture highlighted by Duranti (1997): 1) distinct from nature; 2) knowledge; 3) communication; 4) mediation; 5) a system of practices; and 6) participation help to formulate a new integrated linguistic theory of culture, which may be called the proverbial theory of culture.

Key words: *equestrian sport, culture, proverbs, Kazakh, English, proverbial theory of culture.*

Аннотация

Пословицы всегда представляют собой культурную практику определенного языка. Следовательно, пословицы описывают культуру с помощью лингвистических антропологических особенностей и

различных культурных явлений. Сравнительное и сопоставительное изучение пословиц двух культурно специфичных и узнаваемых обществ может сосредоточиться на этих важных особенностях. Такое исследование может успешно определить пресловутую концепцию культуры посредством абстракции и интерпретации пословиц двух культурно различных обществ. Таким образом, лингвистическая интерпретация пословиц направляется к теории пословиц, а затем к лингвистической теории культуры.

В статье исследуются пословицы о конной культуре на казахском и английском языках. Целью исследования являлется определение того, как формируются пословицы, и какие принципы используются при их формировании. Затем эти принципы определяют основные черты лингвистической теории культуры, изложенные в лингвистической антропологии Дуранти (1997), Маккеной (1974), Эннисом (2015), Гиббсом, Джонсоном и Колстоном (1996). Шесть лингвистических теорий культуры, выделенных Дуранти (1997): 1) отличная от природы; 2) знания; 3) общение; 4) медиация; 5) система практик; 6) участие помогает сформулировать новую интегрированную лингвистическую теорию культуры, которую можно назвать пресловутой теорией культуры.

***Ключевые** слова: конный спорт, культура, пословицы, казахский язык, английский язык, теория культуры пословицы.*

Introduction

Proverbs may be found in any language in the world. They differ in origin, meaning, semantic structure as well as their interpretation to another language. Sometimes proverbs mean the same ideas in two or more languages, and, vice versa, some of them may express different concepts. This paper attempts to analyze the proverbs on equestrian culture in Kazakh and English language and examine what principles serve in their formation in both languages. Thus proverbs on equestrian culture in both languages may be interpreted through the prism of proverbial theory of culture in the following research which determines the essential impact of the proverbs in a particular culture as means of mediation, participation, reaction and others.

Research method

Proverbs, being an important representative of a particular language and culture, describe the culture with the peculiar linguistic anthropological features of a language and different cultural phenomena in the society. The comparative and contrastive study of proverbs from two culturally specific and recognizable societies may focus on these important features. Furthermore, the proverbial concept of culture by means of abstraction and interpretation of proverbs of two culturally distinct societies may present the data which is not usually recognized through other linguistic or cultural items. So the linguistic interpretation of proverbs directs to a proverbial theory, and, further on, to a linguistic theory of culture.

Two ***research questions*** are studied in this paper:

1. How proverbs on equestrian culture in Kazakh and English languages are formed?

2. What principles serve in their formation?

Proverbs on equestrian culture in Kazakh (200) and English (200) were collected in the current research in order to study the formation of proverbs on the same subject in two languages:

- the same lexis is used to express the same idea;
- the same lexis is used to express different ideas;
- different lexical items are used to express the same idea;
- different lexical items are used to express different ideas.

Comparative and contrastive study of proverbs in two languages is based on four peculiar factors which examine proverbs from different angles and identify their linguistic and cultural value in a particular society (Bhuvaneswar, 1997). The initial one is *the social factor* which determines how a person uses the proverb in a society in a particular setting. The second one is *the setting* which means the environment in which the proverb is used. Another one is the combination of *the subject and action* in which the social actor speaks in the proverb. The last factor is *the language* as the medium through which the social actor uses the proverb.

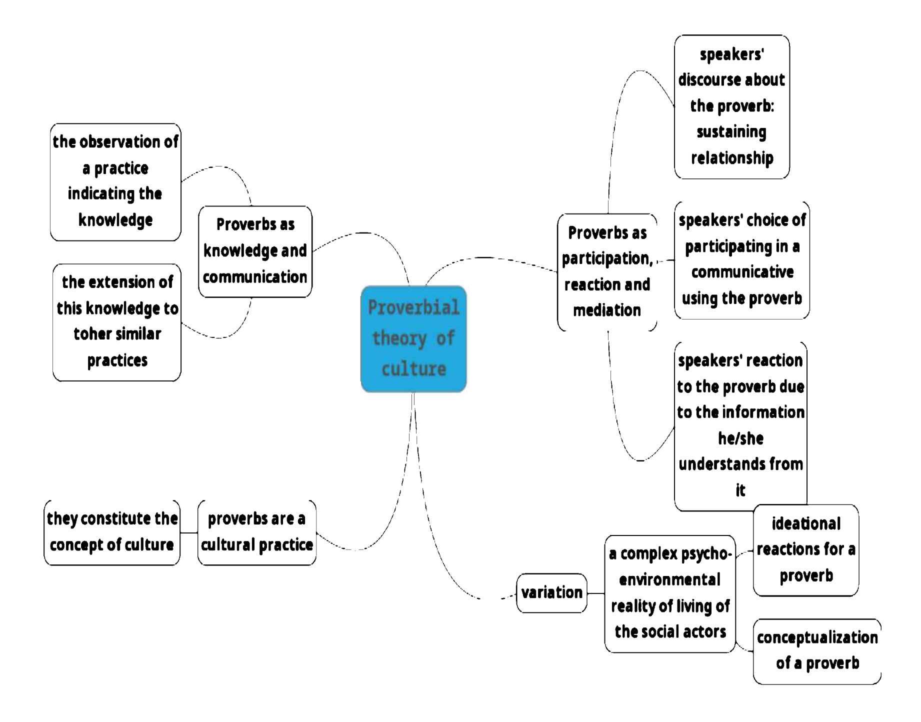
Literature review

A linguistic theory explains the concepts of culture have different perspectives. One of them is the combination of six linguistic theories of cultures presented by Duranti (1997) determine the following parts: 1) distinct from nature; 2) knowledge; 3) communication; 4) meadiation; 5) a system of practices; 6) participation.

Another one is the linguistic theory of culture from the anthropological perspective studied (Thompson, 1992), as communication (Geertz, 1973), and proverbs researched with a linguistic theory of culture (Mieder, 1992).

In Kazakh linguistics, A. Kaidarov initially researched Kazakh proverbs. Chakyroglu, Suiyerkul, Aitmukhametova, Turumbetova, and Smanova (2018) studied proverbs of lexem “tongue”. Mazhitayeva, Omasheva, Tazhikeyeva, Kadyrov, Talaspayeva, and Otynshina (2015) and Tursyn and Abisheva (2018) examined zoonyms in Kazakh and English proverbs.

Other Kazakhstani scholars, Alymbaeva, Ramazanov, and Sagatbek dwelt on the concept of “horse” in their research. K. Zhumabekov studied the use of horses in proverbs in English and Turkish languages. Most papers concern the research on proverbs and determine their linguistic and cultural values in a particular language and society. However, this paper examines the Kazakh and English proverbs on equestrian culture analyzing their linguistic lexis, items, and semantics from another angle. Further on, the author attempts to investigate the proverbial theory of culture given in the map below which describes the complex nature of proverbs in a particular language and society, and how aspects combine a set of important issues hidden in the proverbs.

Analysis of variation in Kazakh and English equine proverbs

Formation of proverbs with lexis

The author selected and analyzed proverbs in Kazakh and English languages (200 proverbs in each language). The analysis shows that:

The most frequently used *equine term* in Kazakh proverbs is *AT* (112) which means *horse.* For instance, *Er qanatı – **at*** [Male wing is a horse].

In English proverbs, the most common equine term is loader's horse (90). For example, in the proverb *Like a **loader's horse**, that lives among thieves.*

The setting contains ***exclusive** words of **objects*** in Kazakh and English available in those specific environments.

Item/ Kazakh	Item/ English
1. Food: syt, bal, sorpa, mai, şeker	1. Food: oats
2. Tools: tumar, zhylde, kanat, **it**, arba, qamşı	2. Tools: **dog**, cart, horse-shoe, boot, saddle, gift
3. Names and people: Qambar ata, awıl, Kökpar, toy, ene, bala, patşa, jigit	3. Names and people: St. George, Yorkshire, Cambridge, Latin, wife, master, king
4. Measurement units: age, numbers, currency (teñge), baylıq, sandıq, qunı	4. Measurement units: money, free, hired
5. Equine terms: tulpar, **at**, jılqı, qunan, qulın, bïe, ayğır, arğımaq, tay	5. Equine terms: **Loader's horse**, collier's horse, rocker's mare, mule, Turk's horse

The proverbs on equestrian culture in both languages evidence in containing *similar groups* of lexical items like food, tools, names and people, measurement units, and other specific equine terms. However, the *lexical items* are completely *different*. This evidence that Kazakh and English languages come from different language families, and cultural values gain different linguistic and cultural backgrounds.

Formation of ideas with semantics

System of practices as ideas in proverbs will be analyzed in four aspects: 1) the same lexis is used to express the same idea; 2) the same lexis is used to express different ideas; 3) different lexical items are used to express the same idea; 4) different lexical items are used to express different ideas. These aspects give an opportunity to analyze proverbs in Kazakh and English equestrian culture, and show their differences and similarities of using lexis and items, thus identifying cultural values and phenomena in two different societies.

- **The same lexis is used to express the same ideas:**

In Kazakh: *Jigitke layıq at twar* [A man has the appropriate horse born for him].

In English: Every man has his hobby horse.

- **The same lexis is used to express different ideas:**

In Kazakh: *Ay minbey atıñdı maqtama, jıl turmay äyeliñdi maqtama* [Don't praise a horse without riding a month, don't praise a wife without living a year with her].

In English: A horse, a wife, and a sword may be shewed but not lent.

- **Different lexical items are used to express the same ideas:**

In Kazakh: *Jaqsı atqa bir qamşı, Jaman atqa mıñ qamşı* [One whip for a good horse, a thousand whips for a bad horse].

In Engish: A good horse should be seldom spurred.

Different lexical items are used to express different ideas:

1.

In Kazakh: *Mıñ qoyğa - bir Şopan, Mıñ jılqığa - bir Qambar* [One Shopan for a thousand sheep, One Kambar for a thousand horses].

In Engish: A Royston horse and a Cambridge master of arts will give way to nobody.

Conclusion

The comparative-contrastive analysis of the proverbs in Kazakh and English in present paper showed that proverbs on equestrian culture in both languages contain exclusive words of objects available in those specific environments and societies. The analysis of the lexis formation shows similar groups of lexical items and different lexical items used in the proverbs.

The analysis of the semantics and ideas presented in the proverbs of two languages constitutes that two factors are more common: the same lexis is used to express different ideas; and different lexical items are used to express different ideas.

The paper claimed to research an integrated linguistic theory which comprises linguistic and anthropological features of culture and different cultural phenomena of two distinct societies in the proverbs by examining their lexis and semantics. Further research will be devoted to the proverbial theory of culture, i.e. equine proverbs of Kazakh and English languages as knowledge and communication, participation, reaction, and mediation which evidence cultural values and linguistic features of a particular language and society.

References

Alymbaeva, Z. A., Ramazanov, T. B., & Sagatbek, S. N. Cultural And Semantic Nature Of The Concept «Horse». *Herald*, 175.

Bhuneswar, C. (1997*). A Sociolinguistic Analysis of Selected Telugu and English Proverbs.* PGDTE Project. Hyderabad: CIEFL.

Chakyroglu, A. K., Suiyerkul, B., Aitmukhametova, K., Turumbetova, Z., & Smanova, B. (2018). Analysis of the proverbs related to the lexemes "tongue/language". *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, (85), 97-115.

Duranti, A. (1997). *Linguistic Anthropology.* Cambridge: Cambridge University Press. pp. 23-50.

Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Khaidarov, A.T. (2004). *Khalyq danalyghy: qazaq maqal-mătelderīnīn͡g tüsīndīrme sözdīgī zhăne zertteu*. Toghanaĭ

Mazhitayeva, S., Omasheva, Z., Tazhikeyeva, A., Kadyrov, Z., Talaspayeva, Z., & Otynshina, S. (2015). Universal and Idioethnic Characteristics of Proverbs and Saying with Zoonyms in the English and Kazakh Languages. *Rev. Eur. Stud.*, *7*, 178.

Mieder, W. (1992). *A dictionary of American proverbs*. New York: Oxford University Press.

Tompson, J.B. (1992). *Ideology and Modern Culture*. Oxford: Polity Press. pp. 125-162.

Tursyn, N., & Abisheva, S. (2018). Cross-cultural Peculiarities Of English, Russian And Kazakh Proverbs With Zoonyms. In *Lingvodidaktika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya: aktual'nyye voprosy i perspektivy issledovaniya,* pp. 392-398.

Wilson, F.P. (1975). *The Oxford Dictionary of English Proverbs Third Edition*. Oxford: The Clarendon Press.

Zhumabekov, K. Z. The Use Of Horses In The Kazakh And Turkish Proverbs. *Herald*, 59.

BAYM, NINA, GOTTESMAN, RONALD, and etc., 1989, The Norton Anthology of American Literature, W.W. Norton & Company, 2457 pp.

ВЕНЕДИКТОВА, Г.Д., 1990, Поэзия американского романтизма. Автореферат докт. дисс. Moskva

ГИДДЕНС Э., 1999, Социология. М.: Эдиториал УРСС, 1999, 704 pp.

GRIFFIN, GABRIELE, 2017, A Dictionary of Gender Studies. Oxford University Press, Current Online Version. https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/

ISGANDAROVA, N. V., 2010, Gender problems in women' novels in the XVIII-XIX centuries//Stereotypes in Literatures and Cultures. Berlin, Bern, N. York, Oxford, Wien, 2010. XVI, 300pp., pp.168-182. ISBN 978-3-631-60448-9

ИСКЕНДЕРОВА, Н.В., 2010, Поиски истины в рассказе Э.По «Лигейя». // ИзВГПУ, серия Филологические науки, № 2(46), Волгоград: p. 175-179

FREUD, SIGMUND, 1989, An Outline of Psycho-Analysis (The Standard Edition). W.W. Norton & Company, 144 pp.

QARAYEV, Y., 1988, Meyyar – şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 451 pp.

DE SOUSA, AVINASH, 2011, Freudian Theory and Consciousness: A Conceptual Analysis. Mens Sana Monogr. Jan-Dec; 9(1): 210–217. doi: 10.4103/0973-1229.77437

VAUCLAIR, CHRISTIN-MELANIE, 2009, Measuring cultural values at the individual-level: considering morality in cross-cultural value research. RAM. Revista de Administração Mackenzie On-line version, vol.10 no.3 São Paulo May/June. ISSN 1678-6971

PROGRAM

TÜRKÜ - 2 December Wednesday 2020

09:30 - 10:00 **Registration**

Opening Speeches

10:00 - 11:00

Prof. Dr. Turgay BERKSOY
- Rating Academy Supervisor / TURKEY

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN
- Founder & CEO of Rating Academy / TURKEY
- Çanakkale Onsekiz Mart University/ TURKEY

Prof. Dr. Nurida NOVRUZOVA
- Conference Co-President
- Baku Slavic University / AZERBAIJAN
- International Relations Consultant of Rating Academy

Prof. Dr. Sholpan ZHARKYNBEKOVA
- Conference Co-President
- L. N. Gumilyov Eurasian National University / KAZAKHSTAN

Professor and chair Uli SCHAMILOGLU
- Department of Kazakh Language and Turkic Studies
- Director, Ph.D. in Eurasian Studies Program Nazarbayev University (Kazakhstan)
- Professor Emeritus / University of Wisconsin-Madison (USA)

Prof. Dr. Rafiq NOVRUZOV
- Vice Rector of Baku Slavian University, AZERBAIJAN

Prof.Dr. Akbota Zholdasbekova
- Vice-Rector for International Cooperation of L. N. Gumilyov Eurasian National University / KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Sergey Konstantinovich ZAKHARIA
- Rector of Komrat State University, MOLDOVA

Prof. Dr. Zhanseit TUIMEBAYEV
- Deputy Chairman of the Assembly of People of Kazakhstan,
- Head of Assembly of People of Kazakhstan's Secretariat Executive Office of the President RK,
- PhD in Philology, Professor,

- Honorary Professor of Niğde ömer halisdemir üniversitesi, Turkey,
- Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Republic of Kazakhstan the Republic of Turkey (October, 2010-October, 2016)

First Session of Keynote Speakers
Moderator: Prof. Dr. Nurida NOVRUZOVA

11:00 - 12:30	ETHNO-LINGUISTIC TRANSFORMATIONS IN MODERN KAZAKHSTANI SOCIETY AS A REFLECTION OF GLOBALIZATION PROCESSES **Prof. Dr. Sholpan Zharkynbekova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)** The Need for Common Standards in Teaching Turkic Languages Across Turkic Societies **Assist. Prof. Dr. Funda Güven** **Department of Kazakh Language and Turkic Studies / Nazarbayev University (Kazakhstan)** Eski Türk Yer Adlarının Yapısal Ve Anlamsal Özellikleri (Структурно-семантические особинности **древнетюркскич топонимов**) Prof. Dr., Maqripa YESKEYEVA, **L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan**

Second Session of Keynote Speakers
Moderator: Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK

14:00 - 15:30	**Çarpazlaşan Mədənıyyətlər, Koqtınıv Lınqvıstıka Və Ya Mədənıyyət Tarıxı Üçün Stereotıp, Arxetıp, Prototıp Nəzərıyyəsı** Prof. Dr. Rahilya GEYBULLAYEVA Founding Head of Azerbaijani Comparative Literature Association Head of the Azerbaijani Literature Department / Baku Slavic University, Azerbaycan **Farkındahk Açısından Almanya'daki Türk Pazarcıların Dili** Prof. Dr. Tahir BALCI Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkiye **ETHNO CULTURAL MEANING OF PHRASEOLOGIES CONCERNING ARMS IN TURKIC LANGUAGES**

Nurida Novruzova (Rating Academy Ltd. / Azerbaijan)

1928 Tarihli *Halk Dershânelerine Mahsus Türk Alfabesi* Kitapçığı İçin Seçilen Dil Ürünlerinin Yarattığı Farkındalık
Prof. Dr. Ali Osman ÖZTÜRK
Necmettin Erbakan Üniversitesi A.K. Eğitim Fakültesi, Türkiye

Third Session of Keynote Speakers
Moderator: Prof. Dr.Rahile GEYBULLAYEVA

Bir yazı aləti olan qələm Qurani Kərimdə və təfsirlərdə
Prof. Dr. Aida QASIMOVA
Bakü Devlet Universitesi Azerbaycan

Dil Devrimi ve Türkçenin Bilim ve Sanat Dili Olarak Gelişimi
Prof. Dr. Onur Bilge KULA
Hacettepe Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi/Alman Dili Ve Edebiyatı Bölümü/Alman Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı/

15:30 - 16:45

Objektivierung der Spraclie durcli die Textsorte Witz
Prof. Dr. Alexander KARTOSIA
Ordentlicher Professor bei Ivane Javakhishvili Tbilisi State University / Georgia

SOME TYPES OF LEXICAL LACUNA (ON THE MATERIAL OF THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES)
Sevinj Maharramova (Baku State University / Azerbaijan)

TÜRKÜ - 3 December Thursday 2020

Language and Religion
Moderator: Prof. Dr. Gulgaisha SAGIDOLDA

09:30 - 10-45

FORMS OF RELIGIOUS ADDRESS IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES
Dilara Hamidova (Baku Slavic University / Azerbaijan)

LANGUAGE REFLECTION OF THE RELIGIOUS PICTURE OF THE WORLD
Sayan Zhirenov (Kaznpu Named After Abai / Kazakhstan)

Zulfiya Kulmanova (Kaznpu Named After Abai / Kazakhstan)

ORTAK MANEVİ SİMALAR
Hüsnigül Corayeva (Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili Ve Edebiyatı Üniversitesi / Uzbekistan)

ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ И ОРИГИНАЛЬНОСТЬ
Solmaz Ələsgərova (Qərbi Kaspi Universiteti / Azerbaijan)

Fourth Session of Keynote Speakers
Moderator: Prof. Dr.Turgay BERKSOY

Türk Dilinin Etimolojik Sözlügünde Azerbaycan Dilinin Verimleri
Prof. Dr. ŞÜKRÜ HALUK AKALIN
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, TÜRKİYE

Language Awareness in EFL Context: An Overview
Prof. Dr. Leyla HARPUTLU
Dokuz Eylül Üniversitesi/Buca Eğitim Fakültesi/Yabancı Diller Eğitimi Bölümü/İngiliz Dili Eğitimi Anabilim Dalı
Araştırma ve Egitim Derneği Başkanı, Türkiye
The Literacy Trek baş Editörü

11:00 - 12:15

Dil ve Kültürel Kimlik İlişkisi: Erken Yaşta Yabancı Dil Öğretimi Çerçevesinde Toplumsal Kaygılar
Prof. Dr. Nevide AKPINAR DELLAL
Muğla Sıtkı Koçman Universitesi, Türkiye

Türk Dilinin ve Türk kültürünün Gagauz Türkçesine ve kültürüne etkisi
Doç. Dr. Güllü KARANFİL
Türkolog, Doktor, Şair, Çevirmen,YayıncıKomrat State University, MOLDOVA

14:00 - 15:30

Fifth Session of Keynote Speakers
Moderator: Prof. Dr.Naciye ATA YILDIZ

Horoz Hangi Dilde Öter?
Mehmet AKKAYA
Felsefeci – Yazar, Türkiye

Dil ve Medya
Prof. Dr. Hüseyin ÇELİK
İstanbul Arel Üniversitesi, Türkiye

NESIMI'NIN DIVANLARINDA ONOMASTIK MAZMUNLAR VE ŞIIRSEL ÜSLUP ÖZELLIKLERI
Seadet Şıhıyeva (Amia / Azerbaijan)

GENDERED DISCOURSE THROUGH PATRIARCHAL SOCIETY
Nigar Isgandarova (Sumgayit State University / Azerbaijan)

Globalization and Language
Moderator: Prof. Dr. Sholpan ZHARKYNBEKOVA

TURKISH WORDS IN THE INTERNATIONAL LEXICON
Mursaliyeva Khayala Mugamat (Sumgayit State University / Azerbaijan)

15:30 - 16:45

TOPICAL ISSUES OF ONOMASTICS OF THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES
Mnaidarova Miramgul (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)
Gulnar Sarseke (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

GLOBALIZATION AND POLICY APPROACHES TOWARDS LINGUA FRANCA: THE CASE OF BRAZIL
Tolga Özkaptan (Ankara University / Turkey)

TURKISM, ARABISM, MONGOLISM AS RECOGNIZABLE «MIGERING LEXICAL MATERIAL» IN RUSSIAN LANGUAGE
Madina Sharipova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)
Ali Gomar Ali Al- Rubayai (Diyala Governorate Education Directorate / Diyala Vocational School / Iraq)

COMMONLY USED WORDS OF ARABIC AND PERSIAN ORIGIN IN AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGES
Zabita Teymurlu Mohammad (Baku Engineering University / Azerbaijan)

TÜRKÜ - 4 December Friday 2020

Language and Literature
Moderator: Prof. Dr. Nigar ISKANDAROVA

09:30 - 10:45	LITERATUR UND INTERKULTURELLE SENSIBILISIERUNG: EIN PSYCHOTHERAPEUTISCHER ROMAN IM HINBLICK AUF VORURTEILE UND STEREOTYPE IN EINER MULTIKULTURELLEN GESELLSCHAFT Şengül Balkaya (Anadolu Üniversitesi / Turkey) Behiye Arabacioğlu (Anadolu Üniversitesi / Turkey) MÜƏLLIF MƏDƏNIYYƏT TARIXI ILƏ ELMI DÜŞÜNCƏ ARASINDA (Q. SƏIDIN "HALIÇDƏN QIZ" ROMANI) Fidana Musayeva (Moscow State University, Baku Branch / Azerbaijan) DİL VE YAZIN BAĞLAMINDA NOVALİS'İN GECEYE ÖVGÜLER (ALMANCA – TÜRKÇE) ESERİNİN İNCELEMESİ Beyzanur Kenger (Trakya Üniversitesi / Turkey) Prof. Dr. Hikmet Asutay (Trakya Üniversitesi / Turkey) ATTİLÂ İLHAN'IN "İÇİSIRA"SI Cengiz Demir (Serbest / Turkey)

Foreign Languages
Moderator: Assoc.Prof.Dr. Seadet SHIYEVA

11:00 - 12:15	LEXICAL AND SEMANTIC INTERFERENCE IN THE SPEECH OF TATAR BILINGUAL CHILDREN/ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В РЕЧИ ТАТАРСКИХ ДЕТЕЙ-БИЛИНГВОВ Gulshat Galiullina (Kazan Federal University / Russian Federation) Yazilya Khafizova (Kazan Federal University / Russian Federation)

ÜÇÜNCÜ DIL OLARAK ALMANCA ÖĞRENMEDE SENKRON SANAL ÖĞRENME PLATFORMUNUN KULLANILMASININ DIL DIŞI ÖĞRENCILERIN ÜST BILIŞSEL FARKINDALIKLARINA ETKISI
Ahmet Tanir (İskenderun Teknik Üniversitesi / Turkey)

YABANCI DIL ÖĞRETIMINDE FARKINDALIK YARATMA
Ali Osman Öztürk (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Turkey)
Otto Holzapfel (Freiburg Albert-Ludwigs-Universitaet / Germany)

YABANCI DIL SINIFLARINDA ANADILIN YERI
Renat Latypov (Kazan Federal University / Russian Federation)
Hatidje Saratshoglu (Kazan Federal University / Russian Federation)

Other Topics
Moderator: Assoc. Prof. Dr. Büyükhanım EMİNLİ

ÇOCUKLARA YÖNELİK GÜNCEL YOUTUBE VİDEOLARINDAKİ ANLATILARIN İÇYAPI ÖZELLİKLERİ
Furkan Koca (Trakya Üniversitesi / Turkey)
Prof. Dr. Hikmet Asutay (Trakya Üniversitesi / Turkey)

ONLINE SCHOOL OF STUDYING THE TATAR LANGUAGE “ANA TELE” / ОНЛАЙН-ШКОЛА ОБУЧЕНИЯ ТАТАРСКОМУ ЯЗЫКУ “АНА ТЕЛЕ"
Kadriya Fatkhullova (Kazan Federal University / Russian Federation)

14:00 - 15:15

SOCIAL PSYCHOLOGY IN HISTORICAL TRANSITIONAL STAGES
Aygün Hüseynova (Xəzər Universiteti / Azerbaijan)

TOFA ETNONIMI HAQQINDA /
Shakar Orujova (Amea İ.nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu / Azerbaijan)

MEDICAL TERMINOLOGY AND SOMATISM IN BILINGUAL DICTIONARIES OF THE XIX CENTURY / МЕДИЦИНСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ И СОМАТИЗМЫ В ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ XIX ВЕКА
Gulfina Zakirzyanova (Kazan Federal (Volga Region) University / Russian Federation)

Language and Education
Moderator: Prof. Dr. Turgay BERKSOY

15:30 - 16:45	"ROLE OF FAMILY EDUCATION IN THE FORMATION OF A CHILD'S PERSONALITY" Sabina Jafarli (Baku Slavic University / Azerbaijan) ÇOCUKLAR DİLİ NASIL ÖĞRETMEK İSTERLER? Bayram Baş (Yıldız Teknik Üniversitesi / Turkey) Sevilay Devrim Vurkaç Yetkin (Yıldız Teknik Üniversitesi / Turkey) DİL BİLGİSİ ÖĞRETİMİNİN TÜRKÇE EĞİTİMİNDEKİ YERİ Davut Gözlet (Uşak Üniversitesi / Turkey) Musa Çifci (Uşak Üniversitesi / Turkey) К ВОПРОСУ О ПРОЕКЦИЯХ УЧЕБНОГО ДИСКУРСА В ИНДИВИДУАЛЬНОМ СОЗНАНИИ Atirkul Agmanova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan) Alyona Rubas (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan) DE-CIVILIZATIONAL VIOLENCE IN DORIAN GRAY: HELIOGABALUS, BACON, ARTAUD, AND THE CABAL OF CATHARTIC 'MADNESS' David Bussell (Virginia Commonwealth University / United States)
17:00 - 17:30	**Kapanış Konuşmaları / Closing Speeches**

ÖYKÜ - 2 December Wednesday 2020

Language and Literature
Moderator: Assoc. Prof. Dr. Seadet SHIYEVA

11:00 - 12:15	KARABAĞ SAVAŞI EDEBI ESERLERDE Ruhiyyə Nağıyeva (Qərbi Kaspi Universiteti / Azerbaijan) ABDULLAH KADIRI'NIN BIYOGRAFISI HAKKINDA: YARATICININ KIŞILIĞINE BIYOGRAFIK BIR YAKLAŞIM Sanaber Tölegenova (Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler

Akademisi / Uzbekistan)

ERICH KÄSTNER'İN BEN KÜÇÜK BİR ÇOCUKKEN ADLI OTOBİYOGRAFİK ESERİNDE KÜLTÜR VE TARİH AKTARIMI
Burcu Öztürk (Trakya Üniversitesi-Namık Kemal Üniversitesi / Turkey)
Prof. Dr. Hikmet Asutay (Trakya Üniversitesi / Turkey)

ETYMOLOGY OF ILANDAGH ORONYM IN THE WORKS OF ISA HUSEYNOV
Aynura Baghirova Siyabkhan (Sumgayit State University / Azerbaijan)

PAUL CELAN'IN "WEGGEBEİZT" ŞİİRİ ÖRNEĞİNDE YAZINSAL DİLİN FARKINDALIK OLUŞTURMADAKİ ROLÜ
Binnur Arabacı (Trakya Üniversitesi / Turkey)
Prof. Dr. Hikmet Asutay (Trakya Üniversitesi / Turkey)

Language and Awareness
Moderator: Assist. Prof.Dr. Kürşat CESUR

"LANGUAGE AND AWARENESS"
Daniela. Jakimovska (Language Implementation Agency Of The Republic Of North Macedonia / Macedonia)
Shpresa Zeqiri Ibrahimi (Language Implementation Agency Of The Republic Of North Macedonia / Macedonia)
Lazo Matovski (Language Implementation Agency Of The Republic Of North Macedonia / Macedonia)

14:00 - 15:15

FARKINDALIK VE DIL - RENKLER
Oğuzhan Çetiner (Özel Gaziosmanpaşa Tem Uğur Okulları / Turkey)
Aykut Haldan (Trakya Üniversitesi / Turkey)

TÜRKÜLERDE FARKINDALIK YARATMANIN BİR YOLU: KARGIŞLAR
Naciye Ata Yıldız (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Turkey)

ÇOCUKLARDA EDEBIYAT YOLUYLA FELSEFI FARKINDALIK
Halime Yeşilyurt (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili Ve Edebiyatı Bölümü / Turkey)

YENİLENMEKTE OLAN ÖZBEK ÖYKÜCÜLÜĞÜ
Gülnaz Sattarova (Özbekistan Cumhuriyeti Özbek Dili, Edebiyatı Ve Folkloru Enstitüsü / Uzbekistan)

Language and Literature
Moderator: Assoc. Prof. Dr. Büyükhanım EMİNLİ

ALİ ŞİR NEVAÎ ESERLERİNDE FÜTÜVVET GÂYESİNİN EDEBÎ YORUMU
Nurbay Cabbarov (Taşkent Devlet Özbek Dili Ve Edebiyatı Üniversitesi Özbek Edebiyatı Tarihi Ve Folklor Bölümü / Uzbekistan)

AZƏRBAYCAN VƏ QIRĞIZ MÜƏLLIFININ ƏSƏRLƏRINDƏ MƏDƏNI MƏKAN (RAMIZ RÖVŞƏNIN “DAŞ” VƏ İSA HÜSEYNOVUN “TÜTƏK SƏSI”, ÇINGIZ AYTMATOVUN “CƏMILƏ” ƏSƏRLƏRI ƏSASINDA)
Mələkə Rəcəbova (Baku Slavic University / Azerbaijan)

15:30 - 16:45

YAŞAR KEMAL’İN “TANYERİ HOROZLARI” ADLI ROMANINDA YER ALAN KALIP SÖZLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
Damla Aydoğan (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / Turkey)

THE MENTAL MEANING OF THE CONCEPT OF "DEATH" IN THE LINGUISTIC THINKING OF MOLLAH PANAH VAGIF AND MOLLAH VALI VIDADI
Rustam Rasulov Kamal Oglu (Baku Slavian University / Azerbaijan)

RUHI BAĞDADININ ƏSƏRLƏRINDƏ SINTAKTIK PARALELIZMIN STRUKTUR VƏ FUNKSIONAL XÜSUSIYYƏTLƏRI
Aygul Hajiyeva (Azerbaijan National Academy Of Sciences / Azerbaijan)

ÖYKÜ - 3 December Thursday 2020

language and Culture
Moderator: Gulgaisha SAGIDOLDA

09:30 - 10:45

A FIELD OF LINGUISTICS BOUNDARY WITH OTHER SCIENCES: LINGUVOCULTROLOGY
Lala Hamzayeva Aladdin Gizi (Sumgayit State University /

Azerbaijan)

A PERSON'S NAME IS A CULTURAL SIGN
Shamshetdin Abdinazimov (The Republic Of Karakalpakstan / Uzbekistan)
Zamira Daniyarova (Phd Student Of The Karakalpak Language, The Republic Of Karakalpakstan / Uzbekistan)

KÜLTÜREL VE TARİHSEL GELİŞİM IŞIĞINDA TÜRKÇE VE ALMANCA ATASÖZLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI
Aliyar Çınar (Trakya Üniversitesi / Turkey)
Aykut Haldan (Trakya Üniversitesi / Turkey)

MENTAL CONCEPT IN THE KNOWLEDGE OF CULTURAL VALUES IN TURKISH AND KAZAKH LANGUAGES / МЕНТАЛЬНЫЙ КОНЦЕПТ В ПОЗНАНИИ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ТУРЕЦКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ
Gaukar Zhansapkyzy Burkitbay (Kazuir & Wl Named After Abylai Khan / Kazakhstan)

STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF ANCIENT TÜRKIC PLACE NAMES / СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ТОПОНИМОВ
Magripa Eskeyeva (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

Language Theory
Moderators: Maral NURTAZINA & Assoc. Prof. Dr. Güllü KARANFİL

THE ROLE OF INTONATION IN DIALOGUE TEXT (EXCLAMATORY SENTENCE)
Surayya Mammadli (Azerbaycan Texniki Unicversiteti / Azerbaijan)

11:00 - 12:15

TÜMCEYE KATTIĞI ANLAM BAĞLAMINDA KALIP SÖZLER
Cevdet Coşkun (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / Turkey)

КОНЦЕПТ «ЕЛ» В КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦАХ / THE CONCEPT OF "EL" IN KAZAKH PROVIDERS
Aidana Satybaldy (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)
Gulnar Mamaeva (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

Language and Society
Moderator: Prof.Dr. Sevinç MUHARRAMOVA

ETYMOLOGICAL PECULIARITIES OF MILITARY VOCABULARY NAMES (BASED ON MUSEUM ITEMS) / ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАИМЕНОВАНИЙ ВОЕННОЙ ЛЕКСИКИ (НА ОСНОВЕ МУЗЕЙНЫХ ПРЕДМЕТОВ)
Gul'sara Mukasheva (Military History Museum Of The Armed Forces Of The Republic Of Kazakhstan / Kazakhstan)

KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA AZERBAYCAN DILINE DEVLET ÖZENININ GÖSTERILMESI
Aynura Pashayeva (Azerbaijan National Academy Of Sciences / Azerbaijan)

14:00 - 15:15

PECULIARITIES OF BILINGUAL DICTIONARIES OF TURKIC PEOPLES / ОСОБЕННОСТИ ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЕЙ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
Alina Khairullina (Kazan Federal University / Russian Federation)

INTERLANGUAGE CONFORMITY OF COLOR UNITS OF TATAR, BASHKIR, AND TURKISH LANGUAGES / МЕЖЪЯЗЫКОВЫЕ СООТВЕТСТВИЯ КОЛОРАТИВНЫХ ЕДИНИЦ ТАТАРСКОГО, БАШКИРСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ
Gulnaz Mugtassimova (Institute Of Philology And Intercultural Communication / Russian Federation)

A COMPARATIVE AND SEMIOTIC READING OF NEWSPAPER HEADLINES: NORTHERN AND SOUTHERN CYPRUS
Eftal Abacioğlu (Akdeniz Universitesi / Turkey)
H. Sezgi Saraç Durgun (Akdeniz Universitesi / Turkey)

Language and Culture
Moderator: Prof.Dr. Birsen KARACA

15:30 - 16:45

PHRASEOLOGICAL FRAGMENT OF THE IMAGE OF THE KAZAKH AND ENGLISH WORLD: NATIONAL AND CULTURAL FEATURE OF THE CONCEPT OF "WOMAN"
Abdimaulen Gul'mira Abdimaulenkyzy (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

ТИЛ – ШЕВА - МАДАНИЯТ / LANGUAGE IS A CULTURE
Feruza Musaeva (The Institute Of Uzbek Language, Literature And Folklore Of The Academy Of Sciences Of The Republic Of Uzbekistan / Uzbekistan)

REFLECTION OF THE TATAR MENTALITY IN TATAR PAREMIAS /ОТРАЖЕНИЕ ТАТАРСКОГО МЕНТАЛИТЕТА В ТАТАРСКИХ ПАРЕМИЯХ
El'vira Denmukhametova (Kazan Federal University / Russian Federation)

THE CONCEPT OF "IDENTITY" IN LINGUISTIC RESEARCH
Batagoz Smagulova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

KAZAK VE TÜRK ATASÖZLERİNDE "KADIN" KAVRAMI
Gul'bakram Jiyembayeva (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

OXFORD DICTIONARY OF IDIOMS ADLI SÖZLÜKTEKİ DEYİMLER VE DEYİM OLMAYAN SÖZ ÖBEKLERİYLE İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME (VI)
Necmi Akyalçın (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / Turkey)
Damla Aydoğan (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / Turkey)

ÖYKÜ - 4 December Friday 2020

09:30 - 10:45

Language and Education
Moderator: Prof. Dr.Mehmet ŞAHİN

IDENTIFYING THE CHALLENGES OF ADDITIONAL LANGUAGE TEACHING IN COVID-19-IMPACTED EDUCATION
Özgehan Uştuk (Balikesir University / Turkey)

ANA DİLİ ARAPÇA OLANLARA YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE BİR DİL SORUNU: YALANCI EŞDEĞERLİKLER
Murat Yiğit (Kırıkkale Üniversitesi / Turkey)
Huzeyfe Muhammed (Kırıkkale Üniversitesi / Turkey)
Musa Taşova (Kırıkkale Üniversitesi / Turkey)

READING PERFORMANCE OF DYSLEXIC STUDENTS: AN ANALYSIS OF PHONOLOGİCAL PROCESSING
Eda Can (Dokuz Eylül Üniversitesi / Turkey)

	Esra Mengi (Dokuz Eylül Üniversitesi / Turkey) TÜRKIYE TÜRKÇE'SINDE GÜZEL KONUŞMA BECERISI VE ENGEL OLAN UNSURLAR Mejidova Khayala (Baku Slavic University / Azerbaijan)
11:00 - 12:15	**Language and Translation** Moderators: Prof. Dr. Hikmet ASUTAY & Yusupova Al'fiya SHAVKETOVNA MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE PRESENT TENSE FORM IN THE LANGUAGE OF "OGUZNAME" Gunay Sardar Imamalieva (Sumgayit State University / Azerbaijan) OCCASIONAL VOCABULARY FORMATION METHODS IN THE TATAR AVANT-GARDE POETRY OF THE FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURY / СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ ОККАЗИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В ТАТАРСКОЙ АВАНГАРДНОЙ ПОЭЗИИ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ВЕКА Airat Yussupov (Kazan Federal University / Russian Federation) Nurfiya Yussupova (Kazan Federal University / Russian Federation) SOME ALIGNMENT ISSUES OF LINGUISTIC TERMINOLOGY /НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ УПОРЯДОЧЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ Aria Azamatova (Kimep University / Kazakhstan)
14:00 - 15:15	**language and Culture** Moderators: Prof. Dr. Nurida NOVRUZOVA ANA DİLİ ARAPÇA OLANLARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE ORTAK SÖZ VARLIĞI ÜZERİNDEN KÜLTÜR AKTARIMI Murat Yiğit (Kırıkkale Üniversitesi / Turkey) Musa Taşova (Kırıkkale Üniversitesi / Turkey) Huzeyfe Muhammed (Kırıkkale Üniversitesi / Turkey) SPEECH CULTURE AND ORATORY: CURRENT STATE AND PROBLEMS Elza Mulkasahib Qizi Babayeva (Azerbaijani State University Of Economics / Azerbaijan)

MULTI-LAYERED MEANING FORMATION AND LINGUISTIC AND CULTURAL PECULIARITY OF FAKE MESSAGES IN THE MASS-MEDIA
Alefirenko Nikolay (National Research University "Belgorod State University" / Russian Federation)
Nurtazina Maral (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)
Sarbayeva Mariyam (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

LANGUAGE AND CULTURE
Adile Asadova (Western Caspian University / Azerbaijan)

МЕНТАЛЬНЫЙ КОНЦЕПТ В ПОЗНАНИИ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ТУРЕЦКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ / MENTAL CONCEPT IN THE KNOWLEDGE OF CULTURAL VALUES IN TURKISH AND KAZAKH LANGUAGES
Gaukhar Zhansapkyzy Burkitbai (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)
Zh.u. Mazhikenova (Kazumo & Wl Named After. Abylai Khan, Almaty / Kazakhstan)

ÇINAR - 2 December Wednesday 2020

language and Culture
Moderators: Eskeyeva MAGRİPA KAİNARBAYEVNA

VARIATION IN KAZAKH AND ENGLISH PROVERBS ON EQUESTRIAN CULTURE (AN INTEGRATED LINGUISTIC THEORY OF CULTURE)
Assel Temirbekova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

11:00 - 12:15

TÜRKLÜKBÜTÜNLEŞME: ATASÖZLERİNDE MILLI MANTALITE / Turkic integration: national mentality in paroemias /Тюркская интеграция: национальный менталитет в паремиях
Sandugash Kasymova (Kazakistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Acil Durumlar Komitesi Kokshetau Teknik Enstitüsü / Kazakhstan)

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВАНИЙ БЛЮД НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ / ETHNOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF NAMES OF DISHES IN THE KAZAKH LANGUAGE
Moldir Tulegenova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

Gulnar Mamaeva (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

VARIATION IN KAZAKH AND ENGLISH PROVERBS ON EQUESTRIAN CULTURE (AN INTEGRATED LINGUISTIC THEORY OF CULTURE)
Assel Temirbekova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

Language and Literature
Moderators: Maral NURTAZINA & Prof. Dr. Mehmet Ali SALAHLI

EXTERNAL CONFLICT IN THE NOVEL "DƏLI KÜR" ("THE WILD KURA") BY İSMAYIL ŞIXLI
Fərrux Məmmədov (Bakı Slavyan Universiteti / Azerbaijan)

İLK ÖZBEK ROMANI, GEÇMİŞ GÜNLER
Bahadır Kerimov (Taşkent Devlet Özbek Dili Ve Edebiyatı Üniversitesi Özbek Edebiyatı Bölümü / Uzbekistan)

14:00 - 15:15

MEMMED SADIQ ARAN'IN ŞİİRLERİNDE MİLLİ BAĞIMSIZLIĞIN MOTİVLERİ
Aybəniz Əbil Qizi Məmmədova (Sumgayit State University / Azerbaijan)

TAHİR MELİK'İN ELVEDA ÇOCUKLUK ROMANINDA ZAMAN VA ÇOCUK KARAKTERİNİN YORUMU
Ruhsara Tulabayeva (Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili Ve Edebiyatı Üniversitesi / Uzbekistan)

ULU NEVAÎ MİRASI
Abduresul İşanbabayev (Özbekistan Bilimler Akademisi / Uzbekistan)

Language Theory
Moderator: Prof.Dr. Sevinc MAHERREMOVA

15:30 - 16:45

ABOUT THE CHANGE OF THE SYNTACTIC RULES IN THE MODERN TATAR LANGUAGE / ОБ ИЗМЕНЕНИИ СИНТАКСИЧЕСКИХ НОРМ В СОВРЕМЕННОМ ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ
Guzel Nabiullina (Kazan Federal University / Russian Federation)

ASPECTS OF THE FORMATION OF LITERARY SPEECH
Banovsha Eldar Ibrahimova (Baku Slavic University /

Azerbaijan)

COMPARATIVE ANALYSIS OF CONCEPTS " LABOUR " AND "LAZINESS " IN RUSSIAN AND KARAKALPAK PROVERBS AND SAYINGS / СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТОВ «ТРУД» И «ЛЕНЬ» В РУССКИХ И КАРАКАЛПАКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ
Azima Khamidova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

FUZULIY VA O‘ZBEKCHA SOQIYNOMALAR
Maqsud Asadov (Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Dili, Edebiyati Ve Folklori Enstitüsü / Uzbekistan)

ÇINAR - 3 December Thursday 2020

09:30 - 10:45

Turkic languages
Moderator: Gulgaisha SAGIDOLDA

ACTUAL PROBLEMS OF APPLIED GEOMETRY TERMS IN MODERN KAZAKH LANGUAGE
Gulbarshyn Syzdykova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)
Elmira Kemelbekova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

AZERBAYCAN VE TÜRKMEN TÜRKÇELERININ SÖZ VARLIĞINDA DÜĞÜN LEKSIKOLOJISI ILE ILGILI SÖZCÜKLERIN KARŞILAŞTIRILMASI
Musayeva Ilahə İlham Qizi (Sumgayit State University / Azerbaijan)

INTERNAL DETERMINANT OF THE TURKIC LANGUAGES IN THE LINGUISTIC CONCEPT OF G.P.MELNIKOV /ВНУТРЕННЯЯ ДЕТЕРМИНАНТА ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ Г. П. МЕЛЬНИКОВА
Uldanai Maksutovna Bakhtikireyeva (Peoples' Friendship University Of Russia / Russian Federation)

KAZAK VE MOĞOL DİLLERİNDEKİ ORTAK MECAZİ KELİMELERİN FONOLOJİSİ
Hamariya Kamalaşkizi (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

ŞECERE-İ TERÂKİME’DE OĞUZ HAN’IN DOĞUMU HAKKINDA
Marguba Abdullayeva (Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek

Dili Ve Edebiyatı Üniversitesi / Uzbekistan)

Turkic languages
Moderator: Prof. Dr. Mustafa ÖNER

AZƏRBAYCAN BAYATILARINDA CÜMLƏNIN POETIK SINTAKSISI
Gülqız Adilova (Baku Slavic University / Azerbaijan)

FEATURES OF DECLENSION OF PRONOUNS IN THE TURKIC LANGUAGE/ ОСОБЕННОСТИ СКЛОНЕНИЯ МЕСТОИМЕНИЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ
11:00 - 12:15 Elmira Serikbaevna Abdukamalova (The Military History Museum Of The Armed Forces Of The Republic Of Kazakhstan / Kazakhstan)

KIPÇAKÇADA MORFOLOJIK AYRIMLAŞMA (DIFFERENTIATION): TARIHÎ-KARŞILAŞTIRMALI BIR TAHLIL
Mustafa Öner (Ege Üniversitesi / Turkey)

"DAM ÜSTÜNDE SAKSAĞAN VUR BELİNE KAZMAYI" ATASÖZÜYMÜŞ (!)
Necmi Akyalçın (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / Turkey)

language and Culture
Moderator: Gúlǵaisha Saǵıdolda

DİLBİLİME DUYGUSAL (EMOTIVE) YAKLAŞIM
Dana Ospanova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)
Gúlǵaisha Saǵıdolda (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

14:00 - 15:15

HALKSEVERİN HAYALİ
Müniscan Hekimov (Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı Ve Folkloru Enstitüsü / Uzbekistan)

LANGUAGE AS A TOOL OF SPEECH INFLUENCE
Aliya Ramazanova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)
Sholpan Zharkynbekova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

NAMES OF CLOTHES IN THE CREATIVITY OF ASHIG ALASGAR
Leyla Məzahir Qızı Piriyeva (Azərbaycan Elmlər Akademiyası Gence Bölmesi / Azerbaijan)

Language Theory
Moderators: Alfiya Shavketovna Yussupova & Necmi AKYALÇIN

CORRELATION OF COMPRESSION AND ACTUAL DIVISION IN THE TEXT
Dilara Guliyeva Rustam (Sumgayit State University / Azerbaijan)

15:30 - 16:45

KAYUM NASYRI'S ACTIVITIES IN THE DEVELOPMENT OF TATAR LEXICOGRAPHY / ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЮМА НАСЫРИ В РАЗВИТИИ ТАТАРСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ
Al'fiya Yussupova (Institute Of Philology And Intercultural Communication, Kazan Federal University / Russian Federation)

KLASIK ARAP DILBILIMINDE FONETIK-FONOLOJI AYRIMI ÜZERINE: CEMHERETU'L-LUĞA ÖRNEĞI
Nazife Nihal İnce (Akdeniz Üniversitesi / Turkey)

MODERN AREA OF SOME HYDRONYMS IN M.KALANKATUKLU'S "HISTORY OF ALBANIA"
Gulbaniz Hajibaba Mehdiyeva (Baku Slavic University / Azerbaijan)

ÇINAR - 4 December Friday 2020

Language Theory
Moderator: Prof. Dr. Mehmet Ali SALAHLI

INTERROGATVE SENTENCES IN THE DIALOGUE
Eminli Boyukhanim Ibrahim (Sumgait State University / Azerbaijan)

09:30 - 10:45

NOUN FORMATION SUFFIXES OF ARMENIAN-KIPCHAK MANUSCRIPTS
Aktipan Tolstoy (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

SYMBOLS OF THE NUMBERS BER, ӨCH, ҖIDE IN THE TATAR LANGUAGE / СИМВОЛИКА ЧИСЕЛ БЕР, ӨЧ, ҖИДЕ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ
Firuza Sigbayeva (Kazan Federal University / Russian

Federation)

THE WORD-FORMATIVE STRUCTURE OF RELATIVE ADJECTIVES
Mustafayeva Khayala Rahman (Baku State University / Azerbaijan)

LEXICAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF COMPOUND SENTENCES WITH SEPARATING CONJUNCTIONS IN MODERN ARABIC
Nigar Rzaeva Nazim (Baku State University / Azerbaijan)

Language and Education
Moderators: Latypov Renat İSLAMGARYAEVİCH & Assoc. Prof. Dr. Özge UYSAL ŞAHİN

ANA DİLİ ARAPÇA OLANLARA ORTAK SÖZ VARLIĞI ÜZERİNDEN ÖZEL AMAÇLI TÜRKÇE ÖĞRETİMİ: SAĞLIK TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ
Murat Yiğit (Kırıkkale Üniversitesi / Turkey)
Elif Beşpınar (Kırıkkale Üniversitesi / Turkey)

11:00 - 12:15

Languages functioning issues in the Kazakhstani youth environment in modern conditions (sociolin-guistic aspect)/Вопросы функционирования языков в молодежной среде Казахстана в современных условиях (социолингвистический аспект)
Galiya Dosmukhambetova (The Military History Museum Of The Armed Forces Of The Republic Of Kazakhstan / Kazakhstan)

ORIENTALISM IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING IN TURKEY
Eser Ordem (Adana Alparslan Turkes Science And Technology Universiy / Turkey)

TÜRKİYE'DE EDİMBİLİM VE YABANCI DİL ÖĞRETİMİ İLİŞKİSİNİ ELE ALAN ÇALIŞMALARIN BİBLİYOGRAFYASI
Nihal Ural (Trakya Üniversitesi / Turkey)
Prof. Dr. Hikmet Asutay (Trakya Üniversitesi / Turkey)

14:00 - 15:15

Other Subjects
Moderators: Prof. Dr. Sholpan ZHARKYNBEKOVA KUZAROVNA & Assist.Prof.Dr. Necmi AKYALÇIN

FREDRICH SHLEYERMACHER AS THE FOUNDER OF MODERN HERMENEVTICS
Sabina Agababayeva (Baki Slavyan Universiteti / Azerbaijan)

SENTENCE ANALYSIS OF PATIENTS WITH DEMENTIA OF THE ALZHEIMER'S TYPE
Eda Can (Dokuz Eylül Üniversitesi / Turkey)
Gülmira Kuruoglu (Dokuz Eylül Üniversitesi / Turkey)

STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF ANCIENT TÜRKIC PLACE NAMES / ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВАНИЙ БЛЮД НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ
Gulnar Beisenkyzy Mamaeva (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)
Moldir Tulegenova (L. N. Gumilyov Eurasion National University / Kazakhstan)

WORDS, CONCEPT, NOTION, IDEA IN AZERBAIJANI LINGUISTICS
Gunel Bakhsheyish Pashayeva (Sumgayit State University / Azerbaijan)

DİL BELGELEME VE CANLANDIRMA ANLAYIŞI BAĞLAMINDA TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR
Selcen Koca (Hitit Üniversitesi / Turkey)

Foreign Language and Education
Moderators: Maral NURTAZINA & Dr. Cumali YAŞAR

KALIPLAŞMIŞ IFADELERIN ÇEVIRI DERSLERINDE ÖĞRETILMESI ÜZERINE DÜŞÜNCELER
Yasemin Halıcı (Trakya Üniversitesi / Turkey)
Aykut Haldan (Trakya Üniversitesi / Turkey)

15:30 - 16:45 "DER MANN IM MOND" ADLI KISA ÖYKÜNÜN YABANCI DİL OLARAK ALMANCA DERSİNE UYARLAMA ÖNERİSİ
Aliyar Çınar (Trakya Üniversitesi / Turkey)
Prof. Dr. Hikmet Asutay (Trakya Üniversitesi / Turkey)

ФОНЕТИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ ОБЩЕЙ ЛЕКСИКИ СЛОВАРЯ ЗАМАХШАРИ «МУКАДДИМАТ АЛЬ-АДАБ» (XII В.) И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА / COMMON VOCABULARY OF MUQADDIMAT AL-ADAB (THE XII CENTURY AL-ZAMAKHSHARĪ DICTIONARY) AND THE

KAZAKH LANGUAGE: PHONETIC DERIVATION/
Shapagat Zhalmakhanov (Medical University Of Karaganda / Kazakhstan)

YABANCI DIL DERSINDE FILM GÖSTERIMININ DIL BECERILERININ GELIŞIMINE KATKISI
Cengiz Sarıçam (Hacettepe Universitesi / Turkey)

PARTICIPANTS		
Abdimaulen Gul'mira ABDIMAULENKYZY	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Abduresul İŞANBABAYEV	Özbekistan Bilimler Akademisi	Uzbekistan
Adile ASADOVA	Western Caspian University	Azerbaijan
AHMET TANIR	İSKENDERUN TEKNİK ÜNİVERSİTESİ	Turkey
Aidana SATYBALDY	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Airat YUSSUPOV	Kazan Federal University	Russian Federation
Aktipan Tolstoy	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Al'fiya YUSSUPOVA	Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University	Russian Federation
Alefirenko Nikolay	National Research University "Belgorod State University"	Russian Federation
Alexander KARTOSIA	Ivane Javakhishvili Tbilisi State University	Georgia
Ali Gomar Ali AL-RUBAYAI	Diyala Governorate Education Directorate / Diyala Vocational School	Iraq
Otto	Necmettin Erbakan Üniversitesi	Turkey
Alina KHAIRULLINA	Kazan Federal University	Russian Federation
Aliya RAMAZANOVA	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
aliyar çınar	Trakya Üniversitesi	Turkey
Alyona RUBAS	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Aria AZAMATOVA	KIMEP University	Kazakhstan

Assel Temirbekova	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Atirkul AGMANOVA	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Aybəniz ƏBIL QIZI MƏMMƏDOVA	Sumgayit State University	Azerbaijan
Aygul HAJIYEVA	Azerbaijan National Academy of Sciences	Azerbaijan
Aygün HÜSEYNOVA	Xəzər Universiteti	Azerbaijan
Aykut haldan	Trakya Üniversitesi	Turkey
Aynura BAGHIROVA SIYABKHAN	Sumgayit State University	Azerbaijan
Aynura Pashayeva	Azerbaijan National Academy of Sciences	Azerbaijan
Azima KHAMIDOVA	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Bahadır KERİMOV	Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Özbek Edebiyatı Bölümü	Uzbekistan
Banovsha Eldar IBRAHIMOVA	Baku Slavic University	Azerbaijan
Batagoz SMAGULOVA	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Bayram Baş	Yıldız Teknik Üniversitesi	Turkey
Behiye ARABACIOĞLU	Anadolu Üniversitesi	Turkey
Beyzanur Kenger	Trakya Üniversitesi	Turkey
Binnur Arabacı	Trakya Üniversitesi	Turkey
Burcu Öztürk	Trakya Üniversitesi-Namık Kemal Üniversitesi	Turkey
Cengiz Demir	Serbest	Turkey
Cengiz sarıçam	Hacettepe Universitesi	Turkey
Cevdet Coşkun	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Turkey
Damla Aydoğan	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Turkey
DANA Ospanova	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Daniela. Jakimovska	Language Implementation Agency of the Republic of North Macedonia	Macedonia
David Bussell	Virginia Commonwealth University	United States
Davut gözlet	uşak üniversitesi	Turkey

Dilara GULIYEVA RUSTAM	Sumgayit State University	Azerbaijan
Dilara HAMIDOVA	baku slavic university	Azerbaijan
Eda Can	Dokuz Eylül Üniversitesi	Turkey
Eftal ABACIOĞLU	Akdeniz Universitesi	Turkey
El'vira DENMUKHAMETOVA	Kazan Federal University	Russian Federation
elif beşpınar	kırıkkale Üniversitesi	Turkey
Elmira Kemelbekova	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Elmira Serikbaevna ABDUKAMALOVA	the Military History Museum of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan	Kazakhstan
Elza Mulkasahib qizi BABAYEVA	Azerbaijani State University of Economics	Azerbaijan
Eminli Boyukhanim IBRAHIM	Sumgait State University	Azerbaijan
ESER ORDEM	Adana Alparslan Turkes Science and Technology Universiy	Turkey
Esra Mengi	Dokuz Eylül Üniversitesi	Turkey
FƏRRUX MƏMMƏDOV	Bakı Slavyan Universiteti	Azerbaijan
Feruza MUSAEVA	the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan	Uzbekistan
Fidana musayeva	Moscow State University, Baku branch	Azerbaijan
Firuza SIGBAYEVA	Kazan Federal University	Russian Federation
Furkan Koca	Trakya Üniversitesi	Turkey
Galiya DOSMUKHAMBETOVA	the Military History Museum of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan	Kazakhstan
Gaukar Zhansapkyzy BURKITBAY	KazUIR & WL named after Abylai Khan	Kazakhstan
Gaukhar Zhansapkyzy BURKITBAI	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Gul'sara MUKASHEVA	Military History Museum of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan	Kazakhstan
Gul'bakram JIYEMBAYEVA	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan

Gulbaniz HAJIBABA MEHDIYEVA	Baku Slavic University	Azerbaijan
Gulbarshyn Syzdykova	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Gulfina ZAKIRZYANOVA	Kazan Federal (Volga Region) University	Russian Federation
GÚLǴAISHA Saǵıdolda	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Gulnar Beisenkyzy MAMAEVA	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Gulnar MAMAEVA	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Gulnar Sarseke	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Gulnaz MUGTASSIMOVA	Institute of Philology and Intercultural Communication	Russian Federation
Gulshat GALIULLINA	Kazan Federal University	Russian Federation
Gunay Sardar IMAMALIEVA	Sumgayit State University	Azerbaijan
Gunel BAKHSHEYISH PASHAYEVA	Sumgayit State University	Azerbaijan
Guzel Nabiullina	Kazan Federal University	Russian Federation
gülmira kuruoglu	Dokuz Eylül Üniversitesi	Turkey
Gülnaz SATTAROVA	Özbekistan Cumhuriyeti Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü	Uzbekistan
Gülqız ADILOVA	Baku Slavic University	Azerbaijan
H. Sezgi SARAÇ DURGUN	Akdeniz Universitesi	Turkey
halime yeşilyurt	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü	Turkey
Hamariya KAMALAŞKIZI	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Hatidje Saratshoglu	Kazan Federal University	Russian Federation
huzeyfe Muhammed	Kırıkkale Üniversitesi	Turkey
Hüsnigül CORAYEVA	Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi	Uzbekistan
Kadriya FATKHULLOVA	Kazan Federal University	Russian Federation
Lala HAMZAYEVA ALADDIN GIZI	Sumgayit State University	Azerbaijan

Lazo Matovski	Language Implementation Agency of the Republic of North Macedonia	Macedonia
Leyla Məzahir qızı PIRIYEVA	Azərbaycan Elmlər Akademiyası Gence Bölmesi	Azerbaijan
Madina Sharipova	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Magripa Eskeyeva	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Maqsud ASADOV	Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Dili, Edebiyati ve Folklori Enstitüsü	Uzbekistan
Marguba ABDULLAYEVA	Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi	Uzbekistan
Mejidova KHAYALA	Baku Slavic University	Azerbaijan
məlakə rəcəbova	Baku Slavic University	Azerbaijan
Mnaidarova MIRAMGUL	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Moldir TULEGENOVA	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
murat YİĞİT	Kırıkkale Üniversitesi	Turkey
Mursaliyeva KHAYALA MUGAMAT	Sumgayit State University	Azerbaijan
Musa ÇİFCİ	Uşak Üniversitesi	Turkey
Musa taşova	Kırıkkale Üniversitesi	Turkey
Musayeva ILAHƏ İLHAM QIZI	Sumgayit State University	Azerbaijan
Mustafa ÖNER	Ege Üniversitesi	Turkey
Mustafayeva KHAYALA RAHMAN	Baku State University	Azerbaijan
Müniscan HEKİMOV	Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü	Uzbekistan
Naciye ATA Yıldız	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Turkey
NAZİFE NİHAL İNCE	AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ	Turkey
Necmi Akyalçın	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Turkey
nEVİDE AKPINAR DELLAL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Turkey
nigar ISGANDAROVA	Sumgayit State University	Azerbaijan
Nigar RZAEVA NAZIM	Baku State University	Azerbaijan
Nihal Ural	Trakya Üniversitesi	Turkey

Nurbay CABBAROV	Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Özbek Edebiyatı Tarihi ve Folklor Bölümü	Uzbekistan
Nurfiya YUSSUPOVA	Kazan Federal University	Russian Federation
Nurida Novruzova	RATING ACADEMY LTD.	Azerbaijan
Nurtazina Maral	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Oğuzhan çetiner	Özel Gaziosmanpaşa Tem Uğur Okulları	Turkey
Otto Holzapfel	Freiburg Albert-Ludwigs-Universitaet	Germany
Özgehan Uştuk	Balikesir University	Turkey
Prof. Dr. Hikmet Asutay	Trakya Üniversitesi	Turkey
Rahilya Geybullayeva Geybullayeva	UNESCO chair - Azerbaijani Literature Department, Baku Slavic UniversityUniversity	Azerbaijan
Renat Latypov	Kazan Federal University	Russian Federation
ruhiyyə nağıyeva	Qərbi Kaspi Universiteti	Azerbaijan
Ruhsara TULABAYEVA	Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi	Uzbekistan
Rustam RASULOV KAMAL OGLU	baku slavian university	Azerbaijan
Sabina Agababayeva	BAKI SLAVYAN UNIVERSITETI	Azerbaijan
Sabina Jafarli	Baku Slavic University	Azerbaijan
Sanaber TÖLEGENOVA	Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi	Uzbekistan
Sandugash Kasymova	Kazakistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Acil Durumlar Komitesi Kokshetau Teknik Enstitüsü	Kazakhstan
Sarbayeva Mariyam	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Sayan ZHIRENOV	KazNPU named after Abai	Kazakhstan
Seadet Şıhıyeva	AMİA	Azerbaijan
Selcen Koca	Hitit Üniversitesi	Turkey
Sevilay Devrim VURKAÇ YETKİN	Yıldız Teknik Üniversitesi	Turkey
Sevinj MAHARRAMOVA	Baku State University	Azerbaijan

Shakar Orujova	AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu	Azerbaijan
Shamshetdin Abdinazimov	the Republic of Karakalpakstan	Uzbekistan
Shapagat ZHALMAKHANOV	Medical University of Karaganda	Kazakhstan
Sholpan ZHARKYNBEKOVA	L. N. Gumilyov Eurasion National University	Kazakhstan
Shpresa Zeqiri Ibrahimi	Language Implementation Agency of the Republic of North Macedonia	Macedonia
Solmaz Ələsgərova	Qərbi Kaspi Universiteti	Azerbaijan
Surayya MAMMADLI	Azerbaycan Texniki Unicversiteti	Azerbaijan
ŞenGÜL BALKAYA	Anadolu Üniversitesi	Turkey
Tolga Özkaptan	Ankara University	Turkey
Uldanai Maksutovna Bakhtikireyeva	Peoples' Friendship University of Russia	Russian Federation
Yasemin Halıcı	Trakya Üniversitesi	Turkey
Yazilya KHAFIZOVA	Kazan Federal University	Russian Federation
Zabita TEYMURLU MOHAMMAD	Baku Engineering University	Azerbaijan
Zamira Daniyarova	PhD student of the Karakalpak language, the Republic of Karakalpakstan	Uzbekistan
Zh.U. MAZHIKENOVA	KazUMO & WL named after. Abylai Khan, Almaty	Kazakhstan
Zulfiya KULMANOVA	KazNPU named after Abai	Kazakhstan
Tahir Balcı	Çukurova University	Turkey
Leyla Harputlu	Dokuz Eylül Üniversity	Turkey
Funda Güven	Nazarbayev University	Kazakhstan
Aida Qasımova	Harvard University	USA
Onur Bilge Kula	Hacettepe University	Turkey
Haluk Şükrü Akalın	Hacettepe University	Turkey
Mehmet Akkaya		Turkey
Hüseyin Çelik	Nişantaşı University	Turkey

LANGUAGE AND AWARENESS

PROCEEDING OF
IV. INTERNATIONAL CONFERENCE ON AWARENESS
02-04 December 2020

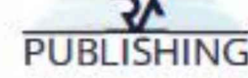

Rating Academy Ar-Ge Yazılım Yayıncılık
Eğitim Danışmanlık ve Organizasyon Tic.Ltd.Şti.
Sarıcaeli Köyü, ÇOMÜ Teknoparkı,
276/1-No:119 ÇANAKKALE / TURKEY
Tel: (+90) 555 477 00 66
WEB: https://www.ratingacademy.press
E-mail: ratingacademy@ratingacademy.com

E-ISBN: 978-625-7047-69-2

